بۆکان لە مێژوودا

«کۆمەڵەی ٤٨١ وتار»

(بەرگی یەکەم)

بۆكان لە مێژوودا

«كۆمەڵەی ٤٨١ وتار»

ئەنوەر سوڵتانی

بنكەی ڕۆشنگەری

کتێب: بۆکان لە مێژوودا (کۆمەڵەی ٤٨١ وتار) بەرگی یەکەم
نووسەر: ئەنوەر سوڵتانی
دیزاین و ڕووبەرگ: چیمەن ئیلخانیزادە
چاپی یەکەم: ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات - بۆکان ٢٠١٨
چاپی دووهەم: بنکەی ڕۆشنگەری، ئاڵمانیا ٢٠٢١
نیگارەکانی ڕووبەرگ لە کاشییەکانی ئیزیرتوو وەرگیراون

مافی لەچاپدانەوەی بۆ نووسەر پارێزراوە

بۆ یادی ڕێبەرانی ڕاپەڕینی دژە فێئۆدالّیی ساڵی ۱۹۵۳ی بۆکان و دەوروبەری، نەمران:

حاجی قاسم کەریمی
عەبدوڵڵا ئێرانی
ڕەئووف مەلا حەسەن
عەلی میرەبەگ
سەید کاکە
عومەرخانی بابامیری
مام فەتحوڵڵای ئاڵبڵاغ

پێرست

سەرەتا ٢١
سپاس و پێزانین ٢٧

بەشی یەکەم: بۆکان: ناسنامە، مێژوو، ڕووداو ٢٩
ناوی بۆکان ٣١
چەند تێبینییەک لەسەر ناوی شاری بۆکان ٣٢
وشەی بۆکان و بۆچوونە جیاجیاکان ٤٧
چەند سەرچاوەی کۆنی فارسی سەبارەت بە ناوی بۆکان ٤٨
ناوی مێژوویی کانی و مووچە و مەزراکانی ناوچە ٥٣
ناوی تایبەت و نائاسایی ٥٧

زانیاریی گشتی سەبارەت بە شاری بۆکان ٥٩
ئینسیکلۆپیدیای ئیسلام ٦١
بۆکان بە قەڵەمی دوکتۆر ئەمیری حەسەنپوور ٦٢
شیکاریی ئاماریی دانیشتووانی ناوچەی بۆکان ٦٧

مێژووی دێرین ٧١
بۆکان، شوێنەوارێکی میترایی و یادگارێکی ماخوای ئاناهیتا ٧٣
شارەکانی ئێران لە سەردەمی پارتییەکان و ساسانییەکاندا ١٢٣
بۆکان لە هەندێک سەرچاوەی بیانیدا ١٢٤
هەڵکەوتی مێژوویی بۆکان ١٢٦
شارستانییەتی مانایی ١٢٧
ماناکان لە ئینسیکلوپیدیای بریتانیکادا ١٢٩
شارستانییەتی زاموا/ زاموئا (زاموای نێوخۆیی) ١٣٠
مۆنیومێنتی ئیزیرتوو ١٣٢
بەردەنووسێکی بزربووی سەر چیای تەرەغە ١٣٣
بەردەنووسێکی هەزارەی یەکەمی پێش‌زایین لە «قەڵایچی»ی بۆکان ١٥٥
پیرەقەڵا و گردی کەونارای نێوشاری بۆکان ١٧٣
پارسوا ١٧٩
بەردەنووسی بەغستان (بێستوون) ١٨٢
سەردەمی بێخەبەری ١٨٤
ئەشکەوتی سەهۆڵان ١٨٥
ئاورگەی شیز و تەختی سولەیمان ١٨٦
تەختی سولەیمان یان «گەنزەک» و «ئازەرگوشەسب»ی مێژوویی ١٨٧
گۆڕستانی مەلا جامی ١٩٤
ساڵی شێخی ١٩٦

بۆکان لە مێژوونامەی شارەکانی دەوروبەریدا ١٩٩
ناوی شار و گوندەکانی ئێران ٢٠١

ڕوانینێک بە ئازەربایجانی ڕۆژاوادا ٢٠٢
ساوجبولاق ٢٠٣
جوغرافیا و مێژووی بانەی کوردستان ٢٠٤
سەردەشت لە ڕێبازی شۆڕشدا ٢٠٦
میاندواو، تیکاب و سائینقەڵا ٢٠٨
مەراغە (افرازەرود) ٢٠٩
گەڕەکی سورخابی تەورێز و مقبرةالشعرا ٢١١

ناوچە جوغرافییەکان ٢١٣
لێکۆڵینەوە لە دۆخی سروشتی، ئابووری و مرۆڤیی کوردستان لە نموونەی... .... ٢١٥
جوغرافیای سروشتیی کوردستانی موکریان بە پێداگری لەسەر... .... ٢١٨
جوغرافیای گشتیی ئوستانی کوردستان ٢١٩
جوغرافیای مێژوویی کوردستان ٢٢٠
فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران ٢٢١
نەخشەی موکریان ٢٢٢
نەخشەی ورمێ (ارومیە) ٢٢٦

بۆکان و کوردستان لە بەڵگەنامەکاندا ٢٣١
بەڵگەنامەی وەزارەتی دەرەوەی وڵاتان ٢٣٣
بەڵگەنامە نهێنییەکانی حوکمەتی بەریتانیا ٢٣٦
بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا ٢٣٩
بەڵگەنامەکانی یەکییەتیی سۆڤیەت ٢٤١
بەڵگەنامەکانی ئێران و عوسمانی ٢٤٤
بەڵگەنامە سیاسییەکانی بۆکان چییان لێهات؟ ٢٤٦
سەردەشت لە ئاوێنەی بەڵگەنامە مێژوویی‌یەکاندا ٢٦٠
ساوجبڵاغی موکری (مەهاباد) ٢٦٣
دادگای پێشەوا و هاوڕێیانی ٢٦٥
بۆکان لە سەدەی بیستەمدا ٢٦٧
کۆبوونەوەی مامۆستایان و شارەزایانی پەروەردەی شارەکانی کوردستان... .... ٢٧٣

ڕووداوە مێژوویی‌یەکان ٢٨٩
ڕووداوەکانی بۆکان ٢٩١
سەردار عەزیزخان ٢٩٣
عەزیزخان و بابییەکان ٢٩٥
عەزیزخانی سەردار و قرةالعین ٢٩٩
ئەشکەنجە لە ژێرخانی ماڵی عەزیزخانی سەردار ٣٠٢
نامەی سەرداری موکری ٣٠٦
وێنەیەکی مێژوویی و چەند ڕوونکردنەوەیەک ٣٠٩
کوردستان لە ڕێبازی مێژوودا بەگوێرەی گێڕانەوەی بەڵگەنامەکان ٣١٨
کتێبی سەوز ٣٢٠

کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی‌دا ٣٢٣
مێژووی هاوچەرخی کورد ٣٢٥
شۆڕشەکانی کورد ٣٣٠
ڕۆژمێری مێژووی ئێران (بەرگی ١) ٣٣٢
ڕۆژمێری مێژووی ئێران (بەرگی ٢) ٣٣٥
شەڕی دووهەمی جیهانی و کۆماری کوردستان ٣٣٧
سەفەری دووهەمی ڕێبەرانی کورد بۆ باکۆ ٣٤٢
دەوڵەتی جەمهووریی کوردستان ٣٤٥
حکوومەتی کوردستان ٣٤٨
کۆماری کوردستان ٣٥٤
هەڵکرانی ئاڵای موقەددەسی کوردستان لە بۆکان ٣٥٧
ڕاپەڕینی ئەفسەرانی [پارێزگای] خوراسان ٣٥٩
ڕاپەڕینی ئەفسەرانی خوراسان و حەماسەی خارک ٣٦٠
بیرەوەرییەکانی مورتەزا زەربەخت ٣٦١
لە مەهابادی خوێناوییەوە تا لێوارەکانی ئاراس ٣٦٢
ڕێکەوتی ئیعدامی شەهیدانی بۆکان و سەقز ٣٦٣
ڕاپەڕینی ساڵی ١٣٣٢ تا ١٣٥٧ .... ٣٧٧
ڕاپەڕینی ساڵی ١٣٣٢ی خەڵکی بۆکان و گوندەکانی... .... ٣٧٨
ڕووداوەکانی ساڵی ١٣٣١ - ١٣٣٢ی هـ/ ١٩٥٢ - ١٩٥٣ی زایینی بۆکان... .... ٣٨٨
ناوی ڕاپەڕیوەکانی ساڵی ١٣٣٢ی شاری بۆکان ٤١٢
ڕووداوەکانی بۆکان لە ڕۆمانی «تاقەدار»دا ٤٢٤
ئیسلاحاتی ئەرزی لە بۆکان ٤٢٧
شەڕی نەورۆزی خوێناویی شاری سنە ٤٣٣
کوشتاری ناوچەی چۆمی مەجیدخان ٤٣٥

بۆکان و ڕێکخراوە سیاسییەکان ٤٣٧
ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ ٤٣٩
ڕێکخراوە و حیزبە سیاسییەکان ٤٤٢
حیزبی ئازادیی کوردستان ٤٤٦
کۆمەڵەی «ژ. ک» لە بۆکان ٤٥٠
کۆمەڵەی ژ. ک تا کۆمار ٤٦٢

وتووێژ ٤٦٧
وتووێژی ڕادیۆیی لەگەڵ مامۆستا برایمی ئەفخەمی ٤٦٩
وتووێژی خالید محەممەدزادە لەگەڵ مامۆستا سەید جەلالەددینی حوسێنی ٤٧٢

هۆزە کوردەکان ٤٧٣
میرنشینەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵات ٤٧٥
باو و باپیری تایفەی دێبوکری ٤٧٧
هۆزی فەیزوڵڵابەگی ٤٧٩

بنەماڵەی عەبدوڕڕەحمان‌بەگی موکری ٤٨٠
عێلی بارزان ٤٨٢
مێژووی هۆزی بڵباس ٤٨٤

بەشی دووهەم: چاند و هونەر ٤٨٧
چاند و هونەر ٤٨٩

شوێنە فەرهەنگییەکان ٤٩١
خانووبەرە مێژوویی‌یەکان ٤٩٣
بنکەی فەرهەنگیی حەمامیان ٤٩٦
«سینەما سەعدی»ی بۆکان ٤٩٨
جارێکی دیکە سینەما «سەعدی»ی بۆکان ٥٠٤
شێعر، شرۆڤەی شێعر و ژیاننامەی شاعیران ٥١٧
دەسنووسی نووسراو لە بۆکان ٥١٩
کێشی شێعری هەندێک شاعیری بۆکانی ٥٢١
شێعرێکی فارسیی شێخ‌بابا ٥٢٣
شێعرێکی زێوەر بۆ ناودارانی ناوچەی بۆکان ٥٢٩
وەڵامی شێخی زەنبیل (شای حەکیم) بە شێعرەکەی عەبدوڵڵابەگی زێوەر ٥٣٣
شێعری گەنجاڵی‌بەگ ٥٣٧
شێعری حاجی سەلیم‌خان (حاجی سەرتیپ) لە وەڵامی شێعرێکی شێخ ڕەزای... .... ٥٤١
شێعرەکانی عەلی گەلاوێژ ٥٤٦
بیری رابردوو ٥٤٨
دەنگی هەرمان ٥٤٩

بۆکان لە کتێبی شێعر و مێژووی ئەدەبی کوردی‌دا ٥٥١
ئەلبوومی کەشکۆڵ ٥٥٣
بۆکان لە دەسنووسە کوردییەکانی بەرلین‌دا ٥٥٧
ئەنجومەنی ئەدیبان ٥٦٢
مێژووی ئەدەبی کوردی، مامۆستا عەلائەددین سەجادی ٥٦٥
ڕشتەی مرواری، مامۆستا عەلائەددین سەجادی ٥٦٧
مێژووی ئەدەبی کوردی، دوکتۆر مارف خەزنەدار ٥٧١
مێژووی وێژەی کوردی، مامۆستا سدیق بۆرەکەیی (صفی‌زادە) ٥٧٤
تەڵای دەستەوشار ٥٧٦
چەند مێژووی دیکەی ئەدەبی کوردی ٥٧٩
دیوانی سەیفولقوزات ٥٨١
کاروانی خەیاڵ ٥٨٣
دیوانی ئاوات ٥٨٥
دیوانی حەقیقی ٥٨٨
کۆڵکەزێڕینەی حەقیقی ٥٩٠
کتێبی شێعر و پەخشانی سوارە ٥٩١

تاپۆ و بوومەلێڵ.. ٥٩٥
سوارەی ئێلخانی‌زادە و هەندێک لایەنی کەمتر باس‌کراوی ژیان و کارەکانی ٥٩٨
شوێنەواری نادیاری سوارە ٦٠٤
چەپکێک لە گوڵ ٦٠٩
«سرود پرستو»ی وەفا... ٦١١
شێعر و بەرهەڵستی و ڕاچەنین لە کوردستانی ئێراندا................................. ٦١٣
نەمریی لە ئەدەبدا... ٦٢٠
سەیفولقوزاتی قازی ٦٢١
مامۆستا هەژار (بۆ کوردستان).. ٦٢٣
جارێکی دیکەش مامۆستا هەژار و بۆکان.. ٦٢٥
وتاری هەژار موکریانی... ٦٣٢
مامۆستا خالید حیسامی (هێدی) و ئاوێنەشکاو... ٦٣٣
چێشتی مجێوری عەلی‌خانی بەگزادە.. ٦٣٦
محەممەدسەدیق مەحموودی ٦٣٨

مۆسیقا.. ٦٤١
مێژووی مۆسیقای کوردی.. ٦٤٣
مۆسیقای فۆلکلۆری کوردی لە ڕۆژاوای ئێرانەوە.. ٦٤٥
حەسەن زیرەک، ڕوانینێک لە دەروونەوە.. ٦٤٧
حەسەن زیرەک (گەوهەرێ) ٦٥٩
ناڵەشکێنە، سەرجەمی گۆرانییەکانی حەسەن زیرەک ٦٦٠
حەسەن زیرەک لە ڕوانگەی هونەرمەند و مۆسیقار و نووسەرانی کوردەوە.............. ٦٦٤
«لە دڵمایە»ی مامۆستا ڕەشید فەیزنژاد... ٦٦٦
مامۆستا قادر عەبدوڵلازادە (قالەمەڕە) ٦٦٩
کۆمەڵەی ٤٤ وتار سەبارەت بە هونەرمەندی مەزنی کورد قالەمەڕە................... ٦٧٢
ئیبراهیم فەتاحی ٦٧٣

وێنەکێش، پەیکەرساز ٦٨١
خاتووزین هونەرمەندی هەڵکەوتووی گوندی بۆگەبەسی.................................... ٦٨٣
مامۆستا عوسمان ڕەحمان‌زادە... ٦٨٥
کاریکاتۆر لە بۆکان ٦٨٨
هونەرمەندی شێوەکار مستەفا شێرزاد ٦٩٠
هونەرمەند ڕێبین حەیدەری ٦٩١

چاپەمەنی دەورەیی.. ٦٩٧
بیبلیۆگرافیای ڕۆژنامەگەریی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و دەرەوەیدا........ ٦٩٩
ڕۆژنامەوانیی کوردی ٧٠٢
گۆڤاری نیشتمان ٧٠٣
جارێکی دیکەش گۆڤاری نیشتمان ٧٠٥
ڕۆژنامەی کوردستان (١٩٤٦).. ٧٠٩

گۆڤاری کوردستان ٧١٥
سێ گۆڤاری سەردەمی کۆماری کوردستان ٧١٩
گۆڤاری هەلالە ٧٢٠
دیسان گۆڤاری هەلالە ٧٢٢
گڕوگاڵی مندالانی کورد ٧٢٣
ڕۆژنامەی کوردستان، چاپی تاران ٧٢٥
ڕۆژنامەی کوهستان (چاپی تازە ١/٢) ٧٢٩
ڕۆژنامەی کوهستان (چاپی تازە ٢/٢) ٧٣٤

کتێب: کوردی، فارسی، زمانەکانی دیکە ٧٣٩
کتێبی کوردی ٧٤١
دوو کتێبی سەرچاوە ٧٤٤
فەرهەنگی کتێب و چاپەمەنی دەورەیی کوردستان ٧٤٥
«قاموس‌الاعلام»ی شەمسەددینی سامی ٧٤٩
کتێبی بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد ٧٥١
کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی ٧٦٢
کوردستانی موکری، حوزنی موکریانی ٧٦٣
هەڵکەوتی دیرێکی لە کوردستان ٧٦٤
افتتاح ناصری ٧٦٦
مێژووی گەلی کورد لە ڕۆژهەلاتی کوردستان ٧٦٨
کورد و عەجەم ٧٧٢
سێبەری ئازادی ٧٧٤
چەپ لە ڕۆژهەلاتی کوردستان ٧٧٦
کتێبێکی ئەلێکترۆنیی جووتیار حاجی تۆفیق ٧٧٨
کتێبی فارسی ٧٨٣
زانستنامەی گەورەی ئیسلامی ٧٨٤
زانستنامەی جیهانی ئیسلام ٧٨٥
شەرەفنامەی بدلیسی ٧٨٦
کوردانی ئێران ٧٨٧
یەکگرتوویی قەومیی کورد و ماد ٧٨٨
نادرشای ئەفشار لە ناوچەی بۆکان ٧٨٩
مێژووی فەرهەنگ و ئەدەبی موکریان، بۆکان ٧٩٠
مێژووی فەرهەنگ و ئەدبی موکریان مەهاباد، سەردەشت و شنۆ ٧٩١
ڕوانینێک بە مێژووی مەهابادا ٧٩٢
مێژوو و فەرهەنگی سەقز ٧٩٤
بژی مەشرووتە، بمێنێ قانوون! ٧٩٥
ترسی سەقز ٨٠٠
مێژوو و جوگرافیای دارولسەڵتەنەی تەورێز ٨٠٤
وێنەی مێژوویی سەردەمی قاجار ٨٠٥

دوو کتێب ٨٠٦
کتێبی چریکە فیدائییەکانی خەڵکی ئێران ٨٠٨
ژیاننامەی کەسایەتییەکانی ئێران ٨١٤
ژەنەڕاڵ حەسەن ئەرفەع و کورد ٨١٦
ژیاننامەی مام جەلال تاڵەبانی ٨١٩
کتێبی کورد و کوردستان ٨٢٤
ئیعترافاتی حوسێن برووجێردی ٨٣١
بۆکان لە ڕێڕەوی مێژوودا ٨٣٢
بوکان در گذر تاریخ ٨٣٣
کتێب بە زمانانی دیکە ٨٤٠
فتوح سوادالعراق ٨٤٣
مینۆرسکی لە بۆکان ٨٤٤
ناوی موغولیی «شوێن» لە کوردستانی موکریان ٨٤٦
لەشکرکێشانی ڕۆم و بیزانس بۆ سەر ئاترۆپاتێن ٨٤٨
بنچینەکانی کورد ٨٤٩
ڤاسیلی نیکیتین و کورد ٨٥٠
ئێران و بیزانس لە سەدەکانی شەشەم و حەوتەمی زایینیدا ٨٥٢
کوردستان میشنێری ٨٥٧
کورد و کوردستان بەقەڵەمی درێک کینان ٨٦١
ئێرانی ئەمڕۆ ١٩٠٦ – ١٩٠٧، ئێران و میزۆپۆتامیا ٨٦٣
کوردستان لە سێبەری مێژوودا ٨٦٤
مێژووی ماد، نووسینی دیاکۆنۆف ٨٦٥
پاشایەتیی ماد، ئیقرار عەلییێف ٨٦٦
وێنەی دوایین یاری ٨٨٣
ڕاولینسۆن ٨٨٥
جوولەکەی بۆکان ٨٨٦
ئیتالیاییەکان لە کوردستان ٨٨٨
مێژووی کوردستان ٨٨٩
شۆڕشی نەتەوایەتیی کورد ٨٩١
کریس کۆچێرا و ناسیۆنالیزمی کورد ٨٩٤
جاناتان ڕاندڵ و کۆماری کوردستان ٨٩٧

بەشی سێهەم: کەسایەتییەکان ٩٠٣
پێشەکی ٩٠٥

کەسایەتییە فەرهەنگی، سیاسی، کۆمەڵایەتی و... .... ٩١١
فەرهەنگی ئەدیب و نووسەرانی کورد ٩١٣
ئافرەتە ناودارەکانی کورد ٩١٦
ناودارانی کورد و کوردستان ٩١٧

مێژووی ناودارانی کورد ٩١٩
زانایانی کورد ٩٢٢
بلیمەتانی کورد ٩٢٣
گوڵزاری شاعیرانی کوردستان ٩٢٥
چیرۆکنووسانی بۆکان ٩٢٧
چیرۆکی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان ٩٢٩
ناوی بەشێک لە نووسەران، ئەدیبان و هونەرمەندانی بۆکان ٩٣٣
تیکۆشەرانی سیاسیی خەڵکی بۆکان و ناوچەکە ٩٤٠
ناوداران و هۆنەرانی ئازەربایجانی ڕۆژاوا ٩٤٣
ئەحمەدی کۆری موکریانی ٩٤٤
میسباحوددیوانی ئەدەب ٩٤٥
میسباح و سالارسەعید ٩٤٦
مێژووی کۆچی‌دوایی میسباحوددیوانی ئەدەب ٩٤٩
حاجی بابەشێخ ٩٥١
دیسان سەبارەت بە حاجی بابەشێخ ٩٥٣
دیسان سەبارەت بە حاجی بابەشێخ ٩٥٤
شێخ ڕەزا و شێخانی تاڵەبانی بۆکانین ٩٥٦
حوزنی و گیوی موکریانی ٩٥٨
میسری‌خانم ٩٦٠
سەعیدی هومایوون و پێشەوا ٩٦١
ژیان و تێکۆشانی سیاسیی ئەحمەد تۆفیق ٩٦٤
حەمەڕەشیدخانی بانە ٩٧٠
مامۆستا سەید سەلام عەزیزی ٩٧١
مامۆستا هێمن (هەواری خاڵی) ٩٧٤
مامۆستا حەسەن قزڵجی (ژیان و بەرهەمەکانی) ٩٧٧
حەسەنی قزڵجی (پێکەنینی گەدا) ٩٧٨
شێخ شەمسەدینی بورهان ٩٨٠
مەلا عصام‌الدین شەفیعی ٩٨١
میرزا عەلی سەمیمی (خێرویژ) ٩٨٤
ژیاننامەی نەمر عەلی گەلاوێژ ٩٨٧
مەلا ئەمجەدی عوسمانی (کاک) ٩٩٠
شێعرێکی نەمر مەلا ئەمجەدی عوسمانی (کاک) ٩٩٢
مەلا بابەوەیسی ٩٩٨
میرزا ئەسەدوڵڵا غوەڵامعەلی ١٠٠٠
مەلا هادی ئەفخەم‌زادە ١٠١١
محەممەدسەدیق مەحموودی ١٠١٣
یادی کاک ئەنوەر ئێران‌زادە بەخێر بێ! ١٠١٥
ئەم کەسایەتییانەی بۆکانم چۆن دیون؟ ١٠١٧

١ - ٣. قازی کاکەحەمەی بۆکان، سەیزادەی گەورە و مەلا سەدیقی قزڵجی......... ١٠١٧
٤. مامۆستا حەسەنی قزڵجی.. ١٠٢٠
٥. مامۆستا مەلا هادی ئەفخەمزادە و یەکەم بانگکرانم بۆ ساواک.................. ١٠٢٣
٦، ٧، ٨. مامۆستا شێخ حەسەنی کازمی، سەید عەبدوڵڵا کازمی و سەیزادە...... ١٠٢٦
٩. حاجی مەهدی شەیبانی.. ١٠٣٠
١٠. مامۆستا محەممەدی نووری.. ١٠٣٢
١١ - ١٢. نەمران حاجی قاسم کەریمی و میرزا حسێنی برای ١٠٣٥
١٣. کاک سوارەی ئێلخانیزادە... ١٠٣٩
١٤. کاک محەممەدی ئێلخانیزادە (کاوە).. ١٠٤٣
١٥. کاک محەممەد ئەشعەری.. ١٠٤٥
١٦ - ١٧ بەڕێزان عەبدوڵڵا و ئەحمەد سامبەگی ١٠٥٠
١٨- ١٩ بەڕێزان عەبدوڵڵا و عەلی شەرەفکەندی................................ ١٠٥٤
٢٠. نەمر حسێن فاتحی ١٠٥٧
٢١. نەمر حسێن مەجیدی... ١٠٥٩
٢٢ - ٢٣. نەمران هەمزاغای حەمیدی و ڕابیعەخانمی هاوسەری..................... ١٠٦٠
٢٤. میرزا حسێن غولامعەلی و کوڕەکانی.. ١٠٦٥
٢٥. عەباسئاغای بێهداری... ١٠٦٧
٢٦. مامۆستا گۆران ١٠٦٩
٢٧. کاک برایم فەڕشی... ١٠٧٢
٢٨. کاک نادر فەتحی (شوانە).. ١٠٧٥
٢٩. کاک کامران ئەمینئاوە ١٠٨٤
٣٠. خاتوو نیگار عینایەتی، کەسایەتییەکی کورد لە ئورووپا....................... ١٠٩٣
٣١. هونەرمەندی کورد کاک سولەیمان فەڕشی.................................. ١٠٩٥
٣٢. وتارە بەنرخەکانی مامۆستا جەعفەر قزڵجی ١٠٩٨
٣٣. مامۆستا ڕەحمانی محەممەدیان (١٣٢٢ - ١٣٩٥)............................. ١١٠١

بیرەوەرییەکان.. ١١٢١
بیرەوەرییەکانی سەردار موقتەدیری سەنجاوی.................................. ١١٢٣
ئەمانوڵڵاخان (حاج عزالممالک)ی ئەردەڵان...................................... ١١٣٣
بیرەوەرییەکانی میرزا کەریم بەهرامبەگی.. ١١٣٧
بیرەوەرییەکانی عەبدوڵڵاخانی ناهید (ئیفتخار).................................. ١١٣٩
مێژوولکەی بنەماڵەی قازی... ١١٤٠
وڵاتی من، بیرەوەرییەکانی حاجی عەبدوڵڵای قازی ١١٤٢
چێشتی مجێور ١١٤٣
ئاڵەکۆک، بیرەوەرییەکانی غەنی بلووریان....................................... ١١٤٤
سەدەی کارەسات... ١١٤٥
بیرەوەرییەکانی کەریمی حیسامی... ١١٤٦
داکۆکی لە دوو ڕوخساری هەڵکەوتەی بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد ١١٤٨
بیرەوەرییەکانی دوکتۆر هاشم شیرازی... ١١٥٠

بیرەوەری و شێعرەکانی محەممەد نووری ١١٥٣
بیرەوەرییەکانی محەممەد شاپەسندی ١١٥٤
بیرەوەرییەکانی ئەمیری قازی ١١٥٦
بیرەوەرییەکانی مەلا محەممەدی خزری ١١٦٠
بیرەوەرییەکانی سەعید کوێستانی ١١٦٤
بیرەوەرییەکانی نەمر میرزا حەمەڕەئووفی خەیات (ڕەئووفی مەلا حەسەن) ١١٦٨
بیرەوەرییەکانی ناسر حیسامی ١١٧٢
بیرەوەرییەکی کاک خالیدی سەیادەت ١١٧٣
بیرەوەریی پێشمەرگەی کورد، عوسمان نۆباری ١١٩١
مامۆستا حەسەنی قزلْجی، بیرەوەریی حەسەن ماوەڕانی، هاوکارێکی حیزبی ١١٩٩
بیرەوەرییەکانی ئەمین‌لەشکر ١٢٢١
بیرەوەرییەکانی ئارچیبالْد ڕووزڤێلْت ١٢٢٣
بیرەوەرییەکانی سەرتیپ عەلیئەکبەر درەخشانی ١٢٢٤
بیرەوەرییەکانی قەسابی لوڕستان ١٢٣٠
بیرەوەرییەکانی سپەهبود ڕەزمئارا ١٢٣٨
بیرەوەرییەکانی چەند کەسایەتیی سەردەمی پەهلەوییەکان (١٩٠١-١٩٧٩) ١٢٤٢
یادداشتەکانی ئەسەدوڵڵا عەلەم ١٢٥٧
بیرەوەرییەکانی سەرتیپ هاشمی ١٢٦٨
بیرەوەرییەکانی لاهرووی و سێ نامەی پێشەوا ١٢٧٢
بیرەوەرییەکانی حەمزە فەراهەتی ١٢٨٣
چەند بیرەوەرییەکی خۆم ١٢٨٥
دەبیرستانی کەشاوەرزی لە بۆکان ١٢٨٥
وەرزش لە بۆکان ١٢٨٩
قوتابخانەی گوندی باغڵووجە ١٢٩٦
چەتەی سەر گوندی بوغدەکەندی ١٣٠٤
دوورخرانەوەی من لەگەڵ مامۆستایانی بۆکان و موکریان ١٣١٢
بیرەوەرییەکانم لە زیندانی شادا ١٣٤٤
هەڵبژاردنەکانی سەرەتای شۆڕشی ١٣٥٧/ ١٩٧٩ی ئێران لە ناوچەی بۆکان ١٤٠٨
دەستەی نوێنەراتیی گەلی کورد ١٤١٥

گیان‌بەختکردووان ١٤٤٥
پێشەکی ١٤٤٧
چۆنییەتیی گیان‌بەختکردنی نەمر دوکتۆر قاسملوو ١٤٤٨
هەندێک زانیاری سەبارەت بە گیران و گیان بەختکردنی مامۆستایان... .... ١٤٤٩
گیان‌بەختکردووانی حیزبی دێموکرات لە بۆکان ١٤٥٣
نامیلکەی گیان‌بەختکردووانی کوردستان ١٤٥٦
کتێبی ئەستێرە گەشەکانی ڕێی خەبات ١٤٥٩
ئەفسەرانی کورد و هەڵوێستیان لە جەنگەی هێرشی هەمەلایەنەی... .... ١٤٦٤
شەهیدانی ڕێکخراوی فیدائییانی خەلق (پاشان ئەکسەرییەت) لە بۆکان ١٤٦٦

پێشڕەوانی کاروکاسبی لە بۆکان ١٥٣٩
پێشەکی ١٥٤١
١. ئاش و ئاشەوانی ١٥٤٣
٢. دارتاشی ١٥٤٤
٣. ئاسنگەری ١٥٤٧
٤. تەنەکەسازی ١٥٤٨
٥. حەمامچییەتی ١٥٤٨
٦. بەننایی ١٥٥٠
٧. پێڵاودروون ١٥٥١
٨. فەڕش و تەون و خومگەری ١٥٥٢
٩. ددانسازی ١٥٥٥
١٠. چەرچییەتی ١٥٥٦
١١. زیندروون، کورتاندروون و ناڵبەندی ١٥٥٧
١٢. لێفەدروون ١٥٥٨
١٣. هەللاجی ١٥٥٨
١٤. جۆلایی ١٥٥٩
١٥. خوری: (شتنەوە، لە شانەدان و ڕستن)؛ بادانی دەسرە و پێچ... .... ١٥٦٠
١٦. حەسیرچنین، باوەشێنی حەسیر ١٥٦٢
١٧. تەقیلە و کڵاوی پیاوان؛ دەسکێش و سەرکڵاو و گۆرەوی مەرەز... .... ١٥٦٢
١٨. سرکە و ترشیات و مرەبا ١٥٦٣
١٩. ماستفرۆشی ١٥٦٤
٢٠. نان کردن ١٥٦٤
٢١. نانەوایی ١٥٦٥
٢٢. بەفرەچاڵ و بەفرفرۆشی ١٥٦٦
٢٣. قەننادی ١٥٦٨
٢٤. تۆشە و شیرینیپەزی ١٥٧٠
٢٥. دەرمانفرۆشی و شکستەبەندی ١٥٧١
٢٦. کوورەخانە ١٥٧٣
٢٧. بلووکی سمیت ١٥٧٣
٢٨. مەیخانە و مەشرووبفرۆشی ١٥٧٤
٢٩. شەربەتی مێوژ ١٥٧٨
٣٠. پیپسی کۆلا ١٥٧٩
٣١. فیشەکەشێتە و نارنجەک ١٥٨٠
٣٢. دووچەرخە ١٥٨١
٣٣. وێنەگری (عەکاسی) ١٥٨٢
٣٤. کتێب و ڕۆزنامە و کەرەسەی نووسین ١٥٨٤
٣٥. بانک ١٥٨٦
٣٦. بیمە (دڵنیایی) ١٥٨٦

٣٧. ڕادیۆفرۆشی و کەرەسەی دیکەی نێوماڵ ١٥٨٦
٣٨. تەلەفیزیۆن ١٥٨٧
٣٩. دەزگای فۆتۆکۆپی ١٥٨٨
٤٠. کەرەسەی کارەبا (بەرق) ١٥٨٩
٤١. قەوان و شریتفرۆشی ١٥٩٠
٤٢. شۆفیری ١٥٩٢
٤٣. تەعمیرکاری (فیتەری)ی ترۆمبیل ١٥٩٢
٤٤. گاراجداری ١٥٩٣
٤٥. قەپانداری ١٥٩٤
٤٦. عەللافی ١٥٩٥
٤٧. بەقاڵی ١٥٩٦
٤٨. ویشکەفرۆشی ١٥٩٧
٤٩. کووتاڵفرۆشی ١٥٩٨
٥٠. خەڕازی و عەتاری ١٥٩٩
٥١. بەرگدروون (خەیاتی) ١٦٠٢
٥٢. ماشێنفرۆشی ١٦٠٤
٥٣. فەڕشفرۆشی ١٦٠٧
٥٤. قاوەخانە ١٦٠٨
٥٥. کەبابخانە ١٦١١
٥٦. سوولی یا جەرگودڵفرۆشی ١٦١٢
٥٧. ڕێستووران و چڵەوکەبابی ١٦١٢
٥٨. سەروپێ ١٦١٣
٥٩. ساندویچی ١٦١٤
٦٠. پیتزایی ١٦١٥
٦١. تەلار ١٦١٥
٦٢. ماست و پەنیرفرۆشی ١٦١٦
٦٣. خوێفرۆشی ١٦١٨
٦٤. مریشک و قەلفرۆشی ١٦١٩
٦٥. کارگەی دروستکردنی دۆشاو ١٦٢٠
٦٦. گیاوگژی کوێستان ١٦٢١
٦٧. دەڵاڵ (دەسفرۆشی لیباس) ١٦٢٢
٦٨. جلوبەرگی ئامادە ١٦٢٣
٦٩. دەسفرۆشی دیکە: تەسبێحفرۆش و... .... ١٦٢٤
٧٠. گۆرەوی و سەرکڵاو و بەرهەمی دەسچنی دیکە ١٦٢٥
٧١. سەلمانیی پیاوان ١٦٢٥
٧٢. ئارایشگای ژنان ١٦٢٧
٧٣. مامانەکانی بۆکان ١٦٢٨
٧٤. کیسەکێش و کرێکاری حەمام ١٦٢٩

٧٥. کەرەسەی وەرزش ١٦٣٠
٧٦. شووشەبڕی و شووشەفرۆشی ١٦٣٠
٧٧. گەچ و ئاهەک و سمیت و خشت و ئاسن و داری ساختمان.. ١٦٣٠
٧٨. بەردتاشی ١٦٣٢
٧٩. مۆدنە و سەبیلە ١٦٣٢
٨٠. مسگەری ١٦٣٥
٨١. جۆشکاری ١٦٣٧
٨٢. پەنچەرگیری ١٦٣٧
٨٣. نالْبەندی ١٦٣٨
٨٥. کا و وێنجەفرۆشی ١٦٤١
٨٦. بازاڕی حەیوان.. ١٦٤١
٨٧. چۆداری ١٦٤٣
٨٨. دەبباغی یا پێستەخۆشکردن.. ١٦٤٤
٨٩. زێڕینگەری ١٦٤٥
٩٠. قەسابی ١٦٤٦
٩١. شکستەبەندی ١٦٤٧
٩٢. سەللاخخانە (کوشتارگا).. ١٦٤٨
٩٣. پێست و ڕیخۆڵەفرۆشی.. ١٦٤٨
٩٤. تەڕەبارفرۆشی ١٦٤٩
٩٥. میوەفرۆشی.. ١٦٤٩
٩٦. ئاجیلفرۆشی ١٦٥٠
٩٧. بێستانچییەتی.. ١٦٥٢
٩٨. گوڵفرۆشی ١٦٥٢
٩٩. باغەوانی.. ١٦٥٣
١٠٠. کەمپیۆتێر و کەرەسەی کەمپیۆتێر.. ١٦٥٤
١٠١. تەلەفۆن، تەلەفۆنی موبایل ١٦٥٥
١٠٢. تەعمیری یەخچاڵ و کەرەسەی کارەبایی.. ١٦٥٥
١٠٣. پۆستەی تایبەت، خزمەتگوزاریی پۆستە.. ١٦٥٦
١٠٤. بلیتی تەیارەفرۆشی.. ١٦٥٧
١٠٥. تابلۆنووسین.. ١٦٥٧
١٠٦. ڕەنگکردنی دیوار و دەرک و پەنجەرە ١٦٥٧
١٠٧. سافکاری و ڕەنگکردنەوەی ترۆمبیل.. ١٦٥٨
١٠٨. فایتوون و تاکسی.. ١٦٥٨
١٠٩. داشقەچییەتی.. ١٦٥٩
١١٠. کەڵوعەرابە.. ١٦٦٠
١١١. گوێدرێژ بۆ گەیاندن و گواستنەوە.. ١٦٦١
١١٢. بارکێشیی نێوان گوند و شارەکان.. ١٦٦٢
١١٣. سێتەگەری ١٦٦٢

١١٤. سەد یا بەنداوی بۆکان ١٦٦٢
١١٥. دووکان لە گوندەکان ١٦٦٤
١١٦. ئیش‌وکاری خەڵکانی غەیرە خۆجێیی.. ١٦٦٥
١١٧. کەتیرەبڕی ١٦٦٦
١١٨. ئاردەتووفرۆشی ١٦٦٧
١١٩. ورچ و مەیموون هەڵپەڕاندن... ١٦٦٧
١٢٠. خەیار و شووتیی عەجەمستان ١٦٦٨
١٢١. عەتر و سابوون و کتێب! ١٦٦٨
فەرمانبەران و کاسبکارانی ئازەربایجانی لە بۆکان ١٦٧٠

گرنگترین ناوەندەکانی کەسب و کار لە بۆکانی قەدیم ١٦٧٣
١. قەپان و مەیدانی گەنم.. ١٦٧٦
٢. خیابانی کۆن ١٦٧٨
٣. قەیسەری ١٦٧٨
٤. گوزەری خەیاتەکان.. ١٦٨١
٥. مەیدانی کافرۆشەکان ١٦٨١
٦. ڕاستەی ئاسنگەرەکان.. ١٦٨٣
٧. مەیدانی حەیوان.. ١٦٨٤
٨. گاراج ١٦٨٤

سەرەتا

پرۆژەی نووسینی ئەم کتێبە ڕۆژی ٢٠٠٥/٩/٥ بە نامەیەکی نەمر حەمەحوسێن‌خانی سەرداری موکری (١٨٨٠ ـ ١٩١٤) دەستی پێکرد[١] و دوای هەشت ساڵ و دوو مانگ کاری بێ‌پسانەوەی هەفتانە لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان، بە گوشاری بەردەوامی هەندێک لایەن بۆ سەر خۆم و کەس‌وکارم، لە ڕۆژی ٢٠١٣/١١/١دا کۆتایی پێهات.

گێڕانەوەی ڕووداوە مێژوویی‌یەکان ئەو مەترسییەی هەیە کە خوێنەر تامەزرۆی ڕابردوو بکا و لە بیری ئێستا و داهاتووی‌دا نەهێڵێ. ئەو چەشنە بیروبۆچوونە بەتایبەت بۆ گەلێکی وەک کورد کە تا گەیشتن بە سەرەوەریی نەتەوەیی و چوونەدەر لە ژێردەستەیی ئەم و ئەو ڕێگایەکی دووری لە پێشە، مەترسییەکی زیاتری هەیە. ئەگەر ئێمە لەجیاتی نەخشەڕێگای داهاتوو، هێز و توانای سیاسیمان بخەینە خزمەت گێڕانەوەی ڕووداوە کارەساتبارەکانی ڕابردوو، ڕۆژەڤی ئەمڕۆمان ببێتە باسی قەڵای دمدم و هونەری مۆسیقامان لە زەلی فۆلکلۆر بچەقێ، دەبێ حەسرەتی دواکەوتوویی‌یەکانی ئەمڕۆشمان بێتە سەر ئازارەکانی ڕابردوو و ببین بە گەلێکی شینگێڕی ڕابردووی بێ‌داهاتوو!

---

١. دەقی نامەکە دواتر دەکەوێتە بەرچاو.

مێـژوو كاتـێ كەڵكـی دەبێ كە چرای ڕێـگای داهاتوو بێ و هەمـوو هیوای منیش لە باسوخواسـی نـاو ئەم وتارانە، دەرخسـتنی لایەنـی بەهێـز و لاوازی ڕابردوومانە، بە ئامانجی ئەوەی كەڵكی داودۆزیی ئێستا و ڕێدۆزیی دوارۆژی هەبێ. هەموو شیكاری و پشكنینێكی ڕابردووش لەم وتارانەدا تەنیا بەو ئامانجە كراون، جا بە هەمان شێوەش لێم وەردەگیرێ یان نا، وەستاوەتە سەر كۆمەڵگا و تاكی خوێنەری وتارەكان.

ئەگـەر تەمـەن مۆڵەتـی بدایـەم و بمتوانیبایـە مێژوویەكی پوختی شـاری بۆكان بنووسم، كەڵكی زۆرم لەم یادداشتانە وەردەگرت و لەو ڕێگایەوە كتێبەكەم دەكردە بەرهەمێكـی پشتئەسـتوور بـە بەڵگە، بـەڵام ئەگەر ئەوەش نەكرا، هیـچ نەبێ لێرەدا هەندێـك بەڵگـەی ڕوون كەوتۆتـە بەردەسـتی ئـەو كەسـانەی كـە دواتـر مێـژووی بۆكان و موكریان و بەگشـتی كوردستان دەنووسنەوە. شارەكانی كوردستان وەك دیاربەكـر و كرماشـان و سـنە و سـلێمانی و هەولێر و مەهاباد زووتـر و زیاتریان لەسـەر نووسـراوە. هیوادارم ئەم كارەی منیش دوای بەرهەمە بەنرخەكانی نەمران برایمی ئەفخەمی[١] و ڕەحمانی محەممەدیان،[٢] وەك سـێهەم هەنگاو لەپێناو نووسـینی مێژووی بۆكاندا سەیر بكرێ.

لـە ئامادەكردنـی وتـارەكان بـۆ چاپـی سـەرجەمیان وەك كتێـب، كـە ئەمسـاڵ بەڕێوەچـوو، گۆڕانـكاری بەسـەر هەندێـك بەشـی وتـارەكاندا هاتـووە، ئەویش بە زیادكردنی چەند دێڕێك یاخود بە ئامانجی تازەكردنەوەیان؛ هەروەها چەند وتارێكی لێ زیاد كراوە كە پێشتر بوونیان نەبووە.

ڕاسـتە ئەم وتارانە چەقیان لەسـەر بۆكان و ناوچەكەی بەسـتووە، بەڵام جگە لە پشكنینی هەندێك سەرچاوەی تایبەت بەناوی بۆكان، كەمتر بەشیكی ئەو چوارسەد و چەنـد وتـارە هەیـە كـە تەنیا بۆكانـی گرتبێتـەوە و پەیوەندیـی بە مێژووی گشـتیی كوردستانەوە نەبێ. ئەو كتێب و وتارانەی وا لێرەدا ناسێنراون، سەرچاوەی مێژوویی و ئەدەبـی هەمـوو خاكەكەمانن و منیش هەر بـەو ئامانجـە خوێندوومنەتەوە و لێرەدا

١. تاریخ فرهنگ و ادب مكریان، بوكان.
٢. بۆكان لە سەدەی بیستەمدا، بەرگی ١ و ٢.

ناساندوومن.

نووسینی مێژووی ناوچەیی و خۆجێیی لقێکی گرنگی مێژوونووسیی ئورووپایە. هەر لەو لەندەنەی من ئێستا لێی دەژیم، بە دەیان کەس هەن کە تەمەنی خۆیان تەرخانی لێکۆڵینەوە لە مێژووی گەڕەکێکی تایبەتی شارەکە کردووە و لەسەر ئەو قوژبنە تایبەتەی شار چەند کتێبیان نووسیوە. ئەوە لە هەموو ئورووپا و ڕۆژاوادا باوە و سەرجەمی کاری ئەو کەسانەشە کە بۆتە مێژووی سەرجەمی شار و وڵاتەکان.

بۆ ئامادە کردنی ئەم وتارانە، زیاد لە ٢٨٠ کتێب یا وتار و لێکۆڵینەوەم خوێندۆتەوە و جگە لە چەند بیرەوەرییەکی خۆم کە ژمارەیان زۆر نییە، پاشماوەیان پشتئەستوور بە کتێب و بابەتی نووسراوی کەسانی دیکەن. تەنانەت لە نووسینی بابەتی شەهیدانی فیدائیدا، گەرچی کەڵک لە کتێب وەرنەگیراوە، بەڵام وتوویژم لەگەڵ ١٩ کەس کردووە و ژمارەی پەیوەندیی تەلەفۆنی یا ئیمەیلی نێردراو یا گەیشتووی دەستم بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو بابەتە تایبەتە، لە ٢٥٠ی تێپەڕکردووە! بەکورتی، ویستوومە لەخۆڕا شتێک نەنووسرێ و زانیارییەکی بێبەڵگە نەدرێتە خوێنەر.

ئەم قسانە بۆیە ناکەم ئافەرەم لە کەسێک وەربگرم، بەڵکوو بۆیەیان دەڵێم کە بزاندرێ ئەگەر کەسانێک گلەییم لێبکەن و لایان وابێ شتێکی بێبەڵگەم گوتووە، هەندێک بێئینساف دەبن. دیارە منیش وەک هەموو خەڵکی ئەم جیهانە، خاوەنی هێڵی فکری و باوەڕی خۆمم و ئەو بیروباوەڕەش دەبێ لە نووسینەکانمدا ڕەنگیان دابێتەوە؛ ئەوە یاسایەکی گشتییە بۆ هەموو مرۆڤێک و منیش لێی بەدەر نیم، بەڵام هۆکار و هاندەرم بۆ نووسین لەسەر بۆکان هەر ئەوە بووە کە شارەزای بەشێک لە مێژووی شارەکە هەم و ئەو شارەزایییەم لەسەر شار و ناوچەکانی دیکەی کوردستان نییە. بۆ نموونە ئەگەر بمویستایە لێکۆڵینەوەیەکی ئەوتۆ سەبارەت بە مەهاباد یا سەقز و میاندواوی بنگوێی بۆکان بکەم لە خۆمدا هیچ زەمینە و پێشینەیەکم نەدەبوو و دەبووایە تەنیا پشت بە بۆچوون و هەواڵی ڕاست و ناڕاستی خەڵکانی تر ببەستم؛ لە کاتێکدا بۆ بۆکان وا نییە و ئەگەر باسی پەروەردە و خوێندن لە بۆکان بکرێ، چ وەک قوتابی و چ وەک مامۆستا ئاگاداری گەلێک ڕووداو و

کاروبار و دەوری کەسایەتییە فەرهەنگییەکانی شارەکە بووم و هەڵەشیان دەربارە بکەم، زۆر گەورە نابێ؛ بە هەمان شێوە بە باری سیاسکۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و ئەدەبی و هەموو بواری دیکەشدا هەروایە.

بۆکان تاکە شارێکی ڕۆژهەڵاتی کوردستانە کە بیستبێتم و زانیبێتم تا کۆتاییی‌یەکانی سەدەی ڕابردووش وەک گوندێک بە دەست ئاغاواتەوە بووبێ و خەڵکی شارەکە تا ساڵانێکی زۆر خاوەنی تاپۆی سەربەخۆی ملک و ماڵ و دووکان و باغ و مووچە و مەزرای خۆیان نەبووبێتن. دیارە دیاردەیەکی وا گرنگیش دەبێ لەم وتارانەدا ڕەنگی دابێتەوە.

لەلایەکی دیکەوە، من خۆم بە هەڵگری بیری چەپ دەزانم و دژی هەموو شێوازێکی چەوسانەوەم و چەوسانەوەی مرۆڤ بە دیاردەیەکی چەوت و بێ‌فەڕ و شانازی‌شکێنی هەژاران و کەم‌دەسەڵاتان دەزانم. لە بابەتی جیاجیای ئەم وتارانەش‌دا دژایەتی ئاغا و دەرەبەگم کردووە و لام وایە ئەوە کارێک بووە دەبووایە بیکەم. بەشێک لە ژیانم لە سەردەمێکدا تێپەڕ بووە کە هێشتا سیستەمی نگریسی دەرەبەگایەتی لە ئارادا بوو و ئاغاوات لە ناوچەکەدا خودایەتییان دەکرد، بەڵام لێرەدا گرنگ یەک خاڵە: هەر شتێکم سەبارەت بەو سیستەمە چەوسێنەرە نووسیبێ، سەبارەت بە سیستەمەکە خۆی بووە، دەنا کێشەی شەخسیم لەگەڵ هیچ ئاغایەک وەک تاکەکەس یا بنەماڵە نەبووە؛ هەموو هەوڵێکیشم داوە بالانس ڕابگرم و گەلێک قسە هەبووە بیانکەم، بەڵام نەمکردوون بۆ ئەوەی بالانسی ڕوانینە سیاسی و باوەڕییەکەم تێکنەچێ.

گەلێک جار باسی زوڵم و زۆری ئاغاواتی ناوچەکەم لە سەردەمی کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژی ١٣٣٢/ ١٩٥٣، کردووە. ئەو دەم بۆکان بورکانی ڕاپەڕین و خەبات دژ بە ئاغاوات و پێشڕەوی شۆڕش و ڕاپەڕینی دژی دەرەبەگایەتی لە هەموو ناوچەکە بوو. هەر کەسێک مێژووی ئەو ساڵانە بنووسێ، ناتوانێ باسی ئاگرتێبەردانی ماڵی حاجی قاسمی کەریمی و عەلی میرەبەگ و گرتن و لێدان و زیندانی کردنی ئازادیخوازانی ڕاپەڕیو لەلایەن ئاغاکانی بۆکانەوە نەکا. ناتوانێ باسی هەڵاتنی عەبدوڵڵا ئێرانی و میرزا حەمەڕەئووفی مەلا حەسەن لە دەست ئەوان نەکا، ناتوانێ باسی تالانوبڕۆی

سەدان ماڵی خەڵک و دەرکرانیان لە شار و گوندەکان نەکا، کە گزیر و داردەستی ئاغاکان کردیان و دەیان چەشنە زوڵم و زۆر و چەوساندنەوەی دیکەش... جا ئەگەر چووبێتمە سەر باسی ئەو سەردەمانە، بەشێوەی ئاسایی ئەو خاڵانەشم ڕاگەیاندوون و ئەگەر بەڵگەیەک هەبووبێ، هێناومەتەوە؛ نە درۆم بۆ کەس هەڵبەستووە و نە کێشە و ناتەبایی‌یەکانم گەورە کردۆتەوە. لە هەموو ئەو باسانەدا، بۆ من تەنیا ئەوە گرنگ بووە کە سیستەمە چەوسێنەرە ئاغا و ڕەعیەتییەکە لەقاو بدەم و هەرگیز نەبووە پلەی بابەتەکان بهێنمە خوارێ و بیانخەمە گۆڕەپانی کێشەی شەخسی لەگەڵ ئەم و ئەوەوە. لە هیچ شوێنێکی ئەم کتێبەدا ناوی کەسم بە خراپ نەهێناوە و خۆم لە سووکایەتی بەم و بەو پاراستووە.

لایەنێکی دیکە کە پێویستە باسی بکەم ئەوەیە خۆم لەوە دوور خستۆتەوە کە بەناوی نووسینی مێژووی بۆکانەوە مێژووی شارەکانی دەوروبەر بشێوێنم. باسی مامۆستا هەژار و پەیوەندییەکانیم لەگەڵ بۆکان کردووە، بەڵام دەسبەجێ گوتوومە هەژار خەڵکی مەهاباد و بەشێک لە مێژووی شاری مەهابادە؛ سەبارەت بە مامۆستا هێدی بە هەمان شێوە. ناوچەی فەیزوڵڵابەگی لە نێوان سەقز و بۆکاندا هاوبەشە و هەر قسەیەکم سەبارەت بەو ناوچەیە و خەڵکەکەی کردبێ، نەمویستووە وەک تەشوێ هەر بۆ لای بۆکانی داتاشم و مێژووی شاری سەقزی پێ بشێوێنم. دەرحەق بە کەسایەتییە بۆکانییەکانیش لێرەولەوێوە بەڵگەی ئەوتۆیان بۆ ناردووم کە بڵاوکردنەوەیان دەیتوانی ناوی فڵانە شاعیر و ناوبەدەرەوەی شارەکە بزڕێنێ، هەر بۆیەش هەرگیز بڵاوم نەکردوونەتەوە.

خوێنەر دەبێ ئاگادار بێ کە بەهۆی دووردرێژیی ماوەی بڵاوبوونەوەی وتارەکان و ڕەنگاوڕەنگیی نێوەرۆکەوە، بابەتەکانی کتێبەکە هەمەچەشنەن، بەڵام بە هیممەتی برادەریکی خۆشەویستم ئەو بابەتە لێکدابڕاوانە خراونەتەوە سەر یەکتر و هاوبەشی و هاوشێوەیی مەنتیقییان لێ‌پێکهاتووە، خوێنەر لە ڕێگەی پێرستەکانەوە دەتوانێ بابەتی دڵخوازی خۆی بدۆزێتەوە.

سەبارەت بە شێوە خەت و ڕێنووسیش دەبێ بڵێم زمانی کوردی سەرەڕای

دەستێوەردانی ناشارەزایان لەسەر هەندێک تەلەفیزیۆن و سایت و حیسابی فەیسبووکی و شتی هاوشێوە، بەختەوەرانە لە پێشکەوتن و گەشەسەندندایە و مەجبووریشە وابێ. ساڵبەساڵ سەدان وشەی نوێ دێتە سەر لاپەڕەی ڕۆژنامە و کتێب و بە هەمان شێوە، ڕێنووسیش تووشی گۆڕان دێ و منیش بەپێی پێویست ئەم ڕەوتەم ڕەچاو کردووە، بەڵام دیسانیش بۆ دڵنیابوونەوەی تەواو، ئەم ئەرکەم ئەسپاردە دەست شارەزایانی خۆی.

هەروەها بۆ زانیاریی زیاتر لە پاڵ ساڵانی هەتاوی، ساڵی زایینیم زیاد کردووە و لە کوێ پێویست بووبێ واژە و دەستەواژە و ڕستەم لە نێو دەقە ڕاگوێزراوەکاندا خستوونە نێو ڕاستەکەوان و هەرچی هەن تێبینی خۆمن.

سپاس و پێزانین

ئەم کارەی من هەر لە سەرەتاوە تاکەکەسی نەبووە و زیاد لە ٢٠٠ بەشی وتارەکان برایانی بەڕێزم کاک برایم فەڕشی و کاک نادر فەتحی و ماڵپەری ڕۆژهەڵات بۆکان تایپیان کردوون و کاک نادری خۆشەویست وابووە هەندێکیانی دووجار و سێجار بۆم گۆڕیبێ. بۆ هەموو ئەو زەحمەتانە سپاسی هەر دوو لایان دەکەم و منەتباریانم. جگە لەوان، زۆریک دۆست و برادەری ناسیاو پەیوەندییان پێوەگرتووم، هەڵەیان ڕاست کردوومەتەوە و زانیاریی زیاتریان لەسەر بابەتەکان پێداوم و دەیان کەس و دەزگای چاپەمەنی کتێبیان بە ئەمانەت یان پێشکەشی بۆ ناردووم کە خوێندوومنەتەوە و بوونەتە بەشێک لە وتارەکانی ناو کتێبەکە. بەبێ ئەو یارمەتی و پشتگرییانە ئەم کارە نەدەگەیشتە قۆناخی ئێستای. لە ڕاستیدا بە هیممەتی ئەو هاوکارە خۆشەویستانە بوو کە «بۆکان لە مێژوودا» بوو بە سەکۆیەک بۆ ڕادەربڕین و دیالۆگێکی سالم وەک بەرهەمێکی لاوەکیی ئەم کارە هەرەوەزییە. بۆ هەموو ئەو گەوەرەیی و دەستگرۆیی‌یە، سپاسیان دەکەم.

لە پێش ئەوانیشدا سپاسی زۆرم هەیە بۆ گەلی دە خوێنەران کە لە ماوەی هەشت ساڵەدا گەلێک ئیمەیل و تەلەفۆن و نامەیان بۆ ناردووم و ڕێنموونییان کردووم و هەڵەی قەلەمیان ڕاست کردوومەتەوە. منیش بە پێخۆشییەوە پێشنیارەکانیانم وەرگرتوون و ڕەچاوم کردوون. ئەوانە هاندەرێکی گەورە بوون بۆ من و لەسەر ڕێبازەکەم سوورتریان کردووم.

بەکورتی جیا لە ئەرک و کاری بەردەوامی کاک نادری فەتحی (شوانە)، کاتێک کە ویستم سەرجەمی وتارەکان لە بیچمی کتێبدا بڵاوبکەمەوە، ڕێزدار دوکتۆر کامران ئەمین‌ئاوە ئەرکی ئامادە کردن و ڕێکخستنی سەرلەبەری کارەکەی گرتە ئەستۆ وئەم کتێبەی لێ بەرهەم هێنا کە ئێستا دەکەوێتە بەردەستی خوێنەر، لە ڕاستیشدا بوو بە نووسەری دووهەمی کتێبەکە. بۆ هەموو ئەو یارمەتی و دڵسۆزییانە سپاسی دەکەم. ڕێز و سپاسی زۆریشم پێشکەشە بە خاتوو چیمەن ئێلخانی‌زادە بۆ ڕازاندنەوەی هونەرمەندانەی ڕووبەرگ و چارەسەری گرفتی تێکنیکیی کتێبەکە. هەموو ئەو یارمەتییانە بێ بەرانبەر بوون، دەستی هەمووڵایەکیان خۆش بێت.

ئەنوەر سوڵتانی

لەندەن، ٢٠٢١.١١.٢٠

بەشی یەکەم

بۆکان: ناسنامە، مێژوو، ڕووداو

ناوی بۆکان

ئەم بەشە تەرخانی هەندێک بابەت کراوە کە سەبارەت بە ناو یان وشەی «بۆکان» نووسراون. بەشێکیان هی خۆمن و زیاتریانم لە سەرچاوەکانی بەردەستم وەرگرتوون. لەو پەیوەندییەدا دەبێ بڵێم گرفتی سەرەکی لەو بوارەدا ئەوەیە زۆربەی نزیک بە هەموو ئەو کەسانەی وا لە بابەتەکە دواون بیچمی فارسیی وشەکە، واتە «بووکان»یان گرتۆتەبەرچاو و هەر لەویشیان کۆڵیوەتەوە. ئەوە ڕێبازێکی باش نییە بۆ کاری توێژینەوەی جیددی کە دەبێ پشتئەستوور بێ بە زانیارییە مێژوویی‌یەکان و تەنیا لەسەر ئەمڕۆی وچان نەگرتبێ. بۆکان و ناوچەکەی مێژوویەکی دەدوازدە هەزار ساڵەی ژیاریان هەیە و دەگونجێ ناوەکە بگەڕێتەوە بۆ سەردەمانێکی گەلێک زوو، کە هێشتا نە نیشانەیەک لە زمانی فارسی بوو و نە ئارییەکان بە ناوچەکەدا وەرببوون. لە تۆپۆنێمی واتە «وجە تسمیە»دا گرنگ ئاوردانەوە لە مێژووی کۆنە و دیارە ئەوەش زانیاریی زۆر سەبارەت بە گەلانی کۆنی ناوچە و زمانی ئەوانی پێویستە یا لایکەم دەبێ ناوێکی تایبەت بە مەزندە و گریمانەی وەرگیراو لە ڕووداوە مێژوویی‌یەکان ببرێتەوە سەر بنەمایەکی بە متمانەی مەعقوول کە هیچ نەبێ شان لە شانی ڕاستییە سەلماوەکانی زانایان بدا.

چەند تێبینییەک لەسەر ناوی شاری بۆکان

١

من لەم وتارەدا گەڕاومەتەوە بۆ بنەما و واتای وشەی گەلێک لەمێژینی «بۆکان» و هیوادارم کەم تا زۆر خاڵم پێکابێ و ڕووناکییەکم خستبێتە سەر ڕێگای لێکۆڵینەوەی ڕاستەقینەی دوارۆژ سەبارەت بە شاری بۆکان و ناوەکەی.

ناوی شاری بۆکانیش وەک مێژووی شارەکە تا ئیستا نەکەوتۆتە بەر توێژینەوەی ڕاستەقینە؛ ئەو شتانەش وا لێرەولەوێ سەبارەت بە باسەکە نووسراون لە دۆخی بیروبۆچوونی خەڵکی ئاسایی نەچوونەتەدەرێ و ڕووناکییەکی ئەوتۆیان نەخستۆتە سەر مێژووی پڕ تەموومژی ئەم شارە.

خەڵکی ناوچەکە لایان وایە ناوی بۆکان لە بنەڕەتدا «بووکان» بووە و ئەوەش بەهۆی نەریتێکەوە، کە گوایە لە ڕابردووی کۆندا، کاتێ بووک لە ماڵە باوان هاتۆتەدەر، پێش چوونە ماڵی زاوا، بردوویانەتە سەر حەوزەگەورەی نێوەڕاستی شار و ئاشکرایە ئەوە دەبێ هێمایەک بووبێ بۆ پاکیی بووک وەک ئاوی زوڵاڵی سەرچاوەی حەوزەکە و هیوای بەختەوەری و ژیانێکی سپیی دوور لە چارەڕەشیی دوارۆژ. نووسەر و قەڵەم بەدەستی شار و ناوچەکەش بە شێعر یان نووسین، بەڵگەیان بۆ ئەم بۆچوونە پێکهیناوە.

لە ڕاستیدا ئەم وتارە بەنیازی دامەزراندنی سەرەتای باسێکی زانستی لەمەڕ بنەچەکی ناوی بۆکان نووسراوە. کلیلی کردنەوەی گرێپووچکەی ئەم باسە، بە بۆچوونی من، وشەی «بەگە» یان «بەغە»یە. بەگە یان بەغە یان بهەگە، خودای هەموو ئەو گەلانە بووە کە پێش هاتنی زەردەشت لە هیندەوە تا ڕۆژاوای ئێران و بەشێک لە میزۆپۆتامیا ژیاون. ئاڤێستاناسی ئێرانی ئیبراهیم پووررداوود لە وتارێکدا بەناوی «بەغە»وە دەنووسێ: «وشەی یەکجار کۆنی بەغ لە کۆنەوە لە زمانی ئێمەدا ماوەتەوە. لە زمانە کۆنەکانی ئێران وەک ئاڤێستایی و فارسیی کۆندا بەغ لەسەر زاری خەڵک

بووە و لە گاتاکان‌دا کە هەڵبەستی زەردەشتن و کۆنترین بەشی ئاڤێستا پێکدێنن، بەگە بەواتای بەش و بەخت هاتووە. لە بەشەکانی تری ئاڤێستاش‌دا بەغە هەر هەمان واتای هەیە. وشەکە لە چاوگی بەگەوە دێ کە لە زمانی پەهلەوی‌دا بۆتە بەختەن. کارلێکراو (إسم مفعول)ی وشەکە واتە بەخت لە ئاڤێستادا هاتووە کە لە زمانی پەهلەوی و فارسی و [کوردیش]دا بۆتە بەخت... بەغ لە زمانە کۆنە ئێرانییەکان‌دا وەک «بهەگ»ی سانسکریت، مانای بەش و بەخت دەدا و لە مانای دووهەم‌دا واتای خوداوەندیشی هەیە کە چەمکی بەخشندەشی لێوەردەگیرێ.»

پووررداوود لە شوێنێکی تری وتارەکەی‌دا دەنووسێ: «پێش پێغەمبەرایەتیی زەردەشت، بە خوداوەند دەگوترا بەغ و پاشانیش کە ئەمان تاقەخوایان ناونا ئەهوورامەزدا، وشەی بەغ لە واتای ئەسڵی و پێشووی خۆی‌دا مایەوە.» بۆ سەلماندنی ئەم بۆچوونە، پووررداوود بەڵگە دەهێنێتەوە و دەڵێ: «داریووش‌شای هەخامەنشی لە بەردەنووسەکەی بێستوون (کێوی یەزدانی بەغستان)دا، کاتێ ڕووداوەکانی ساڵانی چوارەم و پێنجەمی شایەتیی خۆی دەگێڕێتەوە، دەڵێ ئەهوورامەزدا و بەغانی تر لەبەرئەوە یارمەتیی منیان دا، چونکوو من قین لەدڵ و درۆزن و زاڵم نیم.» مامۆستا عەلائەددین سەجادیش لە مێژووەکەی خۆی‌دا، کاتێ هاتۆتە سەر باسی قەومی کاسی، دەنووسی: «یەکێک لە سۆراخی هیندوئورووپایی‌یەکان بەسەر کاسییەکان‌دا، وشەی بوگاش یان بوغاشە کە بە مانای خوایە.» وشەدانی دێهخودای زمانی فارسیش دەڵێ: «بەگە لە سانسکریت‌دا بەواتای خودا بووە و لە کتێبی پیرۆزی ڤیدادا ئەم واتایە چەند جار دووپات کراوەتەوە، واتە لەنێو هیندوئێرانییەکان‌دا پێش جیابوونەوەیان لە یەکتر، ئەم شتە باو بووە.»

خاتوو ماری بۆیس پسپۆڕی ناوداری مێژووی زەردەشت و ئاڤێستا، لە کتێبی مێژووی زەردەشتایەتی‌دا چۆتە قووڵایی باسەکەوە و بە دووررودرێژی سەبارەت بە واتای وشەی بەغە و بەگە دواوە و مانای خوداوەندی بۆ وشەکان پەسەند کردووە. دوکتۆر فەرەوەشی دانەری فەرهەنگی پەهلەوی بە فارسی، چوار واتای خودا، سەروەر، شا و هێزی خودایی بۆ بەغ لێداوەتەوە و «بەک»یشی بە خودا و سەروەر

مانا کردۆتەوە. نووسەری «واژەنامە مینوی خرد»، دوکتۆر ئەحمەدی تەفەززولی بەغانی بە خودایان زانیوە و زانای بەناوبانگی ئێرانی «ملک الشعرا بهار» لە کتێبی «سبک شناسی»دا گوتوویەتی: «ئەم وشەی بەغە، یەکەم جار لە نووسراوێکی سارگونی شای ئاشووردا لەگەڵ پاشگری‌دا لە شێوەی بەغدات‌دا هاتووە کە ناوی پیاوێکی ئێرانی بووە.»

ئەم وشەیە لە دراوی شاهانی ساسانیش‌دا بینراوە، بەڵام لێرەدا، واتایەکی هەندێ نزمتر لە ئەهوورامەزدای پێ بەخشراوە. لە کۆتایی سەردەمی ساسانییەکان‌دا ئاڵوگۆڕێک بەسەر مانای بەغدا هات و تەنیا واتای گەورەی لێ خوێندرایەوە. تەنانەت لە کتێبی یادگاری زەریران‌دا تەنیا بە مانای سەر هاتووە. دایرةالمعارف فارسی، فرهنگ معین، فرهنگ رشیدی، برهان قاطع، آصف اللغات و چەندین قامووسی دیکەی زمانی فارسیش هەمان واتایان بۆ وشەی بەغ لێداوەتەوە؛ فەرهەنگی ڕەشیدی لە مادەی «بەغداد»دا واتای «عطیه الصنم»ی هێناوە، بەڵام پوورداوود بەرپەرچی بۆچوونەکەی داوەتەوە و گوتوویەتی بەغ لای ئێرانییەکان «صنم» نییە و خوداوەندە.

مێژوونووس، زمانەوان و زانای ناسراوی ئازەربایجانی ئەحمەد کەسرەوی زنجیرەوتارێکی لەسەر ناوی شار و گوندەکانی ئێران نووسیوە و گەرچی ئاوڕی لە کوردستان نەداوەتەوە، بەڵام ئەو زانیارییانەی داویە بە دەستەوە دەتوانن یاریدەری باسەکەی ئێمە بن. لە دوو وتاری جیاوازدا کە لەسەر وشەی باکۆ پێتەختی ئازەربایجانی باکووری نووسیوە، کەسرەوی دەڵێ:

«وشەگەلی باک و بەک و بەغ لە زمانە کۆنەکانی ئێران وەک هەخامەنشی و پەهلەوی‌دا جگە لە واتای خودا، مانای پەرەستنیشی هەبووە. وشەی باکۆ لە بنەڕەت‌دا باگاوان یان باکاوان بووە و لە زەمانی ساسانییان و پێش ئەوانیشەوە، لە ئەرمەنستان و ئاران و ئازەربایجان و شوێنەکانی دیکەی ئێران، ئاواییگەلێک بەو ناوە هەبوون و لە هەموویان‌دا ئاگرێک ڕۆشن بووە... کە وابوو، باگوان یان باگاوان بەواتای شاری خودا یان شوێنی خودایە.»

کەسرەوی هەروەها دەڵێ: «نەک هەر باکۆ، بەڵکوو بەغدا و بەعقووبەش شاری

خودا بوون و ئەوەی ئەرمەنییەکان پاش قبووڵ کردنی ئایینی مەسیح بەکیان بە بت مانا کردۆتەوە یان لامعی خۆی لەوە پاراستووە کە ناوی بەغداد بنووسێ و لەباتی ئەو، ناسناوی دارولئیسلامی هێناوەتەوە، نیشان دەدا کە ئەم شارانە، شوێنی ئایینێکی کۆن بوون و پەیوەندییان بەناوی بەک و بەغەوە هەبووە.»

ئەوەی تا ئێستا گوترا، ڕوانینێک بوو بەسەر لایەنی زمانەوانیی وشەی بۆکاندا. ئەم ڕوانینە، یەکلایەنی و ناتەواوە ئەگەر نەخرێتە چوارچێوەی مێژووی ناوچەکەوە و ڕووداوەکانی مەڵبەندی بۆکان لە پەیوەندیی باسەکەدا شی نەکرێتەوە.

کۆنترین دەوڵەتی ناسراوی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان (بۆکانیش وەک بەشێک لە ناوچەکە)، دەوڵەتی ماننایە. پێش ئەوان، لە نیوەی یەکەمی هەزارەی سێیەم بە دواوە چەند دەوڵەت ـ شار و دەوڵەتی ناوچەیی لە بەشی ڕۆژاوای خاکی ئێران پێکهاتبوو، بەڵام دەوڵەتی ماننا یەکەم دەوڵەتی یەکگرتووی ناوچەکە بوو کە مەڵبەندێکی بەرینی گرتبووە خۆی و خاوەنی توانایەکی ئابووری و دەسەڵاتێکی سپایی ئەوتۆ بوو کە دەیتوانی سەر لە حاندی دەوڵەتە زلهێزەکانی ئەو دەم (ئاشوور، ئوورارتوو و...) بەرز بکاتەوە. ئەم یەکگرتنە لە ئەنجامی پێشکەوتنی ئابووریی کۆمەڵگاو بە مەبەستی خۆپاراستن لە مەترسیی دراوسێ بە هێزەکان پێکهات و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی هەزارەی دووهەم و سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێشزایین، واتا ئەو سەردەمە گرنگەی کە ئارییەکان لە باکووری ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو ڕۆژاوا دەهاتن و شەپۆلی یەکەمیان تا سنووری خاکی ماننا کشابوو. ماننـاکان بەشێک بوون لە یەکییەتیی هۆزەکانی لووللووبی و گۆتی کە ئەوانیش لە مەنزوومەی زاگرۆس جیا دەبنەوە و خاکەکەیان ناوچەی ڕۆژهەڵاتی باشووری گۆلی ورمێ هەتا ڕۆژاوای باشووری زەریاچەی کاسپیەن (خەزەر) بەتایبەت نێوان مەراغە تا سەقز و بۆکانی گرتبووە بەر.

بریتانیکای ئینسیکلۆپیدیای زمانی ئینگلیزی دەنووسێ:

«ماننـاکان لەلایەن سێ هێزی گەورەی سەردەمی خۆیانەوە گەمارۆ درابوون، ئاشوور لە ڕۆژاوا، ئوورارتوو لە باکوور و ماد لە باشوور، [سەکاکانیش لە باشوور و

ڕۆژاواوە]؛ ئەم قەومە پاش هێرشی سەکایییەکان و پەیدابوونی ماد لە سەدەی حەوتەمی پێش‌زایین، ناسنامەی قەومیی خۆیان لە دەست دا و چوونە ژێر دەسەڵاتی مادەکانەوە. دوژمنی گەورەی ماناکان دەوڵەتی ئاشوور بوو. ئاشوورییەکان تەنیا لە نێوان سالانی ٨١٠ تا ٧٤٤ی پێش‌زایین‌دا، بەلای کەمەوە چواردە جار هێرشیان بردە سەر خاکیماننا، هەزاران کەسیان بە کۆیلە لێ‌گرتن و سەدان پیشەساز و هونەرمەندیان لێ‌ڕاگواستن بۆ شاری نەینەوا. ئوورارتوویی‌یەکانیش لە ئاشوور باشتر نەبوون، تەنیا ڕوسای یەکەم شای ئوورارتوو، ٢٢ قەڵا، واتە ٢٢ شار و شارۆچکەی ماننای داگیر کرد.»

بەڵام هێرشی گەورە بۆ سەر خاکی ماننا لەلایەن سارگۆنی دووەمی شای ئاشوورەوە بوو (٧١٦ ـ ٧١٠ی پ. ز). سارگۆن بە ڕەواندز و حاجی ئۆمەران‌دا بەرەو پیرانشار و سوڵدووز داگەڕا و پاش ماوەیەک ڕۆیشتن بەرەو زەریاچەی ورمێ، گەڕایەوە و ئەم‌جار لەشکرەکەی بە ئیندرقاش و قومقەڵای سابڵاغ‌دا بەرەو میاندواو برد و بە دۆڵی چۆمی تەتەهوودا ڕووی کردە ئیزیرتووی پێتەختی ماننا لە نزیک گوندی ئێستای قەلایچی بۆکان و لەوێوە گەیشتە شیز، واتە ئاورگەی ئازەرگوشەسپ و پاشان چووە ساین‌قەڵا کە ئەو دەمە، ناوی «ئەوکان» بوو.

لە هەموو ئەو شوێنانەش، وەک سێڵاو هەموو شتێکی لە ناوبرد و داری بەسەر بەردەوە نەهێشت، بەڵام دەوڵەتی ماننا سەرباری ئەو هەموو دڕەندەیی‌یە، هەر مایەوە و لە گرێژەنە نەچوو، تا ماوەیەک دواتر کە مادەکان دەستیان بەسەر خاکەکەیان‌دا گرت و دەسەڵاتیان بڕینەوە.

بەپێی ئەو بەڵگانە، بۆکان یەکێک بووە لە دەوڵەت ـ شارەکانی ماننا و بەشێک بووە لە یەکییەتیی هۆزە مانناییەکان کە کەوتە بەر هێرشی ئاشوور و ئوورارتوو و پاشان بە دەست مادەکان داگیر کرا. لە سەردەمی حکوومەتی مادەکانیش‌دا بۆکان بەشێک بوو لە ئیمپراتۆرییەتەکەیان و کەوتبووە ناو جەرگی مادی بچووکەوە. جگە لە ئیزیرتوو، قەڵای گوندی ئاغجەیوان لە ڕۆژهەڵاتی شارەکەوە، هەروەها شوێنەوارە بەردینەکانی سماقان و بی‌بی‌کەند لە دەوروبەری شار و قەبری فەرەوەرتیشی شای ماد

(٦٣٣ ـ ٦٠٠ی پ. ز) لە فەقرەقای مەهاباد کە تەنیا ٥٠ کیلۆمیتر کەوتۆتە ڕۆژاوای بۆکانەوە، بەڵگەی ئەو ناوجەرگایەتییەی بۆکانن لە سەردەمی دەسەڵاتداریی مادەکاندا.

بەم پێیە، مێژووی ناسراوی شاری بۆکان و گوندەکانی دەوروبەری دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ماد و پێشتر؛ واتە ئەو سەردەمەی کە هێشتا ئایینی تازەی زەردەشت لە ناوچەکەدا بڵاونەببۆوە. ئەوەندە تاکوو ئێستا ڕوون بۆتەوە دیارە کە، زەردەشت لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش‌زایین، واتە لە دەوروبەری سەدەی شەشەمدا ئایینی خۆی بڵاوکردۆتەوە.

لێرەدا نیاز چوونە ناو باسی پەیوەندییەکانی زمانی کوردی و شێوە ئاخافتنی مادەکان نییە. ئەرکی ئەم وتارە، توێژینەوەیە لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە ئایینییەکانی دانیشتووانی ناوچەی بۆکان لە مێژووی پێش پەیدابوونی ئایینی زەردەشت و خودای ئەهوورامەزدا، واتە ئەو سەردەمەی کە خودای گەورەی دانیشتووانی ناوچەکە، خودای بەغ بووە. ئەوەی ئاشکرا بێ ئەوەیە کە میهرپەرستی ئایینی زاڵی ئەو سەردەمە بووە و دانیشتووانی شارەکان، ڕووگە و ئاورگەیان بۆ خودای میترا دروست‌کردووە، واتە ڕێزگرتن لە ئاگر نەریتێک بووە کە لە ئایینی میتراییەوە بۆ زەردەشتییەکان ماوەتەوە. خوای ئاناهیتاش لە مێژووی کۆنی ناوچەکەدا خاوەنی ئاورگەی تایبەتی خۆی بووە و هەندێ لە مێژوونووسان دەڵێن کە ئاگرپەرستی، بە خودای ئاناهیتاوە بەستراوە. بەداخەوە ئاسەوارە کۆنەکانی شاری بۆکان و ناوچەی دەوروبەری نەکەوتوونەتە بەر توێژینەوەیەکی زانستییانە و ئەوەی ئێستا دەزانرێ تەنیا بەشێکە لەو ڕاستییە شاراوەیەی کە دەبێ دیرۆکناس و مێژوونووسان لە داهاتوودا بیخەنە ڕوو. ئەوەی ئەمڕۆ دەیزانین ئەوەیە کە لە بۆکان و گوندەکانی دەوروبەری زیادە لە ٣٠ گردی مێژوویی هەن کە بەناوی شوێنەواری مێژووییەوە ناسراون و لەلایەن حکوومەتی ئێرانەوە هەر بەو ناوە سەبت کراون. زۆربەی ئەم شوێنانەش مێژوویان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی جێی باسی ئێمە. وەک پێشتر گوتمان بۆکان بەشێک بووە لە خاکی ماننا‌کان و دوور نییە هەندێک لەو ٢٢ قەڵایەی وا ئوورارتووییەکان لێیان زەوت کردبوون و

ئەو قەڵایانەش وا ئاشوورییەکان وێرانیان کردن، هەر ئەو گردە مێژوویی‌یانە بن کە یەکیان لە نێوەڕاستی شاری بۆکانە و پاشماوەشیان لە گوندەکانی دەوروبەرین. گردی کولتەپە ئێستا کەوتۆتە نێو شاری بۆکانەوە، گردی ناچیت و حەمامیان و شێخلەر تەنیا چەند کیلۆمیترێک لە شارەوە دوورن. ئەمانە و زۆر گردی دیکە لە باخچە، تیکانتەپە، ئالبڵاغ، ساروقامیش و ئەحمەداوا مێژوویان دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی یەکەمی پێش‌زایین، واتە پێش پەیدابوونی ئایینی زەردەشت یان سەروحەدی بڵاوبوونەوەی. هەندێ گردی تری وەک تەپەی گوندی کانی‌کووزەڵە و سەراو و ڕەحیم‌خان و مەڵلالەر و تەپی و عەزیزکەند و... کە مێژوویەکی کۆنتریشیان هەیە، دوور نییە لەو سەردەمەدا هەر ئاوەدان بووبن. لە بیرمان نەچێ کە زۆرێک لەم گردە مێژوویی‌یانە ئەگەر بە شێوەی زانستییانە لێیان بکۆڵدرێتەوە، شوێنەواری چەند شارستانییەتی جیاوازی یەک لەبان یەکیان تێدا دەبیندرێ کە ئەوە خۆی نیشانەی بەردەوامبوونی ژیان و شارستانییەت بووە لە ناوچەکەدا. بۆکان خۆی و قەڵای نێوەڕاستی شارەکە شتێکی زۆریان لێ‌نازاندرێ، بەڵام ئەوانیش بەشێکن لەو زنجیرە گردە مێژوویی‌یانەی کە شارستانییەتیان دەگەڕێتەوە هەر بۆ ئەو سەردەمانە، واتە بۆ مێژووی ماننا و ماد.

ئێستا ئەگەر ئەو ڕاستییە بخەینە پاڵ دەسکەوتەکانمان، نموونەکەی ئەو پشکنینە بوو کە لە ساڵی ٢٠١٨دا لە گردی قەڵای بۆکان کرا و توێژەری ئیدارەی «میراث فرهنگی»ی ئێران، دوای پشکنینی چەند توێژی خوارەوەی گردەکە، ڕایگەیاند: «مێژووی ژیاری لەسەر ئەو گردە دەگەڕێتەوە بۆ سێ هەزار ساڵ پێش ئێستا.» ئیتر دەتوانین بەڕوونی بێینە سەر ئەو باوەڕەی کە شاری بۆکان لە سەردەمی پێش زەردەشتدا شوێنێکی ئاوەدانی ئایینی میترایی بووە و ناوی لە ناوی خوای بەغ یان بەگەوە وەرگرتووە.

بەم پێیە ناوی شاری بۆکان لە سەرەتادا دەبێ «بەکان» یان «بەگان» یان «بەغان» بووبێ کە لە دوو بەش پێکهاتووە: بەغ یان بەک + ان. بەشی یەکەم ناوی خودایە و بەشی دووهەم پاشگرێکە واتای شوێن دەدا. هەرچەندە دەکرێ پاشگری «ان»

نیشانەی کۆ بێ، بەڵام ئەوە شتێک لە مەسەلەکە ناگۆڕێ.

کە وابوو، بۆکان بەواتای شاری خوای بەگە یان شوێنی خوای بەگەیە و ئەوەش دەبێ بەهۆی ئاورگە یان ڕووگەیەکی گەورەوە بووبێ کە خەڵکی شارەکە بۆ «بەغ»یان دروستکردووە و زۆر وا هەیە ئاورگەکە لە شوێنی ئێستای مزگەوتی جامیعی بۆکان لە داوێنی گردەکە و بەری ڕۆژهەڵاتی حەوزەگەورە بووبێ.

هەر ئەو زانیارییە کەمەی کە ئێستا لەبارەی مێژووی بۆکانەوە بە دەستمانەوەیە ئەوە دەگەیەنێ کە ڕابردووی ژیان و شارستانییەت لە بۆکان زۆر کۆنترە لە سەردەمی ئەشکانی و ساسانی. تەنیا چەند میترێک لە داوێنی باشووری قەڵا و لەسەر گۆلی مەردانبەگ، ژوورێکی دەسکردی بەرین دۆزراوەتەوە کە بە شێوەی بیناکەیدا ئەشکەوتێکی مادی یان پەرستگەیەکی میترایی بووە. ئەم ژوورە ئێستا کەوتۆتە ناو ماڵی یەکێ لە بنەماڵە ناوبەدەرەوەکانی بۆکان و لە سەردەمی منداڵیی مندا دۆزرایەوە، بەڵام تا ئێستا لە هیچ کوێ باسی نەکراوە و نەناسراوە. گردی ئاوایی قەڵایچی و ئەشکەوت یان بینای بەردینی ئاغجەیوان و بیبیکەند و فەرهادتاشی گوندی سماقان و زۆر شوێنی دیکەی ناوچەکە لە باری بینا دروستکردنەوە شوێنەواری مادین. ئەم بەڵگانە بەسەر یەکەوە پەیوەندیی شاری بۆکان و ناوچەی دەوروبەری لەگەڵ سەردەمێک دەگەیەنن کە خودای ئەهوورامەزدا هێشتا جێی خودای بەغی نەگرتبۆوە و ئەگەر ئایینی زەردەشتیش بڵاوببۆوە، ڕێز و ئیحترامی خودای بەگە لەجێی خۆی هەر مابوو و نیازێک بە گۆڕینی ناوی شاری بۆکان کە لە پەیوەندی لەگەڵ خودای بەگە دانرابوو، نەدەبینرا.

سەبارەت بەو ئاڵوگۆڕەش وا بەسەر وشەکەدا هاتووە (لە بەکانەوە بۆتە بۆکان)، دەبێ بگوترێ گۆڕانی پیتێکی بزوێن شتێکی ئاسایییە و وشەی کۆن ئاڵوگۆڕی زۆر لەوە زیاتری بەسەردا دێ، بەتایبەت لە مێژوویەکی دوورودرێژی چەند هەزار ساڵەدا. لێرەدا پێویستە ئاماژە بە نوکتەیەک بکری: ئازەربایجانییەکانی ناوچەی موکریان و تەورێز، ئێستاش ناوی بۆکان بە شێوەی بەکان دەبەن و ئەوە ڕەنگە ڕیشەی لە مێژوویەکی کۆندا بێ. ئەگەر ناوەکە لە زمانی کوردیدا، بەپێی باردۆخی

تایبەتی زمانەوانی گۆڕابێ، لە زمانی ئازەربایجانی و دوور نییە لە زمانی ئازەریی کۆنیش‌دا هەر لە شێوەی کۆنی خۆی‌دا مابێتەوە. بەداخەوە ئەمڕۆ زانیارییەکی ئەوتۆ لەسەر زمانی ئازەریی کۆن کە جیاواز بووە لە ئازەربایجانی و تورکی، بە دەستەوە نییە تا یارمەتیی باسەکەی ئێمە بدا. بۆ چەسپاندنی زیاتری بۆچوونەکەمان لەمەڕ ڕەچەڵەکی ناوی بۆکان پێویستە ئاوڕێک لە ناوچەکە و گوندەکانی دەوروبەری بدەینەوە.

لە ڕۆژهەڵاتی بۆکان و نزیک بە تیکانتەپەی هەوشار (تیکاب)، ئاورگەیەکی بەناوبانگی مێژوویی لێ‌بووە، کە ئاسەواری ئێستاش هەر ماوە. ئاورگەی ئازەرگوشەسب یان ئازەرگوشنەسب یان ئاورگەی شاهی کە زیاتر هەر بە ناوە گشتییەکەیەوە، واتا شیز ناسراوە. شیز لە سەردەمی ساسانییەکان‌دا (٢٢٤ ـ ٦٥٢ی ز) یەکێک بووە لە گرنگترین ئاورگەکانی ئێران و شاهانی ساسانی بەپێیان لە تیسفوونەوە هاتوونەتە زیارەتی. ئەم ئاورگەیە لە نزیک شارێکی مێژوویی دروست‌کراوە کە ئێمە بەناوی گەنجەک یان گەنزەکەوە دەیناسین. خوسرەو پەرویزی شای ساسانی کاتێ لە ساڵی ٦٢٣ی زایینی، کە لەلایەن هیراکلیۆسی ئیمپراتۆری ڕۆمەوە هاوکاری دەکرا، لەبەر بەهرامی چووبینە هەڵات و پەنای هێنایە شیز، لەوێ چاوەڕوانی هاتنی شاهین و شاربەرازی سەردارانی سپاکەی خۆی کرد.

ئاوەدانیی ئاورگەکە لە سەردەمی ساسانییەکان‌دا پێچەوانەی ئەوە نییە کە مێژووەکەی بگەڕێتەوە بۆ سەردەمێکی کۆنتر. نووسەری کتێبی «مێژووی ژیانی ئابووریی گوندنشین و چینە کۆمەڵایەتییەکانی ئێران» دەڵێ: «لە سەردەمی کۆنتردا خودایەتیی سێ خودایی ئەهوورامەزدا و میهر و ئاناهیتا ئایینی خەڵک بووە و ئاگرپەرستی بەتایبەت پەیوەندیی بە خودای ئاناهیتاوە بووە.» بەو پێیە ئێمە دەبێ لەژێر خۆڵەمێشی ئاورگەکان‌دا، کە تا ئێستا هەر بەناوی زەردەشتییەکانەوە ناسراون، شوێنی شارستانییەتی کۆنتر هەڵبگرین. ئەویش لە ناوچەیەکی کۆنی وەک بۆکان‌دا کە دەیان شوێنەواری سەردەمی ماد و ماننای لێ‌شاردراوەتەوە. بۆ نموونە با سەیرێکی گوندی بۆگەبەسی بکەین کە دە کیلۆمیترێک کەوتۆتە باشووری شاری بۆکانەوە.

ئیبراهیم پووررداوود دەڵێ: «وشەی بەگ یەکەم جار لە شێوەی بەیتبەگی یان بەیتبەگەیادا بینراوە کە ناوی شارێکی ماد بووە و سارگۆنی ئاشووری لە لەشکرکێشانەکەیدا بۆ سەر خاکی ئوورارتوو وماننا (٧١٦ـ٧١٥ی پ. ز) باسی دەکا.» بەشی یەکەمی ئەم ناوە بەڕاشکاوی وشەیەکی ئاشوورییە و لەگەڵ بەگی یان بەگەیا، پێکەوە واتای ماڵی خودا دەدەن. ئەوەی کە سارگۆن شارەکەی بە شوێنی ماد ناوبردووە و مادەکانیش لە باشووری خاکی ماننا نیشتەجێ بوون و بۆکان بەشێک بووە لە خاکی ماننا، دەمانگەیەننە ئەو ئەنجامەی کە قەڵا و گوندی بۆگەبەسی لە باشووری بۆکان، هەمان بەیتبەگی بێ و تەپۆڵکە مێژووییەکەی نێوەڕاستی گوندیش کە ئێستا شوێنی ماڵی ئاغای گوندەکەیە، ڕاستیی بۆچوونەکەمان زیاتر دەچەسپێنێ. گوندی بیبیکەند لە ڕۆژهەڵاتی بۆکاندا جیا لە ئەشکەوتە دەسکردەکەی کە مێژووی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ماد، هەر ناوەکەشی شوێنەوارێکی مێژووییە. ناوی گوندەکە هەرچەندە لە ڕواڵەتی ئێستایدا لە وشەیەکی تورکی دەچێ، بەڵام بەئاشکرا شوێنی ناوی بەکی پێوە دەبیندرێ و لام وایە لە ڕابوردووی کۆندا دەبێ «بەیکەند» یان «بەیکەن» بووبێ کە دوای سەلجووقییەکان و موغولییەکان ئەم ئاڵوگۆڕەی تێدا وەدی هاتبێ. ناوی کۆنی شاریساینقەڵاش لە ڕۆژهەڵاتی باکووری بۆکان جێی سەرنجە. ناوی ئەم شارە لە سەردەمی ماننا کان و هێرشی سارگۆنی دووهەمدا ئەوکان بووە و هەر بەو شێوەیەش لە تەقویمی ئاشوورییەکاندا هاتووە. هەرچەندە دۆزینەوەی پەیوەندیی ئەم ناوە کارێکی ئاسان نییە، بەڵام گەرای بیرکردنەوەیەک دەخاتە مێشکەوە و سەرنج بەرەو وشەی «وەک» یان «بەک» ڕادەکێشێ کە دەبێ دوور نەبێ لەو باسەی ئێمە لەمەڕ بۆکان. بۆ ئەوەی ئەم شێوە بۆچوونە مێژووییە لەسەر ناوە کۆنەکانی ناوچەی بۆکان زیاتر بچەسپێنین، با سەیری ناوی گوندێکی دیکە بکەین.

قوڕەبەراز گوندێکە لە ڕۆژهەڵاتی بۆکان و سەر ڕێگای ئاورگەی ئازەرگوشنەسب کە ئێستا بە تەختی سولەیمان دەناسرێ. ڕواڵەتی ئێستای ناوەکە، شتێکی ئەوتۆمان نادا بەدەستەوە، مەگەر بیخەینە چوارچێوەی مێژووی ناوچەکەوە. خوسرەو

پەرویزی شای ساسانی وەک گوتمان ڕوو لە دۆست و پشت لە دوژمن، لەبەر بەهرامی چووبینە هەڵات و هات لە گەنجەک دانیشت تا «شاهین» و «شاربەراز»ی سەردارلەشکر بێنە هانای و لەژێر پلاری نەیار ڕزگاری بکەن. ئایا پەیوەندی دانی ناوی قورەبەراز لەگەڵ ناوی شاربەرازدا شتێکی دوور لە مەنتیقە؟ بەتایبەت کە ئەو دوو سەرداره دەبووایە لە سنووری ڕۆژاوای ئێرانەوە بەرەو گەنجەک هاتبایەن و بەسەر گوندی قورەبەرازدا تێپەڕبووبان. هەمان حاڵەت بۆ پەیوەندیی ناوی ئێستای گوندی «جامەرد» لە هەمان ناوچە لەگەڵ «زامەرد»ی سەرداری ساسانی جێگەی بیرلێکردنەوەیە.

بە هیوای ئەوەی ئەم شێوە بۆچوونە، هەنگاوێک بێ بەرەو ڕووناکی و سەرەتای کارێکی جیدی بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی ناوچەکە دامەزرێنێ. داهاتوو دەبێ زۆر شتی تاریکی ئەمڕۆ ڕوون بکاتەوە.

سەرجەمی ئەم وتارە سەرەتا لە ژمارەی ١٩ی گۆڤاری مامۆستای کورد چاپی سوید، ساڵی ١٩٩٢ و پاشان لە ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان، ١٩٩٢ بڵاوبۆتەوە و ئێستاش لەسەر ماڵپەڕەکە هەر ماوە. لێرەدا هەندێک گۆڕانکاریی تێدا وەبەرچاو گیراوە و کورت کراوەتەوە.

سەرچاوەکان:

١. افخمی، ابراهیم، تاریخ و فرهنگ و ادب مکریان، بوکان، ل ١٥.

٢. پورداوود، ابراهیم، پنجاه گفتار پورداوود مقاله بغ، ل ٤٠١ ـ ٤٢٦.

٣. سەجادی، عەلائەددین، مێژووی ئەدەبی کوردی، ل ٣١.

٤. بۆیس، ماری، مێژووی زەردەشتایەتی (ئینگلیزی)، بەرگی ١، ل ٢٣، ٥٨ و ١٩٦، بەرگی ٢، ل ٧، ١٥، ١٣٩ و ١٤٣.

٥. لغتنامه دهخدا، ماده بغ.

٦. فرەوشی، د. بهرام، فرهنگ پهلوی، ماده بغ.

٧. تفضلی، د. احمد، واژەنامه مینوی خرد، مادەی بغان.

٨. ئینسیکلۆپیدیای نوێی بریتانیکا، مادەی مانناکان.

٩. لە هەموو ئەو فەرهەنگانەدا کە ناوبراون، وشەی بغ.

١٠. کسروی تبریزی، احمد، کاروند کسروی، مقاله باکو.

١١. انصافپور، غلامرضا، تاریخ زندگی اقتصادی روستائیان و طبقات اجتماعی ایران از دوران ماقبل تاریخی تا پایان ساسانیان، ل ٣٤٨.

٢

لێرەدا بۆچوونی کەسێک سەبارەت بە وشەی بۆکان دەهێنمەوە، کە خۆم لەگەڵیدا نیم. لە ڕوانگەی منەوە بە لاڕێدا بردنی خوێنەر دەبێ ئەگەر کەسێک بنەمایەکی خەیاڵیی موغولی یان تورکی و عەربی بۆ بابەتێکی وا لەمێژین هەڵبەستێ.

بابەتەکەم لە وێبلاگێکی فارسی وەرگرتووە کە ئەوە ناوەکەیەتی: «مجله اینترنتی شهر من بوکان، مجله اینترنتی اخبار و رویدادها و همه چیز در باره بوکان». ناوی وتارەکەش «بوکان به اختصار»ە، بەڵام بەڕوونی ڕانەگەیەنراوە کێ نووسەریەتی جگە لە ئادرەسێکی ئیمەیل کە بەگوێرەی ئەو، ئەم وتارە یا سەرجەمی وێبلاگەکە هی دوکتۆر قەسیم عوسمانی نوێنەری دوو دەورەی خەڵکی بۆکان لە مەجلیسی شووڕای ئیسلامی ئێرانە. من هەڵبژاردەیەکی بۆچوونی نووسەرم وەرگێڕاوەتە سەر کوردی:

«... سەبارەت بە بنەمای ناوی شارەکە گێڕانەوەی زۆر هەیە و یەک لە ناودارترینیان ئەوەیە کە خەڵکی شار لە کاتی زەماوەندا دەچوونە سەر حەوزێکی گەورە و ناوبەدەرەوەی شارەکە... لەبەروەی وشەی بووک بە کوردی واتای «عروس»ی هەیە ئیتر ئەو ناوچەیەش کە دواتر بوو بە شار، ناوی بووکان، واتە «عروسان»ی لەسەر دانرا.

بەڵام ئەو بۆچوونە تەنیا کاتێ ڕاستە کە ئێمە وشەکە بە زاراوە فارسییەکەی «گۆ» بکەین لە کاتێکدا دانیشتووانی شار و هەموو کەسێکی کوردزمان وەک «بۆکان»ی گۆ دەکەن.

لە بۆچوونێکی دیکەدا دەگوترێ کە لە سەردەمی هێرشی موغولەکاندا، یەک لە فەرماندەرانی سپای چەنگیز، کە ناوی بۆکان بووە، ناوی خۆی لەسەر بۆکان دانا کە ئەو دەم گوندێکی بچووک بوو. دەگوترێ چیایەک لە موغولستانیش هەر بەو ناوەوە هەیە کە لە ناوی ئەو فەرماندەیە وەرگیراوە.

بۆچوونێکی دیکەش هەیە کە دەگوترێ لە قەدیمدا ژنان بۆ شۆردنی شتومەکی

ماڵ دەچوونە سەر ئەو حەوزە و ئەگەر کەسێک بیپرسیایە ئەو فلانەکەسە لە کوێیە، دەیانگوت چووە بۆ کانی... جا ئەم وشەیە دواتر بەو کەسانە دەگوترا کە هاتوچۆی زۆری سەر کانییەکەیان دەکرد و وردەوردە لەوێ نیشتەجێ ببوون.»

دیارە نووسەری وتارەکە، وەک زۆرێک لە خەڵکانی تر، لە مەسەلەی تۆپۆنیمی، واتە «وجە تسمیە»ی ناودا تەنیا ڕواڵەتی ئێستای بینیوە و سەرنجی نەداوەتە سەر ئەو خاڵە گرنگەی کە مێژووی ژیاریی مرۆڤ لە ناوچەی بۆکان دەگەڕێتەوە بۆ ١٠ ـ ١٢ هەزار ساڵ پێش ئێستا و لایکەم مێژووی سەلماوی زیاد لە سێچوار هەزار ساڵەی هەیە. لەو ماوەیەدا خەڵکانێکی زۆر بە زمان و زاراوەی هەمەچەشنە لەوێ ژیاون و هیچ لێکۆڵینەوەیەک بایەخی نابێ ئەگەر لێکۆڵەر ئاوڕێک لەو مێژووە دووورودرێژە نەداتەوە و دیاردەکان نەخاتە چوارچێوەیەکی زەمانیی وا دوورودرێژەوە.

٣

ئەم وتارە لە ماڵپەڕێک بەناوی «آفرینش، روزنامە مستقل صبح ایران»[1] وەرگیراوە کە من لە لینکی وێبلاگێکی کوردی بەناوی «بوکان‌سیتی»دا دۆزیومەتەوە.[2]

نووسەری وتارەکە دەسنیشان نەکراوە و تەنیا بە هەواڵنێری «آفرینش» ناوی براوە. زانیارییەکانیشی تا ڕادەیەکی زۆر سەرەتایی و ژورنالیستین و دەقاودەق هەمان ئەو خالانەن وا لەسەرەوەتردا لە وێبلاگی «مجلە اینترنتی شهر من بوکان، مجلە اینترنتی اخبار و رویدادها و همەچیز در بارە بوکان» دیتمان، هەر بۆیەش لێرەدا دووپاتی ناکەمەوە.

مەسەلەی زانیاریی بەخشین گەلێک گرنگە و دەبێ بزاندرێ هەر قسەیەکی ئەفواهی لێرەولەوێ دەکرێ بۆی هەیە لەلایەن خەڵکانێکەوە وەربگیرێ و دووپات بکرێتەوە، وردەوردەش ببێتە ڕای گشتیی کۆمەڵانی خەڵک و سەرەڕای هەڵەبوونەکەی، لە بیر و مێشکی خەڵکدا جێگیر بێ.

1. http://www. afarineshdaily. ir/afarinesh/News. aspx?NID=26946
2. http://boukancity. blogfa. com.

ئەو قسەیە بۆیە دەکەم کە لە سەردەمی خوێندنم لە پۆلی نۆی قوتابخانە لە بۆکان‌دا بەشداری کێبەرکێیەکم کرد کە گۆڤاری «اطلاعات کودکان» لە تاران وەڕێیخستبوو و داواکرابوو هەر کەس بابەتێکی کورت سەبارەت بە شارەکەی خۆی بنووسێ. ئەوە ساڵی ١٣٣٩ی هەتاوی و ١٩٦٠ی زایینییە. ناوی وتارەکەی من ئەوە بوو: «بوکان شهر عروسان» و خەڵاتی یەکەمیشم بردەوە لەبەروەی یادی بەخێر بێ کاکم بۆی ڕێکوپێک کردبووم! بەڵام ئەوە بۆ دونیای منداڵی و مێرمنداڵی بوو و ڕاست هەر ئەو شتانەم دووپات کردبۆوە کە لە خەڵکم بیستبوو بەبێ ڕوونکردنەوە و دەستێوەردان! ئێستا ٦٠ ساڵ دوای ئەو قسە بێ‌تامانەی ئەو دەمی من، وێبنووسێک دووپاتی هەمان قسەی خەڵکی ئاسایی دەکاتەوە، کە ئەگەر ئاماژەیەکیشی بۆ ڕاستی تێدابێ، هەموو ڕاستییەکە نییە و ئەویش و هەر کەسێکی دیکەش کە پێی دەنێتە ئەو گۆڕەپانە، پێویستە پێیەوە ماندوو بێ و بە ڕێبازێکی زانستی‌دا بڕوا، دەنا زۆر هاسانە بڵێی بۆکان لە ئەسڵدا بۆقان بووە، وەک چۆن لە ئێران‌دا گورگان و کرمان هەیە، ئەویش بۆقانە!

٤

ئەوەی خوارەوەش بۆچوونێکی هاوشانی دوو بابەتی پێشترە و لە ماڵپەڕی فەرمانداریی شاری بۆکان سەر بە ئوستانداریی ئازەربایجانی ڕۆژاوا وەرگیراوە.[١] لێرەش‌دا «بووک» بەواتای وەوی و «ان» وەک نیشانەی کۆ وەرگیراوە و گوتراوە کە: «گوندییەکان [نەک خەڵکی بۆکان]، لە گواستنەوەی ئەم گوند بۆ ئەو گوندی بووک، کاتێ کە بە گوندی بۆکان‌دا تێپەڕبوون، بردوویانەتە سەر حەوزەکەی و لەوێ ماوەیەک هەڵپەڕیون، هەر بۆیەش شوێنەکە بە بووکان ناوی دەرکردووە!»

نووسین و ڕستەبەندیی یادداشتەکە زۆر لاوازە و لەویش لاوازتر لایەنە زانستییەکەی و ئیستیدلالەکانییەتی. ناوی نووسەری بابەتەکەش ڕانەگەیەندراوە.

1. http://www. bookan ag. ir/tabie1. asp.

وشەی بۆکان و بۆچوونە جیاجیاکان

ئەوەش بەشێکە لە وتاری «بوکان لە ڕێڕەوی مێژوودا» کە کاک «سەلام ئیسماعیلسورخ» بە فارسی نووسیویەتی. من لێرەدا تەنیا ئەو دێڕانەم لێوەرگێڕاوەتە سەر کوردی کە ڕاستەوخۆ باس لە پرسی «ناو»ی بۆکان دەکەن. دیارە ئەوەی گوتراوە «ئوستوورەی زانستی» ناتوانێ ڕاست بێ لەبەرئەوەی ئوستوورە هی سەردەمانێکی پێش پەیدابوونی خەت و نووسین و ڕاگواستنی زانست لە کەسێکەوە بۆ کەسانی تر بووە. ئەوە نووسینەکەی کاک سەلامە:

«هەندێک کەس لایان وایە وشەی «بووکان» کورتکراوەی «بووکەکان»ە و [خەڵک لە ڕابردوودا] ڕێوڕەسمی شایی و چۆپیگرتنیان لەسەر کانیاو و سەرچاوەکان بەڕێوە بردووە، لە بۆکانیش حەوزێکی گەورە هەبووە کە بەناوی «کانیی بووکان»ەوە ناسراوە، ئینجا لەفزی کانی قرت کراوە و تەنیا ناوی بووکان بەسەر شارەکەوە ماوە، بەڵام هەندێکی تر لایان وایە «بوو» بەواتای زێد و «کان»یش بەواتای کانگای ئاو هاتووە. ئەم بۆچوونە زیاتر پشتئەستوورە بە ئوستوورەی زانستی...»

چەند سەرچاوەی کۆنی فارسی سەبارەت بە ناوی بۆکان

ئەم سەرچاوانەم تەنیا بۆ ئەوە پشکنیوە کە بەڵکوو دەریچەیەکمان بەرەوە ئەو تاریکییە بۆ بکەنەوە کە بۆ دیاریکردنی بنەمای ناوی بۆکان پێویستمان پێیەتی، بەڵام بەداخەوە وەک دەبینن زۆربەیان بە لاڕێدا ڕۆیشتوون و نەیانتوانیوە دوو هەنگاو بگەڕێنەوە سەردەمانی پێش خۆیان.

١. مدارالافاضل، تألیف اللەداد فیضی سرهندی، باهتمام دکتر محمد باقر، مجلد اول، انتشارات دانشگاه پنجاب، لاهور ١٩٨٤/١٣٣٧؛ بڕ:

بوک: بە ضم، فارسی، مگر و بود و باشد! هەروەها گیایەکی ئاویی نەرم کە دەینێنە ژێر چەخماخ، شوێنی ڕواندنی خەلە و جێگایەک کە خەڵەی لێدەشاردرێتەوە و هەروەها چاڵی خەلە.

بوک: ساز.

٢. فرهنگ تاریخی زبان فارسی، بخش اول (آ ـ ب)، فراهمآورده شعبه تألیف فرهنگهای فارسی، بنیاد فرهنگ ایران، تهران ١٣٥٧/ ١٩٧٨؛ بڕ:

بوگان: ڕیخۆڵە، ڕیخۆڵەکوێرە! ریش چون بوگانا، سبلت چون سوهانا.

٣. فرهنگ نظام (فارسی به فارسی) با ریشەشناسی و تلفظ واژەها به خط اوستایی، تألیف سید محمد داعیالاسلام، جلد ١، چاپ دوم انتشارات دانش، تهران ١٣٦٢/ ١٩٨٣؛ بڕ:

بک (فارسی)، بوونەوەرێکە لە ئاو و ویشکانیدا دەژی و ناوەکانی دیکەی بریتین لە: «وزغ و ضفرع و غوک و قورباغە». ئەم وشەیە لە هەندێ ویلایەتی ئێران وەک باشوور کەڵکی لێوەردەگیرێ و لە تەبەرستان (مازندەران) «وەک»ی پێدەڵێن. لە «برهان قاطع»دا سێ واتایان بۆ لێداوەتەوە.

یەکەم: شوێنی هەڵاتن؛ دووهەم: دارستان؛ سێهەم: خەیاری ناودەشت.

بک (بوک)، دوو واتای هەیە: دەموچاو و هەروەها چەشنە کووزوویەکی

دەمتەنگ و ملکورت و زگپان و خڕ، کە تونگەی پێدەڵێن.

دانەری «برهان قاطع» واتای بێعەقڵی و بێهونەریشی بۆ لێداوەتەوە، بەڵام «سەروەری» دەڵێ: «پەک» بەو واتایەیە، نە «بەک».

بێک (بە کەسر) بەواتای بەندی پەنجە (قامک) و هەروەها زوخاڵ (برهان قاطع).

٤. فرهنگ نفیسی، تألیف مرحوم دکتر علی‌اکبر نفیسی (ناظم الاطبا)، جلد اول (ا ـ پ)، کتابفروشی خیام، تهران، ١٣٥٥/ ١٩٧٦؛ بڕ:

بوگان (Bugan)، اسم، پارسی، [بمعنی] زهدان و بچەدان و رحم و گلزار، کە لێرەدا جگە لە واتای منداڵدان، واتای گوڵزاریشی بۆ لێدراوەتەوە، بەڵام لە هەر دوو حاڵەتدا بە پیتی گاف نووسراوە.

٥. فرهنگ انجمن‌آرای ناصری، تألیف امیرالشعراء رضا قلیخان متخلص بە هدایت، کتابفروشی اسلامیه، تهران (نمایش ٣١)؛ بڕ:

بک: (اول مفتوح)، بۆق. هەروەها دەڵێن لە برهان [قاطع]دا بەواتای شوێنی هەڵاتن و دارستان هاتووە و بە «بوک» بەواتای دەم و چاو و چەشنە کووزوویەک هاتووە [تونگە].

لە گوندەکانی [ئوستانی] فارس بە قلیانی سواڵەتیش دەگوترێ.

بەک هەروەها «چغر»یشی پێدەگوترێ.

٦. فرهنگ فارسی عمید، تألیف حسن عمید، جلد اول، امیرکبیر ١٣٥٧/ ١٩٧٨؛ بڕ:

بوک: کورتکراوەی «بود کە» یا «بووکە»یە، بەواتای بەڵکوو، بریا، مەگەر و دەشێ.

بوکان (بووکان): فارسی، زهدان و رحم [واتە منداڵدان] زنان حامله را بیم بد کە پیش از وقت، زبیم او بدرآیند اجنه از بوکان.

ڕوونکردنەوە: ئەوەی لەم قامووسەدا بە پیتی کاف نووسراوە، لە ڕاستیدا گافە، بەڵام لە کۆندا جیاوازییەک لە نووسینی دوو پیتی «ک» و «گ»دا دانەنراوە. بەڵگەی منیش بۆ ئەم قسەیە لە خوارەوەدا، لە قامووسی نەفیسی دەردەکەوێ.

٧. آنندراج، فرهنگ جامع فارسی، تألیف محمدپادشاه متخلص به شاد، کتابفروشی خیام، تهران، چاپ دوم، ١٣٦٣/ ١٩٨٤؛ بڕ:

لەم سەرچاوەیەدا، وشەکە بە هەر دوو شێوەی بوگان (بووگان) و بوکان (بووکان) واتا کراوەتەوە.

بوگان به ضم اول و کاف فارسی [واتە گاف]، لەسەر کێشی خوبان، فارسی، [بەواتای] زهدان، واتە منداڵدان. «شمس فخری» لە کتێبی «معیار جمالی»دا گوتوویەتی: زنان حامله را...»

بوگان ناوی شارۆچکەیەکە لە ویلایەتی ساوجبولاقی موکری، دەڵێن کەشوهەوایەکی خۆشی هەیە و لە «برهان قاطع»دا بەواتای گوڵزار هاتووە. [ئەگەر وابێ دەبێ بە کافی عەرەبی بێ لەبەروەی «بووکان» واتای کان و مەعدەنی بۆنی خۆش دەدا].

بوکان (بووکان): بە ضم، فارسی، چەشنە پێڵاوێکی ئاسنە دەیکەنە پێ بۆ ئەوەی بەسەر بەفردا بڕۆن و بەواتای ماڵی بەفر [چاڵە بەفر؟]یش هاتووە.

٨. برهان قاطع، تألیف محمدحسن بن خلف تبریزی متخلص به برهان، باهتمام دکتر محمد معین، جلد اول: آ ـ ث، امیر کبیر، تهران ١٣٦٢/ ١٩٨٣؛ بڕ:

بوگان (بووگان): بە کافی فارسی، لەسەر کێشی خوبان، بە منداڵدان دەگوترێ کە بە عەرەبی پێی دەڵێن «رحم»، بەواتای گوڵزاریش بینراوە.

هەروەها بورهانی قاطع، واتایەکی بۆ وشەی بوک (بووک) هێناوە کە بێسوود نییە لێی ئاگادار بین:

بوک و مگر: لەسەر کێشی «کوه و کمر» بەواتای «بوک» دێ و هاوچەشنی مەگەرە بەواتای «بود کە» و «باشد کە» [با وابێ یا ئەگەر وابێ]، بە عەرەبی «عسی و لعل»ی پێدەگوترێ.

٩. فرهنگ جدید فارسی ڕازی، تألیف محمود سعیدپور، چاپ چهارم، انتشارات فخر ڕازی، تهران ١٣٧٠/ ١٩٩١؛ بڕ:

بوگان (بووگان): به ضم باء، زهدان، بچەدان، رحم (منداڵدان).

١٠.قاموس کتاب مقدس، ترجمه و تألیف مستر هاکس، انتشارات اساطیر، چاپ اول بیروت ١٩٢٨، چاپ تهران ١٣٧٧/ ١٩٩٨؛ بڕ:

بوکیم (گرینۆک): ناوی شوێنێکە لە سەرووی جەلجال و لای ڕۆژاوای وڵاتی ئەردەڵان بەهۆی گریانی بنی ئیسرائیل لەو شوێنە، وایان ناوناوە. [ئەوەم هەر تەنیا بۆ مەسەلەی هاوشێوەیی ناوەکە هێناوە.]

١١.گیتاشناسی ایران، جلد اول، کوه‌ها و کوهنامه ایران، نوشته مهندس عباس جعفری، طرح و تهیه از گیتاشناسی، تهران ١٣٦٨/ ١٩٨٩؛ بڕ:

کتێبێکی باشە، زانیاری لەسەر چیاکانی ئێران دەداتە خوێنەر. ناوی کێوەکان بە پیتی ئەلفوبێ (فارسی) ڕێکخراون. من بۆ ناڵەشکێنە و تەرەغە گەڕام نەمدۆزینەوە، بەڵام چەند کێوی وەک بەردەزەرد و بەردەسووری تێدایە و یەک لەوان دەڵێ لە دێهستانی ئەختاچی ڕۆژهەڵاتە، کە سەر بە شاری مەهابادە، ٤٩ کیلۆمیتر لە باشووری ڕۆژاوای مەهابادە و لە باشووری ڕۆژاوای بۆکانیشە، بەرزاییەکەی ١٥٩٥ مترە و وا هەیە ناوی چیای دیکەی ناوچەکەشی تێدا بدۆزرێتەوە.

١٢.فرهنگ فارسی خرد، تألیف م. سعیدی‌پور ـ آذینفر، چاپ انتشارات خرد، تهران ١٣٥٦/ ١٩٧٧؛ بڕ:

بوگان: به ضم باء، اسم، زهدان، بچەدان، رحم [بەواتای منداڵدان]. لێرەدا ناوێک لە بۆکان نەهاتووە.

١٣.سرمه سلیمانی (فرهنگ فارسی به فارسی)، تقی‌الدین اوحدی بلیانی، به تصحیح و حواشی محمود مدبری، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ١٣٦٤/ ١٩٨٥؛ بڕ:

بوک (بووک): بەواتای «عسی» و «لعل»ە و هاوچەشنە لەگەڵ «مەگەر».

١٤.لغت‌نامه دهخدا، تألیف علی‌اکبر دهخدا، زیر نظر دکتر محسن معین، شماره مسلسل ١٢٥، حرف ب (بس ـ بیضه)، انتشارات سازمان لغت‌نامه، دانشگاه تهران، سال (؟)؛ بڕ:

بوک (بووک): بود کە [واتە ئایا دەبێ؟] بوک طعامی بما دهد [بەڵکوو

خواردنێکمان بداتێ].

(تذکرةالاولیا عطار)، چونکە بر بوک است جملە کارها [لەبەروەی هەموو کارێک لەسەر ئەساسی ئەگەر داندراوە...] مولوی رومی؛ وشەی استثناء.

لەم سەرچاوەیەدا گەلێک واتای جۆربەجۆر بۆ وشەی «بوک»ی فارسی لێدراوەتەوە، لەوانە، تۆپەڵە دروستکردن، کڕین و فرۆشتن، هەڵکەندنی کانی بە داروچیلکە بۆ ئەوەی ئاوی لێ‌دەربێ؛ ئاڵۆز بوونی کار و جووت‌بوونی ژن و پیاو و شتی تر، بەڵام «بەوک»ی عەرەبی بەواتای «سەرەتای کار»یشی هێناوە.

کاتێکیش دەگاتە وشەی بۆکان، ناوێک لە شاری بۆکانی کوردستان ناهێنێ، بەڵام ئەم زانیاریانە دەدا بەدەستەوە:

بوکان: گوندێک لە دێهستانی کەمین لە بخشی زەرقانی شاری شیراز.

بوکان: گوندێک لە دێهستانی ئەلەمووت، بەخشی «معلم کلایە»ی شاری قەزوین

١٥.فرهنگ بزرگ سخن، بەسرپرستی دکتر حسن انوری، جلد دوم (ب ـ پ)، انتشارات سخن، تهران ١٣٨١/ ٢٠٠٢؛ بڕ:

بوک: لای بەرزی جگ لە یاریی جگێن دا.

بوک (Buk): بەڵکوو (شاهان جهان بە جملگی بشتابید تا بوک بقیتی ز دین دریابید).

مەگەر: خواست و ئارەزوو (بر بوک و مگر عمر گرامی مگذارید/ خود محنت ما جملە ز بوک و مگر آمد ـ انوری).

١٦.فرهنگ فارسی معین، دکتر محمد معین، جلد ٥ (اعلام: آ ـ خ)، چاپ هفتم انتشارات امیرکبیر، تهران ١٣٦٤/ ١٩٨٥؛ بڕ:

بوکان (Bukan): بووکان ناوی بەخشێکی شارستانی مەهابادە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی مەهاباد لە ئوستانی چوارەم (ئازەربایجانی ڕۆژاوا)، ناوەندەکەی قەسەبچەی بۆکانە لە ٥٦ کیلۆمیتری باشووری ڕۆژهەڵاتی مەهاباد، دانیشتووانی ٢٠٥٧٩ کەسن. ئاوی شارەکە لە چۆمی سیمینەڕوودەوە دێ و بەرهەمی کشتوکاڵی بریتین لە گەنم، جۆ، توتن، چەوەندەر و...

ناوی مێژوویی کانی و مووچە و مەزراکانی ناوچە

لە کتێبی «پادشاهی ماد»، نووسینی ئیقرار عەلییێف‌دا[1] ناوی دەیان و سەدان شار، شارۆچکە، دەوڵەت ـ شار، قەڵا و بنکەی سپایی ناوچەیماننا و ماد هاتووە کە ئەمڕۆ بە شوێنی گەلێک کەم لەوانە نەبێ نازانین. ئەوانەی خوارەوە تەنیا نموونەیەکی بچووکی ئەو ناوانەن: بوشتو، هارهار، زامرو، کیتی هامانو، کارسیبوتو، ساسیاشو، سیبار، مێشتا، لاتاشە، گیلزان، هارمیشاندویی، پارسانایی، کیبابارو‌تاکایی، ئوشتاشەتایی، گینگی بیری، دیمامایی، سیمگوریایی، کیندوتائوشی، تائورلایی، ... (ل ٣٢٩).

ئەو ناوانە چییان بەسەر هاتووە؟ ئاشکرایە ناوی گەلێکیان بەگوێرەی خەڵکی سەردەم و زمانی سەردەم، تووشی گۆڕان هاتوون یا فەوتاون و نەماون، بەڵام جەمسەری دیکەی ئەو پرسیارە دەبێ وەڵامی ئەوەی پێ بدرێتەوە کە لای‌کەم هەندێک لەو ناوانە چوونەتە ناو زمانی خەڵک و گەلانی سەردەمەکانی دواترەوە و وا هەیە تا ئەمڕۆش پارێزرابن یا بە گۆڕانکارییەکەوە تێکەڵاوی زمانی ئێستای ئێمە بووبێتن.

ناوچەی بۆکان و موکریان بەگشتی، ناوچەیەکی مێژوویی‌یە و پێشینەی نیشتەجێ‌بوونی مرۆڤ تێیدا دەگەڕێتەوە بۆ دەدوازدە هەزار ساڵێک پێش ئێستا، خۆ ئەگەر زیاتریش نەبێ. وەک مێژووی نووسراو، ئاشوورییەکان لە ٤ هەزار ساڵێک پێش ئێستادا باسیان لە گەلێک دەوڵەت ـ شاری بچووکی ناوچەکە کردووە و دوای پێکهاتنی دەوڵەتی یەکگرتووی ئەو دەوڵەت ـ شارانەش، لە چەند مەزنەدەوڵەتی وەک ئوورارتوو و ماننا و ماد دواون. بۆکان مۆرکی هەموو ئەو شارستانییەتانەی ئەو دەم و پێش ئەوی بەسەرەوەیە و درەنگتر، لە سەردەمی هەخامەنشی تا ساسانی و هەروەها لە بڕگەی هێرشی عەرەب بۆ سەر ناوچەکە هەتا سەردەمی موغول و قاجاریش

١. اقرار علی‌یف، پادشاهی ماد، ترجمه کامبیز میربهاء، چاپ اول، انتشارات ققنوس، تهران، اسفند ١٣٨٨/ ٢٠١٠، فارسی، صفحه ٣٢٩.

هەر خەڵکی لێ نیشتەجێی بووە و دەڵێن دەبێ قەڵای نێوەڕاستی شار لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا دروستکرابێ؛ تەنانەت من گومانم لەوەدا نییە کە پێش دروست بوونی ئەو قەڵایەش، گردی نێوەڕاستی شار چۆڵ و بێخاوەن نەبووە.

شار و ناوچەیەک بەو مێژووە دوورودرێژەوە دەبێ چ گەنجێکی کەونارا بێ و چەندە گەوهەری فەرهەنگیی لە دڵی خۆیدا شاردبێتەوە؟ لێکۆڵینەوە لەو مێژووە دەوڵەمەندە کارێکی هاوبەش و بەردەوام و پسپۆڕایەتی و لێزانی و دەسپاکی و بودجەی زۆر و حکوومەتی ساغ و بێفێڵ و دڵسۆزی پێویستە، کە ئەمڕۆ تەنانەت یەکیشیان بۆ کورد ئامادە نییە هیچ، پێچەوانەکەشیان لە کاردایە!

جگە لە کەرەسەی فیزیکی و نووسراو، یەک لەو بەڵگانەی وا یارمەتیی توێژەرانی مێژووی کۆن دەدا، «تۆپۆلۆژی»، واتە ناوی شوێنەوارە مێژوویییەکان وەک شار و گوند و چیا و ڕووبارە، بەڵام بەداخەوە لە زۆر حاڵەتدا کاتێ دەسەڵاتی سیاسی لە دەستێکەوە دەگاتە دەستێکی تر، یەک لە یەکەم کارەکان، گۆڕینی ناوی شوێنەوارە سروشتییەکانە، ناوی شار و گوند و ڕووبار و چیا و شەقام و کۆڵان و بینا دەگۆڕێن و ناوی تازەی پەیوەندیدار بە دەسەڵاتی تازەیان لەسەر دادەنرێ.

ئێمە لە مێژووی نوێ و هاوچەرخی ناوچەی خۆماندا ئەم دیاردەیەمان لە تورکیای ئاتاتورک، لە عێراقی دوای ١٩٥٨ و دوای هاتنە سەرکاری بەعس، هەروەها لە ئێرانی مەلاکاندا بە چاو بینی و دیتمان چۆن ڕژیمە سیاسییە دەسەڵاتدارەکان ناوی خۆیان لەسەر ئەو شەقام و شوێنانە دادەنێن کە هیچ پەیوەندییەکیان بەوانەوە نییە و بۆ دروستکردنیان هیچ کارێکیان نەکردووە. ئەو شەقامانەی وا ئێستا لە ئێران ناوی «خومەینی» یان لەسەرە لە سەردەمی خومەینی و مەلاکانی قومدا دروست نەکراون و وا هەیە ئەو مەلایەی وا ناوی لەسەر شەقامێک داندراوە لە کاتی لێدران وڕاکێشرانی شەقامەکەدا تەنانەت لە دایکیش نەبووبێ! بەڵام دەسەڵاتە و هەیە و ناحەقە و ناحاڵییە و چیشی لەگەڵ ناکرێ!

کەوابوو، بۆ ناسینی بنەما و ئەسڵی هەر ناوێک بەتایبەت لە کوردستانی کەونارادا دەبێ ئاگاداری ئەو گۆڕانکارییانە و پێشینەیان بین و بەڕواڵەتی ئەمڕۆیان

فریو نەخۆین. ناوی سەقز بە «بنێشت» واتا کردنەوە و لە ناوی کرماشان‌دا سۆراغی «کرم» گرتن و لە ناوی بۆکان‌دا شوێنی «بۆق» هەڵگرتن فڕی بەسەر توێژینەوەی زانستییانەوە نییە. لە کرماشان دەبێ «قرمیسین»ی کۆن بدۆزینەوە و لە سەقز جێ پێی «سەکاکان» و لە بۆکان سۆراغی «بەغ» و «بەگ» خوداوەندی کۆنی پێش ئاریایی‌یەکان هەڵبگرین، دەنا بەهەڵە دەچین.

ئەوەندەی من سەرنجم داوە و لە ماوەی کەمی ژیانم لە چەند گوندی کوردستان بینیومە، یەک خاڵی گرنگ هەیە کە لەبەرچاوی توێژەران ون بووە و کەمتر باسی کراوە: داگیرکەر و زۆردار دەستیان بەوە ڕاگەیشتووە ناوی شار و گوندەکان یا چیا و ڕووبارەکانی ناوچە بگۆڕن، بەڵام لە یەک شت غافڵ بوون یا فریای نەکەوتوون، ئەویش ناوی کانی و مووچە و مەزرای دەوروپشتی گوندەکانمانە. زۆرێک لەو مووچە و مەزرایانە، ناوی تایبەتیان هەیە. هەندێکیان ناوی ناسیاوی وەک «باخەنەمامە» و «سەرچنار»یان لەسەرە کە دەزانرێ و دەناسرێنەوە، بەڵام هەندێکی دیکەیان لە زمانی ئێستای خەڵک یا زمانە ناسراوەکانی ناوچەدا نامۆ و نەناسراون. ئەو ناوانە دەبێ مێژوویی بن و پەیوەندییان بە فەرهەنگە گەلێک کۆنەکانی ناوچەکەوە هەبێ کە ئێستا نە خۆیان ماون و نە زانیارییەک لەسەر زمانیان بە دەستەوەیە.

من بەداخەوە شارەزاییم لەسەر ئەو ناوانە گەلێک کەمە و لێرە لە دوورەوڵاتی ناتوانم نموونەی باش بۆ بۆچوونەکەم بهێنمەوە، بەڵام هەر بەگوێرەی بیرەوەریی خۆم ئاوهەڵدێری «وەشێن» یا «سەروەشێن» لەلای عیلمابات و ئاجیکەند ناو دەبەم کە وشەیەکی نەناسراوە و نابێ بە ساویلکەیی بەدوای واتای وەشاندن و شتی ئەوتۆدا بگەڕێن یا کێو و مەزرای «باڵووقایە» لە ناوچەی فەیزوڵڵابەگی سەقز و کێوی «حاجی‌کیمی» لە قەرەگوێز و...

سەدان ناوی ئەوتۆ لەم بوارەدا دەدۆزرێتەوە کە زانیاریی ئێمە لە زمانە باوەکانی ئەمڕۆ هیچ یارمەتییەکمان بۆ شوێن هەڵگرتنی بنەما و ڕەگ و ڕیشەیان نادا، مەگەر پسپۆڕانی زمانە کۆنەکان بتوانن بە هانامانەوە بێن. بۆ نموونە گەلۆ قەڵای «هارهار» کە لە سەرەتای ئەم وتارەدا ناوی برا، نابێ لە شوێنی «خوڕخوڕە»ی گەورکایەتی

ئێستا هەڵکەوتبێ و هارهار هەمان خوڕخوڕەی ئێستا بێ؟

چ کارێکی بەڕێوجێ دەبێ ئەگەر کەسانێک لە داهاتوودا بتوانن لیستەیەکی تێروتەسەل لە ناوی کانی و مووچە و مەزرای گوندەکانی ناوچە پێکبهێنن کە پاشان لەگەڵ ناوە مێژوویی‌یەکاندا بەراورد بکرێن و پەیوەندیی کۆن و تازەکان پێکەوە بدرێن. هەنگاوێکی ئەوتۆ دەتوانێ گەلێک لایەنی تاریکی مێژووی ناوچەکە ڕوون بکاتەوە و وەڵامی زۆر پرسیاری ئێستا نەزانراو سەبارەت بە جوغرافیا و لە ڕێگای ئەویشەوە مێژووی ئەم بەشەی کوردستان بداتەوە. ئەوەندەی من سەرنجم دابێ، گوندەکانی دەوروبەری سەردەشت هەڵگری زیاترین ناوی کەوناران لە موکریان و بانگی توێژەران دەکەن بچنە سۆراغیان: ترکەش، بێکۆس، هەنگەوێ، نەڵۆس، شەختان، ئافان، واوان، مامکاوێ، ئاڵوەتان، مووسالان، ئالان و...

ئەوانەی خوارەوە ناوی هەندێک حاکم و شای ناوچەیماننا و مادن کە لە سەرچاوە ئاشوورییەکاندا تۆمارکراون. ئەمڕۆ، هیچ نیشانێک لەو کەسانە بەسەر شار و گوندەکانەوە نەماوە، بەڵام تۆبلێی کانیاو و کێڵگە و مەزراکان مۆرکی ناوی ئەوانیان بەسەرەوە نەمابێ: سیراشیمە، ئاماهار، زاریشو، ساناشو، ئاردارای، تاتای، زانزار، سیراشو، ئاروا، بارزوتا. من هەموو ناوی ئەم شوێن و حاکم و عێل و عەشیرە کۆنەی سەردەمی مانناکانم هاوڕێ لەگەڵ ئەوانی سەرەتای وتارەکە، لە تاقە یەک لاپەڕەی کتێبی «پادشاهی ماد»[1] دەرهێناوە کە نووسەری کتێبەکە بەیارمەتیی سەرچاوە ئاشوورییەکان نووسیونی. جا دەبێ بزانین ئێمە لەسەر چ گەنجینەیەکی زێڕینی مێژوویی وەستاوین و لێی بێئاگاین و ئەرک و کارمان لەپێناو لێکۆڵینەوە و ناسینەوەیان تا چ ڕادەیەک گەورەیە. بەتایبەت دەبێ لە بیرمان بێ گەلانێکی دیکە لە ناوچەی ئێمەدا هەن، کە بە زۆر و زۆرداری دەیانەوێ هەموو دیاردەیەکی کەونارا بکەنە ملکی خۆیان و زمانی خۆیان و ئێستایان بەو مێژووە زێڕینەوە ببەستنەوە و ئێمەش پەڕاوێز بکەن.

---

١. بڕ: اقرار علی‌یف، پادشاهی ماد.

ناوی تایبەت و نائاسایی

ناوچەی بۆکان وەک پاشماوەی کوردستان بەگشتی، شوێنێکی لەمێژینەیە و دەیان شارستانییەتی جیاواز بە درێژایی مێژوو لەو شوێنەدا سەریان هەڵداوە، کە دوای ماوەیەک فەوتاون و نەماون. ئاسەواری ئەو شارستانییەتانە لە شێوەی فیزیکیدا ئەو کەرەسەی ئیشوکاری ژیانەیە وا لێرەولەوێ لەژێر خاک دەدۆزرێنەوە و ئەگەر قاچاخچی بێویژدان لێبگەڕێن، دەبرێنەوە سەر خاوەنەکانیان و پەیوەندیی مێژوویییان ڕوون دەبێتەوە، بەڵام مێژوونووس جگە لەو کەرەسە و ئامێرانە، لە ڕێگایەکی دیکەشەوە پەیوەندییە مێژوویییەکان هەڵدەسەنگێنێ: ناوی شوێن و کەسەکان!

گەلێک ناوی گوند و شار و دۆڵ و چیا و ڕووبار و مووچە و مەزرا و دار و دەوەن و گوڵ و گیا هەن کە ئەگەر رواڵەتی ئێستایان لەسەر داماڵدرێ و بنەچەکیان ئاشکرا بکرێ دەبینن نوێنەرایەتیی مێژوویەکی کۆن و لەمێژین دەکەن. ناوی گوندی «بۆگەبەسی» کە لە فارسیدا وەک «بیگ اوبسی» دەنووسرێ، هیچ پەیوەندییەکی بە «بیگ»، واتە «بەگ» و ئاغا و خانەوە نییە و ئاڵوگۆڕکراوی «بەغ»ی خودای خەڵکی ناوچەکە بووە لە پێش هاتنی زەردەشتدا، بەو شێوەیە سەدان و هەزاران ناوی تر.

لە بۆکان و دەوروبەری هەندێک ناوی کەسایەتی هەن و بوون، کە دوور نییە ئاڵوگۆڕکراوی ناوی کۆن و مێژوویی بووبێتن. بەشێکیان ناسناو و لەقەبن، بۆ نموونە، سەیدەشینە، حاجیسوورە، حاجیسەوزە (لە باغلووجە)، حەمەبۆر (لە قومقەڵای مەهاباد)، کاڕەش. ئەو سیفەتی ڕەنگە لەنێو ئینگلیزییەکاندا زۆرە و وێدەچێ بنەمای هیندوئورووپیی کۆنی هەبێ. ئەوانیش مستەر یا میسیز «براون»، «بلاک»، «گرین»، «گرەی» و «وایت»یان زۆرە.

نموونەیەکی دیکە لە بۆکان ناوی «شەوەکی»یە (ماڵی حەمە شەوەکی)، دیارە واتای ئێستای وشەکە، «سبەینێ/ بەیانی»یە، بەڵام بۆ ئەوە دەبێ زیاتری لێ

بکۆڵدرێتەوە و هەوڵ بدرێ ببرێتە سەر بنەچەکێکی کۆنتر- کە وا هەیە «شەوەک» و «شەبەک» بێ، وەک ئاماژەیەک بە «شەبەکەکان»ی باشووری کوردستان، بەتایبەت کە زاراوی بنەماڵەکە لە کاتی هاتنیان بۆ بۆکان چەشنە نیشانەیەکی ئەو شێوە زاراوەیەی پێوەدەبینرا. بە هەمان شێوە، ملوشتر، قالەسێسەر، حەسەنمەلوو، حەمەنەغە، عەبەکەڵیچە، عەبەدەڕژێ و زۆرێکی تر.

کۆکردنەوەی ئەو ناوانە کارێکی پێویستە و لەو پێویستتر لێکۆڵینەوە و بردنەوەیانە بۆ سەر بنەمای کۆنی سوومێری و عیلامی و ئاشووری و تەنانەت موغولی و تورکی. کەسانێک کە بە کۆکردنەوەی ئەو ناوانەوە خەریک دەبن، نابێ لە هەندێ وشە و ناسناوی سەمەرە بترسن، کە وا هەیە ئەمڕۆ واتایەکی ناحەزیان هەبێ: سەگەنێر، لابەقنگ، پارەپیس، سینگشێر، کوڵ، شێت و... ئەو ناوە بەڕواڵەت سەیروسەمەرە و ناحەزانەی ئێستا، دوور نییە لە مێژووی کۆنی ناوچەکەدا، ناو یا خود ناسناوێکی پڕواتا و ڕازاوە بووبێتن.

با هەوڵ بدەین پەردە لەسەر ئەو ڕەمز و ڕازە ئوستوورەیی و مێژوویی‌یانە لابەرین!

زانیاریی گشتی سەبارەت بە شاری بۆکان

ئەم بەشە تایبەتە بە زانیاریی گشتیی مێژوویی و جوغرافیایی و ئینسانی سەبارەت بە بۆکان بۆ ئەوانەی زانیاریی باشیان لەسەر ناوچەکە نەبێ.

ئینسیکلۆپێدیای ئیسلام[1]

چاپی کۆنی ئینسیکلۆپێدیای ئیسلام (١٩٣١) هی سەردەمێکە وا مینۆرسکی هاوکاریی قامووسەکەی کردووە و بابەتی بۆ نووسیون.

لەو چاپە و لەژێر ناوی «Bokan» یا «Bukan»دا هیچ بابەتێک نەنووسراوە، بەڵام زیاد لە چوار لاپەڕە تەرخانی «SÄWDJ BULAK»، واتە شاری سابڵاغ کراوە. لەم بەشەدا کە نووسەرەکەی ڤیلادیمیر مینۆرسکییە، باسی ئەو ناوچانەش کراوە کە بە دەوروبەری سابڵاغەوەن و یەک لەوان بۆکانە.

مینۆرسکی لە مەسەلەی دێهستان و ناوچەکانی دەوروبەری مەهابادا باسی شارویران، ئەختاچی، بێهی و تورجان دەکا و دەڵێ ناوەندی دێهستانی بێهی بۆکانە بە قەڵای جوانی نشیمەنگەی سەردارەکانی موکرییەوە. هەروەها دەڵێ دێهستانی بێهی ٦٥ گوندی گرتۆتە خۆی، تورجان ٣٨ گوند و ئەختاچی ٩٠ گوندی هەیە [کە دەزانین بەشێک لەو دێهستانە ئێستا سەر بە مەهاباد و بەشێکی دیکەی عاید بە بۆکانە]. ژمارەی گوندەکانی «گەورکی موکری»ش، کە دەڵێ نزیک بە سەرچاوەکانی تەتەهوو و باشووری ڕۆژهەڵاتی چیای کورتەکە، ٢٤ گوندە.

مینۆرسکی لەم شوێنەدا کورتەیەک لە وتاری خۆی بەناوی «ناوی موغولیی شوێن لە کوردستانی موکری» و وتارێکی دیکەی بەناوی «لەشکرکێشانی بیزانس ورۆمییەکان بۆ سەر ئازەربایجانی باشوور» هێناوە، کە من پێشتر باسی هەردووکیانم کردووە)، ئینجا کورتەیەکی مێژووی سیاسیی ناوچەکە و هەندێ لایەنی کۆمەڵایەتی خەڵکی وەک جلوبەرگ و هەڵپەرکێ و... ناساندووە. چاپی تازەی کتێبەکە ئەو بابەتەی تێدا نییە.

1. Encyclopaedia of Islam, 1931, SAWDJ BULAK.

بۆکان بە قەڵەمی دوکتۆر ئەمیری حەسەنپوور

ئینسیکلۆپێدیای «ئێرانیکا» بە هیمەتی «د. احسان یارشاطر» و هاوکارەکانی لە زانستگەی کۆلۆمبیای ئەمریکا بە زمانی ئینگلیزی دەردەچێ و چەندەها ساڵە سەدان کەس بە نووسینییەوە خەریکن.

بابەتی ئێرانیکا، مێژوو و ئەدەب و زانستی ئێرانە و هەندێک لە بەشەکانیشی کورد و شارە کوردنشینەکانی ئێران و مێژوویان دەگرێتەوە. یەک لەو کەسانەش کە بۆ نووسینی بابەتی سەبارەت بە کورد و کوردستان هاوکاریی کردوون پرۆفیسۆر د. ئەمیر حەسەنپوورە، یادی بەخێر بێ.

لە بەرگی چوارەمی ئێرانیکا بابەتێک بڵاوکراوەتەوە بەناوی Bukan، کە کاک ئەمیر نووسیویەتی. بابەتەکەی کاک ئەمیر لە ساڵی ١٩٨٩دا نووسراوە، ئەو دەم بۆکان «بەخش»ێکی مەهاباد بوو. دێهستانی تورجان کە لە وتارەکەدا وەک یەک لە سێ دێهستانی بۆکان ناسێنراوە، لە کاتێکدا ئەو دێهستانە ٢٦ ساڵ پێش نووسرانی بابەتەکە لە بۆکان جیاکراوەتەوە و کەوتۆتە سەر شاری سەقز. هۆی بەرچاونەگیرانی ئەو فاکتەش کۆن بوونی سەرچاوەکانی بەردەستی نووسەر بووە و ئەوە یەک لە گرفتە سەرەکییەکانی کاری توێژینەوە لە دەرەوەی وڵاتە. زانیاریی سەبارەت بە ژمارەی دانیشتووانی شاریش هەر لە سەرچاوەی کۆن وەرگیراوە و بەو بۆنەیەوە لەگەڵ ڕاستەقینەی ئەمڕۆدا یەک ناگرنەوە. هەر چۆنێک بێ، بابەتەکە گەلێک کورت و لە عەینی کاتدا پشتئەستوور بە بەڵگە و فاکتە. گەلێک بابەتی هاوچەشن لە بەرگی جیاوازی کتێبەکەدا هەن کە نێوەرۆکەکەیان ئەم زنجیرەوتارانە دەگرێتەوە و من دەبێ لە دەرفەتی دواتردا تەرجەمەیان بکەم و لێرەدا بیانهێنم.

ئەوە وەرگێڕاوی نووسراوەکەی کاک ئەمیری حەسەنپوورە:

بوکان

بوکان، بە کوردی «بۆکان»، ناوی شار، واتە بەخش و ڕووبارێکە لە شارستانی مەهاباد، ئازەربایجانی ڕۆژاوا.

شارەکە کەوتۆتە لێواری ڕۆژهەڵاتی سیمینەڕوود (بە تورکی تەتەهووچای)، کە لە ناوچەکەدا بەناوی «چۆمی بۆکان» دەناسرێ و کەوتۆتە سەر ڕێگای نێوان سەقز[1] و میاندواو،[2] لە دەوروبەری ٥٦ کیلۆمیتریی باشووری ڕۆژهەڵاتی مەهاباد. شارەکە دەوری ناوەندێکی ئیداری و بازرگانی بۆ چەند دەرزەن گوندی ئاوەدان دەبینێ. تا ئەم دواییانە واتە ساڵانی ١٣٣٠ی هەتاوی و ١٩٥٠ی زایینی بۆکان تەنیا گوندێکی گەورە (قەسەبە) بوو بە ٣٠٧٤ کەس دانیشتووە (ڕەزمئارا، فەرهەنگ، بەرگی ٤، لاپەڕە ٩٨)، بەڵام ژمارەی دانیشتووانی بەخێرایی لە ٣٣٠٧ کەسی ساڵی ١٣٣٥ی‌هـ/ ١٩٥٦ی‌ز، گەیشتە ٩٣٠٧ لە ١٣٤٥ی‌هـ/ ١٩٦٦ی زایینی‌دا. پاشان ساڵی ١٣٥٥ی هـ/ ١٩٧٦ی‌ز، بوو بە ٢٠٥٧٩ کەس (سازمان برنامە و بودجە، ١٣٤٦ی‌هـ/ ١٩٦٧ی‌ز، ١٣٥٨ی‌هـ/ ١٩٧٩ی‌ز)، ئەوەش لە بنەڕەتدا بەهۆی کۆچکردنی گوندنشینەکانەوە بووە دوابەدوای ئیسلاحاتی ئەرزیی ساڵانی ١٣٤٠ی هەتاوی[3] و ١٩٦٠ی زایینی.

بەخشی بۆکان لە باری فەرمییەوە لە سێ دێهستان پێکهاتووە: ئەختاچیی بۆکان (بە ٤٨ گوند و ١٦٠٦٠ کەس دانیشتوو)، بێهی (٦٢ گوند و ١٦١٧٧ دانیشتوو) و ترجان[4] (بەکوردی تورجان؛ ٢٨ گوند و ٧٥٤٨ کەس دانیشتوو؛ ڕەزمئارا، هەمان بەرگ، هەمان شوێن). دانیشتووانی [شارەکە] کورد و سوننی و سەر بە ڕێبازی شافیعین؛ بە سۆرانی، واتە زاراوەی ناوەندیی زمانی کوردی قسە دەکەن. خەڵکی گوندەکان بە کشتوکاڵەوە خەریکن (گەنم، جۆ و دانەوێڵەی دیکە، چەوەندەری قەند،

---

١. لە دەقە ئینگلیزییەکەدا وەک «سەققز» نووسراوە. دیارە ئەو شێوازە بۆ پاراستنی شێوازی ئێرانیکا بووە کە فارسییە.
٢. لە دەقە ئینگلیزییەکەدا وەک «میاندوئاب» نووسراوە. دیارە ئەوە بۆ پاراستنی شێوازی ئێرانیکا بووە.
٣. لە دەقە ئینگلیزییەکەدا، لەجیاتی ١٣٤٠ەکانی هەتاوی، نووسراوە ١٩٤٠ەکانی هەتاوی و ئەوەش دەبێ هەڵەی چاپ بێ و لێرەدا ڕاست کراوەتەوە.
٤. بەضم «ت».

تووتن و دەغڵودانی هاوینەی تر)، هەروەها باغەوانی و ئاژەڵداری. گوندەکە پێشتر کۆمەڵگایەکی جوولەکەی دەوروبەری ٧٠ بنەماڵەیی تێدا بوو (ڕەزمئارا، هەمان بەرگ، هەمان شوێن).

ناوی جوغرافیایی بۆکان پێش سەردەمی قاجارەکان لە سەرچاوە مێژووییەکاندا تۆمار نەکراوە (بۆ «وجه تسمیه»ی وشەکە بڕواننە مینۆرسکی، ل ٦٨ ـ ٦٩). ناوچەکە بەشێک بوو لە ئەمارەتی بەهێزی موکری (بۆی بڕواننە؛ کۆتاییەکانی سەدەی نۆهەمی کۆچی/ چاردەهەمی زایینی تا کۆتاییەکانی سەدەی سێزدەهەمی کۆچی/ نۆزدەهەمی زایینی)، کە ناوەندەکەی لە ساوجبولاغ[1] (بە کوردی، سابلاغ) بوو و ئێستا بۆتە مەهاباد. لەگەڵ هەرەسی ئەمارەتی موکریدا، ئاغاکانی دێهبوکری (بەکوردی دێبوکری)، بنەماڵەیەکی ئەشرافی زەمیندار (کە هەندێک جار بەهەڵە «عەشیرەت»یان پێدەگوترێ) و خاوەنی گوندێکی زۆر لە ئەختاچی، بێهی و شارویران[2] (لە شارستانی مەهاباد) بوون، لە بۆکان سەریان هەڵدا. ئەوان دوژمنی قورس و قایمی شازادەکانی موکری بوون.

سەرەڕای قەوارە بچووکەکەی، بۆکان لە ژیانی سیاسی ـ فەرهەنگیی ناوچەکەدا دەورێکی مەزنی بینیوە. گوندی ئاوەدانی ئاغا دەسەلاتدارەکان دەیانتوانی ژمارەیەکی زۆری مەلا، فەقێ و شێخ (ڕێبەرانی ڕێبازە ئایینییەکان) لەخۆ بگرن. گوندی تورجان و خانەقا[3] (لە شارستانی مەهاباد) بۆ قوتابخانە ئایینییەکانیان بەناوبانگ بوون. (دارولعیلمی تورجان و خانەقای شێخی بورهان) فەقێی وڵاتانی ئیسلامیی دراوسێش دەرسیان تێدا دەخوێند (هێمن، ل ٨ ـ ٩، تورجانی، ل ٥٣٦ ـ ٥٣٧).

خەڵکی بۆکان چالاکانە بەشداری کۆماری کەمتەمەنی کوردستانی ساڵانی ١٣٢٤ـ٢٥ی هەتاوی/ ١٩٤٦ی زایینییان کرد، کە پێتەختەکەی لە مەهاباد بوو (ئیگڵتۆن). شارۆچکەکە خاوەنی چاپخانەیەک بوو کە تێیدا کتێب و گۆڤار بە کوردی چاپ دەکران. شەش ساڵ

---

١. ساڤوج بولاغ.
٢. شەهر ڤەیران.
٣. خانقاه.

دواتر، ناوچەکە بوو بە ناوەندی ڕاپەڕینێکی وەرزێری کە دواتر لە هەموو ئوستانە کوردییەکاندا پەرەی سەند (موخەممەدۆف). هێزەکانی وەرزێران توانییان ئاغاوات لە گوندەکان وەدەربنێن و لە بۆکانیان کۆ بکەنەوە. ئەرتەش دەستی خستە کارەکەوە و ڕاپەڕینەکە بێبەزەیی‌یانە سەرکوت کرا (هێمن، ل ٣٨ ـ ٣٩؛ هەروەها کوردستان [بڵاڤۆکی حیزبی دێموکراتی کوردستان بە زمانی کوردی] ڕۆژی ٢٣ی فێورییەی، ١٩٧٣، ل ١ و ٣). خەڵکی بۆکان لە شۆڕشی ساڵی ١٣٥٧ی هەتاوی/ ١٩٧٨ـ ٧٩ی زایینی‌دا لە ئێران و لە بزووتنەوەی خودموختاریخوازیی دوای ئەودا، بەشدار بوون.

بیبلیۆگرافی:

- و. دۆگلاس، وڵاتی سەمەرە و خەڵکی میهرەبان، نیویۆرک، ١٩٥١، ل ٨٤ ـ ٨٦.
- و. ئیگڵتۆنی لاو، کۆماری کوردستانی ١٩٤٦، ئۆکسفۆرد، ١٩٦٣.
- هێمن [محەممەدئەمین شێخولئیسلامی]، تاریک و ڕوون، چاپی نوێ، ١٩٧٤.
- ڤ. مینۆرسکی، ناوی موغولیی شوێن لە کوردستانی موکری، بوڵتەنی سواس ١/١٩، ١٩٥٧، ل ٥٨ ـ ٨١.
- ک. موخەممەدۆڤ، ڕاپەڕینی جووتیاران لە ئێران، نیو تایمز، ١٩٥٣، ژمارە ٣، ل ١٦ ـ ١٩.
- ژ. دو مۆرگان، مەئموورییەتی زانستی لە ئێران، بەرگی ٢، پاریس، ١٨٩٥، ل ٤٠ ـ ٤٢.
- و. ڕوودۆڵف و ح. سەلاح (سۆران)، «هۆزی فەیزوڵڵابەگیی بۆکان»، ئارشیڤی بایسلێر، ژمارە ٦، ١٩٦٧، ل ٢٧٥ ـ ٣٠٤.
- سازمان برنامە [و بودجە]، مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، جلد ٥٥، شهرستان مهاباد، آبان، ١٣٤٥ شمسی/ اکتبر ـ نوامبر، ١٩٦٦، بهمن ١٣٤٦ شمسی/ ژانویە ـ فوریەی، ١٩٦٧، ص. د.
- هەروەها: سرشماری عمومی نفوس و مسکن، جلد ٤٨، شهرستان مهاباد، آبان، ١٣٥٥ شمسی/ اکتبر ـ نوامبر، ١٩٧٦، آبان ١٣٥٨ شمسی/ اکتبر ـ نوامبر، ١٩٧٩،

ص. ش.

ـ ا. ترجانـی، مختصر شـرح حال اسـتاد [واتە ئوسـتاد ئەحمـەد تورجانیزادە] بە قلم خودش، نشـریە دانشـگاە آذربایجان، تبریز، ٢٦، ١٣٥٣ شمسـی/ ١٩٧٤، ص ٣٥٦ ـ ٣٨.

Originally Published: December 15, 1989.
Last Updated: December 15, 1989.
This article is available in print,
Vol. IV, Fasc. 5, p. 511.
©2012 Encyclopædia Iranica. All Ri.

شیکاریی ئاماریی دانیشتووانی ناوچەی بۆکان

لە ژمارە ٩٧ی گۆڤاری مەهاباد (ساڵی نۆهەم، خاکەلێوەی ١٣٨٨)دا وتارێکی دوو لاپەڕەیی فارسیم بینی کە کاک ئەیووب پەسەندی نووسیبووی. وتارەکە سەبارەت بە چوار دێهستانی ئەختاچی، یەڵتەمر، بێهی و گەورکە لە دەوروبەری بۆکان.

بەداخەوە سەرەتای وتارەکە دیار نییە و وێدەچێ لە ژمارەکانی پێشتردا بڵاوکرابێتەوە. من سەیری ژمارەکانی پێشووترم کرد و نەمدۆزییەوە؛ وا هەیە ئەو بەشی سەرەتایەی وتارەکە، سەبارەت بە ناوچەیەکی بەرینتر لە شاری بۆکان بووبێ.

هەر چۆنێک بێ، زانیارییەکانی ناو وتارەکە، گرنگ و بەکەڵکن و من بە ئیجازەی نووسەر و بەڕێوەبەرانی گۆڤاری مەهاباد وا لێرەدا ڕایدەگوێزم. باشتر دەبوو ئەگەر بکرایەتە کوردیش، بەڵام بەداخەوە کاتی ئەوەم نییە.

ئەوە وتارەکەیە:

استقرار فضایی و اسکان جمعیت در سکونتگاه‌های شهرستان بوکان

ایوب پسندی
کارشناس ارشد برنامه‌ریزی شهری

1_دهستان آختاچی شرقی:

این دهستان دارای 22 روستا با 8826 نفر جمعیت می‌باشد. مساحت این دهستان در حدود 258,06 کیلومتر مربع می‌باشد. میانگین جمعیتی هر روستا در این دهستان در حدود 239 نفر می‌باشد (شناسنامه آبادیهای شهرستان بوکان، 1375). بررسی دقیقتر بیانگر این است که روستاهای کوچک مقیاس این دهستان کم‌کم خالی شده و روستاهای بزرگ مقیاس بزرگتر خواهند شد، پایین بودن نرخ رشد جمعیت روستاهای کوچک مقیاس و بالا بودن آن در مورد روستاهای بزرگ مقیاس شاهدی بر این مدعاست. بدین ترتیب حرکات جمعیتی در این دهستان نسبتاً در جهت تجمیع تدریجی است، بنابراین خدمات‌رسانی را نسبتاً آسان خواهد نمود(مهندسین مشاور زیستا، 1379: 666). تراکم نسبی جمعیتی برای این دهستان در سال 75 برابر 34 نفر در هر کیلومتر مربع محاسبه شده است، و مقام اول را در سطح شهرستان دارا می‌باشد سه روستای با جمعیت بالای 1000 نفر وجود دارد.

وجود اراضی کشت آبی با شبکه رودخانه سیمینه رود از عوامل مساعد طبیعی در این دهستان به شمار می‌رود. وجود اراضی مرتعی و کشت دیم در مراتب بعدی قرار دارند. بنابراین وجود معیشت کشاورزی دامداری باعث ایجاد تراکم زیاد جمعیتی نسبت به سایر دهستانهای شهرستان در این دهستان را به دلیل مساعدت شرایط طبیعی_ اقتصادی توجیه می‌کند. سطح این دهستان از دشت های رسوبی و دامنه‌ای به همراه تپه‌ها و کوهها تشکیل شده است. الگوی استقرار و اسکان مراکز جمعیتی با شکل امتداد رودخانه سیمینه رود کاملا تطابق دارد. تنها سه روستای این دهستان در فاصلهٔ نسبتاً دورتر از رودخانه واقع شده‌اند (همان: 749 و 750).

2_دهستان آختاچی مرکزی:

این دهستان دارای 25 روستا با جمعیت 6863 نفر جمعیت می‌باشد. مساحت این دهستان نیز در حدود 243,09 کیلومتر مربع می‌باشد (شناسنامه آبادیهای شهرستان بوکان، 1375). میانگین جمعیت روستاهای این دهستان در حدود 274 نفر می‌باشد. علاوه بر این تمامی 25 روستای این دهستان جمعیتی کمتر از 750 نفر داشته‌اند. تمرکز برنامه‌ریزی بر روی گروههای جمعیتی بیش از 500 نفر یا به عبارت دیگر وجود آستانه‌های جمعیتی بالای 500 نفر برای ارائهٔ خدمات، خدمات‌رسانی برای روستاهای این دهستان را با مشکل مواجه نموده است، چرا که تنها 3 روستای این دهستان جمعیتی بیش از 500 نفر داشته‌اند و توان اخذ خدمات را داشته‌اند. تراکم جمعیت در این دهستان 28 نفر در هر کیلومتر مربع بوده است. اغلب روستاها در کنار جاده بوکان_ مهاباد واقع شده و در فاصله کمی از آن قرار گرفته‌اند. بیشترین سطح این دهستان از واحدهای شکل زمینی تپه‌های کم ارتفاع یا نسبتاً مرتفع با قلل مدور می‌باشد. وجوددشت‌های دامنه‌ای با شیب ملایم و پست یکی از عوامل وجود مراکز قوی از جمله قراکند مرکز دهستان روستای بیش از 1000 نفر وجود ندارد. بنابراین وجود مراتع، زمینهای کشاورزی، آبی دایم از عوامل استقرار مراکز جمعیتی و اسکان می‌باشد(مهندسین مشاور زیستا، 1379: 745 و 746).

3_دهستان ایل تیمور:

این دهستان به مرکزیت روستای نوبار دارای 27 روستا با جمعیتی در حدود 6399 نفر می‌باشد (شناسنامه آبادیهای شهرستان بوکان، 1375). میانگین جمعیت روستاهای این دهستان در حدود 237 نفر می‌باشد و تمامی ۲۷ روستای این دهستان جمعیتی کمتر از 1000 نفر دارند و 90 درصد روستاها نیز جمعیتی کمتر از 500 نفر دارند. به عبارت دیگر تنها 3 روستای این دهستان آستانهٔ جمعیتی لازم برای اخذ خدمات را دارند.

مساحت این دهستان در حدود 314/52 کیلومتر مربع و تراکم جمعیتی مراکز جمعیتی آن در حدود 20 نفر در هر کیلومتر می‌باشد. بررسی نرخهای رشد روستاهای همگروه نیز بیانگر حذف تدریجی روستاهای کوچک و بزرگتر شدن روستاهای بزرگ مقیاس است (مهندسین مشاور زیستا، 1379: 746).

اکثریت قریب به اتفاق روستاهای این دهستان روی اراضی دیم واقع شده‌اند. به علت عدم وجود شبکه‌های ارتباطی بین منطقه‌ای دهستان ایل تیمور، الگوی استقرار مراکز تنها از شرایط طبیعی طبعیت کرده و در سطح آن پراکنده شده‌اند. اکثریت سطح این دهستان از نظر واحدهای شکل زمین از کوههای نسبتاً مرتفع با قلل مدور تشکیل شده و عامل جدایی روستاها از یکدیگر و فاصلهٔ آنها گسترش کوههای مذکور است. در این دهستان نیز عدم وجود شرایط طبیعی مساعد برای کشاورزی از وجود مراکز جمعیتی بیش از ۱۰۰۰ نفر خبری نیست (همان: 746).

4_دهستان بهی فیض الله بگی:

این دهستان به مرکزیت روستای یکشوه دارای 26 روستا و جمعیتی در حدود 8500 نفر بوده است (شناسنامه آبادیهای شهرستان بوکان، 1379). میانگین جمعیت در روستاهای این دهستان در حدود 327 نفر می‌باشد. همچنین بررسی حرکات جمعیتی به سمت رشد روستاهای بزرگ مقیاس و حذف روستاهای کوچک مقیاس است(مهندسین مشاور زیستا، 1379: 668).

اکثر روستاهای این دهستان کوچک مقیاس می‌باشند و کمتر از 750 نفر جمعیت دارند و تنها یک روستا جمعیتی بیش از 1000 نفر دارد. 91/3 درصد روستاهای این دهستان جمعیتی کمتر از 500 نفر دارند و از آستانه خدمات‌رسانی برخوردار نیستند.

مساحت این دهستان در حدود 437,86 کیلومتر مربع است و تراکم نسبی جمعیت در آن در حدود 20 نفر در هر کیلومتر مربع است. در این دهستان امکانات طبیعی مناسب برای ایجاد و گسترش تراکم جمعیتی به دهستانهای دیگر بیشتر موجود بوده است. محدودهٔ سد مخزنی زرینه‌رود در این دهستان واقع شده است. بخش اعظم از سطح این دهستان به فلاتها و سطوح مرتفع قدیمی با پستی و بلندی زیاد اختصاص دارد و اراضی با تپه‌های نسبتاً مرتفع با قلل مدور و کوههای نسبتاً مرتفع در مکانهای دوم و سوم واقع شده‌اند(مهندسین مشاور زیستا، 1379: 462 و 748).

5_دهستان آختاچی محالی:

این دهستان به مرکزیت روستای قره موسالو دارای 33 روستا با حدود 12 هزار نفر جمعیت می‌باشد(فرهنگ آبادیهای شهرستان بوکان، 1375) میانگین جمعیت در این دهستان 363 نفر در هر روستا می‌باشد و اکثر روستاهای آن جمعیت کمتر از 1000 نفر دارند. تنها یک روستا در این دهستان جمعیتی بیش از 1500 نفر دارد.

علاوه بر آن حدود 80 درصد روستاهای این دهستان جمعیتی کمتر از ۵۰۰ نفر دارند. تنها 9 روستا در این دهستان جمعیت بیش از 500 نفر داشته و قابلیت اخذ خدمات بالادست را دارند. مساحت این دهستان در حدود 55/ 416 کیلومتر مربع و تراکم نسبی جمعیت در این دهستان در سال 75 برابر 29 نفر در هر کیلومتر مربع بوده است، که از این نظر در سطح شهرستان مقام دوم را دارا می‌باشد. در این دهستان یک روستای با جمعیت بیش از 1000 نفر جمعیت وجود دارد و بقیه روستاهای این دهستان که از نظر تعداد در مقام اول قرار دارد، زیر 1000 نفر جمعیت هستند. کاربری اراضی این دهستان در وضع موجود بیشتر کشت دیم و آبی می‌باشد و مراتع بالقوه مناسب در مکان بعدی قرار دارند. در این دهستان نیز دشت‌های

شهردار محترم مهاباد!

با سلام و خستهٔ نباشید، ضمن و تشکر و قدردانی از زحمات و زیباسازی شهرمان در اکثر نقاط و فعالیت خستگی‌ناپذیر شما شهردار عزیز و پرسنل محترم، ما اهالی و حجره‌داران میدان مرکزی میوه و تره‌بار مهاباد داریم به جای تنگ کردن محوطه میدان و فروش آن چه به غیر و چه به خود اهالی میدان، شما سرور گرامی به محوطه‌سازی آن و تسهیلات لازمه جهت رفاه حال حجره‌داران، رانندگان و زیباسازی میدان بپردازید. با توجه به اینکه هر ساله تعداد ماشینها بیشتر و ترافیک سنگین‌تر می‌شود و ما انتظار داریم در جهت ترقی و بیشتر مطرح بود میدان میوه و تره‌بار مهاباد قدم بردارید. از شهردار محترم خواهشمندیم در راستای هر چه شکوفاتر شدن میدان با چند نفر از مسئولین و معتمدین میدان جلسه‌ای داشته و رفع مشکل شود. قبلاً از همکاری شما نهایت سپاس را داریم.

دامنه‌ای و رسوبی گسترش دارند و در استقرار مراکز جمعیتی نقش مؤثر دارند. وجود تپه‌ها عامل کاهش استقرار مراکز جمعیتی در این دهستان است. به دلیل امتداد رودخانه سیمینه‌رود در این دهستان یک استقرار متمرکز خطی از مراکز جمعیتی در آن بوجود آمده و سایر مراکز جمعیتی به صورت تمرکزهای منطقه‌ای در شرق و غرب آن مستقر شده‌اند (مهندسین مشاور زیستا، 1379: 750 و 751).

6_دهستان بهی دهبکری:

این دهستان به مرکزیت روستای جوانمرد دارای 24 روستا با 6053 نفر جمعیت می‌باشد (فرهنگ آبادیهای شهرستان بوکان، 1375). نرخ رشد جمعیت در این دهستان در فاصلهٔ سالهای 65 تا 75 منفی بوده(54/۰ درصد) و نشان از کاهش جمعیت دهستان و تخلیه شدن روستاهای این دهستان دارد (مهندسین مشاور زیستا، 1379: 532). میانگین جمعیتی در این دهستان 252 نفر در هر روستا بوده است. اکثر روستاهای این دهستان کوچک مقیاس می‌باشند به طوریکه حدود 90 درصد از روستاهای این دهستان جمعیت کمتر از 500 نفر داشتند و تنها 3 روستا جمعیتی بیش از 500 نفر داشته‌اند، که این امر برنامه‌ریزی برای خدمات‌رسانی را با مشکل مواجه می‌کند. مساحت این دهستان در حدود 398/03 کیلومتر مربع و تراکم نسبی جمعیت درآن در سال 75 برابر با 15 نفر در هر کیلومتر مربع بوده است. این دهستان دارای یک روستای با جمعیت بیش از 1000 نفر می‌باشد. قسمت اعظمی از سطح این دهستان به کاربری کشت دیم اختصاص دارد و بخش بسیار اندکی به کشت آبی اختصاص دارد. وجود مراتع بالقوه مناسب سهم چشمگیری را از سطح کاربری اراضی در وضع موجود به خود اختصاص می‌دهد. قسمت اعظم سطح اراضی از کوهها و تپه‌ها تشکیل شده است و بخش کمی اختصاص به دشت‌های دامنه‌ای دارد.

تیپ اراضی مهمترین نقش را در الگوی استقرار مراکز جمعیتی ایفا می‌کند. همچنین وجود دشت‌های دامنه‌ای از پتانسیل‌های خوب جهت استقرار مراکز جمعیتی در شرق دهستان شده است (مهندسین مشاور زیستا، 1379: 467 و 751).

7_ دهستان ایل گورک

این دهستان به مرکزیت روستای گلولان سفلی دارای 23 روستا می‌باشد رشد جمعیت در این دهستان پایین و در حدود 41در صد می‌باشد (فرهنگ آبادیهای شهرستان بوکان، 1375: 525). میانگین جمعیت در این دهستان در حدود 216/6 نفر بوده است و تمامی روستاهای این دهستان جمعیتی کمتر از 750 نفر داشته‌اند. بیش از 93 درصد روستاها جمعیتی کمتر از 500 نفر داشته اند و تنها 2 روستای این دهستان جمعیتی بیش از 500 نفر را داشته است. مساحت این دهستان در حدود 443/94 کیلومتر مربع و تراکم نسبی جمعیتی این دهستان در حدود 14 نفر بوده است. این عدد نشانگر توزیع روستاهای کم جمعیت در سطح دهستان می‌باشد. حدود 90 درصد مساحت دهستان به اراضی مرتعی مناسب اختصاص دارد و از نظر واحدهای شکل زمینی تقریبا کل سطح این دهستان از کوههای نسبتا مرتفع با قلل مدور تشکیل شده است.

به دلیل گسترش کوهها و کوهستانی بودن دهستان روستاها در دره‌ها و سرزمین‌های فلاتی شکل مستقر شده و شرایط سخت طبیعی از ایجاد مراکز جمعیتی پر جمعیت جلوگیری کرده است.

2_ نحوهٔ توزیع سکونتگاههای شهرستان بوکان

اصولاً مجتمع‌های زیستی اعم از شهر و روستا در محیط های مختلف از الگوهای فضایی و معیشتی متفاوتی برخوردارند و هر گونه تلاش برای برنامه‌ریزی و ساماندهی این سکونتگاهها نیاز به مطالعه و شناخت همه جانبه از طبیعت و نحوهٔ تغییرات آنها در طول زمان دارد. مطالعهٔ این الگوها ضمن اینکه در نفس خود ما را در شناخت ویژگیها و خصوصیات سیستم استقرار سکونتگاهی موجود و تحلیل آنها یاری می‌کند، هر گونه دخل و تصرف در سیستم موجود سکونتگاهی را آگاهانه می‌کند. در این قسمت از تحقیق با استفاده از دو روش منحنی لورنز و روش توزیع نقطه‌ای شیوهٔ استقرار سکونتگاههای شهرستان بوکان را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

2_1_ منحنی لورنز

همانطور که در فصل سوم اشاره شد یکی از روش‌های اندازه‌گیری سلسله مراتب و چگونگی توزیع جمعیت در سکونتگاههای یک منطقه استفاده از این روش است. برای نشان دادن چگونگی توزیع و جمعیت‌یابی نقاط سکونتگاهی به روی منحنی، درصد تراکمی تعداد سکونتگاهها در محور طولها (OX) و درصد تراکمی گروه‌های سکونتگاهی بر روی محور عرض‌ها (OY) استفاده می‌شود. سپس با استفاده از آمارهای موجود درصد تراکمی مقدار سکونتگاهها و درصد تراکمی گروههای سکونتگاهی در یک ناحیه، برای یک دورهٔ سرشماری نقاطی را در صفحه تعیین کرده و این نقاط را به هم وصل کنیم به منحنی می‌رسیم که به خاطر نام ابداع کنندهٔ آن منحنی لورنز خوانده می‌شود. هر چقدر منحنی به طرف خط نرمال سوق یابد، جمعیت‌یابی نقاط سکونتگاهی منطقه مطلوب‌تر بوده است، هر چقدر جهت‌یابی نقاط سکونتگاهی در منطقه نامتعادل‌تر باشد، منحنی لورنز از خط نرمال فاصلهٔ خواهد گرفت (حکمت نیا و موسوی، 1385: 199).

گروههاي جمعيتي	شمار		سهم نسبي		در صد تراكمي		جمعیت ۱۳۷۵
	روستا	جمعیت	روستا	جمعیت	روستا	جمعیت	
0 _ 49	10	248	5.65	0.36	5.65	0.36	365
50 _ 99	13	1066	7.34	1.55	12.99	1.91	1242
100_199	47	7116	26.55	10.33	29.55	12.24	6611
200_299	27	6730	15.25	9.77	54.80	22	5262
300_499	35	13516	19.77	19.62	74.58	41.62	11484
500_749	28	17060	15.82	24.76	90.40	66.29	12291
750_999	6	5229	3.39	7.59	93.79	72.97	3868
1000_1499	5	5944	2.82	8.63	96.61	82.60	4548
1500+	6	11986	3.29	17.40	100	100	7725
جمع	177	68895	100	100			54497

منحنی رسم شده برای شهرستان بوکان نیز مانند اکثر مناطق دیگر کشور در قسمت میانی دارای تورفتگی است که حکایت از توزیع نامتعادل جمعیت شهرستان در مناطق سکونتگاهی است(نمودار شمارهٔ 5_1).

جدول شمارهٔ 1: درصد تراکمی روستاهای شهرستان بوکان

مأخذ: محاسبات نگارنده

شکل شمارهٔ 1: منحنی لورنز سکونتگاههای شهرستان بوکان

این متن بنا به درخواست معاونت اجتماعی فرمانده‌ی انتظامی شهرستان مهاباد چاپ می‌گردد - مه‌هاباد -

اعتیاد به مواد مخدر یکی از علل مهم خشونت‌های خانوادگی و فروپاشی خانواده‌ها

اعتیاد به مواد مخدر یکی از اثر گذارترین آسیب‌های اجتماعی در اکثر جوامع بشری تلقی می‌گردد. به دلیل ماهیت مخرب مواد مخدر و تاثیر آن در شخصیت فرد معتاد، وی از چرخه فعالیت‌های سازنده خارج و به جای عنصری مولد بودن به فردی تبدیل می‌گردد که نیاز به مراقبت و توجه دارد. بدین دلیل است که فرد معتاد جهت تهیه هزینه مواد مصرفی خویش دست به ارتکاب طیف وسیعی از جنایات زده و حریم امنیت اجتماعی را تهدید می‌نماید، لذا اعتیاد سرمنشاء جرایمی از قبیل فساد اخلاقی، سرقت، جنایت، تکدی گری، کودکان خیابانی و ... محسوب شده و جهت سالم سازی محیطهای اجتماعی و استقرار امنیت نیازمند توجه ویژه می‌باشد. اعتیاد در محیط خانواده نیز تاثیر منفی خود را بر جای گذاشته و ضمن ارتقاء تنشهای خانوادگی، فروپاشی خانواده و طلاق، تاثیر منفی در تربیت کودکان و افزایش مشکلات روحی و روانی فرزندان، آمار خشونت‌های خانوادگی را نیز افزایش می‌دهد.

در آبان ماه سال گذشته مرکز فوریت‌های پلیسی 110 شهرستان ارومیه از وقوع یک فقره خشونت خانوادگی مطلع و اکیپ کشف کلانتری مربوطه به آدرس مراجعه و مشاهده می‌گردد زوج به دلیل سوء مصرف مواد مخدر همسرش را مورد ضرب و شتم قرار داده و زوجه به ناچار با پلیس 110 تماس گرفته است. به منظور بررسی بیشتر و پیشگیری از تبعات ناگوار بعدی زوج و زوجه به واحد مددکاری و مشاوره کلانتری دلالت می‌گردند. در بررسی‌های بعدی مشخص گردید زوج در سال 85 در سن 25 سالگی با همسرش که 17 ساله بوده، در حالیکه قبلا اعتیاد داشته است، ازدواج نموده. زوج در خانواده ای 8 نفری و تقریبا پر جمعیت بزرگ شده است و پدر و مادرش نیز بی سواد می‌باشند. وی به دلیل اینکه در یکی از محلات پایین شهر که از محلات آلوده و نقاط جرم‌خیز شهر محسوب می‌شود، زندگی می‌نموده و از سوی دیگر به دلیل کثرت اولاد از سوی پدر و مادرش کنترل نمی‌شده است و بر رفتار و معاشرت‌های او نظارت نشده است با افراد ناباب و معتاد رابطه دوستی بر قرار نموده است و در نهایت به سوی اعتیاد کشیده شده است. او تا کلاس سوم راهنمایی درس خوانده و لذا پس از ترک تحصیل اوقات زیادتری برای مراوده معاشرت با دوستانش پیدا نموده است. پدر و مادر مراجع به دلیل فقر، بی سوادی هیچ تلاشی برای ادامه تحصیل وی ننموده‌اند. مراجع دو سال پیش تصمیم به ازدواج می‌گیرد با یکی از دختران هم محلی که دارای 6 برادر و 3 خواهر می باشد آشنا می‌شود، زوجه به دلیل فقر و بی سوادی و نا آگاهی از اعتیاد زوج او را به عنوان شریک زندگی خود انتخاب می‌کند. معاونت اجتماعی انتظامی مهاباد و پدر و مادرش را از تصمیم خود مطلع نمی‌سازد و زوجین بدون اطلاع والدینشان با هم ازدواج می‌نمایند.

بقیه در صفحه‌ی 59

مێژووی دێرین

لەم بەشەشدا وەک بەشی پێشوو، هەندێک سەرچاوە ناسێنراون کە سەبارەت بە مێژووی کۆنی ناوچەکانی نزیک و دووری بۆکان زانیاریمان دەدەنێ. زۆربەی زۆری سەرچاوەکانی ئەم بەشە تایبەت بە بۆکان نەنووسراون و من هەوڵم داوە ئەو بەشانەیان تێدا دەسنیشان بکەم کە بۆکان و ناوچەکەی دەگرنەوە. لە پەیوەندیی مێژووی ناوچەی بۆکاندا، مێژووی ماننا‌کان (گۆتی و لووللووبی) گرنگایەتیی زۆریان هەیە کە دەگوترێ پێتەختەکەیان لە نزیک گوندی قەڵایچی بووە لە ڕۆژهەڵاتی باکووری بۆکان؛ ئینجا لە شەڕ و پێکدادانی ئەوان لەگەڵ ئیمپراتۆرییەتی گەورەی ئاشوور و ئوورارتوو هەروەها سەکاکان و ماد، مێژووی ئەوانیش ئاوێتەی مەسەلەکە دەبێ و دەبێ لەوانیش بکۆڵدرێتەوە.

بۆکان، شوێنەوارێکی میترایی و یادگارێکی ماخوای[1] ئاناهیتا

قـەڵای نێوەڕاسـتی شـاری بـۆکان، حەوزەگـەورەی داوێنـی قـەڵا، «خورپێنـک»ی خوارەوەتر، شوێنی ئێستای مزگەوتی جامیع بە پلیکانەکانییەوە بەرەو قەڵا، ژووری بەردینـی سـەر گۆلـی مەردانبـەگ و گۆڕسـتانی گڵەجانـە، هەموو بەسـەر یەکەوە هەڵگری ئەو تایبەتمەندییانەن کە دووهەزار سـاڵێک پێش ئێسـتا لە شـوێنەوارەکانی میترایی و پەرستگاکانی ماخوای ئاناهیتادا بەدی دەکران.

جگە لە ئاسەوارە فیزیکییەکان، ئەم دیاردانەش، بەرچاون:

- وشەی «بۆکان» و پەیوەندییەکەی لەگەڵ خودای «بەکە» یان «بەغ»؛
- هەڵکەوتنی جوغرافیایی بۆکان لە بنگوێی ئاورگەی پادشایی «شیز» و ئیزیرتووی قەڵایچی و فەقرەقای مەهاباد و حەسەنلووی نەغەدە و زێویەی سەقز؛
- مێـژووی ڕووداوەکانـی ناوچە و سـەرەڕێ بوون بۆ هاتوچۆی نێوان شـیز و گەنـزەک (تەختی سـولەیمانی ئێسـتا) لەگـەڵ سـنوورەکانی ڕۆژاوای ئێران، کە گۆڕەپانـی گەلێـک هێرشـی دەوڵەتانی ئاشـوور و یۆنان و ڕۆم بووە بۆ سـەر حکوومەتیماننا و ئوورارتوو تا ماد و ساسانی و شەڕ و پێکدادانی نێوخۆیی حکوومەتانی یەکلەدوای‌یەکی ئێران لە ناوچەکە، هەموو بەسەر یەکەوە بۆکان دەکەنـە شـوێنێکی تایبەتمەنـد کـە کەوتۆتە ناوجەرگەی بەشـێک لـەو ڕووداوە مێژوویی‌یانە و لە عەینی کاتدا پەیوەندیی نزیکی بە ئایینی میترایی و ماخوای ئاناهیتاوە بووە کە پێش سەرهەڵدانی زەردەشتایەتی، ئایینی خەڵکی ناوچەکە و

١. خودای مێیینە، ژنخودا.

پانتایی‌یەکی گەلێک بەرفراوانتری هەموو خاکی هیند و ئێران و میزۆپۆتامیا و ئاسیای بچووک بووە؛ بەڵام دوای هێرشی عەرەب بۆ سەر ناوچەکە لە سەدەی حەوتەمی زایینی‌دا، زۆرێک لەو ئاسەوارانە شێوێنراون و تێکدراون یان لە نموونەی مزگەوتی جامیعی ئێستادا، پەرستگا میترایی‌یە کە شێوازی پەرستگای زەردەشتی و دواتر مزگەوتی موسوڵمانانی پێدراوە.

لە ڕاستی‌دا، بۆکان شوێنی ئەشکەوتێکی میترایی و پەرستگای ماخوای ئاناهیتا بووە و خەڵک لە شوێنی دوور و نزیکەوە هاتوونەتە زیارەتی. ئەو پەرستگایە دوای هێرشی عەرەب، کراوەتە مزگەوتی موسوڵمانان. حەوزەگەورە و دوو جۆگەلەی لای باکوور و ڕۆژهەڵاتی حەوزەکە، خوڕێنکی لای ڕۆژاوای بە دەنگی نەرمی خوڕەی ئاوەوە کە ئەو دەنگە نەرمەی ئاو بۆ ئیماندارانی ئایینی میترایی خاوەنی گرنگایەتیی تایبەت بووە، هەروەها ڕیزە پلیکانێکی بەردچین، کە ڕاست لە بەردەرگای پەرستگاکەوە دەگەیشتە سەر گردێکی تۆبرەڕێژ و قەڵا و سەربازخانەی سەر ئەو گردە، کە بۆ پارێزگاری کردن لە عەمبار و گەنجینەی دیارییەکانی زیارەتکاران دروستکرابوو، دیزە و گۆزە و کەرەسەی دۆزراوە لە «گڵەجانە»ی داوێنی ڕۆژهەڵاتی قەڵا و ژووری لە بەردتاشراوی سەر گۆلی مەردانبەگ کە ١٠٠ میترێک لە حەوزەگەورەوە دوورە، هەموو بەسەر یەکەوە بەڵگە و نیشانەن بۆ سەلماندنی ئەو ڕاستییە کە ئەوانە هەموو شوێنەواری مێژوویی سەردەمێکی کۆنی چەند هەزار ساڵەن و لەگەڵ ناوی شارەکە و ڕووداوە تۆمارکراوەکانی مێژوونووسانیش‌دا یەک دەگرنەوە.

وا هەیە ژمارەی زۆری سەرچاوەکانی ناو ئەم وتارە خوێنەر جاڕز بکا. لە کورتکردنەوەش‌دا ناکرێ سەرچاوەکان وەلا بنێم و ڕاگەیاندنەکان، کە بەشێکی زۆریان تازەن و لە سەرچاوەی دیکەی پەیوەندیدار بە ناوچەکەدا نەبینراون، بێبەڵگە و سەرچاوە بڵاوبکەمەوە. هەر بۆیەش لە پوختەی کتێبەکەدا ئاماژەکان یەک لەدوای یەکتر هاتوون، بەڵام هەوڵ دەدەم زۆریکیان بخەمە پەراوێزەوە بۆ ڕیفرەنسی ئەو خوێنەرانەی کە بۆ دیعایەکانی من خوازیاری بەڵگە و سەرچاوەن.

**

ئیماندارانی ئایینی لەمێژینی میترایی بۆ پیرۆز کردنی یادی ماخوای ئاناهیتا کە ئیلاهەی ئاو و پاکی و بێخەوشی بووە، بووک، واتە کچی باکرەیان لە ڕۆژی مێردکردنیدا بردۆتە سەر چاوگەیەکی ئاوی پاک وەک نیشانەی بێخەوشی و پاکی.

بەشێک لە خەڵکی ناوچەی بۆکان، ناوی شارەکە دەبەنەوە سەر چەمکی «بووک» و دەڵێن لە ڕابردوودا نەریتێک هەبووە کە بووکیان پێش ئەوەی بچێتە ماڵی زاوا، بردۆتە سەر«حەوزەگەورە»ی نێوەڕاستی شار، حیکایەتێک کە من لە وتاری پێشووی خۆمدا سەبارەت بە بنەمای وشەی بۆکان،[1] دژی وەستابووم و ئێستا دەزانم لەو بەڕواڵەت ئەفسانەیەدا هەندێک ڕاستی هەیە و پێداهەڵگوتنی شاعیران کورد بە «شاری بووکان»دا، دوور لە بنەمایەکی مێژوویی و ئایینی نەبووە.[2] ئەرکی ئەم وتارە، بردنەوەی شوێنەوارە فیزیکییەکانە بۆ سەر بنەمای مێژوویییان، هەڵسەنگاندنی ناوی شارەکە و پەیوەندی دانیانە بە ڕووداوەکانی ناوچەکەوە.

یەکەم، مێژووی کۆنی شار و ناوچەکە

کۆنترین دەوڵەتی یەکگرتووی ناسراوی ناوچەی موکریان، بە بۆکانەوە، دەوڵەتی «ماننا»یە. ماننـاکان پێکهاتەیەک بوون لە یەکییەتی هۆزەکانی لووللووبی و گۆتی. پێش سەرهەڵدانی ماننـاکان، لە نیوەی یەکەمی هەزارەی سێهەمی پێشزایین بەدواوە، دەوڵەت ـ شاری ناوچەیی لووللووبی و گۆتی و کاسی (وەک چەند بەشێک لە «مەنزوومەی زاگرۆس»)[3] لە ڕۆژاوای ئێران و سەرووی «دووچۆمان» پێکهاتبوون. ماننا خولقاوی یەکگرتوویی دەوڵەت ـ شارەکانی ناوچەکە بوو و مەڵبەندێکی

١. بڕ: ئەنوەر سوڵتانی، چەند تێبینییەک لەسەر ناوی شاری بۆکان، گۆڤاری مامۆستای کورد، ژمارە ١٩، ساڵی ١٩٩٢، هەروەها ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان، بەشی نووسەران.
http://bokan.de

٢. شاری بۆکان وەکوو بووکان جوانە (هەژار)، بووکی شارانە شاری بۆکانی (حەقیقی)، شاری بۆکان بەڕواڵەت بووکە (هەڵوەدا). بڕ: افخمی، ابراهیم، تاریخ فرهنگ و ادب مکریان، بۆکان، ناشر: مؤلف، چاپ تبریز، ١٣٦٢(؟)، ص ٨ ـ ١٠.

٣. زاراوەیەکە بۆ ئەو قەومانە کەڵکی لێوەردەگیرێ کە پێش هاتنی ئارییەکان بۆ ناوچە، لە دەوروپشتی زنجیرە چیای زاگرۆس دەژیان و لە ڕاستیدا بنەچەی کورد دەبێ ببرێتەوە سەر ئەوان نەک ئارییەکان کە گەلێک دواتر گەیشتوونەتە ناوچەکە.

بەرینی گرتبووە خۆ، توانایەکی ئابووری و دەسەڵاتێکی سپایی ئەوتۆشی هەبوو کە دەیتوانی لە بەرانبەر دوو دەوڵەتی زلهێزی ئەو دەم، ئاشوور و ئوورارتووی دراوسێی ڕابوەستێ. ئەم یەکگرتوویی‌یە ئاکامی پێشکەوتی ئابووریی کۆمەڵگا و توانای سپایی بۆ خۆڕاگری لە بەرانبەر دراوسێ بەهێزەکانی بوو.

مێژوویماننا دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی هەزارەی دووهەم و سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش‌زایین، ئەو سەردەمە گرنگەی کە دوای ماوەیەکی کەم، ئارییەکان لە باکووری ڕۆژهەڵاتەوە بەرەو ڕۆژاوا هاتن و شەپۆلی یەکەمیان لە سنووری خاکی ماننا درا. خاکی ماننا کەم‌وزۆر هەموو موکریانی ئێستای دەگرتەوە و زیاد لەوە، هەموو ڕووبەری بەرینی نێوان ڕۆژهەڵاتی باشووری گۆلی ورمێ هەتا ڕۆژاوای باشووری دەریاچەی کاسپیەن (خەزەر)، «بەتایبەت نێوان شاری مەراغە تا سەقز و بۆکانی داگرتبوو».[1] ڕەحیم ڕەئیس‌نیا کە ئەو ڕستە کورتەی سەرەوەم لە زمان ئەوەوە هێناوە، فەسڵێکی دەوڵەمەندی کتێبەکەی خۆی بەناوی «آذربایجان در سیر تاریخ»ی تەرخانی مێژوو و فەرهەنگی ماننا‌کان کردووە (ل ١٩٣ تا ٢٤٠) و تێیدا دەڵێ: «دەوڵەتەکە لە سەرچاوەی ئاشووری‌دا وەک مونا، ماننا، مانناس و لە بەردەنووسە ئوورارتوویی‌یەکان‌دا وەک مەنا و لە [سەرچاوەی] بابلی‌دا وەک میننی هاتووە.»[2] ڕەئیس‌نیا دوای ئەوەی بەڵگە لە چەند سەرچاوە دەهێنێتەوە، دەنووسێ: «بەم پێیە، ناوچەی دەسەڵاتدارییەتی دەوڵەتی ماننا، بەسەریەکەوە لەگەڵ خاکی ئەمڕۆی ئازەربایجانی ئێران‌دا یەک دەگرێتەوە و ئەو دەوڵەتە یەکەمین دەوڵەتی خاوەن ئیعتیباری پێکهاتوو لەسەر ئەو وڵاتە دێتە هەژمار.»[3]

ئاماژەی ڕەئیس‌نیا بە «خاکی ئازەربایجان» بە حیسابی ئەوەی ناوچەی موکریانیش لە دابەش‌کردنی فەرمیی ناوچەکانی ئێرانی ئەمڕۆ و لە سەردەمێکی کۆنتریش‌دا، بەشێک لە ئازەربایجانی پێکهێناوە، ڕاستە و هەڵە نییە، بەڵام بەداخەوە نووسەر لە عەینی

١. رئیس‌نیا، رحیم، آذربایجان در سیر تاریخ، ج ١، ل ١٩٤.
٢. هەمان، ل ١٩٣.
٣. هەمان، ل ١٩٦.

کاتدا دەسنیشانی پەیوەندەکانی کورد و موکریان و بۆکان لەگەڵ ئەو دەوڵەتە و ئەو مێژووە ناکا و ئەوەش لایەکەم لە ڕوانگەی ئێمەوە هەڵە و نابەجێیە. لەو سەردەمە و لە سەردەمی دواتردا، واتە کاتی هێرشی ئارییایییەکان و دامەزرانی حکوومەتی ماد لەسەر خۆڵەمێشی حکوومەتی مانناش، پێشینییانی کورد (لووللووبی، گۆتی وماننا)، نیشتەجێی ناوچەکە بوون و هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی بە دەستەوە نییە دەریبخا پێشینییانی کورد لە سەردەمی دوای ئەو مێژووەدا گەیشتبنە شوێنەکە و بەو حیسابە ناوچەکە هەتا بووە شوێنی ژیانی کورد و پێشینییانی لەنێو قەومە دێرینەکان بووە؛ جا کەسێک بە ڕێبازێکی سیاسیی تایبەتەوە بیسەلمێنێ یان نا، ڕاستییەکە ناگۆڕدرێ.[١] وەک پێشتر گوترا، دوژمنی گەورەی مانناکان دەوڵەتی ئاشوور بوو.[٢] ئاشوورییەکان تەنیا لە نێوان سالانی ٨١٠ ـ ٧٧٤ی پێش‌زایین‌دا، بە لای کەمەوە چواردە جار هێرشیان کردە سەر خاکی ماننا، هەزاران کەسیان بە کۆیلە بردن و سەدان پیشەساز و هونەرمەندیان لێ‌ڕاگواستنە شاری نەینەوای پێتەختی خۆیان. سارگۆنی دووهەم شای ئاشوور[٣] تەنیا لە هێرشی ساڵی ٧١٤ی پێش‌زایین‌دا ٣٨ «دەوڵەت شار»ی ناوچەی ماننای خاپوور کرد. ئوورارتووییەکانیش[٤] هیچ لە ئاشوور باشتر نەبوون، تەنیا «ڕۆسای یەکەم»،[٥] شای ئوورارتوو، ٢٢ قەڵا واتە ٢٢ شار و شارۆچکەی ماننای داگیرکرد.[٦] هەموو دەوڵەت ـ شارەکانی ماننای وەک لافاو ڕاماڵی و داری

١. ئەوەی وا لەم ساڵانەی دواییدا هەندێک حیزبی ڕەگەزپەرستی تورک کە خەتی فکری لە تورکیا و ئایدیۆلۆژیی پان تورکیسم وەردەگرن، کورد بە «میوان»ی شاری ورمێ و ناوچەکە و کۆچبەری تازەهاتوو دەقەبڵێنن، هەڵوێستێکی سیاسییە و هیچ بنەمایەکی زانستی و مێژوویی نییە.
٢. حکوومەتی هەزار ساڵەی ئاشوورییەکان لە میزۆپۆتامیا، دەوروبەری ١٨٠٠ی پێش‌زایین دامەزرا و ساڵی ٦٢٢ی پێش‌زایین بەدەستی حکوومەتی ماد کۆتایی پێهات.
٣. لە نێوان ساڵانی ٧١٦ تا ٧١٠ پ. زدا حوکمی ئاشووری دەکرد.
٤. حکوومەتێک، کە بە بنەچەکی ئەرمەنییەکانی ئەمڕۆ دەزانرێ و ساڵانی ١٥٠٠ تا ٦٠٠ی پێش‌زایین لە ناوچەیەکی بەرینی ڕۆژاوای وڵاتی ماننای (لە نێوان گۆلی ورمێ و گۆلی وان و ئەرمەنستان) دەسەڵاتدار بووە.
٥. لە نێوان ساڵانی ٧٣٥ ـ ٧١٤ی پ. ز، حکوومەتی ئوورارتووی کرد.
٦. دیاکۆنۆف دەنووسێ: «سارگۆنی دووهەم لە ساڵی ٧١٣ پ. ز. لەشکرکێشانەکەی خۆی بۆ ناو خاکی ماد دەست پێکرد». بڕواننە: ا. م. دیاکونوف، تاریخ ماد، ترجمه فارسی کریم

بەسەر بەردەوە نەهێشت،[١] بەڵام دەوڵەتیماننا سەرەڕای ئەو هەمووە دڕندەیی‌یە، هەر مایەوە و لە گرێژەنە نەچوو، تا ماوەیەک دواتر، کە مادەکان دەستیان بەسەر خاکەکەیان‌دا گرت و دەسەڵاتیان بڕینەوە.

بۆکان یەکێک بووە لە دەوڵەت ـ شارەکانی ماننا و بەشێکی سەرەکی بووە لە یەکییەتیی هۆزە مانناییی‌یەکان. پێتەختی ماننا‌کان لە ناوچەی بۆکان بووە و ئێستا کەم‌وزۆر هەموو لایەک لەسەر ئەوە کۆکن کە وێرانەکانی «شاری ئیزیرتوو» لە نزیک گوندی قەڵایچی شوێنەواری بەجێماوی پێتەختی مانناکان بێ. زووتر، لە سەدەی نۆزدەهەم‌دا کەسانی وەک ڕاولینسۆن، ئەفسەری سپایی بریتانیا لە ئێران، گومانی ئەوەیان دەکرد کە ئەم ناوچەیە هەمان هەگمەتانەی پێتەختی مادەکان بووبێ.

گیرشمەن، کەونارناسی فەرەنسی گەنجینەی گوندی زێویەی سەقز و کەرەسەی دۆزراوەی شوێنەکە وەک «هونەری جەواهێرسازیی ئاشووری و سەکایی» ناودەبا، بەڵام لای وایە هونەری مانناکانیش لە بەرهەم‌هێنانیان‌دا دەوری بووە.[٢] هەر لەو پێوەندییەدا، ئاندرێ گودار دەڵێ: «جێ‌سازانی زۆربەی دەسکردە هونەرییەکانی گەنجینەکەی سەقز [واتە زێویە]، هەمان ئەو ناوچەیەیە.» و دیاکۆنۆفیش ئەو بۆچوونە دەسەلمێنێ،[٣] هەروەها قەڵای سەر گردی «حەسەنلوو»ی نەغەدە بە قەڵایەکی مانناییی دەناسرێ[٤] و لە ئەنجام‌دا کەرەسەی دۆزراوەی شوێنەکەش دەبێ وەک پیشاندەری هونەری مانناییی یان لای‌کەم، تێکەڵاوێک لە مانناییی و ئوورارتوویی دابندرێ.

ئەو ئاماژانە بەسەریەکەوە دەرخەری پێشکەوتی کۆمەڵگای مانناکانە و هەروەها ئەو ڕاستییە دەگەیەنێ کە ناوچەی موکریان، بە بۆکانەوە، لە هەزارەی دووهەم و یەکەمی پێش‌زایین‌دا جەمسەرێکی گرنگی بەیەک گەیشتنەوەی هونەر و فەرهەنگی

کشاورز، انتشارات پیام، تهران، ٢٥٣٧ی شاهنشاهی، ل ٢٠٦.

١. «من ئێزینگی ئاگرینم خستە هەموو گوندەکانیانەوە و تێکڕای وڵاتەکەیانم کردە کۆگایەکی وێرانە و لەبیرەوەچوو.» هەمان، ل ٢٠٦.

٢. گیرشمەن، «ایران از آغاز تا اسلام»، ص ١٠٩، وەرگیراو لە کتێبی: آذربایجان در سیر تاریخ، پێشوو، ل ٢١٦.

٣. بۆ هەردووکیان بڕواننە: ڕەئیس‌نیا، پێشوو، ل ٢١٩.

٤. هەمان، ل ٢٢١.

ماننا، ئاشوور، ئوورارتوو و سەکاکان بووە.

بەم پێیە، مێژووی ناسراوی شاری بۆکان و گوندەکانی دەوروبەری دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پێش حکوومەتی ماد، گەرچی لە سەردەمی ئەوان و ماوەیەکی زۆر دوای ئەوانیش‌دا، گرنگایەتییەکەی خۆی پاراست. بە قسەیەکی تر، بۆکان لە سەردەمێک‌دا کە هێشتا ئایینی تازەسەرهەڵداوی زەردەشتی لە ناوچەکەدا بڵاونەبۆوە، ئاوەدان و شوێنی ژیانی خەڵک بووە.

درەنگتر، لە سەردەمی حکوومەتی مادەکانیش‌دا بۆکان بەشێک بوو لە ئیمپراتۆرییەتەکەیان کە کەوتبووە ناوجەرگەی «مادی بچووک»ەوە. قەڵای گوندی «ئاغجەیوان» لە ڕۆژهەڵاتی شار، هەروەها شوێنەوارە بەردینەکانی «سماقان» و قەڵای «بی‌بی‌کەند» لە دەوروبەری شار، هەروەها ئەشکەوت یان ژوورێکی لە بەردتاشراو لەسەر گۆلی مەردانبەگی بۆکان،[1] قەبری فەرەوەرتیش شای ماد (٦٣٣-٦٠٠ پ. ز) لە فەقرەقای مەهاباد، کە تەنیا ٥٠ کیلۆمیتر کەوتۆتە ڕۆژاوای بۆکانەوە و گەنجینەی زێویەی سەقز لە بن‌گوێی شارەکە، هەموو بەڵگەن بۆ ئەو ناوجەرگایەتییەی بۆکان لە سەردەمی دەسەڵاتدارییەتیی ماننا و ئینجا مادەکان‌دا.

**

بەپێی سەرچاوەکان، زەردەشت لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش‌زایین، واتە لە دەوروبەری سەدەی شەشەمی پ.ز دا بانگاوازی بۆ ئایینی خۆی کردووە.[2] مێژووی شار و

١. من بە منداڵی ئەو ژوورە یەکپارچە لە بەردتاشراوەم بینیوە، کە ئاوی تێدا کۆببۆوە. تاقەیەکی تێدا دابین کرابوو کە ڕوخسارێکی ناسراوە بۆ ئەو ژوورە بەردینانە لە شوێنەکانی دیکەش و تایبەت بە دانانی چرا بووە بۆ ڕووناکی. ئەوەندەی بزانم ژوورەکە ئێستا کەوتۆتە ژێرخانیماڵێکەوە لەسەر گۆلی مەردانبەگ، نزیک حەوزەگەورە و سەری گیراوە. دواتر دەچمەوە سەر باسی ئەو ئەشکەوتە.

٢. بۆ نموونە، بڕواننە: علی‌یف، اقرار، «پادشاهی ماد»، ترجمە فارسی کامبیز میربهاء، ص ٢٥. هەروەها ئینسیکلۆپیدیای بریتانیکا، بەرگی ٨، مادەی میترائیسم. لە هەمان پەیوەندی‌دا ئا. م. دیاکۆنۆف نووسەری «مێژووی ماد» لە لاپەڕە ٣٨ تا ٥٦ی مێژووەکەی خۆی‌دا (وەرگێڕاوی فارسیی کەریم کەشاوەرز)، گەلێک بەوردی لەسەر پەیوەندییەکانی ئاڤێستا بە گەلانی ناوچە و سەردەمەکەیانەوە دواوە و هەمان هەزارەی یەکەمی پێش‌زایینی وەک سەردەمی سەرهەڵدانی زەردەشت و ئایینەکەی دەسنیشان کردووە.

ناوچەی بۆکان دەگەڕێتەوە بۆ گەلێک پێش ئەو سەردەمە، بەڵام بەداخەوە سیاسەت، بەتایبەت لە سەدەی بیستەمدا هەموو سەدە و هەزارەی پێش هاتنی ئاریاییەکانی لەسەر ڕووپەڕی مێژووی ناوچەکە سڕیوتەوە و بەتایبەت حکوومەتی پەهلەوی لە ئێران، ئەو مێژووە پڕشنگدارەی بە کلکی هەخامەنشییەکانەوە بەستۆتەوە، وەک ئەوەی ژیانی کۆمەڵایەتی پێش «شاهی شاهان» بوونی نەبووە و سەرەتای مێژووی ناوچەکە بە کۆرشی هەخامەنشی دەستی پێکردووە! لە ڕەوتی گرنگی دان بە ئارییەکاندا ئوروپایی بەتایبەت ئاڵمانییەکان لەلایەک و میدیای یەکێک لە وڵاتانی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەلایەکی ترەوە،[1] دەوری سەرەکییان هەبوو و هەر ئەوان و داردەستەکانیان لە نێوخۆ، چ لە ئێران و چ لە سەرجەم ناوچەکە، هەوڵیان دا مێژووی پێش هاتنی ئارییەکان لە کتێبی دەرسیی قوتابخانەدا شوێنی نەبێ و کۆمەڵانی خەڵکیش، بەتایبەت توێژی خوێندەواری دەم لەپێش، بە ساکاری کەوتنە شوێن قسەکانیان و هەموو ئەو سەدە و هەزارەیە بە ساکاری سڕایەوە وەک ئەوەی حکوومەتی ماد و هەخامەنشی لە وڵاتێکی چۆڵوهۆڵی بێپێشینە و بێمێژوودا سەریان هەڵدابێ یان لە ئاسمانەوە بەربووبێتنە خوارەوە و مێژووی پێش ئەوان، ئەفسانە و خەیاڵ بێ!

مخابن ئەو ئاوەی کە ئێرانییەکان بە فیتی لاوەکییەکان ڕشتیان، گەلێک لە نووسەر و مێژوونووسانی کوردیش پێیان تێنا و لە ئەنجامدا «ئێمە ڕۆڵەی میدیا و کەیخوسرەوین» بوو بە مێژوو و نەک هەر مێژووش، بەڵکوو بە دروشم و تەنانەت سروودی نەتەوایەتیشمان! ئەو درۆ و تەزویرە ئاشکرایە لە هەموو ماوەی سەدەی بیستەمدا و تا ئەمڕۆش کە ١٦ ساڵ لە سەدەی بیستویەکەم تێدەپەڕێ، درێژەی هەبووە[2] و شانازی کردن بە ئاری بوون و تەنانەت زەردەشتی بوون ئێستا

١. نەمویست ناوی ئەو گەلە بهێنم، بۆ ئەوەی تاوانی ڕەگەزپەرستی و جیاوازیی ئایینی لە نووسراوەکەم نەدرێ. هەموو هەوڵم ئەوەیە بابەتەکە زانستی و بێلایەن و بەڵگەمەند بێ.
٢. بەختەوەرانە کتێبی «کورد کێیە»ی کاک سۆران حەمەڕەش کە لە ساڵی ٢٠١٣دا بڵاوببووەوە، دژ بەو هەڵوێستە هەڵەیە وەستاوە و بەردێکی خستۆتە گۆمی وەستاوی مێژوونووسینی سەد ساڵەی کوردەوە لە کوردستان و جووڵاندوویەتییەوە. بڕ: حەمەڕەش،

بۆتە ویردی سەر زاری خەڵکی کورد و سەرلەنوێ ڕێکخراوە و ئاورگەی بۆ دروستکراوە.[١] کەسیش نییە بڵێ ئەو خاکە لەمێژینەی ئێمە، پێش هاتنی ئارییەکان و پێش پێغەمبەرایەتیی زەردەشتیش مێژوویەکی دووردرێژی بووە و ئارییەکان قەومێک بوون کە وەک ئاشووری و ڕۆمی و عەرەب و موغول هێرشیان کردۆتە سەر خاکەکەمان و داگیریان کردووە.

بەکورتی، ڕاستەقینەی زەق و ئاشکرا ئەوەیە مێژووی ناوچەی ئێمە بە چەند هەزار ساڵ دەگەڕێتەوە بۆ پێش هاتنی ئارییەکان و ئەم ماوەیە بە دەستەقەست لەبیرکراوە، بۆیە دەبێ بە هیممەتی مێژوونووسانی شارەزا، زیندوو بکرێتەوە و بخرێتەوە ناو کتێبی دەرسیی منداڵان و لاوەکانمانەوە.

دووهەم، ناوی شارەکە

وشەی «بەغ» لە بیچمی جیاوازی وەک «بەغە»/ «بەغا»/ «بەک»/ «بەکە»/ «بەکە»/ «بەگ»/ «بەگە»/ «بهەگە»/ «بهاگا»دا، ناوی خودای هەموو ئەو گەلانە بووە کە پێش سەرهەڵدانی ئایینی زەردەشت،[٢] لە ناوچەیەکی بەرینی نێوان هیندووستان و کوردستاندا ژیاون. ئیبراهیم پووداوود ئاڤێستاناسی ئێرانی (١٢٦٤ ـ ١٣٤٧ی هەتاوی/ ١٨٨٥ ـ ١٩٦٨ی ز)، لە سەرەتای کتێبی «یەشتەکان»دا[٣] دەنووسێ: «پێش پێغەمبەرایەتیی زەردەشت، بە خوداوەند دەگوترا «بەغ» و پاشانیش کە ئەمان [واتە زەردەشتییەکان] تاقە خودایان ناو نا «ئاهوورامەزدا»، وشەی «بەغ» لە واتای

سۆران، کورد کێیە؟ مێژووی کورد و ڕەچەڵەکی زمانەکەی لە سەرەتای شارستانییەتەوە هەتاوەکوو سەدەی دەیەمی زایینی، بڵاوکەرەوە: نووسەر، لەندەن ٢٠١٣.

١. دیارە هەڵبژاردنی ئایین لە هەر شێوەیەکی خۆیدا مافی تاکەکەسە و من بەو قسەیەم نامەوێ دژ بە خواستی کەسانێک بوەستم کە دەیانەوێ زەردەشتایەتیی کۆن لە کوردستاندا نوێ بکەنەوە. بۆچوونی من تەنیا ئەوەیە کورد بۆچی مێژووی خۆی دەباتەوە سەر سەدە و ساڵانی حکوومەتی ماد و سەردەمی زەردەشت، هیچ بیرێک لە مێژووی پێش ئەوان ناکاتەوە؟

٢. پێغەمبەری ئارییەکان و بناغەدانەری ئایینی مەزدیسنایی، کە ساڵ و سەردەمی ژیانی ڕوون نییە و دەگوترێ لە ساڵانی نێوان ١٢٠٠ تا ١٠٠٠ی پێشزاییندا ژیاوە، پسپۆڕانی ئایینەکە هەندێک جار باس لە ساڵانی نێوان ٤٠٠٠ تا ٤٠٠ یان ٦٠٠٠ تا ٦٠٠ی پێشزایینیش دەکەن، بەڵام زیاتر و بەگشتی لەسەر ساڵانی ٦٠٠ی پێشزایین ساغ دەبنەوە.

٣. وەک بەشێک لە پێنج بەشی کتێبی ئاڤێستا.

ئەسڵی و دێرینی خۆی‌دا مایەوە.»[۱]

دیاکۆنۆف، نووسەری کتێبی «مێژووی ماد» کاتێ سەبارەت بە بەردەنووسی بێستوون[۲] دەدوێ، لە باسی ئایینی مادی موغی‌دا دەڵێ: «لە بەردەنووسە هەخامەنشییەکان‌دا، بەگ (بەگوێرەی ئاشوورییەکان، «بەگە»)، واتای خوداوەندی بووە.» هەر ئەو لە پەراوێزی وشەی بەگ ـ خودادا دەنووسێ: «بڕوا وایە کە [پێش هەخامەنشییەکان]، زاراوەی بەگا زیاتر بە ماخوای ئاناهیتا گوترابێ، بەڵام لە بەردەنووسە هەخامەنشییەکان‌دا بەگشتی بۆ چەمکی خودا کەڵکی لێ‌وەرگیراوە.»[۳]

خاتوو ماری بۆیس گەورە پسپۆڕی ئایینی زەردەشتایەتی (۱۹۲۰ ـ ۲۰۰۶)، لە بەرگی یەکەمی کتێبی «مێژووی زەردەشتایەتی»دا دەنووسێ: «لە ڕیوایاتی پارتی و فارسی نێوەڕاست‌دا، ئەهوورامەزدا کە زۆرجاران واتای «بەغ» یان «بەک»ی لێ‌وەرگیراوە، بە «بەغا» ناودەبرێ. بۆی هەیە زەردەشتییانی ڕۆژاوای ئێران ئەو چەشنە کەڵک وەرگرتنەیان بۆ بەرزترین خوداکان بەکار هێنابێ.»[٤]

---

۱. پورداوود، ابراهیم، «یشت‌ها (۱)»، گزارش پورداوود، بەکوشش بهرام فرەوشی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، تهران ۱۳۵۶/ ۱۹۷۷.
۲. بێستوون کەوتۆتە ڕۆژهەڵاتی شاری کرماشان. بەردەنووسی بێستوون گەورەترین بەردەنووسی جیهانە کە تا ئێستا دۆزرابێتەوە. دەقەکە بە فەرمانی داریووشی یەکەم، شای هەخامەنشی، لە سەرەتای هاتنە سەر حوکمی‌دا (۵۲۰ پ. ز) بە سێ زمان نووسراوە: «فارسی کۆن، عیلامی و بابلی»، «زمانی دووهەمی بەردەنووسەکە تا نێوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەهەم بە زمانی مادی دەزانرا، بەڵام دواتر بە هەوڵی کەسانی وەک وێسترگارد، ڕاولینسۆن، دی سولی و نوریس، ڕەمزی زمانەکە کرایەوە و ئیتر بە عیلامیی تازە ناسرا.» بڕ: علی‌یف، اقرار، پادشاهی ماد، ترجمە کامبیز میربهاء، نشر ققنوس، تهران ۱۳۸۸/ ۲۰۰۹، ل ۱۱۸ و ۱۱۹. هاینتس لوشای کەوناراناسی ئاڵمانی سەبارەت بە وشەی بێستوون دەنووسێ: بیستون (فارسیی نوێ)، هەمان بهیستون (فارسیی نێوەڕاست)، بەگستانا (فارسیی کۆن) و بەگیستانون (یۆنانی)یە. بڕ: کلایر، ولفرام و کالمایر، پتر، «بیستون کاوش‌ها و تحقیقات سال‌های ۱۹۶۳ تا ۱۹۶۷»، برگردان فرامرز نجد سمیعی، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، تهران ۱۳۸۵/ ۲۹۹۶، وتاری هاینتس لوشای، ل ۱۶.
۳. ئا. م. دیاکۆنۆف، پێشتر، ل ۳۴۳ و ۱۵۹.
4. Boyce، Mary; A History of Zoroastrianism.
بڕواننە تەرجەمەی فارسیی کتێبەکە: بویس، ماری، «تاریخ کیش زرتشت»، ترجمە همایون صنعتی‌زادە، جلد اول، چاپ دوم، انتشارات توس. تهران ۱۳۷۶/ ۱۹۹۷، پەراوێزی ژمارە ۲۴ لاپەڕە ۳۱۲ و ۱۳.

ماری بۆیس لە درێژەدا دەنووسێ: «جەژنی پاییزە، کە لە ڕۆژاوای ئێران ناوی میترا و جەژنی میهرەگانی لێنرابوو، لە ڕۆژهەڵاتی ئێران بەناوی «بەغا»وە پەیوەند دەدرا و جەژنی «بەغاکان»ی پێدەگوترا. وەک دەبینین، خودای بەغا بۆ ئێرانییەکانی پێش زەردەشت خاوەنی پیرۆزایەتییەکی تایبەت بووە.»[١]

بۆیس هەروەها دەڵێ: «جێی سەرسوڕمانە کە لە کتێبی پیرۆزی زەردەشتییەکاندا ناوی بەغ نەهاتووە، بەڵام ئەگەر ئەو ڕاستییە بگرینە بەرچاو کە چۆن «بهاگا»ی ڤێدایی پەیوەندیی بە میتراوە بوو، «بەغا»ی ئێرانیش لەگەڵ میترای زەردەشتیدا پەیوەندیی نزیکی هەبوو، دوور نییە هەر ئەو یەکبوونی ناوە لەگەڵ ناوی گشتیی «بەغ» کە پێش زەردەشت بەگشتی هەڵگری واتای خودا بوو، بووبێتە هۆکاری داکشان و فەوتانی ناوی خوداکە و دژایەتیکردنی زەردەشت لەگەڵ پەرستنی خودای جۆربەجۆر، ئەوەش زیاد لەوانی تر داوێنی «بەغ»ی گرتبێتەوە.»[٢]

مێژوونووس، زمانەوان و زانای ناسراوی ئازەربایجانی «ئەحمەد کەسرەوی»[٣] زنجیرەوتارێکی لەسەر ناوی شار و گوندەکانی ئێران نووسیوە و هەرچەند ئاوڕی لە کوردستان نەداوەتەوە، بەڵام ئەو زانیارییانەی داویە بەدەستەوە، دەتوانن یاریدەری باسەکەی ئێمەش بن. کەسرەوی لە دوو وتاری جیاوازدا کە سەبارەت بە وشەی «باکۆ»ی پێتەختی ئازەربایجانی باکووری نووسیوە،[٤] دەڵێ:

«وشەگەلی «باک» و «بەک» و «بەغ» لە زمانە کۆنەکانی ئێران وەک هەخامەنشی و پەهلەویدا جگە لە واتای خودا، مانای پەرستنیشی هەبووە.» کەسرەوی دەنووسێ: «وشەی «باکۆ»، لە بنەڕەتدا «باگاوان» یان «باکاوان» بووە و لە سەردەمی

---

١. هەمان، ل ٧٧ و ٧٨.
٢. هەمان سەرچاوە، لاپەڕە ٧٨.
٣. سەید ئەحمەدی حوکماواری (کەسرەوی)، پارێزەر، مێژوونووس و ڕووناکبیری گەورەی ئازەربایجانی (١٢٦٩ ـ ١٣٢٤ی هەتاوی) کە بە زمانی فارسی ٧٠ بەرگ کتێبی پڕنێوەرۆکی نووسیوە. ڕێکخراوی تیرۆریستیی «فیدائییانی ئیسلام» لە تاران کەسرەوییان لە ٥٧ساڵیدا لەنێو بینایەی دادگوستەری تاران بە گولـلە و چەقۆ کوشت و ئەم گەنجینە گەورەیەیان لە دەست مرۆڤایەتی دەرهێنا.
٤. کسروی، احمد، نامهای شهرها و دیەهای ایران.

ساسـانیان و پێش ئەوانیشـەوە، لە ئەرمەنسـتان، ئاران، ئازەربایجان و شـوێنەکانی دیکـەی ئێـران، ئاواییگەلێـک بـەو نـاوە هەبوون و لـە هەموویاندا ئاگرێک ڕۆشـن بووە... کەوابوو، باگوان یان باگاوان بەواتای شاری خودا یان شوێنی خودایە.»[١]

کەسرەوی لە درێژەی باسەکەدا دەڵێ: «ئەوەی ئەرمەنییەکان پاش قبووڵ کردنی ئایینی مەسـیح «بەک»یان بە «بوت» مانا کردۆتەوە یان مێژوونووسـی عەرەبی دوای ئیسـلام «بەلعەمـی» خـۆی لەوە پاراسـتووە ناوی «بەغـداد» بنووسـێ و لەجیاتییان، ناسناوی «دارولئیسلام»ی هێناوە، نیشان دەدا کە ئەم شارانە، شوێنی ئایینێکی کۆن بوون و پەیوەندییان بەناوی «بەک» و «بەغ»ەوە هەبووە.»[٢]

فێردیناند یوستی کتێبێکی بە زمانی ئاڵمانی هەیە کە لە ڕاستیدا فەرهەنگی «ناوە ئێرانییـەکان»ە و تایبەتـە بە نـاوە مێژوویییەکانـی ئێران. گەرچـی کتێبەکە لە تاران چاپکراوەتەوە، بەڵام بەهۆی ئاڵمانی بوونەوە نەمتوانی کەڵکی پێویست لە بۆچوون و تێبینییەکانی یوستی سەبارەت بە بنەمای ناوەکان وەربگرم؛ لەگەڵ ئەوەشدا سەیری پیتی/ب/ی کتێبەکەم کرد و ئەم ناوانەم تێدا دۆزییەوە: بەگە (خودا، ئیزەد)، بەگەبارە، بەگەبارتوو، بەگەبازوو، بەگەبوخشـا، بەگەداتە، بەگەدووشـتە، بەغایوچ، بەگەکەرت، بەگەچیبـرە، بەگەمەشـتوو، بەغەلایـوس، بەگەپـارە، بەغەلاتـوو، بەگـەرات، بەگەس، بەگەوەرنە، بەغداد خاتوون، بەغداخوچ، بەغووش و...[٣]

فەرهەنگی فارسـی بـە زمانی پەهلـەوی، دوکتۆر بەهرام فەرەهوەشـی[٤] لە پیتی/ب/دا ئـەم ناوانـەی هێنـاوە کـە پەیوەندییـان بـە باسـەکەی ئێمەوە هەیە: بـەغ، بەگ، بەگاندا، بەغانی، بەغدا، بەکدا، ئەشتەت (بەغدوختی ڕاستی و دروستی)، سپەندارمەت

١. هەمان سەرچاوە.
٢. هەمان.
3. Justi، Ferdinand Von; Iranisches Namenbuch.
نامنامه ایرانی، تألیف فردیناند یوستی، با پیشگفتاری از دکتر علی‌اشرف صادقی، انتشارات اساطیر، تهران ۱۳۸۲/ ۲۰۰۳.
٤. لـە زمانـی فارسـیدا کارێکی کەم لەسـەر ئەو زمانە و بەگشـتی زمـان و ئایینە کۆنەکان کراوە و ئەوەش کە هەیە زۆربەی هەرە زۆری وەرگێڕاوی کاری ئورووپاییەکانە. تەنانەت دوکتـۆر پەرویـز ڕەجەبـی لە کتێبی «هزارەهای گمشـدە»دا سـەبارەت بـەو فەرهەنگە دەڵێ: «هەر نەنووسرایە باشتر بوو.»

(بەغدوختی زەوی). بەغ ڤەغاڤەند (بەغی خاوەن‌شکۆ).[١]

بەکورتـی، دەبـێ بڵێـم لـە مەسـەلەی پەیوەندیی ناوی ئێسـتای شـاری بۆکان و خودای «بەغ» یان «بەک»ی پێش زەردەشتایەتییەوە دوو ئەگەری گونجاو هەیە:

وشەی «بۆکان»ی ئێستا، سەرەتا بەغ + ان (بەغان)؛ یا بەک + ان (بەکان) بووە؛

وشـەکە، لـە بنـەڕەتدا بـەغ + کان (بەغـکان)؛ یـا بـەک + کان (بـەککان) بـووە؛[٢] ئینجـا بە درێژەی سـاڵ و سـەدە و بەگوێـرەی تایبەتمەندییەکانـی زمانی کوردی و کارتێکەریـی زمانـی گەلانی دیکەی ناوچەکە، وشـەی بەغان یان بەغکان سـواون و بوون بە «بەکان» یان «بۆکان»ی ئەمڕۆ.

سێهەم، پەیوەندییە کۆمەڵایەتی - ئایینییەکان لە بۆکان و ناوچەکە

کورتـەی بـاس: لـە سـەردەمەمی پێـش دەرکەوتنـی ئایینـی زەردەشـت و خـودای ئەهوورامـەزدا، واتـە ئـەو سـەردەمەی کە خودای گـەورەی دانیشـتووانی ناوچەکە خودای «بەغ» بووە، «میترائیسم»، واتە «ئایینی پەرستنی تیشکی هەتاو»، ئایینی زاڵی هەموو ناوچەکە، بە کوردستانیشەوە، بووە.[٣] لە ئینسیکلۆپێدیای بریتانیکادا سەبارەت بە میترائیسم هاتووە: «میثرا، خودای هەتاو، دادپەروەری، پەیمان و شەڕ بووە. لەو سـەردەمەدا ئێرانییـەکان ئایینـی چەنـد خوداییان بـوو و میثرا گرنگترینـی خوداکان بوو. لە تەتەڵەیەکی سەدەی ١٥ی پێش‌زایین‌دا کە پەیمانی ئاشتیی نێوان دوو قەومی میتانی و هووریی تێدا نەخش کراوە، سوێند بە میثرا خوراوە.»[٤]

لەو سـەرەمەدا دانیشـتووانی شـار و گوندەکانی ناوچە، ڕووگە و ئاورگەیان بۆ پەرسـتنی تیشـکی هەتاو دروست‌کردووە، ڕێزگرتن لە ئاگریش نەریتێک بووە کە لە ئایینی میترایی‌یەوە بۆ زەردەشتییەکان ماوەتەوە. خودای «ئاناهیتا»ش وەک «ماخوای

---

١. ورجاوند، دکتر بهرام، «فرهنگ فارسـی بە پهلوی»، انتشـارات دانشـگاه تهران، چاپ دوم، ١٣٥٨/ ١٩٧٩، پیتی/ب/.

٢. ئەوەیان بەگوێرەی بۆچوونە گشـتییەکەی ئەحمەدی کەسـرەوی سـەبارەت بەو چەشـنە ناوانەیە (بڕواننە پێشتر).

٣. بڕوانە: «Mithraism» in The New Encyclopaedia Britanica, Vo. 8.

٤. هەمان شوێن.

ئاو» لە مێژووی کۆنی ناوچەکەدا خاوەنی ئاورگەی تایبەت بەخۆی بووە و هەندێک لە مێژوونووسان تەنانەت دەڵێن دیاردەی ئاگرپەرستی، بە ماخوای ئاناهیتاوە بەستراوەتەوە.

من بە یارمەتیی هەندێک سەرچاوە و هەواڵی چەند مێژوونووس و لێکۆڵەری بوارەکە، باسێک لەمەڕ ئایینی میترایی (پەرستنی هەتاو یان تیشکی هەتاو) و پێگەی کۆمەڵایەتیی ماخوای ئاناهیتا لە ناوچەکە دادەمەزرێنم و سەرچاوەی زانیارییەکان ڕادەگەیەنم و بەراوردی تایبەتمەندییەکانی شاری بۆکان لەگەڵ ئەو زانیارییانەدا دەکەم، لە کۆتاییشدا ئاکامێک لەو هەڵسەنگاندنانەم وەردەگرم بۆ ئەوەی بتوانین بڕیارێکی کەموزۆر جێمتمانە لەسەر پێشینەی مێژوویی ئایینی شارەکە و بنەمای وشەی «بۆکان» بدەین.

۱. میترائیسم

مورتەزا ڕاوەندی لە کتێبی «تاریخ اجتماعی ایرانیان»دا دەنووسێ: «ئایینی ئێرانی لە سەردەمی کۆندا [سەردەمی پێش زەردەشتایەتی]، هەمان ئایینی ساکاری پەرستنی سروشت بوو، لە هیندووستان و ئێراندا دوای ئاسمان، «میهر» یان «میترا»یان دەپەرست... کە خودای لەوەڕگەی بەرین بوو و ڕەوەی مەڕ و گاڕانی دەبەخشییە ئەو کەسانەی وا خۆشی دەویستن... لێرەدا سەرزنجیرەی بەغەکانیش، ئاسمان بوو.[۱] لە پەیوەندیی ئەو بۆچوونەی ڕاوەندیدا دەکرێ ئاماژە بە قسەی «گۆردن چایڵد» گەورە کۆمەڵناس و کەوناراناسی ئوسترالیایی بکرێ کە دەڵێ: «ئامانجی مەزهەب لە ڕۆژهەڵاتدا دابین کردنی مادیات بوو و پەرستنی خودا بۆ ڕەزامەندیی ئەو نەبوو بەڵکوو بۆ بەرهەمی باش، بارانی بەڕێوجێ، سەرکەوتن لە شەڕ... بە دەستهێنانی سامان و سەلامەتی بوو.»[۲]

پێگەی «میهر» یان هەتاو لە مێژووی ناوچەکەدا: بۆچوونی گشتی لەمەڕ

---

۱. راوندی، مرتضی، «تاریخ اجتماعی ایران»، جلد اول، چاپ امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۶/ ۱۹۷۷، ص ۷۲.
۲. چایلد، گوردون، «سیر تاریخ»، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۶/ ۱۹۶۷، ص ۱۴۷- ۱۴۸.

ئایینـی میترایی، واتە «میهرپەرسـتی» ئەوەیە کـە میترا خودای هەتاو بێ، وەک چۆن خودایـەک بـۆ مانگ و ئەسـتێرەکان هەبووە، هەتاویش خودای خـۆی بووبێ، دیارە هەتاو یان «تیشکی هەتاو»یش لە پەیوەندیی هەوا و گەرما و سەرما و باراندا بوون کە شـوێنیان لەسـەر کاری کشـتوکاڵ و پیتـی مەزرا و لەوەڕگەی ئـاژەڵ داناوە و ئـەوە بۆچوونـی گـۆردن چایلد پشتڕاسـت دەکاتەوە کـە ئامانج لە ئاییـن لای‌کەم لە ڕۆژهەڵاتی جیهان دابین‌کردنی مادیات بووە. تەنانەت ئەمڕۆش دۆعا و نزای خەڵک یان بۆ سـاغی و سڵامەتی کەسەکە و خەڵکانی دەوروپشتییەتی یان بۆ بەختەوەری کە بەشی هەرە زۆری ئەو بەختەوەرییەش لە «مادیات»دا خۆلاسە دەبێتەوە.

سەبارەت بە هەتاو لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵات، زانای ئەمریکی، «جۆن ناس»ی باوک، لە کتێبی «سەرجەمی مێژووی ئایینەکان»دا دەنووسێ: «لە میسر، عیبادەتی خودای «ڕەع» بـرەوی هەبـوو و لە ئایینەکەدا، هەتاو لە بیچمی دەموچاوی مرۆڤـدا دەردەکەوت و مەزهەری هەتاوی نیوەڕۆیان بوو. لە عەینی کاتدا هەتاوی بەیانان و ئێوارانیشیان هەبـوون.»[1] هـەر ئـەو دەڵـێ: «خـودای «باربـار»ی سـوومێرییەکان کـە دواتـر ناوی «شـێمێش»ی وەرگرت، لە شـاری لارسـا خودای هەتاو بوو.»[2] مشـیرالدولە (پیرنیا) نووسـەری کتێبی «مێژووی ئێرانی کەونارا» دەڵێ: «پەرسـتنی میهر [میترا] لە ئایینی ئاریەنە کۆنەکان و لە سـەردەمی پێش ئاڤێسـتادا هەبووە و پەیوەندیی بە هەتاوەوە بووە. ئەوان «میهر»یان بە واسـیتەی نێوان جیهانی سـەرێ و خوارێ و ڕووناکی و تاریکـی دەزانـی... پەرسـتنی میهـر لـە جیهانی کـۆندا گەلێک باو بـووە و لە بابل و ئاسیای بچووک و ڕۆم و... لایەنگرێکی زۆری بووە.»[3]

بەڵام مەسـەلەی هەتاو لە بۆچوونی پسـپۆڕێکدا سووڕێکی نەرم دەخوات کاتێ کـە دەڵـێ ئاییـنی میترایی لە ڕاسـتیدا پەرسـتنی «تیشـکی» هەتاو بووە نـەک هەتاو

---

١. ناس، جان، «تاريخ جامع اديان»، ترجمه علی‌اصغر حکمت، چاپ چهارم، انتشارات آموزش انقلابی، تهران ١٣٧٠/ ١٩٩١، ص ٥٣ ـ ٥٤.

٢. هەمان، ل ٦٦.

٣. پیرنیا (مشـیرالدوله)، حسـن، «تاريخ ايران باسـتان»، چاپ دنیای کتاب، تهران ١۴٦٢، ص ١٦٩.

خـۆی: «میثـره، بەپێچەوانـەی بـاوەڕی ئێمـە، لە بیچمی خـودای هەتـاو دەرناکەوێ، بەڵکـوو ئەو ڕووناکی و تیشـکی زێڕینی هەتـاوە.»[1] بەگوێرەی بۆچوونی توێژەرێکی تر «میترا هەمان خودای ڕووناکییە کە لە هیندووستان بە هەتاو شوبهێنراوە.»[2]

هاشم ڕەزی لە زمان «ماری بۆیس»ەوە دەگێڕێتەوە و دەڵێ: «دیارە توێژینەوە لە میثرای ئایینی ڤێدایی (هیند) و میترای ئاڤێستایی، دوای ئەوەی بۆ ماوەی هەزاران ساڵ خەڵکانی جیاجیای بەشـێکی زۆری جیهان پەرسـتوویانن، نابێ کارێکی هاسان بێ.»[3] پسپۆڕێکی دیکەی ئەو بوارە هەر لەو پێوەندییەدا دەنووسێ: «ئایینی میهر نزیک بە ١٤ سەدە پێش لەدایکبوونی عیسا لەنێو ئێرانی و هیندییەکاندا پەیڕەو کراوە... هەموو ئەو ئایینانەی وا شـوێنی میترائیسـمیان هەڵگرتووە، گەلێک داب‌وڕەسمی خۆیان لەو ئایینە وەرگرتووە، بەڵام ناوی خۆیان لەسـەر داناوە.»[4] «میترا، لە پێش زەردەشـتدا، یـەک لـە گەورەتریـن خودایانی هینـد و ئێرانی بوو. ڕەنگە هەر بەهـۆی ڕێزی میترا [لای خەڵـک]ەوە بووبێ کە زەردەشـت نزیکەی ١٠ سـاڵ بە نهێنـی پڕوپاگەندەی بۆ ئایینەکەی خۆی دەکرد.»[5] لە کتێبی «ڤێدا»ی هیندییانی قەدیمدا چەند جار ناوی میهر لە شێوەی «میثرا»دا، دووپات بۆتەوە.[6]

دوو کـەس لـە توێژەرانـی عەرەبیـش چوونەتـە ناو باسـەکەوە و سـەبارەت بە پەرسـتنی هەتـاو بۆچوونێکـی هاوشـێوەیان هەیـە: «عیبادەتگای هەتاو لـە حەزرای دووچۆمان شـوێنەوارێکی سـەردەمی ئەشـکانییەکان [سـەبارەتە بە ساڵی ٢٥٠ پ. ز

١. رضی، هاشم، «آئین مهر (میترائیسم)»، چاپ سوم، انتشارات بهجت، تهران ١٣٧١/ ١٩٩٢، ص ١٤.
٢. ورمـازن، مارتیـن، «آییـن میتـرا»، ترجمە بزرگ نادرزاد، نشـر سرچشـمە، تهـران ١٣٧٢/ ١٩٩٣، ص ١٧.
٣. رضی، هاشم، هەمان، ل ٤٨.
٤. کومون، فرانتز، «دین مهر»، برگردانندە پارسـی: احمد آجودانی، انجمن پاسـداری از زبان پارسی و فرهنگ ایرانی، لس‌آنجلس، ١٣٧٥ ـ ١٩٩٦، ص ١٦.
٥. رجبی، دکتر پرویز، «هزارەهای گمشدە اهورامزدا، زرتشت و اوستا»، جلد اول، چاپ دوم، انتشارات توس، تهران ١٣٨٢/ ٢٠٠٣، ص ٣٧٢.
٦. «لـە هەمووشـیاندا، وشـەی میهـر واتـای «پەیمـان» دەدات». بڕواننـە: ورمـازن، مارتین، پێشوو، ل ١٦.

تـا ٢٢٦ی زایینی]. شـاری حەزرا یان هەترا، لە خـوارووی عێراق و ١١٠ کیلۆمیتری باشـووری ڕۆژاوای شـاری مووسـڵ، لە سێ سـەدەی یەکەمی دوای لەدایکبوونی عیسـادا گەیشـتە لووتکـەی مەزنایەتـی خـۆی... خـودای هەتـاو (میهـر) لای ئـەوان گرنگایەتیی زۆری هەبوو و بە گەورەی هەموو خودایانی دیکەیان زانیوە.»[١]

ئەوەی زیاتر جێگەی باسی ئەم وتارەیە بریتییە لەو ڕاستییەی کە ڕێز و حورمەتی خودای هەتاو دوای بڵاوبوونەوەی ئایینی زەردەشتیش وەک خۆی مایەوە. ئارتوور کریستێنسـێن لە کتێبی «ئێرانی سـەردەمی ساسـانییەکان»دا دەنووسـێ: «لە ڕووی خوێندنەوەی دەقی ئەو سەرچاوانەی کە سەبارەت بە نەسرانی بەدەستەوەن، خاڵێک پتر لە هەموو شـتێک سـەرنج ڕادەکێشێ و ئەویش پلەی بەرز و باڵای خۆرە کە لە ئایینی مەزدەیەسـنیی ساسـانییەکاندا بوویەتی. یەزگردی دووەم سوێندێکی ئاوای خواردووە: سوێند بە هەتاو، خودای مەزن، کە بە تیشکی خۆی پڕشنگی داوەتە جیهان و بە تین و بڵێسەی سەرجەم دنیای گەرم داهێناوە.»[٢]

وەک لە سەرەوە گوترا، دوای پەرەسەندنی زەردەشتایەتیش «میهر» وەک خودا و جێی پەرسـتنی خەڵک مایەوە و لە کتێبە ئایینییەکەی زەردەشـت، واتە ئاڤێسـتاش‌دا دەیـان جـار پەسـندی گەورەیـی ئـەو کراوە. بەشـی «یەشـتەکان»، وەک بەشـێک لە پێنـج بەشـی ئاڤێسـتا، پاژێکـی تایبەت بە پەسـندی «میهر»ی هەیە کـە پێی دەگوترێ «میهر یەشت». ئەو بەشە لە ٣٥ «کردە» و دۆعا پێکهاتووە و لە کردەی ٢ هەتا ٣٥ بەو شێوەیە دەست پێدەکەن: «ئێمە پەسنی میهر دەدەین کە خاوەنی دەشتی بەرینە... ئەو ئـاگاداری وتـاری ڕاسـتە.»[٣] هەر لەو پەیوەندییەدا دوکتـۆر «ذبیح‌الله» صفا توێژەری بەناوبەنگی ئێرانی دەنووسێ: «یەشتی دەهەمی ئاڤێستا (میهریەشت)، تایبەت بە «میثرە»یە و

---

١. بڕواننـە: سـفر، فواد و مصطفـی، محمدعلی، «هترا (حضرا) ـ گزارش کاوش‌های باسـتان شناسـی و بازسـازی آثار معماری شهر حضرا»، ترجمه و تحشیه نادر کریمیان سردشتی، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، تهران ١٣٧٦/ ١٩٩٧، ص ٢١، ٢٢، ٣١ و ٧١.

٢. کریستێنسێن، ئارتوور، ئێرانی سەردەمی ساسانییەکان، وەرگێڕانی بۆ فارسی غولامڕەزا ڕەشیدیاسـەمی، وەرگێڕانـی بۆ کوردی سـەلاحەددین ئاشـتی، چاپی دووهـەم، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠١١، ل ١٨٦.

٣. مهریشت، کرده ١٠: بڕواننە: پورداوود، ابراهیم، پێشوو، ل ٤٤٧.

وەقفی پەسـندی «خوەرینە» کراوە.»[1] ئەوە پشتڕاسـت کردنەوەی هەمان بۆچوون و گێڕانەوەی پووردداوودە کە پێشتر باسی کرا.

سـەبارەت بـە خوڵقانـی هەتاو، لە میهریەشـتدا هاتـووە: «هێزێکـی دەروونی و ڕەمـزاوی... میتـرای لەنێـو دڵـی تاشـەبەردێکدا هێنایـە جیهان و میتـرای ڕازاوە بە زێـوەری زێڕینـەوە لە بەرزایی چیا سـەری دەرهێنا... هەشـت کـەس لە یارانی میهر لەسەر بورج دانیشتوون... لەوێ نە شەوە نە ڕۆژ. (بەندی ٥٠)... میترا خودای هەتاو (= تیشک و ئاگر)یش وەک ئاگر خودی، لە هەناوی بەردەوە بەدی دێ.»[2]

یەکـەم هەواڵێـک کـە لە میترا بیسـترابێ، لەو تەتەڵە قوڕینانەدایـە وا لە «بوغازی کۆی» لە نزیک ئانکارا دۆزراونەتەوە و تێیاندا باس لە پەیمانێک دەکرێ کە لە نێوان دوو قەومـی هیتـی و میتانی بەسـتراوە؛ لە پەیمانەکەدا تـکای یاریدە لە دوو خودای گەورەی هیند و ئێرانی واتە میترا و ڤارونا کراوە.[3]

لێکۆڵەرێـک دەڵـێ: «باوەکـوو لـە تەتەڵەی بوغـازی کۆیدا بەباشـی دەردەکەوێ کـە میتـرا لـە پانتایـی ئێـران بەتایبـەت ڕۆژاوای وڵاتەکـەدا ناوێکـی ناسـراو بـووە، بـەڵام تـا سـەردەمی ئەردەشـێری دووهەمـی هەخامەنشـی (٤٠٤ تـا ٣٥٩ پ. ز) و بەردەنووسـەکەی ئـەو لـە هەمـەدان، هیـچ هەواڵێکمـان لـە میتـرا نییـە. واتـە شـوێنەوارەکانی کوورش و داریووش و خەشایارشـا و ئەردەشێری یەکەم ناوێکیان لـە میهـر و ناهیـد نەبردووە و لـە شـوێنەوارەکانی ئەردەشـێری سـێهەمیشدا تاقە یـەک جـار نـاوی میهـر هاتووە، بـەڵام ئەردەشـێری دووهـەم لە بەردەنووسـەکەی هەمـەداندا دەڵـێ: ئـەم کاخـەم بـە خواسـتی ئەهوورامـەزدا و ئاناهیتـا و میترا دروستکرد.»[4] هەر ئەو شایە، لە بەردەنووسی شووشدا سوێندێکی هاوچەشن دەخـوا و دەڵـێ: «ئـەم هەیوانەم لەسـەر خواسـتی ئەهوورامـەزدا و ئاناهیتا و میترا

١. بڕواننە: صفا، دکتر ذبیح‌الله، «مزداپرسـتی در ایران قدیم»، چاپ سـوم، شـرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ١٣٣٧/ ١٩٥٨، ص ٧٨.
٢. رجبی، دکتر پرویز، پێشوو، ل ٣٧٥.
٣. رضی، هاشم، پێشوو، ل ٣.
٤. رجبی، هەمان، ل ٣٢٩.

(میهر) سەرلەنوێ دروستکردەوە، با ئەوان لە پەنای خۆیانم بگرن و لە هەموو ڕق و دوژمنایەتییەک بمپارێزن و ئەوەی بنیاتم نا، تێکینەدەن و زیانی پێنەگەیەنن.»[١]

من لە درێژەی ئەم وتارەدا دەگەڕێمەوە سەر بابەتی ئەو سێ خودایە.

مورتەزا ڕاوەندی کۆمەڵناسی ئێرانی و نووسەری زنجیرە کتێبی بەنرخی مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێران (١٢٩٢-١٣٧٨ی ھ/ ١٩١٣ - ١٩٩٩ی ز)، لە زمان «هانری شارل پۆنس»ەوە دەگێڕێتەوە کە گوتوویەتی: «زەردەشت لە کاتی ڕیفۆرم کردنی ئایینیدا پلەی میترای لە ڕیزی خوداکان هێنایە خوارەوە و کردیە هاوشانی ئیزەدەکان، واتە ئەو فریشتانەی وا دەسکردی ئەهوورامەزدان.»[٢]

بەگوێرەی وتەی ڕاوەندی، «تاکی میترائیست لە باری ئەخلاقییەوە لە نەزم و نیزامێکی هاوشێوەی سەربازیدا دەژیا. مرۆڤی ئیمانداری میترایی، خەباتکار، داوێنپاک، نەترس و دڵپاک بوو و لەسەر پەیمانی خۆی دەمایەوە»[٣] ڕاوەندی لە پەیوەندیی میترائیسمدا دەست دەنێتە سەر خاڵێکی گرنگ کە بۆ ناوچەی کوردستان خاوەنی گرنگایەتیی تایبەتە، ئەویش مێژووی بنەماکانی عیرفان و سۆفیایەتییە. ڕاوەندی دەڵێ: «ئەخلاقی پارێزکارانەی میترائیستەکان گەورەیی و شکۆیەکی بێهاوتای دەبەخشییە ئایینی میترایی.»[٤]

درەنگتر، لە سەردەمی مادەکان و کاتێکدا کە زەردەشت ئایینەکەی ئاشکرا دەکا، بەشی ڕۆژاوای ئێران (بە کوردستان و ئازەربایجانەوە)، دەبنە شوێنی سەرهەڵدانی ئایینەکە. بەگوێرەی بۆچوونی «جەیمز دارمیستتێر»ی فەرەنسی و وەرگێڕی کتێبی ئاڤێستا بە فەرنسی (١٨٤٩ - ١٨٩٤)، «ناوەند و لانکەی ئایینی زەردەشتی [وڵاتی] مادەکان و زۆریش وێدەچێ، ئاترۆپاتێن بووبێ و ئایینی زەردەشت لەوێوە ڕێگای

١. هەمان، هەمان لاپەڕە.
٢. راوندی، هەمان، ل ٤٨٣
٣. هەمان، هەمان شوێن.
٤. ڕاوەندی، هەمان، ل ٤٨٤.
نووسەر لە درێژەی بۆچوونەکەیدا دەڵێ: «دەوروبەریساڵی ٦٧ی پێشزایین عیرفانی میترایی بۆ یەکەم جار گەیشتە جیهانی ڕۆژاوا و لە سەدەی یەکەمی زایینیدا ئیماندارانی میترایی بەئاشکرا بانگەشەی ئایینەکەی خۆیان [لە ڕۆژاوا] دەکرد.»

برِیوە و چۆتە ڕۆژهەڵات[ی ئێران]، ئاڤێستاش کاری موبەدەکانی مادە.»[١]

بەکورتی، لەو هەواڵ و بۆچوونانەی شارەزایان کە لە سەرەوە ئاماژەیان پێکرا، ئەم چەند ڕاستییانەمان بۆ دەردەکەون:

ئایینی میترایی لە هەزارەی دووهەمی پێش‌زایین، واتە لە دەوروبەری ٣٥٠٠ ساڵ پێش ئێستادا لە ئێران و هیندووستان پەیڕەوکراوە؛ (ئەو جوغرافیایە لەو سەردەمانەدا، کوردستانی ئێستاشی گرتۆتەبەر)؛

میترائیسم بەواتای پەرستنی هەتاو یان تیشکی هەتاو و لە ڕاستی‌دا پەسنی ڕووناکییە؛

ئەو سەردەمە، دەوروبەری هەزار ساڵ پێش لەدایکبوونی زەردەشت و سەرهەڵدانی زەردەشتایەتی بووە؛

تا چەند سەدە دوای ئەویش هێشتا ئاریایی‌یەکان نەهاتبوونە ئێران (نەهاتبوونە کوردستان)؛

خودای میترا لە سەردەمی زەردەشتیش‌دا ڕێزی لێ‌دەگیرا و لەگەڵ ئاناهیتا و ئەهوورامەزدا «سیانە»یەکیان پێکدێنا؛

درەنگتر، زەردەشت میترای لە ڕیزی خوداکان هێنایە خوارەوە و کردییە هاوشانی «ئیزەد» واتە فریشتەکانی دەسکردی ئەهوورامەزدا؛

ڕەسمی پیرۆزکردنی ئاگر لە ئیماندارانی میترایی‌یەوە گەیشتە زەردەشتییەکان و لای ئەوان مایەوە؛

لەو بۆچوونانەدا هیچ نیشانەیەک نییە تا دەریبخا ئیماندارانی زەردەشتی پەرستگە و شوێنە پیرۆزە میترایی‌یەکانیان لەنێو بردبێ؛ لە کاتێک‌دا پێگە و پلەی خوداکان تووشی گۆڕان هاتوون، پەرستگاکان وەک خۆیان ماونەوە؛

لە ئایینی میترایی‌دا «ئەخلاقی پارێزگارانە» وەک بنەمای ئەو دیاردەیەی وا ئێمە ئەمڕۆ بە عیرفان و سۆفیایەتی دەیناسین، گرنگایەتیی زۆری پێدەدرا. ئەو خاڵە تایبەتە

---

١. وەرگیراو لە: راوندی، مرتضی، هەمان، ل ٤٨٧.

یارمەتی توێژینەوەکانی دواڕۆژ لەمەڕ ڕەگ و ڕیشەی قایم داکوتراوی سۆفیایەتی و دەروێشایەتی و شێخایەتی لە کوردستان دەدا. هیچ شوێنێکی دیکەی ئێران و تەنانەت ناوچە سوننەنشینەکانی بەلووچستان و باشووری ئێرانیش ئەو تایبەتمەندییەیان تێدا نابیندرێ.[١]

٢. ماخوای ئاناهیتا

«ئەناهیتا» یان «ئاناهیتا»، خودای ئاو و کانیاو و ڕووبار، هەروەها خودای ئەوین و دووگیانی بووە. لە ئینسیکلۆپیدیای ئێرانیکادا هاتووە:

«ئاناهیتا گەورەکچی ڕووباران و نیشانەی ئاوی پیرۆز و هەموو ڕووبارەکانە، سەرچاوەی هەموو ئاوێکی سەر زەوییە، بالایەکی بەرزی بێوێنەی هەیە... لە ئێرانی کۆندا، بەهۆی گرنگایەتیی ئاوەوە، چەند خودا هەبوون کە پارێزگاریی ئاویان دەکرد و ئاناهیتا خۆشەویستترینیانە... لە پەرستگاکانی ئاناهیتادا ڕێچکەیەک بۆ تێپەڕبوونی ئاو دەکرایەوە. پەرستگاکانی ئاناهیتا لە نزیک ڕووبار یان سەرچاوەی ئاوێک بوون و ئاوەکە بە لێژێکی کەمدا دەڕژایە خوارەوە بۆ ئەوەی دەنگی ئاو بەنەرمی بگاتە گوێ، هەروەها میحرابیان بۆ دوعا و پاڕانەوە دروست دەکرد.»[٢] لەبەروەی پەرستگای «ئاناهید» لە تەنیشت کانی یان سەرچاوەی ئاو بنیات دەنرا، وا بیر دەکرێتەوە کە شێوازی بیناکەیان گەلێک جیاواز بوو لەوانەی وا بۆ پەرستگای ئاگر دروست دەکرا؛ شێوازێکی میعماریی گەلێک دیاری هەبوو لەچاو ئەوان و تایبەتمەندییەکانی بریتی بوون لە کۆڵەکە و تاق.[٣]

سەرچاوەیەکی دیکەی زانیاری بەو شێوەیە باسی ئاناهیتا و سەرچاوەی ئاوەکان دەکا:

---

١. باوەڕی گشتیی خەڵک و زۆربەی توێژەرانی بابەتەکە ئەوەیە کە عیرفان بنەمایەکی ئیسلامی هەیە. لە ڕووی ئەم زانیارییانەوە پێچەوانەکەی دەردەکەوێ.
٢. دکتر پرویز رجبی، «هزارەهای گمشدە»، سەرچاوەی پێشوو.
3. (hypothesis of I. A. Orbeli، revived in C. Trever، «À propos des temples de la déesse Anahita en Iran Sassanide،» Iranica Antiqua 7، 1967، p. 122); (M. L. Chaumont)، ANAHID، http://www.iranicaonline. org/articles/anahid.

«ئەستێرەی ئاناهید/ ناهید/ ئاناهیتا، بە ئەستێرەی ئاوی ڕەوان زانراوە و هەر بۆیەش پەرستگاکانی ناهیدیش لە لێواری ڕووبار و کانیاو دروستکراون. هەروەها باوەڕیان بە کەسایەتیی مێیینەی ئاناهید هەبووە و ئاوی سەرچاوە و کەرێزەکانیان بە هی ئەو و ئەویشیان بە پشتیوان و لایەنگری ئەو ئاوانە زانیوە. ئەوەش کە لە بیرۆکەی کۆنی ئێرانییاندا چاوگەی کانیاوەکانیان بە شوێنی ئاناهید داناوە، پیاوان مافی ئەوەیان نەبووە لێی نزیک ببنەوە، هەر لەو باوەڕەوە هاتووە.»[١]

ئێستا با ئەو زانیارییانە بخەینە چوارچێوەی شوێنەوارەکانی ئێستای نێو شاری بۆکان:

پەرستگای ئاناهیتا، کە ئێستا مزگەوتی موسوڵمانانە، بە کۆڵەکە و تاقەوە، کە دەکرێ وەک درێژەی نەریتی بینا مێژوویییەکە سەیر بکرێ، لە دوولای باشوور و ڕۆژاواوە بە ئاوی ڕەوان دەور دراوە، یەکیان حەوزەگەورەیە و ئەویتر جۆگاوێکی حەوزەگەورەیە کە بەرەو ڕۆژهەڵات ـ باشوور دەکشێ. هەردوک ئەو ئاوانە تەنیا پێنج میترێک لە پەرستگا (مزگەوت)ەکەوە دوورن. ئاوی «خوڕێنک»ی لای ڕۆژاوای حەوزەگەورە، بەو دەنگە بلاوێنەیەوە گومان لەوەدا ناهێڵێ کە جێگەی سەرنج و نەک هەر سەرنج بەڵکوو پەرستنی ئیماندارانی میترایی و شوێنکەوتووانی ئاناهیتا بووبێ. ئاوی خوڕێنک لەژێر حەوزەگەورەوە سەرهەڵدەدا و دیاردەیەکی دەسکردی مرۆڤ نییە[٢] و هەمان ئەو هەستە دەخوڵقێنێ کە ئیماندارانی ئاناهیتای خواوەندی باڵابەرزی ئاو، لە سەرچاوەیەکی ئاوی لای پەرستگاکەیان چاوەڕوانیان کردووە.

ئەوەش کە لە سایتەکەدا گوتراوە پیاوان مافی ئەوەیان نەبووە لە چاوەی ئاوەکە نزیک ببنەوە، دەتوانێ چەشنە پەسندێک بێ بۆ ناوی بۆکان و پەیوەندی ئەو لەگەڵ بووک و هاتنی بووکان بۆ سەر حەوزەگەورەی نیشانەی پاکی.

---

١. مرادی، غیاث‌آبادی، «آناهید، ستاره آب‌های روان»، سایت پژوهش‌های ایرانی
http://ghiasabadi. com/anahid.

٢. تەنانەت کاتێکیش کە لە سەردەمی منداڵیی مندا جارێک بۆ خاوێنکردنەوەی تەختی بنی ئاوی حەوزەگەورەیان بەتاڵ کرد، ئاوی خوڕێنک بەردەوام مایەوە.

ماری بۆیس دەڵێ: «ئەرداڤی سوورا ئاناهیتا»[1] لە یەشتەکان[ی ئاڤێستا]دا کیژۆڵەیەکی گەلێک جوان و باڵابەرزە... سواری کالیسکەیەک بووە کە چوار ئەسپی با، هەور، باران و تەرزە ڕایدەکێشن. جەژنی گەورەی «تیرگان» یا جەژنی ئاو، کە لە سەردەمی بوتپەرەستییەوە مابۆوە، لە ڕاستیدا بۆ ئاناهیتایە و «تیر و تیشتەر»ی پێدەگوترێ کە تا ئێستاش لە ناوچەی کرمان وەک جەژنی باران بەڕێوەی دەبەن.»[2]

ئیبراهیم پووررداوود دەنووسێ: «ئەوەی کە پەرستگای ناهید چ لە ئێران و چ لە وڵاتانی دراوسێ، لە لێواری ڕووبار یان شوێنی پڕئاو دانراون، دەکرێ بمانگەیەنێتە ئەو ئەنجامەی کە بڵێین بەتایبەت پەرستگای فریشتەی ئاویان لە نزیک ئاو بنیات ناوە[3] و ناهید فریشتەیەکە کە ئەرکی پارێزگاریی ماکەی ئاو لەسەر شانی ئەوە، وەک چۆن «تیشتەر» (تیر) فریشتەی بارانە و میترا (میهر) فریشتەی تیشکە.»[4]

بنەمای «بووکەبارانە»ی نێو کوردانیش کە تا ئێستا هەر ماوەتەوە، دەبێ لە پەیوەندیی گەورەکچی ئاناهیتادا بووبێ، بەتایبەت کە تا ئەمڕۆش ئاماژەی بە گەورەکچان تێدایە و ئەوە دەتوانێ ڕاستەوخۆ ببرێتەوە سەر خاتوو ئاناهیتا. با سەیرێکی ئەو دەقە فۆلکلۆرییەی ڕێوڕەسمی بووکەبارانە بکەین کە سنووری سەدە و هەزارەی بەزاندووە و گەیشتۆتە ئەمڕۆش:

1. Ardavi Sura Anahita;
«سوورا» سیفەتێکی گشتییە بەواتای خاوەن توانایی و هێز، «ئاناهیتا»ش بەواتای پاک و بێخەوشە. ماری بۆیس، «تاریخ کیش زرتشت»، ل ٩٠.

٢. بۆیس، ماری، هەمان، ل ٨٩ تا ٩٠.

٣. پورداوود، ابراهیم، یشتها (١)، چاپ اساطیر، تهران، ١٣٧٧/ ١٩٩٨، ل ١٧٠.

٤. هەمان، ل ١٦٢. پووررداوود لە شوێنێکی دیکەی هەمان سەرچاوەدا دەڵێ: «پەرستگاکانی ناهید لە ئێران تایبەت بوون بە ژنانی ڕاهیبەی پارێزکار، بەپێچەوانەی ئاسیای بچووک کە بەهۆی کارتێکەریی ئایینە سامییەکانەوە شێوازێکی دیکەیان هەبوو.» هەمان، ل ۴٦٩. پێویست بە گوتنە کە پووررداوود ئەو قسەیەی بۆ بەرپەرچدانەوەی بۆچوونی هەندێک لە لێکۆڵەرە ڕۆژاواییەکان کردووە کە بۆ نموونە لە کتێبی هیترا (خضرا)، واتە شاری هەتاودا ڕەنگی داوەتەوە. بەگوێرەی ئەوان پەرستگاکانی ئاناهیتا شوێنی ڕابواردن بوون. من لەگەڵ بۆچوونی پووررداوود سەبارەت بە سامییەکان نیم کە هەست دەکەم بۆنی ڕەگەزپەرستیی لێوە دێ، لام وایە ئەو بەو قسەیە ویستوویەتی تۆمەتەکە لەسەر شارەکانی ئێران لابەرێ و بڵێ تەنیا سامییەکان وەهابوون!

«بووکە بارانە ئاوی دەوێ،

ئاوی نێو دەغڵانی دەوێ،

دەرزی گەورەکچانی دەوێ،

هێلکەی باڕۆکانی دەوێ.»

تەنانەت هاتنی ناوی «باڕۆکە»ش وەک مریشکی تازەپێگەیشتووی یەک ساڵە، دەتوانێ واتایەکی پەیوەندیدار بە باسەکەی ئێمەوەی هەبێ و گەورەکچان و ئاناهیتا بگرێتەوە. هەروەها دوور نییە بکرێ لە وشەی «دەغڵان»یشدا چەشنە ئاماژەیەک بە باوەڕی ئیماندارانی میترایی ببینرێ کە هەتاو و گەرما و تیشکی هەتاویان بۆ پێز و بەرەکەتی دەغڵودانی خۆیان ویستووە یان لە خودای ئاو، واتە ئاناهیتا پاڕاونەوە ئاو بگەیەنێتە دەغڵودانی چێندراویان و تێراوی بکا.

ئێرانییەکان و هەندێک لە لێکۆڵەرانی ڕۆژاوایی هەوڵی ئەوە دەدەن ئاناهیتا بە خودایەکی ئێرانی بناسێنن و بڵێن ناوی ئاناهیتا لە کتێبی ئایینی هیندییەکان، واتە «ڕیگ ڤیدا»دا نەهاتووە[1] و بەو پێیە هی سەردەمی یەکبوونی هیند و ئێرانییەکان نییە؛ یان دەڵێن ئەگەر لە دەرەوەی ئێرانیش پەرستبێتیان، باوەڕەکە لەگەڵ پەرەسەندنی ئیمپراتۆرییەتی هەخامەنشیدا بڵاوبۆتەوە.[2] دیارە ئەوانە دەبێ وەڵامێک بن بۆ بۆچوونی ئەو کەسانەی وا پێیان وایە میترائیسم دیاردەیەکی غەیرە ئێرانییە و لە دەرەوەی ئێران سەری هەڵداوە و دواتر ئێرانییەکان وەخۆیان گرتووە. من تەنیا لە سێ سەرچاوەدا شەش نموونەی جیاواز لەو بۆچوونانەم چاوپێکەوت:

ـ «وا دەزانرێ کە هاتنی ئاناهیتا بۆ ناو ئێران لەژێر کارتێکەریی وڵاتی بابل و

١. رجبی، دکتر پرویز، هەمان، ل ٣٤٦.
٢. گویری، سوزان، «آناهیتا در اسطورەهای ایرانی»، انتشارات جمال‌الحق، تهران ١٣٧٢، ص ٣١.

باوەڕە ئەستێرەناسییەکانی بابلدا بووبێ.»[1]

- «ئاناهیتا ماخوایەکی بابلی بووە، لەوێ بەناوی «ئەرێدوی» ناسراوە و دواتر ناسناوی ئاناهیتا (پاکوخاوێن)یان لێ زیاد کرووە.»[2]
- «ئاناهیتا ماخوایەکی سامییە.»[3]
- «ڕاپ» لای وایە «ئاناهیتا لە ڕێگەی ئەرمەنییەکانەوە گەیشتۆتە ناو مادەکان.»[4]
- نیبرگ دەڵێ: ئاناهیتا خودایەکی توورانییە و بە ماخوای سەیحوون ناوی دەبا.»[5]
- «ئێرانییانی نیشتەجێی عیلامی کۆن، لەوێ فێر بوون کە خودای خۆیان ئاناهیتا لە پەیوەندیی دوو ڕواڵەتی ڤێنووسی سەر زەوی و ئیشتاری بەهێزدا بدۆزنەوە. لەوێش بە خودای ئیشتاریان دەگوت «The Lady» واتە خاتوونەکە.»[6]

لە کاتێکدا دەگوترێ: «دیاری کردنی مێژوو بۆ دەرکەوتنی ماخوای ئاناهیتا کارێکی ئەستەمە و تەنانەت نازاندرێ لە کەیەوە بەو ناوە ناسراوە، ڕێکەوتی ساڵ و سەدەی زۆربەی ئەو شتومەکە پەیوەندیدارەی وا لە ناوچەی کرماشان (بەتایبەت هەرسین) هەروەها ئەلەشتەر و خورماوا دۆزراونەتەوە هی هەزارەی یەکەمی پێشزایینن.»[7] لە ساڵی ١٩٣١-٣٢دا لە گردی «گیان»ی نەهاوەند پەیکەری دایکەخوایەک دۆزراوەتەوە کە گیرشمەن دەڵێ هی ساڵانی ٢٥٠٠ تا ١٨٠٠ی پێشزایینە.[8] لەویش کۆنتر، پەیکەرێکی ئاناهیتای هەزارەی سێهەمی پێشزایینە کە لە ناوچەی «ویلێندۆرف»ی ئۆتریش (نەمسا) دۆزراوەتەوە.[9]

بەم پێیە، ئێمە دەبێ مێژووی دەرکەوتنی ئاناهیتا لەنێو گەلانی ناوچەکەدا

---

١. پیرنیا (مشیرالدوله)، حسن، هەمان، ل ١٦٩.

٢. رجبی، دکتر پرویز، هەمان، ل ٣٤٦.

٣. هێرۆدۆت، ٢٥١/١ وەرگیراو لە ڕەجەبی، دوکتۆر پەرویز، پێشوو، ل ٣٤٩.

٤. هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

٥. هەمان سەرچاوە، ل ٣٤٦.

6. Mary Bois، «Encyclopaedia Iranica»، Edited by Ehsan Yarshater، Rout Leage & Kegan Paul، London، Boston and Henley، 1985، Vol. 1، «ANAHID».

٧. گویری، سوزان، پێشتر، ل ٤١.

٨. هەمان، ل ١٥.

٩. هەمان، ل ١٣-١٤.

بگەڕێنینەوە بۆ سەردەمێکی گەلێک زووتر لە هاتنی ئارییەکان و ئەوەش لە پەیوەندیی ئەم باسەی ئێستای ئێمەدا گەلێک گرنگە. پەرستنی ماخوای ئاناهیتا لە ناوچەیەک کە بۆکانیشی تێدا هەڵکەوتووە، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پێش هاتنی ئارییەکان و بەو پێیە، لایکەم بەشێک لە پەرستگەکانی پەیوەندیدار بە ئاناهیتا دەکرێ مێژوویەکی کۆنتر لە مێژووی ماد و هەخامەنشی و ئەشکانییان هەبێ. ئەوە بۆیە دەڵێم کە هەیئەتێکی کەوناراناسیی ئێرانی، لە باسی شار و ناوچەی بۆکان‌دا ئاماژەی بە سەردەمی ئەشکانی (٢٥٠ی پێش‌زایین تا ٢٢٦ی زایینی) و ساسانی (٢٢٤ تا ٦٥١ی زایینی) کردووە.[١] گەلێک ئیشانەی نووسراو بۆ نموونە تەتەڵە ئاشوورییەکان بە دەستەوەن کە دەریدەخەن قەڵای نێو شار و ٣٠ تا ٤٠ قەڵای دەوروبەری بۆکان، تەمەنێکی گەلێک درێژتریان هەیە و مێژوویان لایکەم دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ماننا‌کان (سەدەی هەشتەم تا شەشەمی پێش‌زایین)، تەنانەت پێش ئەوانیش. زۆرێک لەو شەڕانەی وا نێوان ئاشوور و ماننا یان ئاشوور و ئوورارتوو ڕوویان داوە، ڕاست لەو ناوچەیەدا بووە و ئاشکرایە ناوچەکەش جێژیانی مرۆڤ و شوێنی حوکماتی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت ـ شارەکان بووە، تەنانەت پێش ئەوەی لەژێر ئاڵای دەوڵەتی مانّنادا یەک بگرن و دەسەڵاتێکی هەمەگیری ناوەندی لە ناوچەکەدا بنیات بنێن، ئەو دەوڵەت ـ شارانە هەبوون.

درەنگتر و لە سەردەمی مادەکانیش‌دا دەبینین: «ئاناهیتا وەک ماخوای ئاو، یەک لە خۆشەویستترین «ئیزەد»ەکانی ئایینی زەردەشت بووە و لە ئاڤێستا و ئایینی زەردەشت‌دا هیچ ماخوایەک بەو خۆشەویستییەوە ناو نەبراوە کە ئاناهیتا ناو براوە.»[٢] هەروەها دەگوترێ «وا دیارە مادەکان یەکەم ئێرانییەک بوون کە دەرەتانیان بە پەرەسەندنی توخمی پێکهێنەری ئاناهیتا داوە.»[٣] واتای ناڕاستەوخۆی ئەو

١. هەیئەتی کەوناراناسیی ئێران ساڵی ١٣٥٠ی هـ/ ١٩٧١ی ز، ڕایگەیاندووە: ناوچەی بۆکان بنکەی سپایی ئەشکانی و ساسانییەکان بووە.» وەرگیراو لە ئەفخەمی، ئیبراهیم، پێشتر، ل ١٥.

٢. رجبی، دکتر پرویز، هەمان، ل ٣٤٤ ـ ٣٤٥.

٣. هەمان، ل ٣٥٠.

قسەیەی سەرەوە ئەوە دەبێ کە سەرهەڵدانی ماخوای ئاناهیتا لە ئێرانەوە نەبووە و ئاناهیتا لە بنەڕەتدا خودایەکی غەیرە ئێرانییە. مادە ئارییەکانیش تەنیا ئەوەیان کردووە کە بۆ یەکەم جار لە ئێراندا دەرەتانی پەرەسەندنیان بە بیرۆکەی ئاناهیتایی داوە. ئیتر لە هەموو سەردەمی دوای ماد هەتا ساسانییەکان و هاتنی عەرەب بۆ ناوچەکە (سەدەی حەوتەمی زایینی)، بە هەندێک بەرز و نزمییەوە، ناو و بیرۆکەی ماخوای ئاناهیتا وەک خودا یان ئیزەد (فریشتە) لە باوەڕی خەڵکدا ماوەتەوە و تەنیا شمشیری ئیسلام توانیویەتی بیبڕێ و تێکیشکێنێ، ڕاست وەک ئەوەی لەم ساڵانەدا خەلافەتی ئیسلامی «داعش» لەگەڵ شوێنەوارە ئاشوورییەکانی ناوچەی مووسڵ و ژن و پیاوی ئیمانداری ئێزدیی ناوچەی شنگالی کرد.

دیارە ئەگەر باوەڕە ئایینییەکە خۆی بە زەبری شمشیر لەنێو برا و ئیسلام جێگەی گرتەوە؛ هێشتا هەندێک نیشانەی فیزیکی و بەشێک لە دابونەریت و مەناسیکی میترایی لە بیروباوەڕی خەڵکی ناوچەکەدا مانەوە، بۆ نموونە شەخسەپەڕۆ و داری چاکی و هەندێک لە کانیاوە پیرۆزەکانی ئاناهیتایی وەک بابەقەتار و باوەگوڕگوڕ پاشماوەی هەمان ئەو بیروباوەڕەن و ئەگەر ناوێکی عەرەبی و وەک «سەعدی وەقاس»یان لێنرابێ، تەنیا بۆ پاراستنیان بووە لە دەست و شمشیری داعشەکانی سەردەمی خۆیان.

لەلایەکی ترەوە نیشانەی هەندێک باوەڕی ئایینەکەش لەناوخەڵکدا مانەوە، بەڵام جێگە و پێگەیان گۆڕا و تەنانەت لە کەیسی وەک خاوەنی ئاو (خێوی ئاو)دا، ئاناهیتای جێگەی هانا و پەنای خەڵک، بیچمی ترسێنەری هاوشێوەی ساحێبی ئاوی بەخۆیەوە گرت و بوو بە شێوازێکی «ئاڵ»ی منداڵڕفێن!

ئەو گۆڕانکارییانە بە درێژایی ١٤ سەدە لە مزگەوتەکان و لە ڕێگەی مەلا و فەقێ و شێخ و دۆعانووسەوە یان لە ڕێگەی تەفسیر و شیکردنەوەی کتێب و سەرچاوەی عەرەبییەوە، چووە ناو بیر و زەینی کۆمەڵانی نەخوێندەواری خەڵکەوە و لە ڕاستیدا باوەڕێکی میترایی بوو بە دوگمێکی ئیسلامی، کە ئێستا بە جلوبەرگی عەرەبی

ئیسلامییەوە دەیانبینین.[١]

ئـەو زانیارییانـەی سـەرەوە دەریدەخـەن کـە باوەڕ بە خـودای ئـاو و ئاوەدانی مێژوویەکـی کۆنتـر لـە مێـژووی زەردەشـتایەتیی هەیـە و دەبێ پێشـینەی لایکەم بگەڕێتەوە بۆ سـەردەمی بوتپەرستی لە هەزارەی سێهەمی پێشزایین یان ماوەیەک دوای ئـەو. بە هەمان شـێوە، پەرسـتگەکانی «خـودای ئاو»یش دەبـێ مێژوویەکی وا کۆنیـان هەبـێ و نابـێ وەک هەندێـک لـە ئێرانییەکان دەیکـەن، لە پەیوەندیـی ئایینی زەردەشـتدا سـەیریان بکەین. بەکورتی، مێژووی باوەڕ بە ماخوای ئاو و ئاوەدانی، لە ئایینی ئارییەکان کۆنترە و لە کاتی هێرشەکانی ئەوان بۆ سەر ناوچەی زاگرۆس ئەو باوەڕە لەنێو خەڵکدا برەوی بووە و چەسپاوە.

دوکتۆر پەرویز ڕەجەبی دەنووسـێ: «لە قەڵەمڕەوی فەرهەنگیی ئێراندا چەشـنە بینایەکی مێژوویی دەبینین کە دەکرێ بە پەرستگەی ئاناهیتایان بزانین. ئەو بینایانە بـە قـەڵای کچ (قلعه دختـر) دەناسـرێن.»[٢] مێژوونووس و لێکۆڵـەری ئێرانی دوکتۆر «ئیبراهیـم باسـتانی پاریـزی» کتێبێکی هەیە بەنـاوی «خاتون هفت قلعـه». فەرهەنگی دێهخودا سەبارەت بە پێکهاتەی «خاتون هفت قلعه» گوتوویەتی کینایە لە ئەستێرەی «زوهرە»یە؛ دیارە زوهرەش ناوی عەرەبییە بۆ ئەستێرەی ناهید، دەشزانین کە ناوی دیکەی ئەسـتێرەی ناهید (ئاناهیتا)یە.[٣] کتێبی باسـتانی پاریزی لە بابەت ئەو قەڵایانە نووسراوە، کە ناوی «کچ»یان لەسەرە و پەیوەندییان بە ئاناهیتاوە هەیە. من دووری

١. نموونەیەکی ئەو گۆڕانکارییە، شـینگێڕیی جوانەمەرگ بوونی سـوهرابی کوڕی ڕۆستەمە بەدەستی باوکی خۆی کە بۆ ماوەی چەند سەدە نەریتی ساڵانەی خەڵک بوو و ئیماندارانی موسـوڵمانی شـیعە وەریانگێڕایە سـەر شـینگێڕی بۆ ئیمام حسـێنی کوڕی ئیمامی عەلی لە سەحرای کەربەلا.

٢. رجبی، دکتر پرویز، هەمان، ل ٣٦٩.

٣. بڕواننـە: وشـەی «خاتـون هفـت قلعـه [ن ەً ق َ ع َ/ ع] (ترکیـب اضافـی، اِ مرکـب) کنایـە از سـتاره زهـره اسـت. (مجموعـه مترادفـاتَ ص ٢٠٠).» وەرگیـراو لـە ماڵپـەڕی فارسـی واژەیاب. ناوی هەمان ئەستێرە لای ڕۆمییەکان «ڤێنووس» و لای یۆنانییەکان ئافرۆدیت»ە و هەردووک ئەوانیش خودای ئەڤین و جوانین. دەبێ بنەمای هەموو ئەو باوەڕانە یەک بن، چ ڕۆژاوایی‌یـەکان لـە ڕۆژهەڵاتیان وەرگرتبێ، چ پێچەوانەکەی بـێ. مرۆڤایەتی یەک دیاردەیە ئەگەر جیاوازییەکان گەورە نەکرێنەوە.

نازانـم تەنانـەت ناوی کۆنی بۆکان و قەڵاکەی لە پەیوەندیی کچ و بووکدا بووبێ و بـۆ نموونـە پێـی گوترابێ «قەڵای بووکان» شـتێک وەک قەڵای کچـان کە دەزانین لە تورکیدا هەیە و «قیزقەڵاسی» پێدەگوترێ یان لە ئێران «قلعه دختر»ی پێدەڵێن.

باسـتانی پاریـزی مێژوونـووس و توێژەری ناسـراوی ئێرانی لـە کتێبی «خاتون هفت قلعه»دا باسی مێژووی هەندێک قەڵای کچ لە کرمان و فارس و ئازەربایجان و ... کردووە. من بەداخەوە نەمتوانیوە تا ئێسـتا بیخوێنمەوە، بەڵام ناوی کتێبەکە بۆم گەلێک سەرنجڕاکێشە.[١]

سـەرنجڕاکێش ئەوەیە بەگوێرەی سـەرچاوەیەک[٢] لە زمانی فارسـیدا دوو ناوی دیکەش بۆ ئەستێرەی ناهید هەیە: بیدخت و بیلوفت. بیدخت هەمان بەغ دوخت، واتە «کچـی خـودای بـەغ»ە و دەتوانێ پەسـندێک بێ بۆ ئـەو بۆچوونەی کە قەڵای سـەر گردی تۆبرەڕێژی نێوەڕاسـتی بۆکان (یان بووکان)یش بە شـانازیی بووکێنیی کچی خودای بەغ یان خوداکەوە بنیاتنرابێ. وشـەی «بیلوفت»یش لە باسەکەی ئێمە دوور نییە. چەند قامووسی فارسی بە «ناوێک بۆ ئەستێرەی زوهرە» یان ناهیدیان لە قەڵەم داوە، کە هەمان ئاناهیتای جێگەی باسی ئەم کتێبەیە.[٣]

دوکتۆر پەرویز ڕەجەبی کە دوو پاراگراف سەرەوەتر بۆچوونەکەیم لەمەڕ قەڵای کچ (قلعه دختر) ڕاگواسـت، هەروەها دەنووسـێ: «بوونی سـواڵەت لەو پەرسـتگا و قەڵایانـەدا دەبـێ ئـەوە بگەیـەنێ کـە خەڵکـی ئـەو سـەردەمانە بـۆ چاکبوونـەوەی

---

١. بەداخـەوە تـا ئێسـتا نەمتوانیـوە نوسـخەی کتێبەکـە بدۆزمـەوە و بیخوێنمـەوە و ئـەو زانیارییانەشم لە ڕێگەی هەڵسەنگاندنەکانی سەر ئینترنێتەوە دەست کەوتووە، بەڵام دەزانم کتێبەکە دەتوانێ هەندێک پرسیاری سەبارەت بە قەڵای کچ و بووک و لە ئەنجامدا مەسەلەی بۆکان و قەڵاکەی و بووکی سەر حەوزەگەورە ڕوون بکاتەوە.

٢. ویکی پیدیا دانشنامه آزاد، وشەی ناهید (سیاره).

٣. مـن لـە نێـوان ئەو ناوە و ناوی گونـدی «بڵفەت»ی سەردەشـتیشدا نزیکایەتییەک دەبینم. تەنانەت بینیومە بە ڕاست یان چەوت ناوەکەیان وەک «بولفەت»یش نووسیوە کە هەندێک لە بیلوفت نزیکتر دەبێتەوە. با ئەوەش بڵێم لە هیچ بەشـێکی ڕۆژهەڵاتی کوردسـتان بە ڕادەی شاری سەردەشت و پیرانشار نیشانەی ناوی مێژوویی پێش ئیسلام بەسەر گوند و دیاردە سروشـتییەکانەوە نەمـاوە. نسـتان، ئاڵوەتـان، ئالان، بێکـۆس، نێزێ، تەمەرچیـن، بێوران، تا گاگەشی مەنگوڕایەتی و... کێ لەوانە دەکۆڵێتەوە؟

نەخۆش و بەرەکەتکەوتن لە حاسڵی کشتوکاڵ، کەڵکیان لە ئاوی سەرچاوەی پەرستگەکان وەرگرتووە[١] یان بۆ گەیشتن بە ئارمانج و ئارەزوو ئاویان پێشکەش بە پەرستگەکە کردووە و بەڕواڵەت دوای ئەو پێشکەش کردنە، زەرفەکانیشیان شکاندووە.»[٢]

ڕشتنی ئاو بە دوای خۆشەویستێک و ئەندامێکی بنەماڵە لە کاتی سەفەرکردنیدا، کە لە هەندێک بەشی کوردستان باوە، نابێ بێپەیوەند بەو نەریتە و ئەو باوەڕە بێ و تەنانەت شکاندنی گۆزەی ڕەش بە دوای کەسێکدا کە ئەمڕۆش لە زمان و فەرهەنگی خەڵکدا هەیە، دەبێ پاشماوەی ڕێوڕەسمێک و باوەڕێکی ئەو سەردەمانە بێ.

لە پەیوەندیی سواڵەتی بەجێماوی سەدە و ساڵانی زوو، دەبێ بڵێم قەڵای ناسراو بە سەردار لەسەر حەوزەگەورەی بۆکان، تەنیا لە سەدەی بیستەمدا دووجار هەڵکۆڵراوە و بناغەی دیوار و بینای لەسەر داندراوە. یەکەم لە سەردەمی سەردار سەیفەددین‌خان و سەردار حەمەحوسێن‌خاندا (کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە و سەرەتاکانی سەدەی بیستەم)؛ دووهەم جاریش لەلایەن سپای پاسدارانی ئێستای ئێرانەوە (دوای ١٩٨١). دیارە ئەگەر سواڵەت یان گۆزە و دیزە نەشکاوێکیش لە شوێنەکەدا دۆزرابێتەوە لەو دوو بیناسازیانەدا فەوتاون و نەماون، بەڵام لە خەڵکانی بەساڵاچووی شارەکەم بیستووە کە لە سەردەمی دروستکرانی قەڵاکەی سەیفەددین‌خان سواڵەت و گۆزە و دیزەی شکاو لە شوێنی قەڵادا بینراونەتەوە.

هەروەها لە شوێنەواری مێژوویی ناسراو بە «گڵەجان» لە داوێنی ڕۆژهەڵاتی قەڵای سەرداری بۆکان و پشت دوخانیاتی کۆن لە گەڕەکی «زاخەکان»، گەلێک کەرەسە و

---

١. هەر ئێستاش زۆرێک لە خەڵکی کوردستان ئاوی هەندێک کانیاو و سەرچاوە بە دیاردەیەکی پیرۆز دەزانن و وەک شفا و عیلاجی نەخۆشی دەیخۆنەوە یان بە منداڵی نەخۆشیانی دەدەن، تەنانەت لە بۆکان باوە کاتێ کە منداڵ دەکۆخێ یان خواردنێک لە گەرووی دەگیرێ، دایکی ئەگەر ئاوی بابەقەتاریشی نەبێ بیداتێ، بە ئەسپایی لە پشتی منداڵەکە دەدا و بە زمان دەڵێ «ئاوی بابەقەتار!» یان هەر «بابەقەتار!» بۆ ئەوەی منداڵەکە گەرووی بکرێتەوە و بگەڕێتەوە دۆخی ئاسایی.
٢. رجبی، دکتر پروین، هەمان لاپەڕە.

شتومەک دۆزرایەوە و من بەکورتی ئاماژە بەو تالانوبڕۆیە دەکەم کە هەر لە تەمەنی خۆمدا لەو شوێنەوارە گرنگە ڕووی داوە و ئێستا گەلێک شایەدی کارەکە زیندوون و ماون. ئەگەر هەڵەوپەڵە و کارنەزانیی خەڵکەکە و نابەرپرسیاریی بەناو بەرپرسانی دزی حکوومەتی شا و دەستچەپەڵیی قاچاخچی و دەڵاڵەکانیان لێگەڕابا، وا هەبوو ئەو شوێنە گرنگە وەک گەنجینەیەکی گرنگی فەرهەنگی بنرخێنرایە و تەنانەت یارمەتیی زۆری ئەم باسەشی بدایە و گەلێک لایەنی شاراوەی بۆ ئەم باسەی ئێستاش ڕوون بکردایەتەوە.

گڵەجان، بەگوێرەی بیرەوەریی خەڵک و بۆ نموونە، ڕێزدار ڕەشید سپێهری خەڵکی بۆکان و دانیشتووی ئێستای سوید، گەنجینەیەکی بەنرخ لەگوێن گەنجینەی زێویە بوو، بەڵام قاچاخچیی ناڕەسەن لەلایەک و بێخەبەریی هەندێک خەڵک بەتایبەت هەرزەکاری بێئاگا لەلایەکی ترەوە، داریان لە کوولەکەی ڕۆحی ئەو شوێنەوارە بەنرخە دا و فەوتاندیان. شتومەکی دۆزراوەی گڵەجان کە لە ماوەی سێ دەیەی نێوان ۱۳۳۰ تا ۵۰ی هەتاوی (۱۹۵۰ تا ۷۰ ی ز)دا دەدۆزرانەوە، هەمووی دەدرانە دەست دەڵاڵی بۆکانی و مەهابادی و لە ئەنجامدا دەبوون بە ملک وماڵی قاچاخچییانی تەورێز و تاران و ئوورشەلیم و لەندەن و نیۆیۆرک، کە ئێستا دەبێ لە گەلێک کۆلێکسیۆنی شەخسی و تەنانەت حکوومیی وڵاتانی ئورووپا و ئەمریکادا شوێنی تایبەتیان بۆ تەرخان کرابێ. ئیتر سواڵاتەشکاو هیچ، کە هەر دوای دۆزرانەوە فڕێدراون و نەماون، پەیکەرە هونەرییەکانیش لە دەست کورد چوونەتە دەرێ و ئێستا بۆ سەلماندن و چەسپاندنی بۆچوونی کەسێکی دەسکورتی وەک من دەبێ پەنا ببرێتە بەر بیرەوەریی خەڵک و ئەوەی لە شوێنەواری مێژوویی زێویەی سەقز کرا و ڕەشیدخانی کەیخوسرەوی

شینی بۆ گێڕا،[١] لە گڵەجانی بۆکانیش دووپات ببێتەوە.[٢]

بەڵام بەگشتی شوێنی ناسراو بە گڵەجان درێژەی شوێنەوارە مێژوویییەکانی دیکەی بۆکانە کە بە گۆلی مەردانبەگ و ئەشکەوتی سەر گۆلەکە لەلای باشووری ڕۆژاوای شار دەست پێدەکا و دەگاتە خوڕێنک و حەوزەگەورە و جۆگەلە ئاوەکانی باشوور و باکووری، ئینجا پەرستگای کۆنی ئاناهیتا (مزگەوتی جامیعی ئێستا)، ڕیزە پلیکانە بەردچنەکانی بەردەمی پەرستگا[٣] بەرەو قەڵا و خودی قەڵا، تا دەگاتە گڵەجانە لە داوێنی ڕۆژهەڵاتی قەڵا و «کێلەشین»ی هەندێک ئەولاتر لە بەشی ڕۆژهەڵاتی باکوور.

دوکتۆر ڕەجەبی لە درێژەدا دەنووسێ: «پەرستگاکانی ئاناهیتا سامانێکی زۆریان هەبووە و هەندێک پەرستگای گەورەی وەک ئەوانەی شاری «کەنگاوەر» و «هەمەدان» جیا لەو پێشکەشییانەی وا بۆیان بردوون، خاوەنی زەویوزار و گوندیش بوون [مەوقووفە] و ئەگەری ئەوە هەیە کۆیلەشیان بووبێ کە بۆ دابین کردنی خواردن بۆ پیاوە ئایینییەکان و مجێورەکانی پەرستگە، لەسەر ئەو زەویوزارانە کاریان کردبێ.»[٤]

١. بڕواننە دوو بەرگ کتێبی ئەو دڵسۆزەی گەل و نیشتمان: کەیخوسرەوی، ڕەشید، نخستین گزارش: «دوران بیخبری یا غارت آثار فرهنگی ایرانیان ـ گنج زیویە» و دردنامە روستائیان زیویە، چاپ نخست، ناشر: نویسندە، ١٣۶۴/ ١٩٨۵ و دومین گزارش: «دوران بیخبری یا صهیونیزم جهانی و خطر نابودی آثار باستانی منطقە باستانی زیویە و قاپلانتو و نشانەهائی از ساختمان هکمتانە و غار دیو سپید»، انتشارات آفرینش، تهران ١٣۶٩/ ١٩٩٠.

٢. بەهۆی گرنگایەتیی مەسەلەی گڵەجانە و ئەوەی کە تا ئێستا لە هیچ سەرچاوەیەکدا باسی نەکراوە، من هیوادارم ڕێزدار ڕەشید سپێهری بیرەوەرییەکانی خۆی لەم بارەیەوە بە دوورودرێژی بنووسێ و بڵاوی بکاتەوە.

٣. ئەو ڕیزە پلیکانە بەردینە، تا سەردەمێکیش کە من لە بۆکان بووم (سەرەتای هەشتاکانی سەدەی بیستەم)، هەر مابوو، کە خەڵکی لەسەر حەوزەگەورە و بەردەم مزگەوتی جامیعەوە دەگەیاندە ناوقەدی قەڵا. بە بۆچوونی من پێش ئەوەی لە سەردەمی سەیفەددینخاندا دەست لە شوێنەکە وەربدرێ و لەوێوە پلیکانی لە بەردی سپی تاشراوی تا بەرزایی قەڵا بۆ دابندرێ، ئەو پلیکانە مێژوویییەی جێگەی باسی من، لەوێشەوە تا بەرزایی قەڵا درێژەی ببوو. پلیکانی جێی باسی من، لە بەردی بچووک بچووک دروستکرابوو و پانایییەکەی دەگەیشتە دوو میترێک.

٤. ڕەجەبی، دوکتۆر پەرویز، هەمان، ل ٣۵۵.

من بۆ مەسەلەی کارکردنی بێ حەقدەست لە پەرستگا ئایینییە کۆنەکانی ناوچەی بۆکانیش بۆچوونێکم هەیە و دەمەوێ دەسنیشانی خانەقای شێخان لە بورهان و زەنبیل بکەم، کە سۆفی و موریدەکانیان ساڵانە لە ڕێگای دوور و نزیکەوە دەچنە زیارەتیان و ماوەی مانگ و دوو مانگ و زیاتریش کاری بێ حەقدەستی وەک دروێنە و کۆڵکێشان و خاوێنکردنەوە دەکەن. ئەو نەریتە نابێ بێبنەما و پێشینەیەک بێ کە دوکتۆر ڕەجەبی لە باسی پەرستگاکانی ئاناهیتا و کاری کۆیلەکاندا هێناویەتە گۆڕێ. ئاشکرایە کارەکە دەبێ سەدە و ساڵانێکی زۆر بێ بیچمی خۆبەخشانەی بەخۆیەوە گرتبێ و کۆیلایەتی بە واتا کلاسیکییەکەی نەبێ، بەڵام خەسڵەتی کارەکە هەر یەکە و لە هەردووکیاندا حەقدەستێک بەرانبەر بە کارکردن نییە و هەردووکیان بۆ ڕەزامەندیی یان لەپێناو خودادا دەکرێن. ئەوەش جیا لە مەسەلەی گشتیی عیرفان و سۆفیایەتی لە ناوچەکە نییە، کە هەر خۆی دەکرێ ڕیشەی لە میترائیسمدا بێ و لە سەردەمی زاڵ بوونی ئیسلامدا ڕەنگی ئیسلامیی بە خۆیەوە گرتبێ. هەویری ئەم بابەتە ئاوی گەلێک زۆر هەڵدەگرێ و دەبێ لە کتێبەکەدا زیاتری لێبدوێم.

چوارەم، سەردەمانی مێژوویی:

سەردەمی ماد و هەخامەنشی

دوای هاتنی ئارییەکان و سەرهەڵدانی ئایینی زەردەشتیش، کتێبی پیرۆزی زەردەشتییەکان (ئاڤێستا)، باسی لە ئاناهیتا (ناهید) کردووە. بەگوێرەی قسەی ئیبراهیم پووورداوود، «ناهید یەک لە ئیزەدەکانی ئایینی مەزدیسنا بووە و وەک فریشتەی ئایینەکانی دیکە، لە عیبادەت و ڕێوڕەسمە ئایینییەکاندا ڕێزی لێگیراوە.»[١] لە یەشتی پێنجەم لە «یەشتەکان»ی ئاڤێستادا، باسی گەورەیی و جەلالی فریشتەی خاوەنی ئاو دەکرێ کە ناهید (ئاناهیتا) بێ.

بەڵام زانیاری ئێمە سەبارەت بە ئاناهیتای سەردەمی ئارییەکان بەتایبەت دوای

---

١. پورداوود، ابراهیم، یشتها (١)، ل ١٧٣.

هەخامەنشییەکان (٥٥٠ تا ٣٢١ی پ. ز) لە سالانی پێش ئەوان زیاترە. «ڕۆمەن گیرشمەن» دەڵێ: «ئیمپراتۆرییەتی هەخامەنشی لەسەر بنەمای ئایین دانەنرابوو، وەک ئەوەی بۆ نموونە، لە سەردەمی خولەفای عەباسیدا وا بوو... [لەگەڵ ئەوەشدا] ئایینی ئاناهیتایی بە فەرمی لەلایەن ئەردەشێری دووهەم جێگری داریووشی هەخامەنشییەوە ڕاگەیەنرا بەو ئامانجەی کە ببێتە ئایینی سەرانسەریی هەموو خەڵکی ئیمپراتۆرییەتەکە.»[1]

سەبارەت بە تەعبیری «فریشتەی خاوەنی ئاو» کە لە نووسینی پووردداووددا هاتووە، دەبێ بڵێم «خاوەنی ئاو» یان «خواوەندی ئاو» یا «ساحێبی ئاو» یان «خێوی کانی» لە کوردستان و لە ناوچەی بۆکان، تەعبیرێکی بێگانە نییە و ناسیاوی گوێی هەمووانە. خاوەنی ئاو وەک «ئاڵ» لە بیروبۆچوونی ئێستای خەڵکی ئاساییدا چەمکێکی نیگاتیڤە و شتێکی ترسێنەر وەک جندۆکەیە، بەڵام هەر لە پەیوەندیی دیاردەی ئاودا ماوەتەوە و بەگوێرەی بۆچوونەکە، «ساحێبی ئاو» کەسێکی باڵابەرزی سپی پۆشە کە لە لێواری حەوز یان ڕووبار ڕادەوەستێ. دوور نییە ئایینە نوێترەکانی وەک زەردەشتی یان ئیسلام بۆ دوورخستنەوەی خەڵک لە پیرۆزکردنی خودای ئاو واتە ئاناهیتا، ئەو ناوونازتۆرە خراپەیان خستبێتە شوێنی و ئیتر بە درێژەی سەدە و ساڵ، وەک گەلێک خورافەی ئایینەکانی تر، چووبێتە ناو میشکی خەڵکەوە. تەنانەت لەو باسەشدا دەبینین خاوەنی ئاو سپیپۆشە و ڕەنگی سپیش ڕەنگی پاکی و بێگەردییە، کە ئاناهیتاش ماخوای پاکی و بێخەوشییە.

پووردداوود دەنووسێ: «لە وردە ئاڤێستاشدا کە بەشێکی دیکەی ئاڤێستایە، ناوی دۆعای چوارەم، «ئابان نیایش»، واتە دۆعای ئاوانە و لە یەشتی ئاوان وەرگیراوە. ئەو دۆعایە لە کاتێکدا دەگوترێتەوە کە لە لێواری ڕووبار، سەرچاوەیەکی ئاو

1. Roman Ghirshman، Vladimir Minorsky، Ramesh Sanghri; «Persia The Immortal Kingdom»، Draphic Society، New York، P. 42 & 87.

یـان ئاوهەڵدێرێک وەسـتا بـن.»[١] هەر ئەو دەڵێ: «بە وتەی شـێفتلویتز زانای ئاڵمانی، لـە ئەفسـانەیەکی ئیسـلامیدا نـاوی ئەسـتێرەی زوهرەیان نـاوە «بذوخـت ئەناهیذ»؛ ئـەو وشـەیە لە «بەغ دوخت ئەناهیت»ەوە هاتووە و واتـای ناهیدی کچی بەغ (خودا) دەدا.»[٢] بەگشتی، «لە ئاڤێستا و ئایینی زەردەشتدا هیچ ئیزەدێک بەڕادەی ئاناهیتا بە گەرمی و خۆشەویستییەوە باسی ناکرێ.»[٣]

پـووردوداوود ئامـاژە بـە بۆچوونێکـی «سـیر هێنـری ڕاولینسـۆن»یش دەکا و دەنووسـێ: «هەندێـک لـە زانایـان وای بـۆ دەچـن کـە مێـژووی پەرسـتگاکەی هەمـەدان [پەرسـتگای ناهیـد] دەگەڕێتەوە بۆ سـەردەمی هوەخشـەتەرە دووهەمین شـای مـاد (٦٢٥ ـ ٥٧٥ پ. ز) یـان ئازدیاگـی جێگرەکـەی (؟)... ئیزیـدۆرۆس خاراکسـی جوغرافیزانـی یۆنانـی لـە دەوروبـەری سـاڵی ٣٧ی زایینـیدا ژیـاوە، سـەردانی هەمەدانـی پێتەختـی مادەکانـی کـردووە و چۆتە سـەر باسـی خەزێنە و پەرسـتگای ئـەوێ و پەرسـتگای ناهیـد لـە کەنـگاوەر.»[٤] وەک گوتـرا، بەگوێـرەی سـەرچاوەکان، دوای مـاد (٧٠٥ ـ ٥٥٠ پ. ز)، لـە سـەردەمی هەخامەنشـییەکانیشدا (٥٥٩ ـ ٣٢١ پ. ز) ئاناهیتـا ڕێـزی لێگیـراوە و «شـاهانی هەخامەنشـی ئاناهیتایـان وەک ئەهوورامـەزدا و میتـرا سـتایش کـردووە[٥] و نـاوی ئـەو بـۆ یەکـەم جـار لـە بەردەنووسـەکانی داریووشـی دووهـەمدا، لە شـووش و هەمـەدان دەرکەوتووە کە تێیـاندا ئاناهیتا ڕاسـت دوای ئەهوورامەزدا و پێش میترا ناوینووسـراوە.»[٦] ئەوەش لـە کاتێکدایـە کـە «سـەرەڕای هەموو توێژینـەوە و بنـاوان کۆڵینەوەیەک، تا ئێسـتا بەڕوونی دەرنەکەوتووە ئایینی هەخامەنشییەکان چی بووە.»[٧]

---

١. هەمان، ل ١٥٨ و ١٥٩.
٢. هەمان، ل ١٦٦.
٣. رجبی، دکتر پرویز، هەمان، ل ٣٤٥.
٤. هەمان، ل ٤٦٩.
٥. گویری، سوزان، هەمان، ل ١٧.
٦. هەمان، ل ٦.
٧. رضی، هاشـم، «تاریخ مطالعات دینهای ایرانی دینهای آریایی، مغان، مادی، هخامنشـی، زروانی، میترایی، زرتشتی...»، سازمان انتشارات فروهر، تهران ١٣٦٦/ ١٩٨٧، ص. ٢٠.

سەردەمی ئەشکانی (٢٥٠ی پ. ز ـ ٢٢٦ی ز)

بەگوێرەی سەرچاوەکان «لە سەردەمی ئەشکانی‌دا (٢٥٠ی پ. ز تا ٢٢٦ی ز) ئاناهیتا لەگەڵ ئەهوورامەزدا و میهر (میترا) ستایش کراوە.»[١] بۆ نموونە «لە سەردەمی ئەشکانیان‌دایە کە ئاناهیتا و میترا دەگەنە لووتکەی دەسەڵاتی فەرمی و هاوڕێ لەگەڵ ئەهوورامەزدا «سیانە»یەک پێکدێنن.»[٢]

سەبارەت بەو «سیانە» یان «ترینیتی»یە، نووسەرانی کتێبی هەترا (حضرا) دەڵێن: «لە شاری «حەزرا»دا باوەڕ بە سیانەی شەمەش، سەن و عەشتار (هەتاو و مانگ و ناهید) هەبوو، بەڵام هەرسێکیان لە وجوودی یەک خودادا کۆ نەدەبوونەوە و نەدەبوون بە یەک»[٣] کە ئەوەش پەسندێکە بۆ هەبوونی «تثلیث»ی ئاناهیتا، میترا، مەزدا لەلای ڕۆژهەڵاتی خاکی ئەوان، واتە لە کوردستان و ئێرانیش. گیرشمەن لەو بارەیەوە دەنووسێ: «گەرچی پەرستنی سیانەی ئەهوورامەزدا، میترا، ئاناهیتا لە سەردەمی پارتی [ئەشکانی]یەکانیش‌دا بەردەوام بوو، سیستەمی ئایینی ئاناهیتا گەلێک زوو ڕێبەرایەتیی کارەکەی بەدەستەوە گرت بەشێوەیەک کە هەموو ئەو پەرستگایانەی وا لە دەقە مێژوویی‌یەکان‌دا ئاماژەیان پێکراوە، پێشکەش بەو کراون.»[٤] «ڕەجەبی»ش لە درێژەی ئەو باسەدا دەڵێ: «پێشتر هەموو پەرستگەیەکی ئێرانی لەو سەردەمەدا پێشکەش بە ئاناهیتا کراون... و بنیات‌نانی پەرستگەی شیز [لە تەختی سولەیمانی ڕۆژهەڵاتی بۆکان]یش دەدرێتە پاڵ مادەکان، بەڵام تەنانەت ئەگەر لە سەردەمی مادیش‌دا هی ئاناهیتا نەبووبێ، تایبەت کرانی ئەو بەناوی ئاناهیتاوە لە سەردەمی ئەشکانییەکان‌دا، دەورێکی گرنگ دەبینێ... لە سەردەمی ئەوانەوەیە کە دروستکردنی پەرستگەی سەرداپۆشراو لە ئێران‌دا دەبێتە باو... دوایین ڕاپۆرتێک کە سەبارەت بە ئاناهیتای سەردەمی ئەشکانیمان هەیە هی ساڵی ٢٢٤ یان ٢٢٦ی

---

١. گویری، سوزان، هەمان، ل ٦.
٢. رجبی، دکتر پرویز، هەمان، ل ٣٥٦.
٣. سەفر، فوئاد و مستەفا، محەممەدعەلی، پێشتر، ل ٧٢ تا ٧٤.
4. Ghirshman, Roman; «Iran Parthians and Sassanians», Translated [into English from French] by Stuart Gilbert and James Emmons, Thames and Hudson, USA, 1962, P. 89.

زایینییە.»[١]

بۆ هەڵسەنگاندنی بارودۆخی بۆکان و پەیوەندی دانی بە ئاناهیتاوە، پێویستە لە بیرمان بێ کە سەردەمی ئەشکانییەکان لووتکەی پەرستنی ماخوای ئاناهیتا بووە و لایەکەم یەک سەرچاوەش بەدەست ئێمەوە هەیە کە قەڵای بۆکان بە شوێنەوارێکی سەردەمی ئەشکانی دەزانێ.[٢] پەرستگاکانی ئاناهیتا لە سەردەمی ئەشکانیاندا سەرداپۆشراو و چوارگۆشە بوون. مزگەوتی بۆکانیش چوارگۆشەیەکی تەواوە، هەروەها لە دوولاوە بە ئاوی ڕەوان دەوردراوە کە ئەوە خۆی گرنگایەتیی ئاو لە ئایینی میترایی‌دا دەسەلمێنێ و ئەو ڕاستییە پشتڕاست دەکاتەوە کە پەرستگاکانی میترایی لە لێواری ڕووبار یان کانیاوێکی لووزەوبەستوو دروست دەکران، ئاوی حەوزەگەورە لە دوولاوە دەڕوا و خوڕێنکیش دەبێتە لای سێهەمی و دووانیان لە مەودایەکی چوارپێنج میتریی بەردەمی پەرستگاکەن و خوڕێنکیش تەنیا ٣٠ یان ٤٠ میترێکی لێوە دوورە.[٣]

١. رجبی، دکتر پرویز، پێشتر، ل ٣٥٦ تا ٣٥٩.
٢. بڕواننە: افخمی، ابراهیم، پێشتر.
٣. حەوزەگەورە لە ڕاستی‌دا کانیاوێکە ئاو وەک زنە لە ژێری سەرهەڵدەدا و خوڕێنکیش هەر بەشێک لەو ئاوەیە کە لە ژێر زەوی‌دا لێک جیا دەبنەوە.

ئەم وێنەیە سەرچاوەی کارە هونەرییەکەی مامۆستا «عوسمان موبارەکی»یە وا لە لاپەڕە دووهەمی ئەم وتارەدا دەبیندرێ. بەداخەوە خاوەن و ساڵی هەڵگرتنی وێنەکە نازانم، بەڵام دەبێ لە ساڵانی ۴٠ی هەتاوی (۶٠ی زایینی)دا هەڵگیرابێ.

دیسان دەگەڕێمەوە سەر باسی پەرستگا میترایی‌یەکان. ڕەجەبی لە درێژەی باسەکەی‌دا دەنووسێ: «گەڵاڵەی سەرەکیی ئەم پەرستگایانە[ی سەردەمی ئەشکانی] بریتی بوو لە تەلارێکی چوارگۆشە، کە لە هەر چوار لاوە دەرگا بەرەو ڕەواقێک دەکرایەوە و پلیکانێک لە پانتایی دیوارەکەدا دادەنرا، کە دەگەیشتە سەربان ئەو شوێنەی وا ئاورگە و شوێنی کوشتاری حەیوانی قوربانی لەوێ هەڵکەوتبوو... بە تەنیشت پەرستگاکانەوە شوێنی تایبەت بە نیشتەجێ بوونی ڕووحانییەکان دابین دەکرا... هەروەها ژووری داخراویشیان هەبوو کە لەوێ‌دا ئاگری پیرۆز بەبێ دووکەڵ و لەسەر خۆڵەمێش دەگرا.»[1]

جێگای مزگەوتی جامیعی ئێستا و لە ڕاستی‌دا پەرستگا مێژوویی‌یەکە بە شێوەیەکە کە لە هیچ لایەکەوە دەرەتانی گەورەبوونەوە و شێواندنی بیچمە چوارگۆشەکەی گونجاو نییە. لە دوولای باکوور و ڕۆژهەڵاتەوە گرد و بەرزایی

١. ڕەجەبی، هەمان، ل ٣٦٨، هەروەها گیرشمەن، ڕۆمەن، ١٩٦٢، ل ۵٨.

قەڵا و داوێنی باشووری قەڵاکەیە، کە دەبێ پێش دروستکرانی پەرستگاکەش هەر بووبێ (چ سروشتی، چ توورەکەڕێژ)؛ لە دوو لای دیکەشەوە ئاوە (حەوزەگەورە خۆی و جۆگەلەی بەری ڕۆژهەڵاتی کە دوای تێپەڕبوون بە بەردەمی پەرستگاکەدا بەرەو باشوور دەئاژوێ).

وێنەی حەوزەگەورە و مزگەوت

وێنەکە لەسەر قەڵاوە هەڵگیراوە. ئەو بەشەی مزگەوت کە کەوتۆتە لای قەڵا (لە منارەوە بەرەو لای ئەو سێ کەسەی وا کەتوونەتە ناو وێنەکەوە) درەنگتر لە ساڵانی ٣٠ (٥٠ی زایینی)دا دروستکرا و خرایە سەر بەژنی سەرەکی مزگەوت؛ دەنا لە ڕاستیدا مزگەوت هەر ئەو بەشە بوو وا هەشت گومبەزی لەسەر سەربانەکەی قوت بوونەتەوە و وەک دەبیندرێ، چوارگۆشەیەکی تەواوە

سەردەمی ساسانی (٢٢٤ - ٦٥٢ی ز)

ئەو زانیارییانەی سەرەوە سەبارەت بە پێگەی کۆمەڵایەتیی ئایینی ماخوای ئاناهیتا بوون پێش سەردەمی ماد و درەنگتر لە دەورەی حکوومەتی ماد و هەخامەنشی و ئەشکانیدا. ئێستا با بزانین لە حکوومەتی ساسانیدا ئاناهیتا لە چ پلەوپایەیەکی پەرستندا بووە.

پەرویز ڕەجەبی دەنووسێ: «ئاناهیتا لە سەردەمی ساسانیش‌دا ئیزەدێکی[1] خاوەن دەسەڵات بوو و ئیتر لەو قۆناغەدا ئایینی ئاناهیتایی بە بەژنی ئایینی زەردەشتەوە لکاوە.»[2] «بەهۆی ئەو ڕاستییەوە کە ساسانییەکان ڕێزیان لە ناهید (ئاناهیتا) دەگرت و بە پارێزەری زنجیرەی خۆیانیان دەزانی، دەوری ئەو ماخوایە لە بەردەنووسەکان‌دا گەلێک گرنگ بوویەوە و زۆربەی جار یان وێنەیان دەکێشایەوە یان بەهۆی پەیکەرێکی بەردینەوە لە لێواری جۆگە و ئەستێری ئاو، بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ستایشیان دەکرد. ئەناهیتا «فەڕ»ی دەبەخشی و گوڵی لەیلووپەڕ[3] نیشانەی ئەو بوو.»[4]

هەندێک کانیاو و چاک (شەخس یان شەخسەپەڕۆ)ش لە کوردستان هەن، کە ئێستا ناوی سەحابەی ئیسلامییان بەسەرەوەیە، بەڵام دەبێ پاشماوەی پەرستگا کۆنەکانی پێش ئیسلام و تەنانەت پێش زەردەشتایەتیش بن لەبەروەی بیروباوەڕی زەردەشتایەتی ئەو بوعدەی نییە و لە ئایینەکەدا گرنگایەتیی یەکەم بە ئاگر دەدرێ نەک بە ئاو و چاک و شەخسەپەڕۆ. ناوی ئەو شوێنانە دەبێ دووجار تووشی گۆڕانکاری هاتبێتن: یەکەم جار دوای هێرشی ئارییەکان و دووەم جاریش دوای سەرهەڵدانی ئیسلام لە ناوچەکە و سەرەڕای ئەو دوو شەپۆلە

---

١. لەو سەردەمەدا، ئیزەد پلەیەک لە خودا نزمتر بووە.
٢. ڕەجەبی، د. پەرویز، هەمان، ل ٣٦٠.
٣. گوڵی لەیلوپەڕیش وەک شەستپەڕ لە هەندێک شوێنی کوردستان لەسەر گۆڕی ئازیزان دادەنێن.
٤. سودآور، ابوالعلاء، «فره ایزدی در آیین پادشاهی ایران باستان»، نشر نی، تهران ١٣٨۴، ص ٨٣.

فەڕ یان فەرە، عەتا یان جیلوەی خودایەتییە و کەسێک بە خاوەنی دەبێ کە گەیشتبێتە ڕادەیەک لە کەمال (ویکی پیدیای فارسی).

واتای پێچەوانەی ئەم وشەی «فەڕ»ە لە زمانی کوردی‌دا وەک «بەدفەڕ» و «خۆشفەڕ» ماوەتەوە و گەیشتۆتە سەردەمی ئێمەش. بەدفەڕ دەبێ کەسێک بێ کە «فەڕی ئیزەدی» نییە.

نموونە: بەدفەڕ بوو، بەگەڕ بوو/ ئەم بیژووە بەکری مەرگەوەڕ بوو (هەژار)

ئەرێ ئەی ئاسکی ناسک هەتا کەی دەستەمۆ نابی
ئەرێ پیرۆزەکەی خۆشفەڕ هەتاکەی نایە ماڵی من

(هێمن)

بەهێزەی کە بەسەریاندا تێپەڕ بووە، هێشتا پیرۆزایەتییەکەی پێشووی خۆیان لە بیروبۆچوونی خەڵکدا پاراستووە. ئەوەش ڕاستییەکی هەمەگیری جیهانییە کە لە هەموو کۆمەڵگایەکدا سەرخانی فەرهەنگی (باوەڕ و ئایین و دابونەریت)، گەلێک تەمەندرێژتر لە ژێرخانی ئابووری و سیستەمی سیاسین و دەسبەجێ دوای گۆڕانی سیستەمی سیاسی تووشی گۆڕان نایەن.

کە وابوو لایکەم بەشێک لە چاک و زیارەتگەکانی ئەمڕۆی کوردستان پێشینەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانێک کە ئاو و کانیاو پەیوەندییان بە ماخوای ئاناهیتاوە بووە و ئەمڕۆ باوەکوو ئایینەکە خۆی نەماوە، بەڵام نەریتەکە و پیرۆزایەتیی کانیاوەکە لەنێو خەڵکدا هەر ماوە. بۆ نموونە، کانیاوی «بابەقەتار» و «باوەگوڕگوڕ» کە لە زۆر شوێنی کوردستان هەن و نموونەیان بابەقەتاری نزیک گوندی خوراسانەی (سەر ڕێگای بۆکان ـ مەهاباد) و باوەگوڕگوڕی لای گوندی سلێمانکەندیی (نێوان سەقز و بۆکان)ن.[١] هەندێک خەڵکی ناوچەکە ئێستاش ئاوی بابەقەتاری خوراسانە بۆ چاکبوونەوەی کۆخە بەتایبەت کۆخەی منداڵان بەکار دەهێنن.[٢]

پێنجەم، بۆچوونی مێژوونووسان

ئێستا دەبێ بچینە سۆراغی مێژوونووسان و بزانین ئەوان لەمەڕ مێژووی سەردەمی خودایەتیی بەغ و خودایانی دیکەی پێش ئەهوورامەزدای زەردەشت دەڵێن چی و ناوچەی بۆکان و دەوروبەرەکەی تا تەختی سولەیمان و گەنجەک و ئاورگەی شیز

---

١. باوەگوڕگوڕی ناسراوی کەرکووکیش نابێ لە بیر بکرێ.

٢. بۆ دۆزینەوەی «وجە تسمیە»ی ئەو ناوانە و گەلێک ناوی دیکەی ناوچەکە، خراپترین شێواز ئەوەیە پەیوەندییان بە زمانی ئێستای خەڵکەوە بدرێ. نموونەی کارەکە ئەو کەسانەن وا بۆ نموونە، دەڵێن هەورامان «هەورئاما» بووە و کاتێ کە هەور هاتۆتە سەر ئاسمانی ناوچەکە، کەسێک هاواری کردووە هەور ئاما! یان ناوی کۆماسی لەوەوە هاتووە کە خێگە ماستیان کۆکردۆتەوە و داویانە بە شەڕکەران لەگەڵ خۆیاندا بیبەن و ئەو خێگە ماستانە ئەوەندە زۆر بوون وەک کێوێکیان لێهاتووە و بۆیە بەو خەڵکەیان گوتووە کۆماسی! لە ڕاستیدا ئەو وشانە بنەمایان لە زمان و بیروباوەڕێکی کۆنی چەند هەزار ساڵەدایە و خودی زمانەکان سەدان و هەزاران ساڵە فەوتاون. تاقە ڕێگەی لێکۆڵینەوە لەو وشە نەناسراو و نامۆیانە، بردنەوەیانە بۆ سەر دیاردە کۆنەکان و توێژەری زانا ئەگەر بتوانێ و نیشانە و سەرەپەتێکی مێژوویی دەست بکەوێ، دەبێ بیانگەڕێنێتەوە سەر بنەما کۆنەکەیان.

لەو سەدە و ساڵانەدا شایەدی چ ڕووداو و شەڕ و کارەساتێک بوون؟

مینۆرسکی دەڵێ «شوێنی گرنگی تەختی سولەیمان تەنانەت لە سەردەمی پێش ئاری و بەرلە دەورەی میدییەکانیش سەرنجی زۆری خەڵکی بۆ لای خۆی ڕاکێشابوو. تاقمێکی ئەمریکایی لەو شوێنەدا ژمارەیەکی زۆری سواڵەتی نەخشاوی پێش مێژوویی‌یان دیتۆتەوە.»[١]

دەزانین تەختی سولەیمان، واتە گەنجەک (یان گەنزەک) و بە هەمان شێوە، ئاورگەی هەرە گرنگی «شیز»یش لە بنگوێی بۆکان بوون و بە شێوەیەکی سروشتی دەبێ بۆکان کارتێکەریی زۆری ژیانی ئایینی فەرهەنگی ئەو شوێنانەی لەسەر بێ. ناشبێ لە بیرمان بچێ کە بۆکان و شیز و گەنجەک لە هەموو ماوەی دوورودرێژی پێش دامەزرانی حکوومەتێک بەناوی ئێران، خاوەنی سیستەمێکی سیاسی کۆمەڵایەتی بوون و بەشێک بوون لە حکوومەتی گۆتی و ماننا. دوای بنیاتنانی حکوومەتە ئێرانییەکان وەک ماد و هەخامەنشی و ئەشکانی و ساسانیش گرنگایەتیی ئەو شوێنانە بە هەندێک هەڵکشان و داکشانەوە وەک خۆی مایەوە و هەتا هێرشی عەرەب بۆ سەر ناوچەکە درێژەی کێشا، هێرشێک کە وەک بولدوزێر هەموو دیاردەیەکی فەرهەنگیی خەڵکەکەی وێران کرد، ڕاست وەک داعشی ئەمڕۆ و ئەوەی وا لەگەڵ پالمیرا و شوێنەوارە گرنگە مێژوویی‌یەکانی کردی.

با چاوێک بەو شوێنەوارانەدا بخشێنین کە کەوتوونەتە ڕۆژهەڵاتی بۆکان و لە مێژوویەکی دوورودرێژی چەند سەدەیی‌دا ناوەندی گەورەی ئایینی سیاسی بوون نەک هەر لە ناوچەکە بەڵکوو بۆ سەرانسەری ئێران و تەنانەت بۆ دراوسێی وەک یۆنان و ڕۆمی ڕۆژهەڵاتی (بیزانس)یش.

خاڵی سەرەکیی بۆچوونەکانی من لێرەدا، جگە دوای ڕاگواستنی زانیاریی سەرچاوەکان سەبارەت بە شیز و گەنجەک، ئەوەیە کە ناگونجێ ئاورگەیەکی

١. ڤیلادیمیر مینۆرسکی، «لەشکرکێشانی ڕۆمی و بیزانسییەکان بۆ سەر ئاترۆپاتێن»، کتێبی «مینۆرسکی و کورد»، وەرگێڕانی ئەنوەر سوڵتانی، چاپی دووهەم، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر ٢٠٠٦، ل ١٠٧.

گرنگ وەک شیزی ئازەرگوشنەسب لە بنگوێی بۆکان بووبێ و شاهانی ئێران لە تیسفوونەوە بەپێیان هاتبێتنە زیارەتی و لەشکری یۆنان و ڕۆم هاتبێتنە سەر شوێنەکە و شەڕ و پێکدادانی بەردەوامی دوو سپای ڕۆم و ئێران هەر لەسەر سنوورەکانی ڕۆژاواوە تا گەنجەک (گەنزەک)ی خەزێنەی جەواهیراتی شاهانی ئێران ڕوویان دابێ، بەڵام بۆکانی سەرەڕێی ئەو سپایانە لەو ڕووداوە سپایی ـ سیاسی ـ ئاییینیانە دوورەپەرێز بووبێ. بە بۆچوونێکی ئەوتۆوە، لەبەر نەبوونی نیشانەی ڕاستەوخۆ سەبارەت بە مێژووی کۆنی بۆکان، باڵی ڕووداوە مێژوویی‌یەکانی ناوچەکە دەکێشمە سەر بۆکان؛ هۆکارەکەشی ڕوونە: ئەگەر سپای یۆنان و ڕۆم لە سنووری ڕۆژاواوە هاتبنە سەر شیز و گەنزەک، ئاشکرایە دەبێ بە بۆکاندا تێپەڕ بووبێتن و ئەگەر سپای ئێرانیش چووبێتنە بەرگریی ئەو لەشکرانە، هەر دەبێ دوای شیز و گەنزەک، بە بۆکاندا وەربووبێتن.

نزیکایەتییەکی جوغرافیایی ئەوتۆ لە یەک چوارچێوی سیاسیی دیاریکراودا، ئاشکرایە دەبێ هاوبیریی خەڵکەکەش بەرهەم بێنێ و هەر بۆیەش بۆکان و قەڵاکەی و پەرستگاکەی وەک درێژەی فەرهەنگ و باوەڕی ناوچەی شیز سەیر دەکرێ و نەک هەر درێژەی ئەویش بەڵکوو تەنانەت لە سەردەمی پێش هاتنی ئارییایی‌یەکان بۆ ناوچەکە، گرنگترە لەویش. بە بۆچوونی من شیز لە سەردەمی ئارییەکان و زەردەشتایەتی‌دا گرنگایەتیی زۆری پەیدا کرد، دەنا پێشتر و لە سەدە و ساڵانی زاڵبوونی ئاییینی میترایی و مەزنایەتیی ماخوای ئاناهیتادا، دوور نییە بۆکان ناوەندی گەورەی باوەڕەکە بووبێ و ئەوەش لە هەموو ئەو دیاردە فیزیکییانەدا دەردەکەوێ کە ئێستا پاشماوەیان ماوە و ئەگەر بازاڕی ناسراو بە «خیابانی کۆن»ی داوێنی قەڵای بخرێتە سەر، بۆکان دەکەنە شارەدێیەک کە ژمارەیەکی بەرچاو خەڵکی تێدا ژیاون و بازاڕەکەش شوێنی ئاڵوگۆڕی شتومەک و بەرهەمی کشتوکاڵیی زیارەتکارانێک بووە وا لە شوێنی جیاجیای دەرەوەی شارەوە هاتوونەتە زیارەتی پەرستگاکە.[١]

---

١. کەسانێک کە شاری ڕۆما، پێتەختی ئیتالیایان چاوپێکەوتبێ، دەبێ پاشماوەی شاری مێژوویی «ڕۆم»یشیان بینیبێ و بزانن کە ئەوێش و شارە ناوبەدەرەوەکانی دیکەی جیهانی

ئاورگەی شیز

«میتـرا» پێش زەردەشـت یەک لە مەزنترین خوداکانـی هیند و ئێرانی بوو.»[١] بایەخ و گرنگایەتیـی میتـرا و بـە هەمـان شـێوە، ئاناهیتـاش دوای زەردەشـت هـەر مایەوە. «ئەردەشـێری دووهەمـی هەخامەنشـی لە بەردەنووسـی هەمـەدان‌دا دەڵێ: «من ئەم کاخـەم بـە خواسـتی ئەهوورامـەزدا و ئاناهیتا و میترا دروسـتکرد... ئەردەشـێری سـێهەمیش لەسـەر دیواری باکووریی تەختی جەمشید (پرێس‌پۆلیس) نووسیویەتی: ئاناهیتـا و میتـرای خـودا ئاگایان لە من و ئەم وڵاتە و ئەو شـتانە بـێ کە من بنیاتم نان.»[٢]

ئەگەر ئاورگەی شیز لە سەردەمی زەردەشتایەتی‌دا بووبێتە خاوەنی گرنگایەتیی زۆر، کە هەرواش بووە، ئاورگەی زەردەشـتییەکان لەسـەر خۆڵەمێشـی پەرسـتگای ئایینێکـی کۆنتـر (ئاناهیتـا) دانـدراوە. ئـەوەش بەڵگەیـەک بۆ پەسـندی بۆچوونەکە: «پاشـماوەی پەرسـتگەیەکی ئاناهیتـاش لە وێرانەکانـی تەختی سـولەیمان‌دا بەرچاو دەکەوێ.»[٣]

پاشماوەی شیز

کۆن، لەچاو شاری گەورە و «سوپەرشار»ەکانی ئێستا لە گوندێکی گەورە زیاتر نەبوون.
١. دکتر پرویز رجبی، «هزارەهای گمشدە»، پێشوو.
٢. هەمان.
3. http://iranatlas. info/sheez/sheez_index. htm.

«دەبێ ئەو خاڵە قبووڵ بکەین کە ڕێزگرتن لە ئاناهیتا و ئاگرپەرستن، سەرەتا لە شیز برەوی سەند و ڕێزگرتن لە ئاناهیتاش لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا هەر لەوێوە گەییە ئەرمەنستان، بەڵام ئەو ناوەندە [واتە شیز بە تێپەڕبوونی زەمان پەیوەندیی لەگەڵ موئبەدان[ی زەردەشتی] و نەریتە ئاڤێستاییەکان پەیداکرد...»[1]

من ئەو «شیز»ەی وا لێرەدا گوتراوە، بە ناوچەی شیز دەزانم کە بۆکانیش بەشێکی بووە و بێگومان دەورێکی مەزنی گێڕاوە لە پەرەسەندی بیروباوەڕی پەرستنی ئاناهیتا لە ناوچەکە و زۆر وا هەیە شوێنی دیکەی دوور و نزیکی خۆشی.

هەروەها ئەو ڕادە زانیارییەی کە ئێستا بە دەستمانەوەیە، وا دەگەیەنێ کە پەرستگای ئاناهیتا لە بۆکان، لە سەردەمی ماننایی و پێش ئەو، پەرستگای دەوڵەت ـ شارێک بووە. ئیرەج ئەسکەندەری لە کتێبی پڕبایەخی «در تاریکی هزارەها»دا کە تەرخانی شارسانییەتی شووش کراوە، دەنووسێ: «دوای سەرهەڵدانی دەوڵەت ـ شارەکان، یەکەمین ڕێکخراوی دەوڵەتی، شێوازی حکوومەتی ئایینی بەخۆیەوە گرت و حاکمییەت وەک «خەڵاتی خودایی» سەیر دەکرا... پەرستگا کۆنەکان[ی سەردەمی کۆمۆنی سەرەتایی] وەک شوێنی دەرکەوتنی ئیلاهییەتی تایفە یان هۆز، بەشێک لە کۆمۆن بوون و بەو بۆنەیەوە دیاری و پێشکەشی و کاری خۆبەخشانەی ئەندامانی کۆمۆنیشیان پێ‌دەگەیشت، لە کاتێکدا پەرستگای شاری وەک پاڵپشتی ئەشرافییەتی ئایینی، لە شێوەی هێزێکی ئابووری و سیاسیی حاکم بەسەر کۆمەڵگادا، بەشی زۆری زێدەبەرهەمی کۆمەڵگاکەی خستبووە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە و کۆمۆنی لە بەرژەوەندیی چینێکی دیاریکراودا دەچەوساندەوە. خەسڵەتی چەوساندنەوەی پەرستگای شاری لەژێر ناوی خودای کۆنی ئەودا شاردرابۆوە و خودا هەمان ناوی پێشووی لەسەر بوو.»[2]

---

1. S Wikander، «Feuerpriester in Kleinasien und Iran»، S. 180, 181.

بابەتەکەم لەم سەرچاوەیە وەرگرتووە: ن. پیگولوسکایا، «شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان»، ترجمە عنایت‌الله رضا، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، تهران ۱۳۷۷/ ۱۹۹۸، ص ۴۶۶.

۲. ایرج اسکندری، «در تاریکی هزارەها»، بەکوشش علی دهباشی، چاپ دوم، نشر قطرە،

بـەم پێیـە، پەرسـتگای بۆکانیـش وەک شـیز، باوەکـوو دوای هاتنـی ئارییـەکان پەیوەندیی بە ئایینی مەزدیسـناوە درابێ و بووبێتە شـوێنی موئبەدانی زەردەشـتی، بـەڵام نـاوی خـودای ئاناهیتای هەر لەسـەر ماوە تـا ئەوەی عەرەبـەکان هاتوون و تەفروتونایـان کردووە. نیازم ئەوەیە بڵێم ڕابردووی ژیانی شارسـتانییەت لە بۆکان زۆر کۆنتـرە لە سـەردەمی ئەشـکانی و ساسـانی کـە هەندێک سـەرچاوە، مێژووی قەڵاکە دەگەڕێننەوە سەردەمی ئەوان (بڕواننە سەرەوەتر).

تەنیـا چەنـد میترێـک لـە داوێنـی باشـووری قـەڵا و لەسـەر گۆلـی مەردانبەگ، ژوورێکی چوارگۆشـەی دەسـکردی بەردین هەیە، کە بە حیسـابی شێوەی تاشین و بیناکردنەکەی، دەبێ شوێنەوارێکی مادی یان ماننایی بێ. ئەو ژوورە ئێستا کەوتۆتە نـاو ماڵـی یەکـێ لە بنەماڵـە ناوبەدەرەوەکانی بـۆکان و لە سـەردەمی منداڵیی مندا دۆزرایەوە، ئەو شوێنەوارە تا ئێستا لە هیچ کوێیەک باسی نەکراوە و نەناسراوە.

شوێنەکە ئەشکەوتێکی میترایی بێ. تایبەتمەندییەکانی ئەو ئەشکەوتە دەسکردانەی وا بۆ پیرۆزکردنی خودای هەتاو (میترا) دروست دەکران لە سەرەوەتردا باسیان کرا؛ کاتێ ئەو تایبەتمەندییانە لەگەڵ هەندێک ڕاسـتەقینەی فیزیکیی ژوورەکە و مێژووی ناوچە دادەنرێ، دەکرێ بگەینە ئەو باوەڕەی کە لە مەودایەکی دەوروبەری ١٠٠ میتریی خوڕێنک و حەوزەگەورەدا ئەشکەوتێک بۆ پەرستنی میترا و تیشکی هەتاو داتاشرابێ. ئەشکەوتە میتراییەکان کە گابارەشیان پێدەگوترێ، بۆ کوشتن و قوربانیکردنی گا کەڵکیان لێوەرگیراوە.[1] ئەفسانە و ئوستوورەی شەڕی گامێشی نێر، واتە کەڵ لەگەڵ شـێریش مێژوویەکی گەلێک کۆنی هەیە و لە مەلحەمەی «گیلگامیش»ی ئاشووری و هەروەها لە شـوێنەوارە هونەرییەکانی ئەو سـەردەمەدا کە لەسـەر بەرد تاشـراون، ماونەتـەوە. بەیتێکـی کوردیش بەناوی کەڵ و شـێر هەیە کە گەیشـتۆتە سـەردەمی

تهران ١٣٨٠/ ٢٠٠١، ص ٤٦٢ ـ ٤٦٧.

١. ئـەوەی دەگوتـرێ گا، نازانـم گا و مانگا هەردووکیانن یان خود هەر گایە؟ لە ئینگلیزی و فارسـیدا ڕەسـم وایـە بەهەردووکیـان هـەر گا دەگوتـرێ مەگـەر کەسـێک بیـەوێ زۆر لە مەسەلەکە ورد بێتەوە و بڵێ گای نێر یان مێ؛ بەڵام لە کوردیدا «گا» و «مانگا»یە کە هەمان ماگا واتە گای مێیە.

ئێمە[1] و وەک بزانم هەندێک شوێنیش هەن بەناوی کەڵ و شێرەوە کراون کە یەکیان لە دەوروبەری گوندی «قەڵای ڕەسووڵەسیت»ی سەر چۆمیمەجیدخانە لە نێوان بۆکان و میاندواو.

سەبارەت بە ئەشکەوت یان ژووری لە بەردتاشراوی بۆکان دەبێ بڵێم خاڵی سەرنجڕاکێش ئەوەیە ئەو دەمەی وا من چاوم بە ئەشکەوتەکە کەوتووە (٥٥ ساڵێک پێش ئەمڕۆ)، تا ناوقەدی ژوورەکە ئاوی تێدا بوو. زۆر وێدەچێ ئەم ئاوە ساڵانێکی درەنگتر، لە شوێنی دیکەوە دزەی کردۆتە ناو ژوورەکە، لەبەروەی مەودایەکی ٢٠ ـ٣٠ میتری زیاتری نییە لەگەڵ ئاوی گۆلی مەردانبەگ و لەوەش زیاتر، ئاوی جۆگەلەی لە خوڕێنکەوە سەرچاوەگرتوو بە بن دیواری ماڵەکەدا تێدەپەڕێ.

کاتێ دەچینە باسی ئەو چەشنە بینایانە لە ناوچەکە، دەبێ باسی گردی ئاوایی «قەڵایچی» و ئەشکەوت یان بینایەی بەردینی «ئاغجەیوان» و «بیبیکەند» و «فەرهادتاش»ی گوندی سماقان و زۆر شوێنی دیکەی بکەین کە لەباری بیناسازییەوە، شوێنەواری مادی و پێش مادین و مێژووی شار و ناوچەکە دەبەنەوە سەر سەردەمێکی کۆنتر لە ئەشکانی و ساسانی، سەردەمێک کە خودای «ئەهوورامەزدا»ی زەردەشتییەکان هێشتا جێی خودای «بەگە» یان «بەغ»ی نەگرتبۆوە و تەنانەت کاتێ ئایینی زەردەشتیش بڵاوببوویەوە، ڕێز و ئیحترامی خودای «بەگە» لە جێی خۆی هەر مابوو، لە ئەنجامدا نیازێک بە گۆڕینی ناوی ئەو شوێنەی وا لە پەیوەندی خودای بەگەدا ناوانرابوو (بۆکان) نەبوو و ناوەکە لە سەردەمی زەردەشتایەتی و دوای ئەویش هەر لەسەر شارەکە مایەوە و نەگۆڕا.

سەبارەت بەو ئاڵوگۆڕەش وا بەسەر وشەکەدا هاتووە و لە «بەغان» و «بەکان»ەوە بۆتە بۆکان، دەبێ بگوترێ سوانی پیتێکی کۆنستانت یان گۆڕانی پیتێکی ڤاوڵ لەسەر زمانی خەڵک شتێکی ئاساییە و وشەی کۆن بە تێپەڕبوونی زەمان ئاڵوگۆڕی زۆر لەوە زیاتریشی بەسەردادێ، بەتایبەت لە مێژوویەکی دووردرێژی چەند هەزار ساڵە. لێرەدا پێویستە ئاماژە بە نوکتەیەک بکرێ: ئازەربایجانییە

1. https://soundcloud. com/hedi jh 2/o8jjsblxwhr7.

تورکزمانەکانی ناوچەی موکریان و تەورێز، ئێستاش ناوی «بۆکان» بە شێوەی «بەکان» بێژ دەکەن و ئەوەش دوور نییە ڕیشەی لە مێژوویەکی کۆندا بێ و ئەگەر ناوەکە لەنێو کورداندا، بەپێی بارودۆخی تایبەتی زمانی کوردی گۆڕابێ، لە زمانی ئازەربایجانی و دوور نییە لە زمانی «ئازەریی کۆن»یشدا،[1] هەر شێوەی کۆنی خۆی پاراستبێ. بەداخەوە زانیارییەکی ئەوتۆ لەسەر زمانی ئازەریی کۆن بەدەستەوە نییە تا یارمەتی باسەکەمان بدا.

ناوچەکە بەگشتی

لە کۆتاییدا، بۆ چەسپاندنی بۆچوونەکان لەمەڕ بنەچەکی ناوی بۆکان و دەورێک کە لە پەرەسەندنی ئایینی میترایی و برەو پێدانی باوەڕ بە ماخوای ئاناهیتادا بینیویەتی، پێویستە ئاوڕێک لە ڕووداوە مێژوویی‌یەکانی ناوچەکە بدەینەوە.

ئاورگەی «ئازەرگوشەسب» یان «ئازەرگوشەن ئەسەب» یان ئاورگەی شاهی، کە زیاتر هەر بە ناوە گشتییەکەی ئاورگە، واتە «شیز» ناسراوە،[2] لە سەردەمی ساسانییەکاندا (۲۲۴ ـ ۶۵۲ی ز) یەکێک بووە لە گرنگترین ئاورگەکانی هەموو ئێران و شاهانی ساسانی بەپێیان لە تیسفوونی نزیک بەغداوە هاتوونەتە زیارەتی. ئەم ئاورگەیە لە نزیک شارێکی مێژوویی دروستکراوە کە ئێمە بەناوی «گەنجەک» یان «گەنزەک»ەوە دەیناسین. لە شەڕی خوسرەو پەرویزی شای ساسانی (۶۲۸ـ۵۹۰ی ز) لەگەڵ بەهرامی چووبینەی سەرداری سپای خۆی[3] لە ساڵی ۶۲۳دا، خوسرەو لەلایەن «هیراکلیۆس» ئیمپراتۆری ڕۆمەوە هاوکاری کرا و سپای یاریدەدەری بۆ نێردرا. «بە گوتەی «ئێدوین ڕایت»، [سپای] بەهرام سەرەتا لە چیاکانی بانە دامەزرا، بەڵام لەژێر گوشاری

۱. ئازەری کۆن کە لە ئێران پێی دەگوترێ «آذری باستان». لقێکی زمانە ئێرانییەکان و گەلێک وێچووی زمانی کوردی بووە و ئێستا تەنیا لە چەند گوندێکی ئازەربایجانی ئێران و ناوچەیەکی بچووک لە کۆماری ئازەربایجاندا ماوە و لە گیانەڵڵای فەوتاندایە.

۲. لە ڕاستیدا «شیز» ناوی ئاورگەیەکی تایبەت نییە و واتای گشتیی ئاورگەی هەیە، بەڵام وەک «غلط مصطلح» بەو ئاورگەیە دەگوترێ کە کەوتوتە ڕۆژهەڵاتی بۆکان.

۳. بەهرام لە ساڵی ۵۹۰ی زایینیدا ڕاپەڕی و داوای پادشاهی کرد، هەرئەوەش بووە هۆکاری شەڕ و پێکدادانی لەگەڵ خوسرەو.

هێزی ژێر فەرمانی خوسرەودا هەتا «گەنزەک» پاشەکشەی کرد. «هەردوو لەشکر لە دەشتی «داناک» کە تەبەری بە «دنق» و فیردەوسی بە «دوک»ی نووسیوە و کەوتۆتە ڕۆژهەڵاتی گەنزەک پێکگەیشتن.»[١] خوسرەو کە دوای شکستەکانی پێشووی لە سپای بەهرام، بۆ پاراستنی خەزێنەی جەواهێراتی شاهی هاتبووە ئاورگەی شیز و لەوێ چاوەڕوانی هاتنی چەند سەردارێکی سپای خۆی دەکرد تا بە لەشکرەوە بێنە یاریدەی؛ یەک لەو سەردارانەی خوسرەو پەرویز، ناوی ڕۆسمیزان و ناسناوی «شاربەراز» بوو. هەروەها چەند کەس لە سەردارانی سپاکەی خۆی گرت و خستنییە زیندانەوە کە یەک لەوان «زامەرد» بوو.[٢]

ئێستا، «قورەبەراز» و «جامەرد» دوو گوندن لە ڕۆژهەڵاتی بۆکان و سەر ڕێگای بۆکان بۆ شاری «گەنزەک» کە ئێستا بە «تەختی سولەیمان» دەناسرێ. ڕواڵەتی ئێستای ناوی قورەبەراز شتێکی ئەوتۆمان پێنادا و «جامەرد»یش بەڕواڵەت واتایەکی ئەمڕۆیی نییە، دەسەڵاتدارانی حکوومەتی ئێرانیش لە بەڵگە فەرمییەکاندا کردوویانەتە «جوانمرد»! بەڵام ئەگەر ناوەکان بخەینە چوارچێوەی مێژووی ناوچەکەوە دەبینین خوسرەو پەرویز ڕوو لە دۆست و پشت لە دوژمن، لەبەر بەهرامی چووبینەی سەرداری سپای خۆی هەڵات و چوو لە گەنزەک دانیشت تا «شاربەراز» بێ بە هانایەوە و لەژێر پلاری ڕزگار بکا. لە قۆناغێکی دواتریشدا «زامەرد»ی دەستبەسەر کرد. من پەیوەندی دانی ناوی گوندی «قورەبەراز» بەناوی «شاربەراز» و گوندی جامەرد بە «زامەرد»ەوە بە بۆچوونێکی وێچوو دەزانم.[٣]

بەهیوای ئەوەی ئەم شێوە بۆچوونە، هەنگاوێک بێ لە تەمتومانی مێژووی نادیار (و هەندێک جاریش چەواشەکراو)ەوە بەرەو ڕووناکی و ڕوونکردنەوە و کاری

١. رئیس‌نیا، رحیم، «آذربایجان در سیر تاریخ»، ج ١، ص ١٩٤.
٢. نینا پیگولفسکایا، «ایران و بیزانس در سده‌های ششم و هفتم میلادی»، ترجمه کامبیز میربهاء، نشر ققنوس، تهران، ١٣٩١/ ٢٠١٢، ص ١٠٤ و ١٢٦.
٣. من لام وایە زۆر وێدەچێ ئەم دوو گوندەی ئێستای جامەرد و قورەبەراز لە سەدەی شەشەم و حەوتەمی زایینیدا شار یان خود شارەدێیەک بووبێتن، دەنا وێناچێ تەنیا گوندێکی چەند ماڵی بە شانازیی ئەم کەسایەتییە مەزنانە و ئەوم ڕووداوە گرنگانەوە ناونرابێتن.

جیددی بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی ناوچەکە. داهاتوو دەبێ زۆر خاڵی تاریکی ئەمڕۆمان بۆ ڕوون بکاتەوە.

شەشەم، ئاكام و کۆتایی

حەوزەگەورە، بە دوو جۆگەدا ئاوی لەبەر دەڕوا، خورێنک لە لایەکی دیکەوە و هەموویان بۆ ئاناهیتای خاوەنی ئاو، قەڵای عەمباری پێشکەشییەکان و سەربازخانەی پارێزگاری کردنی ئەو گەنجینەیە، مزگەوتی چوارگۆشەی کۆڵەکەدار، پلیکانی نێوان مزگەوت و قەڵا، گڵەجان (گۆڕستانی پیرۆز)، ئەشکەوت یان ژووری لە بەردتاشراوی سەر گۆلی مەردانبەگ، گۆلی لەیلووپەڕ و...

ئەو دیاردە فیزیکییانەی سەرەوە هاوڕێ لەگەڵ بۆچوون و هەڵسەنگاندنی شارەزایانی بواری مێژووی کۆنی ناوچەکە، دەریدەخەن ئەگەری زۆر هەیە ئەو تایبەتمەندییانە لەگەڵ تایبەتمەندیی پەرستگاکانی ئایینی میترایی و ماخوای ئاناهیتادا (سێ هەزارەیەک پێش ئێستا) یەک بگرنەوە.

وشەی «بۆکان» لە پەیوەندییەکی نزیکی خودای «بەگە»دایە کە پێش هاتنی ئارییەکان و دەرکەوتنی ئایینی زەردەشت، خودای گەلانی ناوچەکە بووە و شارەکەش ناوی خۆی لەو وەرگرتووە. ڕووداوە مێژوویی‌یەکانی ناوچە ئەم نزیکایەتییانە دەسەلمێنن.

کۆتایی قسە: بۆکان لەو سەردەمانەدا شوێنەوارێکی میترایی و پەرستگایەکی ماخوای ئاناهیتا بووە.[١]

نەورۆزی ١٣٩٥ی هەتاوی/ ٢٠١٦ی زایینی

---

١. بنەمای ئەم لێکۆڵینەوەیە، وتارێک بوو بەناوی «چەند تێبینییەک لەسەر ناوی شاری بۆکان» کە بەهاری ١٩٩٢ لە ژمارە ١٩ی گۆڤاری «مامۆستای کورد» چاپی ستۆکهۆڵمدا بڵاوکرایەوە، پاشان برادەرانی ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان وەک نامیلکەیەک بڵاویان کردەوە و لەسەر ماڵپەڕەکەشیان دانا. ساڵی١٩٩٦ پێداچوونەوەیەکی وتارەکەم کرد و لەسەر هەمان ماڵپەڕ داندرایەوە.

شارەکانی ئێران لە سەردەمی پارتییەکان و ساسانییەکاندا[١]

ئەم کتێبە پڕبایەخە لەسەر بارودۆخی شارەکانی «بین‌النهرین»، واتە هەرێمی دووچۆمان و مێژوو و کولتووری خەڵکی باکووری ڕۆژاوای ئێران لە سەدەکانی سێهەم تا پێنجەمی زایینی‌دا نووسراوە. نووسەر، خاتوو پیگولوسکایا کتێبەکەی بە ڕووسی نووسیوە، پاشان لە زانستگەی سۆربۆنی فەرانسە کراوەتە فەرەنسی و ئینجا «عنایت‌الله رضا» وەریگێڕاوەتە سەر فارسی و بۆ تەرجەمەکەی خۆی کەڵکی لە هەر دوو دەقی ڕووسی و فەرەنسی بینیوە. کتێبەکە سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ بارودۆخی ئابووری ـ سیاسی ـ فەرهەنگیی شارەکان و لەنێو ئەوانەدا گەنزەک و ئاورگەی شیز لە ڕۆژهەڵاتی بۆکان. نووسەر دەنووسێ:

«ستایش کردنی ئاناهیتا و پەرستنی ئاگر سەرەتا لە شیز برەوی سەند و پاشان لە سەردەمی پارتییەکان‌دا گەیشتە ئەرمەنستان (ل ٤٦٦)... پێش هێرشی عەرەب، شیز لە هەموو وڵات(ی ئێران)دا گرنگایەتیی زۆری هەبوو. لەو شوێنە، بەتایبەت ناوچەی گەنزەک و بە تەنیشت ئاورگەی ناوداری ئاتورگوشەسب (ئازەرگوشنەسب)ەوە قوتابخانەیەک بۆ پەروەردەکردنی «موغ» هەبوو. ئەوە شوێنی پەروەردەی هەموو موغەکان بوو و «سرووشی موغان»ی پێدەگوترا. شوێنێک بوو کە موغەکانی هەموو ئێران لەوێ کۆدەبوونەوە تا فێری نزا و پاڕانەوەکانی زەردەشتی کوڕی سپیتامان بن... لە شیز پێرستێک لە دەقی جۆربەجۆری ئاڤێستا لەسەر پێستی گا نووسرابوو...»

ئەم کتێبە سەرچاوەیەکی بەنرخە بۆ مێژووی بەشی ڕۆژهەڵاتی بۆکان.

---

١. ن. پیگولوسکایا، شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمە عنایت‌الله رضا، چاپ سوم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران ١٣٧٧ش/ ١٩٩٨ م.

بۆکان لە هەندێک سەرچاوەی بیانیدا

لێرەدا چەند سەرچاوەیەک دەناسێنم کە لە وتاری بەنرخی مینۆرسکی (ناوی موغولیی شوێن لە کوردستان)م وەرگرتوون. زۆربەی زۆری ئەم سەرچاوانەی وا مینۆرسکی باسیان دەکا بە زمانگەلی وەک ئاڵمانی و فەرەنسی و ڕووسی نووسراون و من ناتوانم سەریان لێ‌هەڵێنمەوە. لەلایەکی دیکەوە کتێب و سەرچاوەی کۆنن و بە هاسانی دەستم پێیان ڕاناگا.

ئەوەی پێم دەکرێ و دەشیکەم ئەوەیە ناوی سەرچاوەکان لێرەدا رابگەیەنم بۆ ئەوەی خەڵکانی شارەزای ئەو زمانانە ئەگەر لە داهاتوودا ویستیان، بتوانن بچنە سۆراغیان و بۆ دۆزینەوەی ڕاستی لەمەڕ ناوی شوێن لە ناوچەی بۆکان کەڵکیان لێ‌وەربگرن. ئاشکرایە ئەو سەرچاوانە سەبارەت بە ئێران بەگشتی نووسراون و تایبەت بە ناوچەی بۆکان نین، بەڵام هەر ئەوەی مینۆرسکی لەنێو وتاری سەبارەت بە موکریاندا ناوی بردوون دەریدەخا کە بەشی تایبەت بە ناوچەی بۆکانیشیان تێدا دەدۆزرێتەوە.

Ptolemy «Catalogue of Median Places».

واتە: کاتالۆگی ناوە مادییەکان بەگوێرەی «بەتلەمیوس».

G. Hoffmann, «Auszüge aus Syrischen Akten Persischer», Märtyrer, 1880.

H. Hübschmann, «Die Altarmenischen Ortsnamen».

لەم سەرچاوەیەدا:

«Indogermanische Forschungen, 16; 1904, 197 – 490,

Justy, «Iranisches Namenbuch» ; 1895. M. Streck, «Das Gebiet d. heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und west Persien», Zeit F. Assiryologie, 14, 1899, 103 – 172, 6, 7, 8, x9.

سەبارەت بە مێژووی مانناکان:

Jermiah Li, 27, «The Kingdom of Ararat (Urartu, Minni (Manna) and Ashchenaz (Scythians)».

Beck W., «Das Reich d. Mannäer» im Verhandi d. Bert, Gesell F., Anthropologie, 1894, 479 – 87.

G. Melikishvilli, «Voprosi ištorii Maneyskogo Tsartva», im Vešt. Drevney i. «Ocherki po drevney ištorii Azerbayjanna, Baku, 1956, 57 – 169.

کە ئەوەی دوایی‌یان ڕوانگەی تورکەکان سەبارەت بە مێژووی ماد و پێش ئەو دەردەبڕێ و پێویستە بە پارێزەوە وەربگیرێ.

Io. Col. E. M. Wright, «Eeight Campains of Sargon», in Journal of, Near Eaštern Studies, II, 3, 1943, 173 – 85.

مینۆرسکی هەروەها ناوی ئەم توێژەرانەشی هێناوە و گوتوویەتی ئەم کەسانە تۆپۆنیمی واتە «وجە تسمیە»ی زۆر کۆنی زنجیرەی زاگرۆسیان لە پەیوەندیی سەرچاوە ئاشوورییەکان‌دا خستۆتە بەر لێکۆڵینەوە:

Billerbeck, Thureau – Dangin, Forrer, E. Speiser, Herzfeld, J. Marguart.

هەڵکەوتی مێژوویی بۆکان

با سەیرێکی ساکاری هەل و هەڵکەوتی بۆکان بکەین لە مێژووی کۆنی پێش ئیسلامدا، جیا لەو ڕاستییەی کە بۆکان خۆی بەشێک بووە لە مادی بچووک. ئەگەر وەک شار، ناوچە یا ناوەندێک بیگرینە بەرچاو، دراوسییەکانی بریتی بوون لە:

لە بەشی ڕۆژهەڵاتەوە: تەختی سولەیمان، ئاورگەی شیز و شاری پەراسپەی ساسانییەکان، سماقان و فەرهادتاشی بیبیکەند.

لە لای ڕۆژاواوە: فەقرەقای مەهاباد (قەبری فەرەوەرتیشی مادی)، شارویران، گردی حەسەنلووی نەغەدە و شارسانییەتی ئوورارتوی ئەرمەنی.

لە باکوورەوە: گوندی قەڵایچی، گوندی سەراو و ڕەحیمخانی سەر چۆمیمەجیدخان کە یەک لەو دوو شوێنە بەرانبەر دێتەوە لەگەڵ «نسا»ی پێتەختی مانناییەکان.

لە لای باشوورەوە: گردی گرنگی گوندی بۆگەبەسی، زێویەی سەقز، شارستانییەتی سەکایی و کاسی و دوورتریش ئاشوور و گۆتی و لووللووبی.

ئەگەر ٣٨ گردی مێژوویی بۆکان و دەوروبەری، بە گردی قەڵای نێوشار، گردی کولتەپە، حەمامیان و ئەوانی دیکەوە بگرینە بەرچاو، کە سارگۆنی دووهەم پادشای ئاشووری لە ساڵی ٧١٦ ـ ٧١٥ی پێشزایین دەوڵەت ـ شارەکەی فەوتاندن، ئەوا گرنگایەتیی مێژوویی شار و ناوچەکەمان تا ڕادەیەک بۆ دەردەکەوێ. لە بەشەکانی دواتردا باسی هەندێ سەرچاوە دەکەم کە سەبارەت بە شارستانییەتی مانناییی دواون و مانناییەکانیش بەبێ هیچ گومانێک لەم ناوچەیە ژیاون و هەروەها باسی شارستانییەتی دیکەی ناوچەکەن.

بەکورتی، بۆکان و دەوروبەری مووزەیەکی مەزنی سەرئاواڵەیە.

شارستانییەتی ماننایی

تا ئەم ساڵانەی دوایی دەگوترا کە پێتەختی مانناکان لە دەوروبەری گوندی سەراو و ڕەحیمخانی سەر چۆمیمەجیدخان بووبێ. وا دوای توێژینەوەی ئەم دواییيانە لە ئاسەوارەکانی گوندی قەڵایچی هەندێ بەرەو باشووری ڕۆژهەڵاتی سەراو و ڕەحیمخان، هەندێک لە شوێنەوارناسە ئێرانییەکان ناوی گوندی قەڵایچی وەک پێتەختی ماننا دەبەن. هەر دوو شوێنەکە لە نزیک بۆکان و سەر بە بۆکانن.

ئەم یا ئەو، مانناکان لە ناوچەی دەوروبەری بۆکاندا حوکمێکی بەرفراوانیان دامەزراندبوو و پێش هاتنی مادەکان بۆناوچەکە، دەسەڵاتیان بەسەر دەیان «دەوڵەت ـ شار»دا دەڕۆیشت. مانناکان لەگەڵ ئوورارتوويیيەکان لە بەشی ڕۆژاوای خاکەکەیان لە شەڕێکی هەمیشەییدا بوون، بەڵام ئەوە ئاشوورییەکان بوون لە دوای چەند جار لەشکرکێشانە سەر ناوچەکە، لە ساڵی ٧١٤ی پێشزایيندا نزیکەی ٤٠ دەوڵەت ـ شاریان تا گوندی بۆگەبەسی باشووری بۆکان لێ وێران کردن و مادەکان بوون کە هاتن و حکوومەتەکەیان بەیەکجاری لێهەڵوەشاندنەوە.

پان تورکیستەکانی ئەمڕۆی تورکیا، کە دەیانەوێ هەموو دیاردەیەکی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بەرنەوە سەر ڕەگەزی تورک، لەم ساڵانەی دواییدا هەوڵیان داوە خۆیان بە مانناکانەوە ببەستنەوە و زمانی مانناکان بە تورکی دابنێن و ئەوەش دیعایەیەکی بەتاڵە و ئاشکرایە فڕی بەسەر ڕاستییەوە نییە.

مێژووی مادی دیاکۆنۆف لە زۆر شوێندا باسی شارستانییەتی مانناکان دەکا، ئەوەش هەر لە یەکەم دێڕی یەکەم لاپەڕەوە هەتا نێوەڕاستەکانی کتێبەکە و بەتایبەت فەسڵی دووهەم (ل ١٣٩ بەدواوە لە تەرجەمەی فارسیدا)؛ هەروەها کتێبی فارسی «آذربایجان در سیر تاریخ ایران، از آغاز تا اسلام»نووسینی ڕەحیم ڕەئیسنیا باسێکی زۆری لە حکوومەتی مانناکان کردووە و بە کۆنترین دەوڵەتی موعتەبەری دەزانێ و دەڵێ: «لەسەر خاکی ئازەربایجان» داندراوە (ل ١٣٩). ڕەئیسنیا دەڵێ «ماننا» یەک لە

ڕێکخراوە حکوومییەکانی «لووللووبی ـ گۆتی» بووە (ل ١٩٧)؛ دواتریش دەنووسێ لە نێوان سالآنی ٨١٠ تا ٧٧٤ی پێش‌زایین‌دا، هێزەکانی ئاشوور ١۴ جار هێرشیان کردە سەر خاکیماننا (ل ١٩٨). ڕەئیس‌نیا کە ڕوانگەیەکی تا ڕادەیەک «تووڕانی» هەیە، لە لاپەڕەی ٢٠١ی کتێبەکەی‌دا ناوی یەک لە شاهانی مانناییی بە «ئازا» دەبا و دەڵێ «ئازا لایەنگریی ئاشوورییەکانی دەکرد.» زۆر وا هەیە ئازا هەمان ناو بێ وا کوردان ئێستا لەسەر کوڕانی خۆیانی دادەنێن یا دەیکەنە ناسناو بۆ واتای بەجەرگ و دلێر. لە لاپەڕەی ٢١۶ش‌دا لە زمانی ئاندرێ گوداری کۆنەوارناسەوە دەڵێ: «هونەری سەکایی لە بنەڕەت‌دا هونەرێکی مانناییی‌یە...»

لە پێوەندی لەگەڵ مانناکان‌دا گەلێک سەرچاوەی دیکە هەن و دوو لەو کتێبانە، «تاریخ مردم ایران» نووسینی دوکتۆر «عبدالحسین زرین‌کوب» و «تاریخ ایران‌زمین»ی دوکتۆر «محمدجواد مشکور»ن.

بەداخەوە لە سەرچاوە کوردییەکان و بۆ نموونە، لە «خولاسەیەکی تاریخی کورد و کوردستان»ی ئەمین زەکی‌بەگ‌دا ئاماژەیەک بە مانناییی‌یەکان نەکراوە.[1]

---

١. رحیم رئیس‌نیا، آذربایجان در سیر تاریخ ایران از آغاز تا اسلام (بخش اول)، انتشارات نیما، تبریز ١٣۶٨/ ١٩٨٩، فارسی.

مانناکان[1] لە ئینسیکلوپێدیای بریتانیکادا

ئینسیکلوپێدیای بریتانیکا یەک لەو سەرچاوانەیە وا سەبارەت بە مانناییەکان بابەتی نووسیوە و من لێرە لە درێژەی باسی مانناکان‌دا وەرگێڕاوی کوردیی بابەتەکەتان پێشکەش دەکەم:

«خەڵکی دانیشتووی باکووری ڕۆژاوای ئێرانن، کە خاکەکەیان پێی دەگوترێ ماننای (Mannai) یا مانا (Mana)، لە باشووری گۆلی ورمێ و ئازەربایجان و کوردستانی ئێستا. لە سەردەمی خۆیان‌دا تا سەرەتای یەکەمین هەزارەی پێش‌زایین، مانناکان لە سێ لاوە لەلایەن سێ هێزی گەورەوە دەور درابوون: ئاشوور لە ڕۆژاواوە، ئوورارتوو لە باکوورەوە و مادەکان لە باشوورەوە. لەو سەردەمەدا کە ئاشوور بەرەو ڕۆژهەڵات پەرەی دەسەند ناویان بۆ یەکەم جار لە ساڵنامەی شای ئاشوور، «شەلمانەسەر»ی سێهەم (۸۵۹ ـ ۸۲۴ی پێش‌زایین)دا هاتووە. بۆ دواجاریش لە ساڵنامەی ئوورارتوودا ناویان براوە لەلایەن روسا (Rusa)ی دووهەمەوە (۶۸۵ ـ ۶۴۵ی پ. ز)؛ هەروەها لەلایەن ئاشوورییەکانەوە [بۆ دواجار] لەلایەن «ئیسارهادۆن»ەوە (۶۸۱ ـ ۶۶۹ی پ. ز) بەگشتی، مانناییەکان دوای هێرشی «سەکا» و سەرهەڵدانی مادەکان لە سەدەی حەوتەمی پێش‌زایین‌دا، ناسنامەی خۆیان لە دەست دا و چوونە ژێر دەسەڵاتی مادەکانەوە. ناوی شوێن و کەسەکان لە زمانی مانناییدا پێوەندیەکی بە زاراوەیەک لە زمانی حوری (Hurrian)یەوە هەبوو.

ررِوون کردنەوە:

من ئەم تەرجەمەیەم لەبەر چاپێکی کۆنی بریتانیکا ئامادە کردووە. ئێستا کە سەردانی چاپی تازەی بریتانیکام کرد بۆ پێداچوونەوە و تەواوکردنی وتارەکە، بەداخەوە بابەتی لەمەڕ مانناییی تێدا نەبوو.

1. Mannaeans

شارستانییەتی زاموا/ زاموئا (زاموای نێوخۆیی)

وەک لە چەند بەشی پێشتر باسم کرد، مێژووی بۆکان پێوەندیی نزیکی بە هەندێ شارستانییەتی کۆنەوە هەیە و لەوانە مادی و شارستانییەتەکانی پێش هاتنی ماد و ئارییاییەکان بۆ ناوچەکە.

لەو شارستانییەتانەدا باسی «ماننـاکان»م کرد و لێرەدا سەبارەت بە «ئەیالەتی زاموا» دەدوێم. دیاکۆنۆف لە مێژووی ماددا کاتێ خاکی ماد لەباری جوغرافیاییەوە دابەش دەکا (ل ٨٥ی ترجمەی فارسی) و دەنووسێ: «ب: لێواری باشووری گۆلی ورمێ و حەوزەی چۆمی جەغەتوو و ئەو ڕووبارانەی وا بە شێوەی هاوتەریب لەگەڵ ئەودا دەڕژێنە خوارێ [و تەتەهووی بۆکان یەک لەوانە]، لە سەدەی نۆهەم[ی پێش‌زایین]دا بە «زامو»ی نێوخۆیی دەناسرا و بەسەر چەند یەکەی سەربەخۆی سیاسیدا دابەش دەبوو (حاررانا،ماننا، مێسی و...). ئەم ناوچەیە، درەنگتر ناوکی دەوڵەتی ماننای پێکهێنا [واتە زاموا پێش ماننا بووە] و دەکرێ لە سەدەی حەوتەمی پێش‌زایین بەدواوە بە ناوەندی ئابووریی ماد بێتە حیساب... ئەیالەتی «زاموئا» یا «لووللوو» لە باری جوغرافیاییەوە پەیوەندیی زۆری لەگەڵ ئاشوور هەبووە و هەموو ئەو خاکەی کە لە گۆلی ورمێوە تا بەشەکانی ژوورووی ڕووباری دیالە (ناوچەی شاری ئێستای میاندواو و بانە و سلێمانی و زەهاو و سنە) لە واتای بەربڵاوی خۆیدا بەو ناوە دەناسرا و زاموئایی پێدەگوترا. زاموئا، بەشی سەرەوەی دۆڵی ڕووباری «زێ»ی بچووک بووە... (ل ٨٦ ـ ٨٧).»

مێژووی مادی دیاکۆنۆف و سەرچاوە مێژووییەکانی ئەو سەردەمانە ناوی «زاموا»یان تۆمار کردووە و توێژەرەوەی مێژووی کۆنی ناوچەی بۆکان پێویستە سەیری هەموو ئەو سەرچاوانە بکا.

خاڵێکی گرنگ لە پەیوەندیی زاموا و شوێنەوارە کەوناراکەی قەڵایچیدا ئەوەیە مامۆستای کەوناراناس دوکتۆر حەسەن‌زادە یەک لە پسپۆڕانی بواری کەلەپووری

فەرهەنگیی ئێرانە، لەســەر ئەو بابەتە کاری کردووە و وتاری نووسـیوە کە یەکیان بریتییە لە:

حسن‌زادە، یوسف، «تحلیل آماری بقایای معماری محوطه مانایی قلایچی بوکان»، نشـریه سـازمان میراث فرهنگی ایران، سـال دوم، شـماره ٣، بهار و تابسـتان سال ١٣٨٥/ ٢٠٠٦، صفحات ٤٨ ـ ٥٦.

مۆنیومێنتی ئیزیرتوو

بـۆکان و ناوچەکـەی پێش هەموو کەس و زیاد لە هەمـووان هی ماننـاکانە. مانناکان گەورەترین هێز و دەسەڵاتی ناوچەکە بوون پێش ئەوەی داگیرکەرانی ماد پێیان بگاتە مەڵبەندەکە و بنەمای هەموو شتێکمان لێ‌تێکبدەن. پێتەختی مانناکان لە نزیک گوندی «قەڵایچی» بۆکان بووە و لەوێوە بەربەرەکانی ئاشوور و ئوورارتوو و سەکاکان کراوە، بەکورتی «ماننا» ناوێکە ئاوێتەی مێژووی شـاری بۆکان بووە و پێویسـتە لە هەموو نووسین و کارێکی هونەری‌دا ئەم پەیوەندە مێژوویی‌یە ڕەنگ بداتەوە. تەنانەت گردی قەڵای نێوەڕاسـتی شـاری بۆکان شـوێنەوارێکی دەستەخوشکی ئیزیرتوویە و دەبێ لێی بکۆڵدرێتەوە.

دانرانـی کارێکـی هونـەری بەنـاوی» مۆنیومێنتـی ئیزیرتـوو» لـە نێوەڕاسـتی شـاری بـۆکان لـەو کارە مەزنانەیە کە جێگەی دەسخۆشـییە، پێـش هەموو کەس لە خوڵقێنەرەکـەی، کاک هێمـن قارەمانـی و ئینجـا لـە هەمـوو ئەوانەی وا دەسـتیان لە پێکهێنانی‌دا بووە و هەروەها شـارەوانی شـارەکەش کە ڕەزامەندیی لەسـەر دانانی مۆنیومێنتەکەیدەربڕیوە.

هیوادارم هەنگاوی هاوچەشن بۆ زیندووڕاگرتنی مێژووی دەوڵەمەندی شارەکە و کەسایەتیی ناوداری وەک سەردارەکان، بەتایبەت شەهید حەمەحوسێن‌خان، عەللامەی قزڵجی، شاعیرانی وەک ئاوات، حەقیقی، نووری، سوارە، وەفا و هونەرمەندانی وەک حەسـەن زیـرەک و قالەمەڕە بەڕێوە ببرێ و هەیکەلی ئەو گەورەپیاوانە لە شـوێنی جیاجیای شارەکە بەرز بکرێتەوە.

بۆکان ناوەندی هونەرە و سیمای شارەکە دەبێ ئەو تایبەتمەندییە دەربخا.

بەردەنووسێکی بزربووی سەر چیای تەرەغە

«وەرگێڕی کوردی پێی خۆشە سپاسی زۆری پرۆفیسۆر ماریۆ سالڤینی و دوکتۆر مەریەم دارا بکا بۆ مۆڵەت پێدانی میهرەبانانەیان بۆ تەرجەمە و بڵاوکردنەوەی ئەم وتارەیان و هەڵگرتنی مافی کۆپی ڕایتس لەسەری.»

ئەم وتارە سەبارەت بە بەردەنووسێک نووسراوە کە بە خەتی بزماری و زمانی ئوورارتوویی لە بەرزاییەکانی چیای تەرەغەی بۆکان هەڵکەندراوە و گرووپێکی شاخەوانی لە ساڵی ١٩٩٧دا بە کامێرای تەلەفۆنی موبایل فیلمیان لێ‌هەڵگرتۆتەوە. دواتر پسپۆڕێکی ئیدارەی «میراث فرهنگی»ی ئێران لە وتاری ساڵی ٢٠٠٨ی خۆیدا هەواڵی فەوتان و بزربوونی بەردەنووسەکەی ڕاگەیاندووە.[١] لە ئەنجامدا، فیلمی ئەو گرووپە شاخەوانە بۆتە تاقە سەرچاوە و نیشانەی بەجێماوی ئەم شوێنەوارە مێژووییە و سێ پسپۆڕی خەتی بزماری دەقی تۆمارکراوی نێو فیلمەکەیان تەرجەمەی ئینگلیزی و فارسی کردووە.[٢]

وتارەکە بە ئینگلیزی نووسراوە و گۆڤارێکی ئەنجومەنی توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیک و قەفقاز لە ئێرەڤانی ئەرمەنستان بە هاوبەشی لەگەڵ زانکۆی ئۆکسفۆردی بریتانیا لە ساڵی ١٩١٨دا بڵاوی کردۆتەوە، منیش ڕاستەوخۆ کردوومەتە کوردی.

نووسەرانی وتار، پرۆفیسۆرێکی ئیتالی و پسپۆڕێکی ئێرانین، کە لە ساڵی ٢٠١٩دا چوونەتە شوێنەکە و بە یارمەتیی شاخەوانێک و دوو کەسی دیکەی خەڵکی ناوچە، شوێنی بزربوونی بەردەنووسەکەیان بە چاو بینیوە، ئینجا لە هەمان ساڵدا

١. حەسەن‌زادە، یوسف. ٢٠٠٨، «بەردەنووسی تازەدۆزراوەی ئوورارتوویی بۆکان دزراوە»، باستان پژوهی شمارە ٢ـ٤، ص ١٢٩ـ١٣٠.

٢. [زۆرجاران ڕاگەیاندنی هەواڵی شوێنەوارە مێژووییەکان قاچاخچیی نوستوو وەخەبەر دێنێ و دەبێتە هۆکار بۆ دزین و تاڵانوبڕۆی شوێنەوارەکە. هەر بۆیەش دەبێ لە ڕاگەیاندنی هەواڵی شوێنەوارە مێژووییەکان‌دا بیر لە هەموو لایەنێکی کارەکە بکرێتەوە. ئەو بەردەنووسە بەنرخەش دەبێ لە ماوەی ١١ ساڵی نێوان ساڵی ١٩٩٧ی فیلمەکە و ٢٠٠٨ی ڕاگەیاندنی هەواڵی نەمانەکەی‌دا دەستی چەپەڵی تاوانبارانی پێگەیشتبێ. وەرگێڕ]

ئەم وتارەیان نووسیوە و بڵاویان کردۆتەوە.

بەردەنووسەکە لە چەند لایەنەوە خاوەنی گرنگایەتییە:

یەکەم، بەڵگەیەکی ژیاریی مرۆڤ بەگشتییە و دەتوانێ گۆشەیەکی تاریکی مێژووی شارسانییەت لە جیهان و ناوچەکەدا ڕوون بکاتەوە.

دووهەم، دەوروبەری ٢٩٠٠ ساڵ پێش ئێستا نووسراوە و مێژووی بەبەڵگەی شارستانییەتی ناوچەکە دەگەڕێنێتەوە بۆ دەوروبەری سێ هەزار ساڵ پێش ئێستا.

سێهەم، بە زمانی ئوورارتوویی نووسراوە، کە بۆ گەلی ئەرمەنی ـ وەک وەچەی ئوورارتوویی‌یە کۆنەکان ـ جێگەی گرنگایەتیی تایبەتە.

چوارەم، بۆ پسپۆڕانی مێژووی «ماننا» و هەردوو گەلی کورد و ئازەربایجانیش کە بنەچەکەیان دەگەڕێتەوە سەر ئەوان، گرنگایەتیی زۆری هەیە باوەکوو بە خەت و زمانی باپیرانی ئەوان نەنووسرابێ.

پێنجەم، بەگوێرەی بۆچوونی نووسەران، تاقە شوێنەوارێکی نووسراوی ئوورارتوویی‌یە کە تا ئێستا لە باشووری گۆلی ورمێ دۆزرابێتەوە و ئەوە بۆ مێژووی سەرجەم ناوچەکە، بەبێ جیاوازیی ئیتنیکی بایەخدارە، لەبەر ئەوەی لەو سەردەمانەدا باشووری گۆلی ورمێ و ناوچەی کوردستان و ئازەربایجان و... بەدەست مانناکانەوە بووە، کە لەگەڵ ئوورارتوو و ئاشووردا شەڕی بەردەوامیان بوو؛ شوێنی بەردەنووسەکە دەریدەخا کە یەک لە شاهانی ئوورارتوو، واتە «ئیشپوینی» لەو قۆناغە تایبەتەی مێژوودا توانیویەتی لە خوارەوەی گۆلی ورمێ بەسەر مانناکاندا زاڵ بێ و مۆری خۆی لەسەر چیاکانیان بدا.

فیلمێک کە بۆتە بنەمای خوێندنەوەی بەردەنووسە بزربووەکە، بە کامێرای تەلەفۆنی موبایل هەڵگیراوە و ئەو کەسەی وا هەڵیگرتووە، خزمەتێکی کەموێنەی بە مێژووی ناوچەکە کردووە، بەڵام کەسەکە شاخەوان بووە، نەک فیلمهەڵگری پیشەیی و لە باری تەکنیکی هونەری فیلمەوە ناتەواویی لە کارەکەی‌دا هەیە و لە

ئەنجامدا بەشێکی بەرچاو لە نووسراوەکە ناخوێندرێتەوە.[١]

وەک ئاکامێکی ئەم بارودۆخە، نووسەرانی وتار، تاوانی کاری چەپەڵی شکاندن و فەوتاندنی بەردەنووسەکەیان داوەتە پاڵ «تالانچییە تازەکان» کە «وێرانگەرانی مێژووی هاوبەشن» و تووک و نفرینیان لێ کردوون کە گەنجینەیەکی بەنرخی ئەوتۆیان لە دەست مرۆڤایەتی دەرهێناوە.

تەرەغە و دەوروبەری ئێستا شوێنی ژیانی کوردە. ئەرکی گەورەی سەرشانی هەمووومان پاراستنی مێژووی کۆن و تازەمانە. گەلی بێ مێژوو گیایەکی بێ ڕیشەیە، ئەوانەی وا مێژووەکەمان بنکۆڵ دەکەن و ڕیشەی پەیوەندیی شارستانییەتمان لەگەڵ ڕابردوو دەردێنن، لە بەرانبەر مێژوو و ئەخلاقدا تاوانبارن و دەبێ دەستی چەپەڵیان لە ژیانی فەرهەنگیمان دوور بخرێتەوە. هەرکام لە ئێمە دەبێ سەربازێکی پاسەوانی شوێنەوارە دێرینەکانی وڵاتەکەمان بین، نەک هاودەست و هاوکاری قاچاخچییە نێونەتەوەیی‌یەکان. ئەوە ئەرکێکی مرۆڤایەتیشە، کورد بەشێکی دابڕاو لە جیهان نییە، مێژووی ئێمەش بەشێکە لە مێژووی مرۆڤایەتی و بەو پێیە لە بەرانبەر جیهانیشدا بەرپرسین. ئەم ئاکارە چەپەڵە و کردەوەی قێزەونی قاچاخچییەتی بە شوێنەواری ژێرخاکی، دەبێ بوەستێندرێ و قاچاخچییان لەقاو بدرێن، جا سەر بە هەر نەتەوەیەک بن جیاوازییەکی نییە.

ئێمە بۆکەمتەرخەمی لەئەرکی پاراستن وچاوەدێریی میراتە بەجێماوەکانی فەرهەنگی ڕابردوودا دەبێ خۆمان بە بەرپرس بزانین و هەرگیز نابێ بە چاوێکی ناسیۆنالیستی یان ئایینی سەیری دۆزەکە بکەین؛ زوربەی زۆری ئەو ئاسەوارە کۆنانە بەرهەمی دەستی باووباپیرانی میللەتانی دیکەی ناوچە بۆ نموونە، ئەرمەنی و ئاشوورین و دەیان قەومییەتی جۆراوجۆر لە ماوەی ئەو هەزاران ساڵەدا چاویان پێیان کەوتووە و پاراستوویانن، جا ئەگەر ئێستا چارەنووس لە بەردەستی ئێمەی داناون، ئەوە بۆ پاراستن و گەیاندنیانە بەدەستی نەوەی دوارۆژ، نەک فەوتاندن و بە قاچاخچی

١. بەداخەوە لە وتارەکەدا ڕوون نەکراوەتەوە ئەم گرووپە شاخەوانە کێ بوون و ئەو کەسەی وا فیلمەکەی هەڵگرتۆتەوە، کێیە.

فرۆشـتنیان! ئوورارتوو لە سـەردەمی جێگەی ئاماژەی ئەم بەردەنووسەدا، دووهەم دەسەڵات و دەوڵەتی ناوچەکە دوای ئاشوور بووە و شکاندن یان دزینی بەڵگەیەکی وا بایەخدار ناتوانێ ئەو مێژووە پڕشنگدارە بگۆڕێ یان مێژووی گەلێکی دیکە دەوڵەمەند بکا!

ئەوەی خوارەوە وەرگێڕاوی سەرجەم وتارەکەیە و هەموو ئەو وێنانەش کە لە کۆتایی وتارەکەدا دانراون، کراونەتە پاشکۆی دەقە کوردییەکە. بەداخەوە کۆپیی لینکی فیلمی بنەمای کارەکە لەگەڵ وتارە ئینگلیزییەکە نییە تا وەرگێڕی کوردیش ڕایبگوێزێتە ئێرە، بەڵام وێنەکان لەبەر هەمان ئەو فیلمە هەڵگیراون کە باسی کرا، واتە کەموزۆر هەمان شتن.

ڕوونکردنەوەی چەند خاڵ:

لە دەقە ئینگلیزییەکەدا کەڵک لە هەندێک نیشانەی تایبەتیی زمانەوانی وەرگیراوە کە وا هەیە لە تەرجەمە کوردییەکەدا دەقاودەق نەبن، خوێنەری شارەزای بوارەکە دەبێ بۆ وردبوونەوە بگەڕێتەوە سەر دەقی ئەسڵی.[1]

نە دەقی ئینگلیزی و نە تەرجەمە کوردییەکە دوایین قسە سەبارەت بە نێوەرۆکی ئەم بەردەنووسە ناکەن و هیوایە پسپۆڕانی وەک ڕێزدار ڕەسووڵ بەششاش کەنزەق و خەڵکانی ئاگاداری دیکە، زیاتری لەسەر بنووسن و زۆریش دوای نەخەن، بۆ ئەوەی چاوی ئەویندارانی تامەزرۆی مێژوو زووتر بەو زانیارییانە، ئەگەر هەبن، ڕوون ببێتەوە. هەروەها هیوادارم خەڵکانی ئاگاداری مەسەلەکە، چۆنییەتی تاوانی شکاندنی بەردەنووسەکە و ناوی تاوانبارە داخ لەدڵەکان ئاشکرا بکەن. بەڕێوەبردنی ئەم ئەرکە خزمەتێکی زۆرە بە پارێزگاری لە گەنجینە نەتەوایەتییە مێژووییەکەمان و بەرگر دەبێ لە دووپاتبوونەوەی تاوانەکە، هەر کەس کردبێتی.

1. https://www.academia.edu/42181622/An_Urartian_rock_inscription_on_Mt_Taragheh_in_ Iranian _Azerbaijan.

بەردەنووسێکی ئوورارتوویی لە چیای تەرەغە، لە ئازەربایجانی ئێران

میریۆ سالڤینی ـ مەریەم دارا[١]

پوختەی بابەت: نووسراوێکی ئوورارتوویی نوێی سەر تاشەبەرد لە چیای تەرەغە، نزیک گوندی عیلمابادی ڕۆژاوای بۆکان لە ئازەربایجانی ئێران دۆزراوەتەوە. بەڵگەی بەردەستمان چۆنیەتییەکی گەلێک ناتەواوی هەیە، بەڵام نووسەران[ی وتارەکە] هەوڵیانداوە ڕەمز و ڕازی فیلمێکی کۆن یەکالا بکەنەوە بۆ ئەوەی لەتوکوتەکانی دەقە بزمارییەکە بخەنەوە سەر یەک، کە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتاکانی مێژووی ئوورارتوویی. ناوی ئیشپوینی شا[٢] و مینوای[٣] کوڕی، سەردەمێکی بەرەو دوایین چارەکی سەدەی ٩ی پێشزایین پیشاندەدەن. ئەوە کۆنترین دەقی ئوورارتوویییە کە لە ئوستانی ئازەربایجانی ڕۆژاوای ئێران دۆزرابێتەوە.
زانیاری: مێژووی ئوورارتوویی، دەقە بزمارییەکان، ئێران، ئوستانی ئازەربایجانی ڕۆژاوای، نووسراوی سەر تاشەبەرد، تالانچییان

ناساندن

تیمێکی شاخەوانی ساڵی ١٩٩٧ لە کاتی شاخەوانیی سەر چیای تەرەغەدا، کە ٢٢٥٠ میتر لە ڕێکی دەریاوە بەرزە و کەوتۆتە دەوروبەری ٦ کیلۆمیتریی باکووری گوندی تەرەغە و ٢.٦ کیلۆمیتریی گوندی عیلماباد (وێنەی ژمارە ١)، نووسراوێکیان بە خەتی بزماری لەسەر تاشەبەردێکی نزیک لووتکەی چیاکە دۆزییەوە. عیلماباد کەوتۆتە دەوروبەری ٢٥ کیلۆمیتریی بەری ڕۆژاوای بۆکان و ٣٢ کیلۆمیتریی قەڵایچی، لە ئوستانی ئازەربایجانی ڕۆژاوای کۆماری ئیسلامیی ئێران. شاخەوانەکان توانییان بەهۆی تەلەفۆنە موبایلەکەیانەوە ڤیدیۆیەک لە نووسراوەکە تۆمار بکەن، بەڵام ئاکامەکەی کەیفییەتێکی خراپی هەبوو (وێنەی ٢). بەگوێرەی قسەی ئیسماعیل

1. An Urartian Rock Inscription on Mt. Taragheh in Iranian Azerbaijan by Mirjo Salvini and Maryam Dara.
2. King Ispuini.
3. Minua.

فەرامەرزی،[١] نووسراوەکە کەوتبووە نزیک لووتکەی چیاکە و وێرانەی مەتەرێزێکیش لە نزیک نووسراوەکە بەرچاو دەکەوت.

«میراث خبر»[٢] لە ساڵی ٢٠٠٦دا هەواڵی «دزران»ی ئەو نووسراوەیەی ڕاگەیاند. یۆسف حەسەنزادە هاوڕێ لەگەڵ هەواڵی بێسەروشوێنبوونەکەی، ڕاپۆرتێکیشی سەبارەت بە نووسینەکانی بڵاوکردەوە.[٣] بەو شێوەیە، سەرەتا بەڵگەیەکی بەفیلمکراو[ی ٣٧ خولەکی] بەرهەم هات، ئینجا ڕەسووڵ بەششاش کەنزەق[٤] توانی هەندێک وشەی نووسراوەکە لەو فیلمە ساغ بکاتەوە، بەڵام هەرگیز ئەنجامەکەی بڵاونەکردەوە. ئەو وای خستە بەرچاو کە بۆی هەیە نووسراوەکە دەقێکی دووانەی ئاشووریشی هەبووبێ و دەسنیشانی ئەوەی کرد کە ناوی خاڵدی[٥] و ئیشپوینی[٦] تێدا ناسیوەتەوە.

نووسراوەکە بۆ توێژینەوە لەسەر ئوورارتوویی‌یەکان گەلێک گرنگە، لەبەر ئەوەی

١. وتوێژی مانگی ژوەنی ٢٠١٩.
٢. [بڵاوکراوەیەکی ڕێکخراوی «میراث فرهنگی» ئێرانە لە تاران بڵاو دەبێتەوە: «https://miras.news»، بەداخەوە ئارشیڤی بڵاوکراوەکە هیچ تۆمارێکی بۆ ژمارەکانی ساڵی ١٣٨٥/ ٢٠٠٨ی خۆی لەسەر ئینترنێت دانەناوە، دەنا دەبووایە ئەم وتارە گرنگەشم لێرە دابنایە. وەرگێڕ]
٣. نووسەران[ی وتار] پێیان خۆشە سپاسی پرۆفیسۆر ستێفان کرۆڵ، یۆسف حەسەنزادە، ئیسماعیل فەرامەرزی و ئۆغوز ئاراس بکەن بۆ زانیاری و یارمەتی بەنرخیان لەپێناو دۆزینەوەی فیلم و وێنەکان. زانیارییەکانی پرۆفیسۆر کرۆڵ بریتین لەوانەی خوارەوە: تەرەغە ناوی گوندەکەیە، نزیکەی ٦ کیلۆمیتر لە بەردەنووسەکەوە دوورە، ئەم شاخەی وا بەردەنووسەکەی لێ دۆزراوەتەوە ناوی «بەرەغانە»یە [ئەم ناوەم بۆ ساغ نەبۆوە، بۆی هەیە هەمان تەرەغە بێ (؟) وەرگێڕ]. ئێمە پشتڕاستی ناوی تەرەغە دەکەینەوە [و دەڵێین] خەڵکی خۆجێیی بینیویانە (بڕوانە خوارەوەتر). ئێمە هەروەها سپاسی دوکتۆر یەرڤاند گرێکیان دەکەین بۆ هەندێک بیرۆکەی بەکەڵک. حەسەنزادە ٢٠٠٨: پەڕەی ١٢٩. سەیر کردنی بەڵگەکان وای دەردەخا کە لە ڕاستیدا وێچوو نییە نووسراوەکە دزرابێ؛ واهەیە زیانی پێگەیەنرابێ یان شێوێنرابێ.
٤. Rasoul Bashash Kanzagh [بەگوێرەی زانیاریی من، پسپۆڕێکی ئێرانیی خەتی بزمارییە. وەرگێڕ].
٥. Haldi [لە دەقەکەدا بە پیتی /ح/ نووسراوە بەڵام لە زۆر دەقی کوردی و فارسی و عەرەبیدا وەک خاڵدی دەنووسن. وەرگێڕ]
6. Ishpuini.

تا ئێستا هیچ نووسراوێکی ئوورارتوویی لە باشووری گۆلی ورمێ[١] نەدۆزراوەتەوە. نووسـراوەکە دەوروبەری ٨٠ سـانتیمیتر تا ٦٠ سـانتیمیتر پان بووە و دە دێڕ دەقی بزماریی ئوورارتوویی گرتۆتەبەر. وێنەکانی دەوروبەری تاشـەبەردە نووسـراوەکە، هەموو پیشاندەری کوترانەوە و ورکەی بەجێماوی تێکشکانی نیشانەکانی سەرەتا و کۆتایی دێڕەکانن (وێنەی ٣).

تەرەغە؛ نووسینەوەی پیت بە پیتی بەردەنووسەکە

دۆخـی خراپی بەڵگەی بەردەسـت، سـەرەڕای هەوڵێکی زۆر بـۆ خوێندنەوەی، تەنیا مۆڵەتـی ڕاگواسـتنی هەندێک بەشـیمان پێدەدا. ئێمە لێـرەدا دەتوانین هەندێک وێنەی وەرگیراو لە ڤیدیۆکە پیشـان بدەین هاوڕێ لەگەڵ نووسـینەوەی ئەو نیشـانانەی وا دەبینرێن و دەسنیشان کردنی دێڕی پەیوەندیداری نێو دەقەکە. ئێمە زیاد لە دە دێڕ هیچی دیکەی تێدا ناناسینەوە.

وێنەی ٤. سەرەتای دێڕی ١ تا ٤.

دێڕی ٣.]مان کور بی- ا- ئی[

وێنەی ٥. سەرەتای دێڕی ١ تا ٥.

دێڕی ١.]-نی- نی

دێڕی ٢. م یش- پو-[

دێڕی ٣. مان شو مان کورب[ی-

دێڕی ٤. ئو؟(-)ئو[،]خ- پو؟- تا[

وێنەی ٦. بەرەو کۆتایی دێڕەکانی ١ تا ٣

دێڕی ١.]- دی- نی- نی ئوش- گ[ی-

دێڕی ٢. م]د[سار،(؟)- دو- ری]-[

دێڕی ٣.]-ا - نی[ی

١. [باشـووری گۆلی ورمێ و موکریانی ئێسـتا، لەو سەردەمانەدا بەگشتی لەژێر دەسەڵاتی مانناییەکاندا بووە، بەڵام شـاهانی ئوورارتووش وەک ئاشـوورییەکان گەلێک جارهێرشیان کردۆتە سەری. وەرگێڕ]

وێنەی ٧.

دێڕی ١.]]ئوش-گی[-[

کۆتایی دێڕی ٢. د]ئو

وێنەی ٨.

دێڕی ١.]-شی-نی دخال-دی[-

دێڕی ٢.]ئی-نی-نی م]د[[

دێڕی ٣.]]ئەی[-ئی ممی-نوو-]ئەی[-[

وێنەی ٩.

دێڕی ١.]-دی-نی-نی ئوش-گ]ی-

دێڕی ٢. م[دسار -]دوو- ری]- [

دێڕی ٣.]- ا- ن]ی

وێنەی ١٠.

دێڕی ١، کۆتایی.]ئوش- گی- نی

دێڕی ٢، کۆتایی.]-]دوو- ری]- ئی- حێ

دێڕی ٣، بەرەو کۆتایی. —پ]وو- ئو-]ی- نی- حێ

وێنەی ١١.

دێڕی ۵،]خ پوو؟- تا[

دێڕی ۶،] میش؟؟ ا- گ]و؟- بی؟

دێڕی ٧،] خ ما- نی مێش[-

وێنەی ١٢

دێڕی ۴،] ئوش- تا- خ[

دێڕی ۵،]- لی ا خ خ[

دێڕی ۶،]- لو-]بی؟[خ خ

دێڕی ٧،]- ئێ ممی- ن]یو]-]ئا]- [

وێنەی ١٣.

دێڕی ٧،]ما نی می[ش-

دێڕی ٨،]- نی شی- د[ا-

دێڕی ٩،] خ ا ی ر[ی

وێنەی ١٤.

دێڕی ٤. -ت[ا-]بی؟[خ

دێڕی ٥،] ا خ خ [

دێڕی ٦، - ل]و-]بی؟[خ خ خ [

دێڕی ٧،] ممی- [نو- ا [

وێنەی ١٥.

دێڕی ٣، بەرەو کۆتایی، - پ]و- وو-]ی- نی[- ح[ئێ]

کۆتاییەکانی دێڕی ٤ تا ٧ ئێستا ناخوێندرێتەوە.

نوسخەی ئەسڵی لە ڕێگەی یەکخستنەوەی لەتوکوتی جۆربەجۆری ڤیدیۆ ئەسڵییەکە پێکهات (وێنەی ١٦).[١]

درێژایی دێڕەکان وێدەچێ ڕێکوپێک نەبێ، هەر بۆیەش سازدانەوەی نیشانەکان لە سەرەتا و کۆتایی هەر دێڕێکدا جێگەی دڵنیایی نییە. ئەم مەسەلەیە لە بەردەنووسی دیکەشدا بەرچاو دەکەوێ، بەتایبەت لە ناوچە دوورەدەستەکاندا، بۆ نموونە لە ئووجاسەر - ئیلانداغ[٢] (سی تی یوو ئەی ٣-٨)ی شا ئیشپوینی و مینوا، هەروەها لە ئۆرتاکەنت[٣] (سی تی یوو ئەی ٨-٧) ی ئارگشتی ١.[٤]

ڕاستەکەوانەکان بۆچوونی گشتی سەبارەت بە پانتایی کەلەبەری نێوان وشەکان پیشاندەدەن (وێنەی ١٦).

1. [Dḫal-di-ni]-ni uš-ma-ši-ni Dḫal-di-ni-ni [uš-gi-ni] (17 signs)
2. [?] miš-pu-ú-i-ni-ni mD[sar5 ?-du-ri-e-ḫé] (14 signs + X ?)

---

١. شێوانی کۆپییەکە بەستراوەتەوە بە وێنەکانی بەردەست و لەسەر بنەمای تۆمارە ڤیدیۆییەکەدایە.

2. Ojasar-Illandagh.

3. Ortakent.

4. Argishti 1.

3. [?] MAN ŠÚ MAN KURbi-a-e mmì-nu-a-n[i miš-pu]-ú[-i-ni-e-ẖé] (20 signs?)
4.]ú?(-)ú-ẖi?-ni x x ni ⌈uš-ta]-x[
5.]-pu-ta-li šu-ri-li a x x[
6. M]EŠ? a-⌈gu-bi]? ⌈ba]-ad-gu-lu-⌈bi] x x [
7.]x ma?-ni miš-pu-ú-i-ni-e mmì-nu-a(-)[
8.]x-ni ši-’a?-li šú-ri x[
9.]x a i ri du? te x x[
10.] ⌈D]ẖal-di-ni[(-)

(١) بەهۆی (سپاس بۆ) پارێزگاری کردنی [خودای خاڵدی]، بەهۆی (سپاس بۆ) یارمەتی (؟)ی خودای خاڵدی

(٢)] (ئێمە)، کە ئیشپوینی، کوڕی ساردوری (ن)

(٣) ؟] شای گەردوون، شای وڵاتی بیا (و) مینوا [کوڕی ئیشپوینی]

(٤)] X X X X X X

(٥)] X X ناوچەکانی/ وڵاتانی (شوری+لی) X

(٦)] من ڕێبەرایەتیم کرد؟، من دەستم بە سەردا گرت X

(٧)]X بۆ ئیشپونی و مینوا

(٨)] X X X X چەک

(٩)] X X X

(١٠)] خودای خاڵدی[

دێڕی ١: ڕوونووس کردنی پیت بەپیتی[ی دێڕەکە] بەو شێوەیە: خاڵدی+ح+نی+نی ئوشماشی+نی خاڵدی+ی = نی+نی ئوشگی+نی، کە بە مەزندە دەبێتە: بەهۆی خاڵدییەوە، بەهۆی پارێزگاری کردن، بەهۆی خاڵدییەوە، بەهۆی – یارمەتی (؟).

دێڕی ٢: ناوی ئیشپوینی دۆخی ناوێکی هەیە بۆ کرداری تێپەڕ، کە حاڵەتی بکەریی ناڕێکوپێکیشی پێدەگوترێ و بەو پێیە بە دڵنیایی ناوی مینوا، کە لەگەڵ ناوی باوکیدا دێ، تەنانەت ئەگەر پاشگریش بێ، نەپارێزراوە[؟]. ئەوە تایبەتمەندی عینوانی شاهانەیە، کە بە عادەت لە سەرەتای نووسراوەکاندا نابیندرێ. عەینی شتە بۆعیبارەتە تێنەپەڕەکان و لە دەقی ئیشپوینی و مینوادا ئەو حاڵەتە لە [بەردەنووسی]

یاشـیلالیچ[١] (سـی تی یوو ١، ئەی ٣ـ٢) و کێلەشـین[٢] (سی تی یو ١، ئەی ٣ـ١١)یش‌دا بینراوە، بەڵام ئەوە دۆزە سەرەکییەکە نییە.

دوایین نیشانەی دێڕی ٢ بریتییە لە ـ حێ، کۆتایی پاشگری شاهانە، وەک لە دەقی سـی تی یو ١، ئەی ٣ ـ ٦دا هاتووە و دێڕی سـێهەمی ئاوایە: ئوش ـ تا ـ بی میش ـ پو ـئوو ـ ی ـ نی ـ نی م دسـار ـ دو ـ ری ـ ێ ـ حێ ممی ـ نو ـ ا ـ نی میش ـ پو ـ ئوو ـ ی ـ نی ـ حێ.

دێڕی ٣: وەک لە [بەردەنووسـی] کێلەشـینیش‌دا وەهایە، تەنیا ئیشپوینی عینوانە شاهانەکانی هەیە. عینوانی «مان شوو» یەکەم جار بۆ ساردوریی یەکەم[٣] هاتووە، کە باوکی ئیشپوینی بووە (سی تی یوو ئەی ٣ـ١١). لە هەندێک دەقی ئیشپوینیش‌دا، کە بریتین لە نووسراوی دوو زمانەی کێلەشین (سی تی یو ئەی ٣ـ١١ Rev. ١٦) و لە ئاڵقە برۆنزییەکانی «یوخاری ئەنزەف»[٤] (سـی تی یو ٤ بی ٢ـ٧)دا هاتووە و عینوانی مان کورنا ـ ی ـ ری بە شـوێنی‌دا دێت. ئێمە لە نووسـراوەی بەردەسـت‌دا، لەجیاتی مـان کورنـا ـ ی ـ ری، عینوانـی مـان کوربیـا ـ ا ـ ئـێ، بەواتـای «شـاهی وڵاتـی بیا» دەبینیـن. ئـەوە لە هەردوو ڕوانگەی وشەناسـی و زمانەوانییەوە گرنگترین توخمە. بیـا ـ ئـێ بیچمێکـی ڕوونی ئیزافە/ ملکییـە، ئیجازەمان پێدەدا ناوی شـوێنی بیا، تاک بخەینەوە، کە بنەمای ناوی خۆجێیی «بیاینیلی»یە و نرخی شی‌کردنەوە زمانەوانی و وشەناسییەکەی پشتڕاست دەکاتەوە: کوربیا = ا = ئێ = لی، (وڵاتانی) بیا،[٥] لێرە لە دەسپێکی دێڕەکەدا ئیتر وێناچێ شوێنێک بۆ عینوانێکی دیکەی شا، وەک «مان دان ـ نو»ی نێو دەقەکانی باس‌کراو مابێتەوە.

دێڕی ٤: ئێمە هیچ وشەیەکی ناسراوی تێدا نابینین.

دێڕی ٥:] ـ پو ـ تا ـ لی وا هەیە بیچمێکی کرداری لە پێوەندیی ناوی شوری=لی‌دا

1. Yashilalich.
2. Kelishin.
3. Sarduri I.
4. Yukari Anzaf.

٥. بڕوانە سی تی یو ٥: ٤٣٢.

بێ، بەواتای «وڵاتانی»، بەبێ ڕوونکەرەوەی ک و ر. بڕوانە سی تی یو، ئەی ٣ ـ ٦ دێڕی ٥، کە تێیدا کورشو ـ ری ـ لی بۆ خاک یان وڵاتانی فەتحکراو بەکار هێنراوە. ئەوە سرشتی سپایی دەقەکە دەردەخا. لێرەدا بوونی نیشانی شو (لابات ٣٥٤)، لەجیاتی «شوورە»ی زۆر گشتیتر پێوەندییەکی زیاتر لەگەڵ خەتی بزماریی ساردوری یەکەم و توخمێکی نوێ لە تەنیشت عینوانی مان شوو بە واتای «شاهی گەردوون» زیاد دەکا. بیچمی دوو نیشانەی «ـ لی» کۆنە 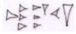[١] (بڕوانە سی تی یو ٤: ٢٨٧، ژمارە ٠٥٩)، شێوازێکی باوە بۆ زۆربەی بەردەنووسە دێرینەکانی ئیشپوینی.

دێڕی ٦: لە سەرەتادا واهەیە] مێش؟؟ ا ـ گ [ئو؟ ـ بی؟] بێ. ئەگەر خوێندنەوەی «مێش» بێهەڵە بێ، هاوشێوەی ئەو فۆڕمەیە وا بەهۆی «ساردوری»ی یەکەم، نەک ئیشپوینی و مینواوە پشتڕاست دەبێتەوە، بەڵام ڕوون نییە ئایا لەوێدا شوێن هەبێ بۆ ئەو دوو نیشانەیە. خوێندنەوەی گونجاوی ئاگو = بی واتای «من ڕێبەرایەتیم کرد/ من لامبرد» دەداتەوە و شێوەی وشەکە گومانی ئەوە دەخاتە بەردەم کە «کراو» (مەفعوول)ێکی تاک بێ. لەوەش زیاتر، شێوەی وشەی دواتر، بە پاشگری — بی یەوە، پشتڕاستی ئەوە دەکاتەوە کە نووسراوەکە تەنیا بەناوی ئیشپوینییەوە بێ.

بەراوردی بکە لەگەڵ ئەوەی وا لە دەقی «میهرقاپیسی»دا[٢] هەیە (سی تی یو ١، ئەی ٣ تا ١) دێڕی ١ تا ٣ (دوو کراو، بەڵام کردارێکی تاک)، هەروەها لەگەڵ شێوازی ناو دێڕی ٣٢ تا ٣٥، کە لەوێدا کردارەکان شێوازی «کۆ»یان هەیە.

شێوازی کرداری تێپەڕی بەدگولو ـ بی بەواتای «من دەستم بەسەرداگرت؟»[٣] لەگەڵ بکەری شوری = لی لە دێڕی ٥دا یەک دەگرێتەوە و گومانی هەندێک کردەوەی سپایی لە ناوچەی تەرەغە پێکدەهێنێ، بەڵام بەداخەوە [لە دەقەکەدا] هیچ ناوێکی شوێن، پارێزراو نەماوەتەوە.

دێڕی ٧: ناوی ئیشپوینی و مینوا وا هەیە بەشێک بن لە فۆڕمی دۆعا کردن.

---

١. [عەینی وشە بزمارییەکەی نێو دەقە ئینگلیزییەکە ڕاستەوخۆ ڕاگوێزراوەتە ئێرەش. وەرگێڕ].

2. Meher Kapisi.

٣. سی تی یو ٥: ٤١٤.

دێڕی ٨: شوو ـ ری بەواتای نێزە و چەکە.[١]

دێڕی ١٠: ناوی خاڵدی لە – شیدا، [لەباری ڕێزمانەوە] «کراو»ێکی کرداری تێپەڕە، نەک تێپەڕ و تێنەپەڕ پێکەوە. کەوابوو ناتوانێ بەشێک بێ لە شێوازی ئاسایی تووک و نفرین کردن و کۆتاییش بە نووسراوەکە دەهێنێ.

لە کۆتاییدا، ئەم بەردەنووسە، ئێستا وون بووبێ یان تێکشکێنرابێ، بە یارمەتیی فیلمێکی کۆن بە چۆنییەتییەکی لاوازەوە، نیوەپارێزراوە، بەڵام هەرچۆنێک بێ، ئاکامەکەی سەرنجدانێکی گەلێک بەنرخە. کۆنترین بەردەنووسی ئیشپوینی و مینوا کەوتۆتە ناوچەیماننا لە دوورترین شوێنی پێتەختی ئوورارتوو [«تووشپا»ی مێژوویی و «وان»ی ئێستا]. بەداخەوە «ناوی هیچ شوێن»ێک لە دەقەکەدا ناخوێندرێتەوە. ئەوەش ئەگەرێک سازدەکا کە بۆی هەیە شانۆیەکی نەبینراوی نوێمان بە کارتێکەریی نادیارەوە بۆ بکاتەوە.

ئێمە پێش هەموو شت دەبێ ئەم ڕاستییە بگرینە بەرچاو کە هەموو تەتەڵەکانی ئیشپوینی (لەسەر بەرد، تاشەبەرد یان شتومەکی برۆنزی) و بەتایبەت لەشکرکێشانەکانی، وێڕای ناوی «مینوا»ی کوڕی تۆمار کراون.

ژمارە و بەربڵاویی ئەم بەردەنووسە یادگارییانە گومانی ئەوە دروست دەکەن کە شا ئیشپوینی هەر لە تەمەنی منداڵییەوە کوڕەکەی کردبێتە هاوبەشی ئازایەتییەکانی خۆی؛ ئەوەش لە ڕۆژهەڵاتی نزیکدا دۆخێکی نەناسراوە. سەمەرە ئەوەیە ئەگەر ئێمە سەرنجی هەموو ئەو دەقانە بدەین کە لە ماوەی حوکماتی ئیشپوینیدا نووسراون، تەنیا ژمارەیەکی کەمیان هەن کە ناوی ئیشپوینی بەتەنیایی دەربخەن. ئاماژەی ئێمە بەتایبەت بەو دەقانەیە وا کەوتوونەتە نزیک وان،[٢] وەک «کالەجیک»[٣] (سی تی یو ١، ئەی ٢ ـ ١)، «ئەشاغی ئەنزەف»[٤] (سی تی یو ١، ئەی ٢ ـ ٤ی ئەی، بی، سی، ئەی ٢ ـ

١. سی تی یو ٥: ٤١٥.

2. Van.

3. Kalecik.

4. Ashaghi Anzaf.

٧ی ئەی، بی؛ ئەی ٢ ـ ٨) یان لە «خەزینە پیری قاپیسی»[١] (سی تی یو ١، ئەی ٢ ـ ٥).

ئێستا ڕوون بوویەوە کە مینوا لە تەمەنی پێگەیشتوویی خۆیدا، بەناوی باوکییەوە بەردەنووسەکەی «زڤستان»ی[٢] نووسیوە (سی تی یو ١، ئەی ٢ ـ ٢ ئەی ـ جی).[٣] لە ئەنجامیشدا ئەم بەردەنووسە دەبێ مێژووەکەی بگەڕێندرێتەوە بۆ دوای ستیلەکەی[٤] «قەرە گویندوز»[٥] (سی تی یو ١، ئەی ٣ ـ ٩)،[٦] واتە دوای لەشکرکێشانەکەی بۆ سەر «مێشتا»[٧] (حەسەنلوو)[٨] و خاکی ئەوێ. ئەم دۆزینەوەیە ئەنجامی مێژوویی لێ دەکەوێتەوە و شایانی لێکۆڵینەوەی زیاترە.

کۆتایی

لە ٤ی مانگی نوامبر[ی ساڵی ١٩١٩]، دوای کۆنفرانسی سەردەمی ئاسن لە شاری سنە،[٩] نووسەرانی ئەم وتارە چووین بۆ پشکنینی شوێنی بەردەنووسەکە. لە شاری بۆکانەوە دەستمان پێکرد. بە ڕابەرایەتیی شاخەوان ئیسماعیل فەرامەرزی گەیشتینە لووتکەی چیای تەرەغە (دەوروبەری ٢٥٠ میترێک لەسەر زەوییەوە: وێنەی ژمارە ١٧)؛ لەوێ پشتڕاستی ئەم ڕاپۆرتەمان کردەوە کە باسمان کرد. شایەدییەکانی ڕێزدار فەرامەرزی و دوو ڕێنوێنی خۆجێیی، هەروەها ئەو وێنانەی وا توانیمان هەڵیانبگرینەوە (وێنەی ژمارە ١٨ تا ٢٠)، بەڕوونی شوێن[ی بەردەنووسەکە]یان لەسەر ئەو چیایە پیشان دەدا و دەریاندەخست کەسانێکی نەناسراو، کە گومان دەکرێ تالانچی بووبن، ئەم بەشەیان، کە زۆروکەم بە دڵنیایییەوە دەتوانین بڵێین شوێنی بەردەنووسەکەی

1. Hazine Piri Kapisi.

٢. Zevistan، [وشەیەکی کوردییە بە واتای وەرزی زستان، بەڵام لێرەدا ناوی شوێنە. لە نزیک شار و گۆلی وان لە باکووری کوردستان دوو گوند بەناوی زڤستانی سەروو و خواروو هەن. وەرگێڕ].

٣. بڕوانە ئەو سەرنجەی وا لە سی تی یو ٤، پەڕەی ٣١٢ و سی تی یو ٥، پەڕەی ٤٥ لە ژێر عینوانی دەقی ئەی ٢ـ٢دا دراوە.

٤. [ستوون یان کێلی نووسراو. ئێرانییەکان وەک «ئێستیل» حونجەی دەکەن. وەرگێڕ]

5. Karaguduz.

٦. سالڤینی ١٩٨٤ ب: لاپەڕە ٥٧ـ٦٢.

7. Mishta.

٨. سالڤینی ١٩٨٤ ئەلف: لاپەڕە ١٩ـ٢٠.

9. Iron Age Conference in Sanandaj.

ئیشپوینی و مینوا بووە، هەڵکەندووە و شکاندوویانە. ڕەنگی جیاوازی تاشەبەردەکە و هەبوونی نیشانەی کوترانەوە (مەخمەڵینەکان؟)[1] وەک ئەوانەی وا لە ڤیدیۆکەدا بینراون، دەریدەخەن کە ئەوە شوێنی بەردەنووسەکە بووە. باشە، لەتوکوتەکانی براونەتە کوێ؟

ئێمە دەتوانین چی بڵێین؟ لەبەر ئەوەی کردەوەی تاوانبارانەی تاڵانچییان مۆڵەتی ئەوەمان پێنادا کە لەنێو کێشەکانی دیکەشیدا، لایکەم دێڕە کۆتاییەکانی دەقەکە بخوێنینەوە؛ هەست دەکەین کە دەبێ بە شێوازی تووک و لەعنەت کردنی ئاسایی ئوورارتوویییەکان لەو کەسانەی وا لە داهاتوودا نووسراوەکانی شا دەشێوێنن، کۆتایی بە قسەکانمان بهێنین:

a-lu-še i-ni DUB-te tú-li-i-e a-lu-še pi-tú-li-i-e .... tú-ri-ni-ni Dḫal-di-še DIM-še DUTU-ni-[še] DINGIRMEŠ-še ma-a-ni DUTU-ni pi-i-ni

واتە: با خودای خاڵدی، خودای تۆفان، خودای هەتاو، هەر کەسێک ئەم بەردەنووسە دەشکێنێ، هەر کەسێک دەیشێوێنێ... (لەبەر تیشک)ی هەتاو لەنێوبەرێ.

ئێمەش هەمان دروشم دژ بە تاڵانچییە تازەکان، وێرانگەرانی میراتی مێژوویی هاوبەش، بەرز دەکەینەوە!

Mirjo Salvini
Former Institute of Studies on Aegean and
Near East Civilizations,
National Research Council, Roma, Italy.
mirjo.salvini38@gmail.com

Maryam Dara
Linguistics, Inscriptions and
Texts Research Center of RICHT
Tehran, Islamic Republic of Iran
maryam_dara@yahoo.com

سەرچاوەکان

حەسەنزادە، یۆسف. ٢٠٠٨، «بەردەنووسی تازەدۆزراوەی ئوورارتوویی بۆکان دزراوە»، باستان‌پژوهی، شماره ٢-٤، ص ١٢٩-١٣٠.

1. Lichens.

Labat, R. 1948. Manuel d'épigraphie akkadienne. Paris.
Malbran-Labat, F., R. Labat 1976. Manuel d'épigraphie akkadienne (Signes, Syllabaire, Idéogrammes). Paris.
Pecorella, P.E., M. Salvini (eds) 1984. Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaigian
Iraniano. InGr 78. Roma.
Salvini, M. 1984a. La storia della regione in epoca urartea, in Pecorella, Salvini 1984: 9-51.
Salvini, M. 1984b. La stele di Karagündüz, in Pecorella, Salvini 1984: 57-62.
Salvini, M. 2008. Corpus dei testi urartei, vol. I. Le iscrizioni su pietra e roccia: I Testi. DocAs VIII/1. Roma.
Salvini, M. 2012. Corpus dei testi urartei, vol. IV. Iscrizioni su bronzi, argilla e altri supporti, nuove iscrizioni su
pietra paleografia generale. DocAs VIII/4. Roma.
Salvini, M. 2018. Corpus dei testi urartei, vol. V. Revisione delle epigrafi e nuovi testi su pietra e roccia (CTU A),
dizionario urarteo schizzo, grammaticale della lingua urartea. Paris.

کورتکراوەکان

سی تی یو ٤ و ٥ = بڕوانە سالڤینی ۲۰۰۸؛ ۲۰۱۲؛ ۲۰۱۸

لابات = بڕوانە لابات ۱۹٤۸ و مالبرانت لابات، لابات ۱۹۷٦.

وتارەکە لەبەر ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە کراوەتە کوردی:

ئارامەزد (ARAMAZD)، گۆڤاری ئەرمەنیی توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیک، بەرگی ۱۳، ژمارە ۲ی ساڵی ۲۰۱۹، لاپەڕە ٦۹ - ۸۱

ئەنجومەنی توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیک و قەفقاز، ئێرەڤان، ئۆکسفۆرد ۲۰۱۹؛ ئەنجومەنی توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیک و قەفقاز بە هاوکاری ئەنستیتوتی کەوناراناسی و قەومناسی (ئەکادێمیای نەتەوایەتیی زانستیی ئەرمەنستان)، ئێدیتۆر: ئارام کۆسیان، یارمەتیدەری ئێدیتۆر: ئارسن بوبۆخیان، ئەرڤاند گرێکیان و ئارمێن پێترۆسیان.

ISBN 978-1-78969-484-0
ISBN 978-1-78969-485-7 (ePdf)

© Association for Near Eastern and Caucasian Studies, Yerevan 2019. All rights reserved

وێنەی ژمارە ١، شوێنی بەردەنووسەکەی تەرەغە

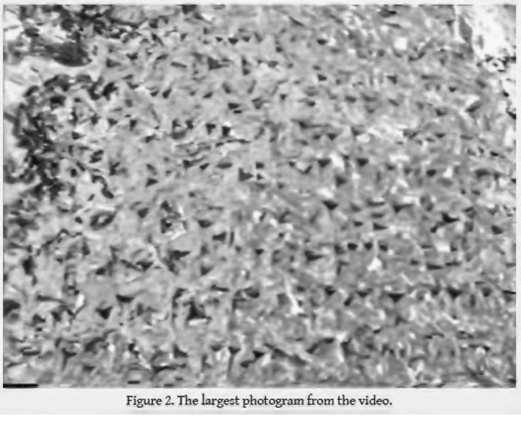

Figure 2. The largest photogram from the video.

وێنەی ژمارە ٢، گەورەترین وێنەی هەڵگیراو لە ڤیدیۆکە.

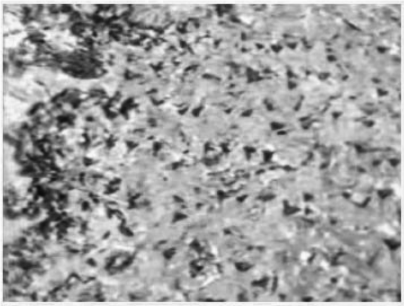

Figure 3. Left and central section of lines 1-8.

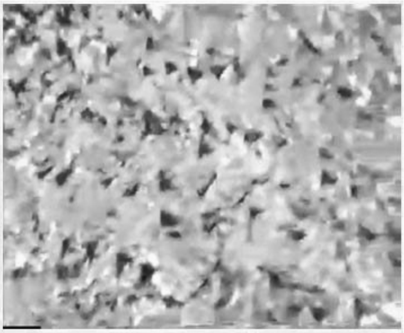

Figure 4. Beginning of lines 1-4.

وێنەی ژمارە ٣، دەستەچەپ، بەشی لای چەپ و ناوەندی دێڕی ١ تا ٨. وێنەی ژمارە ٤، دەستەڕاست، سەرەتای دێڕی ١ تا ٤.

Figure 5. Beginning of lines 1-5.

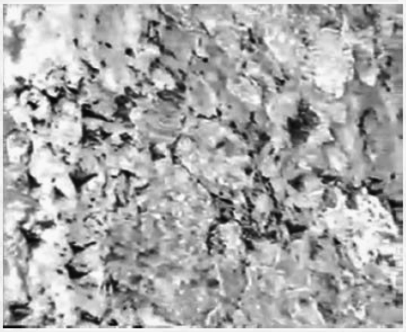

Figure 6. Towards the end of lines 1-3.

وێنەی ژمارە ٥، دەستەچەپ، سەرەتای دێڕی ١ تا ٥. وێنەی ژمارە ٦، دەستەڕاست، بەرەو کۆتایی دێڕی ١ تا ٣.

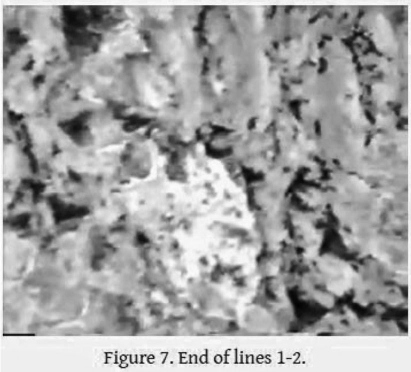

Figure 7. End of lines 1-2.

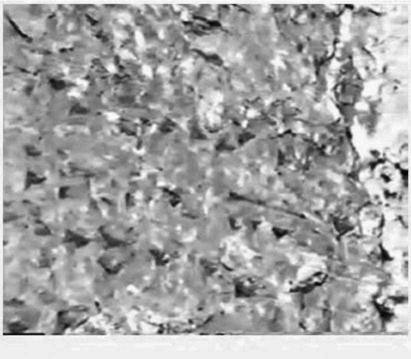

وێنەی دەستە چەپ، ژمارە ٧، کۆتایی دێڕی ١ تا ٢. وێنەی دەستەڕاست، ژمارە ٨ (بڕوانە ڕوونکردنەوەی خوارەوە)

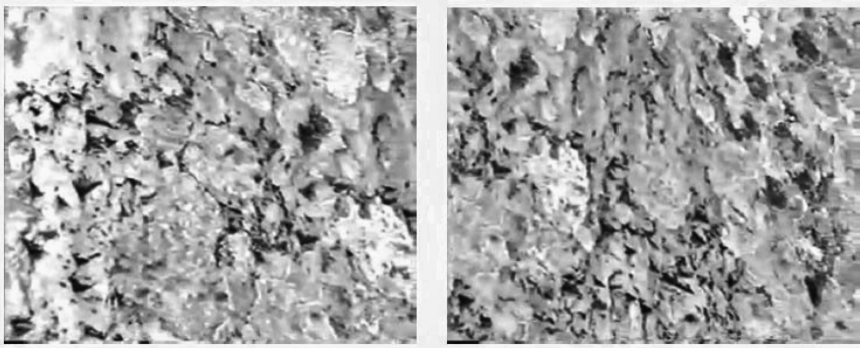

Figures 8-10. Lines 1-3.

وێنەی ژمارە ٩، دەستەچەپ، وێنەی ژمارە ١٠، دەستەڕاست.
[هەر سێ وێنەی] ژمارە ٨، ٩ و ١٠ دێڕی ١ تا ٣[ی بەردەنووسەکە پیشان دەدەن].

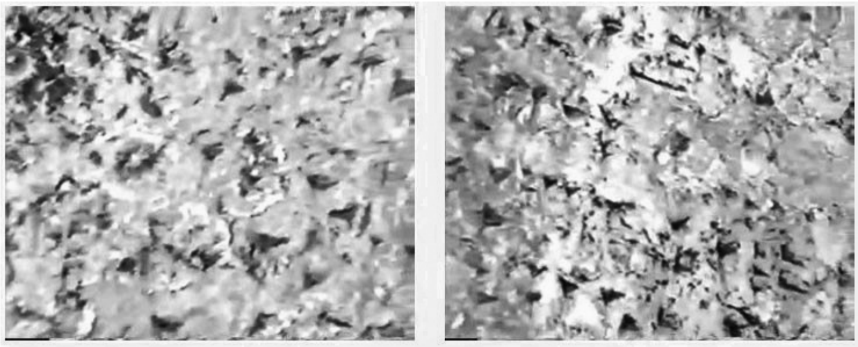

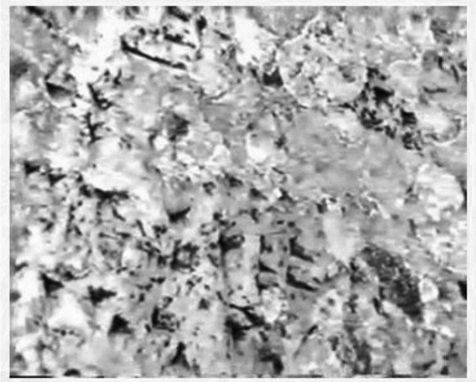

Figures 11-12, 14. Lines 4-7.

وێنەی ژمارە ١١، ١٢ و ١٤، دێڕی ٤ تا ٧

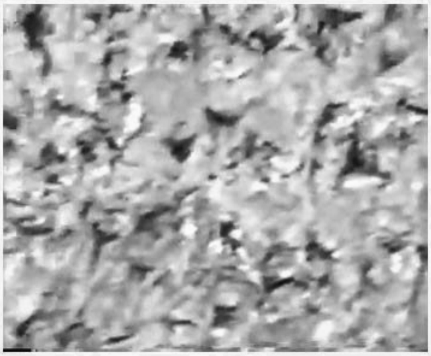

Figure 13. Lines 7-9.

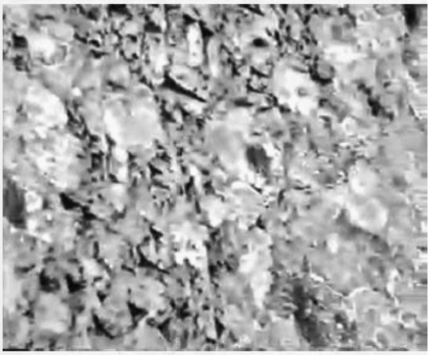

Figure 15. Line 3 towards the end.

وێنەی ژمارە ١٣، دەستەچەپ، دێڕی ٧ تا ٩. وینەی ژمارە ١٥، دەستەڕاست، دێڕی ٣ بەرەو کۆتاییەکەی.

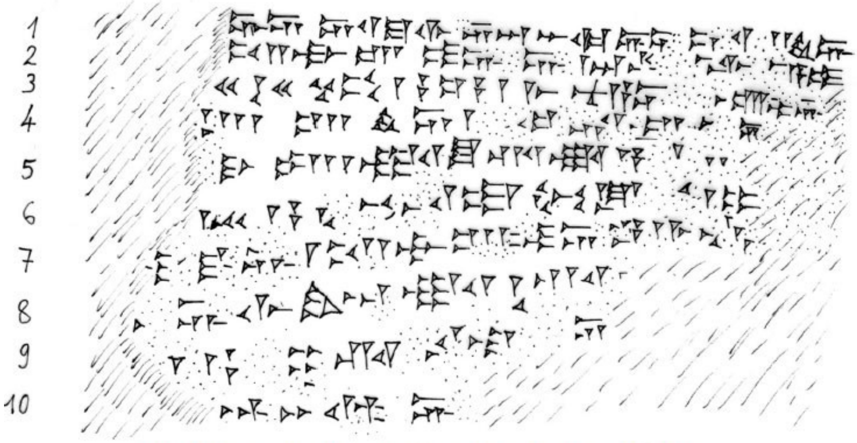

Figure 16. The autographic copy composed from the fragmentary images.

وێنەی ژمارە ١٦، نوسخەیەکی لەبەرنووسراوە، کە لەسەر بنەمای وێنەی لەتوکوتەکان پێکهێندراوە.

Figure 17. Mt Taragheh.

وێنەی ژمارە ١٧، چیای تەرەغە.

Figure 18. Almost at the summit of the mountain. The person is indicating the point where the inscription was situated.

وێنەی ژمارە ١٨، نزیک تروپکی چیاکە. ئەو کەسە، ئاماژە بە شوێنێک دەکا کە بەردەنووسەکەی لێبووە.

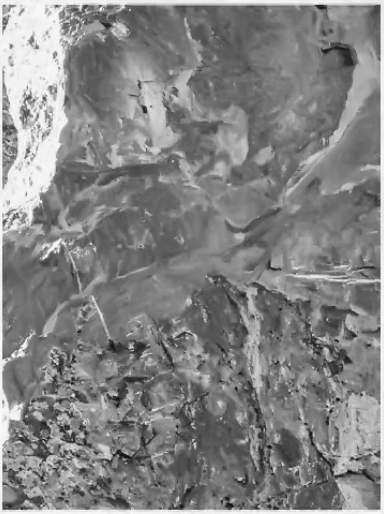

Figure 19. Detail of the gap in the rock.

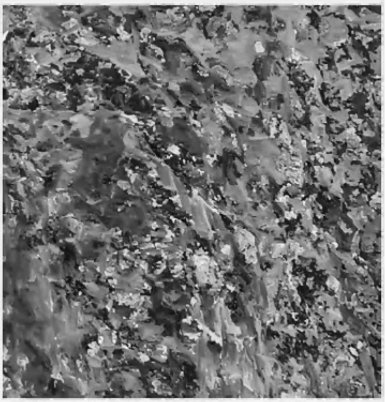

Figure 20. Rock and lichens below the break.

وێنەی ژمارە ١٩، دەستەچەپ، چۆنییەتیی بۆشاییەکە لەسەر تاشەبەردەکە پیشاندەدا.

وێنەی ژمارە ٢٠، تاشەبەردەکە و مەخمەڵینە (گلسنگ)ی لای خوارەوەی شوێنە تێکشکاوەکە.

بەردەنووسێکی هەزارەی یەکەمی پێش‌زایین لە «قەڵایچی»ی بۆکان

بەگوێرەی هەواڵی بڵاوکراوەکانی «سازمان میراث فرهنگی ایران» و پشت‌ڕاست‌کردنەوەی چەند پسپۆڕی ئێرانی و ئورووپایی، ساڵی ١٣٦٤/ ١٩٨٥، کاتی هەڵکۆڵینی گردێکی مێژوویی لە دەرەوەی گوندی قەڵایچی، کە کەوتۆتە ٨ کیلۆمیتریی باکووری ڕۆژهەڵاتی بۆکان،[١] بەردەنووسێکی ١٣ دێڕییان دۆزیوەتەوە.[٢] بەهۆی ئەو ڕاستییەوە کە زۆرینەیەک لە شوێنەوارناسان قەڵایچی بە شوێنی زیرتو یان ئیزیرتووی پێتەختی ماننا‌کان دەزانن و تا ئەمڕۆ هیچ بەڵگە و نیشانە و تەتەڵەیەک نەدۆزراوەتەوە کە زمان و خەتی تایبەت بە خودی «مانناییی»[٣] دیاری کردبێ، دۆزرانەوەی بەردەنووسەکە لە جەرگەی حکوومەتی مانناد‌ا، گرنگایەتیی زۆری پێدراوە، بەڵام کێشە لەمەدایە کە بەردەنووسەکە بە خەت و زمانی ئارامی[٤] نووسراوە، خەت و زمانی خەڵکی سووریا و دووچۆمان، نەک زمانی ناوچەی ماننا، واتە موکریان و ئازەربایجان کە بەداخەوە زانیارییەکی ئەوتۆمان لەسەری نییە.

سەبارەت بە ساڵ یان سەردەمی نووسرانی بەردەنووسەکە، ئاندرێ لومەیر[٥] شوێنەوارناسی فەرەنسی دەنووسێ:

«... نێوەرۆکی بەردەنووسەکە ئیجازەی ئەوەمان پێنادا بزانین بە فەرمانی کامیەک

١. بڕوانە:
https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AA%D9%BE%D9%87_%D9%82%D9%84%D8%A7%DB%8C% DA%86%DB%8C

٢. بەردەنووس = تەتەڵە، کەتیبە، لەوحە.

٣. ماننا‌کان لە بەشێکی بەرچاو لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش‌زایین‌دا، لە ناوچەی کوردستان و ئازەربایجانی ئێستا، واتە باشووری گۆلی ورمێ دەسەڵاتی زۆریان هەبوو و دوای ئاشوور و ئوورارتوو، سێهەم قەومی خاوەن هێزی ناوچەکە بوون.

٤. Aramic زمانێکی دێرینی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستە و لەگەڵ زمانە سامییەکان‌دا هاوڕیشە بووە.

5. Andre Lumair.

لـە حاکمانـی ماننایی یا کامە پادشـای ماننایی هەڵکەندراوە [نووسـراوە]. بەگوێرەی ئـەو مێـژووەی وا بـە یارمەتیـی تایبەتمەندییەکانـی خەتـی نووسـینی دەوروبـەری کۆتاییەکانی سـەدەی هەشـتەمی پێش‌زایین دەتوانرێ سـەردەمی شاهانی ماننایی دەسنیشـان بکـرێ، ئیرانـزوو (Iranzu) لە دەوروبـەری ٧١٨ی پێش‌زایین [؟]؛[١] ئازا (Aza) لە ٧١٦ - ٧١٧ی پ. ز (؟)؛ئوولسوونوو (Ulsunu) لە دەوروبەری ساڵی ٧١٣ی پ. ز [حوکماتیان کردووە]؛ هەروەها وێدەچێ بتوانین ئەهشاری (Ahshari)ش کە لە سەردەمی حوکمی ئاسەرحدوون (٦٦٩ تا ٦٨٠ی پ. ز) و ئاشوور بانیپاڵ (٦٦٠ی پ.ز) [دوو کـەس بوون لە شـاهانی ئاشـووری]، لەنێو ئـەو مێژووانەدا بگونجێنین. تەنانەت ئەگەر ئاماژەیەکیش بە لەتی شکاوی بەردەنووسەکە نەکرێت، دیسانەکە لە ڕاسـتی‌دا ناوی «ئوولسـوونوو» بەگوێرەی مێژوو دیاری‌کردن و بە ئەگەرێکی نزیک بـە دڵنیاییـەوە، خۆی لەوانی دیکە وێچووتر پیشـان‌دەدا. لەگەڵ ئەوەش‌دا نەبوونی زانیاریـی ڕێژەییمـان لە دەورەی مێژوویی حاکمانی ماننـا، دەرەتانی ئەوەمان پێنادا مێژووی وردی نووسراوەکە دیاری بکەین» (لومەیر، سەرەوە، لاپەڕە ٨).

کەوابوو، ئەگەر سـەردەمی نووسـرانی بەردەنووسـەکە هەر ئەو سـاڵانە بێ وا لومەیـر دەڵـێ (دەوروبـەری ٧١٣ی پێش‌زایین) یان ئەوەی وا مـن لە بەراوردکاریی سـاڵەکان‌دا پێی‌گەیشـتم (٧١٨ی پێش‌زاییـن)، هەردووکیـان دەکەنـە کۆتاییەکانـی چاخـی ئاسـن - کە سـەردەمێکی گرنگـی ژیان، بەتایبـەت ژیانـی فەرهەنگیی مرۆڤی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناڤینە بە کوردستانەوە.

- لـەو سـاڵانەدا ئاییـنی کۆنـی میترایـی لـە گەشەسـەندن‌دا بوو و بـەرەو ڕۆژاوا دەکشا؛

---

١. بەداخەوە لێرەدا هەڵەیەک کەوتۆتە ڕێکەوتی حکوومەتی شـاهانی مانناییەوە و سـاڵانی حوکمی ئیرانزوو و ئوولسوونوو بە یەک شێوە بە ساڵی ٧١٣ نووسراوە. ئەم هەڵەیە دەبێ ڕاست بکرێتەوە دەنا ڕێکەوتی نووسرانی بەردەنووسەکەش گرفتی تێدەکەوێ. ئیرانزوو لە پێش سەردەمی ئازا (ساڵانی ٧١٧ و ٧١٦ی پ. ز) لەسەر حوکم بووە، جا ئەگەر قەبووڵمان بێ کـە ماوەی ١٠ سـاڵیش حکوومەتی کـردووە، ئەودەم دەبێ کۆتاییەکانی دەسـەڵاتی لە دەوروبـەری دەسـپێکی حوکمـی ئـازادا بووبێ (و بەو پێیـە سـاڵی ٧١٨ی پێش‌زایین زیاتر گونجاو دەنوێنێ.

- زەردەشتایەتی ئێران و هیندی داگرتبوو؛
- یەهوودییەت بە کتێبی «عهدعتیق»ەوە هاتبووە مەیدان (٧٥٠ تا ٢٠٠ پ. ز) و مەسیحیەتیش درەنگتر، بەڵام بە حەماسەتی زیاترەوە لە کۆتایی ئەو هەزارەیەدا سەری هەڵدا؛
- ئاشوورییەکان لە ساڵی ٦٣٩ی پێش‌زایین ئیمپراتۆرییەتی کۆنی عیلامییان تێکشکاند، کە تا ئەودەمانە دووهەزارساڵێک بەسەر تەمەنی‌دا تێپەڕ دەبوو؛
- یەکەم دەوڵەتی یەکگرتووی ناوچەی باشووری گۆلی ورمێ هەر لەو سەردەمانەدا (هەزارەی یەکەمی پ. ز) لەلایەن مانناکانەوە دامەزرا؛
- ماوەیەک درەنگتر ئیمپراتۆرییەتی ماد (٦٧٨ تا ٥٥٠ پ. ز) حکوومەتی کرد؛
- بەشوێنی‌دا زنجیرەی هەخامەنیشی (٥٥٠ تا ٣٣٠ پ. ز) هاتنە سەر ڕووپەڕی مێژووی ناوچە؛
- بەکورتی، مرۆڤایەتی ئەو سەردەمانە لە هەژێن‌دا بوو و گەلێک ڕووداو ڕووی دەدا کە پێشتر نەبیندرابوون.

نە ماننا و نە ئوورارتوو و نە ئاشوور، وەک سێ هێزی مەزنی ناوچەکەی ئێمە، لەو گۆڕان و پێشکەوتانە بەدوور نەبوون؛ بەتایبەت ماناکان، وەک گرووپێک دەوڵەت ـ شاری سەر گرد و لێواری ڕووبارەکان بەخۆیان‌دا هاتنەوە و پێداویستیی خۆڕاگری لەبەرانبەر هێرشکاریی بەردەوامی ئاشوور و ئوورارتوو، یەکیخستن و حکوومەتێکی یەکگرتوویان پێکهێنا، کە بەپێی بۆچوونی زۆرێک لە پسپۆڕانی شوێنەوار و مێژوو (لومەیر، یەغمایی، حەسەن‌زادە)، «زیرتوو» یان «ئیزیرتوو»یان لە تەنیشت گوندی ئێستای قەڵایچی کردە پێتەختی خۆیان. دەسکەوتە شوێنەوارییەکان تا ئێستا، گرنگایەتیی شوێنەکەیان وەک شارێکی گەورە بە پەرستگە و تەلار و هونەری میعماری و کاشیکاریی نایابەوە سەلماندووە و ئەو تایبەتمەندییانە بەسەریەکەوە وێڕای هەندێک نیشانەی مێژوویی، ئەگەری پێتەخت بوونی ماناکان بۆ شوێنەکە بەدوور نازانێ؛ بەتایبەت کە ئەم بەردەنووسە ڕاستەوخۆ ناوی دوو خودای خاڵدی و هداد، بەتایبەت خاڵدی، بە زەعتەر یان ئیزیرتووە دەبەستێتەوە.

دوای دۆزرانەوەی بەردەنووسەکە لەلایەن شوێنەوارناسی ئێرانی ئیحسان (ئیسماعیل) یەغمایی‌یەوە لە ساڵی ١٩٨٥دا، سەرەتا ڕەسووڵ بەششاش کەنزەق، پسپۆڕی زمانە دێرینەکان لە تاران خوێندییەوە، ئینجا ئورووپایی‌یەکان دوو تەرجەمەی دیکەیان خستە بەردەست (ئاندرێ لومەیر[١] و فرێدریک ماریۆ فەیلس[٢])؛ چەند پسپۆڕی دیکەی شوێنەواریش بابەتیان لەسەر نووسی و هەڵیانسەنگاند (بۆ نموونە، یۆسف حەسەنزادە[٣]، مەریەم دارا[٤] و کازم مەلازادە[٥] لە ئێران و چەند کەسی دیکەی ئورووپایی).

بەردەنووسەکە شکابوو و لەتێک لە دەستەچەپی لای سەرەوەی پێنج ساڵێک دواتر لە بازاڕێکی شتومەکی قاچاخی دێریندا دۆزرایەوە و لەگەڵ بەژنی سەرەکی بەردەنووسەکەدا خرایە سەریەک. بەهۆی نێوەرۆکی هەندێک نامۆیەوە بۆ شوێنەکە، کە دواتر باسی دەکرێ، بۆچوونی زوربەی پسپۆڕان هاوڕێ بوو لەگەڵ ئەگەر و گومان و کەمتر وا بوو بڕیارێکی کۆتایی لەسەر لایەنەکانی کارەکە بدرێ. سەرەتا گوترا بەردەنووسەکە لە تەلاری پەرستگەی قەڵاکەدا دۆزراوەتەوە، ئینجا دوای پرس‌وجۆ، بەرپرسی کۆڵینەوەکان و دۆزەرەوەی بەردەنووسەکە، ئیحسان (ئیسماعیل) یەغمایی گوتی: لە دەرەوەی تەلارەکە، بەڵام لە نێوەوەی دیوارەکانی قەڵادا دۆزیویەتەوە.[٦]

بابەتێکی دیکەی جێی باس، خەت و زمانی نووسینەکانی سەر تەتەڵەکەیە. زمانێکی بەبرەوی وەک ئارامی لای‌کەم لە کۆتایی‌یەکانی هەزارەی دووهەمی پێش‌زایینەوە تا

1. ndre LeMaire.

٢. Frederic Mario False کە ئێرانییەکان بە فالسی حونجە دەکەن.

٣. بڕوانە ئەم وتارانە:

ـ درآمدي بر باستانشناسی، تاریخ و فرهنگ ماناها بر اساس جدیدترین یافته‌ها، باستان‌پژوهی، ١٣٨٨، س ٩، ش ١٥، ص ۵۴ تا ۶۳.

ـ تپه‌ای در بوکان که قطعه‌ای از تاریخ ایران در دل آن نهفته است، ایران آنلاین، ١٣ یا ١٧ آبان ١٣٩٩، اخبار شهرستان‌ها.

٤. استل آرامی قلایچی بوکان، کتیبه بومی منطقه یا وارداتی؟، نشریه زبان‌شناخت، سال دهم، شماره اول، بهار و تابستان ١٣٩٨، ص ١٩ تا ٣٩.

٥. پادشاهی مانا؛ نگاهی به ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مانا برپایه آگاهی‌های باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی، باستان‌پژوهی، ١٣٨٨، سال ۴، شماره ۷، ص. ۴۵ تا ۵۳.

٦. مەریەم دارا، پەراوێزی ژمارە ٢، لاپەڕە ٣٧.

کۆتاییەکانی سەدەی یەکەمی پ.ز لە ناوچەی دووچۆمان و سووریادا قسەی پێدەکرا و تەتەڵە و بەردەنووس و ستێلی پێ دەنووسرا. تەنانەت زمانی ئاشوورییەکانیش بوو، کە تەتەڵەی خۆیان پێ دەنووسی، بەڵام ئارامیی کۆن لە نێوەڕاستەکانی هەزارەی یەکەمدا برەوی نەما و چەند لقی وەک ئارامیی عیبری و ئەدەبی و درەنگتر مەسیحیی لێ جیابوونەوە.

سەردەمی نووسرانی بەردەنووسەکەی ئێمە سەردەمی برەوی ئارامیی کۆنە.

ئێستا پرسیار ئەوەیە ئەو خەت و زمانە لە لای ماننائاکان چ دەکا؟ ئەوان هیچ بەردەنووسێکیان لێ بەجێنەماوە بۆ ئەوەی بزانین بە چ زمانێک دواون؛ تەنانەت مادەکانی دوای ئەوانیش کە بەشی سەرەکییان لە هەمان ناوچەدا ژیاون، هیچ بەردەنووسێکیان لێ نەدۆزراوەتەوە! کەوابوو هۆکاری مەنتیقی و زانستی بۆ بوونی تاقە یەک بەردەنووسی ئارامی لە خاکی ماننا دەبێ چی بێ؟

ئا) ئایا کەسێکی ئارامیزانی ئارامینووس هاتۆتە ناوچەکە و بەردەنووسەکەی نووسیوە؛ یاخود

ب) بەردەنووسەکە لە ئەنجامی فتووحاتێکدا، لە ڕێگایەکی دووری وەک دووچۆمانەوە هێنراوەتە قەڵایچی؟

پ) ئاشکراشە کە ناتوانین بڵێین هی ئوورارتوویییەکانی بن گوێی ماننا بووە، لەبەر ئەوەی بە خەتی بزماریی ئەوان و زمانەکەیان نەنووسراوە.

بە بۆچوونی من، یەک لەو وەڵامانەی وا دەکرێ بە پرسیارەکە بدرێتەوە ئەوەیە کە زمانی ئارامی لە ناوچەی ماننا و مادیش برەوی بووبێ و ئەو هێڵە سنوورییەی وا ئێرانییەکان دەیانەوێ لە نێوان ڕۆژهەڵاتی کوردستان و دووچۆمان بیکێشن و لێکیان جیا بکەنەوە، لە ڕاستیدا بوونی نەبووبێ؛ بەڵام ئەوە بۆچوونی کەسێکی وەک منە کە لە دەرەوەی ئاڵقەی شوێنەوارناسیم و دیاردەکان یەکلایەنە و تەنیا لە ڕێگەی مێژوویییەوە سەیر دەکەم و ئەوە ناتوانێ زۆریش دروست بێ و لەلایەن پسپۆڕانە وەربگیرێ.

خاڵێکی گرنگی دیکە لەو پەیوەندییەدا نێوەرۆکی نووسینەکانە، کە سێبەرێکی

دیکـە دەخاتـە سـەر بەردەنووسـەکە. بـە عادەتـی بەردەنووسـە مێژووییـەکان، نووسـەری بەردەنـووس دوای ڕاگەیاندنـی پەیامەکـەی خۆی، جا پەیمانی سیاسـی یان سـپایی، بڕیاری حکوومی، سـتوونی شـانازی یا فەرمانی شایەک بێ، بۆ ئەوەی نووسراوەکە لە داهاتوودا بە ساغی بمێنێتەوە و نەشکێندرێ و نەدزرێ، لە سەرەتا یـان کۆتایـی هەموو یان زوربەیاندا تووک و نزایەک ئاراسـتەی ئەو کەسـانە دەکا وا دواتر دەیشـکێنن یان دەیشـێوێنن و دەیدزن. ئەم بەردەنووسـە تایبەتە تووک و لەعنەتەکەی هەیە، بەڵام هیچ نیشـانەیەک لە بەشـەکانی دیکەی تێدا بەرچاو ناکەوێ. ئایا بەردەنووسەکە بەشی دیکەشی بووە و ئێمە بە هەواڵی نازانین؟

وەڵامی ئەم پرسیارە دەبێ پسپۆڕانی شوێنەوارناس بیدەنەوە، بەڵام منی ناشارەزا دەمەوێ بۆچوونێکی خۆم دەرببڕم: ئێمە لە بەردەنووسەکەی سەر چیای تەرەغەشدا بەبـێ ئەملاوئـەولا ڕووبەڕووی تووک و نزایەکی هاوشـێوە بووینەتـەوە. لەوێشدا ئەوەندەی دەرکەوتووە، بەردەنووسەکە هیچ بەشێکی دیکەی جگە لەو نفرین کردنانە نییـە. بڵێـی ئـەوە نەریتێک یان داب‌وڕەسـمێک نەبووبێ کە شـاهانی فاتحی ناوچەکە ویستبێتیان تەنیا بەو چەند دێڕە و نەک هیچی تر، مۆرکی خۆیان لە شوێنێک بدەن و بوونی خۆیان، سـپایان، دین و ئایینیان و خوداکانیان لەو شـوێنە تایبەتە بسەلمێنن؟ بڵێـی ئـەوە وەک خزمەتێک بە خوداکان (لێرەدا خالـدی) بەڕێوەنەبرابێ؟ ئەگەر ئەم بۆچوونـە کاڵـەی من بسـەلمێنین، وا هەیە چیتر چاو بۆ بەشـەکانی دیکەی ئەم دوو بەردەنووسە نەگێڕین و لایەکەم لە بەردەنووسەکەی تەرەغەدا کە شوێنی شێواوی بەردەنووسەکە لەگەڵ ژمارەی دێڕەکانیدا کەموزۆر یەک دەگرێتەوە، چیتر مەجالێک بۆ باوەڕهێنان بە بزربوونی «پاشماوە»کەی نامێنێ.

هەرچۆنێک بێ، ئێستا بەردەنووسەکەی قەڵایچی لە تاران لە موزەی نەتەوایەتیی ئێـران ڕاگیـراوە و وێڕای گەلێک ڕەمز و ڕازی هەزاران سـاڵەی مرۆڤی دێرینی ئەو دەڤەرە، چاوەڕوانی ڕووناکی خسـتنە سـەر لایەنە تاریکەکانییەتی و بێگومان هەر دوو گەلـی کـورد و ئازەربایجانـی، کـە خۆیـان بە وەچـەی ماننـاکان دەزانـن، زیاتر تامەزرۆی بیسـتنی هەواڵەکانن و خوازیارن لێیـان ڕوون‌بێتەوە ئەگەر دۆزرانەوەی

بەردەنووسەکە ٢٧٠٠ ساڵێکی پێچوو، ئایا پەردەلادان لەسەر نهێنییەکانی ئەم بەردەنووسەش ئەوەندە ساڵی دیکەی پێویستە؟ هیوادارم وا نەبێ و زانستی دواڕۆژی مرۆڤ بتوانێ یارمەتیی وەڵامدانەوەی زووتری پرسیارەکانی ئەمڕۆی ئێمە بدا.

پرسی خوداکان

گرنگایەتیی بەردەنووس و بەشێکی بەرچاوی دەسکەوتەکانی دیکەی قەڵایچی لە پەیوەندیی شوێنی زیرتوو یان ئیزیرتوودایە. ئەگەر گردی دێرینی قەڵایچی هەمان ئیزیرتوو بێ، کە بۆچوونی گەلێک لە دێرینەناسان ئەوە دەسەلمێنێ، بەردەنووسەکە لە لایەکەوە بەڕوونی ناوی دوو خودای خاڵدی و هداد وەک خودایانی جێگەی ڕێز و پەرستنی خەڵک دێنێ (دێڕی ٥، ١١ ـ ١٢)؛ لە لایەکی دیکەوە ئاماژە بە ناوی زەعتەر (ZcTR/BS) دەکا، کە دەبێ شوێنی خوداکان یان شوێنێک بێ کە خەڵکەکەی باوەڕیان بەو خودایانە هەیە. زەعتەر هەمان زیرتوو یان ئیزیرتووی پێتەختی مانناکانە، کە ئێستا لەلایەن زۆرێک لە شوێنەوارناسانەوە بە قەڵایچی دەزانرێ. لێرەدایە کە دەکرێ ئەم بەردەنووسە وەک بەڵگەیەکی قایمی پەیوەندیی خوداکان لەگەڵ زەعتەر (قەڵایچی) بگیرێتە بەرچاو. خودای هداد هی ناوچەی سیکانە و پەیوەندیی بە مانناوە کەمترە، بەڵام خودای خاڵدی[1] باوەکوو خودای ئوورارتوویییەکان بووە، وەک خودایەکی خۆجێیی، پەیوەندی بە ناوچەکانی باشووری ئوورارتوو و باکووری مانناشەوە دراوە. کەوابوو ئێمە دەتوانین لە هەڵسەنگاندنی ئایینی مانناکاندا لە ئیزیرتوو، بەتایبەت و ماننا بەگشتی، هەروەها لە هەندێک شار و ناوچەی دراوسێی ماننا وەک، مووساسیر[2] و گیلزان،[3] بەشوێن خودای خاڵدیدا بگەڕێین.

**

ئەوانەی باسیان کرا ئاماژەیەک بوون بە مێژوو و ڕووداوەکانی نیوەی یەکەمی هەزارەی

---

١. Haldi خاڵدی/ حاڵدی/ هاڵدی، خودای گەورەی ئوورارتوویی و مانناکان.
٢. Musasir شارێک لەلای سەرووی زێی گەورە لە خاکی ئوورارتوو.
٣. Gilzan ناوچەیەک لە ڕۆژاوای گۆلی ورمێ و دراوسێیەتی ماننا و ئوورارتوو.

یەکەمی پێش‌زایین لە سەر خاکی دەوڵەتیماننا و باشووری ئوورارتوو، بەڵام هەموو ئەو باس‌وخواسە لە پەیوەندیی بەردەنووسی دۆزراوەی قەڵایچی‌دا هاتوونەتە گۆڕێ، هەر بۆیەش پێویستە بچینە سۆراغی بەردەنووسەکە و نێوەرۆکی نووسراوەکانی. ئەوەی من بە بەردەنووسی ناودەبەم، لە ڕاستی‌دا ستوون یان ستێلێکی بەردینە کە بەگوێرەی نووسینی ئاندرێ لومەیر:

«نفرین نامەیەکە بە زمان و خەتی ئارامی، کە میترونیوێک بەرز و ٨٠ سانتیمیتر پانە. لە ١٣ دێڕ پێکهاتووە و کەم‌وزۆر هەموو دێڕەکانی دەخوێندرێنەوە، بەڵام وێدەچێ بەشێکی سەرەکیی لە سەرەتاکانی‌دا فەوتابێ (ل ١١٠)... هەموو سێزدە دێڕی پێکهاتەی ئەم بەردەنووسە لە ڕاستی‌دا وەک کۆتایی بەردەنووسێک سەیر دەکرێن کە بۆی هەیە لەلای سەرەوەی ئەم ستێلە یان ستێلێکی دیکە کە بەتەواوەتی فەوتاوە، پێکەوە بەردەنووسێکی تەواویان پێکهێنابێ... لە باری تایبەتمەندیی مێژوویی خەتەوە... بەردەنووسی بۆکان پەیوەندیی بە نیوەی دووهەمی سەدەی هەشتەمی پێش زایین و ئەگەر وردتری بکەینەوە، کۆتایی‌یەکانی ئەو سەدەیە و سەرەتاکانی سەدەی حەوتەمی پێش‌زایین پەیدا دەکات... دەکرێ بڵێین بەردەنووسەکە یادگارێکی شاهانە (وەک پەیکەرەکەی تەل‌فەخریە) یان سوێندخواردننامە، یان پەیمانێکی ژێردەستکردن (وەک بەردەنووسەکەی سەفیرە)بێ.» (سەرەوەتر، ل ١١٦ی وەرگێڕاوی فارسی).

با بچینە سۆراغی تەرجەمەکانی بەردەنووسی قەڵایچی.

یەکەم تەرجەمەی بەردەنووسەکە بە فارسی کاری ڕەسووڵ بەششاش کەنزەق بووە، ئینجا تەرجەمەی ئینگلیزیی ئاندرێ لومەیر بەڕێوە چووە، کە ئەویش هەر ڕەسووڵ بەششاش کردوویەتە فارسی، بەشوێنی‌دا تەرجەمەی ئینگلیزیی فەیلس هاتووە. لێرەدا هەر سێ تەرجەمەکە خۆیان و وەرگێڕاوی کوردییان بەرچاو دەکەون، بەڵام کارەکەی ئاندرێ لومەیر کە وردەڕیشاڵی زیاتری هەیە خراوەتە پێش هەموانەوە:

TRANSCRIPTION

1'. ZY.YHNS.'YT.NŠB['].ZNH[-------?]
2'. BLHMH.'W.BŠLM.[K]L.MH.MWTN'.[--?]
3'. ZY.HWH.BKL.'RQ'.YŠMWH.'LHN.B[Y]
4'. T.MLK'.HW'.WLŠ.H'.L'LHN.WLŠ.
5'. H'.LHLDY.ZY.BZ'TR.ŠB'.ŠWRH
6'. YHYNQN.'GL.HD.W'L.YŠB'.WŠB
7'. 'NŠN.Y'PW.BTNR.HD[.]W'L.YML'
8'. WHY.WY'BD.MN.MTH.TNN.'ŠH.WQL.
9'. RHYN.W'RQH.THWY.MMLH[H?]MYT.MR
10'. 'H.PR'.R Š.WMLK'.H'.ZY.[---]D/R/B.
11'. 'L.NŠB'.ZNH.XRS'H.YHPKH.HD[D.]
12'. WHLDY.WŠB'.ŠNN.'L.YTN.HDD.QLH[.]
13'. BMTH.WYMH'HY.KL.LWŠ.NŠ[B]'.ZNH.

لەبەر نووسینەوەی دەقی بەردەنووسەکە بە پیتی لاتینی ئەمڕۆیی لەلایەن ئاندرێ

لومەیرەوە وەرگیراو لە تەرجەمەی فارسیی ڕەسووڵ بەششاش کەنزەق.

دەقی بەردەنووسەکە بە زمانی فارسی و کوردی

ب. وەرگێڕاوی فارسیی تەرجەمەکەی لومەیر لەلایەن ڕەسووڵ بەششاش کەنزەقەوە:

١. کسی که این سنگ یادبود را بردارد [...]

٢. در جنگ یا صلح، همه آفت [...]

٣. که وجود دارد در سراسر این زمین. که خدایان ویران کنند خانه

۴. آن شاه را زیرا که او ناسزا گفت به خدایان و او که ناسزا گفت

۵. به خالدی در زعتر. باشد که هفت گاو ماده

۶. شیر دهند یک گوساله را و او سیر نشود و هفت

٧. زن بپزند در یک تنور و آنها نشوند

٨. پر (سیر نشوند)، باشد که محو شود از کشورش دود آتش و صدای

٩. دو آسیاب؛ و باشد که زمینش نمک سوده شود؛ و باشد که بمیرد سرور

١٠. ش، به آشفته خاطری؛ و در حق این شاه که [...]

١١. بر روی این استل، که تختش، او را واژگون کنند خدایان هدا(د)[1]

١. هدد، هداد، بەعل (HDD)خودایەکی خەڵکانی شام و دووچۆمان بوو.

١٢. و خالدی؛[1] و که هفت سال متوالی ه ـ(ـ داد) برنیاورد بانگش را
١٣. در کشورش؛ و او نابود کند کسی را که ناسزا بگوید نسبت به این سنگ یادبود.

پ. وەرگێڕاوی کوردیی بەردەنووسەکە[2] (تەرجەمەی لومەیر)

(بەداخەوە دەستم بە دەقی ئینگلیزیی وتارەکەی لومەیر ڕانەگەیشت کە ڕاستەوخۆ لە ڕووی تەرجەمە بکەمەوە، بۆیە هەر فارسییەکەم کردە کوردی.)

١. هەر کەس ئەم بەردی یادگارە هەڵبگرێ [....]
٢. لە شەڕ یان لە ئاشتیدا هەموو خەسارێک [...]
٣. کە هەیە لە سەرانسەری زەویدا. خودایان وێرانی بکەن ماڵی
۴. ئەو شایە، لەبەر ئەوەی جنێوی دا بە خودایان و ئەو کە جنێوی دا
۵. بە خاڵدی لە زەعتەر، با حەوت مانگا
۶. شیر بدەنە یەک گوێلک[ی ئەو؟] و تێر نەبێ و حەوت
٧. ژن لە تەندوورێکدا نان بکەن و ئەوان نەبن
٨. پڕ (تێر نەبن). با نەمێنێ لە وڵاتیدا دووکەڵی ئاگر و دەنگی
٩. دوو بەرداش؛ وە با زەوییەکەی ببێتە شۆرەکات؛ وە با بمرێ گەورە
١٠. کەی بە پەرێشانی؛ وە سەبارەت بەو شایەی وا [...
١١. بەسەر ئەم تەتەڵەیەدا؛ کە تەختی، وە وەریگێڕن خودایانی هد(اد)
١٢. وە خاڵدی؛ وە با حەوت ساڵی یەک لەدوای یەک ە-(داد) بەرز نەکاتەوە دەنگی
١٣. لە وڵاتەکەیدا؛ وە نەیهێڵێ ئەو کەسەی وا جنێو بدا بەو بەردی یادگارە.

دووهەم کەسی ئورووپایی «ف. م. فەیلس»یش[3] دەقەکەی تەرجەمە کردۆتەوە. کاری ئەویش وەک هی بەششاش وردە جیاوازییەکی لەگەڵ وەرگێڕاوەکەی

---

١. خودای باشووری ئوورارتوو وماننا. وا هەیە پەرستگای قەڵایچی بە ماڵی خودای خاڵدی بزاندرێ.

٢. ڕەسووڵ بەششاش جارێک دەقەکەی خوێندۆتەوە و بە فارسی تەرجەمەی کردۆتەوە. جارێکیش تەرجەمەی ئاندرێ لومەیری وەرگێڕاوەتە سەر فارسی.

3. Frederic Mario False.

لومەیـردا هەیە و من بۆ ئاگاداریـی زیاتری خوێنەر لێرەدا ئەوانیش دەهێنمەوە باوەکوو وەرگێڕاوی سەرەوەی لومەیر ویچووتریش بێ:

وەرگێڕاوی فارسـی ڕەسـووڵ بەشـشـاش کەنـزەق، وەک یەکەمیـن وەرگێڕاوی فارسیی دوای دۆزرانەوەی بەردەنووسەکە:

١. این سنگ یادبود یانس است

٢. برای میهمانی به افتخار او یا برای پایان یافتن هرگونه آفت و بلائی

٣. که بود در سراسر [این] خاک؛ باشد که برگزینند اورا خدایان

۴. معبد شاهی که اوست ولص اکنون؛ برای خدایان ولص

۵. اکنون برای خالدی در زعتر هفت گاو

۶. پروار کنند یک گوساله و هفت قوچ دنبەدار و هفت

٧. زن/ آتش هدیه کنند به یک آتشکده، باشد که آشکار نشود

٨. وحی و محو شود از سرزمین تنین آتش و نوای

٩. آسیابها و زمینش به شورەزار مرده مبدل شود میرک (امیر)

١٠. فرع، رئیس و شاهی که [تعدی کند]

١١. نسبت به این سنگ یادبود. تختش واژگون کند اورا

١٢. و خدای خالدی و هفت سال نباشد نوای ...

١٣. به سرزمین ویم اگر برباید مزدوری این سنگ یادبود را.

وەرگێڕاوی کوردی دەقەکەی بەششاش [١٣ دێڕ]:

١. ئەوە بەردی یادگاریی «یانس»ە[١]

٢. بۆ میوانداریيەتی بە شانازیی ئەو یاخود بۆ کۆتایی هاتنی هەر چەشنە ئافەت و بەڵایەک

٣. کە بوو لە سەرانسەری [ئەم] خاکە؛ با هەڵیبژێرن خودایان

۴. پەرستگەی شاهی کە ئەوە وێلس[٢] ئێستا، بۆ خودایانی وێلس

١. دەبێ ولص یان ئولووسوو شایماننا بێ.

٢. هەمان شای ماننا.

٥. ئێستا بۆ خاڵدی لە زەعتەر حەوت گا

٦. دابەستن گوێلکێک و حەوت بەرانی دووگدار[1] و حەوت

٧. ژن/ ئاگر بە دیاری بدەن بە ئاورگەیەک، با دەرنەکەوێ

٨. وەحی و بفەوتێ لەسەر زەویی تنین[2] ئاگر و دەنگی

٩. بەرداشەکان و زەویش ببێ بە شۆرەکاتی مردوو و میرۆکەی (میری)

١٠. لق، سەرۆک و شایەک کە [دەسدرێژی بکا]

١١. سەبارەت بەو بەردە یادەوەرییە، تەختی هەڵگەڕێنێتەوە

١٢. خودای خاڵدی؛ وە حەوت ساڵ نەمێنێت دەنگی...

١٣. لەسەر خاکی ویم[3] ئەگەر بەکرێگیراوێک بیڕفێنێ ئەم بەردە یادەوەرییە.

وەرگێڕاوی فەیلس [لە ١۴ دێڕدا]:

١. [اگر شاهی (در آینده) وجود داشته باشد] که این استل را از میان بردارد [...]

٢. در جنگ یا صلح، همه طاعون [...]

٣. که بر تمام زمین وجود دارد ـ باشد که خدایان آنرا به این خاطر مجازات کنند.

۴. کاخ: و او در مقابل (همه) خدایان نفرین شود و

٥. در برابر خالدی، (خدای) ZcTR/BS باشد که هفت گاو

٦. یک گوساله را شیردهند ولی آنرا سیر کنند و باشد که هفت

٧. زن در یک تنور بپزند، ولی آنها را پر کنند

٨. و باشد که دود آتش و صدای سنگ‌های آسیاب

٩. از کشور پاک شود

١٠. و باشد که سرزمین او مانند شوره‌زار شود و در برابر او

١١. فرمانده سردسته (؟) شورش کند و شاه که خواهد نوشت

١٢. بر این استل، باشد که هداد تخت او را بگیرد.

---

١. دەبێ مەڕ بێت نەک بەران.
٢. بۆم ساغ نەبوویەوە کوێیە.
٣. دڵنیا نیم چییە.

١٣. با خالدی و برای هفت سال علف در دشت نروید

١۴. در سرزمین او، و باشد که تمام نفرین‌های این استل او را برگیرند (با هم)[1]

وەرگێڕاوی کوردیی دەقی فەیلس [لە ١۴ دێڕدا]:

١. [ئەگەر شایەک (لە داهاتوودا) هەبێت] کە ئەم ستێلە تێدابەرێ [...]

٢. لە شەڕ یان ئاشتی‌دا، هەموو تاعوونێک [...]

٣. کە لەسەر هەموو زەوی‌دا بوونی هەیە، با خودایان بۆ ئەو کارەی سزای بدەن.

۴. کاخ: وە لە بەرانبەر هەموو خودایان تووکی لێ بکرێ و

۵. لە بەرانبەر خاڵدی، [خودای] ZcTR/BS. با حەوت مانگا

۶. شیر بدەنە گوێلکێک، بەڵام تێری بکەن و با حەوت

٧. ژن لە تەندوورێک‌دا [نان] بکەن بەڵام تێری بکەن[2]

٨. وە با دووکەڵی ئاگر و دەنگی بەرداش

٩. لە وڵاتی بسڕێتەوە

١٠. وە با خاکەکەی وەک شۆرەکاتی لێ بێ و لە بەرانبەر ئەودا

١١. فەرماندەی تاقم (؟) ڕاپەڕێت و شا کە دەنووسێ

١٢. لەسەر ئەم ستێلە، با هداد تەختەکەی لێ بستێنێ.

١٣. لەگەڵ خاڵدی؛ وە بۆ ماوەی حەوت ساڵ گیا لە دەشتەکان نەڕوێ

١۴. لەسەر خاکەکەی ئەو؛ وە با هەموو تووکی نێو ئەم ستێلە داوێنی بگرنەوە (پێکەوە).

---

1. Fales, F. M. (2003). "Evidence for West_East contacts in the 8th BC: The Bukan Stele", In G. B. Lanfranchi and M.Roaf and R.Rollinger (eds.), Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia, Padova: S.A.R.G.O.N Editrice e Libreria: 131_148.

وەرگیراو لە وتاری مەریەم دارا.

٢. لە تەرجەمە فارسییەکەدا نووسراوە «پڕی بکەن» لە زمانی ئینگلیزی‌دا بە تێرخواردن دەڵێن پڕبوون، بەڵام لە تەرجەمەدا نابێ ئەوە بنووسرێ و لەجیاتیان دەبێ بگوترێ تێر بوون.

کۆتایی قسە

بەردەنووسەکەی قەڵایچی تووکنامەیەکە ڕوو لەو کەسانەی وا دواتر دەیشکێنن، شتی لەسەر دەنووسن یان دەیدزن. ئەو تووک و نزایە وا هەیە ئەمڕۆ نرخ و بایەخێکی نەمابێ، بەڵام گرنگایەتییەکەی لەم خاڵانەی خوارەوەدا دەبیندرێ:

١. تاقە بەردەنووسێکە بە خەت و زمانی ئارامی، کە لە ناوچەیماننا دۆزراوەتەوە و ئەوە خاکی ماننا بە دووچۆمان و شامەوە دەبەستێتەوە؛ موکریان و بەگشتی کوردستان یان ئازەربایجان دیاردەیەکی جیاواز و هەڵبڕاو لە فەرهەنگی دووچۆمان و ڕۆژهەڵاتی ناوین نین.

٢. پەیوەندیی زەعتەر (ئیزیرتوو) و لە ڕاستیدا قەڵایچی، بە خودای خاڵدی و هدادەوە دەدا؛ خاڵدی خودای ئوورارتوویییەکان بووە و ئەوەش ڕوونکەرەوەی پەیوەندییەکی دیکەی ئیزیرتوویە لەگەڵ ئوورارتوویییەکان و خەڵکانی گیلزان و مووساسیر کە باوەڕیان بە هداد هەبوو؛

٣. وا هەیە لەوانە گرنگتر، پەیوەندیی خودای خاڵدی بێ لەگەڵ ئیزیرتوو و ئەوە خۆی پەسندێکە بۆ نێوجەرگەیی و پێتەخت بوونی ئیزیرتوو، لەبەر ئەوەی خودایەکی گەورەی وەک خاڵدی بە شار و شوێنی بچووکەوە پەیوەند نەدراوە، کەوابوو دەکرێ زەعتەر یان ئیزیرتوو پێتەختی مانناکان بووبێ؛

٤. سەردەمی نووسرانی بەردەنووسەکە (سەرەتاکانی سەدەی هەشتەمی پێش زایین)ە و زۆر جیاواز نییە لە سەردەمی نووسرانی بەردەنووسەکەی تەرەغە (کۆتاییەکانی هەمان سەدە).[1]

٥. بەردەنووسەکە دەوروبەری ٢٨٠٠ ساڵێک پێش ئێستا نووسراوە. ئەو خەڵکانەی وا لەو سەردەمەدا لەسەر خاکی قەڵایچی ژیاون، بە حیسابی جوغرافیا پەیوەندییان بە هەر دوو گەلی کورد و ئازەربایجانییەوە بووە کە ئەمڕۆ لە شوێنەکە دەژین، جا یەکیان نزیکتر و ئەوی دیکە دوورتر، لەو

١. بۆ بەردەنووسەکەی تەرەغە، بڕوانە: بەردەنووسێکی بزربووی سەر چیای تەرەغە، هەر لەو کتێبەدا.

ماوە دوورودرێژەدا خاکەکە دەیان جار دەستاودەست گەڕاوە و چەندەها هێرشکاریی کراوەتە سەر. هیچ ڕوون نییە لە ماوەی هەزاران سەدە و ساڵی دیکەی دوای ئێمەشدا دۆخەکە چۆن دەبێ و چ چارەنووسێک بەسەر خەڵک و خاکەکەدا زاڵ دەبێ. گرنگ بۆ ئەخلاقیات و فەرهەنگێکی ئەمڕۆیی ئەوەیە کۆمەڵانی خەڵکی ناوچەکە بتوانن بە ئاسایش و هێمنایەتی بژین، ئابووریی و فەرهەنگیان گەشە بستێنێ و دوور بن لە شەڕ و خوێنڕشتن. نە کێلە قەبرێک و نە گوند و شارێک نابێ ببنە هۆکار بۆ دژایەتی و ڕقەبەریی نێوان گەلان؛ دەبێ ئارەزووی هەموومان هاوکاری و دۆستایەتی بێ و لەپێناو ئەم دوو ئامانجە مەزنەدا هەنگاو بنێین. نرخی خاک نابێ زیاتر بێ لە نرخی مرۆڤ. لە هاوکاری و دۆستایەتی‌دا پێشکەوتن دەبێ، نەک لە داگیرکاری و یەکتر داپڵۆسیندا. با بەردەنووسەکانی قەڵایچی و تەرەغە جێگەی شانازیی گەلی کورد و ئازەربایجانی و ئێرانی و ئەرمەنی و ئاشووری بن؛ با هەموو لایەکمان لە دەوری ئەو دەسکەوتە مێژوویی‌یانە کۆببینەوە و جەژنی هاوکاری و هاوپشتی بگرین!

چەند وتاری پێشەیی

بنەمای کاری من بۆ نووسینی ئەم بابەتە، دوو وتاری ژمارە ١ و ٢ی خوارەوە بوون:

١. آندره لومر، کشف یک کتیبه به زبان آرامی مربوط به قرن هشتم پیش از میلاد در بوکان (آذربایجان غربی)، ترجمه فارسی رسول بشاش کنزق، نشریه اثر، تابستان و پاییز ١٣٧٧، شماره ٢٩ و ٣٠، تهران، ص. ١٠٩ تا ١٢٠.

http://ensani.ir/fa/article/220866/%DA%A9%D8%B4%D9%81_%DB%8C%DA%A9_%DA%A9%D8%AA%DB%8C%D8%A8%D9%87_%D8%A8%D9%87_%D8%B2%D8%A8%D8%A7%D9%86-%D8%A2%D8%B1%D8%A7%D9%85%DB%8C-%D9%85%D8%B1%D8%A8%D9%88%D8%B7-%D8%A8%D9%87-%D9%82%D8%B1%D9%86-%D9%87%D8%B4%D8%AA%D9%85-%D9%BE%DB%8C%D8%B4-%D8%A7%D8%B2-%D9%85%DB%8C%D9%84%D8%A7%D8%AF-%D8%AF%D8%B1-%D8%A8%D9%88%DA%A9%D8%A7%D9%86-%D8%A2%D8%B0

%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AC%D8%A7%D9%86-
%D8%BA%D8%B1%D8%A8%DB%8C-

بــە داخــەوە وەرگێڕی فارســیی وتارەکە، تەنیا ئــەم تایبەتمەندییــە ناتەواوەی بۆ وتاری پرۆفیسۆر لومەیر ڕاگەیاندووە، بەڵام ئەوە تایبەتمەندیی تەواوی وتارەکەیە:
Lemaire, André, “Une Inscription Araméenne du VIIIe S. av. J.-C. Trouvée à Bukân (Azerbaïdjan Iranien).” Studia Iranica 27 (1998): 15–30, esp. 16-17

٢. مریم دارا، اســتل آرامی قلایچی بوکان؛ کتیبه بومی منطقه یا وارداتی؟، نشــریه زبان‌شــناخت، ســال دهم، شماره اول، بهار و تابســتان ١٣٩٨ تهران، ص ١٩ تا ٣٩.

https://www.academia.edu/41423588/%D8%A7_%D8%B3%D8%AA%D9%84_
%D8%A2%D8%B1%D8%A7%D9%85%DB%8C_%D9%82%D9%84%D8%
A7%DB%8C%DA%86%DB%8C_%D8%A8%D9%88%DA%A9%D8%A7%
D9%86_%DA%A9%D8%AA%DB%8C%D8%A8%D9%87_%D8%A8%
D9%88%D9%85%DB%8C_%D9%85%D9%86%D8%B7%D9%82%D8
%A7_%DB%8C%D8%A7_%D9%88%D8%A7%D8%B1%D8%AF%
D8%A7%D8%AA%DB%8C_Aramaic_stele_of_Qalaychi_Bukan_local_or_imported_

٣. ئەوەش لیستەیەک لە سەرچاوەی پەیوەندیدار بە چەند زمانی جیاجیا سەبارەت بــە بەردەنووســەکەی بــۆکان لــە ســایتێک بەنــاوی بیبلیۆگرافی. وەکــوو دیارە دۆزرانەوەی بەردەنووسەکە ڕەنگدانەوەی زۆری جیهانیی بەشوێن‌دا هاتووە:

http://cal.huc.edu/browsesigla.php?subclass=Bukan%20Inscription&generalclass=
Old%20Aramaic

وێنەی ساغکراوەی هەردوو بەشی بەردەنووسەکە لە مووزەی نەتەوایەتیی ئێران،
تاران وەرگیراو لە وتاری ئاماژەپێکراوی سەرەوەی مەریەم دارا

وینەی بەردەنووسەکە لە وتاری ئاندرێ لومەیردا، وەرگیراو لە تەرجەمەی
فارسیی وتارەکە لەلایەن ڕەسووڵ بەششاش کەنزەقەوە.

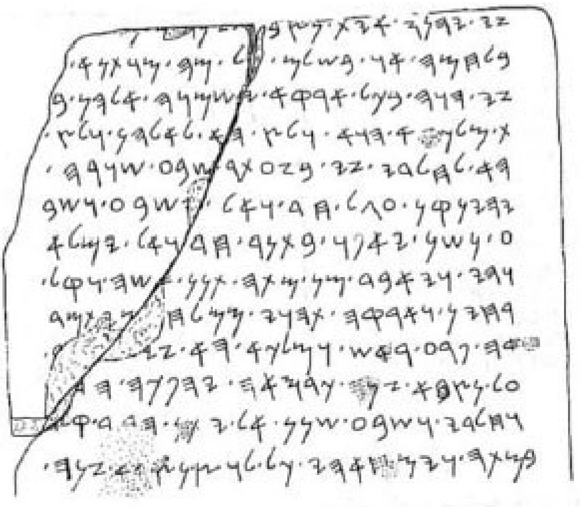

لەبەرنووسینەوەی دەقی بەردەنووسەکە بە ئەلفوبێی ئارامی لەلایەن ئاندرێ لومەیرەوە، وەرگیراو لە تەرجەمەی فارسیی وتارەکەی لەلایەن ڕەسووڵ بەششاش کەنزەقەوە.

پیرەقەڵا و گردی کەونارای نێوشاری بۆکان

ئەوەی پێی دەگوترا «قەڵای بۆکان»، دەسکردێکی نوێی سەردەمی سەردار سەیفەددینخانی بابامیری (۱۸۶۳ - ۱۸۹۰ز) و حەمەحوسێنخانی کوڕی (۱۸۸۰-۱۹۱۴) سەرداره، کە لەسەر گردێکی خاکیی مێژوویی لەنێو جەرگەی شار و سەر حەوزەگەورە بنیادنرابوو و پاشان ببووە ناوێکی گشتی بۆ گردەکە. بۆ دروستکردنی بینایەکی وا گەورە بە سێ بورجی بەرز لە سێ گۆشەی ڕوو لە ئاوەدانی و حەوش و حەسار و ژمارەیەکی زۆری ژوور و عەمبارەوە، پانتایییەکی ۱۱۰۰ میتری چوارگۆشە لەسەر گردەکە تەخت کرابوو، کە گوتراوە ئەعیانی، واتە واتە بەپێی نامەکەی پشت پێبەستوو ژێربینای دوو قاتەکەی بە دوو پلیکانی لە بەردتاشراوەوە لەسەریەک ۴۶۰۰ میتری چوارگۆشە بێ.[1]

ئاشکرایە، سەرەڕای خۆشەویست بوونی قەڵا لای خەڵکی شار و ناوچەکە، ئەو تەلارسازییە بە پێوانەی ئەمڕۆیی و لە ڕوانگەی کەوناراناس و مێژوونووسانەوە دەستێوەردانێکی نابەجێ بووە لە مێژووی دێرینی گردەکە و زیانێکی زۆری گەیاندۆتە توێژینەوەکانی دوارۆژ سەبارەت بە شێوەی ژیانی خەڵکانی پێشووی شار و ناوچە، زیانێک کە لانیکەم وەبەر چەند توێژی لای سەرەوەی گردەکە کەتووە و تازە هیچی لەگەڵ ناکرێ، بەڵام ئەو زیانە لەچاو بەڵایەک کە بەسەر هەندێک گردی لەمێژینی کوردستان وەک قەڵای هەولێر و کەرکووک هاتوون زۆر نییە، هۆکارەکەشی ئەو ڕاستییەیە کە قەڵای بۆکان تەنیا شوێنی ژیانی یەک بنەماڵە بووە و ئەوانیش دیارە سێچوار چاڵیان زیاتر لەسەری هەڵنەکەندووە، بەڵام ئەگەر ببوایەتە ماڵی دەیان بنەماڵەی جیاجیا، هەرکام لەوانە بەگوێرەی نیازی خۆیان دەستیان بکردایەتە بیناسازی و چاڵی ئاو و ئاوەڕۆ هەڵکەندن و وێران کردنی توێژەکانی ژێرەوەتری گردەکە،

---

۱. نامەی ژمارە ۸۲۲۲/۵، ڕۆژی ۱۳۷۵/۳/۱۲ی ئیدارەی ئامووزش و پەروەرشی بۆکان بۆ ئامووزش و پەروەرشی ئازەربایجانی ڕۆژاوا.

کارەساتێک دەقەوما کە ئیتر قەرەبوو نەدەکرایەوە. هەوڵی بنەماڵەی سەردارەکانی بۆکان بۆ ڕاکێشانی ئاوی حەوزەگەورە بۆ سەر قەڵا لەجیاتی هەڵکەندنی بیری ئاو، کارێکی مەزن و خزمەتێکی باش بووە گەرچی ئەویش پێویستی بە هەندێک هەڵکۆڵینی گردەکە لەپێناو ڕاکێشانی لوولەی ئاو، هەبووە.[١]

دەستێوەردانی دواتری گردەکە، هی سپای پاسدارانی کۆماری ئیسلامی بوو، کە لە ڕۆژی ١٣٦٠/٧/١ی هەتاوی/ ١٩٨١زایینی پێگەیەکی سەربازییان بۆ کۆنترۆڵ کردنی خەڵکی شار لەسەر گردەکە دامەزراند و وێدەچێ تا ئێستاش هەر بەدەستیانەوە مابێ. ئیتر لەو قۆناغەدا، ئەگەر بە هەڵکەوتیش شوێنەوارێکی کۆنی توێژەکانی سەرەوەی گردەکە بەجێمابێ، لەنێو چووە.

بەهۆی مێژووی دووروودرێژی ژیانی مرۆڤ لە ناوچەیەکدا کە «ئاورگەی شیز» و «گەنزەک»ی تەختی سولەیمان لە ڕۆژهەڵات، «ئیزیرتوو»ی قەڵایچی لە باکوور، «فەقرەقا»ی مەهاباد و «حەسەنلوو»ی نەغەدە لە ڕۆژاوا و زێویە لە باشووری هەڵکەوتبێ و زیاد لە ٣٨ گردی توبرەڕێژی مێژوویی لە کولتەپە و ناچیت و بۆگەبەسی و گوندەکانی دیکە دەورەیان دابێ، کە هەرکامیان لە ڕابردوودا دەوڵەت ـ شارێک بووبێتن، بەڵگە و نیشانەکانی گردی قەڵای بۆکانیش لەمێژبوو چاویان بڕیبووە پسپۆڕانی کەوناراناس کە قفڵی ڕەمز و ڕازی سەربەمۆری ڕابردووی چەند هەزار ساڵەی بکەنەوە.

زانیارییەک کە تا ئەم دواییانەش سەبارەت بە مێژووی گردەکە دەدرا تەنیا ئەوە بوو کە لە سەردەمی ئەشکانییەکان (٢٤٧ی پێش‌زایین تا ٢٢٤ی زایینی) و ساسانییەکان (٢٢٤ تا ٦٢٥ی زایینی)دا سەربازخانەیەکی حکوومی بووبێ، هەر ئەوەندە و ئیتر هیچ. لە ئەنجامدا ئەگەر کەسێک بیویستایە لە مێژووی

١. بۆ ئەم کارە، چاڵێک لە تەنیشت بەری باکووری حەوزەگەورە هەڵکەنرابوو کە کەتبووە نێو حەوشی ماڵی مەرحوومی میرزا حەمەکەریمی کەریمی و من لە هاتوچۆی ماڵی ئەوان و هاوڕێیەتیی کاک عەبدوڵڵای کەریمی مامۆستای خانەنشینی دەبیرستانی بۆکاندا چاوم پێی کەوتبوو. کەرەسەیەکی کانزایی کە وێدەچوو ماتۆڕی پۆمپاژ کردنی ئاو بێ لەژێر چاڵەکەدا دەبینرا.

کۆنی شار و ناوچەکە بکۆڵێتەوە، دەبووایە سەربازخانەی ئەشکانییەکان ببەستێتەوە بە سەردەمی سەیفەددینخانی بابامیری لە سەدەی بیستەمدا و ئیتر پێش ئەشکانییان و دوای ساسانییان لە ناوچەکە چی قەوماوبێ و چ کەسانێکی لێژیابێتن و ئەو خەڵکە چ فەرهەنگێک و نەریتێک و هونەرێکیان بووبێ، لە کەس ئاشکرا نەبوو، ئەگەریش پسپۆڕێک و دووان لێی ئاگادار بووبێتن، تەنیا مەزندە و گومان و قیاس کردنێک بوو لەگەڵ شوێنەوارەکانی دەوروبەر، بەبێ هیچ فەکتێکی ڕاستەوخۆ. ئەو ناتەواوی و بۆشایییە گەورانەش لە ڕێگەی سەرچاوە مێژوویییە نووسراوەکانەوە پڕ نەدەکرانەوە و دەبووایە کەوناراناسی بهاتایەتە یارمەتی دان، کە ئەویش بەهۆی ئەو زیانە بەربڵاوەی وا دوو بینای گەورە لە بەژنی گردەکەیان دابوو، زیاتر لە خەون و خەیاڵ دەچوو تا واقیع.

بەختەوەرانە لە هەواڵێکی دوو ساڵ پێش ئێستادا هاتبوو کە خەونەکە هاتۆتە دی و گردی قەڵا کەوتۆتە بەر لێکۆڵینەوەیەکی زانستییانە[١] لەلایەن تیمێکی پیشەیی شوێنەوارناسانی ئیدارەی «میراث فرهنگی»ی ئێرانەوە. هەر ئەو پسپۆڕانە پێشتر لەسەر پاشماوەکانی شارستانییەتی «ئیزیرتوو» لە گوندی «قەڵایچی»دا، کاری زۆری مەیدانییان کردووە و بۆچوونی تایبەت بە خۆیان سەبارەت بە ڕابردووی ئەو شوێنەوارە دەستەخوشکەی قەڵای بۆکان هەبووە. وێدەچێ ئێستا گردی قەڵا دوای ئەو هەموو وێرانکاری و تێکدرانەی ڕابردوو، کەوتبێتە بەر چاوەدێریی فەرمیی ئەو دەزگا حکوومییە. ئەو هەواڵە هیوامان پێدەبەخشێ کە لێکۆڵینەوەکانی دواتر شێوازێکی ئوسووڵی و پیشەییانەیان دەبێ و ئەگەر شوێنەواری یەک یان دوو توێژی سەرەوەی گردەکەش فەوتابێ، توێژینەوە لە توێژەکانی خوارەوەتردا دەتوانێ ڕوخساری ڕاستەقینەی سەدە و هەزارەکانی ڕابردووی ژیاری ناوچەکەمان بۆ دەربخا. ئەو کورتە هەواڵە ڕاگەیەنراوەی سایتی «خبر آنلاین»ی ئێران کە باسی کرا، تەنیا ئەوەندەی پێدەگوتین کە لێکۆڵینەوە تازەکە دەریخستووە گردی قەڵا لانیکەم

١. سایت «خبرآنلاین»، ١٣ شهریور ١٣٩٧، بخش استان‌ها، استان آذربایجان غربی.

حـەوت توێـژی جیاجیای هەیـە و دیارە هەرکام لـەو توێژانە نیشـانەی فەرهەنگ و سـەردەمێکی جیاوازن، ژیاری لەسـەر گردەکەش دەگەڕێتەوە بۆ زیاد لە سێ هەزار ساڵ پێش ئێستا، بەڵام لە بیرمان نەچێ کە ژمارەی توێژی هەندێک گردی توبرەڕێژی هاوشـێوەی ئـەوەی بـۆکان، بەگوێرەی مێـژووی ناوچەکان، گەیشـتۆتە ١٠ و ٢٠ و تەنانـەت ٢٦ توێـژی جیاوازیـش، خۆ ئەگەر کەشـفیاتی تازەی بۆکان تا ڕادەی سـێ هـەزار سـاڵ پێش ئێسـتا چووبێتە پێشـەوە، دەزانین ژیاری لەو ناوچـە کەونارایەی ئێمە مێژوویەکی دوورودرێژتری هەیە و دەبێ قسـە لەسـەر ١٠ تا ١٢ هەزار سـاڵ پێش ئێستا بکرێ؛ بۆ ئەوەش دەبێ چاوەڕوانی توێژینەوەی زیاتری دوارۆژ بین.

وا هەیە بۆ خوێنەر و بیسەرێکی ئاسایی هەواڵەکە، تەنیا ئەوە گرنگ بنوێنێ کە لە قەڵادا چ بەردەنووسێکی مێژوویی یان چەند کووپە سکە و جەواهێرات دۆزراوەتەوە، بەڵام بۆ پسپۆڕانی کەوناراناس، وا هەیە کوتە سواڵەتێک و گۆزەیەکی شکاو دەوری جامـی جیهان‌بیـن بگێڕن و لـە ئاوێنەی بەڕواڵەت لێڵی ئـەوان‌دا پەیوەندیی هونەریی چەنـد فەرهەنگـی دوور و نزیـک و کارتێکەرییان لەسـەر یەکتر بدۆزنـەوە. ئەوەش بـۆ شـوێنێکی مێژوویـی وەک بۆکان سـەمەرە نییە، کە ناوچەرگەی شارسـتانییەتی ماننایی و دراوسـێی دیواربەدیواری شـوێنەواری گرنگی «شـیز»ی پێش ساسانی و «حەسـەنلوو»ی ئوورارتوویی و «فەقرەقا»ی مادی و سـەقزی سەکایی بووە و چەند جـاران کەوتۆتـە بەر هێرشـی ئاشـوور و ئوورارتوو و یۆنـان و ڕۆم و عەرەب و موغـول و دانیشـتووەکانی مەجبـوور کـراون لـە ئایینـی میترایی خۆیانـەوە ببن بە زەردەشتی و چەند سەدە دواتر، سەعدی وەقاس بیانکاتە موسوڵمان.

ئـەم هەواڵـە بـۆ منیش وەک هەموو کوردێک دڵخۆشـکەرە بوو، بەتایبەت کە لەم دواییانەدا خەریکی نووسینی بابەتێک بووم سەبارەت بە «ئایینی میترایی و ماخوای ئاناهیتـا لـە بـۆکان» و بۆ زۆرێک لـە بۆچوونەکانـم فەکتی ڕاسـتەوخۆی مێژووییم دەسـت نەدەکەوت، هەر بۆیەش کارەکەم قۆناغ بە قۆناغ تووشـی تەگەرە و کۆسپی تازەتـر دەبـۆوە. توێژینـەوەی زانـا ئورووپاییەکانیش یارمەتیی زۆری باسـەکەی منیـان نـەدەدا، لەبـەروەی لێکۆڵینەوەکانی ئـەوان بەکورتی نەبـێ بنەماکانی ئایینەکە

لـە هینـد و ئێـران و میزۆپۆتامیـا ناگرنەوە، بەڵکـوو زۆربەی زۆریان سـەبارەت بە قۆناغەکانـی دواتـر و کاتێکن کـە ئایینەکە گەیشـتبووە ڕۆم و پاشـماوەی ئورووپا. مـن گەلێـک هیـوادارم توێژینەوەکانی ئێسـتا ڕوونکەرەوەی هەندێـک لایەنی تاریکی مێژوویی شار و ناوچەکە بن و ئەگەر کەسانێک دواتر بیانەوێ لەو بابەتە گرنگ و سەرنجڕاکێشە بکۆڵنەوە، بتوانن کەڵکیان لێوەربگرن.[١]

لـە بارودۆخێکـی وادا، گرنـگ ئەوەیـە دانیشـتووانی شـاری بـۆکان، بەتایبـەت ڕووناکبیرانـی دڵسـۆزی گـەل و نیشـتمان لە پشـت پسـپۆڕانی لێکۆڵەر بوەسـتن و یارمەتییـان بـدەن بـۆ ئـەوەی توێژینەوەکانیان لـە فەزایەکـی ئازادی زانسـتییانە و پرۆفیشناڵدا درێژە پێبدەن و وریا بن لە ئەگەری وچاندان یان وەستانی کارەکەدا چەتە و دزی شـوێنەوار، کە زۆرجاران سـەریان بە دامودەزگا دەسـەڵاتدارەکانەوە بەندە، زەفەر بە گردەکە نەبەن و ڕیسی ئەو پسپۆڕە زەحمەتکێشانە نەکەنەوە خوری. چەتەی شـوێنەوار کەسـانێکی تاکوتەرا نین بەڵکوو هەموویان بە تۆڕێکی نادیاری قاچاخچییانی گەورە و دەسەڵاتداری بەهێزەوە بەستراونەوە، کە بێهەستوخوست، وەک مێروولـە، لـە هەوڵی تالانکردنی سـەرمایەی ژێـرزەوی دان بێئەوەی بە چاو ببینرێـن؛ ئـەو مێروولانـە بە یەکەوە پەیوەسـتن و لە کۆتاییدا بێئـەوەی زۆربەیان ئاگاداریـش بـن، بـەو شـارە ئاڵۆزە پـڕ حەشـیمەتە ژێرزەوییـەوە پەیوەسـت دەبن، مەگـەر ئێمـە ڕێگەیـان لێبگرین. زۆرێک لە دەلالانی خۆجێیی کە کار بۆ ئەو چەتە و دزانـە دەکـەن، بەدوای نانـی ڕۆژانەیاندا دەگەڕێـن و نازانـن کەوتوونەتە خزمەتی کام سیاسـەت و کام مافیـای شـوێنەوارەوە. ئەرکی ئێمەیە بیانناسـین و ئاگاداریان بکەینـەوە کە دەسـت لەو کارە قێزەوەنەیان هەڵبگرن، خـۆ ئەگەر نەیانکرد، لەقاویان بدەیـن و بـە خەڵکیان بناسـێنین و ڕاکێشـی دادگایـان بکەیـن. کاری توێژینەوەی وا

---

١. ئـەم قسـانە گەلێـک ناتـەواو دەبن ئەگـەر لێرەدا یادی مامۆسـتای نەمـر تۆفیق وەهبی و مامۆستای هێژا عەبدوڕڕەقیب یۆسف نەکرێنەوە، کە بەتایبەت مامۆستا عەبدوڕڕەقیب زیاد لـە هەمـوو کوردێک لەسـەر بابەتی میترائیسـم لە کوردسـتان کاری کردووە و شـارەزایی هەیە، تەمەنی درێژ بێ. ئەوە ئەدرەسـی سـایتی گەلێک دەوڵەمەندی مامۆسـتایە کە هەڵگری هەزاران بەڵگەنامەی مێژوویی سەبارەت بە کوردستان.

دوور نییە ساڵانێکی زۆر و هەر ساڵەی دووسێ مانگێک درێژەی هەبێ. دەبێ نەهێڵین لە پشووی نێوان ساڵەکاندا چەتەی دزی دزێو بکەونە گیانی و هەوڵی پسپۆڕان پووچەڵ بکەنەوە. ئەوە ئەرکی هەموو خەمخۆرێکی گەل و نیشتمانە نەک هەر لەسەر گردی قەڵای بۆکان، بەڵکوو لە هەموو شوێنێکی وڵات و بۆ هەر توێژینەوەیەکی زانستیی دەزگا بەرپرسە فەرمییەکان.

با هەموومان چارەنووسی گەنجینەی زێویە و تاڵانی بەربڵاوی خەڵکی ناشارەزای ناوچە و چەتەکانی شوێنەوارمان لەبەرچاو بێ، کە نەمر ڕەشیدی کەیخوسرەوی لە سەردەمی پەهلەویدا چ زەحمەتێکی لەپێناو بەرگریکردنی لە گەنجینەکە کێشا و سەدان ڕاپۆرت و دوو بەرگ کتێبی لەسەر نووسی،[١] بەڵام لەبەرەوەی بەتەنیا مایەوە و کۆمەڵانی خەڵک بە ناشارەزایی، پشتیان نەگرت، نەگەیشتە ئەنجام.

ئەم باسە پێشکەش بە یادی ئەو گەورەپیاوە دەکەم و هیوادارم هەرکام لە ئێمە شانازیی ئەوەمان هەبێ کە بەگوێرەی توانا ببینە داکۆکیکەرێکی سەرمایە فەرهەنگییە مێژووییەکانمان.

٢٠٢٠/٥/٢٧

١. رشید کیخسروی، «دوران بی‌خبری یا غارت آثار فرهنگی ایرانیان» و «دوران بی‌خبری، کردستان و نیاکان باستانی کردان»، چاپی ١٣٦٣ ـ ١٣٦٩/ ١٩٨٤ ـ ١٩٩٠، فارسی.

پارسوا

کاک عومەر عەبدوڵلابەگی لە ژمارە ١٢١ی گۆڤاری «ڕامان»دا وتارێکی نووسیوە بەناوی «جێگەی پارسوا لە مێژووی کوردستاندا». وتارەکە لە پەیوەندیی ساغکردنەوەی بنەمای وشەی «پارسوا» و پارس (فارس)، هەروەها شوێنی پارسوا و دراوسێیەتیی لەگەڵ مادا نووسراوە و پەسندی بۆچوونێکی دیاکۆنۆف نووسەری کتێبی «مێژووی ماد»ی داوە کە گوتوویەتی پارسوا بەواتای تەنیشت و پەراسوو (قەبرغە)یە و وشەیەکی مادییە، هەر مادەکانیش ئەم ناوەیان بە حیسابی دراوسێیەتی بە قەومی «پارس» داوە، کە لە تەنیشت خۆیان دەژیان.

کاک عومەر لە نووسینەکەیدا، بۆچوونی نووسەری کتێبی «تمدن مهاباد» کاک مەحموودی پێدرامی داوەتە دواوە کە بە کەڵک وەرگرتن لە هەمان کتێبی «مێژووی ماد»ی دیاکۆنۆف، وشەی پارسوای بەسەر دوو بەشی پارس + وادا دابەش کردبوو و نووسیبووی بە لابردنی پیتی /ر/ لەسەر بەشی یەکەمی وشەکە، دەتوانین بگەینە سەر گوندی «پەسوێ»ی نزیک پیرانشار و بە هەمان پارسوای ڕۆژاوای گۆلی چیچێست (ورمێ)ی بزانین و بۆ بەشی دووهەمیشی کە شوێن و مەکان بگەیەنێ، قەڵای «بوشتۆ»ی ئاماژەپێکراوی دیاکۆنۆفی لەگەڵ پاشماوە کەوناراکانی «قەڵاتی شا»لە هەمان ناوچە بە یەک زانیبوو.

نووسەر هەروەها بەرپەرچی بۆچوونی کاک ڕەحیمی مەحموودزادەی شنۆیی دەداتەوە کە لە وتارەکەی خۆیدا کەڵکی لە کتێبی «بعضی از اسامی کهن و ایرانی» میهردادی بەهار[1] وەرگرتووە بۆئەوەی وشەی «پرسە» بە «پڕ لە سەگ» واتا بکاتەوە و بڵێ «لە کوردیدا هەروەک وشەی مێژوویی پڕاسپە یا فراسپەیە کە مانای پڕ ئەسپیان هەیە» و لە ئەنجامدا بگاتە هەمان ئاکامی کاک مەحموودی پێدرام و پارسوا لەگەڵ گوندی پەسوێی باشووری ڕۆژهەڵاتی شارستانی شنۆدا بە یەک دابنێ.

---

١. بەداخەوە من چاوم بە هیچکام لەم سێ سەرچاوانە، واتە نووسینەکەی کاک مەحموود پێدرام، کاک ڕەحیم مەحموودزادە و ڕێزدار میهرداد بەهار نەکەوتووە.

کاک عومەریش لە نووسینەکەی‌دا پشت بە زانیاریی‌یەکانی هەمان کتێبی دیاکۆنۆف دەبەستێ و پەسندی دابەش‌کردنی وشەکە بەسەر دوو بەشی سەرەوەدا دەکا، بەڵام بە شێوەیەکی دیکە. ئەو دەنووسێ، «برایان مەحموودی پێدرام و ڕەحیمی مەحموودزادە دەبێ بزانن کە وشەی پەسوێ لە دوو بەش پێکهاتووە، «پەس» یان «پەز» بەواتای مەڕ و «وێ» بەواتای شوێن و مەکان و بە لەبەرچاوگرتنی کەسب‌وکاری خەڵک کە زۆربەیان ئاژەڵدار بوون، زۆر ئاسایی‌یە ئەو شوێنە ناوی جێی مەڕ بێ یان شوێنێک بێ کە مەڕی زۆر بووە.»

ئینجا دەچێتە سەر شوێنی هەڵکەوتی پارسوا و دەڵێ «بەشی سەرووی ڕووباری سیروان و ڕووبارە بچووکەکانی سێ‌کوچکەی سلێمانی – زەهاو – سنە، لە نیوەڕاستی سەدەی نۆیەمی پێش‌زایین‌دا پێی گوتراوە «پارسوا و جێگاکەشی بریتی بووە لە خوارووی ڕووباری زێی بچووک و سەرووی سیروان؛ هاوکەوشەنیش بووە لەگەڵ خاکی ماد وماننا و بابل» (ل ١٣٣ ـ ١٣٥). وەک دەرەنجامی ئەم سنوور دیاری‌کردنە، قەڵای گرنگی بوشتۆ دەباتەوە سەر گوندی «بست»ی دیواندەرە و وەک باشووریترین سنووری وڵاتی ماننا و دەسپێکی خاکی پارسوا دەسنیشانی دەکا؛ لە ڕێگەی ئەم هاوسنوورییەشەوە دەڵێ پارسوای تەنیشت وڵاتی ماد کەوتۆتە باشووری خاکەکەی ئەوان کە وابوو، هەموو بەشی باکووریتری لە چوارچێوەی خاکی ماددا بووە.

دیارە هەرسێ نووسەری ئەم وتارانە پشتیان بە یەک سەرچاوە بەستووە کە مێژووی مادی دیاکۆنۆف بێ و ئەوە دەتوانێ جێگەی قسە بێ، لەبەر ئەوەی بۆچوونەکانی دیاکۆنۆف ڕەخنەی زۆریان لێ‌گیراوە، بۆ نموونە: نامیلکەی محەممەدعەلی خونجی بەناوی «بررسی تاریخ ماد» کە تێیدا دەیان هەڵەوپەڵەی نەزەریی دیاکۆنۆفی کەوتۆتە بەرچاو. هەروەها کتێبی «پادشاهی ماد»ی ئیقرار عەلییێفی ئازەربایجانی[1] پێش کتێبەکەی دیاکۆنۆف نووسراوە، بەڵام بەهۆی سیاسەتی کۆنترۆڵی یەکیەتیی سۆڤیەتییەوە، ماوەیەک دوای ئەو بڵاو بۆتەوە و ئەویش گەلێک زانیاریی تێدایە کە دەکرێ بۆ ئەم بابەتە کەڵکیان لێ وەربگیرێ. بە هەمان شێوە،

---

١. اقرار علی‌یف، پادشاهی ماد، ترجمه کامبیز میربهاء، انتشارات ققنوس، تهران١٣٨٨/ ٢٠٠٩.

نووسـراوەکانی مینۆرسـکی کە هەندێکیان ڕاست سـەبارەت بەو بابەتەن و تەنانەت وەرگەڕاونەتە سەر زمانی کوردیش.

هەرچۆنێک بێ، بابەتەکە گەلێک گرنگە و جێگەی خۆشحاڵییە کە کورد پسپۆڕی زانا و خاوەن بۆچوونی ئەوتۆی هەیە بتوانێ بچێتە بواریکەوە کە لە ڕابردوودا تایبەت بە ڕۆژهەڵاتناسانی ئورووپایی یاخود مێژوونووسانی تورک و ئێرانی بووە و زۆریش لەگەڵ کورد میهرەبان نەبوون!

ئـەوەی لـە پەیوەندیی بـۆکاندا گرنگ بێ ئـەم خاڵەیە کە شارسـانییەتی جێگەی باس واتە «پارسوا» لە دراوسێیەتیی ماد و مانّنادا بووە و بەگوێرەی ئەو سنوورەی وا ئـەو بـۆ وڵاتـی مادی دیاری دەکا و دەڵێ لە باشـووری گۆلـی ورمێوە تا گوندی بسـتی دیوانـدەرە کێشـرابوو، ناوچـەی بۆکانیش دەکەوێتە جەرگـەی مادەوە و بەو بۆنەیەوە، دەتوانرێ بۆ مێژووی ئەم شارەش کەڵکی لێ وەربگیرێ.

ڕەخنەیـەک کـە منـی خوێنـەر دەتوانـم لـە نووسـراوەکەی بگـرم، ناتەواویـی خاڵبەندییەکانـە، کـە بەداخـەوە زۆر کتێـب و نووسـراوەی دیکـەی کوردیش پێیەوە دەناڵـن. بـۆ نموونـە، لێرەدا هەندێـک جار نازانـدرێ ئـەوەی نووسـراوە بۆچوونی کاک عومـەرن یـا دیاکۆنـۆف، واتـە ئـەو دوو هەڵوێسـتە لـە هەندێـک شـوێندا بەڕوونـی دیـاری نەکـراون، لـە کاتێـکدا دوو کەوانۆکـەی سـووک و هاسـان، یـان بـە ئیتالیک کردنێـک یـان گـەورە و بچـووک کردنـەوەی یەکیـان و شـتی لەو چەشـنە، دەیانتوانـی سـنووری بۆچوونەکانمـان بـۆ دیـاری بکـەن. خاڵبەندییەکـی ئەمڕۆیـی، نـەک شـێوازە کـۆن و هەردەمبیلەکـە لـە نووسـیندا هیچـی لـە پیـت و ئەلفوبێ کەمتر نییە و دەبێ وەک ئەوان بایەخی پێ بدرێ.

سەرچاوە:

عومەر عەبدوڵڵابەگی، جێگەی پارسـوا لە مێژووی کوردسـتاندا، گۆڤاری ڕامان، ژمارە ١٢١، هەولێر، ٢٠٠٧/٦/٥

بەردەنووسی بەغستان (بێستوون)

بەداخەوە نووسراوەیەک کە نیشاندەری دەسەڵاتدارییەتی مادەکان بێ تا ئێستا نەدۆزراوەتەوە و زانیاری سەبارەت بەوان تەنیا لە بەردەنووسە ئاشووری و هەخامەنشییەکانی ئێران و هەندێک نووسراوەی یۆنانییەکاندا دەست دەکەوێ.

یەک لە بەردەنووسە گرنگەکانی سەردەمی هەخامەنشی، بەردەنووسی بەغستان یان بێستوونە لە کرماشان. بەردەنووسەکە بە سێ زمان نووسراوە: عیلامی، ئەکەدی و ئەوی دووهەمیان، کە ئێستا دەڵێن عیلامیی کۆنە، تا نیوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەهەمیش هەر دەگوترا بە زمانی مادییە، کە دوایی بەرپەرچدرایەوە.

من لێرەدا هەڵبژاردەیەکی ئەو بەردەنووسە دەهێنمەوە کە لە پەیوەندیی ماد و مادەکاندایە و هەندێ بۆچوونی خۆم لەمەڕ ڕووداو و شوێن و کەسایەتییەکانیشی لێ زیاد دەکەم:

«... من بووم بە شای ئەم [شوێن]انە:... ماد ... مەک کوران...»

تۆ بڵێی ئەم «مەککوران»ە، موکری و موکریان نەبێ؟

«... من «گاوماتەی موغ»م کوشت لە قەڵایەک بەناوی «سیکایائووەتیش» و لە وڵاتێک بەناوی «نیسایە» لە ماد...»

ئایا ئەم «نیسایە»یە هەمان پێتەختی منناکان نییە؟ ئەگەر ئەو بێ، ئایا قەڵایچی (ئیزیرتوو) یا «سەراو»ی لای بۆکان نییە؟ ئەی قەڵای «سیکایائووەتیش» کامەیە و دەبێ کوێ بێ؟

«... پیاوێک بەناوی «فەرەوەرتیش» لە «مادیە» ڕابوو و نافەرمانیی منی کرد. سپایەکەم نارد... لە شوێنێک بەناوی «ویدەمە» شەڕیان لەگەڵ کرد و سپای ئەو نافەرمانەیان تێکشکاند... سپای خۆم لە گوندێک بەناوی «کەمبەد» لە ماد مایەوە تا من گەیشتمێ... لە شوێنێک بەناوی «کودوروش» لە ماد بە یارمەتی ئەهوورامەزدا تێکمشکاند و فەرەوەرتیش هەڵات بۆ گوندی ڕەغە... لەوێ گیرا و لە هەگمەتانە

کوشتم...»

ئەو ناوی شوێنانە، ئێستا کوێ دەگرنەوە؟ ئێرانییەکان دەڵێن ڕەغە هەمان «ڕەی» یا «شەهریڕەی» نزیک تارانە و هەگمەتانەش هەمەدانە، بەڵام ئەوانە دوورن لە ڕاستی. چۆن لە «ڕەی» کابرایان گرتووە و چاویان دەرهێناوە و لووت و دەمیان کردووە و زمانیان بڕیوە، ئینجا هەڵیانگرتووە و بردوویانە لە هەمەدان بە شمشیر کوشتوویانە! (ئەو زانیارییانەم لە دەقی بەردەنووسەکە وەرگرتووە). بە بۆچوونی من ڕەغە، شەهریڕەی تاران نییە و دەبێ گوندێک بێ لە هەمان دەوروبەری بۆکان و مەهاباد و میاندواو؛ هەگمەتانەش زۆر وا هەیە قەلایچی بێ.

«... ئەمانە دۆست و برادەری منن: ...»

لێرەدا داریووش شانازی دەکا کە لە ماوەی پاشایەتیی خۆیدا ١٩ شەڕی کردووە و ٩ پادشای گرتوون و هەمووشی بە یارمەتیی ئەهوورامەزدا! ئینجا ناوی ٦ دۆست و برادەری خۆی دەبا کە هەموویان «پارسی»ن، واتە خەڵکانی سەر بە هۆز و قەومی تر، وەک ماد و سەکایی هیچکام دۆستی نەبوون.

لە بەردەنووسەکەدا، هەروەها ناوی چەند شوێنی دیکەی «ئەرمەنستان» هاتوون کە بەهۆی تێکەڵاویی مێژووی گەلی ئەرمەنی و کورد و دەستاودەست گەڕانی شار و ناوچەکانەوە، بایەخی ئەوەیان هەیە ئەوانیش سەیر بکرێن و لێیان بکۆڵدرێتەوە بۆ ئەوەی شوێنی ئێستایان دیاری بکرێ.

سەرچاوە: دەقی بەردەنووسەکەی بێستوون، وەک گەورەترین بەردەنووسی دۆزراوەی مرۆڤ، کە بە نووسینی ئەمڕۆیی زیاد لە پێنجشەش لاپەڕەی سەر کاغەزە، لە زۆر زمان و گەلێک سەرچاوەدا دەدۆزرێتەوە؛ هەڵبژاردەکەی من لەم کتێبە وەرگیراوە:

«متن سنگ نبشتەهای داریوش بزرگ در بغستان و استخر»، هاوپێچی وتاری سێهەم لە کتێبی: تاریخ ایران، امیرحسین خنجی، فارسی.

سەردەمی بێخەبەری

دزین و ڕووتاندنەوەی «گەنجینەی زێویە» و ڕاگواستنیان بۆ ڕۆژاوا و ئیسرائیل، ئیتر ئەمڕۆ پرسیار نییە و گەلێک ڕوونە. لە ساڵی ١٩۴٦ بەدواوە «زێویە»ی سەقز هەڵکۆڵدراوە و ڕاگوێزراوە هەتا دوایین کوتە سواڵەتی لێدەرهاتووە و چیتری لێنەماوەتەوە.

زێویە گوندێکی شاری سەقزە و بەگوێرەی هەندێ سەرچاوە کە ناویان لەم کتێبەی نەمر«ڕەشید کەیخوسرەوی»دا هاتووە، دوور نییە هەمان هەگمەتانە یا ئەکباتانی پێتەختی مادەکان بووبێ. کەیخوسرەوی بۆ ماوەیەکی ٣٠ ساڵە دژ بە تاڵانچییانی ئەو گەنجینە بەنرخەی سەردەمی ماد و سەکاییەکان وەستا و هەندێ کەسی وەک پرۆفیسۆر گیرشمەن و پرۆفیسۆر «گودار»ی لەقاودا، کە دەستیان تێکەڵی دەستی قاچاخچییانی وەک «ئەیووب ڕێبنۆ» بووە؛ ئەو کەسەی کە بۆ ماوەی چەندەها ساڵ بە سەدان کرێکارەوە خەریکی هەڵکۆڵین و دۆزینی زێویە بوو و دەسکەوتەکانی هەموو بردە دەرەوەی ئێران. بەداخەوە کەیخوسرەوی تەمەنی هاتە کۆتایی بێئەوەی هیچکام لەوانەی وا بەرپرسی ئەو ڕووتاندنەوە فەرهەنگییە بوون بکەونە گیر.

زێویە و شارستانییەتی ماد و سەکاکان بۆ مێژووی کۆنی پێشزایینی ناوچەی بۆکان خاوەنی گرنگایەتیی زۆرە. بۆکان بەشێک بووە لە ئیمپراتۆرییەتی ماد و بۆ شوێنکەوتنی مێژووی ئەو سەردەمانە، پێویستە هەموو سەرچاوەیەک جا کتێب بێ یان کەرەسە، وێنە و فیلم، بکەونە بەر سەرنج. ئەم دوو بەرگ کتێبە زانیاریی زۆرمان لەسەر شوێنەکە و چۆنییەتیی ڕووتاندنەوەی شوێنەوارەکان ئاڕاستە دەکا.

یادی نەمر ڕەشیدخانی کەیخوسرەوی داکۆکیکەری کۆڵنەدەری شوێنەوارە تاڵانکراوەکانی زێویە بەخێر بێ![1]

---

١. رشید کیخسروی، «دوران بی‌خبری یا غارت آثار فرهنگی ایرانیان، گنج زیویه و دردنامه روستائیان زیویه»، جلد اول، ناشر: نویسنده، ١٣٦٣/ ١٩٨۴، فارسی.
رشید کەیخوسروی، «دوران بی‌خبری، کردستان و نیاکان باستانی کردان، آرامگاه رستم و ساختمان هگمتانه در آئینه باستان شناسی، منطقه زیویه و قاپلانتو»، جلد دوم، انتشارات آفرینش، تهران، ١٣٦٩/ ١٩٩٠، فارسی.

ئەشکەوتی سەهۆڵان

گۆڤاری مەهاباد لە ژمارە ٨٧ی خۆیدا وتارێکی ڕێزدار سەید محەممەد سەمەدی بە زمانی فارسی بڵاوکردۆتەوە کە سەردێرەکەی بەو چەشنەیە: «غار آبی سهولان مهاباد». پێشتر ژاک دو مۆرگان سەری ئەشکەوتەکەی دابوو (١٨٩٢ تا ١٨٩٩) و بۆ یەکەم جار هەندێک زانیاریی سەبارەت بە ئەشکەوتەکە لە کتێبی «مەئموورییەتی زانستی»دا ڕاگەیاندبوو (بەشێکی ئەم کتێبە بەناوی «جوغرافیای غرب ایران» لەلایەن دوکتۆر «کازم وەدیعی»یەوە تەرجەمەی فارسی و چاپ کراوە). درەنگتر هەیئەتێکی ئەشکەوتپشکنی زانستگەی ئۆکسفۆردی بریتانیا سەردانی ئەشکەوتەکەیان کردبوو و چەند کەسی تریش بابەتیان لەسەر نووسیبوو.

وتاری سەمەدی ئاماژەیەکە بە دوو کاری یەکەم، ئینجا هەندێک زانیاریی سەبارەت بە ئەشکەوتەکە، جنسی بەرد، ڕادەی گوشاری هەوا، تەڕایی و بەرزیی شوێنەکە لەچاو بەرزایی دەریای تێدا ڕاگەیەنراوە. ئەو زانیارییانە گەلێک سەرەتایین، بەڵام بۆ نووسینی دواتری مێژووی بۆکان و ناوچەکە بەسوودن، بەتایبەت کە نووسەر ڕاستەوخۆ سەردانی شوێنەکەی کردووە و نەخشەی ناو ئەشکەوتەکەی کێشاوەتەوە و شوێنی ئاوەکە و «کونەکۆتر» و «کونەماڵان»ی دیاری کردووە، بەڵام ئاشکرایە بۆ ناسینی چۆنییەتی و خەسلەتەکانی سروشتیی ئەشکەوتەکە و کێوەکە، دەبێ کەڵک لە زانیاریی خەڵکانی زەویناس و شارەزای ئەم بوارە وەربگیرێ. دیارە لە دەرەوەی ئەشکەوت چیای تەرەغەیە بە مێژوویەکی دوورودرێژەوە کە چۆتە ناو شێعر و ئەدەب و بەیت و بەندی کوردی و گەلێک بیرەوەریی لە خۆیدا شاردۆتەوە کە دەبێ پەردەیان لەسەر هەڵبگیرێ و ئەوەش کاری نەوەکانی داهاتوو و نووسەرانێکە بیانەوێ خۆیان بە مێژووی ناوچەی بۆکانەوە خەریک بکەن. سەهۆڵان کەوتۆتە سەر جادەی مەهاباد بۆ بۆکان. ئەشکەوتی سەهۆڵان لە نزیکی گوندی سەهۆڵان و دوورونیزیکی عیساکەند هەڵکەوتووە لەسەر ڕێگای بۆکان و مەهاباد.[1]

١. سید محمد صمدی، «غار آبی سهولان مهاباد»، گۆڤاری مەهاباد، ژمارە ٨٧، ساڵی هەشتەم، ٢٠٠٨/١٣٨٧، ٥٩ لاپەڕە، فارسی.

ئاورگەی شیز و تەختی سولەیمان

سەبارەت بە جێ و شوێنی ئاورگەی ئازەرگوشەسەب لە ڕۆژهەڵاتی بۆکان و نزیک بە شاری «گەنزەک»ی کۆن یا تەختی سولەیمانی ئێستا گەلێک بابەت نووسراون. گرنگایەتیی شیز بۆ نووسینی مێژووی شاری بۆکان، گەلێک زۆرە. لە سەردەمی ساسانییەکاندا (٢٢٤ تا ٦٥٢ی زایینی) شیز شوێنێکی گرنگ و یەک لە سێ ئاورگەی گەورەی ئێران بووە و تەنانەت شاهانی ساسانی لە تیسفوونەوە هاتوونەتە زیارەتی. بەو پێیە، هاتوچۆ و هەروەها شەڕ و گەڕێکی زۆر لە دەوروبەری شارەکە بووە و لەوانە شەڕی ئاشووری و یۆنانی و ڕۆمی و عەرەبە لەگەڵ ئێرانییەکان و هەر لە ئەنجامی ئەو شەڕانەشدا شارەکە وێران کراوە و ئاگری هەمیشەیی ئاورگاکە، کووژاوەتەوە.

کتێبی «ئازەربایجان، پێش مێژوو و دوای ئەو» زانیارییەکی بەرچاوی سەبارەت بە شیز و تەختی سولەیمان ئاراستە کردووین و لەوانە دەڵێ:

«قەڵای تەختی سولەیمان ٣٨ بورجی ڕازاوەی هەبووە و گۆلی ئاوی ناو قەڵاکە ١٢٠ میتر درێژایی، ٨٠ میتر پانایی و ٦٥ میتر قووڵایی هەبووە و هەر چرکەیەک ١٠٠ لیتر ئاوی لێ هەڵقوڵیوە... هیراکلیوس ئیمپراتۆری ڕۆم لە ساڵی ٦٢٤ی زایینیدا وێرانی کرد...» باسی ناوچەکە لەم کتێبەدا کەوتۆتە فەسڵی چوارەم، لاپەڕە ١٣٦ تا ١٤٠.

بۆ نووسینی مێژووی بۆکان، پێویستییەکی زۆرمان بە مێژووی شیز و تەختی سولەیمان، زەردەشتایەتی و پێش ئەو، واتە میترائیسم هەیە.[١]

١. سید اسمعیل وکیلی، «آذربایجان، پیش از تاریخ و پس از آن»، چاپ ندا، ١٣٦٢/ ١٩٨٣، ٣١٠ صفحه، فارسی.

تەختی سولەیمان یان «گەنزەک» و «ئازەرگوشەسب»ی مێژوویی

لـە بەشـەکانی پێشـتردا گەلێک جارسـەبارەت بە گەنـزەک و ئاورگەی پەنادەسـتی، واتـە ئازەرگوشەسـب یـان ئازەرگوشنەسـب (تەختـی سـولەیمانی ئێسـتا) دواوم. تەختی سولەیمان شوێنەوارێکی گرنگی مێژوویی سەردەمی ئەشکانی و ساسانی و هەندێک بەشـی هی سـەردەمانی پێش ئەوانە و کەوتۆتە ڕۆژهەڵاتی بۆکان لە بەری ئەوبـەری ڕووبـاری جەغەتوو و نزیک شـاری تیکاب یان تیکانتەپەی هەوشـار؛ لە باری دابەشبوونی جوغرافیای ئێرانیشەوە سەر بە تیکابە.

ئەم زانیارییانەی خوارەوەم سەبارەت بەو شوێنە مێژووییەیە لە ماڵپەڕی «میراث فرهنگی ایران»دا چاوپێکەوت و بەباشی دەزانم لێرە و لە درێژەی باسەکانی پێشوودا بڵاویان بکەمەوە.

بـا هـەر لێـرەدا ئـەوە بڵێـم کـە هەندێـک کەسـی ناشـارەزا، بـەڵام دەمارگیـر لە ئازەربایجـان پەیـدا بوون کە بە ڕق و کینەیەکی زۆرەوە دەڕواننە کورد و مێژوو و زمانەکـەی و بەداخـەوە خزاونەتـە ناو زۆر ماڵپـەڕی وەک ویکیپێدیاوە (ئینگلیزی و فارسی) و سەبارەت بە شار و ناوچە و کەسایەتییە کوردەکان بابەت بڵاو دەکەنەوە کە هەندێک بەشیان دوورە لە ڕاستی؛ هەر بۆیەش دەبێ ئاگادار بین و نەهێڵین ئەو تاقمـە تایبەتـە لە بێدەنگی و هەسـتی برایەتیی کـورد بۆ بەرژەوەندیی شۆڤینیسـتی خۆیـان کەڵـک وەربگـرن. زۆرێـک لەوانـە، مێژووی کـورد بـەراوەژوو دەکەنەوە و شوێنەوارە دێرینەکانی ناوچە بە دیاردەیەکی ئازەربایجانی لە قەڵەم دەدەن.

ئەم بابەتانەی خوارەوە وا هەیە لەو چەشنە نەبێ، بەڵام وریایی دەوێ لە هەندێک بۆچوون و هەواڵی ناسـک وردبینەوە و ڕاسـتییەکان بە چاویلکەی دەمارگیریی ئەم یا ئەو نەبینین.

سرگذشت تخت سلیمان از زبان مادری مهربان[1]

تخت سلیمان محوطه‌ای به وسعت ۱۲ هکتار است که آثار مختلفی در آن وجود دارد. یکی از آثار برجسته مجموعه، برج و بارویی بیضی شکل است که به دوران اشکانی مربوط می‌شود. در داخل این بخش، ۳۸ برج و بارو با نمایی خارجی از سنگ‌های نقشدار به چشم می‌خورد که به ارتفاع ۱۸ متر و عرض ۴ متر در میان دو دروازه شمالی و شرقی محدود شده اند.

در بخش دیگری از مجموعه، هسته اصلی کل تخت سلیمان قرار دارد که یک معبد به‌نام چهارطاقی آتشکده آذرگشسب است. در کنار معبد، عبادتگاه شاهان و جنگاوران قرار دارد، چرا که این آتشکده به سلاطین و سرداران سپاه اختصاص داشت. در کنار معبد آتش، معبد ستایش آب ساخته شده است.

این معبد با معبد بیشابور فارس شباهت بسیاری دارد، اما آثار کمی از آن برجا مانده است. مجاور این بخش‌ها، تالار سلاطین ساخته شده که از آن برای مراسم نیایش آتش در روزهای خاص و به‌حضور پذیرفتن سفیران دیگر کشورها استفاده می‌شد. طرح و مقیاس تالار شباهت بسیاری به ایوان مداین دارد، اما از آن کوچکتر است.

در واقع تخت سلیمان برای سلسله ساسانیان همان نقشی را بر عهده داشت که تخت جمشید در زمان هخامنشیان.

تمام این اجزای معماری در مجموعه اصلی عبادتگاهی ساخته شدند، اما در خارج از این مجموعه و دورتادور آن، یک شهرستان دوره ساسانی وجود داشت. این شهرستان برای خدمات‌رسانی به ساکنان آتشکده و کسانی که تعلیم و تربیت موبدان را بر عهده داشتند، پدید آمده بود. شهرستان ساسانی در واقع وظیفه تامین نیازهای زوار و ساکنان مجموعه را انجام می‌داد. این شهرک پس از متروک شدن آتشکده، تخریب شد و هم‌اکنون در عمق چهار متری سطح زمین در زیر خاک مدفون است.

---

۱. تکاب، خبرگزاری میراث فرهنگی، ابراهیم حیدری.

سه آتشکده بسیار مهم در دوران ساسانی در ایران وجود داشت که هم‌اکنون تنها آثاری از آتشکده آذرگشسب که به‌نام تخت سلیمان شهرت پیدا کرده، بر جا مانده است. این آتشکده از نظر مسایل اعتقادی، باورهای دینی و نقشی که در حیات سیاسی و اجتماعی دوران ساسانیان داشت از اهمیت بسیاری برخوردار بود.

آتشکده آذرگشسب در واقع نماد اقتدار حکومت ساسانیان محسوب می‌شد، خصوصا پس از خیزش مزدکیان و شکل‌گیری جنبش آن، «خسرو انوشیروان» به عمران و آبادی این آتشکده با عنوان عامل وحدت ملی و یکسان‌سازی دین کشوری توجه ویژه‌ای کرد.

آتشکده آذرگشسب در زمان حمله رومیان به ایران و غلبه آنان بر سپاه خسرو پرویز، غارت و ویران شد، در حالی که رومیان هیچ کاری به پایتخت کشور نداشتند. حمله رومی‌ها، اعراب و پذیرش دین اسلام از سوی ایرانیان تغییراتی در وضعیت آبادانی آتشکده پدید آورد و اغتشاشات اواخر دوره ساسانیان نیز موجب شد هیچ تجدید بنایی در این محل انجام نشود تا این که در دوران ایلخانان، این مجموعه به‌عنوان پایتخت ییلاقی حکام مغول مورد استفاده قرار گرفت. پس از سقوط ایلخانان، تخت سلیمان تقریبا متروک شد و به‌عنوان یک شهرک خدماتی کوچک با امکاناتی نظیر آهنگری، سفالگری و نانوایی مورد استفاده قرار گرفت. در دوران صفویه دیگر این مجموعه به‌طور کامل متروک شد و هیچ استفاده‌ای از آن نشد. اسم تخت سلیمان نیز در واقع از قرون هفت و هشت هجری قمری و از سوی اهالی منطقه که اطلاعات تاریخی درستی از این بنا نداشتند، انتخاب شد. در حالی که این نام صحیح نیست و همان آتشکده آذرگشسب نام صحیح مجموعه است.

این نام در متون اوستایی، کتاب‌های تاریخ ایران قدیم، نوشته‌های مورخان یونانی، ارمنی و رومی بارها آمده است. در شاهنامه فردوسی نیز حدود ۷۰ بار اسم آتشکده آذرگشسب ذکر شده است. پس از دوران صفویه این مجموعه کاملا متروک ماند تا این که در قرن‌های ۱۷ و ۱۸ میلادی، مستشرقان غربی به ایران آمدند و به بررسی مناطق تاریخی ایران پرداختند.

نخستین بررسی‌های باستان‌شناسی در تخت سلیمان از سوی یک هیات آلمانی انجام شد. بررسی‌های هیات آلمانی در تخت سلیمان براساس توافق میان دولت ایران و آلمان از سال ۱۳۳۷ آغاز شد. سرپرست این هیات «دراوستن» بود که پس از او، پروفسور «نومن» و دکتر «هوف» کار او را به مدت ۱۹ سال ادامه دادند. من نیز به‌عنوان نماینده سازمان ملی حفاظت آثار باستانی وقت، در سال‌های ۵۵، ۵۶ و ۵۷ با هیات آلمانی همراه بودم. عمده فعالیت‌های آنان روی کار باستان‌شناسی متمرکز بود و دو جلد کتاب، چندین مقاله و تعداد زیادی نقشه و مدارک حاصل کار آنان است.

بعداز انقلاب اسلامی تا سال ۷۲، محوطه در اختیار ما بود، اما به‌دلیل وضعیت کشور در آن دوران و اولویت‌های دیگری که وجود داشت، اقدامات چندانی در تخت سلیمان انجام نشد. بیشتر فعالیت‌های این دوره به حفاظت‌های اضطراری و نگهداری‌های اولیه اختصاص داشت تا این که در سال ۷۲ براساس دستور رییس جمهور وقت، ۱۰ پروژه بزرگ ملی فرهنگی ـ تاریخی تعریف شد که یکی از آنها تخت سلیمان بود.

این دوره از فعالیت‌های ما در تخت سلیمان با گسترش شهرها، توسعه شهرک‌سازی، جاده‌سازی و ازدیاد جمعیت مصادف بود. این عوامل خطر از میان رفتن آثار معماری برجا مانده را افزایش می‌داد. به‌همین دلیل نخستین کاری که در این زمان انجام دادیم، عبارت بود از تعیین حریم مجموعه و وضع یک سری ضوابط حفاظتی به‌منظور جلوگیری از دخل و تصرف در مجموعه تخت سلیمان. بعداز تعیین حریم، عملیات نجات‌بخشی آثار شروع شد که شامل حفاظت اضطراری، تثبیت آثار باقی مانده و نظافت کل مجموعه بود.

در کل محوطه تخت سلیمان حجم عظیمی از خاک و مصالح فرو ریخته وجود داشت که بخشی از آن مصالح را برای مرمت‌های بعدی نگهداری کردیم و حدود ۱۵۰ هزار متر مکعب زواید کارگاهی را به منطقه‌ای دیگر منتقل کردیم. علاوه بر این اقدامات فنی، اطلاعات مکتوب موجود درباره تخت سلیمان، نقشه‌ها، عکس‌ها و

مدارک فنی را جمع‌آوری کردیم و یک مرکز اسناد و کتابخانه تخصصی راه‌اندازی کردیم.

فرآیند ثبت تخت سلیمان در فهرست میراث جهانی هم شنیدنی است. این امکان خیلی اتفاقی پیش آمد. پنجم یا ششم بهمن ماه سال ۸۰، آقای گلشن در محوطه سازمان مرا دید و گفت: «اگر بتوانیم ظرف چهار یا پنج روز مدارک مورد نیاز برای پرونده ثبتی تخت سلیمان را آماده کنیم، امکان ثبت این اثر در فهرست میراث جهانی وجود دارد.» پس از آن به همراه دو نفر از همکاران با انجام حدود ۱۴ ساعت کار روزانه موفق شدیم این پرونده را تنظیم کنیم. برای ترجمه پرونده نیز به‌طور اتفاقی توانستیم مترجم خوبی پیدا کنیم که با نظارت دکتر چگینی این پرونده را ترجمه کرد. در همین زمان خانم «تانیکوچی» سرپرست هیأت کارشناسان ادواری یونسکو که پیش از آن به تخت سلیمان آمده بود، برای ما از سازمان یونسکو یک هفته فرصت اضافی گرفت و موفق شدیم پرونده را به پاریس ارسال کنیم. پس مطرح شدن پرونده تخت سلیمان در یونسکو درسال ۸۱، هیأتی ایتالیایی به‌سرپرستی آقای «یوکا» و هیأتی از ترکیه به‌سرپرستی «عمر مدران» به ایران آمدند. خوشبختانه با همکاری گروهی از همکاران و همیاری مسئولان میراث فرهنگی این اثر در فهرست میراث جهانی ثبت شد.

**

یونسکو در جریان فعالیت‌های سال ۲۰۰۵ تخت سلیمان قرار گرفت.

نظریه باستان‌شناسان آلمانی در تخت سلیمان رد شد.

تهران، میراث خبر گروه استان‌ها، زهرا کشوری: آخرین کاوش‌ها در محوطه باستانی تخت سلیمان به رد نظریه باستان‌شناسان آلمانی مبنی بر وجود یک حصار خشتی ساسانی پیرامون تخت سلیمان منجر شد.

مجموعه ساسانی تخت سلیمان بزرگترین و زیباترین آتشکده ساسانی در ایران است. آتش این آتشکده قرن‌ها روشن بوده و در کنار دریاچه تخت سلیمان که

چشمه‌ای بسیار اسرارآمیز است، نگهداری می‌شده است. این نزدیکی نشان می‌دهد که ساسانیان آب و آتش را در کنار هم می‌پرستیده‌اند. یوسف مرادی سرپرست کاوش در تخت سلیمان گفت: «هیات آلمانی که سالیان پیش این محوطه را کاوش کرده بود، معتقد بود یک حصار خشتی به طول ۱۱۲۰، عرض ۱۲ و ارتفاع ۹ متر دورتادور این محوطه تخت سلیمان کشیده شده است. بنابر اطلاعات حاصل از این کاوش‌ها، این دیوار اولین بنای ساسانی تخت سلیمان است که بعدها تخریب و بر روی آن دیواری سنگی ساخته شده است، اما کاوش‌های هیأت کاوش نشان داد که این دیوار خشتی نیست، بلکه از خشت و خاک توأمان ساخته شده است. همچنین برخلاف نظر آلمانی‌ها این دیوار پیوسته نیست، بلکه ساختار توده توده دارد. در واقع این حصار یک دیوار توده‌ای خشتی خاکی است که به دوران ایلخانی تعلق دارد.»

او گفت: «این دیوار در زمان آباقاخان ساخته شده است. او که کاخ شکار خود را روی آثار ساسانی ساخته بود، برای کنترل بیشتر این محوطه و پرکردن فضاهای تخریب شده در دوره ساسانی اقدام به پر کردن این دیوار با خشت و خاک کرده است.»

آخرین حاکم ایلخانی که «آباقاخان» نام داشت مردم تخت سلیمان را از این منطقه بیرون راند و تخت سلیمان را به شکارگاه خود تبدیل کرد. مردم در این زمان در بیرون از مجموعه تخت سلیمان زندگی می‌کردند و پس از مرگ آخرین حاکم ایلخانی بار دیگر به تخت سلیمان بازگشته و خانه‌های خود را با بقایای کاخ‌های ایلخانی بنا کردند. مجموعه این اطلاعات به‌خوبی نشان می‌دهد که شکوه و عظمت تخت سلیمان در دوره ایلخانی رو به زوال گذاشته و مردم این منطقه از حاکمان ایلخانی به‌ستوه آمده بودند.

وێنەیەکی زۆری تەختی سولەیمانیش لەسەر ماڵپەڕی میراث فرهنگی ایران هەیە کە بەبێ ئیجازەی ئەوان وا هەیە نەکرێ ڕایانگوێزی. ئەوە دووان لەم وێنانەن:

گۆڕستانی مه‌لا جامی

کاک قادر فه‌تاحی قازی کارێکی گرنگی کردووه‌ به‌وه‌ی هه‌ندێک زانیاری له‌سه‌ر گۆڕستانی مه‌لا جامی و گۆڕستانی گومبه‌زان و تاقه‌دار و به‌رده‌ڕووتانی شاری مه‌هاباد گردوکۆ کردووه‌ و له‌ نامیلکه‌یه‌کدا بڵاوی کردۆته‌وه‌.

هه‌وڵدان بۆ ژیاندنه‌وه‌ی مێژوو و زیندووکردنه‌وه‌ی ناوی که‌سایه‌تی مێژوویی گه‌له‌که‌مان ئه‌رکێکی گه‌وره‌ی سه‌ر شانی هه‌موومانه‌، به‌تایبه‌ت که‌ دوژمنی داگیرکه‌ر به‌ هه‌موو توانایه‌کی شه‌یتانیی خۆیه‌وه‌ هه‌وڵی کوێرکردنه‌وه‌ی سه‌رچاوه‌کان و له‌نێوبردنی ئاسه‌واره‌کانمان ده‌دا و ته‌نانه‌ت نه‌ک زیندوو، به‌ڵکوو به‌سه‌ر مردووه‌کانیشمانه‌وه‌ ناچێ، وه‌ک «وه‌ره‌هرام» که‌ گۆڕستانی مه‌لا جامی مه‌هابادی خاپوور کرد.

باسی نامیلکه‌ی «گۆڕستانی مه‌لا جامی» لێره‌دا له‌به‌ر دوو هۆ ده‌هێنمه‌ گۆڕێ:

یه‌که‌م، وه‌ک نموونه‌یه‌کی کار، که‌ ده‌بێ له‌ بۆکانیش ڕه‌چاو بکرێ و گۆڕستانه‌ مێژوویی‌یه‌کانی نێو شار، هه‌روه‌ها تورجان و حه‌مامیان و باغڵووجه‌ و گۆڕستانه‌کانی ناوچه‌ی فه‌یزوڵلابه‌گی و سه‌ر چۆمی‌مه‌جیدخان و... بپشکێندرێن و نووسراوه‌ی سه‌ر به‌رده‌ قه‌بره‌کانیان بخوێندرێنه‌وه‌، بنووسرێنه‌وه‌ و له‌ په‌یوه‌ندیی مێژووی ناوچه‌که‌دا هه‌ڵسه‌نگێندرێن. بۆ نموونه‌، ئه‌و به‌رده‌ قه‌بره‌ گه‌وره‌ و نائاسایی‌یانه‌ی وا له‌ گوندی شه‌ره‌فکه‌ند هه‌ن و خه‌ڵکی گونده‌که‌ به‌ «قازان‌خانم» ناویان ده‌به‌ن، که‌ به‌ئاشکرا ده‌بێ هی سه‌رده‌می «غازان‌خان» و موغوله‌کان بن، بکه‌ونه‌ به‌ر لێکۆڵینه‌وه‌.

دووهه‌م، قه‌بره‌کان هه‌ندێکیان هی ئه‌میرانی موکرین که‌ ده‌زانین باباميرییه‌کانی ئه‌مڕۆی بۆکان و مه‌هاباد و میاندواو بنه‌چه‌کیان ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ سه‌ر ئه‌وان و به‌و بۆنه‌یه‌وه‌ په‌یوه‌ندییان به‌ مێژووی بۆکانه‌وه‌ هه‌یه‌.

له‌ لاپه‌ڕه‌ ١٠ ـ ١١دا باسی بنه‌چه‌کی بنه‌ماڵه‌ی هیدایه‌تی کراوه‌، که‌ ئاغاواتی گوندی حاجیکه‌ند و باپیرانی شه‌هید سه‌ید ئه‌بووبه‌کری هیدایه‌تین بۆمبایان به‌ پۆسته‌دا بۆ

نارده ماڵێ و شەهید کرا. سەید یەبووبەکر نوێنەری هەڵبژێردراوی خەڵکی بۆکان بوو لە یەکەم دەورەی مەجلیسی شووڕای دوای شۆڕشی ١٣٥٧ی ئێران.

لە لاپەڕە ٢٠دا باسی قەبری «شاپەیکەرخانم» کراوە و لە پەڕاوێزدا لە زمان نەمر عومەری عەلیارەوە نووسراوە کە شاپەیکەرخانم هاوسەری مارفئاغای دێبوکری و خوشکی پاشاخانی موزەففەروددەولە (شجاع الملک) بووە.

لە لاپەڕە ٢٤دا باسی گۆڕی مارفئاغای کوڕی ڕەسووڵئاغای سەرۆکی تایفەی دێبوکری دەکا کە برای عەباسئاغای دێبوکری بووە.

لە لاپەڕە ٢٥دا باسی گۆڕی سوڵتانئاغای کوڕی هەمان مارفئاغا کراوە.

لە هەمان لاپەڕەدا باس لە گۆڕی شاعیری ناودار مەلا مارف کۆکەیی دەکرێ کە لە نزیک گۆڕی شێخزادە بووە، بەڵام بەداخەوە ئێستا هیچ نیشانەیەکی لێنەماوە.

لە هەمان لاپەڕەدا باسی گۆڕی بابەخەلیفە سەید عەبدولقادری ئەتهەری کراوە و گوتراوە لە ساداتی ماوەڵۆ بوون لە گوندی ئالیکەندی باکووری بۆکان.[١]

١. قادر فتاحی قازی، «گورستان ملا جامی در مهاباد، به انضمام گوشەیی از تاریخ مهاباد»، تبریز، خرداد ماه ١٩٨٠/١٣٥٩، ٢٦ لاپەڕە، فارسی.

ساڵی شێخی

لە بۆکان و موکریان بەگشتی بە ساڵی ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدیللای نەهری و هاتنی خۆی و کوڕەکانی لە شەمزینانەوە بۆ ورمێ و موکریان، دەگوترێ ساڵی شێخی. شێخ پاییزی ساڵی ١٢٩٧ی کۆچی بەرانبەر بە ١٨٨٠ زایینی هاتە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و دوای چەند مانگێک تێکشکا و گەڕایەوە باکوور. بەو پێیە، ساڵی شێخی ساڵی ١٢٩٧ک/ ١٨٨٠ی زایینییە. دیارە لە جەنگەی هاتنی شێخ بۆ ورمێ و چوونی شێخ عەبدولقادری کوڕی بۆ مەهاباد و پاشان میاندواو تا بناو، ناوێک لە بۆکان نایەتە گۆڕێ، لەبەروەی سپای شێخ بەگوێرەی پلانەکەیان دەبووایە لە مەهابادەوە بچن بۆ تەورێز و دوای گرتنی ئەو شارە، بەرەو تاران بئاژوێن، بەڵام سەرەڕای ئەوەش، هەواڵی زۆر بە دەستەوەیە کە کورد لە هەموو شارەکانی موکریانەوە تا سنە، جەمجەم و پۆلپۆل چوونەتە ناو سپای شێخ عەبدولقادرەوە، بەتایبەت مورید و سۆفی و دەروێشی نەقشی و سەرەکهۆزانی ناوچەکە: مەنگوڕ، مامەش، زەرزا، دێبوکری و فەیزوڵڵابەگی. هەندێک بەڕاست و هەندێکی تر بەڕواڵەت، لەگەڵ سپاکە کەوتوون و تەنانەت بەشێک لە سپای ئێران لە هەوشار، کە سوننی بوون، بایانداوەتەوە لای سپای کورد.

لەو ماوەیەدا، ناوچەی بۆکانیش جەرگەی هاتوچۆ و ئامادەسازی و پشتگیری و بەشداریی خەڵک لە سپای شێخ عەبدولقادر بووە و گەلێک ڕووداوی گرنگی تێدا ڕوودەوە، بەڵام بەداخەوە سەرچاوەکان باسێکی ئەو ڕووداوانە ناکەن و ئەرکی مێژوونووس و توێژەرانە لە کارەکە بکۆڵنەوە.

ئەوەی من بزانم، لە بەڵگەنامەکانی ساڵی ١٨٨٠ - ١٨٨١ی زایینیی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا گەلێک بەڵگەنامەی پەیوەندیدار بەو ڕاپەڕینە هەن، کە من کۆپی هێندێکیانیشم هەیە. سەر هەڵێنانەوە لەو بەڵگەنامانە و پشکنینیان کارێکی پێویستە و هیوادارم لە ناویاندا هەواڵی ئەو سەردەمەی شار و ناوچەی بۆکانیش دەربکەوێ. ئەوەندەی بزانم فایلی ساڵی ١٨٨٠ی عوسمانی لەنێو فایلەکاندا ون بووە، بەڵام هەر

لەو ساڵانەدا دوو فایلی گەورە بەناوی «کوردستان»ەوە هەن کە دەبێ سەیر بکرێن.

هەروەها ئەم سەرچاوانەش گرنگن:

١. اسناد سیاسی ایران و عثمانی (٧ جلد)؛

٢. کارەکانی کاک محەممەد حەمەباقی، کە ٦ بەرگن و زیاتر وەرگێڕاوی کتێب و دەسنووسی فارسین سەبارەت بە ڕاپەڕینەکە؛

٣. تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز، نووسینی شازاده فەرهادمیرزا. دوکتۆر عەبدوڵڵا مەردۆخ ئەم بەشەی کتێبەکەی فەرهادمیرزای بەناوی «الکساندر قورنیانس»ەوە بڵاوکردۆتەوە.

٤. ڕاپەڕینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠ نووسینی د. جەلیلی جەلیل، وەرگێڕان بۆ سەر کوردی، د. کاوس قەفتان.

٥. ئەم ڕاپەڕینە لە گەلێک سەرچاوەی دیکەی خۆیی و بێگانە، بۆ نموونە لە کارەکانی لازاریفدا باسی کراوە.

٦. دەسنووسێکی عەلی گۆنەخانی ئەفشار بەناوی «تاریخ خروج اکراد و قتل و غارت شیخ عبیدالله بدبنیاد و اغتشاش و فتنه زیاد در مملکت آذربایجان». ئەم دەسنووسە لە کتێبخانەی قوتابخانەی لێکۆڵینەوە ڕۆژهەڵاتی و ئەفریقییەکان (سواس) لە لەندەن بوو، من کۆپیم لێ‌هەڵگرت و ماوەیەک خەریکی نووسینەوە و ڕێکوپێک کردنی بووم، لە گۆڤاری مامۆستای کورد (ژمارە ١٩، پاییزی ١٩٩٢، سوید)یش‌دا هەڵسەنگاندنێکم لەسەر دەسنووسەکە و سەبارەت بە هۆکاری ڕاپەڕین و تێکشکانەکەی نووسی. ئینجا دەقە فارسییە ئامادەکراوەکەم نارد بۆ بنکەی ژین لە سلێمانی بۆ چاپ. ئەوان دابوویان بە کاک محەممەد حەمەباقی کە بیکاتە کوردی و لەگەڵ وێنەی دەسنووسەکەدا بڵاوی بکەنەوە. بەشی من لە چاپەکە ئەوەندە دراوە کە لە لاپەڕەی ناوەوەی‌دا نووسیویانە «پێشکەشە بە کاک ئەنوەر سوڵتانی لە لەندەن بۆ ماندووبوونە بێ‌سنوورەکانی لەگەڵ زیندوو کردنەوەی مێژووی نەتەوەییدا» و لە سەرەتای وەرگێڕی کوردیش‌دا ئاماژە بە کارەکەی من کرابوو. دەستیان خۆش بێ.

دواتـر كاك «سـەلاحەددین ئاشـتی» پـاش نووسـینەوەی دەقـە دەسنووسـە فارسییەكە و پێداچوونەوە و داڕشتنەوەی بە شێوەیەكی سەربەخۆ بڵاوی كردەوە. بەهۆی ئەو یارمەتییانەی وا بەڕێز محەممەدعەلی سوڵتانی بۆ ساغكردنەوەی دەقەكە ئاراسـتەی منی كردبوو، كاك سـەلاح ناوی ئەویشی لەسـەر كتێبەكە نووسیبوو، كە بە بۆچوونی من زۆر كارێكی باش بوو، چونكە بەشێكی گرنگی كارەكەی كەوتبووە سـەر شـانی و هەروەها بە نووسینی پێشـەكییەكی چڕوپڕ چەند كەلێن و قوژبنێكی ڕوانگەی نووسەری بۆ ڕوون كردبووینەوە. ئەوە ناوونیشانی هەر دوو كتێبەكەیە:

ـ عەلیخان گۆنەخان ئەفشار، «شۆڕشی شێخ عوبەیدیللای نەهری لە بەڵگەنامەكانی قاجـاریدا» وەرگێـڕ لە فارسـییەوە، محەممـەد حەمەباقی، لـە بڵاوكراوەكانی كۆڕی زانیاریی كوردستان، هەولێر ٢٠٠٧، لاپەڕە ٤٢٦، كوردی و فارسی.

ـ علی ابن امیرگونەخان افشار، «تاریخ خروج اكراد و قتل و غارت شیخ عبیدالله بدبنیـاد و اغتشـاش و فتنـە زیـاد در مملكت آذربایجان»، بەكوشـش انور سـلطانی، محمدعلی سلطانی و صلاحالدین آشتی، بنكەی ژین ٢٠٠٨، صفحە ٢٦٣، فارسی.

بۆکان لە مێژوونامەی شارەکانی دەوروبەری‌دا

لەم ساڵانەی دوایی‌دا کەم‌وزۆر بۆ هەموو شار و شارۆچکەکانی دەوروبەری بۆکان یەک یان چەند کتێب و وتار نووسراون. هەرکام لەو سەرچاوانە بە شێوەیەک لە شێوەکان پەیوەندییان بە بۆکانەوە هەیە. ئەم بەشە بریتییە لە هەڵێنجانی زانیاری لەو سەرچاوانە، کە بەداخەوە بەشێکیان لەگەڵ کورددا دۆستانە نەجووڵاونەتەوە و ئەوە دەتوانێ زیان بگەیەنێ بە هاوشانی و برایەتیی گەلانی ناوچە و دوارۆژێکی پڕ لە هاوکاری و پێکەوەژیانی دوور لە دەمارگرژیی ئایینی و زمانی و نەتەوەیی.

ناوی شار و گوندەکانی ئێران

ئەحمەدی کەسرەوی ئەگەر تاقە کەس نەبێ، یەک لەو کەسانە بووە کە لە سالانی سەرەتای سەدەی بیستەمدا بە شێوەیەکی زانستییانە لە بنەمای ناوی شار و گوند و ناوچەکانی ئێرانی کۆڵیوەتەوە و بۆ نموونە گوتوویەتی هەموو ئەو ناوانەی وا پێشگر یا پاشگری «بەک، باک، بەق»یان لەگەڵە، پەیوەندییان بە ئاورگەی پەرستنی «بەغ»، واتە خودای ئارییاییەکانی پێش زەردەشتەوە هەبووە. گەرچی کەسرەوی ئەم باسەی لە پەیوەندیی شاری «باکۆ»دا کردووە و ناوێکی لە «بۆکان» نەبردووە، بەڵام بۆچوونە گشتییەکەی ئەو بوو بە بنەمای وتارێکی من لەسەر ناوی بۆکان کە هەر لەم کتێبەدا دەبیندرێ. بڕواننە «چەند تێبینیەک لەسەر ناوی بۆکان».

بەداخەوە من نوسخەی ئەم کتێبەی کەسرەویم لە لەندەن دەست نەکەوت، بەڵام لە سەرچاوەی دیکەدا تایبەتمەندییەکانیم هەڵگرتۆتەوە. بۆچوونەکانی کەسرەوی لەمەڕ ناوی کۆنی ناوچەکانی ئێران دەبێ بە هەند وەربگیرێن، بەڵام نابێ وەک بۆچوونێکی نەگۆڕ و یەکلاکراوە چاویان لێ بکرێ.[1]

---

١. احمد کسروی، «نامهای شهرها و دیههای ایران»، جلد اول ١٩٢٩، جلد دوم ١٩٣١، (من ئاگاداری بەرگەکانی دیکەی نیم، بەڵام بۆی هەیە بەرگی دیکەشی هەبن)، ناشر (؟).

ڕوانینێک بە ئازەربایجانی ڕۆژاوادا

بۆکان بەگوێرەی دابەشبوونی ئێران بەسەر ئوستانەکان‌دا، بەشێکە لە پارێزگای ئازەربایجانی ڕۆژاوا.

کتێبی فارسیی «نگاهی به آذربایجان غربی» نووسینی «ایرج افشار سیستانی» کە کۆمەڵی زانیاریی سەرەتایی‌یە لەمەڕ شار و دێهاتی ئەم ئوستانە، بەگوێرەی سروشتی کتێبەکە، وەردە باسێکی لەمەڕ بۆکان تێدا بەرچاو دەکەوێ. زانیاریی ناو کتێبەکە سەبارەت بە بۆکان کەمە و ئەویش بەهۆی ئەو ڕاستییەوە کە لە ساڵی نووسران و بڵاوبوونەوەی‌دا، واتە ١٣٦٩/ ١٩٩٠دا، هێشتا بۆکان بەخشێکی شاری مەهاباد بوو و زانیارییە گشتییەکانی لەمەڕ مەهاباد، بۆکانیشیان دەگرتەوە.

لەگەڵ ئەوانەش‌دا، کتێبی ئیرەجی ئەفشار سەبارەت بە مێژوو، جوغرافیا، ئابووری و سروشتی شاری بۆکان هەندێ بابەتی تێدا بەرچاو دەکەوێ و لەوانە لاپەڕە ٩٧٨ ـ ٩٧٩ باسی «وجە تسمیە»ی بۆکانی تێدا کراوە و بە شاری «بووک»انی لە قەڵەم داوە یا لاپەڕە ٨٧٧ (بەرگی ٢)، باسی گەنمی مومتازی بۆکان دەکا یا لاپەڕەی ٧٠٦ تا ٧٢٤ کە باسی هۆزی دێبوکری و گەورک و مەنگوڕە و پێوەندیی بە بۆکانیشەوە هەیە. کتێبەکە بە فارسی نووسراوە.[١]

١. ایرج افشار سیستانی، «نگاهی به اذربایجان غربی»، جلد اول، موسسه انتشاراتی نسل دانش، ١٣٦٩/ ١٩٩٠، تهران، ٥٢٧ صفحه، جلد دوم، موسسه انتشاراتی نسل دانش، ١٣٦٩/ ١٩٩٠، تهران، صفحه ٥٣٣ تا ١٠٧٦.

ساوجبولاق

ئـەم وتـارە و چەنـد وتـاری دیکـەی مینۆرسـکی کە لـە ئینسـیکلۆپیدیای ئیسـلامدا بڵاوبوونەتـەوە، تەرجەمـەی کوردی کراون و لە کتێبێکدا بڵاوبوونەتەوە. وەرگێڕی وتارەکان دوکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵایە، کە دەقەکانی لە زمانی فەرەنسییەوە تەرجەمە کـردوون و لـە کتێبێکدا بەنـاوی «بنچینەکانی کـورد و چەند وتارێکی کوردناسـی» بڵاوی کردوونەتەوە.

وتـاری سـاوج ـ بـولاق گەلێـک زانیاریـی جوغرافیایی و مێژوویـی و ئابووریی ناوچەکـەی ئاڕاسـتەی خوێنـەر کـردووە و بـۆ نموونـە گوتوویەتـی: «[کـورد] هەرێمـە تورکییەکانـی نێوان تەتەهـوو و مەراغـەی لـە دەست داون کـە جـاران سـەر بـە موکری بوونـە (ل ١٠٢).» وتارەکـە گەرچی بەتایبەت نـاوی بۆکانی کەمتر هێنـاوە و لـە شـوێنێکدا گوتوویەتـی «گونـدی بـۆکان» (ل ٩٣)، بـەڵام لـە گەلێـک شـوێندا باسـی مەحاڵـی بێهـی و ئەختاچـی و تورجانی کـردووە، کە ئەمیان پێشـتر سـەر بـە بـۆکان بـوو. هەروەهـا زۆربـەی زۆری ئـەو زانیارییانـەی وا سـەبارەت بـە سـابڵاغ و موکریـان هێناونـی، بـۆکان و خەڵکـی ناوچەکانـی دەوروبـەری و هەروەهـا هـۆزە سـەرەکییەکانی بـۆکان (دێبوکـری، فەیزوڵڵابەگـی و گـەورک) دەگرنـەوە. مینۆرسـکی سـەبارەت بـە بـۆکان زانیاریـی شەخسیشـی زۆر بـوون. نووسـەر، هەروەهـا بـۆ لایەنـی جوغرافیایـی و کەوناراناسـی وتارەکـە، کەڵکـی لـە وتارەکانی ڕاولینسۆن وەرگرتووە، کە پێشتر لەم وتارانەدا ئاماژەیان پێکراوە.[1]

١. ڤیلادیمیـر مینۆرسـکی، «بنچینەکانـی کورد و چەند وتارێکی کوردناسـی»، بەرگی یەکەم، وەرگێڕانی لە فەرەنسـییەوە بۆ کوردی: د. نەجاتی عەبدوڵڵا، مەکتەبی بیر و هۆشـیاری (ی. ن. ک.)، سلێمانی ٢٠٠٧، ٢٧٨ لاپەڕە. ژمارەی سپاردنی نییە.

جوغرافیا و مێژووی بانەی کوردستان

لـە ئاڵقەکانـی پێشـووتردا باسـی هەندێـک کتێبـم کـرد کە سـەبارەت بە شـارەکانی دەوروبەری بۆکان نووسراون و ئەم کارە بە پێویست دەزانم لەبەروەی نە بۆکان و نە خەڵکەکەی و نە مێژوویان لە شار و ناوچەکە دانەبڕاون و جەخت کردن لەسەر مێژووی دیاردەیەک بەبێ هەڵسـەنگاندنی کارتێکران و کارتێکردنی دەوروبەرەکەی، گونجاو نابێ.

لێرەدا دەمەوێ ئاماژە بە کتێبی بەنرخی «جغرافیا و تاریخ بانە، کردستان» بکەم کـە نووسـەری وردبین مامۆسـتا محەممەدڕەئـووف تەوەککولی بانەیی بە فارسـی نووسـیویەتی و چاپی سێهەمی سـاڵی پار بڵاوبۆتەوە. لە بەشی مێژوویی کتێبەکەدا گەلێـک بابەتـی وەک «موکریقـڕان» و «شـەڕی دمـدم»ی سـەردەمی شاعەباسـی سـەفەوی (سـەدەی ١٦) هەن کە ناوچەی موکریان و بۆکان دەگرنەوە و ژمارەیەک بەڵگەی وەزارەتی دەرەوەی ئێرانیش ڕاگوێزراون کە ڕووداوی وەک ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدڵـلای شـەمزینی ڕادەگەیەنـن کـە ئـەو ڕووداوەش لە پەیوەنـدی موکریان و بۆکاندا جێی سەرنجە (لە بەشەکانی دواتردا دەچمە سۆراغی ئەو بەڵگەنامانەش).

لە لاپەڕەکانی دوای ٤٣دا باسی کۆچ کردنی جوولەکەی شارەکانی بانە و سەقز و سنە و بۆکان کراوە بۆ تاران و لەوێوە بۆ ئیسڕائیل لە نێوان ساڵانی ١٣٢٨ ـ ١٣٣٠/ ١٩٤٩ ـ ١٩٥١دا کە بۆ مەسەلەی شوێن هەڵگرتنی جوولەکەکان وەک بەشێکی گرنگ لـە دانیشـتووانی کۆنی بـۆکان گرنگە بزانین ئەوان لە پێـشدا چوونەتە تاران، لەلای گۆڕسـتانی نزیک مەیدانی خوراسـان بنەیان خسـتووە و نوێنەرەکانیان بە یارمەتیی دەوڵەت بەخێویان کردوون تا ماوەیەک دواتر کە نێردراون بۆ ئیسڕائیل.

لـە لاپـەڕە ١٠١ تـا ١٠٣دا وێنـەی دوو نامـە لـە پەیوەنـدی عەزیزخانی سـەردار چاپ کراون.

لە لاپەڕەی ٣٧٥دا وێنەیەکی شێخبابای غەوساباد چاپ کراوە و باسی کوژرانی ئەو و

حەمەحوسێنخانی سەردار بەدەست تورکەکانیش کراوە.

لە لاپەڕەکانی دواتردا هەواڵی ڕووداوەکانی سەردەمی شەڕی دووهەمی جیهانی و دامەزرانی حکوومەتی کۆماری کوردستان، حەمەڕەشیدخانی بانە، بارزانییەکان و بەسەرهاتی ناوچەکە لە ساڵانی دواتردا هاتوون کە دیارە ئەوانەش هەر پەیوەندییان بە بۆکانەوە هەیە.

لە لاپەڕە ٥٥٤دا دوو وێنەی عەبدوڵڵاخانی ناهید و حەمەدئاغای عەباسی چاپ کراون کە نوێنەرانی شاری سەقز بوون لە پەرلەمانی ئێرانی سەردەمی پەهلەوییەکان، ناهید لە فەیزوڵڵابەگییەکانی دەوروپشتی بۆکان و محەممەدئاغای عەباسیش سەر بە دێبوکرییەکان بوو.

لە بەشەکانی دواتری کتێبەکەدا باسی ساڵانی ١٣٤٦ ـ ٤٧ (١٩٦٧ ـ ٦٨) و ڕاپەڕینی باڵی شۆڕشگێڕی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران، هەروەها شاربەدەرکرانی مامۆستایانی بانە و سەقز و بۆکان و مەهاباد و ئینجا ڕووداوەکانی شۆڕشی ساڵی ١٣٥٧/١٩٧٩ی ئێران بە بەڵگەوە کەوتوونەتە بەر لێکۆڵینەوە.[١]

١. محمدرئوف توکلی، «جغرافیا و تاریخ بانه، کردستان» چاپ سوم، انشارات توکلی، تهران، ١٣٨٧/٢٠٠٨، ٦٩٥ صفحه، فارسی.

سەردەشت لە ڕێبازی شۆڕش‌دا

لە درێژەی ناساندنی کتێبی سەرچاوە سەبارەت بە شارەکانی دەوروبەری بۆکان، لێرەدا کتێبێک دەناسێنم کە بازرگانێکی سەردەشتی سەبارەت بە ڕووداوەکانی سالانی شۆڕشی ١٩٧٩/١٣٥٧ی ئێران لە سەردەشت نووسیویەتی و سەرەڕای ساکاری، گەلێک پڕ زانیاری و بەلگەمەندە. خۆزگە بازرگان و خەلکانی شارەزای شارەکانی دیکەی کوردستانیش ئەم هیممەتەیان هەبووایە و هەرکام بەڕادەی توانا بەشێک لە مێژووی شار و ناوچەکانی خۆیانیان بۆ نەوەی دواڕۆژی کورد تۆمار بکردایە.

من بەبێ ئەوەی هەلویست لە بەرانبەر بۆچوونەکانی نووسەر بگرم، دەلێم ئەو هەمووە بەلگەیەی ئەو پاراستوونی و ئێستا خستوونییەتە بەردەستی خوێنەر، وا هەیە لە توانای دەیان کەس‌دا نەبووایە گردوکۆیان بکا و بۆ ئەم کارە دەبێ هەموومان سپاسی بکەین.

نووسەر، کاک ڕەحمان شەمامی، کەسایەتییەکی ناسراوی شاری سەردەشت بووە و لە سەردەمی حوکمی شادا مودیرعامیلی شێروخورشید و بە شێوەیەک نزیک بووە لە دامودەزگا حکوومییەکان. لە سەردەمی شۆڕشیش‌دا بەرپرسێکی «شووڕای ئینقلاب» بووە لە سەردەشت.

ڕووداوەکانی شۆڕشی ئێران لە موکریان، شەڕی ئێران و عێراق، کۆڕەوەی کوردی باشوور، کاروباری پەروەردە، تەندروستی، ئاسایش، حیزبایەتی، بازرگانی، سیاسەت و بەگشتی کەمتر ڕووداوێکی سەردەشت و ناوچەکە هەیە کە لە کتێبەکەدا ڕەنگیان نەدابێتەوە. ژمارەی بەلگەنامە و وێنەی ناو کتێبەکە و بۆ نموونە دەسخەتی ڕێزدار جەلال تالەبانی و کەسایەتییە سیاسییەکانی تر و بەرپرسانی حکوومیش لە کتێبەکەدا گەلێک زۆرن.

بەشی زۆری ئەو ڕووداوانەی وا لەو سالانەدا لە سەردەشت ڕابردوون، ناوچەی

موکریان و بۆکانیش دەگرنەوە و لەوانە: شەڕی کوردستان، هاتنی خەڵخاڵی، شەڕی نەغـەدە و بەگشـتی مێژووی سـاڵانی ژیانی نووسـەر لە سەردەشـت، کـەم وا هەیە پەیوەندیدار و هاوبەش نەبووبێت لەگەڵ ڕووداوەکانی بەشەکانی دیکەی موکریان و بۆکان. نووسـینی مێژووی ئەو سـەردەمەی بۆکان وا هەیە بەبێ بەڵگەنامەکانی نێو ئەم کتێبە ناتەواو بێ.[١]

١. رحمان شـمامی، «سردشـت در گذرگاه انقلاب، مجموعه حوادث سـال‌های قبل و بعد از انقلاب به روایت یک بازرگان همراه با تصاویر و اسـناد و مدارک تاریخی»، ناشـر: مؤلف، چاپ اول، ١٣٨٦/٢٠٠٧، ١٢٥٦صفحه، فارسی.

مياندواو، تيكاب و ساينقەڵا

شاری میاندواو کەوتۆتە باکووری بۆکان و گوندی سەر بە شاری بۆکان هەتا نزیک شارەکە کشاون. ڕۆژهەڵاتی بۆکان تیکانتەپەی هەوشار (تیکاب) و باکووری ڕۆژهەڵاتیشی شاری ساینقەڵا (شاهیندژ)ە، کە هەردووکیان کەوتوونەتە بەری ڕۆژهەڵاتی چۆمی جەغەتوو (زرینەرود).

تێکەڵاویی بۆکان لەگەڵ هەر سێ شارەکە گەلێکە. بەشی هەرە زۆری دانیشتووانی تیکاب و ساینقەڵا کوردن و میاندواو خۆی و ژمارەیەک لە گوندەکانیشی شوێنی ژیانی کوردانن. گوندی «سەراو»ی میسباحوددیوانی ئەدەب و عەلیخانی حەیدەریی برای، هەروەها گوندی «گوێگجەلی»ی سەیفولقوزات لە نزیک میاندواون. پەیوەندییەکی لەمێژینە لە نێوان دانیشتووانی بۆکان و بەتایبەت میاندواودا هەبووە و لە سەردەمیماننا و ئوورارتوو و مادەوە تا ئێستا چارەنووسی ئەو دوو ناوچەیە بەیەکەوە گرێ دراوە گەرچی لە هەندێ قۆناغی مێژووییشدا کرژی و توندی لە نێوان دانیشتووانیان پەیدا بووبێ کە هۆکارەکەی سیاسەتی حکوومەتی ناوەندی و حاکمانی ئازەربایجان لە تەوریز بووە، بەڵام بەگشتی ژیانێکی هێمن و دۆستانەیان لەگەڵ یەک بردۆتە سەر.

کتێبی «نگاهی به تاریخ و جغرافیای میاندوآب و تکاب و شاهیندژ» بۆ زۆر لایەنی مێژوویی شار و ناوچەکە بەسوودە، بەڵام بەداخەوە نووسەرەکەی جەمشید مەحبووبی، هەندێ جار لە چوارچێوەی توێژینەوەی بێلایەن چۆتەدەرێ و دەمارگیری و ڕق و کینی بەرانبەر بە کورد نواندووە. سەرەڕای ئەوەش بۆ نووسینی مێژووی بۆکان کەڵکی زۆر لەم کتێبە وەردەگیرێ، بۆ نموونە، زانیاریی سەبارەت بەساڵی شێخی (١٨٨٠) و سەردەمی کۆماری کوردستان، هەروەها بەنداوی بۆکان و میاندواو، ئاورگەی شیز لە تیکاب، هۆز و ناوچەی هەوشار لە نێوان بۆکان و ساینقەڵا و گەلێک بابەتی تری تێدایە.[١]

١. جمشید محبوبی، «نگاهی به تاریخ و جغرافیای میاندوآب و تکاب و شاهیندژ» چاپ اول، ١٣٧٠/ ١٩٩١، ناشر: نویسنده، ٦٢٠ صفحه، فارسی.

مەراغە (افرازەرود)

مەراغە یەک لە شـارەکانی ئوسـتانی ئازەربایجانی ڕۆژهەڵاتە و کەوتۆتە باکووری ڕۆژهەڵاتی بۆکان. مەراغە کە لە سـەردەمی ئیلخانیاندا لەلایەن هۆلاکۆخانەوە بوو بـە پێتەختـی ئێـران (٦٥٦ی کۆچـی)، لە چەندین بـارەوە پەیوەندیی بە کوردسـتان و بـۆکان پەیـدا دەکا: کوێسـتانی ماینبڵاغ کە هاوینەهەواری خێڵـە کوردەکانیش بووە کەوتۆتـە نێـوان مەراغـە و سـاینقەڵای نزیـک بۆکان؛ لە سـەردەمێکدا کـە مەراغە پێتەختـی هۆلاکۆخـان بـووە، بـۆکان و سـەرچۆمی تەتەهـوو هەوارگـەی هۆلاکـۆ بـووە و قەبـری زۆرێک لە سـەرانی موغـول لە دەوروبەری بـۆکان و بۆ نموونە لە گونـدی شـەرەفکەندن؛ مەراغـە نزیکتریـن شـوێنی پەیوەندیی ناوچـەی موکریانە بە هێڵی ئاسـنی سەرانسـەریی ئێرانەوە، موکریقڕان لە مەراغە ڕووی داوە، سـەردار حەمەحوسـێنخانی سـەرداری موکـری لـەوێ بەدەسـتی سـپای عوسـمانی ئیعـدام کراوە و زۆر شتی دیکەی هاوشێوە...

بەداخەوە نووسەری کتێبی مەراغە گەلێک دژ بە کوردە، کە ئافەتی لێکۆڵینەوەی بێلایەنـی ناوچەکەیـە. لە باسـی زمـان و ڕەگەزیـشدا (لاپـەڕە ١٢٥) زمانی خەڵکی ناوچەکـە بـە ئـازەری ناودەبـا نە تورکـی و دەڵێ ئـەم دووانە لە یەک جیـاوازن کە ڕاسـتەقینەش هـەر وایـە. مەسـەلەی هاتنـی تـورکان بـۆ ناوچەکـەش دەگەڕێنێتەوە سـەردەمی سـەلجووقییەکان، کـە ئـەوەش لەگـەڵ بۆچوونـی تورکانـی توورانـی و پانتورکیست یەک ناگرێتەوە.

نووسـەر لـە چەنـد شـوێندا باسـی کـورد دەکا، یەکیان کوشـتاری شاعەباسـی سـەفەوی لـە کوردی موکری (١٠١٩ی ک) و ئەویتـر ڕووداوی بڵباس (١٢٨٤ی ک)؛ هەروەهـا هێرشـی شـێخ عەبدولقـادری کـوڕی شـێخ عوبەیدیللای نەهری بۆ سـەر بناو، کە شارۆچکەیەکی پەیوەست بە مەراغەیە (١٩٧ی ک) دەخاتەڕوو و لە هەموو ئەوانەدا دژایەتی زۆری کورد دەکا. لە باسـی حکوومەتی ئازەربایجان (١٣٢٤)یشدا

دژ بە حکوومەتی میللیی ئازەربایجان دەوەستێ (لاپەڕە ٧٠٧). ئەم کتێبە بۆ نووسینی سەرجەمی مێژووی ناوچەی بۆکان گەلێک پێویستە و زانیاریی زۆر سەبارەت بە دامەزرانی قوتابخانە دەوڵەتییەکان و سپا و سەربازخانە و... لە مەراغە ئاڕاستە دەکا، کە بۆ بەراوردکاریی لەگەڵ ژیانی سیاسی ـ فەرهەنگیی بۆکان گرنگی زۆریان هەیە.[١]

١. یونس مروارید، «مراغه (افرازەرود) از نظر اوضاع طبیعی، اجتماعی، اقتصادی، تاریخی»، ناشر (؟)، ١٣٦٠/ ١٩٨١، ٧١٥ صفحه، فارسی.

گەڕەکی سورخابی تەورێز و مقبرةالشعرا

ئەم کتێبە باسی هەندێ گۆرستانی ناودارانی شاری تەورێز و یەک لەوان «سید حمزە» دەکا و کێلی قەبرەکان و ژیاننامەی خاوەنەکانیان ڕادەگەیەنێ. لەوانەی وا ناویان لە کتێبەکەدا هاتووە، خاقانی شروانی، ئەسەدیی تووسی، قەتران، هومامی تەبریزی و زۆر شاعیر و ناوداری دیکەی ناوچەکەن.

لە باسی «مقبرە سید حمزە»دا نووسەر ناوی هەندێ کەسایەتی دەبا کە نزیک قەبری سید حەمزە نێژراون و یەک لەوان «سەردار عەزیزخانی موکری»یە، کە لە ١٨ی شەشەکانیساڵی ١٢٨٧ [کۆتایی ساڵی ١٨٧٠] لە تەورێز کۆچیدوایی کردووە و لەو شوێنە نێژراوە. نووسەر باسی ژیانی سەردار دەکا و دەڵێ ساڵی ١٢٠٧ لەدایکبووە و خەڵکی سەردەشتی سابڵاغ بووە و پاشان باسی مەقام و مەنسەبەکانی دەکا لە دامودەزگای قاجارەکانی ئێران و ناسرەددینشای قاجاردا، هەتا وەزارەتی جەنگی ئێران. نووسەر هەروەها لەو مەئموورییەتە دەدوێ کە ناسرەددینشا بە عەزیزخانی دابوو بۆ کوشتنی بابییەکانی زەنجان [و چاری یان چەهریقی سەڵماس] و بەداخەوە ئەویش بەڕێوەی بردن. نووسەر باسی وردبینی و ڕێکوپێکیی کارەکانی سەردار دەکا، هەروەها دەڵێ ملک و ماڵ و دەسەڵاتی زۆری لە ئازەربایجان هەبوو.

نووسەر لە لاپەڕە ١١٩دا باسی ئەوە دەکا کە سەیفوڵڵاخان [سەیفەددینخان]ی کوڕی سەردار عەزیزخان و تووباخانمی خوشکی لە نزیک ئەو، لە هەمان شوێن نێژراون. وا هەیە لە شوێنی دیکەی کتێبەکەدا زانیاری لەسەر ناودارانی کورد و بۆکان بدۆزرێتەوە، بەڵام من هیچم چاوپێنەکەوت.[1]

---

١. دکتر سید ضیاءالدین سجادی، «کوی سرخاب تبریز و مقبرەالشعراء»، انتشارات انجمن آثار ملی (١٣٣)، ١٣٣٦/ ١٩٥٧، ٥١١ صفحه، فارسی.

ناوچە جوغرافییەکان

سەیری هەندێک سەرچاوەم کردوون کە بابەتی سەرەکییان سروشتی ناوچەی موکریان و کوردستان یان ئازەربایجان بووە. ئەوانەی خوارەوە ئەو کتێب و وتارانەن کە تێیان‌دا ئاماژە بە بۆکانیش دەدۆزرێتەوە.

لێکۆڵینەوە لە دۆخی سروشتی، ئابووری و مرۆڤیی کوردستان لە نموونەی کوردستانی موکری‌دا

ئەم بەرهەمە کتێبێکی ڕێزدار حەبیبوڵڵا تابانییە، کە چاپی یەکەمی ساڵی ١٣٤٥/ ١٩٦٦ لە تەوریز بڵاوبۆتەوە و لە ساڵی ١٣٥٨/ ١٩٧٩، واتە سەردەمی شۆڕشی ئێرانیش‌دا جارێکی دیکە لەلایەن بنکەی چاپەمەنیی سەیدیانەوە لە مەهاباد چاپ کراوەتەوە. نووسەر لە چاپی دووهەم‌دا هەندێک بابەتی نوێی لێ زیاد کردووە و ڕوانگەی سیاسی ـ نەتەوایەتیی خۆی ڕاشکاوتر دەربڕیوە، دیارە هۆکارەکەشی ئەو ئازادییە بوو کە لە سەرەتاکانی شۆڕشی گەلانی ئێران‌دا مسۆگەر کرابوو. چاپی یەکەمی کتێبەکە لە ساڵانێک‌دا بڵاو بوویەوە، کە ناو هێنان لە کورد تاوانێکی گەورە بوو و کەس لە کوولەکەی تەڕیش‌دا نەیدەوێرا باس لە توێژینەوە سەبارەت بە کوردستان بکا. کاری بوێرانەی نووسەر لەو سەروبەندەدا جێگەی ڕێزلێ‌گرتن و دەرس وەرگرتنە.

کتێبەکە پێداچوونەوەیەکی خێرای باری سروشتی ناوچەکە و پاشان باری ئینسانی و ئینجا لایەنی ئابووری موکریانە و هەر هەمووی لە پەیوەندیی بابەتەکانی ئەم نووسینانەی من دایە لەبەروەی گەلێک لە زانیارییە گشتییەکان، بۆکانیش وەک تێکڕای شارەکانی موکریان دەگرێتەوە.

ئەشکەوتی سەهۆڵان، بی‌بی‌کەند و خوراسانە، ناوەندی هەواناسیی داشبەند، سەرچاوەی سەدراباد، چۆمی کانی‌سیران و تیکانتەپە و ساروقامیش، بەنداوی بۆکان و دەشتاییەکانی بۆکان لەو بابەتە سروشتییانەن کە بۆکان و ناوچەکەی

دەگرنەوە (لاپەڕە ١۶ تا ٥٢).

بارودۆخی شاری بۆکان و ژمارەی دانیشتووانی، قەڵای سەردار و حەوزەگەورە و چۆمی تەتەهووش لە بەشی دواتردا باسیان کراوە (لاپەڕە ۶١ تا ۶٣).

هەروەها لە بەشی سەقزدا باس لە شوێنەواری کەرەفتوو و زێویە کراوە کە لە پەیوەندیی مێژووی بۆکانیش‌دا گرنگن (لاپەڕە ۶٥ تا ٧٢) و لە بەشی بانەش‌دا باس لە فەیزوڵڵابەگییەکانی بانە و عێراق کراوە کە بۆ توێژینەوە لە فەیزوڵڵابەگییەکانی بۆکانیش بەنرخن (لاپەڕە ٧٥). لە بەشی مێژوویی‌دا باس لە ماننناکان کراوە کە ئەو باسە بەتایبەت بۆکان دەگرێتەوە. گەرچی ئاشکرایە لە کاتی نووسرانی کتێبەکەدا، ئەم زانیارییانەی وا ئێستا لەمەڕ قەڵایچی هەمانە، بەدەستەوە نەبوون (لاپەڕە ٨۴).

لە پەیوەندیی خەڵکانی وەک ئەلباری و خاخاردا (لاپەڕە ٩٢) من بیرم بۆ مەسەلەیەک چوو، ئەویش نزیکایەتیی ناوی گوندی خوڕخوڕەی سەقز لە قەومی «خارخار»ە. ئەوە جێگەی بیرلێکردنەوەیە گەرچی لە کتێبەکەدا ئاماژەی پێنەکراوە.

لە بەشی عەشایری موکری (لاپەڕە ٩٥ بەدواوە)دا گەورک و دێبوکری و بەگزادە باس کراون کە هەرسێکیان بۆکانیش دەگرنەوە.

بەشی سێیەمی کتێبەکە بەشی ئابووریی کوردستانە و ئەوەش بابەتێکە کەمتر کاری لەسەر کراوە. ئەم بەشە بەداخەوە کەم لاپەڕەیە (١٢٠ تا ١٣٣)، بەڵام هەر لەوێ‌دا بۆکان بە «سەرچاوە و عەمباری دانەوێڵەی کوردستان» ناو دەبرێ (لاپەڕە ١٢۴).

چەند زانیارییەکی سەرپێییش سەبارەت بە داب‌ونەریت و ڕێ‌ورەسمی ناوچەکە لە کۆتایی کتێبەکەدا هاتووە کە دیارە ئەوانیش بۆکان دەگرنەوە (لاپەڕە ١۶٥ تا ١٩۴).

نووسەر کە لە سەردەمی خوێندکاریی من لە دەبیرستانی بۆکان‌دا مامۆستایەکی گەلێک بەڕێز و دڵسۆزمان بوو، دوای ئەم کتێبەش کاری تازەتری نووسین یان تەرجەمەی کردووە کە هەمووی لە بابەتی کوردستان و کورددان. یادی بەخێر بێ!

هەر لێرەدا با ئەوەش بڵێم برایەکی کاک حەبیبوڵڵا لە شاری تەورێز دەژیا و وێژەری بەرنامەی کوردیی ڕادیۆ تەورێز بوو کە پێش بەرنامەی کوردیی ڕادیۆ

تاران و کرماشان بەرنامەی کوردیی هەبوو و من خۆم گوێم لێببوو، بەڵام دڵنیا نیم ئایا وێژەری ئەو بەرنامە کوردییەش وا لە سەردەمی کۆماری کوردستاندا لە ڕادیۆ تەورێز هەبوو، هەر ئەو ئاغای تابانییە بوو یان کەسێکی دیکە.[١]

١. حبیب‌اللـه تابانـی، «بررسـی اوضـاع طبیعـی، اقتصادی و انسـانی کردسـتان (در نموونە کردستان مکری)»، چاپ دوم، انتشارات سیدیان، مهاباد، ١٣٥٨/ ١٩٧٩، ١٩٤ صفحە، فارسی.

جوغرافیای سروشتیی کوردستانی موکریان بە پێداگری لەسەر بەراوی [ڕووباری] زێ

کتێبێکە لەسـەر جوغرافیای سروشـتیی ناوچەی موکریان کە تێیدا سـەرنجی زیاتر دراوەتە سەر حەوزەی چۆمی زێ، واتە پیرانشار و سەردەشت و بانە.

نووسـەر کاک سـەعید خزری، لە دووتوێی کتێبەکەدا زانیارییەکی زۆری لەمەڕ بارودۆخی سروشتی ناوچەکە (ئاو و هەوا، ڕووبار و چیا، سەرما و گەرما، خاک و ئـاو، دار و گیـا، بـەرزی و نزمـی، ڕادەی بـاران، ڕووتانـەوەی دارسـتان و خزینـی زەوی و بوومەلەرزە و گەلێک بابەتی زانستی دیکە)ی گردوکۆ کردووە و بە زمانی ژمارە و ئامار و خشتە و وێنە، خستویەتە بەردەستی خوێنەر.

بـۆکان و ناوچـەی دەوروبـەری لـە زۆر شـوێنی کتێبەکەدا باسـیان کراوە و بۆ زانیاری لەسەر هەر بابەتێکی سروشتی ناوچەی بۆکان دەکرێ سەرنجی ئەو بەشە تایبەتـە بـدرێ. بەگشـتی کتێبەکـە فەسـڵی تایبـەت بە بۆکانـی نییە وەک بۆ شـار و ناوچەکانـی دیکەشـی نییـە، بەڵام خوازیاری بابەتەکان لە سـەردانی فەسـڵی تایبەت بە هەر دیاردەیەکی سروشتیدا دەتوانێ ئاماژە بۆ ناوچەی بۆکانیش بدۆزێتەوە.[١]

١. سعید خضری، «جغرافیای طبیعی کردستان موکریان، با تأکید بر حوزە زاب، شهرستان‌های سردشـت، بانە، پیرانشـهر، مهاباد، بوکان، سـقز، نقدە و اشنویە»، انتشـارات ناقوس، تهران، ١٣٧٩ (٢٠٠٠)، ٢۴۵ صفحە، فارسی.

جوغرافیای گشتیی ئوستانی کوردستان

بـۆکان و ناوچـەی دەوروبـەری خاوەنـی زیاترین پەیوەندیـی جوغرافیاییـن لەگەڵ شاری سەقز، پەیوەندیی مێژوویش با لە شوێنی خۆی بوەستێ.

چۆمـی تەتەهـوو، کـە سـاڵی ١٣١٦/ ١٩٣٧، ڕژیمـی ئێـران ناوی «سـیمینەرود»ی لەسـەر دانا، سەرچاوەکانی لە دێهسـتانی تورجان و مەنگوڕایەتییەوە دێن؛ تورجان خۆی بەشێکە لە سەقز و ڕووباری جەغەتوو (زرینەرود) لە ڕۆژهەڵاتی بۆکانیش لە چیاکانی چلچەمەی کوردستانەوە سەرچاوە دەگرێ.

کتێبـی «جغرافیـای عمومـی اسـتان کردسـتان»، کـە سـەید یەدوڵـڵا نەجەفی بە فارسـی نووسـیویەتی ئـەو زانیارییانـەی سـەرەوە و گەلێـک تایبەتمەندیـی دیکـەی جوغرافیایی شاری سەقز و ئوستانی کوردستانی خستۆتە بەردەست، کە پەیوەندی بە بۆکانیشـەوە پەیدا دەکەن. نووسـەر لە باسـی بەنداوی بۆکان (سـد مخزنی شهید کاظمـی)دا دەنووسـێ: سـوودی ئاوەدێری کردنـی تەنیا بۆ ناوچـەی میاندواو هەیە، بـەڵام گۆلاوەکـەی ٢٠٩٠ کیلۆمیتـری دوو جـا لـە زەوی‌وزاری سـەقزی داگرتووە. بەرزایـی بەنداوەکـە ٥٠ میتر و پانتایی ١٤٥ میتر و ڕووبەری گۆلەکە ٤٥٠٠ هێکتارە. چۆمی خوڕخوڕە، جەغەتوو و سەقز دەچنەوە ناو گۆلاوی بەنداوەکە.

نووسەر هەندێ «یەکەی کێش»، واتە واحیدی وەزنی سەقزی دیاری کردوون کە لە بۆکانیش هەر هەمان شـتن: سـیە، ٢ کیلۆیە؛ پووت، ٨ سـیە واتە ١٦ تا ١٦/٥ کیلۆ؛ تەغار چوار پووتە؛ «مەن»یش، مەنی تەورێزە کە دەکاتە ٣ کیلۆ.

سـەبارەت بە کارخانەی «دوخانیات»ی سـەقزیش نووسـیویەتی پێشـتر لە تاران دامەزراوە و درەنگتر لە ساڵی ١٣٣٩/ ١٩٦٠ هێنراوتە سەقز.

هەندێـک زانیاریـی مێژوویی کۆنیش سـەبارەت بە سـەقز لـە کتێبەکەدا ڕەنگیان داوەتەوە، کە بۆ مێژووی کۆنی بۆکانیش بەکەڵکن: ناوی سەقز «سیزیرتا» و یەک لە پێتەختەکانی ماد بووە، زانیاریی سـەبارەت بە زێویە و «ئارامائیت»یش وێڕای چەند وێنەیەک لە لاپەڕەکانی ٤٧٠ تا ٥١٥دا وەبەرچاو دەکەوێ.[١]

---

١. سـید یداللـه نجفی، «جغرافیای عمومی اسـتان کردسـتان» امیرکبیر، تهـران ١٣٦٩/ ١٩٩٠، فارسی.

جوغرافیای مێژوویی کوردستان

ئەم کتێبە لە ڕاستیدا سەبارەت بە «ئوستان»ی کوردستان نووسراوە و ڕاستەوخۆ بۆکان ناگرێتەوە، بەڵام زانیاریی سەبارەت بە ناوچەی بۆکان و کەسایەتییەکانی ناوچە، لە کتێبەکەدا کەم نین.

هۆکارێکی ئاشکرای مەسەلەکە پەیوەندیی بەربڵاوی مێژوویی بۆکانە لەگەڵ سەقز وەک بەشێک لە «ئوستان»ی کوردستان و هۆیەکی تر ئەوەیە هەندێک لە گوندەکانی سەر بە شاری سەقز (لە دێهستانی تورجان) دەگەنە نزیک شاری بۆکان و بۆ نموونە گوندی بۆگەبەسی لە بنگوێی بۆکان سەر بە شاری سەقزە. هۆکاری سێهەم بێگومان پەیوەندیی سروشتیی نێوان هەر دوو ناوچەکەیە بە ڕووبار و چیاکانەوە، ئەوانەش جیا لە پەیوەندیی ئینسانی و نەتەوەیی دانیشتووان و ئەو ڕاستییەی کە گەلێک لە کەسایەتییە زانستی ـ مێژوویی ـ سیاسییەکانی هەر دوو شار و ناوچە، لە یەکیانەوە کۆچیان کردۆتە شوێنەکەی تر یا خود ناوچەی فەیزوڵڵابەگی بە هونەرمەند و ئەدیب و شاعیر و کەسایەتیی سیاسییەوە بەسەر هەر دوو شارەکەدا دابەش‌کراوە و نووسەری کتێبەکەش خۆی خەڵکی هەمان ناوچەیە.

بەگشتی ئەم کتێبە سەرچاوەیەکی باشە بۆ مێژووی هاوچەرخی بۆکان و ناسینی کەسایەتییە ناودارەکانی، وەک سەردارەکان، قزڵجییەکان و مەلا و خوێندەواری وەک نەمران مەلا هادی ئەفخەم‌زادە و مەلا سەعیدی حافیدی و گەلێک کەسانی تر.

بەداخەوە ناوی کتێبەکە لەگەڵ نێوەرۆکیدا بەتەواوەتی یەک ناگرێتەوە و ڕاستە بابەتی نێو کتێبەکە سەبارەتە بە جوغرافیا و تاریخ، بەڵام جوغرافیای تاریخی نییە.[١]

١. جلال‌الدین شافعی کورد، «جوغرافیای تاریخی کوردستان»، ناشر: انتشارات نون والقلم، تهران، ١٣٧٨/ ١٩٩٩، ١٠١٨ صفحه، فارسی.

فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران

جوغرافیای کۆنی ئێران بۆ دەرخستنی بنەمای مێژوویی ناوی گوند و شار و ڕووبار و چیای ناوچەی بۆکان لە ڕابردووی کۆندا دەتوانێ بەکەڵک بێ. ئەوە کارێکی ئەستەمە لەبەرئەوەی هەر لەنێو ئێرانییەکانیشدا کاری کەمی لەسەر کراوە و هۆکارەکەشی ڕوانینی ڕەگەزپەرەستانەی حکوومەتەکانی دوای ڕەزاشایە کە هەوڵی «فارساندن»ی ناوەکانیان داوە و ناوە کۆنەکانیان خستۆتە پشتگوێ، جا شایەتی بووبێ یان مەلایەتی!

هەر چۆنێک بێ، کتێبی «فەرهەنگی جغرافیائی ایران» بریتییە لە سەرجەم ١٠ بەرگ و عەباسعەلی ڕەزمئارا ـ ژەنەڕاڵی سپای ئێران لە سەردەمی ڕەزاشا ـ ئامادەی کردووە. ئەم ڕەزمئارایە، برای حوسێنعەلی ڕەزمئارا سەرۆکوەزیری پێشووی ئێرانە کە فیدائییانی ئیسلام کوشتیان. ڕەزمئارا لە ڕاستیدا کتێبەکەی بۆ کەڵک وەرگرتنی سپای ئێران و ئاشنا کردنیان لەگەڵ شوێنە دوورەدەست و کەمتر ناسراوەکان ئامادە کردووە و گەلێک نەخشەی شار و گوند و ناوچەکانی ئێرانی هاوڕێ لەگەڵ زانیارییەکی سەرەتایی سەبارەت بە شوێنەکان تێدا کۆ کردۆتەوە. کتێبەکە بە فارسی نووسراوە و من تەنیا دەستم بە چەند بەرگیان ڕادەگا.

بەرگی چوار، ئوستانی ئازەربایجانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژاوا دەگرێتەوە و باسی ناوچەی بۆکانیش لەو بەرگەدایە، بەرگی ٥ سەبارەت بە ئوستانی پێنجەم، واتە کوردستان و کرماشانە کە دواتر کرا بە چەند ئوستانی بچووکتر وەک کوردستان، کرماشان، هەمەدان، ئیلام.

خوێنەر لە خوێندنەوەی کتێبەکەدا دەبێ ئاگاداری ڕوانگەی «ڕەزاشایی» نووسەرەکەی و هەڵوێست گرتنەکانی وەک ژەنەڕاڵێکی هەمان ڕژیم بێ.

زانیاری لەسەر ناوچەی بۆکانیش لە کتێبەکەدا دەست دەکەوێ.[1]

١. عباسعلی رزمآرا، فرهنگ جغرافیائی ایران، جلد ١ تا ١٠، ناشر: مرکز نقشه کشی ارتش ایران، تهران، ١٣٢٠ (جلد ۴، آذربایجان).

نەخشەی موکریان

لــە ڕابردوویەکی نەک دووردا نەخشــەی شــارەکانی کوردســتان هــەر ئەوانە بوون کــە ســپای وڵاتانــی داگیرکــەری کوردســتان بــۆ زاڵ بــوون و دەستبەســەرداگرتنی خاکەکەمان دەیانکێشــاوە یاخود ئەوانەی وا گەڕۆکی بێگانە لێرەولەوێ بە نیوەچڵی ئامادەیان دەکرد؛ بۆ نموونە، کارەکانی ژاک دو مۆرگان سەبارەت بە موکریان.

ئێســتا بەختەوەرانــە ڕۆڵەکانــی گەلی کورد پێگەیشــتوون و بە چەکی زانســتەوە هاتوونەتە گۆڕەپانێک کە هی کوردە و بۆ کوردە و تەنیا دڵسۆزانی کوردیش وا هەیە بە شێوەی هەمەلایەنە و بە ئامانجی خزمەت بتوانن پێکی بێنن، بەڵام خاڵێکی گەلێک گرنــگ لــەو پەیوەندییەدا ئەوەیە هەوڵ نەدرێ گەلانی دراوســێی کــورد بڕەنجێنێ و هەستی دژ بە کوردیان تێدا بجووڵێنێ.

کاری ڕێــزدار ســولەیمان چووکەڵــی بەناوی «نەخشــەی سیاســی و دێموگرافی موکریانــی کوردســتان» کــە بــە ســێ زمانی کــوردی، ئینگلیزی و فارســی لە ســاڵی ٢٠٠٧دا بەرهــەم هاتــووە، لە بواری خۆیدا کارێکی ســەرکەوتووی گەلێک بەکەڵکە. نەخشــەی کاک ســولەیمان هەموو شار و گوندێکی موکریانی لە لێوار گۆلی ورمێوە هەتــا ســنووری عێــراق دەگرێتــەوە و بریتییە لە شــنۆ، نەغــەدە، مەهابــاد، میاندواو، بۆکان، ســاینقەڵا، تیکاب، سەردەشــت و خانێ (پیرانشــار). هەموو ئەو شــارانە، بە گوند و چیا و ڕووبار و ڕێگاوبانەوە نەخشــەیان کێشــراوە، خشتەی دانیشتووانیان بۆ ئامادە کراوە و زانیارییەکی پوخت، بەڵام بەبەڵگە سەبارەت بە مێژوو و پێکهاتەی دانیشــتووانی شــار و ناوچەکان بە هەر ســێ زمانەکە ئاڕاســتە کراوە و بەگشــتی، ســەرەڕای هەڵوێســتی دڵســۆزانە و کوردپەروەرانە، هەموو کارەکانی بە شێوازێکی زانســتی و پرۆفیشــناڵ کــراون. ئــەم کارە جێگەی دەسخۆشــییە و هیــوادارم کورد، خەمخۆری لێزان و زانای وەک کاک سولەیمانی زۆر بێ.

ئەوەنــدی مــن بزانم نەخشــەکە کەوتۆتە بەر هێرشــی ڕەگەزپەرســتانی تورک و

ئەوەش سەرەڕای ئەو ڕاستییەی کە ئامادەکاری نەخشەکە لە کاری خۆیدا شێوازی زانستی ڕەچاو کردووە و نە خاکی کەسی داگیر کردووە و نە مافی کەسی پێشێل کردووە. بەداخەوە نەخشەکە شاری سەقز و بانەی نەگرتۆتەبەر، لە کاتێکدا ئەو دوو شارە کوردنشینە بەشێکن لە موکریان. نەخشەکە، ماوەیەکی زۆرە لەسەر لاپەڕەی یەکەمی ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان داندراوە.

پێکهێنانی «نەخشەی سیاسی و دێموگرافیکی موکریانی کوردستان» هەنگاوێکە بۆ سەلماندنی ڕاستەقینەی مێژوویی حزووری پڕڕەنگی کورد لە ئوستانی ئازەربایجانی ڕۆژاوای ئێران لەلایەن کاک «سولەیمان چووکەڵی»یەوە. کاک سولەیمان خاوەن ماستەری بواری جوغرافیای سروشتی (لقی جیۆمۆرفۆلۆجی)یە لە زانکۆی تاران و ئەوە یەکەم کاریەتی کەوتبێتە بەرچاوی کۆمەڵانی بەرینی خەڵک.

نەخشەکە بە سێ زمانی کوردی، فارسی و ئینگلیزی داڕێژراوە و ئەم بابەتانەی گرتۆتەخۆ:

١. کورتەیەک لەسەر جوگرافیای سیاسیی موکریانی کوردستان. لەو کورتەباسەدا زانیارییەکی زۆر لەسەر کورد و ناوچەکە دراوەتە خوێنەر، بۆ نموونە دەنووسێ: «... ژمارەی دانیشتووانی موکریانی کوردستان بەگوێرەی ئامار، ١٢۴٠٢١٩ کەسە کە بێجگە لە کوردەکان کە نەتەوەی سەرەکیی موکریانی کوردستانن، ئازەرییەکانیش کە هۆزی کۆچەرن وەک کەمایەتی لە موکریانی کوردستاندا دەژین. لەسەر نەخشەکە، سنووری نێوان کورد و ئازەرییەکان بەباشی دەسنیشانکراوە...» ئەم بەشە زانیارییەکی پوخت و پاراوی سەبارەت بە پێکهاتەی زمانی و نەتەوایەتی و ئایینی ناوچەکە و گەلێک زانیاریی دیکەشی تێدا ڕاگەیەندراوە.

٢. خشتەی ناو و ژمارەی دانیشتووانی هەرکام لەم ٩ شارەی خوارەوە، کە لە بارودۆخی ئەمڕۆدا کوردستانی موکریان پێکدێنن: شنو، بۆکان، پیرانشار، تیکاب، سەردەشت، ساینقەڵا، مەهاباد، میاندواو و نەغەدە. لێرەدا سەقز و بانە کە بە شێوەی نەریتی وەک بەشێک لە موکریان دەژمێردرێن، نەهاتوونەتە

حیساب، ڕەنگە لەبەر ئەو هۆیەی کە کاک سولەیمان ویستوویەتی بابەتەکە لە چوارچێوەی ئازەربایجانی ڕۆژاوادا بمێنێتەوە و باڵ نەکێشێتە سەر ئوستانی کوردستان، بەڵام هەر چۆنێک بێ، دەتوانرێ وەک ناتەواوی یان دەستێوەردانێک لە ڕاستەقینەی مێژوویی سەیر بکرێ.

٣. خشتەی ڕێژەی دانیشتووانی موکریان لەچاو دانیشتووانی ئوستانی ئازەربایجانی ڕۆژاوا ڕاگەیەندراوە، کە دەڵێ سەدا ٤٣یە، واتە نزیک بە نیوەی دانیشتووانی ئوستان کوردن.

٤. خشتەی ژمارەی گوند و ژمارەی دانیشتووانی گوندەکانی هەرکام لەو ٩ شارەی سەرەوە گەلێک دەوڵەمەند و بەنێوەرۆکە. لێرەدا کاک سولەیمان ژمارەی گوندە کوردنشین یا تێکەڵاوە کورد و ئازەرینشینەکانی دەسنیشان کردووە و هەم ژمارەی دانیشتووان و هەم ڕێژەی بەراوردکاریی نێوان دانیشتووانی کورد و ئازەریی خستۆتە بەرچاو. ڕێژەی کورد لە تیکاب (تیکانتەپەی هەوشار) ٦٩٪، لە سایینقەڵا ٧٩٪، لە میاندواو ٣١٪ و لە نەغەدە ٤٩٪ە. لە شارەکانی دیکەدا، واتە مەهاباد، بۆکان، سەردەشت، پیرانشار و شنۆ، ڕێژەی کورد سەداسەدە.

٥. لە بەشێکی دیکەی خشتەکەدا پانتایی ناوچە کوردنشینەکان لەگەڵ ناوچە ئازەرینشینەکان بەراورد کراون و بە زمانی ژمارە لە پەنای یەکتری خراونەڕوو.

٦. هەموو ئەوانەش لە لادەستی نەخشەیەکی ڕەنگیی گەورەی ناوچەکەدا بەگشتی هاتوون و ناوی شارەکان، گوندەکان و ڕێگاوبانی نێوان شار و گوندان بەڕوونی دیاری کراون.

زانیاری سەبارەت بە بۆکان لە نەخشەکەدا گەلێک زۆرن، جگە لە نەخشەی سەرەکی کە هەڵکەوتی ناوچەی بۆکان لەچاو شارەکانی دەوروپشتی دەردەخا، ناوی هەموو گوندەکانی ناوچەکەش نووسراون. شێوازی نووسینی ناوەکان تێکەڵاوێکە لە کوردی و فارسی، واتە هەندێک جار شێوازە کوردینووسینەکە غاڵبە و هەندێک جاریش فارسی. بۆ نموونە، ناوی گوندی «قەڵایچی» تەواو بە کوردینووسراوە،

بەڵام «جامەرد» بووە بە «جوانمرد»ی فارسی. هەندێک جاریش هەر دوو شێوە تێکەڵ یەکتر کراون وەک: «سەیفەددین خواری» و «ئەنبار» کە دەکرا «سێوەدینی خواریَ» و «عەمبار» بنووسرێن.

بەگوێرەی نەخشەکە، ژمارەی دانیشتووانی نێو شاری بۆکان ١٦٦٣٦٢ کەسە. ژمارەی گوندەکانی دەوروبەری بۆکان ١٧٧ و ژمارەی دانیشتووانیان ٥٨٩١٧ کەسە، کە هەر هەموویان کوردن. سەرجەمی دانیشتووانی شار و دێش بەسەر یەکەوە ٢٢٥٢٧٩ کەسە.

کاری کاک سولەیمان گەلێک ڕێکوپێک و پرۆفیشناڵە و دەتوانیَ وەک ڕەنگدانەوەیەکی زانستییانەی کورد بەرانبەر ئەو بیَعەدالەتییە سەیر بکریَ کە بە شێوەی مێژوویی لە کوردی ناوچەی ئازەربایجانی ئێران کراوە و هەمیشە لە پەڕاوێزی ئازەرییەکاندا داندراون.

لە بەشی دواتردا باسی کاری تازەی کاک سولەیمان لەمەڕ نەخشەی ئوستانی ورمیَ (ارومیە) دەکەم، بەڵام با ئەوەش بڵێم کە سێبەری سیاسەت و بۆچوونی سیاسی بەسەر نەخشەکانەوە گەلێک قورسە و من ناچارم سەرەڕای ڕێزی زۆرم بۆ کاک سولەیمان و کار و خەباتە جێگەی ڕێزەکەی، ئەو ڕاستییە دەسنیشان بکەم و بڵێم ناوچەکە گەلێک شوێنێکی هەستیارە و مامەڵەکردن لەگەڵی دەبیَ گەلێک حەکیمانە و بەپارێزەوە بیَ.[١]

١. سولەیمان چووکەڵی، «نەخشەی سیاسی و دێموگرافیکی موکریانی کوردستان»، چاپی ئەنستیتۆی کورد، ستۆکهۆڵم ٢٠٠٧، نەخشەی دیواری بە سیَ زمانی کوردی، فارسی و ئینگلیزی.

نەخشەی ورمێ (ارومیه)

دوابەدوای «نەخشەی موکریانی کوردستان» بەرهەمێکی دیکەی کاک سولەیمان چووکەڵی لە کۆتاییەکانی ساڵی ٢٠١٢دا بڵاوبۆوە. ئەم کارەش وەک کارەکەی پێشووی کاک سولەیمان لە شێوازی نەخشەیەکی قەبارە گەورەی دیواری دایە، بەڵام تەنیا یەک ڕووی کاغەزەکەی گرتۆتەوە.

کاک سولەیمان هەڵگری ماستەری جوغرافیای سروشتی لە زانکۆی تارانە و ئەم کارەی بە شێوەیەکی پرۆفیشناڵ بەڕێوەبردووە، لە شوێنێکیشدا سەرچاوەی کارەکانی خۆی ناساندوون کە زۆربەیان نەخشەی فەرمیی دامودەزگا حکوومییەکان، و بۆ نموونە سپای ئێرانن. نەخشەکە بەسەر دەیان بەشی جیاوازدا دابەشکراوە کە لە هەرکامیاندا سەبارەت بە پێکهاتەی نەتەوەیی و ئایینی دانیشتووانی ئوستان زانیاری دراوە. کاک سولەیمان لەبەر هەر هۆکارێک ناوی فەرمیی ئوستانەکە، واتە ئازەربایجانی ڕۆژاوای گۆڕیوە و کردوویەتە «ئوستانی ورمێ» کە لە ئەسڵدا ناوی شاری ورمێیە. هەر ئەم کارە دەرحەق بە ئوستانی کوردستان و ئازەربایجانی ڕۆژهەڵاتیش کراوە کە لە نەخشەکەدا ناوی ئوستانی سنە و تەورێزیان پێ دراوە؛ تەنانەت لە دەرەوەی چوارچێوەی جوغرافیایی ئێرانیشدا ئوستانی سلێمانی و ئوستانی هەولێر و ئوستانی وان و ئوستانی ئاگری نووسراون. من سەیرێکی نەخشەکەم کرد و بەدوای دۆزینەوەی هۆکاری مەسەلەکەدا گەڕام کە نەمدۆزییەوە، بەڵام وا هەیە زۆر لە بابەتەکە ورد نەبووبێتمەوە و کاک سولەیمان لە شوێنێکدا بۆچوونی خۆی لەم بارەیەوە ڕاگەیاندبێ. هەر چۆنێک بێ، هیوادارم ئەم ناوگۆڕینە بنەمایەکی زانستی هەبێ نەک سیاسی کە لە حاڵەتی دووهەمدا دەتوانێ زیان بگەیەنێتە بەژنی کارەکە، کارێک کە خۆی لە خۆیدا پرۆفیشناڵە و دەبێ بە هەمان شێوەش ئامادە کرابێ.

بەگوێرەی نووسینی کاک سولەیمان، لە پێکهێنانی نەخشەکەدا، هەموو گۆڕانکارییەکی

سنووری شارەکان لە چوارچێوەی ئوستان دا هەتا ساڵی ٢٠٠٩/١٣٨٨، گیراوەتە بەرچاو و سەرچاوەی ئامارەکانیش سەرژمێری فەرمیی ساڵی ١٣٨٥/ ٢٠٠٦ی ئێرانە.

نەخشـەکە بەگشـتی تەرخانـی جوغرافیـای ئینسـانیی ئوسـتانەکە کـراوە، بـەڵام جوغرافیای سروشتیش لە بەشێکی‌دا ئاماژەی پێکراوە. زانیارییەکانی سەر نەخشەکە بە سێ زمانی کوردی، فارسی و ئینگلیزی ڕاگەیەندراون. بەگوێرەی ئەو زانیارییانە، ئوسـتانی ورمـێ [ئازەربایجانـی ڕۆژاوا] سـەرجەم ١٧ شارسـتان، ٣٩ شـار و ٢٨٦٣ گوندی گرتۆتەبەر. سـەرجەمی دانیشـتووانی ئەو شـار و گوندانە [لە ئاکامی ئامارەکانـی سـاڵی ١٣٨٥دا؟]، ٢٨٧٣٤٥٩ کەسـن کـە ٥٨٪ یـان کـورد و دەوروبەری ٤١٪ یان تورکن، پاشـماوەکەش بریتین لە ئەرمەنی و ئاسـۆری و جوولەکە. کارێکی سەرنجڕاکیشـی پێکهێنـەری نەخشـەکە ئەوەیـە لـەوێ‌دا ژمارە و شـوێنی کوردانی چـارداوەڕوو، زاخۆرانـی، سـەربیانی و مووسڵیانیشـی ڕاگەیاندووە کە بەگشـتی لە حیساباتی ڕۆژانەدا چاویان لێ‌دەپۆشرێ و کەمتر کەسی خۆشمان هەیە تەنانەت بە بوونیان لە ناوچەکە بزانێ.

دانیشـتووانی ئێستای ئوسـتان بەگشتی کورد و تورکی موسـوڵمانن و ژمارەی ئەرمەنـی و ئاسـۆری و جوولەکـە بەتایبـەت لە گونـدەکان‌دا زۆر کەمـن، دیارە ئەو گۆڕانکاری و لە کەمی‌دانە، دەبێ لە ئەنجامی پەرەسەندنی هەستی ئایینی موسوڵمانان لـە ناوچـەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاسـت و سیاسـەت لەلایـەک و پەرەسـەندنی هەندێک ئاڵۆزیـی نەتەوایەتـی لەلایەکـی دیکـەوە هاتبێتـە ئاراوە کـە بەتایبەت دوای شـەڕی ئازەری و ئەرمەنی دەیەی هەشـتای زایینی لە دەرەوەی سـنوورەکانی ئێران ڕووی دا. نەخشـەکە بۆ دوو نەتەوەی کورد و تورک، ئاماری باوەڕپێکراوی ڕاگەیاندووە. ئاماری ئایینیی ئوستانیش کەم‌وزۆر هەمان ئەو ژمارانە دەگرێتەوە کە لە سەرەوەتر بـۆ مەسـەلەی نەتەوایەتـی ڕاگەیەنـدرا، بەڵام لە بەشـی ئایین‌دا جگە لە موسـوڵمانی شـیعە و سـوننە و کوێرەسـوننی و مەسـیحی و جوولەکـە، دەسنیشـانی گۆران یا ئەهلی حەقیش کراوە، کە وێدەچێ ژمارەیان لە ئوستانەکەدا گەلێک زۆر بێ.

جگە لەو زانیارییە گشـتییانەی ئوسـتان، هەندێک لە شـارەکانیش لە نەخشـەکەدا

بەشی تایبەت بەخۆیان هەیە و لەوێدا پێکهاتەی نەتەوایەتی و ئایینی دانیشتووان بە ئامار و ژمارە دەسنیشـان کراوە، بەڵام ئەو شـوێنانە هەموویان شـار و ناوچەیەکن کە کورد و تورکیان تێدا نیشتەجێیە، واتە بۆ ئەو شار و ناوچانەی کە سەرجەمیان کـوردن بەشــی تایبـەت تەرخان نەکـراوە و بۆکان یـەک لەوانە. شـارەکانی دیکەش بریتین لە مەهاباد، سەردەشت، شنۆ و پیرانشار. ئاشکرایە ئەم کارە بە هەڵە نەکراوە وداڕێژەری نەخشـەکە ویسـتوویەتی ژمارە و ڕێژەی کورد لە شـارە تێکەڵاوەکان‌دا بخاتە بەرچاو. دیارە دەبێ ئەم کارە بەو ڕوانگەیەوە کرابێ کە ئوستانی ئازەربایجانی ڕۆژاوا لـە بنـەڕەت‌دا ئوسـتانێکی کوردییـە و جگـە لـەو شـارانەی وا سـەرجەمی خەڵکەکەیان کوردن، وەک: (مەهاباد، بۆکان، سەردەشت، شنۆ و پیرانشار)، کورد لە شارەکانی دیکەش‌دا قورسایی هەیە و تەنانەت لە زۆربەیان‌دا کەمایەتی نییە. ئەگەر ئەو کارە نەکراوە هەرکام لەو پێنج شـارە بەشـی خۆیان لەو دوو خشـتە گەورەیە پێـدراوە کـە بـۆ ناسـاندنی ژمـارەی دانیشـتووان و هەروەهـا ژمـارەی گوندەکانی هەموو شارەکانی ئوستان دابین کراوە؛ بۆ نموونە، من ئەم زانیارییانەی خوارەوەم سەبارەت بە بۆکان لەو دوو خشتەیە ڕاگواستووە:

ڕووبەری شارستانی بۆکان بەگوێرەی دوایین ئامار کە هی ساڵی ١٣٨٨/ ٢٠٠٩یە، ٢٥٤١ کیلۆمیتری دووجا بووە. سـاڵی ١٣٨٥/ ٢٠٠٦، لە چوارچێوەی شارسـتانەکەدا ١٧٥ گوند هەبوون کە هەموویان کورد بوون. ژمارەی دانیشتووانی شارەکە بەتەنیا ١٥٠٢٩٧ کەس، ژمارەی دانیشتووانی گوندەکان ٥١٥٠٨ کەس و ژمارەی دانیشتووانی شارستان، واتە گوند و شار بەسەریەکەوە ٢٠١٨٠٥ کەس بووە.

بەرهەمی زەحمەتەکانی کاک سولەیمان چووکەڵی گەلێک پرۆفیشناڵ و زانستییانەیە و هیـوادارم هەمـوو لایەکمـان یارمەتیی بدەین بتوانێ کارێکی هاوشـێوە بۆ ئوسـتانی کوردسـتان، کرماشـان و ئیلام بەتایبەت بۆ ئوستانی خوراسانی ئێران بەڕێوە ببات، کە زانیاری لەسـەر کوردەکانی ئەوێ گەلێک کەم دەست دەکەوێ و ئەگەریش ببێ سـەقەت و ناتەواو و چەواشـەکارانەیە. دەزانم کاک سـولەیمان بۆ مەسـەلەی پەیدا کردنی پشـتیوانێکی وەک ئەنسـتیتۆ کوردیی پاریس، کە وێدەچێ یەک لەو دووسـێ

شوێنە بێ یارمەتیی چاپ و بڵاوکردنەوەی نەخشەکەیەیان دابێ، تووشی زەحمەتی زۆر هاتووە، هەر بۆیەش ئەرکی هەموومانە لە درێژەی ڕێگادا یارمەتیی بدەین و بە تەنیای نەهێڵینەوە.

دڵنیام نەخشەکە دەتوانێ وەک بنەمایەکی باش بۆ شیکردنەوەی مێژووی هاوچەرخی کورد لە ناوچەکە سەیر بکرێ و هەر بۆیەش هیوادارم توێژەرانی جوغرافیا و مێژووی کورد لە دواڕۆژدا لێی غافڵ نەبن.[١]

---

١. سولەیمان چوکەڵی، «نەخشەی پێکهاتەی نەتەوەیی و ئایینی ئوستانی ورمێ»، ناوەندی بڵاوکردنەوە: کتێبخانەی ئەندێشە، سلێمانی ٢٠١٢، (ISBN: 978-82-999042-0-9).

بۆکان و کوردستان له بەڵگەنامەکان‌دا

له هەندێک بەڵگەنامەی نێودەوڵەتی یاخود دەوڵەتانی ناوچە و زلهێزەکانی دەرەوەی ناوچەکە ئاماژەی دوور یان نزیک به بۆکان و ڕووداوەکانی کراوە. ئەوانەی خوارەوە بەشێکن لەوان. بە تەنیشت ئەوانەوە هەندێک بۆچوونی خۆم سەبارەت بە کۆکردنەوەی بەڵگەنامەی کۆن ڕاگەیاندووە وهەواڵێکیشم سەبارەت بە بەڵگەنامەکانی بۆکان لە سەردەمی ڕاپەڕینی ساڵی ١٣٥٧ی گەلانی ئێران ڕاگەیاندووە، کە خۆم ڕاستەوخۆ ئاگام لێی بووە.

بەڵگەنامەی وەزارەتی دەرەوەی وڵاتان

ئەوەی ڕاستی بێ چارەنووسی خەباتی نەتەوایەتی گەلی کورد بە قایمی بەستراوەتەوە بە سیاسەتی وڵاتانی دەوروبەری کوردستان، بەتایبەت هی ئەو وڵاتانەی وا کوردستانیان بەسەردا دابەشکراوە، بەڵام لەبەر خەسلەتی دیکتاتۆری و نهێنیکاریی ئەو وڵاتانە، وەدەستخستنی هەواڵ لێیان گەلێک ئەستەم و تەنانەت نەگونجاوە، جا چ ئێران بێ، چ تورکیا و چ سووریا.

وڵاتە ڕۆژاواییەکانیش لە سیاسەتی کوردستاندا دەوری گرنگیان بینیوە و لە هەندێک برگەدا وەک سەردەمی شێخ مەحموودی نەمر و کۆماری کوردستان و دامەزرانی حکوومەتی هەرێمی کوردستان لە باشوور، بڕیاردەری سەرەکی ئەوان بوون؛ هەر بۆیەش پشکنینی ئارشیڤ و تۆمارەکانیان خاوەنی گرنگایەتیی تایبەتە و تا ڕادەیەک گونجاویشە.

ئەوەندەی من بزانم هەر دوو وڵاتی بریتانیا و ئەمریکا دوای ماوەیەکی ٣٠ ـ ٣٥ساڵی، بەشێک لە بەڵگەنامەکانی سیاسەتی دەرەوەیان دەخەنە بەردەستی توێژەر و خوێنەری ئاسایی، هەروەها وڵاتی فەرەنسە ئیجازەیەکی هاوشێوەی کارەکە دەدا گەرچی من ئاگاداری چۆنییەتییەکەی نیم.

ئەرکێکی گرنگی نووسەرانی مێژووی دواڕۆژی بۆکان دۆزینەوە و هەڵسەنگاندنی ئەو بەڵگەنامانەن. بەداخەوە لە نێوخۆی کوردستان بە ئەمانەتدارییەوە سەیری ئەو بەڵگەنامانە ناکەن و من بۆ نموونە دیتوومە ئەو بەڵگەنامانەی وا من وەرمگێڕانە سەر زمانی کوردی و لە بەرگێکدا بڵاوم کردنەوە، لە چوار کتێبی جیاجیادا کە

درەنگتر لە کوردستان و ئێران بڵاوبوونەوە، بە دەیان جار کەڵکیان لێوەرگیراوە و دەیـان لاپەڕەیـان لێڕاگوێـزراوە. نووسـەرانی ئـەو کتێبانـە بۆ ئـەوەی وا بە زەینی خوێنـەر بگەیەنـن کـە دۆزینـەوە و وەرگێڕانـی بەڵگەنامـەکان کاری خۆیـان بـووە، تەنیـا لـە پەڕاوێزی لاپەڕەیەکدا سـووکە ئاماژەیەکیان بـە کتێبەکەی من کردووە و پاشان بە کەیفی خۆیان لە دەیان شوێندا بەبێ ناونیشان ڕایانگواستوون و کەڵکیان لێوەرگرتـوون! ئـەو کارە پێشـتر لەمـەڕ بەڵگەنامەکانی ئێران و عوسـمانیش کرا و چەنـد کتێـب بـە شـێوازی ناڕاسـت و نادروسـت بڵاوکرانـەوە، کـە هـەر هەموویان کۆپـی ئـەو بەڵگەنامانـە بـوون کـە لە ٧ بـەرگ کتێبـی وەزارەتـی دەرەوەی ئێراندا بڵاوببوونەوە و خوێنەریش دیبوویانن!

مـن ئـەم کارەم بۆیـە پێناڕاسـتە کـە ئەگـەر نووسـەر یـا توێژەرێـک ئەوەنـدە خۆخۆشەویسـت بێمافـی خەڵـک وا بەئاشـکرا پامـاڵ بـکا و تا ئەو ڕادەیـە ئەمانەت نەپارێزێ، چۆن دەکرێ بڕوا بە کار و نووسـین و بۆچوونەکانی بکرێ؟ ڕاگواسـتن لە هەر سـەرچاوەیەک ڕادە و ڕێباز و شـێوازی خۆی هەیە و ناڕاسـت بوون لەگەڵ خەڵک کەس بە هیچ کوێیەک ناگەیەنێ!

هەر چۆنێک بێ، ئەو بابەتانەی وا لەم پەیوەندییەدا گرنگایەتی پەیدا دەکەن بریتین لە:

بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا؛
بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا؛
بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی ڕووسیا (بە سۆڤیەتی پێشووەوە)؛
بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسا؛
بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی ئاڵمانیا؛
بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی هیندووستان؛
بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی تورکیا (بە عوسمانییەوە)؛
بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی ئێران (بە هی سەردەمی قاجار و پەهلەوییەوە)؛
بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی عێراق؛

بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی سووریا، میسر و وڵاتانی دیکەی عەرەبی؛
بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی کۆماری ئەرمەنستان؛
بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی کۆماری ئازەربایجان؛
بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی گورجستان؛
بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی کۆمارە ئاسیاییەکانی پێشووی سۆڤیەت، وەک کازاخستان، ئوزبەکستان، تورکمەنستان و تاجیکستان، کە سیاسەتی نامرۆڤانەی ستالین و باقرۆف ژمارەیەکی زۆری کوردی ئاوارەی ئەو شوێنانە کرد و ئێستاش هەر شوێنی ژیانی کوردن.

وێنە پەیوەندیدارەکان

نەخشەی کوردستان، بۆ نموونە بەشی نەخشەی هێزی هەوایی بریتانیا لە سەردەمی شەڕی یەکەم و دووهەم و دەورەی ئینتدابدا دەبێ بابەتی باشیان تێدا بدۆزرێتەوە.

ئاشکرایە مێژوونووس بۆ نووسینی بابەتێکی تایبەت ناکرێ و پێویستیش ناکا بە شوێن هەموو ئەو بەڵگانەدا بگەڕێ و چوارقورنەی جیهان بتەقێنێ؛ گرنگ ئەوەیە لە بوونی ئەو سەرچاوانە غافڵ نەبێ و بەگوێرەی دەرەتان و پێداویستیی کارەکەی خۆی، سەریان لێ هەڵێنێتەوە.

دیارە بابەتی سەبارەت بە بۆکان لە هەندێک لەو سەرچاوانەدا نین، بەڵام ئەوانی سەرەکییان وەک ئینگلیس، ئەمریکا، ڕووسیا، تورکیا، ئێران و عێراق دەبێ زۆریان هەبێ.

بەڵگەنامە نهێنییەکانی حوکمەتی بەریتانیا

دوای سەفەرێکی یەکساڵە بۆ بریتانیا و وەرگێڕان و دیراسە کردنی بەشێک لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی ئەم وڵاتە سەبارەت بە کورد و کوردستان، توێژەری جێگەی ڕێزی گەلی کورد، دوکتۆر کەمال مەزهەر لە ساڵی ٢٠٠٨دا کتێبێکی بە کوردی بڵاوکردۆتەوە کە من چاوم بە بەرگی یەکەمی کەوتووە.

لێکۆڵینەوە و ئاکاموەرگرتنی دوکتۆر کەمال لە بەڵگەنامەکان پێشینەی هەیە و خوێنەری کورد شارەزای وردبینی و ئەمانەتداری و هەستی دڵسۆزانەی نووسەر بە نیسبەت گەلی کوردەوەیە و هیچکام لەو لایەنانە پێویست بە ناساندنی من ناکەن. کتێبەکە سەرچاوەیەکی نوێیە بۆ هەڵسەنگاندنی مێژووی سیاسی و کۆمەڵایەتی کوردستان لە سەدەی بیستەمدا. نووسەر بەڵگەنامەی پەیوەندیدار بە هەر چوار پارچەی کوردستانی لە «ئارشیڤی نیشتمانی»ی بریتانیادا دۆزیوەتەوە، وەریگێڕاونەتە سەر کوردی و دیراسەی کردوون، هەندێک جاریش بیرەوەری و بابەتی زیادکراوی خۆی خستوونەتە سەر، ئینجا بە خۆی و بە کاک عەبدوڵڵا زەنگەنەوە، پێشەکی، پەراوێز و پاشکۆیان بۆ ئامادە کردووە.

نێوەرۆکی دەقی کتێبەکە بەو چەشنەی خوارەوەیە:

سەرەتا و پێشەکی و ناساندن، ل ١ تا ٤٨؛

بەڵگەنامەکان، هەڵسەنگاندن و پەراوێز، ل ٤٩ تا ٥٨٠؛

وێنە و کۆپیی بەڵگەکان، ل ٥٨١ تا ٧٥٨؛

پێرستی ناوەکان، ل ٧٥٩ تا ٨٠٧؛

دواوشە و پاشگوتن، ل ٨٠٨ تا ٨٢٢.

ئەوەی وا سەبارەت بە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بێ، بابەتی حەوتەم، «هەڵهاتن و خێرا ئاوابوونی خۆری مەهاباد...»ە لە لاپەڕە ٢٤٧ تا ٣٤٤. ئەم بەشە هەندێک بەڵگەنامەی لەخۆگرتوون کە پێوەندییان بە کۆمەڵەی «ژ. ک»، حیزبی دێموکراتی کوردستان و کۆماری کوردستانەوە هەیە. کۆماری کوردستان لە نووسینەکانی

دوکتۆر کەمالدا بەناوی کۆماری مەهاباد یا جمهووری مەهابادەوە ناوبراوە و کاک عەبدوڵـڵا زەنگەنـە دوای وتووێژ لەگەڵ مامۆسـتادا، وشـەی کوردستانیشـی لەنێو دوو کەواندا لێ زیاد کردووە (بڕواننە پەڕاوێزی ل ٢١٣).

مـن لەگـەڵ ڕێـزی زۆرمدا بـۆ مامۆسـتای خۆشەویسـت دوکتـۆر کەمـال، ئـەم کارە و ئـەم هەڵوێسـتە بـە هەڵـە دەزانم و لام وایە هەوڵی کـورد و ڕێبەرەکانی لەو سـەردەمەدا، لەپێنـاو «کوردسـتان» و لەژێـر نـاوی «کوردسـتان»دا بوو، جـا ئەگەر بارودۆخـی سیاسـی و لەوانە دابەشبوونی ئێران بەسـەر دوو ناوچەی دەسـەڵاتی سـۆڤیەت و ئینگلیـز بەرگـری خواسـتیان نەبووایـە، کۆمـاری کوردسـتان شـار و ناوچەیەکی بەرفراوانتری دەگرتەوە. گەرچی هەر بەبێ ئەوەش لە ماکۆوە تا گوندی سـەرای نێوان بۆکان و سـەقز لەژێر دەسـەڵات یا لانیکەم، نفووزی کۆماردا بوو و جیا لەو ڕاسـتییەش، وتار و دروشـم و قسـە و نووسـراوەی ڕێبەرانـی ئەو دەم و لە پێش هەمووانەوە پێشـەوا قازی محەممەد و بارزانی نەمر، هەموو سـەبارەت بە «کوردسـتان» و لەپێنـاو ئەودا بوو، نەک مەهابادی تاکوتـەرا. لە حاڵەتێکی ئەوتۆدا، بەربەست کردنی ئەو چەمکە بەرفراوانە و ناوی «مەهاباد» لەسەردانانی، بە بۆچوونی مـن، لـە شـوێنی خۆیدا نییە و مامۆسـتایەکی زانا وەک دوکتۆر کەمـال نەدەبووایە باڵی بۆ ئەو زاراوەیە بکێشایە، بەتایبەت کە دوژمنانی کورد هەر بەشێوەی «کۆماری مەهاباد» سـەیری ئەو دەسـکەوتەی گەلی کورد دەکەن و بۆچوونی دوکتۆر کەمال دەتوانێ پاساوێک بێ بۆ هەڵوێستی ئەوان.

ئەوەی بۆکان بگرێتەوە، لەم بەشەدا زۆر نین، گەرچی هەموو بابەتەکان بەگشتی حکوومەتی کۆماری کوردسـتان دەگرنەوە و بەوەش، دیارە پەیوەندی بە بۆکانەوە پەیدا دەکەن کە شاری دووهەمی کۆمار بووە. جیا لەوانە، لە لاپەڕە ٣٢٥دا باس لەوە دەکرێ کە «ڕووسـیا بانگهێشـتنی ژمارەیەک لەو سـەرکردە (کوردانە)ی بۆ شـاری باکۆ کردووە کە لە ئێران دەژین». ئەوەش وێدەچێ سەفەری یەکەمی باکۆ بێ کە لە بۆکانەوە عەلیئاغای عەلیاری تێدا بەشدار بوو.

مامۆستا کەمال بیرەوەرییەکی خۆی لەمەڕ نەمر «محەممەدی مەولوود» ئاوێتەی بابەتەکانی تر کردووە و لە پەڕاوێزی لاپەڕە ٣٣٨ دا، کاک عەبدوڵڵا زەنگەنە هەندێک

ڕوونکردنــەوەی لەســەر بابەتــەکان نووســیوە و تێیــدا بەرپەرچی «وەســیەتنامەی سیاســی» پێشــەوای داوەتــەوە و بە «وەســیەتنامەی هەڵبەســتراو»ی ناوبردووە. جا دەنووســێ ئەو وەسیەتنامە ســاختەیە ســەرەتا کەســێک بەناوی «م. م. بۆکانی» لە گۆڤاری «خەباتی قوتابییان»دا بڵاوی کردۆتەوە.

لە سەرەتای کتێبەکە و باسی بایەخی زۆری بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا، مامۆستا شوێنی پارێزرانی بەڵگەنامەکان بە «پەرستگا» دادەنێ و گلەیی‌یەک لە کوردانی دانیشتووی بریتانیا دەکا و دەنووسێ: «لە برایانی خۆشەویست سەباحی غالب، ئەنوەری سوڵتانی و شێرکۆ حەبیب بەولاوە، پێم‌وایە کەسێکیان زیارەتی ئەو «پەرستگا» کەم‌وێنەیان نەکردووە».

لــە بەشــی وێنەکانیــش‌دا وێنەیەکی ســەرنج‌ڕاکێش لــە لاپەڕە ٦١١دا چــاپ کراوە کە لەژێری نووســراوە: «بەرلە ســاڵی ١٣٠٦ی هەتاوی/١٩٢٨ی زایینی، مەهاباد». لە وێنەکەدا مەلا عیســامەددین شــەفیعی، قازی شێخ محەممەدموحسینی قازی موکری، مەلا سەدیقی سیدقی و مەلا عەبدوڵڵای مودەڕریسی دەبیندرێن.

مــن لــە کاتــی خوێندنەوەی ئەو بەشــەدا چەند لاپەڕەیەکم دەسنیشــان کرد کە لە ئەســڵ یا پەڕاوێزی لاپەڕەکانیان‌دا زانیاریی گرنگم ســەبارەت بە سەردەمی کۆماری کوردســتان بینیوە. لاپەڕەکان ئەمانەن: ٢١٣، ٢٢٠، ٢٢٥، ٢٣٠، ٢٤٧، ٢٦٢، ٢٦٤، ٢٦٨، ٢٧٣، ٣١٧، ٣٢٠، ٣٢٢، ٣٢٥، ٣٣٢، ٣٢٦ و ٣٢٨.

هیــوادارم بەختــی ئــەوەم هەبێ چاوم بە بەرگەکانی دواتری کتێبەکەی مامۆســتا ڕوون بێتەوە.

لە کۆتایی‌دا، سپاسی زۆری دوکتۆر کەمال دەکەم بۆ ئەو یادکردنە میهرەبانانەیەی من. لام وایە ئەگەر لە کاتی نووسینی ئەم سەرەتایەدا کتێبی «ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا»ی منی بدیایە، وا هەبوو بە پێویســتی نەزانــێ زەحمەتــی وەرگێڕانــی یــەک یــا دوو دانــە لە بەڵگەنامــەکان بداتــە بەرخۆی، لەبەروەی پێشتر لە کتێبەکەی مندا هاتبوون.[1]

١. کەمــال مەزهــەر، «کــورد و کوردســتان لە بەڵگەنامــە نهێنییەکانی حوکمەتــی بەریتانیادا»، بەرگــی یەکــەم، ئامادەکردنــی عەبدوڵــڵا زەنگەنــە و شــەهلا تاهیــر حەیــدەری، بڵاوکەرەوە:

بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا

بەڵگەنامەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی بریتانیا، بەتایبەت ئەو ڕاپۆرتانەی وا کۆنسوولییەتی شاری تەورێز و کرماشان بە بەردەوامی ئاڕاستەی باڵوێزخانەی وڵاتەکە لە تارانیان کردوون، زانیارییەکی زۆریان لەسەر دۆخی سیاسی، ئابووری و کولتووریی کوردستان گرتۆتەبەر.

بۆکان کە بەگوێرەی دابەشبوونی جوغرافیایی لەلایەن حکوومەتی ئێرانەوە، کەوتۆتە سەر ئوستانی ئازەربایجانی ڕۆژاوا، کە لە چوارچێوەی دەسەڵاتی کۆنسوولییەتی تەورێزدایە، گەلێک لە ڕاپۆرتەکان باسی لایەنی ئابووری و سیاسیی شار و ناوچەکە دەکەن.

من ژمارەی ١٣٠ بەڵگەنامەی کۆنسوولییەتی تەورێز و باڵوێزخانەی تارانی بریتانیام وەرگێڕاوەتە سەر کوردی کە لەلایەن «بنکەی ژین»ەوە لە سلێمانی بڵاوبۆتەوە. بەڵگەنامە تەرجەمەکراوەکان بەگشتی سەردەمی کۆماری کوردستان (ساڵی ١٩٤٦) دەگرنەبەر، بەڵام هەندێ بەڵگەی ساڵانی پێش و دوای کۆمار، واتە ١٩٤٢ تا ١٩٥٧یشی خراوەتە سەر.

لەم ڕاپۆرتانەدا باسی جموجووڵی سیاسیی ناوچەی بۆکان، بارودۆخی عەشیرەتەکان، بەتایبەت دێبوکری و فەیزوڵڵابەگی، هەلومەرجی ئابووری و کشتوکاڵ، وەزعی تووتنەوان و بەرهەمهێنەرانی گەنم و چەوەندەر و گەلێک شتی لەم چەشنە کراوە و کەسایەتییە ناودارەکانی ئەو ساڵانەی شار و گوندەکانی دەوروبەر، بۆ نموونە بنەماڵەی ئێلخانیزادە و عەلیار لە ڕاپۆرتەکاندا باسیان کراوە، بەتایبەت خوالێخۆشبووان عەلیئاغای عەلیار کە دەڵێ لایەنگری حکوومەتی ناوەندی بووە و قاسمئاغای ئێلخانیزادە (پاشان موهتەدی) کە پەیوەندیی لەگەڵ کۆنسوولییەتی بریتانیا لە تەورێز هەبووە و هەواڵی ناوچەکەی پێگەیاندوون. نێوەرۆکی بەڵگەنامەکان ناتەبایی ناو کۆمەڵگای ئەو ساڵانەی بۆکان بەباشی

نووسەر (؟)، چاپی یەکەم، ٢٠٠٨، ٨٢١ لاپەڕە، کوردی.

دەردەخـەن و دەوری سـەرەکهۆز و ئاغاوات لە تێکشـکانی کۆمـاردا دەخەنەڕوو. بەڵگەنامـەکان سـەرچاوەیەکی بەنرخن بۆ مێژووی سیاسـی ئابـووری ـ کولتووریی بۆکان و موکریان.[١]

١. ڕۆژهەڵاتی کوردسـتان (١٩٤٢ ـ ١٩٥٧) لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی بریتانیادا، کۆمەڵەی ١٣٠ بەڵگەنامە، وەرگێڕانی ئەنوەر سـوڵتانی، چاپی یەکەم، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٥، ٤٦٢ لاپەڕە، کوردی.

بەڵگەنامەکانی یەکییەتیی سۆڤیەت

ڕێزدار دوکتۆر ئەفراسیاو هەورامی ژمارەیەک بەڵگەنامەی سۆڤیەتی لە پەیوەندیی کۆماری کوردستان (١٩٤٦) و ماوەیەک دوای ئەو تاساڵی ١٩٥٨، کۆدەتای عەبدولکەریم قاسم لە عێراق و گەڕانەوەی نەمر بارزانی بۆ کوردستان، وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و هاوڕێ لەگەڵ هەڵسەنگاندن و بۆچوونی خۆیدا وەک بەرگێک کتێب بڵاوی کردۆتەوە. ناوی کتێبەکە بریتییە لە «مستەفا بارزانی لە هەندێک بەڵگەنامە و دۆکیومنتی سۆڤیەتیدا ١٩٥٨ ـ ١٩٤٥» و وێدەچێ هەندێک هەڵوێستگرتنی بنکەی بڵاوکەرەوەش چووبێتە نێوەرۆکی کتێبەکەوە.

ئاشکرایە سۆڤیەتییەکان سەبارەت بە ڕووداوەکانی سەردەمی کۆماری کوردستان و ئازەربایجان زانیاریی بە بەڵگەیان لە هەموو وڵاتێکی دیکە زیاتر بێ لەبەروەی ڕووداوەکان لە شوێنێک ڕوویان داوە کە لەژێر دەسەڵاتی ئەواندا بووە و هەر خۆشیان هۆکاریان بوون، جا ئەگەریش خوازیاری ڕێزی سەربەخۆی کورد نەبووبێتن و ویستبێتیان کوردستان لەژێر باڵی ئازەربایجاندا بمێنێتەوە، لانیکەم بە چەک و بە زۆر پێشیان بە دامەزرانی کۆمار نەگرتووە و هەندێک یارمەتییان وەک چەک و چاپخانە و ستاسیۆنی ڕادیۆش ئاڕاستە کردووە.

بۆ ئەوەی ڕوانگەی نووسەر/ وەرگێڕمان بۆ دەربکەوێ با ئەم چەند دێڕە لە لاپەڕە ١٢٧دا بخوێنینەوە:

«... دەیان سیخوڕ و فەرمانبەر و دیپلۆماتی سۆڤیەتی لە کوردستانی ڕۆژهەڵات کە ٩٩٪یان ئازەری و ئەرمەنیی سۆڤیەتی و پیاوی «باقرۆف» [سەرۆککۆماری ئازەربایجانی سۆڤیەتی] بوون یان بە ڕێنوێنی باقرۆف دەجووڵانەوە، پیلانە گڵاوەکانی باقرۆفیان بەتایبەتی لە بواری پڕوپاگەندە و لاوازکردن و بەدناوکردنی بزووتنەوەی کورددا بەڕێوە دەبرد، واتە بۆ ئەوەی... بزووتنەوەی کورد لە کوردستانی ڕۆژهەڵات لە ناوچەی موکریاندا قەتیس بکرێ و کوردستان تەنیا

مافێکی کولتووریی لە چوارچێوەی ئازەربایجاندا بدرێتێ و...»

بەداخەوە ئێرە مەودای هەڵسەنگاندنی سەرجەمی بابەتەکانی ناو کتێبەکە نییە و دەبێ لە چوارچێوەی بۆکاندا قەتیس بمێنێتەوە. ئەوەی وا پەیوەندیی بە بۆکانەوە هەبێ لە کتێبەکەدا گەلێک زۆرن و لە ڕاستیدا هەموو ئەو ڕووداوانەی وا باسیان کراوە باوەکوو لە مەهاباد ڕابردوون، هەموویان بۆکانیش وەک شاری دووهەمی کۆمار دەگرنەوە و بەتایبەت ڕووداوەکانی سنووری باشووری کۆمار، واتە گوندی سەرای نێوان بۆکان و سەقز وەک هێڵی جیاکەرەوەی هێزی سپایی کۆمار و ئێرانییەکان، دامەزرانی ژمارەیەکی زۆر لە بارزانییەکان لەو شوێنە، بوونی حەمەڕەشیدخان لە سەرا و گەلێک بابەتی تر هەمووی هەر بۆکان دەگرنەوە.

ئەوانەی خوارەوە ئاماژەن بە هەندێک بابەت کە پەیوەندییان بە بۆکانەوە هەیە:

شەهید محەممەد مەحموود قودسی لە وتارێکی ناو ڕۆژنامەی کوردستان (ژمارە ٢٣)دا دەنووسێ: «پسپۆڕایەتیی برایانی خۆشەویستی بارزانی... لە چالاکی جەنگی و ئازایی و ڕەشیدیدا لە شەڕی ساڵحاوایە مەعلووم بوو، کە عیددەیەکی ٧٠٠ کەسیی ئۆردووی فارسەکان دەیانویست بەرەو سەرا بێن، ئەوان بە ١٧٥ کەس پێشیان پێگرتن، ١١٠ کەسیان لێکوشتن، ٤٠ کەسیان ئەسیر لێگرتن و تەلەفاتێکی زۆریان لێدان بێئەوەی یەک کەسیان خوێن لە کەپۆی بێ (ل ١٨).

ڕووسەکان ناهێڵن شێخ ئەحمەدی برا گەورەی بارزانی بێتە ناوچەی مەهاباد و بۆکان (ل ٣١).

ڕاپۆرتی هاشمۆف کۆنسوولی سۆڤیەت لە ڕەزائیە بۆ وەزارەتی دەرەوەی سۆڤیەتی، ڕێکەوتی ١٩٤٧/٠٨/١٥: «... هێشتا لە ساڵی ١٩٤٥ و ٤٦دا بوو کە ئێمە لە ڕاپۆرتی کۆنسوولیدا نووسیمان وا ئەمریکایی و ئینگلیزییەکان بەتەمان دەوڵەتێکی دەسکردی «بەکرێگیراو» بەناوی کوردستانی گەورە دروست بکەن... و بۆ ئەم مەبەستەش نوێنەرانیان زۆرجار لەگەڵ سەرکردەکانی کورد: قازی محەممەد و سەیفی قازی و حاجی بابەشێخدا وتووێژیان کردووە (ل ٧٣).»

کوردەکانی ئێران بوون بە دوو بەشەوە. لە بەرە یان بەشی یەکەمدا بە ڕێبەرایەتیی

ئینگلیزهۆزەکانی مامەش، مەنگوڕ، دێبوکری، زەرزا، پیران، فەیزوڵڵابەگی و هەندێکی تری دانیشتووی باشووری کوردستان [ی ئێران]ن (ل ٧٣ و ٧٤).

وەک دەبینین بۆچوونی نووسەر ڕاستە و ئەفسەرە ئازەربایجانییەکانی نێو سپای سۆڤیەت نەک هەر ڕوانگەی ئەرێنییان بە نیسبەت کۆماری کوردستانەوە نەبووە، بەڵکوو ڕێبەرەکانی بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کوردیان بە داردەستی ئینگلیز و ئەمریکا زانیوە یا خود وایان نواندوون (نموونەکەی، لاهووتیی کرماشانی).

لەکوێن ئەوانەی وا کۆماری کوردستان بە دەسکردی سۆڤیەت دەزانن؟![1]

١. د. ئەفراسیاو هەورامی، «مستەفا بارزانی لە هەندێک بەڵگەنامە و دۆکیومنتی سۆڤیەتیدا ١٩٤٥ - ١٩٥٨، تۆمارێکی زێڕین لە مێژووی گەلی کورددا»، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر ٢٠٠٢، ٢١٦ لاپەڕە، کوردی.

بەڵگەنامەکانی ئێران و عوسمانی

دەفتەری لێکۆڵینەوەی سیاسی و نێونەتەوەیی وەزارەتی دەرەوەی کۆماری ئیسلامی ئێران لە نێوان ساڵانی ۱۳۶۹ ـ ۱۳۷۵/ ۱۹۹۰ ـ ۱۹۹۶ حەوت بەرگ کتێبی بڵاوکردەوە کە سەرجەم سەدان بەڵگەنامەی کۆنی ئێران و عوسمانیی سەبارەت بە پەیوەندیی دوو وڵاتەکەیان تێدایە و بەو کارە تیشکێکی گرنگی خستە سەر پەیوەندییە سیاسییەکانی دوو حکوومەت و بەتایبەت کێشەکانی سەرسنوور، کە ئاشکرایە بەشێکیان کورد و کوردستانیش دەگرنەوە.

دیارە بۆکان وەک سەردەشت یا بانە، شارێکی سنووری نییە و ڕاستەوخۆ لە پەیوەندیی کێشە و کارە سنوورییەکاندا نەبووە، بەڵام سەرەڕای ئەو ڕاستییە، کەم نین ئەو بەڵگەنامانەی کە بۆکان و ناوچەکەی دەگرنەوە. پێداچوونەوەی ئەو بەڵگەنامانە بۆ نووسینی مێژووی بۆکان و ناوچەکەی کارێکی گرنگە، لەبەرئەوەی بەشێک لە ڕووداوەکانی ساڵانی ۱۷۹۶ تا ۱۹۲۴ی سنووری ئێران و عوسمانی دەخەنەڕوو، کە کورد لە زۆربەی زۆریاندا دەوری بینیوە یا خود ئەگەر سیاسەتی دوو دەوڵەتەکە بووە، بەسەر کوردیشدا ساغ بۆتەوە و شوێنی داناوەتە سەر ژیانی ئابووری ـ سیاسی ـ کۆمەڵایەتیی هەموو ناوچەکە بە بۆکانەوە.

یەک لەو خاڵانەی بەڵگەنامەکان کە بۆکانیش دەگرنەوە ئەوەیە زۆرێکیان لە سەردەمی حوکمی ناسرەددینشا (۱۸۳۱ ـ ۱۸۹۶)دا نووسراون کە عەزیزخانی سەرداری بۆکان، سەرداری گشتیی سپای ئێرانی بووە، بۆ نموونە، بەڵگەی ژمارە ۱۹۰ی لاپەڕە ۹۴ تا ۹۶، نامەی «موهەندیسباشی»یە لە سابڵاغەوە بۆ سپاسالاری گشتی ئێران و سەبارەت بە بارودۆخی ئابووری ـ سیاسیی موکریانە یا بەڵگەنامەی ژمارە ۱۹۶ لە هەمان بەرگدا نامەی حاکمی سابڵاغە بۆ وەزارەتی دەرەوە یا بەڵگەنامەی ژمارە ۳۰۲، لیستەی ناوی گوندەکانی گەورک، مەنگوڕ، پیران، مامەش و زوودیی تێدایە بە ژمارەی بنەماڵەی هەر گوندێکەوە (لاپەڕە ۵۲۲ی هەمان بەرگ).

بەڵگەنامەی ژمارە ٥٨٠ (بەرگی ٣) ڕاپۆرتی کارگوزاریی ساباڵغە سەبارەت بە هاتنی شێخ عوبەیدیللای نەهری بۆ ئێران (١٨٨٠) و هاتنی شێخ عەبدولقادری کوڕی بۆ موکریان (ل ١٣).

لە بەڵگەکانی ئەو بەرگەدا گەلێک ڕووداوی ناوچەکە بۆ نموونە دەوری گوڵاویئاغای دێبوکری، کە لە ژێرەوە لەگەڵ حکوومەتی ئێران بووە و گەلێک بابەتی هاوچەشن لە ڕوانگەی حکوومەتەوە ڕوونکراونەتەوە. بەرگەکانی دیکەی کتێبەکەش زانیاریی زۆریان سەبارەت بە ناوچەکە تێدایە و لەوانە فەسڵی چوارەمی بەرگی چوارەمە، کە باسی شێخ سدیق و شێخ عەبدولقادر، کوڕانی شێخ عوبەیدیللا دەکا و سەرجەم ٢٥ بەڵگەنامەیە. بە هەمان شێوەیە بەڵگەنامەکانی نێو هەموو بەرگەکان، بۆ نموونە، بەڵگەنامەی ١٤٤٢ (بەرگی ٧) باسی هاتوچۆی سالارودەولەی کوڕی محەممەدعەلیشا دەکا بۆ گوندەکانی دەوروبەری ساباڵغ، (کە دیارە ناوچەی فەیزوڵڵابەگیی بۆکانیش دەگرێتەوە.[1]

١. «گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی»، نشر واحد، نشر اسناد، دفتر تحقیقات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه جمهوری اسلامی ایران، تهران، جلد اول سال‌های ١٧٩٦ تا ١٨٥٤، چاپ سال ١٣٦٩/ ١٩٩٠. جلد هفتم سال‌های ١٩٠٥ تا ١٩٢٤، چاپ سال ١٣٧٥/ ١٩٩٦، فارسی.

بەڵگەنامە سیاسییەکانی بۆکان چییان لێهات؟

ڕۆژی ٢٢ی بەهمەنی ١٣٥٧/ ١٩٧٩/٠٢/١١ حوکمی شایەتی، لە ئێران ڕووخا و دەسەڵات کەوتە دەست خومەینی و مەلاکانی قوم و مەشهەد، ئەوانیش سیستەمی نگریسی ویلایەتی فەقیهیان کردە جێگری ڕژیمی شایەتی؛ خەڵکی هەژاری ئێران لە قوڵکێک دەرهاتن و کەوتنە چاڵێکی زۆر قووڵترەوە!

ئەو دەم من دووسێ ساڵێک بوو لە زیندان هاتبوومە دەرێ و لەبەروەی بەپێی یاسا نەمدەتوانی کاری دەوڵەتی بکەم، چوونەوە سەر کاری مامۆستاییم یاساخ بوو و لە ئەنجامدا دەبووایە تەنیا لە کەرتی تایبەت کارێک بدۆزمەوە کە ئەویش بە هیممەتی ڕێزدار جەلیلی گادانی جێبەجێ بوو و لە «شرکت انبارهای عمومی ایران» کە بۆ گوومرگ کاری دەکرد، لە شاری تەورێز دامەزرام. لە کاتی شۆڕش و ڕووخانی ڕژیمی شادا هەر لە تەورێز بووم، بەڵام دوای مانگێک دەوڵەتی بازرگان ڕایگەیاند کە زیندانیانی سیاسی دەتوانن بگەڕێنەوە سەر ئیشوکاری پێشوویان، منیش خەریکی جێبەجێ کردنی کارەکەم بووم و لە عەینی کاتدا داوام کردبوو بۆ دەستبەکار بوونەوە لەجیاتی تاران (کە لە کاتی گیرانمدا لەوێ کارم دەکرد)، بمنێرنەوە بۆکانی پێش تەبعیدەکەم.

لە تاران هەر پێش سەرکەوتنی شۆڕش ڕێکخراوێک بەناوی «شووڕای ئینقلاب» پێکهاتبوو و دوابەدوای سەرکەوتنی شۆڕشیش لە هەموو شارەکان شووڕای ئینقلاب پێکهات. من لە بۆکان نەبووم کە هەڵبژاردن و دەنگدانێک بۆ پێکهێنانی شووڕای ئینقلابی بۆکان کرابوو، وا بزانم لە کۆبوونەوەیەکی جەماوەری لە مزگەوتی جامیع یا لە سالۆنی دەبیرستانی کەمال، ئامادەبووان کە زۆربەیان مامۆستاکانی قوتابخانە و قوتابی و بازاڕی بوون، بڕیاری پێکهێنانی شووڕای ئینقلابی بۆکان و هەڵبژاردنی ئەندامەکانیان دابوو. وەک بیستمەوە، شەهید مینەی شێرخانی بەبێ ئاگاداریی خۆم، ناوی منیشی بۆ ئەندامییەتی شووڕاکە پێشنیار کردبوو و بە تێکڕای دەنگ پەسند

کرابوو. کاتێ گەڕامەوە بۆکان گوتیان بوویەتە ئەندامی شووڕا؛ گوتم من هێشتا هەر لە تەورێزم؛ گوتیان قەیدی ناکا کارەکەت جێبەجێ بکە ئینجا وەرەوە.

هەر چۆنێک بێ دوای نەورۆز، واتە لە بەهاری ١٣٥٨دا گەڕامەوە بۆکان و هاوکات دوو کار و ئەرکم پێکەوە دەست پێکرد: مامۆستایەتی لە دەبیرستانی کەمال و ئەندامییەتی لە شووڕای شار. هەر دوو ئەو شوێنانە ئاڵۆز بوون و لایەنگرانی هێڵی فکری و ڕێکخراوەیی جیاواز کارەکانیان هەرکام بەرەو ئاقارێک دەبرد. من هێشتا خەتێکی دیاریکراوم نەبوو و تەنانەت لە بیرمە کاتێ لە تەورێزەوە گەڕامەوە بۆکان، برادەرێکی تەورێزیم دەمانچەیەکی دامێ و گوتی لە گرتنی ساواکی تەورێزدا دەستم کەوتووە و ئێستا لەجیاتی ئەوەی بیبەم بۆ مزگەوت دەیدەم بە تۆ، منیش وەرمگرت و ڕاستەوخۆ بردمەوە بۆکان دامە دەست شووڕای ئینقلاب، لە کاتێکدا کە دواتر زانیم هەندێک لایەنگری حیزب و ڕێکخراوەکان چەکی شووڕایان زیاتر بۆ ڕێکخراوەکەی خۆیان دەویست تا شووڕا!

لە شووڕای بۆکاندا هەندێک کەس ئەندام بوون کە ئەوەندەی لە بیرم مابێ بریتی بوون لە نەمر مینەی شێرخانی، کاک عەبدوڵڵا موهتەدی، کاک مینەی حیسامی، کاک حەسەنی شەمسی، کاک عومەری حەمیدی، دوکتۆر یۆسف خزری، وەستا مستەفای نەجاڕ و...

ئەوەندەی لە بیرم بێ، شووڕا دەستی بەسەر چەکوچۆڵی شارەبانیدا گرتبوو و یەک لە کارەکانی بریتی بوو لە پاسەوانییەتی شار و کۆنترۆڵی دەروازەکانی شار. خەڵک خۆیان دەهاتن و ئامادە دەبوون شەوانە کێشکچی بن و لە شوێنە دیاریکراوەکانی نێوشار و دەروازەکانی هاتوچۆ کێشک بدەن. دوای ماوەیەک دەرکەوت کە هەندێکیان چەکەنیان دەبردەوە ماڵێ و نەیاندەدایەوە شووڕا، ئەوەش یەک لە گرفتەکان بوو.

لە ڕادیۆ و تەلەفیزیۆنەوە ڕاگەیەندرابوو کە هەندێک ساواکی لە ئازەربایجانەوە وەڕێکەوتوون و وا هەیە ڕابکەن. بە پاسەوانەکانی دەروازەی باکووری شار گوترابوو ئاگادار بن. لەپڕ هەواڵیان هێنا ئوتوبووسێک هاتووە، گوێی نەداوەتە

فەرمانـی وەسـتان و ویسـتوویەتی بڕوا، پاسـەوانەکان تەقەیـان لێکـردوون و وەسـتاندوویانن. یەکیـان لێکوژرابـوو. هیچ لە بیـرم ناچێ ئەوانی تریـان کە هێنایە شووڕای ئینقلاب لە شارەبانی بۆکان، هەموویان ترسابوون و نەیاندەزانی چییان لێ بەسەردێ. کاک عەبدوڵلای موهتەدیم بینی کە بە بیستنی هەواڵی کوژرانەکە پڕ بەدڵ دەگریا و ژیر نەدەبۆوە. ئەو دەم ئیتر بیر لە کوشتن و ئیعدام نەدەکرایەوە و ئاواتی هەموو لایەک هێمنی و دامەزران و ئاسـایش بوو، کوشـتنی کەسێک ئەویش لەلایەن پاسـەوانێکی شـووڕای ئینقلابـەوە جێگـەی باوەڕ نەبـوو و هەمووەمانـی هەژاندبوو، بـەڵام کاک عەبدوڵـڵا زیاد لە هەمـووان پێی تێکچووبوو و من لەو ڕۆژەوە تا ئەمڕۆ کاک عەبدوڵلا و ئەو هەستە مرۆڤانەیم خۆش ویستووە.

ئەرکـی شـووڕا زۆر قـورس بـوو؛ بەخشـداری و شـارەبانی و ژاندرمـەری و هەڵوەشـابوونەوە و ئیداراتی دیکەش تەقولۆق بوون و کاری ئاسـاییyان نەدەکرد، بەخشـدار و سـەرۆکی شـارەبانی و ژاندرمـەری و فەرمانبـەرە عەجەمەکانی دیکە هەمـووی شـاریان بەجێهێشـتبوو. شـارەدار کاک عەلـی حەبیبزادەی مامۆسـتای پێشـووی قوتابخانەکانـی بـۆکان لەسـەر کار مابـۆوە، بـەڵام ئەویـش لـە بەرانبـەر هێـز و دەسـەڵاتی حیزبـە سیاسـییەکان و شـووڕادا ئەرکێکـی پێ بەڕێـوە نەدەبرا. بەکورتی شووڕا هەموو کارەکانی بەدەست خۆیەوە گرتبوو بەبێ ئەوەی ئەزموونی هەڵسـووڕاندنی کاروباری هەبێ. پێش شـووڕا، لە شارەکەدا «کانوونی موعەللیمان» هەبـوو کـە زۆریـش هەڵسـووڕاو بـوو و گەلێـک کاری شۆڕشـگێڕانەی کردبـوو و شـووڕای ئینقلابیش لە ڕاسـتیدا زیاتر لە ئەندامانی کانوونی موعەللیمان پێکهاتبوو، هـەر بۆیـەش بـوو وەختـێ مۆتەکەی کۆماری ئیسـلامی بەسـەر خەڵـکدا زاڵ بوو، خەڵکە ئاسـاییيەکە جنێویان بە مامۆسـتاکان دەدا و ئەوانیان بە تاوانباری کارەکان دەزانی.

**

بابچینە سەر باسی بەڵگەنامەکان. بۆکان لقی ساواکی لێ نەبوو و هەر بۆیەش چاوەڕوان نەدەکرا بەڵگەنامەی گرنگی لێ وەدەست بکەوێ. (دەگوترا، گوایە مامۆستایەکی قوتابخانە لە بۆکان، کە جاسووس و هەواڵدەری ساواک بوو، چەند مانگێک پێش شۆڕش خانووبەرەیەکی گەورەی لەسەر جۆگەی ئاوی ئاشی خانم، پشت ماڵی کاک جەعفەری قزڵجی دروست دەکرد، لە ڕاستیدا ئەو ماڵە بۆ ساواک دروست دەکرا، بەڵام شۆڕشی ١٣٥٧ بەسەردا هات و دەزگای ساواک پێچرایەوە و ماڵەکە بوو بە هی خۆی!) بەوپێیە، تاقە جێگەیەک کە زیاتر بۆنی ئەوەی لێدەکرا بەڵگەنامەی سیاسیی لێبێ، شارەبانی و ژاندرمەری بوون. شووڕای ئینقلابی بۆکان لە شارەبانی دامەزرابوو و ئەفسەر و پاسەوانەکانی ڕایانکردبوو یا خۆیان شاردبۆوە. هێشتا من لە تەورێز بووم کە شارەبانی گیرابوو و ئەندامانی شووڕای ئینقلاب چووبوونە سۆراغی ئەوراق و بەڵگەنامەکان. لەبەروەی ئەندامانی شووڕا هەمەچەشنە و سەر بە هێڵی فکری و سیاسی و حیزبیی جیاواز بوون هەندێک لە یەکتر دڕدۆنگ بوون و کاتێ من چوومە شووڕا لە هەندێکیانم دەبیست کە کەسێکیان تاوانبار دەکرد بەوەی دەستی گەیاندبێتە بەڵگەنامەکان و هەندێک بابەتی لێهەڵگرتبێتن کە وا هەبوو پێی باوکی خۆی بگرێتەوە وا ئەوان بە ساواکییان دەناسی.

لە کۆبوونەوەیەکی ئەندامانی شووڕادا، من و کاک حەسەنی شەمسی، کە خەڵکی مەهاباد و دەبیری دەبیرستانی بۆکان بوو و وا هەیە کەسێکی سێهەمیش کە ناویم لە بیر نەماوە، کراینە مەئمووری ڕاگەیشتن بە بەڵگەنامەکانی شارەبانی و ژاندرمەری. دەبووایە ئێمە لەنێو کانوونی موعەللیماندا چەند کەس وەک یاریدەدەر هەڵبژێرین و دەست بەکاری خوێندنەوە و هەڵسەنگاندنیان بکەین. ئێمە ٣ کەسمان هەڵبژارد کە هەرسێکیان خۆشناو و جێگەی بڕوای خەڵک بوون. ناکرێ ناوی ئەو کەسانە بنووسم، کە ئێستاش لە بۆکان دەژین.

هەنگاوی دووهەم دۆزینەوەی شوێنێک بوو کە بتوانین بەڵگەنامەکان لە شارەبانییەوە بەرینە ئەوێ و بە نهێنی و بە هەستەوە و تەنانەت بەبێ ئاگاداریی

پاشـماوەی ئەندامانی شـوورا دەست بە خوێندنەوەیان بکەین. قوتابخانەیەکی بۆکان دەسنیشـانکرا و بەڵگەنامەکان ڕاگوێزرانە ئەوێ. سـەرەتا ڕۆژانی هەینی و پاشـان دوو ڕۆژی هەفتـە بـە بێدەنگێـک دەچووینـە شـوێنەکە و بـە ئامادەبوونـی هەمـوو لایەنەکان، فایلەکان دەردەهێنران، لەسەر مێزێک دادەنران و دەخوێنرانەوە.

فایلێـک کـە ئـەو دەم بۆ ئێمـە لە هەمووان گرنگتـر بوو ئەوە بوو کـە پەیوەندیی شارەبانی بۆکانی بە ساواکی مەهابادەوە دەدا. بە حەز و ئیشتیای زۆرەوە سەیرمان کرد، بەڵام تاقە شتێک کە لە فایلەکەدا دەست دەکەوت ئەو نامانە بوون کە لە ساواکی مەهابادەوە گەیشتبوونە شارەبانی بۆکان و داوایان کردبوو بە فڵانە کەس ڕابگەیەنن ڕۆژی فڵان بچێ بۆ ساواکی مەهاباد، واتە فۆڕمێکی ڕەسمی و ڕەقوتەق. زۆرێک لەو کەسانەی وا بانگ کرابوونە مەهاباد خەڵکی ئاسایی و خۆشناویش بوون کە ساواک تێـی هەڵپێچابـوون و هاتوچـۆی پێکردبـوون، دەنـا ئەوانەی وا گومانـی هاوکاریی سـاواکیان لێدەکـرا قـەت بەو شـێوەیە بانـگ نەدەکـران و ڕاسـتەوخۆ پەیوەندییان لەگەڵ ساواکی مەهاباد بۆ هەڵدەبەسترا. لەو فایلەدا هیچی وا دەست نەکەوت.

فایلێکـی دیکـە کـە خۆێندرایەوە فایلی ئەو پاسـەوانەی شـارەبانی بۆکان بوو کە ڕاسـتەوخۆ پەیوەندیی لەگەڵ سـاواکی مەهاباد بوو بۆ ئەو چەشـنە داواکارییانە. لە بیـرم نییـە ئەو پۆسـتە، لە کەیـەوە دامەزرابوو، بەڵام یەکەم کەسـێک کە ئەو ئەرکە «پیرۆزە»ی بەدەسـت بوو پاسـەبانێکی خەڵکی مەهاباد بوو کە پێی دەگوترا میرزا... کابرایەکـی هێـدی و هێمـن کە نێوانی لەگەڵ خەڵکی شـار گەلێک خۆش بوو و کەس ڕقی لێی نەبوو و هەستیشی بەوە نەدەکرد کە پەیوەندییەکی ئەوتۆی لەگەڵ ساواک هەبێ. درەنگتـر ئـەم پۆسـتە بـە... ئەسـپێردرابوو کـە پاسـەوانێکی بۆکانـی بوو و سـەمەرە ئەوە بوو کە ئەویش کەسـێکی گەلێک هێدی و هێمن و بێهەسـتوخوسـت بـوو کـە گومانـی ئەو هاوکارییەی لێنەدەکـرا؛ بۆ ماوەیەکیـش هەردووکیان پێکەوە ئەو کارەیان کردبوو!

ڕەنگە خوێنەر بیەوێ بزانی ئەو دوو پاسـەوانە بۆ کارەکە «پیرۆزە!»یان مانگانە چەند هەزار تمەنیان لە ساواک وەرگرتبوو. بەگوێرەی فایلێکی سێهەم کە سەیرمان

کرد، سەرەتا بودجەی مانگانەی شارەبانی بۆ ئەم کارە ١٠ تمەن بوو (١٠ تاقە تمەن، نەک دە هەزار!) لە کۆتایی‌یەکانی تەمەنی ڕژیمی شادا ببووە ٢٠ تمەن کە ئەویش لە نێوان یەک لەو پاسەوانانە و کارمەندێکی شارەداریی خەڵکی بۆکان دابەش دەکرا، واتە یەکی ١٠ تمەن. کارمەندەکەی شارەداری، خەڵکی بۆکان و دۆست و خزمی ڕەشیدی حەسەن‌زادە کارمەندی ساواکی مەهاباد بوو و ئەو جاسووسییانەی بە مانگی ١٠ تمەن بۆ ساواک دەکرد. ئەرک و کاری کابرا چی بوو؟ ئەوە لە بەڵگەنامەکان دەرنەدەکەوت؛ بەڵام دەبێ شتێک وەک ئەوەی پاسەوانەکان بووبێ، دەنا بۆ هەواڵ ناردن، کە بەدڵنیایی ئەویشی بۆ دەکردن، دەبێ پارەیەکی زیاتریان پێ دابێ. دووریش نییە لەلایەکی دیکەوە حقووقی زیاتری پێدرابێ.

ئێمە دوای پێداچوونەوەی بەشێک لە بەڵگەنامەکان هەندێکیانمان دایە ئەندامانی دیکەی شوورای ئینقلاب و لەسەر بڕیاری ئەوان کۆپیمان لێ‌هەڵگرتن و کۆپییەکانمان دا بە دیواری شارەوە بۆ ئەوەی خەڵک بیانبینن. شوێنەکەم لە بیرە لای بانکی میللی و دووکانی کتێبفرۆشیی کاک کەریمی سالمی بوو؛ بەڵام هەرچی دەکەم وەبیرم نایەتەوە سەبارەت بەچی و لە پەیوەندیی کێ‌دا بوون.

لەنێو بەڵگەنامەکانی شارەبانی‌دا ئەوەندەی لە بیرم بێ شکایەتنامەیەکی سەرنجڕاکێش هەبوو. ڕێکەوتی سکاڵانامەکە دوابەدوای ٢٨ی گەلاوێژی ١٣٣٢ بوو و بریتی بوو لە شکایەتی هەندێک تاجر و دووکاندار و خەڵکانی ناوبەدەرەوەی بۆکان لە نەمران حاجی قاسمی کەریمی، عەبدوڵڵا ئێرانی، عەلی میرەبەگ و چەند کەس لە ڕێبەرانی ڕاپەڕینی هاوینی ١٣٣٢ی خەڵکی بۆکان دژ بە ئاغاواتی شار، ڕاپەڕینێک کە دەڕۆیشت لەگەڵ ڕاپەڕینی وەرزێرانی ناوچەی فەیزوڵڵابەگی یەک بگرێ و تەخت و تاجی ئاغاواتی ناوچەکە تێکبدا، بەڵام کودەتای ٢٨ی گەلاوێژ بە هانای ئیرتیجاعەوە هات و شۆڕشگێڕان کەوتنە بەر شەپۆلی گرتن و لێدران و زیندان و هەڵاتن و ئاوارەیی.

ئاشکرا بوو ئەو سکاڵانامەیە نە بە خواست و ئارەزووی خەڵک بەڵکوو بە زۆری شارەبانی کراوە و بەشێک لە خاوەن ئیمزاکان تەنانەت دۆست و خزم و دراوسێی

شکایەت لێکراوەکان بوون. نموونەی ئەم کارە چەپەڵە سپای ئێران دوای هەرەسی کۆماری ١٣٢٥ی کوردستانیش کردبووی و هەندێک کەسی خستبووە نێو شاری مەهاباد و دەوروبەری بۆ کۆکردنەوەی ئیمزا و شکایەت و داخوازی ئیعدامی پێشەوا قازی محەممەد و ڕێبەرانی دیکەی کۆمار. هەر بۆیەش ئێمە بە سەلاحمان نەزانی بەڵگەنامەکە بڵاوبکەینەوە و نەمانویست کێشەی کۆمەلایەتی و دوژمنایەتییەکی نەخوازراو لە نێو بنەماڵەکاندا دروست بێ. من عەینی شکایەتەکەمدا بە کوڕی یەک لە شکایەت لێکراوەکان، کە لە تاران دەژیا و کەسایەتییەکی ناسراو و جێگەی ڕێزی خەڵک بوو، حەساسیەتی مەسەلەکەشی دەزانی. دڵنیام ئێستاش ئەو بەڵگەیە دەبێ لە ماڵی ئەو کەسە لە تاران پارێزرابێ.

فایلێکی نزیک بە ٢٠ لاپەڕەییش لەسەر کابرایەکی بانەیی هەبوو. کەسەکە لە بانە دووکاندار بوو لێرەدا ناوی ناهێنم. کابرا هاتبووە شارەبانی بۆکان و بە نووسین، نووسیبووی کە ئامادەم هاوکاریتان بکەم و هەواڵتان بۆ بهێنم بە مەرجێک کوڕەکەم لە دانیشکەدەی ئەفسەری لە تاران وەربگیرێ. لێیان پرسی بوو بۆچی بۆکان؟ گوتبووی لەبەروەی لە بانە خەڵک دەمناسن و ناتوانم هاتوچۆی شارەبانی بکەم. من ئەو فایلەم دایە بەرپرسێکی حیزبی دێموکراتی کوردستان لە بانە و گوتم خۆتان لێی بکۆڵنەوە بزانن چییە و چۆنە.

لەنێو بەڵگەنامەکانی ژاندرمەریدا چەند ڕاپۆرت و نامەی س. أ. یەک لە ئاغاواتی ڕۆژاوای شاری بۆکانی تێدا بوو. هیچکامیان بایەخی ئەوتۆیان نەبوو و تەنیا لە یەکیاندا گوتبووی پیاوم ناردۆتە کوردستانی عێراق بۆ ئەوەی هەواڵی کوردانی ڕۆژهەلات کە چووبوونە باشوور، بزانم. ئەگەر پیاوەکەم گەڕایەوە هەواڵەکانتان بۆ دەنێرم. وێدەچوو هەمووی هەڵبەستراو و درۆ بن و تەنیا بۆ خۆ شیرن کردن نووسرابێتن، دەنا شتی گشتی و ئاسایی زیاتر هیچ لە نامەکانیدا نەبوو و ژاندرمەری ئەو شتانەی لەو باشتر و زووتریش دەزانی!

جگە لە شارەبانی و ژاندرمەری، بینایەی بەخشداریی بۆکانیش کەوتبووە دەست شووڕای ئینقلاب و هەندێک کۆبوونەوەی ئێمە و خەڵکی شاری لە هۆڵەکەی

ئـەویّ دەبەسـترا. ڕۆژێکیـان لـە قاتـی سـەرەوە لـە ژووری بەخشـدار، ئەوەنـدەی بزانـم کۆبوونەوەیەکـی کرێکاران یـا بەننـاکان هەبـوو و مـن لـە پشـت مێزەکـەی بەخشـدار دانیشـتبووم. بەهەڵکـەوت کەشـەوی لای چەپـی مێزەکـەم کـردەوە. ئێمە تەنیـا لە شـارەبانی و ژاندرمەری بە شـوێن بەڵگەدا دەگەڕایـن و لامان وا نەبوو لە بەخشـداریش شـتێک دەسـت بکـەویّ، بەڵام لە کەشـەوەکەدا بەهەڵکـەوت نامەیەکی قاسـمئاغای ئێلخانـیزادەم بینـی کـە بـۆ فەرمانـدەی سـپای مەهاباد یا بۆ سـاواکی مەهابادی نووسیبوو. ڕێکەوتی نامەکە گەلێک تازە و هی دوای یەکەم خۆپیشاندانی خەڵکـی شـار دژ بە ڕژیمی شـا و گولـلەبارانیان لەلایەن پاسـەبانەکانی شـارەبانی بـۆکان و کوژرانـی کەمال حەمیدی و محەممەدی بەهرامی نووسـرابوو و دیار بوو دەوڵەت گوشـاری زۆری خسـتبووە سەر ئەو و هەندێک لە خەڵکانی ناوبەدەرەوەی شـار بـۆ ئـەوەی بارودۆخەکە هێـور بکەنەوە، ئەویش نووسـیبووی فلانـە هەوڵمان داوە و فیسـارە کار دەکەیـن و نـاوی یەک لە برازاکانی خۆشـی هێنابوو کە لاوێکی شۆڕشـگێڕ بوو و دیار بوو سـاواک لێی دەترسـا هانی خەڵک بدا، گوتبووی ئەویش هیچ ناکا. بە بۆچوونی من نامەکە هیچی نەدەگەیاند جگە لەو گوشـارەی کە ڕژیمی شا لە دوایین ڕۆژەکانی تەمەنیدا خستبوویە سەر خەڵک و یەک لەوان قاسمئاغا و بەتایبەت چاویان لەو برازایەی قاسـمئاغا بوو، کە پێشـینەی هەڵسـووڕانی سیاسـی هەبوو و قسەی لەنێو خەڵکدا دەڕۆیشت.

نامەکـەم لەگـەڵ خۆم بردەوە شـووڕا و لە بیرم نییە دامە دەسـت چ کەسـانێک، بـەڵام وەک پێشـتر گوتـم شـووڕا نوێنـەری هەمـوو ڕێکخـراوە و حیـزب و تەیارە سیاسـییەکانی تێـدا بـوو و ئـەو دەم کێشـەی ئیدیۆلـۆژی لە نێوان حیزبـی توودەی ئێـران و کۆمەڵـەی زەحمەتکێشـاندا هەبـوو؛ ئەویـان لایەنگری سـۆڤیەت و ئەمیان چینـی مائۆئیسـت. لام وا نییـە ڕاسـتەوخۆ بەڵگەنامەکـەم دابێتـە دەسـت ئەندامێکی توودەیی شـووڕا، بەڵام دوای یەکدوو ڕۆژ نامەکە وەک سـەنەدی هاوکاری کردنی قاسـمئاغا لەگەڵ ڕژیم لە ڕۆژنامەی مەردوم ئۆرگانی حیزبی توودەی ئێراندا بڵاو بوویەوە و پێی برازایەکی ئەویشـی گرتەوە. من بێئەوەی پاکانەیەک بۆ خۆم بکەم

دەڵێم ئێمە هێشتا بڕیاری چاپ و بڵاوکردنەوەی بەڵگەنامەکانمان نەدابوو و تەنیا بەشێکی کەمیمان پشکنی بوو. ئەم کارە بەبێ خواستی شوورا (وەک گشت) و ئێمەش وەک دەستەی پشکنینی بەڵگەنامەکان کرا و زەربەیەکی گەورە بوو نەک هەر لە قاسمئاغا، بەڵکوو لە کۆمەڵەی زەحمەتکێشان و مائۆئیستەکانی بۆکانیش. هەروەها ئەندامانی سەر بە تەیارە جیاجیاکانی شوورای زیاتر لە یەکتر دڕدۆنگ کرد. دووپاتی دەکەمەوە، دۆزەرەوەی نامەکە من بووم و ئەو کەسەش کە دایە دەست شوورا، هەر من بووم، بەڵام کەم تا زۆر نە دەستم لە بڵاوکردنەوەیدا هەبوو، نە خوازیاری بووم. ئەوەی وای کرد، جیاوازیی هێڵە فکری و سیاسییەکان بوو کە هەرکام بەدوای شکستی لایەنەکەی دیکەدا دەگەڕان و هەر خاڵێکی لاوازی ئەوانیان بە زەڕڕەبین گەورە دەکردەوە و لەقاو دەدا.

من بۆیە ناوی قاسمئاغام بەڕاشکاوی هێنا کە بەڵگەکە هەر ئەو دەم بڵاوبۆتەوە و خەڵکێکی زۆریش بینییان؛ هەروەها بە سەرنجدانە سەر نێوەرۆکەکەی دەردەکەوت کە شتێکی مەجبووری بووبێ، بە مەجبووری نووسرابێ و ئەو بایەخەی نەبووبێ کە لایەنێکی تایبەت پێی دا. دوابەدوای ئەم کارە و وا هەیە لە ئەنجامی ئەودا بوو کە لایەنەکەی دیکەش کەوتنە خۆ و بەڵگەنامەیەکی زانستگەی تەورێزیان بڵاوکردەوە کە بەگوێرەی ئەو، گوایە لاوێکی خوێندکار و زانایەکی گەورەی سیاسیی شاری بۆکان لە ساڵانی کۆتایی ڕژیمی شادا ڕاپۆرتی لە هەندێک خوێندکاری زانستگەکە دابێ، ئەو تۆمەتە با ناڕاستیش بووبێ، بوو بەهۆی دوورکەوتنەوەی ئەو کەسە لە سیاسەت و خەبات و ئەوەش جگە لە زیان هیچ سوودێکی بۆ کۆمەڵگای بۆکان و کوردستان نەبوو و باڵانسی هێزە دژبەرە سیاسییەکانی تەواو پێ تێکچوو. هەڵەیەکی بەڕواڵەت بچووک ئاکامی وا گەورە و گرانی لێکەوتەوە.

چارەنووسی بەڵگەنامەکان

لە کۆتایی بەهاردا بوو کە خومەینی وتارێکی دا و تێیدا داوای لە خەڵک کرد هەر بەڵگەنامەیەکی ساواکیان کەوتۆتە دەست بیدەن بە دادگای ئینقلاب کە تا ئەو دەم لە زۆربەی شارەکاندا دامەزرابوو. ئێمە کە تا ئەو دەم بەشێکی کەمی بەڵگەکانمان پشکنیبوو و هەندێکمان لێ جیاکردبوونەوە، کەوتینە پەلە و ئەوەندەی کرا، بابەتی بەرچاومان جیاکردەوە و لەسەر بڕیاری شووڕای ئینقلاب دوو کەس لە ئەندامانی شووڕا (کاک حەسەنی شەمسی و من) لەگەڵ دوو کەس لەو هاوکارانەمان کە پێکەوە خەریکی پشکنینی بەڵگەکان بووین هەڵمانگرتن و بردمان بۆ دادگای ئینقلابی مەهاباد کە تازە دامەزرابوو و کاک عوسمانی ئارمان (حەڵەبی پێشوو)، کوردی نەغەدە دادستانی بوو. دوو کەس لە ئێمە ئارمانمان باش دەناسی لەبەروەی لە دانیشسەرای موقەددەماتیی ورمێ پێکەوە دەرسمان خوێندبوو و پاشان ئەو هاتبووە دەوروبەری بۆکان و سەقز و لە گوندێکی دێهستانی تورجان دەرسی دەگوتەوە و تەنانەت جارێکیش هاتبووە سەردانم لە گوندی بوغدەکەندی.

چووین، قسەمان لەگەڵ کرد و بەڵگەکانمان دایە دەفتەری دادگا و ڕەسیدمان وەرگرت و ئینجا گەڕاینەوە بۆکان. یەکدوو جاریش چووینەوە مەهاباد بۆ ئەوەی بزانین بەڵگەنامەکان چییان لێهاتووە و چییان بۆ کراوە. لەپڕ ستادی سازمانی فیدائییان لە مەهاباد بانگیان کردم و گوتیان ئارمان تەلەفۆنی بۆ کردووین و گوتوویەتی ئەنوەر نایەوێ شکایەت لەو کەسانە بکا وا ناویان لە بەڵگەکاندا هاتووە و منیش بێ ئەو شکایەتە هیچم پێناکرێ. زۆرم پێ سەیر بوو، گوتم جا بۆچی من؟ ئێمە چوار کەسین و کابرا هەر چوارمان دەناسێ، تەنانەت کاک حەسەنی شەمسی مەهابادییە و دەست پێڕاگەیشتنی لە منیش هاسانترە، بۆچی هەر من و بۆچی ئێوەی فیدایی؟ پەیوەندی ئەم کارە بە ئێوەوە چییە؟ بۆ بە شووڕای ئینقلابی شاری بۆکان نالێ؟ گوتیان نازانین، وا دەڵێ. جنێوێکم دا و گوتم هەر ئێستا دێمە مەهاباد و دەچم بۆ

لای بزانم بۆ وای کردووە. لەوێ، گوتیان بەتوورەیی مەچۆ و کەسێکیشیان لەگەڵ ناردم.

چوومە دادگای ئینقلابی مەهاباد و ژووری عوسمانی ئارمان. چەند کەس لەوێ بوون و هەمووی کاریان پێی بوو. یەکیان نەمر محەممەدئەمینی موعینی باوکی شەهیدان سولەیمان و عەبدوڵڵای موعینی بوو بۆ شوێنگرتنی کاری کوڕەکانی و کێشەی کوێخا شەریفی جاش هاتبووە ئەوێ. من لەبەر توورەیی نەمزانی چۆنم قسە لەگەڵ ئارمان کرد؛ گوتم بەچ حەقێک تەلەفۆنت بۆ فیدائییان کردووە و بۆ شوورای ئینقلابی بۆکانت نەکردووە؟ بۆ بە خۆمانت نەگوت وەرن شکایەت بکەن؟ بۆچی هەر من و بۆ سێ کەسەکەی دیکە نا؟ دوای هەمووی ئەوانە تۆ دادستانی و دەبێ دادی خەڵک بستێنی ئێمە کارێکمان بەدەست نییە گوتوویانە بەڵگەکان بدەینە دادگای شۆڕش؛ هەندێک لەو بەڵگەنامانە هی سەردەمێکن ئێمە هێشتا لەدایک نەبووین؛ شکایەت لە کێ بکەین؟ ئێمە بەڵگەکانمان کەوتۆتە دەست و هێناومانە بۆ تۆ. چییان دەبێ لێبکەی تۆ دەزانی ئێمە چووزانین؟ بۆچی بە خۆمانت نەگوت دەبێ بێن و شکایەت بکەن با بە شوورای ئینقلابمان ڕابگەیەندایە بەڵکوو ئەوان شکایەتیان بکردایە، بۆ کارەکەت بردۆتە لای فیدائییان کە پەیوەندییەکیان بە مەسەلەکەوە نییە و بۆچی تەنیا ناوی منت بردووە؟ ئەوە بیانووە بۆ ئەوەی ئەو کەسانە بپەڕێنییەوە و هیچیان لێنەکەی!

ئەوانەم بەتوورەیی گوت و ئارمانیش کە هەر لەمێژ بوو دەمناسی شێتۆکە بوو و هەمیشە خەریکی پاڵەوانبازی و کاری وابوو، لەپڕ هەستایە سەرپێ. دەمانچەیەکی بە بەرپشتێنەوە بوو، داینا سەر مێزەکە و وەک پاڵەوان گوتی وەردەرێ با حیسابمان لەگەڵ یەکتر پاک بکەین. گوتم فەرموو با بڕۆین. کەس لەو خەڵکە شتی وای نەدیتبوو و باوەڕیان نەدەکرد. ئەو لە پێشەوە و من بەدوایدا و دۆستەکەی من و برایەکی ئەویش لەگەڵمان. هەرسێکمان چووینە دەرەوە. لەپڕێک لە نێو هۆڵەکە وەستا، وەرگەڕاوە زللەیەکی لێدام، منیش جنێوێکم پێدا و براکەی و برادەرەکەی من هاتن کەوتنە نێوانمانەوە و نەیانهێشت زیاترم لێبدا. ئیتر ئەو گەڕایەوە ژوورەکەی و

منیش چوومەوە بۆ ستادی فیدائییان. گوتیان ئەو کابرایە شێتە نابێ لەگەڵی تێبکەوێ. گوتم خۆ دەبێ بزانم بۆچی لە منی هەڵپێچاوە؟ گوتیان کەسێکی حەسوودە و بۆ ئەوە نابێ خۆتی تێهەڵقورتێنی. گوتم لەکۆڵی نابمەوە و شکایەتی لێدەکەم. ڕۆژی دوایی لە دادگوستەری مەهاباد شکایەتم لێکرد و ڕۆیشتمەوە بۆکان.

ئیتر بەڵگەنامە گرنگەکان لەوێ لە دادگای ئینقلابی مەهاباد مانەوە و زۆری پێنەچوو ڕژیمی خومەینی هێرشی دووهەمی بۆ سەر کوردستان دەست پێکرد و شارەکان تووشی بشێوی هاتن، پێشمەرگەش لە شارەکان چوونەدەرەوە. پاشان کەس نەیزانی بەڵگەنامەکانی ئێمە لە مەهاباد چییان لێ بەسەرهات. گومانی خۆم ئەوەیە ئەوانیش وەک هەموو بەڵگەنامەکانی ساواک و ئیداراتی دیکەی مەهاباد و سەردەشت، ڕاگوێزرابێتنە ورمێ.

ئەوانە بەشی گرنگی ئەو فایلانە بوون کە تا ئەو دەم پشکنیبوومانن و بایەخێکیان هەبوو، بەڵام ئێمە دوای ئەو ڕووداوەش لە بۆکان درێژەمان بە پشکنینی بەڵگەنامەکان دا و بەتایبەت کاتی هاوین و پشووی قوتابخانە بوو و دەکرا ڕۆژانێکی زیاتر بچینە ئەو شوێنەی وا بەڵگەکانمان لێدانابوون.

نێوەرۆکی ئەو بەڵگەنامانەی وا بردماننە دادگای ئینقلابی مەهاباد بەباشی لە بیرم نەماوە چی بوون، بەڵام چەند دانەیەکیان هی دوای کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژی ١٣٣٢ و لە پەیوەندیی ڕاپەڕیوەکانی شاردا بوون، تاقمێکیان هی کۆنتر بوون، بەڵام هیچم تێدا نەدیتن کە سەردەمی کۆماری کوردستان بگرێتەوە. هی سەردەمی تازەتریشی تێدا بوو، بەڵام نێوەرۆکیانم لە بیر نەماوە. هیوادارم کاک حەسەنی شەمسی، هەروەها ئەو چەند برادەرەی وا هاوکارمان بوون، ئەگەر شتێکیان لەو مەسەلەیە لە بیر مابێ بەناوی خوازراویشەوە بێ، بینووسن و خەڵکیان لێ ئاگادار بکەنەوە.

ئەو حاڵەتە هێمنەی شارەکان زۆری نەخایاند و سەرلەنوێ هێرشی پاسدار و ئەرتەش بۆ سەر گەلی کورد دەستی پێکردەوە. پێشمەرگە لە شار چوونە دەرەوە و ئێمەمانانیش لە شاردا نەماین. شوێنێکی متمانەدار لە شار نەمابوو پێش ڕۆیشتن

بەڵگەنامەکانی لێدابندرێ، ئەو برادەرەش کە دەرەتانی پێدابووین بەڵگەکان بەرینە ئەو قوتابخانە تایبەتە، بە شێوەیەکی ئاسایی هەستی بە مەترسی کردبوو و کاتێ کە ئێمە ڕۆیشتبووین و هەموو ئەرکەکە بەسەر ئەودا بەجێمابوو، ئێوارەیەک هەڵیگرتبوون و بردبوونی لە دەرەوی شار لەسەر ڕێگای گوندی «گۆل» لە نزیک بۆکان لە کەندالێکدا شاردبوونییەوە و لێیان گەڕابوو.

دوایی چی بەسەر بەڵگەنامەکان هات نازانم؟ ئایا حیزب و ڕێکخراوە سیاسییەکان بردیانن یا کەوتنە دەست پاسدار و ئەرتەش یا خەڵکی گوندەکان دۆزیاننەوە یا لەبەر باران و بەفر لەنێوچوون؟ هیچی لێ نازانم. ئاگاداری ئەوە هەم کە بەڵگەنامەکانی ساواکی شاری مەهاباد و سەردەشت سەرجەم ڕاگوێزرانە ورمێ و ئیتر دەستی کوردیان پێڕانەگەیشت، بەڵام بۆکان بەڵگەنامەی ساواکی لێنەبوو و ئەوانەی شارەبانی و ژاندرمەریش سەریان لەو دوو شوێنە دەرهێنا کە باسم کردن، واتە بەشێکی کەم، بەڵام گرنگیان درانە دادگای ئینقلابی مەهاباد و بەشی زۆریان لەسەر ڕێگای گۆل خرانە کەندەڵانەوە! چارەنووسی هیچکام لەو دوو تاقمەش نازانم چی بوو.

سەرەڕای ئەوەی بابەتی زۆر سەرنجڕاکێش لەنێو بەڵگەنامەکانی بۆکاندا نەبوو، بەڵام دیسانەکە خاوەنی نرخی تایبەت بوون و فەوتانیان خەسارێکی مەزن بوو. بە بۆچوونی من، هۆکاری ئەو خەسارەش لە قۆناغی یەکەمدا، بارودۆخی ئەو دەمی کوردستان و شەڕ و بشێوی و هاتنەوەی پاسدار بۆ ناوچەکە بوو. لە قۆناغی دووهەمدا، هەڵەی شووڕای ئینقلابی بۆکان و بەتایبەت ئەو چوار کەسەمان بوو و لەپێش هەر چوار کەسەکەشدا من تاوانبارم. ئێمە دەبووایە لە پاشەکشێ و چوونە دەرێی پێشمەرگە لە شار، خەمێکی بەڵگەنامەکانمان بخواردایە و لە گوندێک، شوێنێک تاقەتمان بکردایەن. لە قۆناغی سێهەمیشدا دادگای ئینقلابی شاری مەهاباد و کاک عوسمانی ئارمان خەتابارن، لەبەروەی کاک عوسمان کارێکی وا گەورەی کردە مەسەلەی شەخسی و هیچی بۆ نەکرد لە کاتێکدا دەکرا بە ڕاوێژ لەگەڵ ئێمە و شووڕای ئینقلابی بۆکان کەسانی خاوەنمەتڵەب دۆزرابانەوە و داوایان لێ بکرایە

سکاڵا پێشکەش بکەن یا شووڕای ئینقلاب بە نوێنەرایەتیی کەسەکان سکاڵای بکردایە، کارێکی ئاسایی، کە کاک عوسمان لەجیاتی شووڕای ئینقلابی شاری بۆکان، بەخۆڕایی پەیوەندی دا بە ستادی ڕێکخراوی فیدائییان لە مەهاباد و شەخسی منەوە و لای خۆی هێشتنییەوە تا هێزەکانی حکوومەت هاتنەوە کوردستان و دەستیان بەسەر هەموو شتێکدا گرت، ئەم بەڵگەنامانەشیان لەگەڵ.

دیارە پرسیاری هەرە سەرەکی ئەوەیە کە ڕژیمی کۆماری ئیسلامی چی لەو بەڵگەنامانە و بە ملیۆنان بەڵگەنامەی گرنگتری ساواک کرد و بۆچی دەرینەخستن؟ ئەوە پەیوەندیی بە خەسلەتی غەیرە خەڵکیی ڕژیمەکە و ڕێبەرایەتییەکەیەوە هەیە و سیاسەتی دوژمنانە و بێمتمانەییان بووە بۆ کورد، دەنا بە هەزاران سەنەدی لەوە گرنگتر لە شارەکانی کوردستان وەک سنە، مەهاباد، سەقز، سەردەشت و بانە هەبوون کە تا ئەمڕۆش تاقە دانەیەکیان لێ ئاشکرا نەکراوە لە کاتێکدا هی ڕژیمە فەوتاوەکەی شا و ئەو ساواکە بوون کە ئایەتوڵلاکان دژبەری بوون و ببوونە جێگرەوەی.

یادداشتەکانی من لێرەدا کۆتاییان دێ، بەڵام دڵنیام دەبێ زۆر شتم لە بیر چووبێ و هەر بۆیەش تکا لەو کەسانە دەکەم کە زۆر یان کەم ئاگایان لە ڕەوتی کارەکان و ئەنجامەکانیان بووە، با هەرچی دەزانن بۆ مێژوو بینووسن و ئەگەر شتێک لە بیری من چووبێ یا بە هەڵەم گوتبێ، ساغی بکەنەوە؛ خاتری من و هیچ کەسێکی دیکەش نەگرن، ڕاستەقینە هەر چۆنێک بوو و بە بێلایەنی رایبگەیەنن. دیارە چاوەڕوان ناکرێ هەندێک کەس لە نێوخۆی وڵات ئەم کارە بکەن، بەڵام بەتایبەتی تکا لە ڕێزدار حەسەنی شەمسی دەکەم کاتێک بۆ ئەم کارە پێویستە تەرخان بکا و ئەویش چی بینیوە بینووسێ. کاک حەسەن لە سەرەتاوە تا کۆتایی، جگە لە ڕۆژی ڕووبەڕووبوونەوەی ئارمان لەگەڵ من، ئاگای لە ڕووداوەکان بووە و حەق وایە بیرەوەرییەکانی خۆی لەم بارەیەوە بنووسێ. ئەو برادەرەی فیداییش کە لەگەڵ من هات بۆ لای ئارمان، خەڵکی مەهابادە و ئێستاش لەوێ دەژی، بەڵام دەتوانێ ئەگەر خیلافێک لە قسەکانی منداهەیە یان لایەنێکیم لە بیرچووە، بەناوی خوازراویشەوە بێ، مەسەلەکە ڕوون بکاتەوە.

سەردەشت لە ئاوێنەی بەڵگەنامە مێژووییەکان‌دا

ئەم بەرهەمە ناوی کتێبێکە کاک فەرەیدوون حەکیمزادە نووسیویەتی. کاک فەرەیدوون چەند ساڵێکە لە گۆڤاری مەهاباددا وێنەی مێژوویی کوردستان بڵاو دەکاتەوە و بەو کارەی خزمەتێکی زۆری بە پاراستن و ناساندنی بەڵگەنامە وێنەیی‌یەکان کردووە.

بابەتی ئەم کتێبە هەندێک بەڵگەنامەی مێژوویین کە نووسەر لە سەرچاوەی دیکەی فارسی ڕایگواستوون و گەرچی پێشتر بڵاوبوونەتەوە، بەڵام گردوکۆیان لە بەرگێک کتێب‌دا یارمەتیدەری کەسانێکە کە بیانەوێ مێژووی سەردەشت و ناوچەکە بناسن. دیارە شێوازی ڕاگواستن و ناساندنی سەرچاوەکان ڕێک‌وپێک نییە و شێوەی تەزکەرەنووسینی کۆنی هەیە، بەتایبەت کە سەرچاوەی بەڵگەکان یەکەیەکە دەسنیشان نەکراوە و تەنیا بە شێوەیەکی گشتی و هەندێک جار لە پەڕاوێزدا ئاماژە بە سەرچاوەکان کراوە. ئەم کارە لە ئەمانەتداری و ئوسلووبی توێژینەوە بەدوورە کە دەخوازێ پێش هەموو شت ڕوانینێکی ڕەخنەگرانە بە سەرچاوەکان‌دا بکرێ و خوێنەر بزانێ کاری نووسەر لەژێر کارتێکەریی کام کەس و کام هێڵی فکری‌دایە و چەندە دەتوانێ باوەڕ بە ڕاگەیاندن و هەواڵەکانی بکا.

ئەم شێوە کارە لە زۆر شوێنی کتێبەکەدا دەردەکەوێ، بۆ نموونە لە لاپەڕە ١٢دا دەنووسێ «لە ڕوانگەی ئێدوین ڕایتەوە...» ئیتر ڕوونی ناکاتەوە ئێدوین ڕایت کێیە و ئەو قسانەی لە کام سەرچاوەدا کردووە! گەلۆ نووسەر ئەم بۆچوونەی ڕاستەوخۆ لەو وەرگرتووە یا لە سەرچاوەیەکی دیکەدا ئاماژەی پێکراوە؛ هێنانی ناوی چەند کتێب لە بەشی «منابع»ی کۆتایی کتێبەکەش وەڵامێک نییە بۆ ئەو پرسیارە گرنگە.

لە لاپەڕە ١٤دا ناوی «پشدەر»ی بردۆتەوە سەر وشەی «شیدەر» و گوتوویەتی ئەوە وشەیەکی پەهلەوییە. شید چ پەیوەندییەکی بە پشدەرەوە هەیە و نووسەر چۆن زمانی پەهلەوی دەزانێ و بۆچی «پشت‌دەر» یا «پشتی دەرە و دۆڵ» نییە؟ بۆ خوێنەر ئاشکرا نابێ. لە پەڕاوێزی ژمارە ٩ی هەمان لاپەڕەدا کتێبە ناسراوەکەی

«ئایەتوڵڵا محەممەد مەردۆخی کوردستانی»ی بە کتێبی «بابامەردۆخی ڕۆحانی» لە قەڵەم دراوە کە ئاشکرایە هەڵەیەکی زەقە و ئەو دوو کەسە لێک جیاوازن. لەم چەشنە هەڵەوپەڵانەی گەلێک زۆرن و ئەرکی ئەم نووسینە دەرخستنی هەڵەکان نییە. هیوادارم نووسەر کە مرۆڤێکی خزمەتگوزاری گەلەکەیەتی بە کارەکانیدا بچێتەوە و بە یارمەتی وەرگرتن لە خەڵکانی شارەزا شێوازێکی ئوسوولیتر بۆ کارەکانی دواتری ڕەچاو بکا. لێکۆڵینەوەیەکی لەو چەشنە ئەگەر بە یارمەتیی خەڵکانی تر نەبێ لە تاقەتی تاکەکەسدا نییە.

بەڵام ئەو بابەتانەی وا لە کتێبەکەدا بۆکان و ناوچەکەی دەگرنەوە کەم نین:

ژیان و کەسایەتیی عەزیزخانی سەردار یەک لەو بابەتانەیە و کتێبەکە زانیاریی لەمەڕ عەزیزخانی بە چەند وێنەی جۆراوجۆرەوە گرتوتە خۆ.

ڕاپەڕینی مەلا خەلیلی گۆڕۆمەری لە سەردەمی ڕەزاشای پەهلەویدا، ڕووداوێکی هەمەگیری ناوچەکە بووە و لە نووسینی مێژووی بۆکانیشدا دەبێ بگیرێتە بەرچاو، بەڵام نووسەر کاتێ کە لە لاپەڕە ٢٤دا باسی عەزیزخان و مەلا خەلیل (سەدەی ١٩ و ٢٠ی زایینی) دەکا، بەبێ هیچ هۆکارێک باز دەداتە دواوە و دەگاتەوە ساڵی ٨٥٩ی پێشزایین و حکوومەتی ئاشوور و شتی لەو چەشنە، ئینجا پەیمانی ئاشتی نێوان ڕۆم و ئێران لە ساڵی ٦٢٨ی زایینیدا!

دوای تێکەڵپێکەڵییەکی زۆری مێژوویی، نووسەر لە لاپەڕە ٤٨دا دەگەڕێتەوە سەر عەزیزخان و سەیفەددینخانی کوڕی. ئینجا هەندێک بەڵگەنامە چاپ کراون کە لە کتێبی «اسناد سیاسی ایران و عثمانی» وەرگیراون؛ ئاگرتێبەردانی سەردەشت لەلایەن هەمزاغای مەنگوڕ تا باسی سەفەری ژاک دو مۆرگان بۆ ناوچەکە لە سەدەی نۆزدەهەم و بەڵگەنامەی تازەتری تا ساڵی ١٣٥٧ی هەتاوی.

خوێنەر دەبێ زۆر لە بابەتەکان ورد بێتەوە تا جەمسەریان بدۆزێتەوە. بۆ نموونە کاتێ کە بەڵگەنامەکان درێژەیان هەیە، لەپڕ لە دوایین دێڕی لاپەڕە ٣٢٧دا سەردێڕی «شخصیتها و اندیشمندان سردشت و روستای سردشت» دەردەکەوێ کە دیارە دەبێ ژیاننامەی هەندێک کەسایەتی ناسراوی ناوچەکە بێ، گەرچی لێرەشدا هەڵەی

چاپی هەیە و ساغ نەکراوەتەوە: «سردشت و روستاهای سردشت» دروستە نەک «سردشت و روستای سردشت» مەگەر نیازی نووسەر ئەوە بووبێ کە سەردەشت گوندێک بووە.

بەشی کۆتایی کتێبەکە وێنە و کۆپیی هەندێک بەڵگەنامەن کە بە بۆچوونی من بەشی سەرکەوتووی کاری کاک فەرەیدوونیش هەر ئەوانن. لەوێدا کەڵک لە ئالبۆمی وێنەکانی سەرتیپ سەیفی ئەفشار وەرگیراوە کە لە ساڵی ١٣٠٨ی هەتاویدا لەگەڵ حاجی بابەشێخی سەیادەت چوون بۆ سەردەشت و پشدەر بۆ وتووێژ لەگەڵ پشدەرییەکان.

بەشێک لەم وێنە و بەڵگەنامانە دەچنەوە سەر بۆکان و ناوچەکانی دەوروپشتی.[١]

١. فریدون حکیم‌زاده، «سردشت در آئینه اسناد تاریخی»، چاپ اول، نشر رهرو، مهاباد ١٣٨٣/ ٢٠٠۴، ٥٢۴ صفحه، فارسی (ISBN: 964-6806-51-1).

ساوجبڵاغی موکری (مەهاباد)

ئەم کتێبە بەرهەمی نوێی ڕێزدار «فەرەیدوون حەکیمزادە»یە کە لە باسەکەی پێشوودا باسم کرد. کتێبی تازەی کاک فەرەیدوون بە ڕادەی ئەوی پێشتر گرنگە و بەداخەوە بە ڕادەی ئەویش هەڵەی تێدایە. من نامەوێ بچمە سۆراغی ساغکردنەوەی هەڵەکان کە بریتین لە ناساندنی ناتەواو یاخود نەناساندنی سەرچاوەکان، دووپاتکردنەوەی هەندێک بابەت، زانیاری نەدان لەمەڕ هەندێک ڕووداو و کەسایەتی کە بەسەریاندا تێپەڕیوە، هەڵەی زەقی مێژوویی، بۆ نموونە هەواڵی هاتنی شێخ عوبەیدیللای نەهری بۆ مەهاباد کە دەزانین وا نەبووە و تەنیا شێخ قادری کوڕی گەیشتۆتە مەهاباد و موکریان، هەڵەی ڕێکەوتەکان و... هەندێک هەڵەی تر وەک ناوبردنی گۆڤاری «گڕوگاڵی منداڵان»ی سەردەمی کۆماری کوردستان بە «مجلە کودکانە»! لەجیاتی «مجلە کودکان» (ل ٦٤) و «تشکیل اولین کنسول روس» لەجیاتی «تشکیل اولین کنسولگری روس» (٦٣) و دەیان بابەتی هاوچەشن، کە ئەگەر بەو شێوەیەی وا من لە پەڕاوێزی لاپەڕەکاندا ئاماژەم پێکردوون دەسنیشانی هەموویان بکرێ، پێویست بە دەیان لاپەڕە یادداشت و وا هەیە پێکهێنانی نامیلکەیەک و دوان بکا.

کتێبەکە سەرەڕای ئەو ناتەواوییانە، سەرچاوەیەکی بەنرخە بۆ پاراستنی بەڵگەنامە و وێنەی مێژوویی و بۆ ئەم کارە پیرۆزە دەبێ دەسخۆشی لە کاک فەرەیدوون بکرێ.

بابەتی لەمەڕ بۆکان لە کتێبەکەدا ئەوەندە زۆرن کە من تەنیا دەتوانم لیستەیەک لە ژمارەی لاپەڕەی پەیوەندیدار بە بۆکان پێکبێنم و ئاماژەیەکی کورت بە چەند بابەتیان بکەم. بەگشتی، تەنانەت ئەگەر شێواوی و تێکەڵاویی نێو بابەتەکان بخەینە لاوە، هێشتا ئەو زانیارییە بڵاو و بێشیرازەیەش دەتوانێ یارمەتیدەری توێژەرانی مێژووی ساباڵغ و موکریان بێ بە بۆکانەوە، بەڵام حیسابی وێنەکان تەواو جیاوازە و دەتوانن سەرچاوەیەکی باش بن لەمەڕ کەسایەتی، شوێن و ڕووداوەکانی ناوچە و بۆ نووسینەوەی مێژووی دواڕۆژی بۆکانیش کەڵکیان لێوەربگیرێ.

با لێرەدا ئەوە بڵێم کە چارەنووس و مێژووی سابڵاغ و بۆکان وەها پێکەوە گرێدراون کە هەندێک جار بەشێوەیەکی دەسکرد نەبێ باسی یەکیان لەویتر جیا ناکرێتەوە. هەر چۆنێک بێ، ژمارەی بەشێک لەو لاپەڕانەی کتێبەکە کە ڕاستەوخۆ بۆکان دەگرنەوە بەو شێوەیەی خوارەوەن:

لاپەڕە ١٣، ٢٥، ٢٩ ٣٣، ٣٥، ٤٢، ٤٦، ٥٠، ٥١، ٥٧ ٦٠، ٧٢ ٧٦، ٧٩ ٨١، ٨٤، ٨٥ و ٩٤.

لە لاپەڕە ٩٩وە هەتا ٣٠٦ بەڵگەنامەی وەزارەتی دەرەوەی ئێران و ساواکن کە سەرچاوەکانیان بەوردی دیاری نەکراوە، بەڵام دیارە کە دەبێ «اسناد سیاسی ایران و عثمانی» و «چپ در ایران، بەروایت اسناد ساواک، حزب دمکرات کردستان» بن کە چەند ساڵ پێشتر بەفارسی لە ئێران بڵاو بوونەتەوە.

لە لاپەڕە ٣٠٦ بەدواوە وێنەکانن کە تا ٦٢٠ درێژەیان هەیە و گەنجینەیەکی بەنرخن بۆ توێژینەوە لە مێژووی ناوچەکە. لە لاپەڕە ٦٢١ بەدواوە تا کۆتایی کتێبەکە زانیارین سەبارەت بە وێنەکان و لەوێشدا بەشی بۆکان زۆرن:

لاپەڕە ٦٢٣، ٦٣٥، ٦٣٧، ٦٣٩، ٦٤١ ٦٥١، ٦٥٨ تا ٦٦١، ٦٦٨ ٦٨٠، ٦٨٦ ٦٨٩، ٦٩٧ ٦٩٨، ٧٠٠ ٧٠٣، ٧٠٩ ٧١٢ و ٧١٦.[١]

١. فریدون حکیم‌زاده، «ساوجبلاغ مکری (مهاباد)، تاریخ تحولات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی مهاباد به روایت اسناد»، از انتشارات مرکز نشر فرهنگی هیوا، انتشارات رهرو، مهاباد ١٣٨٩/ ٢٠١٠، ٧٢٣ صفحه، فارسی (ISBN: 978 964 7970 32 7).

دادگای پێشەوا و هاوڕێیانی

ئەوە کتێبێکی بەڵگەنامەیی گرنگە و سەرچاوەی زانیاری و بەڵگەنامەکانی «سازمان اسناد ملی ایران»ە، بەڵام شێوازی دارشتنی کتێبەکە، ئاڵۆزی و بشێوی زۆری پێوە دیارە و خوێنەر ناتوانێ بزانێ بەڵگەنامەکان چۆن و لە چ ڕێگایەکەوە دەست کەوتوون و کەی؛ تەنانەت ناوی نووسەری کتێبەکە بەئاشکرا ڕانەگەیەندراوە. بەگوێرەی نێوەرۆک، دەبێ نووسەری کتێبەکە نەمر دوکتۆر ڕەحیمی سەیفی قازی بێ، کە کتێبەکەی بە فارسی یا تورکیی ئازەربایجانی نووسیبێ، بەڵام بە ڕووبەرگ و لاپەڕە ٣ و ٤ەوە ناوی «محەممەدڕەزا سەیفی قازی» بە شێوەیەک ڕاگەیەندراوە کە وێدەچێ نووسەر بێ و «عەلیئەکبەر مەجیدی»ش بە وەرگێڕ داندراوە. ئەم زانیارییانە بۆ کتێبێکی بەڵگەنامەیی کە دەبێ خوێنەر متمانەی پێ بکا، گەلێک گرنگن و ئەم ناتەواوییانە شوێن دادەنێتە سەر باوەڕ و متمانەی خوێنەر.

هەر چۆنێک بێ کتێبەکە ژیاننامەی کورتی پێشەوا و شەهیدان حەمەحوسێنخانی سەیفی قازی و ئەبولقاسمی سەدری قازیی تێدا ڕاگەیەندراوە و پاشان نزیکەی ٦٠ لاپەڕە هەواڵ و وێنە لەژێر ناوی «نهێنیەکانی دادگایی کردنی قازی محەممەد» بڵاوکراوەتەوە کە زۆربەی زۆریان پێشتر بینراون و بۆ ئەوە نابن بە «نهێنی» ناو ببرێن. ئینجا «وەسیەتنامەی سیاسیی پێشەوا» چاپ کراوە، کە پێشتریش لە شوێنی دیکەدا ڕاگەیەندراوە و لە هیچکامیاندا سەرچاوەکەی بەتەواوەتی ئاشکرا نەکراوە، واتە باس لە گۆڤارێکی فارسی کراوە کە کەس نەیدیتووە و وێنەی لاپەڕەکانی چاپ نەکراوەتەوە.

بەڵام گرنگترین بەشی کتێبەکە، بەڵگەنامەکانن (لاپەڕە ١١١ تا ٢٣١).

بەڵگەکان هەمووی فارسین و تەرجەمەی کوردییان لەگەڵدا هاتووە. تەرجەمەکان پڕن لە هەڵە و ناتەواوی و خوێنەر ناتوانێ پشتیان پێ ببستێ.

زۆرێک لە بەڵگەنامەکان باسی بۆکان و کەسایەتییە بۆکانییەکانیان تێدا کراوە.

ئەوەش ژمارەی لاپەڕەی بەڵگەنامەی پەیوەندیدار بە بۆکانن:

١١٦ ١٢٠، ١٣٢، ١٥١، ١٥٣، ١٥٩، ١٨٤، ٢١٠، ٢١٢، ٢١٨، ٢٢٦، ٢٣٠.

بەشی هەرە دڵتەزێنی کتێبەکە ئەو نامە و گازندانەن وا لە کاتی گیرانی پێشەوا و هاوڕێیانیدا هەندێک کەسی کینە لەدڵ و ترسەنۆک بۆ شا و سەرەکوەزیرانی ئێرانیان نووسیوە و داوای سزادانی ئەو قارەمانانەیان کردووە. ژمارەیەک لەوانە بریتین لە ئاغاواتی قارەمانی، مەعرووفی، شێخئاغایی، گەورک و هەروەها عەبدوڵڵاغای ئێلخانیزادە، کە جگە لە یەکدوو کەسیان ئاشکرایە ئەوانی تر لەژێر گوشاری سپای ئێراندا ئەم کارە ناجوانمێرانەیان کردووە و وەباڵی سەرەکیی ئەو کارە قێزەوەنە دەبێ بدرێتە پاڵ فەرماندەرانی سەربازیی ناوچەکە.[١]

١. محەممەدڕەزا سەیفی قازی، «نهێنییەکانی دادگایی کردنی قازی محەممەد و هاوڕێیانی، بەڵگەنامەکان»، وەرگێڕ: عەلیئەکبەر مەجیدی، زنجیرەی بڵاوکراوەکانی چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٨، ٢٣١ لاپەڕە، کوردی.

بۆکان لە سەدەی بیستەمدا

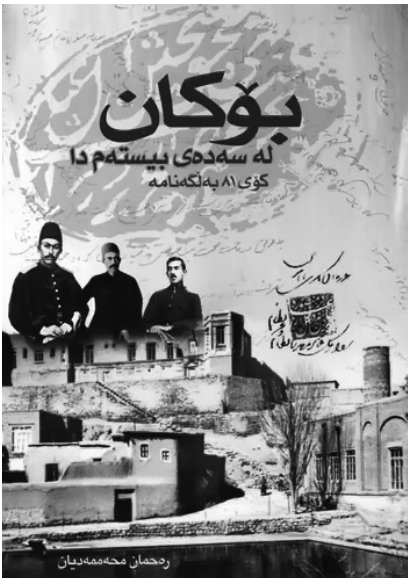

دوای بڵاوبوونەوەی کتێبی «تاریخ فرهنگ مکریان، بۆکان»، نووسینی نەمر ئیبراهیم ئەفخەمی کە دەوروبەری ساڵی ١٣٦٤/ ١٩٨٥، بە زمانی فارسی بڵاوکرایەوە (بڕواننە بەشەکانی پێشتر) هیچ کارێکی سەربەخۆی جیددی لەسەر مێژووی بۆکان نەکرابوو تا ئەوەی لە سەرەتاکانی ئەمساڵ (١٣٩٨)دا کتێبی بەنێوەرۆکی کاک ڕەحمان محەممەدیان بەناوی «بۆکان لە سەدەی بیستەمدا» کەوتە بەردەستی خوێنەرانی تامەزرۆی مێژووی کوردستان. دوای بڵاوبوونەوەی کتێبەکە من بابەتێکی کورتم بۆ ناساندنی کتێبەکە نووسی، کە لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان بڵاوکرایەوە.

ناساندنی ئەو کتێبە بەڵگەنامەیی‌یە لە بەشی بۆکان لە مێژوودا، کە تایبەت بە مێژووی بۆکانە، پێداویستییەکی بێ‌گومانە و زانیاریی نێو ئەم باسانە بەبێ باسی کتێبەکەی ڕێزدار ڕەحمان محەممەدیان، ناتەواو دەبێ. هەر بۆیەش لێرەدا دەقی وتارەکەی خۆم دەهێنمەوە و هیوادارم لە داهاتوویەکی نزیکدا بەرگی دووهەمی کتێبەکە و هەروەها وەرگێڕاوی فارسیشی بڵاوبکرێتەوە. ئەوەش دەقی وتارەکە:

بۆکان لە سەدەی بیستەمدا

مێژوویەکی پڕڕووداو

ئەم کتێبە بە هەموو پێوانەیەکی کاری توێژینەوە، کارێکی بەنرخ و لێکۆڵینەوەیەکی کەموێنەیە: هەڵسەنگاندنی مێژووی سیاسی ـ کۆمەڵایەتی ـ ئابووریی شار و

ناوچەیەک لە ماوەی سەد ساڵەی سەدەی بیستەمدا، بەگوێرەی ٨١ بەڵگەی متمانەپێکراو.

مێژووی شاری بۆکان وەک بەشێک لە موکریان لە تاریکیدایە، تەنیا بە یارمەتیی توێژینەوەکانی گردی زێویە و حەسەنلوو و لەم دواییانەشدا قەڵایچی، ڕووناکییەک دەکەوێتە سەر مێژووی کەنارای شارەکە و مێژوونووسە یۆنانی و ڕۆمییەکانیش هەواڵی هەندێک ڕووداوی ناوچەکە وەک شەڕی ئێران و ڕۆم لە دەوروبەری تەختی سولەیمانمان پێدەدەن. مێژووی دوای ئیسلامی ناوچەکەش جگە لە هەندێک هێڵی گشتی ڕووداوەکان، شتێکی ئەوتۆی لێدەرناکەوێ و لە چەند سەرچاوەیەکدا نەبێ ئاماژەی ڕاستەوخۆ بە شار و ناوچەکە نەکراوە.

بەکورتی ئەوەی تا ئێستا باسی کرابێ ئەوە بووە کە سەردار عەزیزخانی موکری شاری بۆکان و چەند گوندی ناوچەکەی بەزۆر یا بە خواهیش لە بنەماڵەی «خاکی» یا «مەردانبەگی» کڕیبێ، سێ نەوە دوای ئەو، سەردار عەلیخان ئەم شارەی وا باپیرەگەورەی کردبوویە ملکی خۆی، لەبری قەرز دابێتە «پەناهی»ناو، تاجرێکی تەورێزی، ئەویش لە ساڵی ١٣٢٣دا بە بنەماڵەی ئێلخانیزادەی فرۆشتبێ و دوای شۆڕشی ١٣٥٧ی گەلانی ئێران نەزم و نیزامی ئاغایەتی و خاوەنملکی بەتەواوەتی لە گرێژەنە چووبێ و وەک لە گۆرانیدا دەگوترێ: «بۆکان بووبێتە شارستان!» ئەوەندە و هیچی تر!

بەم پێیە بواری لێکۆڵینەوە لە ڕابردووی شاری بۆکان بوارێکی بەرین و لە عەینی کاتدا، دەست لێنەدراوە و چاوەڕوانی گەلێک لێکۆڵینەوەی دوارۆژ دەکا. جا ئەگەر لە ڕابردوودا دەبووایە کەسانی وەک ڕاولینسۆن بە هێزی سپایی بریتانیاوە بێنە تەختی سولەیمان یا ژاک دو مۆرگانی فەرەنسی بۆنی نەوت هەڵیبگرێ و سەر لە تەرەغە و سەهۆڵان دەربێنێ، ئەمڕۆ ئیتر ڕۆڵەکانی گەلی کوردن ئەم ئەرکە دەگرنە ملی خۆیان و ئاوڕ لە ڕووداوە مێژووییەکانی ژینگەی خۆیان دەدەنەوە.

وا ڕێزدار ڕەحمان محەممەدیان کەسایەتیی ناسراوی فەرهەنگیی بۆکان، دەستی داوەتە کارێکی گەورە. کاک ڕەحمان هەندێک بەڵگەنامەی کۆنی ناو ماڵی

خۆیانی لەلای یەکتر داناوە و کاتێ دیویەتی بۆ ئەوە دەبن بخرێنە بەرچاوی خوێنەر و یارمەتیی ڕوونبوونەوەی قوژبنێک لە مێژووی نادیاری شارەکە بدەن، بە شوێن بەڵگەنامەی هاوچەشندا یارمەتیی لە هەندێک گەورەماڵی وەک سەیادەت و فەیزوڵڵابەگییەکان و شەرەفکەندی و مەجیدی و ئیسماعیلی و... خواستووە؛ لە هەولێر سەردانی بنەماڵەی نەمر حاجی قاسمی کەریمی کردووە و پەیوەندیی بە بنەماڵی نەمر عەبدوڵڵا ئێرانییەوە گرتووە و بەو شێوەیە مەودای کارەکەی خۆی فراوانتر کردووە. دڵاوایی و متمانەپێکردنی ئەو کەسانەش بۆتە هۆی ئەوەی سەرجەم ٨١ بەڵگەنامە گردوکۆ بکرێن، کە بۆ کاری توێژینەوەی مێژوویی ژمارەیەکی گەلێک سەرنجڕاکێشە. ئەم ٨١ بەڵگەنامەیە و ناساندن و سەرەتا بۆ نووسینیان کتێبێکی بەنرخی ٤٠٠ لاپەڕەیی پێکهێناوە کە بەختەوەرانە ئێستا لە بەردەستی خوێنەری کورددایە.

زمانی بەڵگەنامەکان، جگە لە یەک یا دوانیان، فارسییە؛ هەر بۆیەش دەکرا کتێبەکە کاری کەمتری لەسەر بکرایە و بە زمانی فارسی بڵاوبکرایەتەوە، بەڵام دڵسۆزیی کاک ڕەحمان بۆ زمانی نەتەوایەتیی خۆی، بۆتە هۆی ئەوەی هەر هەموو بەڵگەکان بکرێنە کوردی و ناساندن و سەرەتاکانیشیان هەر بە کوردی بێ.

من بەختی ئەوەم هەبووە پێش بڵاوبوونەوە چاوم بە کاری نووسەر بکەوێ. نووسەر دوای ئامادەکردنی بەڵگەنامەکان و وەرگێڕان و سەرەتا نووسینیان، کارە ئامادەکراوەکەی خۆی بۆ ناردم، منیش سەرنجم دایە یەکدوو خاڵ کە نازانم دواتر ڕەچاوی کردن یان نا، بەڵام دەزانم نووسەری بەڕێز چەندە خۆی بە کارەکەوە ماندوو کرد و شەونخوونیی کێشا بۆ ئەوەی کارێکی پاکردە و کەمهەڵە پێشکەشی گەلەکەی بکا. لە بەرانبەر ئەم هەمووە زەحمەت و ئەرکەشدا هیچ ناتوانم بڵێم جگە لەوەی سپاسی بکەم و هیوادار بم ڕۆڵەکانی گەل خزمەت و ئەرکەکەی لەپێناو ئەو کارە مەزنەدا فەرامۆش نەکەن. هەروەها هیوادارم دەسپاکی و متمانەپێکراویی کاک ڕەحمان ببێتە هۆی ئەوەی بەڵگەنامەی دیکە لەلایەن ئەم یا توێژەرانی دیکەوە دیراسە بکرێن و ببنە بنەمای نووسینی مێژووی هەمەلایەنەی بۆکان وەک بەشێک

لە کوردستانی خۆشەویستمان.

چەند بەڵگەیەکی نێو کتێبەکە هی کۆتاییەکانی سەردەمی سەردارەکانی بۆکان، واتە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەن. بەڵگەکانی دیکە بەگوێرەی کات و ڕووداو، لە پەیوەندیی پاشماوەی ملکایەتی «پەناهی» و «ئێلخانیزادە»دان کە ئەوی دواییان تا سەروحەدی شۆڕشی ١٣٥٧ی ئێران درێژەی کێشاوە. لە ماوەی هەرکام لەو سەردەمانەدا، بۆکان گەلێک ڕووداوی بەخۆیەوە بینیوە: لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا گوندێک بووە بە دێهبان و کوێخاسجیلەوە، پاشان بووە بە «بەخش» و سەرەتا حاکم، ئینجا بەخشداری بووە و لە ئەنجامدا شارستان.

لەباری سیاسییەوە، کتێبەکە سەبارەت بە سەردەمی کۆماری کوردستان و ماوەیەک پێش ئەویش دەدوێ و بەتایبەت بەڵگەنامەی سەردەمی ڕاپەڕینی ١٣٣٢ی خەڵکی بۆکان و ناوچەی فەیزوڵڵابەگی دژ بەئاغاوات، کە ڕاپەڕینێکی چینایەتی بوو، لە کتێبەکەدا گەلێک بەزۆری ڕەنگیان داوەتەوە. هەوڵ و خەباتی خەڵکی بۆکان و نوێنەرە ئازا و بوێرەکەیان حاجی قاسمی کەریمی، شکایەت و شکایەتکاری و سەفەری تاران و چوونە لای کەریمی سەنجابی، ئەندام پەرلەمانی ئەو دەمی ئێران و لە ڕێگەی ئەوەوە پێشکەش کردنی عەریزە بە دوکتۆر موسەددیقی سەرەکوەزیر، ئایەتوڵڵا کاشانی سەرۆکی مەجلیسی شوورا، دوکتۆر فاتمی، وەزیری نێوخۆ و وتاردان لەسەر ڕادیۆی تاران و وتوویژ لەگەڵ ڕۆژنامەکان، بەشێکن لەو هەنگاوانەی وا حاجی قاسم بە نوێنەرایەتی لەلایەن خەڵکی بۆکانەوە، پێش کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژی ١٣٣٢ هەڵیهێناوەتەوە و کتێبی کاک ڕەحمان نەک هەر ئەو ڕووداوانەمان وەبیر دێنێتەوە، بەڵکوو بە بەڵگەش پشتئەستووریان دەکا.

ئەوەی لە کتێبەکەدا دەردەکەوێ ئەم ڕاستییەیە کە خەباتی خەڵکی بۆکان لەپێناو ئەستاندنی مافەکانیان تەنیا لە سەردەمی ملکایەتیی ئاغاواتی ئێلخانیزادە و موهتەدیدا نەبووە و مێژووی بەربەرەکانی و خەبات لەپێناوی ئەستاندنەوەی «ئەعیانی»ی ماڵ و دووکان و باغ و مەزرا، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پەناهییەکان.

کتێبەکە ئەم ڕاستییەی بە بەڵگەی تەواوەوە چەسپاندووە، گەرچی دوور نییە پێشتر لە سەردەمی سەردارەکانیش‌دا مەسەلەکە بەشێک بووبێ لە کێشەی هەمیشەیی خەڵک لەگەڵ ئاغا و دەرەبەگ. ئەم بابەتە گرنگە بۆ ئەوە دەبێ ببێتە دەسمایەی لێکۆڵینەوەی چڕوپڕی داهاتووی لاوەکانمان و تەنانەت لە دواڕۆژدا چەند نامەی دوکتۆرای لەسەر بنووسرێ.

نووسەر کتێبەکەی لەسەر شێوازێکی ئەمڕۆیی داناوە: پێش هەموو شت سەرەتایەکی بۆ کارەکەی خۆی نووسیوە، ئینجا لە بەشی بەڵگەنامەکان‌دا یەکەم جار عەینی بەڵگەنامەیەکی چاپ کردووە، ئینجا دەقی نووسراوەکەی بە دەسخەتی فارسیی ئەمڕۆیی نووسیوەتەوە و پاشان سەرجەمی بەڵگەنامەکەی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، لە هەر کوێیەکیش پێویستی کردبێ پەڕاوێزی بۆ نووسیون و شوێنی نادیار یا سووتاو و پرواوی بەڵگەنامەکانیشی بە وردبوونەوەی زۆر، ساغ‌کردوونەتەوە.

بەشێکی گرنگی دیکە لە کاری کاک ڕەحمان، چاپی ژمارەیەکی زۆری وێنەی مێژوویی بۆکان و بۆکانییەکانە بە ناوچەی دەوروبەرییەوە. زۆربەی زۆری وێنەکان لە سەرچاوەی دیکەدا نەبینراون.

جیا لە وێنە، دوو پارچە شێعری مامۆستای نەمر هەژاریش بۆ یەکەم جار لە کتێبەکەدا چاپ کراون، کە بارودۆخی ئیدارەی دوخانیاتی بۆکان لە سەردەمی پێش کۆماری کوردستانمان بۆ ڕوون دەکەنەوە. شێعرەکان، بەرتیل وەرگرتنی مەئموران و مەزلوومییەتی تووتنەوانانی هەژاری ناوچەکە بەدەست ئەوانەوە ئاشکرا دەکەن.

ئاوڕدانەوە لە کێشەی ژن لە بنەماڵەی نەریتیی ئەو ساڵانەی بۆکان و ناوچەکە و بێبەش بوونیان لە میرات و بەشەماڵ و زاڵبوونی پیاو بەسەر لایەنی دارایی و ملکیی بنەماڵەدا، یەک لەو خاڵانەیە کە نووسەر سەرنجی تایبەتیی داوەتێ و بە بڵاوکردنەوەی چەند بەڵگەنامە بۆمانی ڕوونکردۆتەوە کە ژن لەنێو بنەماڵەی ئاغا و دەرەبەگ و هەروەها تاجر و دووکاندار یا فەرمانبەری بۆکانی ئەو سەدەمەدا وەک مرۆڤی پلە دووهەم سەیر کراوە و تەنانەت ئەگەر بەشەماڵێک یاسا و شەرع و

عـورف پێیـان دابێ، بەهۆی ئیمزاکردنی سـەنەدێکەوە کردوویە بە گەرووی مێرد یا برای خۆیەوە لە کاتێکدا خۆی بەبێ مافی ماوەتەوە.

لە پێکهێنانی کتێبەکەدا گەلێک کەس بە ناردنی بەڵگەنامە یارمەتیی کاک ڕەحمانیان داوە. ڕێزدار ئەسعەدی ئێرانزادە ژیاننامەی باوکی نەمری خۆی (عەبدوڵلا ئێرانی)ی بۆ ناردووە؛ کاک حەمەدەمینی شاسەنەم جگە لە پیتچنین، بەڵگەنامەکانی بنەماڵەی «مەجیدی»ی بۆ دەستەبەر کردووە؛ منیش بەشبەحاڵی خۆم شەجەرەنامەی بنەماڵەی خۆمان و کاک ڕەحمانم کە دایکی کۆچکردووم لە سەفەرێکی لەندەندا گوتبووی، بۆ نـارد. کاک ڕەحمـان ناتەواوییەکانی بیرەوەریی دایکمی تـەواو کردووە و لە کۆتایی کتێبەکەدا بڵاوی کردۆتەوە، کە بۆ ئەم کارەش سپاسی دەکەم.

گەلێک هیوادارم بەرگی دووهەم و سێهەمی کتێبەکە بە یارمەتیی خەڵکی بۆکان و ناوچەکەی بەرهەم بێ و دەسـپاکیی نووسـەر ببێتە هۆی متمانەی خەڵک بۆ ئەوەی بەڵگەنامەی خۆیانی بخەنە بەردەسـت و ئەویش نەفەسـیدرێژی بۆ بەردەوام بوون لەسەر ئەو کارە پیرۆزە هەبێ. یەک لەو بوارانەی کە نووسەر دەتوانێ کاری جیددیی تێـدا بـکا، مێـژووی فەرهەنگیی شـاری بـۆکان و بەتایبەت، ڕابـردووی پەروەردە و فێرکردنــە لــە بۆکان کــە خۆی یەک بووە لەم کەسـانەی سـاڵانێکی دوورودرێژ لەم بوارەدا خزمەتی خەڵکی شار و گوندەکانی دەوروبەری کردووە و شارەزای گەلێک لایەنی کارەکەیە. بەهیوای بڵاوبوونەوەی بەرگەکانی دیکەی ئەم کارە سەرنجڕاکێشە.

ڕوونکردنەوە: بەختەوەرانە، دوای پێنج ساڵ بەرگی دووهەمی کتێبەکەش بڵاوبۆوە و بەرگی یەکەمیش تەرجەمەی فارسی کرا؛ ئیتر نووسەر خەریکی کۆکردنەوەی بابەت بـۆ بەرگـی سـێهەم بـوو، کـە ئەجـەل مۆڵەتی نـەدا و بەداخـەوە کۆچیدوایـی کرد، یادی بەخێر بێ.[1]

---

١. ڕەحمان محەممەدیان، «بۆکان لە سـەدەی بیسـتەمدا، کۆی ٨١ بەڵگەنامە»، بەرگی یەکەم، چاپی پەخشـانگای کۆڵەپشـتی، تاران ١٣٨٩/٢٠١٠، ٤١٦ لاپەڕە، کوردی (ISBN: 978-600-5816-09-9).

ڕەحمـان محەممەدیـان، «بـۆکان لـە سـەدەی بیسـتەمدا (ب٢) مێژوو، سیاسـەت، فەرهەنگ، ئـەدەب»، بنکەی کۆڵەپشـتی، تاران ١٣٩٤/٢٠١٥، ٤٧٩ لاپەڕە، کـوردی. ISBN:978-600-7217-34-4

کۆبوونەوەی مامۆستایان و شارەزایانی پەروەردەی شارەکانی کوردستان لە مەهاباد

بۆ لێکۆڵینەوە لە چۆنییەتیی دانانی بەرنامە بۆ نووسینی کتێبی کوردی و
گونجاندنی لە بەرنامەی دەرسیی قوتابخانەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان‌دا
(بەهاری ساڵی ١٣٥٨ی هەتاوی/ ١٩٧٩ی زایینی)

لە ماوەی ٧ مانگی نێوان سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێران (٢٢ی ڕێبەندانی ١٣٥٧) و فەرمانی خومەینی بۆ هێرش کردنە سەر کوردستان (٢٨ی گەلاوێژی ١٣٥٨)، جگە لە خەباتی سیاسی، چەند هەنگاوی مەزنی فەرهەنگیش لە کوردستان هەڵێنرایەوە کە هەرکام پێویستیان بە هەڵسەنگاندن و شی‌کردنەوەی تایبەت هەیە.

هیوادارم بتوانم بیرەوەرییەکانی خۆم سەبارەت بە چەند بابەتی سەرەکیی ئەو هەنگاوە گرنگانە بنووسم و بیانخەمە بەرچاوی خوێنەر. ئێستا، ٣٢ ساڵێک دوای ئەو ڕووداوانە، کاتێ بیریان لێ‌دەکەمەوە، دەبینم تەنانەت بە پێوانەی ئەمڕۆش گەلێک لایەنی کارەکان جێگەی شانازی و سەربەرزیی گەلەکەمانن و وەک خەباتی فەرهەنگی و کار و کرداری بەرپرسانە لە مێژوودا دەمێننەوە.

دیارە هەڵە و کەم‌وکورتیش لە کارەکان‌دا کەم نەبوو و وا هەیە هۆکارێک لە هۆکارەکانی سەرنەکەوتن و هەرەس‌هێنانی خەباتیش دەبێ هەر ئەو هەڵەوپەڵانە بووبێتن.

من شایەدی چوار کاری گرنگی ئەو سەردەمە تایبەتە بووم کە سەرەتای هەموویان لە مەهابادەوە دەستی پێکرد:

١. دامەزرانی «کۆڕی زانیاریی کوردی»؛
٢. کۆبوونەوەی پسپۆڕانی پەروەردە و زمان بۆ دانانی کتێبی دەرسیی کوردی؛
٣. کاری هەرەوەزی بۆ نووسین و ئامادەکردنی کتێبی پۆلی یەکەمی قوتابخانەی سەرەتایی بە کوردی؛
٤. دامەزرانی «زانستگەی کوردستان».

هەردووک هەنگاوی ٢ و ٣ بەگوێرەی بڕیارەکانی هەنگاوی یەکەم، واتە «کۆڕی زانیاریی کوردی» هەڵێنرانەوە.

ئەوەش کورتە زانیارییەک لەسەر هەر چوار بەرنامەکان:

یەکەم، کۆڕی زانیاریی کوردی

ئەم کۆڕە، لەسەر نموونەی دەزگایەکی هاوچەشن کە چەندەها ساڵ پێش ئەوە لە باشووری کوردستان دامەزرا بوو، لە بەهاری ١٣٥٨دا پێکهات و ئەوەندەی بزانم بە دەسپێشخەریی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران کرا. منیش بانگهێشتنی یەکەم کۆبوونەوەی کرابووم و چووم، بەڵام لەبەر کەللەگەرمی و بێعەقڵی، مەسەلەیەکی سیاسیم لە خۆم گەورە کردەوە و پێش کرانەوەی فەرمیی کۆبوونەوەکە، یادداشتێکم دایە دەست بەڕێوەبەری کۆبوونەوە نەمر عەلی حەسەنیانی (هاوار) و گوتم لە شوێنێک فلان و فیسارە کەس دانیشتبێتن، من دانانیشم و ڕۆیشتم! هەندێک کەسایەتیی وەک مامۆستایان حەسەن قزڵجی و هێمنیش لە دانیشتنەکەدا بەشدار بوون. ئەگەر دەرفەتێک هەبوو سەبارەت بە کۆبوونەوەکە و بەگشتی کارەکانی کۆڕی زانیاریی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بابەتێکی سەربەخۆ دەنووسم. لەو کۆبوونەوەیەدا کە باسم کرد، بڕیاری دامەزرانی کۆڕی زانیاریی کوردی درا و لە ڕاستیدا دامەزرا. کۆڕ بە نۆبەی خۆی، وەک یەکەم هەنگاوی کارەکانی، بڕیاری دابوو کۆبوونەوەیەک لە پسپۆڕانی پەروەردە پێکبێ بۆ ئەوەی چۆنییەتیی کاری دەرس خوێندنی قوتابخانەکان بە زمانی کوردی تاوتوێ بکرێ و ڕێبازی گونجاوی بۆ بدۆزرێتەوە ڕێبازێک کە لەگەڵ خواستی لەمێژینی گەلی کورد یەک بگرێتەوە، بۆ حکوومەتی تازەدامەزراوی کۆماری ئیسلامی جێگەی قبووڵ بێ و لەباری کردەوەیی و داراییشەوە گونجاو بێ.

دووهەم، کۆبوونەوەی پسپۆڕانی پەروەردە

ئەو کۆبوونەوانە، ژمارەیان دوو یا سێ بوو و بەدوای یەکدا هاتن. وەک گوتم کۆبوونەوەکان لە ئەنجامی بڕیاری کۆڕی زانیاریدا ڕێکخرابوون و دەسپێشخەرییان دەگەڕێتەوە بۆ کۆڕ. خەڵکانێکی زۆر لە شارە جیاجیاکانی کوردستانەوە تێیدا بەشدار

بوون و باس لە ئامادەکاری و ڕێگا دۆزینەوە بۆ بەرنامەیەکی نوێی پەروەدە بە زمانی کوردی و چۆنییەتیی کارکردن بەرەو نووسرانی دەقی کتێبی دەرسی بۆ قوتابخانەکانی کوردستان کرا. من لەوێدا چالاکانە بەشدار بووم. ڕێکەوتی کۆبوونەوەکان کۆتاییەکانی بەهاری ساڵی ١٣٥٨ بوو. ئەم باسەی ئێستا سەبارەت بەو کۆبوونەوانەیە و لە درێژەدا ڕوونکردنەوەی زیاتریان لەسەر دەنووسم.

سێهەم، نووسینی کتێبی پۆلی یەکەمی سەرەتایی

بەگوێرەی بڕیاری کۆبوونەوەی پسپۆڕانی پەروەردە (بڕواننە سەرەوەتر، بەشی دووهەم)، تیمێکی ١٠ ـ ١٢ کەسیی مامۆستایانی قوتابخانە و ئەدیب و لێزانی بابەتی پەروەردە هەفتەی ڕۆژێک لە مەهاباد کۆدەبوونەوە بۆ ئەوەی کتێبی پۆلی یەکەمی سەرەتایی بە زمانی کوردی ئامادە بکەن. ڕێکەوتی کارەکانی ئەم بوارە، سەرەتا هەتا نێوەڕاستی هاوینی ساڵی ١٣٥٨ بوو. بڕیار وابوو لە درێژەی کارەکەدا کتێبی پۆلەکانی دیکەش کاریان لەسەر بکرێ و منیش یەک لەو کەسانە بووم کە خەریکی نووسینی کتێبی پۆلی یەکەم بووین. کۆبوونەوەکان بە ڕێکوپێکی بەڕێوە چوون، بەڵام بەداخەوە ٢٨ی گەلاوێژ و شەڕی پاوە و فەرمانی خومەینی بۆ هێرش کردنە سەر کوردستان کارەکەی لە گرێژەنە برد و نەک ئەوە بەڵکوو گەلێک کاروباری نەتەوەیی دیکەش تووشی وەستان و وچان هات. لە بیرمە لە کۆبوونەوەکانی کۆتاییماندا مامۆستا مەلا عەبدوڵڵا حەیاکیش بەشداری کرد و ڕوانگەکانی ئەو لەمەڕ لایەنی زمانەوانی و ئەدەبی دەقەکەوە زۆر بە هەند وەرگیرا.

ئەوەندەی بزانم دوای سەپێنرانی شەڕ بەسەر گەلی کورددا و دوابەدوای چوونەدەری پێشمەرگە لە شارەکانی کوردستان، حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و کۆمەڵەی شۆڕشگێڕی کوردستان هەرکام بەتەنیا و بە شێوەیەکی سەربەخۆ درێژەیان بە کارەکان دا و کتێبی پۆلی یەکەمی سەرەتایی تەنانەت گەیشتە قۆناغی چاپ و کەڵک لێوەرگیرانیش، بەڵام نازانم کامیەک لەو کتێبانە لەسەر بنەمای کارە ناتەواوەکەی کۆڕی زانیاری دانرا و گەلۆ ئەوەی وا ئێمە کارمان لەسەر کرد، مایەوە یان فەوتا؟ زۆربەی هەرە زۆری بەشداربووان و دانەرانی کتێبەکە خەڵکی ناوچەی

موکریان بوون، بەڵام یەکدوو کەسی ناوچەی ئەردەڵانیشمان لە نێودا بوو. کەسم لە بیر نییە لە ناوچەی باکوور، واتە ورمێ و خۆی و ماکۆوە بەشداریی کارەکەی کردبێ یا ئەگەر بووبێ من لە بیرم نییە.

چوارەم، کۆبوونەوەی دامەزراندنی زانستگەی کوردستان

ئەوە دیاردەیەکی جیاواز لە دانیشگای کوردستانی شاری سنەیە کە ئێستاش هەر هەیە. کۆبوونەوەی یەکەم بۆ دامەزراندنی ئەم زانستگەیە لە مەهاباد بەڕێوە چوو و پێکهێنەر و بەرنامەداڕێژیشی کۆمەڵەی شۆڕشگێڕانی کوردستانی ئێران بوو. ڕێکەوتی یەکەم کۆبوونەوە، بێگومان هاوینی ساڵی ١٣٥٨ بوو، بەڵام مانگەکەیم لە بیر نییە. من وەک میوان بانگهێشتنی یەکەم کۆبوونەوەی دامەزرانی کرام و لەوێ بووم کە هەڵبژاردنەکان بەڕێوەبران. لە ڕۆژی یەکەم کۆبوونەوەدا، مامۆستا شێخ عیزەددین حوسێنی لە سەفەر بوو و بەشدارانی کۆبوونەوەکە ماوەیەکی زۆر دانیشتن تا مامۆستا گەڕایەوە مەهاباد، هاتە شوێنەکە و کۆبوونەوەکەی کردەوە. نەمر دوکتۆر قاسملووش بانگ کرابوو، کە هات و ڕەخنەی لە شێوەی پێکهێنانی دانیشتنەکە و بانگهێشتنی ئامادەبووان گرت.

شێوازێک کە بۆ دامەزرانی دانیشگای کوردستان گیرابووە بەرچاو، شێوازی چینی واتە شێوەیەک بوو کە لە وڵاتی چین بەڕێوەبرابوو و تێیدا بایەخی سەرەکی دەدرایە ئەزموون و کردەوەی عەمەلی و کاری تیۆریک بایەخی کەمتری پێدەدرا. خوێندکار دەبووایە دوای خوێندنێکی یەکدوو ساڵە، ماوەیەک دەست بە کار و خزمەت بکا ئینجا جارێکی دیکە بگەڕێتەوە سەر خوێندنەکەی. ئەو ڕۆژە، بە شوێن وتاری کرانەوەی کۆبوونەوەکەدا کەسانێک وەک نوێنەری هەرکام لە شارەکانی کوردستان دیاری کران. کاک سەلاحوددینی موهتەدی داوای لە من کرد ببم بە نوێنەری بۆکان، بەڵام گوتم بە بوونی خۆت و کەسێکی وەک دوکتۆر جەعفەری شەفیعی لێرە، من چ ڕایەم دەکەوێ ببمە نوێنەر و دیارە هەر نەمر دوکتۆر جەعفەری شەفیعیش کرایە نوێنەری شاری بۆکان، کە دواتر لقی زانستگەکەشی لە ژوورێکی ژاندرمەریی پێشووی بۆکان لەسەر قوڵلە دامەزراند. سەبارەت بە ئەزموونی

زانستگەی کوردستانیش لە دەرفەتێکی دیکەدا بابەتێک دەنووسم.

**

ئەوەی لێرەدا باسی دەکەم مەسەلەی دووهەم لەو چوار بابەتەی سەرەوەیە، واتە کۆبوونەوەی مامۆستایان و پسپۆڕانی پەروەردەی کورد لە مەهابادە بۆ داڕشتنی بەرنامەی دەرس گوتنەوە و نووسینی کتێبی کوردیی قوتابخانەکانی کوردستان.

هۆکاری باسەکەش ئەوەیە لەم ڕۆژانەدا برادەرێکی گەلێک خۆشەویست کۆپیی ڕەشنووسێکی بۆ ناردم کە کاتی خۆی بە هاوبیری و هاوفکریی چەند کەس لە مامۆستایانی قوتابخانەکانی بۆکان نووسیبوومان و پێشکەشی کۆبوونەوەکەمان کردبوو. من، کە هەرگیز بە بیریشمدا نەدەهات بەڵگەنامەیەکی ئەوتۆ بەدەست کەسێکەوە مابێ، بە دیتنی سەرسام بووم و دەسبەجێ بڕیارم دا بڵاوی بکەمەوە. دۆزرانەوەی بەڵگەکە هاوکات بوو لەگەڵ «جەژنی زمانی کوردی» و «سیمیناری نێونەتەوەیی زمانی کوردی» لە شاری ئامێدی باکووری وڵاتەکەمان و بڵاوبوونەوەی هەواڵەکەی لەسەر ماڵپەڕەکانی هەڤاڵانی باکوور و نەورۆز تیڤی و ڕۆژهەڵات/ بۆکان. ئیتر دەستم بزاوت و بابەتەکەم تایپ کرد و لێرەدا وێڕای ئەم سەرەتا کورتە، پێشکەشی دەکەم بە خەباتکارانی پێکهێنەری ئەو جەژن و سیمینارە گرنگە لە شاری ئامێدی قارەمان.

شێوازی کاری کۆبوونەوەکانی مەهاباد بەو چەشنە بوو کە سەرەتا کۆبوونەوەیەکی یەک ڕۆژە لە قوتابخانە یا ناوەندێکی فەرهەنگیی شار بەسترا و لەوێدا تاوتوێی مەسەلەی بەرنامەدانان بۆ دامەزراندنی سەرەتایەکی بەڕێوجێ بۆ خوێندنی کوردی کرا. ڕژیمی شایەتی ئێران ڕووخابوو، ساڵی خوێندنی ١٣٥٧-٥٨ کۆتایی هاتبوو و چاوەڕوان دەکرا لە ساڵی داهاتووی خوێندندا قوتابییەکان بە زمانی زگماکییان بخوێنن. بۆ ئەوەش دەبووایە سەرەتا دابمەزرێ و بەرنامە لەلایەک و کتێبی دەرسیش لەلایەکی تر ئامادە بکرێ. چاوەڕوانیی هیچ کوردێک ئەوە نەبوو کە دوای سەرکەوتنی شۆڕش و ڕووخانی نیزامی شاهەنشاهیش

منداڵەکانی بە فارسی دەرس بخوێنن. دوای کۆبوونەوەی یەکەم، پشوویەک درا بۆ ئەوەی نوێنەرانی شارەکانی کوردستان بگەڕێنەوە شوێنی خۆیان، لەگەڵ شارەزایانی بوارەکەدا ڕاوێژ بکەن و دوای دوو هەفتە بگەڕێنەوە مەهاباد بۆ ئەوەی زانیاریی هەموو لایەک بخرێنە سەر یەک.

هەروەها نامەیەکی فەرمی لەلایەن ئیدارەی فەرهەنگی مەهابادەوە بۆ ئیداراتی فەرهەنگی هەموو شارەکانی کوردستان لە ماکۆوە تا کرماشان و ئیلام نێردرا و داوای بەشداری و ئامادەبوونیان لە کۆبوونەوەی دوو هەفتە دواتر، لێکرا. ئەوەندەی لە بیرمە نوێنەرانێک تا شاری سنەش هاتنە دانیشتنی دوایی، بەڵام لە کرماشان و ئیلامەوە هیچ هەواڵێک نەگەیشت، بە هەمان شێوە لە ورمێ و سەڵماس و خۆی و ماکۆشەوە. قورسایی کارەکان لە ناوچەی موکریان بوو.

ئەو دەم، ماهییەتی ڕژیمی کۆماری ئیسلامی وەک ئێستا بۆ خەڵک ڕوون نەببۆوە و زۆر کەس هێشتا هیوایەکی بە ئاوڕدانەوەی بەرپرسان لە خواستی گەلی کورد بۆ ئازادی و دێموکراسییەت و خودموختاری هەبوو. ئەو گەشبینییە، لەو بەڵگەنامەیەشدا بەڕوونی دەردەکەوێ کاتێ باس لەوە دەکا کە نوێنەرانی کۆبوونەوەکە بچن بۆ وەزارەتی پەروەردە لە تاران، داوای چاپی کتێبی دەرسیی کوردی و دانانی کۆرس و ڕاهێنانی مامۆستایانی کورد بکەن. ئەمڕۆ بەڕوونی دەزانین کە بەجێهێنانی ئەو خواستانە لە خەسڵەتی کۆماری مەلاکاندا نەبوو و نەک هەر ئەوانە بەڵکوو سەدا یەکی ئەو خواستانەشیان جێبەجێ نەدەکرد.

بەڵگەنامەکە، لەلایەنێکی دیکەشەوە جێگەی سەرنجە، ئەویش ئاشتیخوازیی نووسەرانی و دووربوونیانە لە توندوتیژی و هەنگاوهەڵێنانە بەپێی مەنتیق و حیساب: پەروەردە بە زمانی کوردی لە پۆلی یەکەم و دووهەمەوە دەست پێ بکا، هەنگاوبەهەنگاو،ساڵی یەک پۆل بچێتە پێشەوە هەتا کۆتایی دەبیرستان؛ خوێندن لە پۆلەکانی سەرەوەتر بە فارسی درێژە پەیدا بکا و بە ماوەیەکی ١٢ ساڵە، لە سەرجەمی پۆلەکاندا ببێتە کوردی؛ مامۆستایانی غەیرە کورد بمێننەوە و چەند پێشنیاری دیکەی لەو چەشنە. ئەو خواستانە بەڵگەیەکی ڕوونن بۆ ئەو ڕاستییەی

کە گەلی کورد ئاشتیخواز بوو، شەڕی نەدەویست و مەلاکانی حاکم بەزۆر شەڕیان بەسەردا سەپاند. ئەو خواستە مەنتیقی و هێمنانەیە لەکوێ و شەڕخوازی لەکوێ؟

پێشنیارەکان لاوازییشیان کەم نییە. یەک لە لاوازییەکان، بایەخ نەدانی پێویستە بە مەسەلەی زاراوە کوردییەکان و ئەو پرسەی کە بۆ نووسینی کتێبی دەرسیی منداڵان دەبێ کەڵک لە چ زاراوەیەک وەربگیرێ. بەڵگەنامەکە بە سووک و سانایی دەڕوانێتە ئەو مەسەلە گرنگە و بە دووسێ ڕستە، پێشنیار دەکا زاراوەی سۆرانی ببێتە زاراوەی دەرسیی قوتابخانەی هەموو منداڵێکی کورد، ئەوەندە و هیچی تر، بەڵام ئێستا و بەگوێرەی ئەزموونەکانی باشووری کوردستان، دەزانین کێشەکە وا بە هاسانی چارەسەر ناکرێ و منداڵە کوردی ئیلام تا ماکۆ ناتوانن هەموو پێکەوە بە زاراوەی سۆرانی بخوێنن. کارەکە یا لە ڕێگەی بنیاتنانی زمانێکی یەکگرتووی پێکهاتوو لە هەموو زاراوەکانەوە پێکدێ یا لە ڕێگەی قبووڵی دوو خەسلەتی و سێ خەسلەتی بوونی زمانی کوردییەوە گونجاو دەبێ، کە تێیدا زارۆکی ناوچەکانی باشوور و باکووریش بە ڕادەی نێوەڕاستی کوردستانی ڕۆژهەڵات مافی خوێندن بە زمانی زگماکییان پێدەدرێ.

ئەوەی ڕاستی بێ، ئەو بەڵگەنامەیە بە دەسخەتی من نووسراوەتەوە و هەر منیش لە کۆبوونەوەی دووهەمی مەهابادا خوێندوومەتەوە، بەڵام نێوەرۆکەکەی تەنیا هی من نییە. ئێمە سێ یا چوار مامۆستا و مودیری قوتابخانەکانی بۆکان بووین کە بەشداریی کۆبوونەوەکانمان دەکرد و لە گەڕانەوەی بۆکاندا لەگەڵ ژمارەیەک مامۆستایانی پۆلی یەکەمی سەرەتایی و خەڵکانی شارەزای تر دانیشتین و ئەم پێشنیارانەمان لە زمان ئەوانەوە هێنایە سەر کاغەز. وەک لە نموونەیەکی دەسخەتەکەشدا دەبیندرێ، گەلێک بابەت گوتراون و پاک کراونەتەوە یان چاک کراون، ئینجا بە پاکردەیەکیان براوەتە دانیشتنی سەرەکی کۆبوونەوەکەی مەهاباد. لە بیرمە کاتێ گەڕاینەوە مەهاباد، هیچ لایەنێکی دیکە جگە لە ئێمە، پێشنیارێکی نووسراوی ئامادە نەکردبوو، ئەوەش بەواتای بەشداری نەکردن یان کەمتەرخەمیی کەسانێک یا لایەنێک نەبوو، لە بیرمە کاک فاتح شێخولئیسلامی دوابەدوای خوێندنەوەی پێشنیارەکانی ئێمە دەستی

بە قسە کرد و گەلێک پسپۆڕانە لە نێوەرۆکی کتێبە دەرسییەکان دوا، بابەتێک کە ئێمە تەنیا ئاماژەمان پێکردبوو، ئەو بەباشی شییکردەوە و داوای گرنگایەتی پێدان بەنێوەرۆکی کتێبە دەرسییە کوردییەکانی کرد.

لە کۆتاییدا دەقی پێشنیارەکان بەبێ دەستێوەردان دەنووسمەوە و سپاسی هەموو ئەو کەسانە دەکەم کە ئامادەیان کرد. هەروەها سپاسی ئەو دۆستە خۆشەویستەش دەکەم کە لە هەموو ئەو ماوەی ٣٢ ساڵە پڕ تەنگوچەڵەمەدا ئەو لاپەڕانەی «دوور لە چاوی چەتە» لای خۆی پاراستووە و لەم ڕۆژانەدا بۆ منی ناردوون.

ئەوەش دەقی بێگۆڕانکاریی پێشنیارەکان کە من تایپم کردوون. سەرەتایەک کە بۆ پێشنیارەکان نووسراوە، هی ئەو سەردەمەیە و ئاواتە سیاسییەکانی هێڵێکی فکریی تایبەتی ئەو ڕۆژانەی بەئاشکرا تێدا دەبیندرێ. دەبێ سەرەتاکە لەلایەن ئێمە، چەند کەسی ئامادەکاری پێشنیارەکانەوە نووسرابێ و دیارە ڕوانگەی هەموو ئەو مامۆستایانە نەبووە کە قسە و دانیشتنمان لەگەڵ کردن. لە نووسینەوەیاندا، دەسکاریی بابەتەکانم نەکردووە:

پێشنیاری نوێنەرانی شاری بۆکان بۆ کۆبوونەوەی مامۆستایان و پسپۆڕانی فێرکردن و پەروەردەی کوردی

ئێمە بەشێک لە مامۆستایانی قوتابخانەکانی بۆکان، بڕوای بەهێز و باوەڕی بەتینی خۆمان بە داهاتووی ڕووناک و ڕۆشنی گەلانی زەحمەتکێش و مافخوراو دەردەبڕین. ئێمە باش دەزانین کە گەلانی چەوساوە سەرەڕای وەزع و حاڵی شپرزەی ئێستایان، دیمەنی داهاتوویەکی پڕ لە خێر و بەرەکەت و ژیانێکی ئینسانییان لەبەرچاوە، ژیانێک کە مافە ڕەواکانی مرۆڤی تێدا بەرچاو بگیرێ و ئابووری و ڕامیاری و زانست و هونەر چەکێ دەبن نەک بەدەست چەوسێنەرانەوە، بەڵکوو لەسەر کەلەی گڵاوی ئەوان و هەموو خوێنمژ و پێشێلکەرێکی مافی ئەوان ڕادەگیرێن، کە داگیرکەر و چەوسێنەر و ملهوڕان بن.

بەڵام ئێمە ئەوەش دەزانین کە ئەو دیمەنە جوان و پاکە، سووک و هاسان

نایەتـە بەرچـاوی گەلان و وەلانانـی ژیانی نابەرانبـەر و تووڕهەڵدانی هەلومەرجی ژیانـی چینایەتـی و پێکهێنانـی جیهانێکی ئەوتۆ کە «ئازادە بـە کامی دڵ بگا» و حەق دیلی ناحەق نەبێ، بە خەباتی شـێلگیر و شۆڕشـی بنەڕەتیی زەحمەتکێشـان و چینە چەوساوەکان پێکدێ.

گەلـی کـورد وەک گەلێکی مافخوراو و زۆرلێکراو، هەمیشـە جێگای تەجروبە و ئەزموونی قانوونی گلاو و دژی مرۆڤانەی چەوسێنەر و پێشێلکەرانی مافی ئینسان بـووە و بەدرێژایـی مێـژوو لەژێر تەوژمی تونـدی جەزرەبـە و عەزیەتی زۆردار و ملهـوڕ و چەوسـێنەراندا شـانازیی بەربەرەکانـی و خەبـات و کۆڵنەدەریـی وەک میداڵێک بەسەر سینگییەوە هەڵاوەسیوە و بە جیهانی نیشان داوە.

کورد وەک گەلێک لە گەلانی ئێران، لە ڕاپەڕینی ساڵی ڕابردوودا بە هەموو هێز و توانایەوە تێکۆشی تا دامودەزگای پاشایەتی و سەرمایەداریی وابەستە تێکبڕووخێ و بچێتە گۆڕەوە، بەڵام بەداخەوە ئاوات و ئارەزووی وەدینەهات و ئێسـتاش کە پتر لە شـەش مانگ بەسـەر پێکهاتنی دەوڵەتی موەققەتی ئیسـلامیدا تێپەڕ دەبێ، بەشی کـورد هەر بێبەشـی و تانە و توانج و شـەڕ و ئـاوارە بوونە. ئەوانـەی وا دەزگای شایەتییان تاوانبار دەکرد کە مافی ڕەوای گەلەکانی ئێران دەنێتە ژێر پێ، ئێستەکانێ بۆخۆیان لە پێشـێلکردنی مافی گەلاندا گرەویان بردۆتەوە و دەسـتیان لە سـەلەفی داگیرکەر ئەستاندووە.

هـەر بـەو بۆنـەوە، ئێمـە دەزانیـن و متمانەمـان هەیە کـە چاوەنواڕیـی زیاتر بۆ دیتنـی لوتـف و مەرحەمەتـی دەوڵەتـی ئاغـای بـازرگان ڕەوا نییە. ئێمـە لامان وایە ئەگـەر دەوڵـەت بـڕوای بـە مافی گـەلان هەبووایە، لەمێـژ بوو جوابی موسـبەتی بە تەرحـی خودموختاریـی کوردسـتان دەدا و چـی دی وەختگوزەرانـی نەدەکرد. جا بۆیە ئینتیزاری زەمانێکی مەوهووم کە ئەوە خوایە بەڵکوو دەوڵەت لە کەری شەیتان پیـادە بـێ و هەقمان بداتێ، لە خۆفریـودان بەدەر هیچ نییە، خۆفریودانیش بۆ گەلێک کە لەسەر مافە ڕەواکەی خۆی سوورە، عەیبێکی زۆر گەورەیە.

ئەمجار دەمێنێتەوە ئەوەی چ کەردەن؟! جواب، جوابی هەوێردەیە بە بێچووەکانی:

بۆخۆمان!

ئێمە بۆ ئەوەی هەنگاوێکمان بەرەو ئەو مەبەستە هەڵگرتبێ، لە کۆبوونەوەیەکدا لە شاری بۆکان، تەنگوچەڵەمەی کارەکەمان خستە بەرچاو و تێکۆشاین تا چۆنییەتیی چارەسەرکردنی هەرکام لەو گیروگرفتانە، بەپێی توانا دەرببڕین و پاشان بۆ ڕەخنە و ئیسلاح پێشکەشی ئێوە نوێنەرانی ناوچەکانی سەرانسەری کوردستانی بکەین. ئێمە چاوەڕوانین بەرخوردێکی مەسئوولانەی لەگەڵدا بکەن.

پێشنیارەکانی ئێمە:

لەبەرەوەی کاری فێرکردن و پەروەردە، ئەرکی سەرشانی وەزارەتێکە هەر بەو نێوە؛ لەبەرەوەی خوێندن و نووسین بە زمانی کوردی پێویستی بە موافەقەتی وەزارەتی فێرکردن و پەروەردە هەیە؛ لەبەرەوەی ئامادە کردن و چاپی کتێب بە زمانی کوردی یا دانانی دەورەی ئامووزشی بۆ مامۆستاکان بە دەستووری وەزارەت و بە هاوکاریی ئیدارەکانی ناوچە دەکرێ؛

یەکەم وەزیفەی ئێمە، هەوڵدانە بۆ ڕەسمییەتبەخشین بە کارەکە.

ڕێگاحەلی مەسەلە:

ئەلف. تەبلیغ بۆ ڕاکێشانی سەرنجی خەڵک و ئامادە کردنی ئەفکاری عوومومی [لەڕێی] (ئیعلامییە، تراکت، سوخەنرانی، تەوجیهـ ...)؛

ب. ناردنی وەفدێک بە نوێنەرایەتی، بۆ وەزارەتی فێرکردن و پەروەردە بۆ جەلبی موافەقەتی ئەوان؛

ج. پێکهێنانی جەلەسەی موشتەرەکی ڕوئەسای ئیداراتی فێرکردن و پەروەردە کە لەم جەلەسەیەدا بەشدارن و دەرکردنی ئیعلامییەی موشتەرەک و داخوازی کردن لە وەزارەت بۆ قبووڵی ئەو حەقە ڕەوایە.

چارەسەرکردنی موشکیلی مامۆستایانی غەیرەکورد، بەتایبەت لە گوندەکاندا.

ڕێگاحەل:

الف. لەو شارانەی کە بۆیان دەگونجێ، بە ئاڵوگۆڕکردنی جێگای مامۆستاکان، کارێک بکەن کە هەموو دەرسوێژێکی پلەی هەوەڵ و دووهەمی سەرەتایی

کورد بن و مامۆستای تورک و فارس ڕەوانەی کەلاسی ژوورتر بکرێن؛

ب. بۆ ناوچەکانی شیمال، واتە دەوروبەری ورمێ و سەڵماس و خۆ و ماکۆ، هەروەها وڵاتەکانی جنووب وەک دەوروبەری کرمانشا و سونقوڕ و ئیلام و سەرپێڵی‌زەهاو، لە ناوچەکانی دیکەوە مامۆستای داوتەڵەب بنێردرێ.

هاوکاریی ئیداراتی فێرکردن و پەروەردە لە سەرانسەری کوردستانا بۆ بەڕێوەبردنی بەرنامەکە پێویستە، چونکوو دەرسەکان دەبێ لە بەرنامەی ڕەسمیی وەزارەت‌دا بگونجێن و لە کارنامە و دەفتەری ئیمتیحانات‌دا نێو ببرێن و بۆ پۆلی یەکەم و دووهەمی سەرەتایی تەنانەت کارنامەی کوردی چاپ بکرێ.

ڕێگاحەل:

سەرۆکانی ئیداراتی فێرکردن و پەروەردە بە یارمەتیی کاربەدەستانی فێرکردنی هەموو ئیدارەکان کە لەو کۆبوونەوەیەدا حزووریان هەیە، بەیانییەیەکی تێکڕایی دەربکەن و لەگەڵ ڕاگەیاندنی موافەقەتی خۆیان بۆ ئەو کارە گرنگە، ڕەسمەن لە وەزارەتی فێرکردن و پەروەردە داخوازی قبووڵ کردنی بەرنامەکە بکەن.

چۆنییەتیی دەرس خوێندن لە قوتابخانەکان‌دا، کە گرنگترین باسی ئەم کۆبوونەوەیەیە؛

پێشنیارەکانی ئێمە:

ئەلف. پێکهێنانی کومیتەیەک بەناوی کومیتەی تەئلیف؛

ب. کتێبی «خوێندنەوە»، حیساب و علووم لە پۆلی یەکەم و دووهەمی سەرەتایی‌دا بە کوردی بنووسرێ و چاپ بکرێ و لە ساڵی تەحسیلیی داهاتوودا لە هەموو ناوچەکانی کوردستان ببنە کتێبی ڕەسمی؛

ج. بۆ ئەو قوتابییانەی وا ئەمساڵ دەچنە پۆلی دووهەمی سەرەتایی، نامیلکەیەکی چکۆلە بنووسرێ و دەرەتانیان بدرێتێ لەگەڵ ئەلفوبێی کوردی‌دا ئاشنایی پەیدا بکەن و دوای مانگێک یا دوو مانگ بەپێی پێویست، دەستبەکاری خوێندنی دەرسی پۆلی دووهەم بە کوردی بن؛

د. قوتابییانی پۆلی ژوور دووهەمی سەرەتایی، درێژە بە خوێندنی خۆیان بە زمانی فارسی بدەن، بەڵام هەفتەی یەک‌دوو تا چوار سەعات دەرسی کوردی

بخوێنـن کـە بریتی دەبێ لە خوێندن و نووسـینی کوردی، مێـژوو، جوغرافیا و ویژە و هونەری کوردی؛

پێشنیاری ئێمە:

کتێبـی تایبـەت بـۆ پۆلەکانی سـەرەتایی ژوور دووهەم و مەدرەسـەی ڕاهنمایی تەحسیلی و دەبیرستان بنووسرێ و لە چاپ بدرێ؛

هـ. کتێبی پۆلی هەوەڵ و دووهەمی شەوانە (واتە «پیکار با بیسوادی») بە کوردی بنووسرێن و دەرس بگوترێنەوە؛

و. هەموو سـاڵێک بەرەبەرە، کتێبی یەک پۆل لە پۆلەکانی قوتابخانەی سـەرەتایی بگۆڕدرێ و بکرێتە کوردی تا پلەی ئاخری ناوەندی (واتە دەبیرستان)؛

ز. زمانی فارسی، وەک زمانی دووهەم لە پۆلەکانی دەورەی ڕاهنمایی تەحسیلی و دەبیرستان‌دا دەرس بگوترێتەوە.

ڕاهێنانی مامۆستاکان بۆ ساڵی تەحسیلیی داهاتوو؛

ڕێگاحەل:

ئەلـف. ئامادەکردنـی مامۆسـتاکانی پۆلـی ئـەوەڵ و دووهەمـی سـەرەتایی و هەروەهـا دەبیرانـی علوومـی ئینسـانی لـە دەبیرسـتان و ڕاهنمایـی، پێویسـتە دەورەی تەوجیهی و فێرکردنیان بۆ دابندرێ و ئیداراتی فێرکردن و پەروەردە مامۆستاکان مولزەم بکەن لەو دەورانەدا بەشدار بن؛

ب. وەزارەتی فێرکردن و پەروەردە بەو مامۆستایانەی وا لە دەورەکەدا بەشداری دەکەن ئیمتیاز بدا؛

ج چۆنییەتیی دەورەکان: کەلاسی تەوجیهی دەگونجێ بە یەکێ لەم دوو شێوانەی خوارەوە دابندرێ:

یەکـەم، مامۆسـتا کوردی‌نـووس و کوردی‌زانـەکان وەک مامۆسـتا قزڵجـی، مامۆستا هێمن، مامۆستا هەژار و ئەوانی دی، کەلاسێک لە یەکێ لە شارەکانی کوردسـتان دابنێـن. نوێنـەری موعەللیمانـی هەمـوو شـارەکان لـەو کەلاسـەدا بەشـداری بکـەن و پـاش گەڕانـەوە بۆ شـاری خۆیان موسـتەقیللەن کەلاسـی

فێرکردن بۆ مامۆستاکانی دیکە دابنێن؛

دووهەم، هەریەک لەو ئەساتیدەی وا نێومان بردن لە یەکێ لە شارەکان کەلاسی تەوجیهی پێکبهێنن و هەموو مامۆستاکانی شارەکە لەو کەلاسەدا بەشدار بن.

موشکیلەی زاراوەکانی زمانی کوردی

پێشنیاری ئێمە:

زاراوەی سۆرانی وەک زاراوەی ڕەسمی و ئەدەبی لە سەانسەری کوردستاندا پەسند کراوە. ئەو زاراوەیە ببێتە زاراوەی ئەسڵی بۆ نووسین و قسەکردن و ئامادە کردنی کتێبی دەرسی و لە زاراوەکانی دیکەش کەڵک وەربگیرێ.

موشکیلی ماڵی و بودجە:

تەئلیف و دانانی کتێب و چاپکردنیان بە تیراژ و تیعدادی زۆر و فرۆشتنیان بە قیمەتی کەم، بودجە و ئیمکاناتی ماڵی زۆری پێویستە:

ڕێگاحەل:

ئەلف. لە ڕابیتە لەگەڵ مەتلەبی هەوەڵدا، کە ناردنی نوێنەر بوو بۆ وەزارەتی فێرکردن و پەروەردە، ئەم مەسەلەیەش قابیلی تەرح و حەلل و فەسڵە. نوێنەران دەبێ سەرنجی وەزارەت ڕاکێشن بۆ لای ئەوەی کە لەجیاتی چاپی کتێب بۆ کوردستان، ئیجازە بدەن ئێمە خۆمان مەتنی کتێبەکان بنووسین و ئەوان بۆمان لە چاپ بدەن؛

ب. ئەگەر وەزارەت بیەوێ ئینقلابی عەمەل بکا، جوابی ئەو خواستە ڕەوایە موسبەت دەبێ؛

ج. بەڵام ئەگەر بەپێچەوانەی ئینتیزاری ئێمە، وەزارەت حازر نەبوو ئەو کارە وەئەستۆ بگرێ، لە تەریقی هاوکاری و یارمەتیی خەڵکەوە بودجەی لازم تەئمین بکرێ؛

د. چاپخانەیەک یا چەند چاپخانە کە بتوانن کاری ئۆفسێت و حرووفچینی ئەنجام بدەن، ئەو کارە دابین بکەن.

بەڕێوەبردنی کارەکان:

پێشنیار دەکەین شووڕایەک بەنێوی هەیئەتی ئیجڕایی بۆ بەڕێوەبردنی تەسمیماتی ئەم کۆبوونەوەیە پێکبێ. هەیئەتی ئیجڕایی لە نوێنەرانی هەموو شارەکان[ی کوردستان] پێکدێ و چەند کومیتەیەک بۆ ئیجڕای بەرنامەکان ڕێکدەخا:

ئەلف. کومیتەی تەئلیف بۆ دانانی کتێب و ڕاگەیشتن بەنێوەرۆکی کوردانە و شۆڕشگێڕانەیان؛

ب. کومیتەی فێرکردن بۆ دانانی شێوازی دەرسگوتنەوەکان؛

ج. کومیتەی ئامادەکردنی ئەفکاری عمومی؛

د. کومیتەی ماڵی و تەداروکات بۆ ئامادەکردنی وەسایلی ماددی و بودجە و جێگا و ڕێگا؛

هـ. کومیتەی ڕەوابیتی عموومی بۆ بەرقەراریی تەماس لەگەڵ وەزارەتخانە و ئیدارات و ڕۆژنامەکان و حیزبە سیاسییە پێشڕەوەکان.

پەیامی پێشنیاری کۆبوونەوە[کان].

ئـەوەش نموونەیەک لە لاپەڕەکانی ڕەشنووسـی پێشـنیارەکان بەبێ دەسـکاری. تەنیا وشەی «پلە»م کردۆتە «پۆل»!

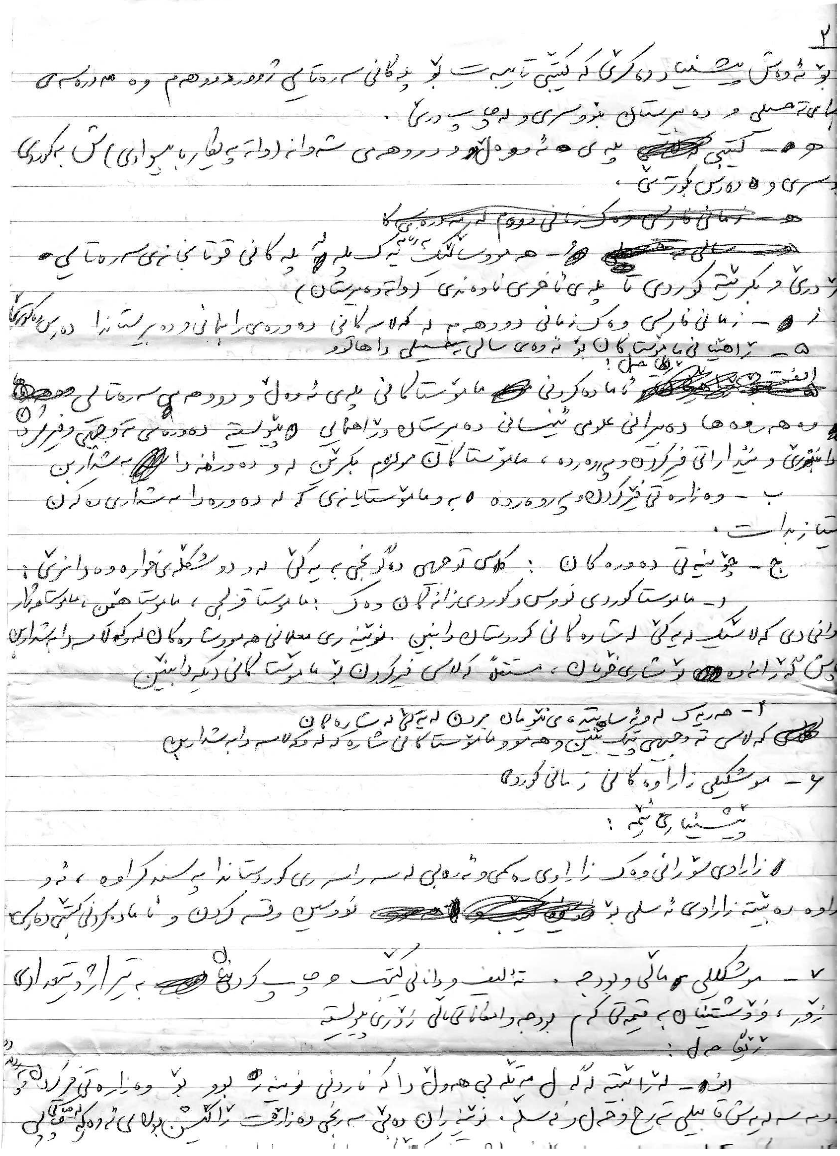

ڕووداوە مێژوویی‌یەکان

بریتییـە لـە ئاوڕدانەوەیەک لە هەنـدێ ڕووداوی مێژووی لە بۆکان و ناوچەکـەی؛ ئاماژەکردنە بە هەندێک ڕووداوی بۆکان و ناوچەکەی لە سـەدەی نۆزدەهەم و بیسـتەمدا هاوڕێ لەگەڵ بۆچوون یان هەواڵ و پێشـنیارەکانی خۆم. مێژووی نووسـراوی بۆکان بەگشـتی سەردەمی سەردارەکان (سـەرەتاکانی سەدەی نۆزدە تا نێوەڕاستەکانی سەدەی بیستەم) و دوای ئەوان دەگرێتەوە.

ڕووداوەکانی بۆکان

ئەرکی هەرە گرنگی ئەم زنجیرەوتارە ڕوونکردنەوە و دەرخستنی ڕووداوە مێژووییەکان و ناساندنی سەرچاوەیە سەبارەت بە ڕووداو و کەسایەتییەکان لە بۆکان و دەوروبەری. ئەم کارە، تەنیا بە ناساندنی کتێب و گۆڤار ناگاتە ئەنجام، بەڵکوو لە درێژەیدا دەبێ ڕۆژمێرێکی بە بەڵگە لە ڕووداوەکان پێکبێ کە بەگوێرەی ئەو، هەودای ڕووداوە مێژووییەکانی بۆکان بە یەکەوە ببەسترێن و دواتر، شوێن یا شوێنگەلی بەتاڵی نێوانیان بە هیممەتی هیممەتداران پڕ بکرێتەوە. بۆ ئەم کارە دەبێ هەر لە سەرەتای دیرۆکەوە تا ئەمڕۆ، هەموو ئەو شوێنە ڕووناکانەی وا لە مێژووی ناوچەکەدا هەن، دەسنیشان بکرێن و سەرچاوەیان بناسێنرێن.

بۆ نموونە، هەر زانیارییەکمان لە ژیار و ژینگە و دۆخی ئابووری ـ سیاسیی ناوچەکە لە سەرەتاکانی دیرۆکەوە هەیە بەگوێرەی لیستەیەک بنووسرێن، ئینجا حکوومەتەکانی وەکماننا و ئیزیرتووی پێتەختیان لە نزیک قەڵایچی، بناسێنرێ، پاشان حکوومەتی ماد و گرد و قەڵای زۆری نێوشار و گوندەکانی دەوروبەری، ئینجا سەردەمی ئەشکانی و ساسانی و پاشان عەرەب. لە پەیوەندیی ئەشکانییەکان و پێش ئەواندا مێژووی گردی بۆکان و لە پەیوەندیی ساسانیاندا مێژووی تەختی سولەیمان و ناوچەی هەوشار و فەیزوڵلابەگی بناسێنرێ. ئینجا موغول و دوای ئەوان هاتنی تورکان بۆ ناوچەکە و سەردەمی سەفەوی و قاجار و...

لە ئامادەکارییەکی ئەوتۆدا، بۆ نموونە دەبینین سەردەمی نێوان ماد و ئەشکانی بەتاڵ دەمێنێتەوە و بە هەمان شێوە بۆشایی نێوان هێرشی عەرەب و هرووژمی موغول دەردەکەوێ، کە دواتر دەگەڕێمەوە سۆراغی ئەم بەشە.

قۆناغەکانی دواتری ژیانی ناوچەکە زیاتر و بەرچاوترن و ئاشکرایە سەرچاوەی زیاتریشیان بۆ دەست دەکەوێ، بۆ نموونە،

- ساڵی ١٨٨٠ و ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدیللای شەمزینی و هاتنی شێخ عەبدولقادری کوڕی بۆ موکریان و...
- ساڵی ١٩٤٦ و دامەزرانی کۆماری کوردستان، هەڵکرانی ئاڵای کوردستان لە شار و گوندەکانی دەوروبەر، دامەزرانی چاپخانە لە بۆکان، دەرچوونی گۆڤاری هەڵاڵە، ڕووخانی کۆمار، ئیعدامی خەباتکاران و...
- ساڵی ١٩٥٣ و حکوومەتی میللیی دوکتۆر موسەددیق، ڕاپەڕینی جووتیارانی ناوچەی فەیزوڵڵابەگی، خەباتی خەڵکی شار دژ بە دەرەبەگ و ئاغاوات، تێکشکانی ڕاپەڕین، گیران و شاربەدەر بوونی خەباتکاران دوای کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژ و...
- ساڵی ١٩٧٩ و شۆڕشی گەلانی ئێران، ڕاپەڕینی خەڵک، خۆپیشاندان، شەهیدبوونی لاوان، ڕووخانی سیستەمی پادشاهی، شەڕ و پێکدادانی هێزی پێشمەرگە لەگەڵ پاسداران و بەسیجی، گیرانەوەی شار لەلایەن حکوومەتەوە، وتوویێژ لەگەڵ دەوڵەت، ئیعدامی خەباتکاران، شەڕی نێوان پێشمەرگەکانی کۆمەڵە و دێموکرات، شەڕی عێراق و بۆمبارانی شار لەلایەن حکوومەتی سەددامەوە و...

وەک دەبینین هەرکام لەو بڕگانە دەیان و هەندێک جار سەدان ڕووداوی تێدا ڕووداوە، کە دەبێ یەکیەک دەسنیشان بکرێن و لەوەش گرنگتر، سەرچاوەیان بۆ بناسێنرێ.

لە پاڵ ئەو ڕووداوە مێژووییانەدا، دەبێ سۆراغی کەسایەتییە ناودارەکانی بۆکان و ناوچەکە بگیرێ و لەوانە، شاهان و دەسەڵاتدارانیماننا و ماد و ئەوانەی وا لە مێژووی ناوچەکەدا دەورێکیان بینیوە، هەتا سەردەمی ئەمڕۆ. هەروەها زانا و ئەدیب و هونەرمەند و شاعیرانێک کە ناسراو بن و بکرێ بابەتیان لەسەر بنووسرێ، هەر لە کۆنەوە تا ئێستا و بۆ هەر کام لەو کەسانەش دەبێ هەوڵ بدرێ ڕۆژی لەدایکبوون و مردن، ناوی کتێب و بەرهەم و گەلێک شتی تریان ڕوون بکرێنەوە.

سەردار عەزیزخان

عەزیزخانی سەردار (۱۷۹۰-۱۸۷۰) بە یەکەم سەرداری بۆکان دەژمێردرێ. سێ سەرداری دوای ئەو کوڕ و نەوە و نەتیجەی بوون. لە ماڵپەڕی سیروانی هەفتانەدا وتارێکی فارسی بەو ناوە بڵاوبۆتەوە:

جایگاه سردار عزیزخان مکری در تاریخ قاجاریه

کە ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکانیش ڕایگواستووە و بڵاوی کردۆتەوە. نووسەری وتارەکە، کاک فەرەیدون حەکیمزادە، پێگەی سەردار عەزیزخانی لە دەسەڵاتدارییەتی قاجارەکان و دامودەزگای حکوومیی ناسرەددین‌شادا خستۆتە بەر لێکۆڵینەوە. سەرچاوەکانی کاری نووسەر بەگشتی هەر ئەوانەن کە ناسیاوی هەموو لایەکن، بەڵام ئاماژە بە هەندێک لایەنی ژیانی سەردار کراوە، کە جێگەی سەرنجن. ئەرکی نووسەر بۆ ناساندنی گەورەپیاوێکی سیاسی ـ سپایی کورد بە نەوەی تازە و بە بێگانەی داگیرکەر، جێگەی ڕێزی تایبەتە. ئێمە پێویستمانە خۆمان و مێژوو و ئێستامان بە گەلانی دراوسێ و بێگانانی تر بناسێنین و هەر بۆیەش نووسین بە فارسی و عەرەبی و تورکی و زمانانی ئوروپی سەبارەت بە ئەدەب و مێژووی گەلەکەمان کارێکی بەسوودە.

لەو بابەتانەی کە کاک فەرەیدون باسی کردوون، یەکیان ئەوەیە «قرةالعین» کەڵەژنی ناوداری مێژووی ئێران لەلایەن فەڕاش و داردەستی عەزیزخانەوە کوژرابێ. نووسەر سەرچاوەی ئەم باسەی بە سایتی ویکی پیدیا ناساندووە. من ئەو ڕاستییەم نەدەزانی، بەڵام دەمزانی کە سەردار ڕاستەوخۆ چووبووە شەڕی بابییەکانی زەنجان و چەهریق.

هەروەها نووسەر چەند خاڵێکی دیکەی بۆ ژیانی سەردار عەزیزخان دەسنیشان کردووە کە جێگای سەرنجن:

۱. سەردار کوڕێکی بووە بەناوی عەلیخان کە لە تاران ژیاوە و لە کاروباری

ئاسایشـی ئـەو دەمـی تاراندا بـووە. ئێمە دەزانیـن کوڕێکی سـەردار کە ناوی سەیفەددینخان بووە گوندی سەدرابادی ئاوەدان کردۆتەوە و پلەی سەرداری موکریی هەبووە، بەڵام من هەواڵێکم لە کوڕی دیکەی سەردار بەناوی عەلیخان نەبوو.

۲. سەردار عەزیزخان لە تایفەی «مرادبەگی» بووە.

۳. بۆکانی بە قەرزوقۆڵە و بە فێڵوتەڵەکە کڕیوە.

۴. زاوای ئەمیرکەبیری سەرەکوەزیرانی ناسرەددینشا بووە.

۵. ئەمیرکەبیـر، پێـش ئـەوەی ڕەگـی لێبـدەن و بیکـوژن، گوتوویەتـی دوای مـن کەسێک هەیە کە ئێران بتوانێ ئاوەدان بکاتەوە، ئەویش عەزیزخانی سەردارە.

۶. مـن لـە هیـچ سـەرچاوەیەکدا نەمدیتبـوو کە عەزیزخـان شـاعیر بووبێ و بە فارسی شێعری گوتبێ، ئەویش شێعری وا ناسک و جوان کە لەگەڵ کەسایەتیی سـپایی ئەودا نایەتەوە. هەروەها نەمدەزانی ناسـناوی شێعریشی هەبێ ئەویش «موکری» بێ:

عشـــق را پایان نباشـــد، موکریا خاموش باش!
راویـــان در ایـــن حکایت بس روایـــت کرده‌اند

عەزیزخان و بابییەکان

بزووتنــەوەی ناســراو بــە «بابیگــەری» لــە ئێــران، بزووتنەوەیەکــی عەدالەتخــواز و بەگوێرەی ڕێبازە سیاســی ـ کۆمەڵایەتییەکەی، پێشــکەوتنخواز بوو. بنەمای باوەڕی ئایینی بابییەکان بۆچوونەکانی شــێخ ئەحمەدی ئەحســایی (کە ســاڵی ١٢٤١ی کۆچی مردووە) و سەید کازمی ڕەشتی (کە ساڵی ١٢٥٩ی کۆچی مردووە) بوو، بەڵام میرزا عەلی محەممەدی شــیرازی (١٢٣٥ـ ١٢٦٦/ ١٨١٩ـ١٨٥٠) چەند هەنگاو لە هەڵوێســتی ئــەوان بەرەوپێــش چــوو و ســەرەتا خۆی بــە «باب»، واتــە دەروازەیەک بــۆ ئیمامی زەمــان ناســاند، ئینجــا باســی ئــەوەی کرد کە خــودی ئیمام بێ و لــە ئەنجامدا وەک پێغەمبەرێک خۆی نواند کە خاوەنی کتێب و ئایین و ڕێبازی ســەربەخۆیە و ســەری خۆی لەو ڕێگایەدا دانا.

لایەنگرانــی بــاب دوای مردنــی بــوون بــە دوو فیرقــەوە (ئەزەلــی و بەهایــی) و وەک دەزانیــن، لــە درێژەی کاردا ئەزەلییەکان کەم‌وزۆر لەنێو چوون و ئێســتا تەنیا بەهایی‌یــەکان لەســەر ڕێبــازی ئایینــی بــاب مــاون، کە ئاشــکرایە لە باری سیاســی ـ کۆمەڵایەتییــەوە گەلێــک لــەوان جیــاوازن و ئــەو ڕۆحــی خەبــات و بەربەرەکانییەی ســەردەمی بابیــان تێــدا نەماوە و بەگشــتی لە سیاســەت دوورەپەرێــزن. بابییەکانی سەردەمی باب وا نەبوون، ئەوان بە قەڵەم و قەدەم دژ بە هەندێک دیاردەی دزێوی سیاســی لە ئێرانی ســەردەمی ناسرەددین‌شای قاجار (١٨٣١ـ١٨٩٦) دەجووڵانەوە و خۆیان لە هەندێک قەڵادا حەشار دەدا و چەکدارانە لەگەڵ سیستەمی حاکم شەڕیان دەکرد.

یــەک لــە ڕوخســارە ناســراوەکانی ژیانــی عەزیزخانــی ســەردار دژایەتی‌کردنی بابییەکان و شــەڕ و لێدانی ئەوانە. بەگشــتی کەمتر کەســێک لە ســەردەمی قاجاردا هەبــووە ئەوەنــدەی عەزیزخــان دەســتی بە خوێنی بابییەکان ســوور بووبــێ. دیارە عەزیزخــان ئــەم کارەی وەک ئەرکــی حکوومــی بەڕێــوە دەبــرد و وەک ســەرداری

هەموو سپای ئێران، سیاسەتی دەرباری ناسری و خواستی ڕووسیای قەیسەری دەبردە پێشەوە، کە ئەوانیش لە بزووتنەوەی بابییەکان ناڕازی بوون و چالاکییە سیاسییەکانی ئەوانیان دژ بە دەرباری قاجاری داردەستی خۆیان دەدیت. ئەوەندەی من بزانم عەزیزخان لایکەم لە دوو شەڕ و لێدانی بابییەکاندا بەشداریی ڕاستەوخۆی کردووە و لە هەردووکیاندا گەمارۆی قەڵاکانی داون، خەڵکەکەی بە زۆر یا بە فێڵ لە قەڵا هێناوەتە دەر و بەکۆمەڵ کوشتوونی؛ یەکیان قەڵای زەنجان و ئەویتریان قەڵای چاری (چەهریق) هەر ئەو گوندەی کە دواتر بوو بە پێگەی خەباتی سمکۆ. لە مێژووی ئێراندا شەڕی قەڵای چاری بە دوایین شەڕی شێوازی کۆن، واتە قەڵانشینی و قەڵاگیری ناسراوە و دوای ئەوە ئیتر هیچ شەڕێک بەو شێوەیە لە خاکی ئێراندا نەکراوە.

سەبارەت بە «بابیکوژی»ی سەردار عەزیزخان گەلێک سەرچاوە هەن کە من لە درێژەی ئەم وتارانەدا دەیانناسێنم، بەڵام سەرەتا، بە کتێبی «شیخیگری، بابیگری» نووسراوەی «مرتضی مدرسی چهاردهی» دەست پێدەکەم. ئەم کتێبە گەلێک بێسەروبەرە و بێشێوازە و زیاتر لە کەشکۆڵ دەچێ تا لێکۆڵینەوە، بەڵام نووسەر لە بەشێکی کتێبەکەدا هەندێک بەڵگەنامەی وەزارەتی دەرەوەی ڕووسیای قەیسەریی لە پەیوەندیی باسەکەدا هێناوە کە باس لە ڕوانگەی ڕووسیا سەبارەت بە بزووتنەوەی بابییەکان دەکەن. بەڵگەنامەکان لە کتێبی «بزووتنەوەی بابییەکان لە ئێران» نووسراوی ئیڤانۆف وەرگێڕاون کە سەرچاوەیەکی جێمەتمانەیە و دەبێ بۆ ئەم باسە تایبەتە سەیر بکرێ. من لێرەدا هەڵبژاردەی بەڵگەنامەی ژمارە ١٧ و ١٩ دەهێنمەوە (لاپەڕە ١٨٦ ـ ١٨٨) لە کتێبەکەی «مدرسی چهاردهی»:

بەڵگەی ژماە ١٧

فایلی ژمارە ١٣٤، تاران ١٨٥٠، لاپەڕە ٥٧٥ ـ ٥٧٩، ڕاپۆرتی باڵوێز داڵگۆرکی بەسناوین، تاران ١٨٥٠/٩/٢٣، ژمارە ٧٥.

«... وا نامەی غوەلامباشیی باڵوێزخانەکەمانتان بۆ دەنێرم کە هاوڕێ لەگەڵ عەزیزخان چۆتە زەنجان و لە نزیکەوە ڕووداوەکانی بینیوە:

ڕۆژی هەینی سێزدەی مانگ لە «سوڵتانییە»وە چووین بۆ زەنجان. حاکمی زەنجان ئەسلانخان و بەگلەربەگی تەوریز محەممەدخان و سەرکردە سپاییەکان هاتنە پێشوازیمان. ئاجودانباشی [واتە عەزیزخانی سەردار] بەشێوەی ناڕەزایەتی دەربڕین ڕووی کردە سەردارەکان و گوتی ئایا شوورەیی ناکەن پێنج مانگە دەوری مەلایەکتان داوە و هێشتا نەتانتوانیوە بیگرن؟ من سبەینێ مەجبووری دەکەم خۆی بەدەستەوە بدا. ئاجودانباشی نامەیەکی ناڕەزایەتیی نارد بۆ مەلا محەممەد[عەلی] و بەهۆی ڕاپەڕینی دژ بە شاوە سەرکۆنەی کرد. پێی پێشنیار کرد لەگەڵیدا بچێ بۆ تاران و لەوێ لەلای شا و ئەمیر[کەبیر] داوای لێبووردنی بۆ بکا. مەلا محەممەدعەلی وەڵامی ئەرێنیی بۆ نەناردووە. عەزیزخانی ئاجودانباشی بۆ جاری دووهەم هەمان تەتەری ناردە لای و هەڕەشەی لێکرد ئەگەر خۆی بەدەستەوە نەدا، هەموو دارایی و ژنەکانی دەدرێنە سەربازانی دەوڵەت. مەلا محەممەدعەلی لە وەڵامدا گوتبووی: «من خۆم پادشام، هەرچیت لە دەست دێ بیکە.»... سەرەنجام ڕۆژی یەکشەممە عەزیزخان دوای ئەوەی بانگی ئازایەتیی بەگوێی سپاییەکاندا دا، فەرمانی هێرشی دەرکرد و هەموو تۆپەکان دەنگیان بەرز ببۆوە، بەڵام هەر ئەوەندەی سەربازەکان نزیک مەتەرێزی [بابییەکان] بوونەوە ١٠ سەربازیان لێ کوژرا و پاشماوەیان هەڵاتن. عەزیزخان بۆ جاری دووهەم فەرمانی هێرشی دا، بەڵام کاتێ لە ئاکامی شەڕ ناهومێد بوو، سواری ئەسپ بوو بە سەربازەکانی گوت دەبێ لە ماوەی دوو ڕۆژدا زەنجان فەتح بکەن و ئیتر لە شوێنەکە دوورکەوتەوە. دوای ڕۆیشتنی ئاجودانباشی سەربازەکان لە ترسان درێژەیان بە هێرش نەدا. لەم کاتەدا سێ بەش لە چوار بەشی شار بەدەست سەرباز و چواریەکی بەدەست مەلا محەممەدعەلییەوە بوو. هەموو ئەو ماڵانەی وا کەوتبوونە دەست سەرباز و سپا وێران ببوون و دار و تەختەیان سەرباز فرۆشتبوونی... لە ڕۆژی هاتنە ناو زەنجانەوە ٥٠٠ کەس کوژراون و زیاد لە ٢٠٠ کەس بریندارن، هیچ چادرێک نییە سەربازی برینداری تێدا نەبێ. هەموو ئەو بابییانەی وا دەگیران دەیانهێنانە بەردەم ئاجودانباشی و سەرباز دەیانکوشتن. لە کاتی سەفەردا لە هەر مەنزڵێک دیاریی

زۆریـان بـۆ ئاجودانباشـی دەهێنا لە ئێسـتر و شـاڵ و نەغدینە، بەگشـتی داهاتێکی زۆری کەوتە دەست.»

بەڵگەنامەی ژمارە ١٩

فایلـی ژمـارە ١٣٤، تـاران ١٨٥٠، ڕاپۆرتـی باڵوێـز داڵگۆرکـی بەسـناوین، تاران ١٨٥٠/١٠/٢٦، ژمارە ٨١.

«بابییـەکان بـە هەمـان توندوتیژیـی جارانـەوە خەریکی شـەڕن. بەگوێرەی ئەو زانیارییانەی وا لە زەنجانەوە هاتوون، سـەرتیپ فەڕڕوخخان [برای عەزیزخان (؟)] کـە لە کرماشـانەوە هاتبووە زەنجـان، بابییەکان گرتوویانە و ئاگریـان تێبەرداوە... بارودۆخـی نالەبـار وای کـردووە کـە شـا، دوو هەنگـی نوێ لەژێـر فەرمانی کوڕی عەزیزخاندا بنێرێتە زەنجان...»

سەرچاوەکان:

١. مرتضـی مدرسـی چهاردهـی، «شـیخگیری، بابیگری از نظر فلسـفه، تاریـخ و اجتماع»، کتابفروشی فروغی، تهران ١٣٤٥/ ١٩٦٦، فارسی.

٢. ایوانوف، م. س. «شورش بابیان در ایران، سال‌های ١٨٤٨- ١٨٥٢»، لینینگراد، نشریه و فەرهنگستان علوم، ا. ج. س.ش. جلد ٣٠، فارسی.

عەزیزخانی سەردار و قرةالعین

بابییەکان دیاردەیەکی نوێی کۆتاییەکانی سەردەمی فیئۆدالّیی ئێران بوون. شۆڕشی پیشەسازی و زێدەخوازیی دەسمایەداری و کۆلۆنیالیزمی ئوروپاییەکان دنیای هەژاندبوو. گۆڕانکاری و خواستی نوێکردنەوەی دیاردەی کۆن گەیشتبووە عوسمانی و ئێرانیش. نوێخوازەکان بەوەی هەبوو ڕازی نەبوون و هەوڵی نوێکردنەوەی لایەنی جیاجیای کۆمەڵگایان دەدا و بابییەکان بەئاشکرا دژ بە ئایینی ئیسلام وەستابوون و دەیانگوت ئامۆژگارییەکانی لەوە کۆنترن کە بتوانن چارەسەی کێشەی ڕۆژ بکەن و زیاد لە هەموو شت دژ بە ڕۆحانییەت و مەلایەتی وەک واسیتەی نێوان خودا و مرۆڤ وەستابوون و هەر ئەوەش بەتەنیا بەس بوو بۆ ڕق و کینەی لەبنەهاتووی «آیات عظام» و هاندانی حکوومەت و شەخسی ناسرەددینشای قاجار (١٨٣١- ١٨٩٦) بۆ کوشتنی عەلیمحەممەدی باب (١٨١٩- ١٨٥٠) و سەرکوت کردنی بابییەکان.

شتێکی سروشتییە کە سەردار عەزیزخانی موکری (١٧٩٠- ١٨٧٠)، وەک فەرماندەی کوللی قشوونی ئێران و دەستەڕاستی ناسرەددینشا، لە لێدان و کوشتنی بابییەکاندا دەوری تایبەتی گێڕابێ.

بەگوێرەی ڕاپۆرتی دالگۆرکی - بالّوێزی ڕووسیای تزاری لە تاران - عەزیزخان بە خۆی و کوڕەکەی و سەرتیپ فەڕڕوخخان (؟) و محەممەدخانی بەگلەربەگ و ٦هەزار سەربازەوە ماوەی ٦ مانگ لە شاری زەنجان شەڕی بابییەکانیان کرد هەتا مەلا محەممەدعەلی و ٣هەزار کەس بابی زەنجانیان کوشت و تاقیان لێبڕین (١).

هەروەها عەزیزخان دوابەدوای ڕووداوەکانی زەنجان، لە ئابلۆقەدان و کوشتنی ژمارەیەکی زۆری بابییان لە ماکۆ و قەلای چەهریق (چاری)، کە دواتر بوو بە ماڵ و دالّدەی سمایلئاغای سمکۆ، دەوری سەرەکی بینی.

بەلام وا هەیە گەورەترین پەلەی سەرشانی عەزیزخان، کوشتنی «فاتمەی

زەڕڕینتـاج زەکیەی بەرەقانی»، ناسـراو بـە «طاهرە قرةالعین» (١٨١٤ ـ ١٨٥٢)، کچی حاجـی مـەلا سـاڵحی قەزوێنـی بـێ. تاهیرە شـاعیر و زمانپـاراو و بوێـر و خاوەن بڕوایەکـی پتـەو بـە نوێخوازیی ژیانـی کۆمەڵایەتی بوو، بە شـێوەیەک کە بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئێران و ئیسلام و ناوچەکەدا حیجابی لە سەری خۆی فڕێدا (ساڵی ١٨٤٨)، بەڵام دوای تیرۆری سـەرنەکەوتووی ناسرەددینشـا و دەسپێکی کوشتاری بابییەکان، پاش ماوەیەک ژیان لە تاراوگەی بەغدا و کرماشان، بەپێی حوکمی شا و فەرمانـی عەزیزخـان لە تاران ئیعدام کرا. بەگوێرەی دەیان سـەرچاوە و یەک لەوان کتێبـی «بـە یـاد صدمین سـال شـهادت نابغـە دوران، قرةالعین»، کارەکـە بە حوکمی ناسرەددینشا و فەرمانی عەزیزخان بەڕێوە چوو.

کەڵانتـەری تـاران، قرةالعیـن دەنێرێتـە لای عەزیزخان لە باغی ئێلخانی (شـوێنی ئێسـتای بانکـی میللیی ئێران لە شـەقامی فیردەوسـیی تـاران)، ئەویش دەسـرەیەک فڕێدەداتـە بەردەم یەکێک لە سـوارەکانی خۆی بەواتـای ئەوەی بچێتە ئەو ژوورەی وا «قرةالعیـن»ی تێـدا زیندانـی کراوە و ئەو دەسـرەیە بخاتە ملـی و بیخنکێنێ؛ کابرا فەرمانی عەزیزخان بەڕێوە دەبا و بەو شێوەیە، لە مانگی سپتامبری ١٨٥٢دا کۆتایی بە ژیانی گەورەژنێکی مێژووی مرۆڤایەتی دێ (٢).

مـن ئـەوەم بۆیە نووسـی کە ڕاسـتیم نەشـاردبێتەوە و چەواشـەکاریی مێژووم نەکردبێ. باهەمووەمان ئاگاداری ئەنجامی کارەکانمان بین و بزانین کە مێژوو دوایین داوەری کردەوەکانمانە.

ئەوە بەشێک لە شێعرێکی فارسیی «طاهرە قرةالعین»ە:

گر بتـو افتـدم نظـر، چهرەبەچهـرە، رووبەرو
شرح دهـم غـم تـرا نکتەبەنکتـە، موبەمـو
از پـی دیـدن رخـت، همچـو صبا فتـادەام
خانەبەخانە، دربـەدر، کوچەبەکوچە، کوبەکو
مـیرود از فـراق تـو خـون دل از دو دیدەام

دجلەبەدجلە، یمبەیم، چشمەبەچشمە، جوبەجو
مهـر تـو را دل حزیـن، بافته بر قـماش جان
رشتەبەرشـتە، نخبەنـخ، تاربەتـار، پوبەپـو
در دل خویـش طاهره گشـت و ندیـد جز ترا
صفحەبەصفحـە، لابـەلا، پردەبەپـردە، توبەتو

دیـارە نـە خوێنەر و نە من بە خوێندنەوەی ئەو هەواڵە سـەبارەت بە عەزیزخان خۆشـحاڵ نین، بەڵام سـەرداری گشتیی قشـوونی ئێران بوون ئەویش لە سـەردەمی دیکتاتۆرییەتی ناسرەددینشـادا ئەوانەشـی لەگەڵ دەبێ. ئەو لەو پۆست و مەقامەدا دەسـتەگوڵی بـۆ خەڵـک نەبـردوو و بڕیاریـش نەبووە بیبـات! فەرماندەی شـەڕە و حکوومەتـی ناسرەددینشـا بابییەکانـی وەک گەورەتریـن دوژمنـی خـۆی دەبینـی، ئاشکرایە فەرماندەی سپاکەشی دەبوو ئەو فەرمانە بەڕێوەبەرێ کە ئاغاکەی پێیدەدا.

سـەرچاوەکان:

١. مرتضـی مـدرس چهاردهـی، «شـیخیگری، بابیگری از نظر فلسـفه، تاریـخ و اجتماع»، کتابفروشی فروغی، تهران ١٣٤٥/ ١٩٦٦، ص ١٨٤ ـ ١٨٩.

٢. کتێبی «به یاد صدمین سال شهادت نابغه دوران قرةالعین»، کە نووسـەرەکەی ئاشکرا نەکراوە، لە ساڵی ١٣٦٨ی کۆچی مانگی (= ١٩٤٩ز)دا بۆ یەکەم جار بڵاوکراوەتەوە و چاپی دووهەمی لە ساڵی ٢٠٠٠دا بە شێوەی ئەلەکترۆنی خراوەتە سەر ئینترنێت.[1]

1. http://www. babieh. com/farsi/ketab/beyad100/beyad100. pdf (page 17-18).

ئەشکەنجە لە ژێرخانی ماڵی عەزیزخانی سەردار

گۆڤار یان «وەرزنامە»ی فارسـیی «بوخارا» لە لاپەڕە ١٧٨- ١٧٩ی ژمارە ٧٧ (مهر - دی ١٣٨٩/ ٢٠١١)ی خـۆی‌دا، دەقـی نامەیەکی «کۆنت ئەندروود ئابۆت» کۆنسـوولی بریتانیا لە تەورێزی بە سەرەتایەکی کورتەوە چاپ کردووە کە بەگوێرەی سەرەتاکە، دەبـێ بـۆ سـەردار عەزیزخانی موکـری (١٧٩٠ - ١٨٧٠) نێردرابـێ. ڕێکەوتی نامەکە ٩ی مانگـی شەشـەکانی ١٢٨١ی کۆچییـە کـە بـە حیسـابی «تقویـم تطبیقـی» دەکاتە ١٨٦٥/٣/٨ی زایینی.

لە نامەکەدا، کۆنسوول بۆ عەزیزخان دەنووسێ:

«... بەداخـەوە بیسـتوومە کەسـێک بەنـاوی «ئەحمەدی کورد» لـە ژێرخانی ماڵی ئێوەدا ئەشکەنجە کراوە و قامیشیان لەژێر نینۆخی ڕۆکردووە، ئەوە لە کاتێک‌دایە کە ناسرەددین‌شـا لەسـەر داوای شای ئینگلستان فەرمانی [یاساخ بوونی ئەشکەنجەی] دەرکـردووە... لـە کۆتاییـش‌دا دەڵـی من بـە پێویسـتی دەزانم هەواڵەکە بـە وەزیری موختـار[ی ئینگلیـز لـە تـاران] ڕابگەیەنـم و هیواداریشـم جەنابت وەڵامـی نامەکەم بدەیتەوە...»

ئەوەی لەو بابەتە کورتەی وەرزنامەی بوخارا دەردەکەوێ ئەوەیە گوایە نامەکە یەک لەو بەڵگە گرنگانە بووە کە لە ماڵی «سراج‌الدوله میر» لە تەورێز پارێزراون و» دوکتۆر«عباسقلی صادقی» لە ٣ بەرگدا بەناوی «مکاتبات دول ثلاثه با ایران» چاپی کـردوون. ئـەم بەڵگەنامەیـەی جێگەی باسـی ئێمە لـە لاپـەڕە ١٧٠ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەدا چاپ کراوە کە تایبەت بە دەوڵەتی ئینگلیزە.

دیـارە مـن دەسـتم بـەو کتێبـە ڕانـاگا، بـەڵام ئەگـەر ڕێگـەم بکەوێتـە ئارشـیڤی بەڵگەنامەکانـی وەزارەتـی کاروبـاری دەرەوەی بریتانیـا لـە لەنـدەن هـەوڵ دەدەم سۆراغێک لە نامەکە بگرم و بزانم کاتی خۆی کۆپییەکی نێردراوەتە لەندەن یان نا و گەلۆ عەزیزخانیش وەڵامی نامەی ئابۆتی داوەتەوە؟

لە پەیوەندیی بابەتەکەدا چەند خاڵێک هەن بیاننووسم:

یەکەم، عەزیزخان لە زۆر سەرچاوەدا بە دڵڕەق ناوی براوە و گوایە ناسرەددین‌شا لە هەر شوێنێکی ئێران ڕاپەڕین و ئاڵۆزییەک ببینرایە، ئەوی دەنارده سەر خەڵکەکەی. بۆ نموونە ناردوویەتە مەئمووریيەتی گێلان و شیراز کە لە هەردووکیاندا ڕاپەڕینەکانی خەڵکی دامرکاندووە. هەروەها فەرماندەی سەرەکی بووە لە ئابلۆقەدانی بابییەکان لە زەنجان و چاری یان چەهریق. هەواڵێکی دیکە سەبارەت بە توندوتیژی نواندنی عەزیزخان ئەو هەواڵەیە کە دەگوترێ گوایە «قرةالعین»، کچی ئازادیخواز و شۆڕشگێڕی قەزوێنی بە فەرمانی ناسرەددین‌شا، بەڵام بەدەست نۆکەرانی عەزیزخان لە تاران خنکێنرا. ئاشکرایە بەشێکی زۆر لەو کارانە، ئەرکی ئیداری بوون کە لەلایەن حکوومەت و شەخسی ناسرەددین‌شاوە پێی ئەسپێردراوە، بەڵام هەر چۆنێک بێ لە سەرچاوە مێژوویی‌یەکان‌دا بەناوی ئەوەوە تۆمار کراون.

دووهەم، سەردەمی نووسرانی نامەکە ٥ ساڵێک پێش کۆچی‌دوایی عەزیزخان و هی سالانێکە کە لەسەر پۆستی سەردارکوللی نەمابوو و بە نیوەخانەنشینی لە تەورێز دەژیا.

سێهەم، ئەو کەسەی وا لە ژێرخانی ماڵی عەزیزخان‌دا لە شاری تەورێز ئەشکەنجە کراوە، کورد بووە، واتە ئەو دەمیش وەک ئێستا چەقۆی کورد بەپێچەوانەی چەقۆی میللەتان دەسکی خۆی بڕیوە!

چوارەم، گەرچی دەبێ لە ئەسڵی کتێبی سەرچاوە (مکاتبات دول ثلاثه)دا ڕوونکرابێتەوە، بەڵام لە سەرەتای نووسراو بۆ بەڵگەنامەکە دەرناکەوێ ئایا نامەکە بە ئینگلیزی نووسراو و نێردراوە یان کاتبانی کۆنسوولییەتی بریتانیا لە تەورێز پێش ناردن کردوویانەتە فارسی. هەروەها ڕوون نییە ئایا وەڵامی عەزیزخان (ئەگەر وەڵامێک بووبێ) بە چ زمانێک نووسراوە. من لام وایە دەبێ ئەو چەشنە نامانە هەر بە فارسی نێردرابێتن، سەرەتای نامەکەش «جناب جلالت مآبا، اجل افخما، دوستان استظهارا، مشفق مکرما» کە هەمووی تەعبیراتی عەرەبیی بەکارهاتووی

نێو زمانی فارسیی ئەو سەردەمەن، دەریدەخا کە بە شێوازی نامەنووسینی فارسیی ئەو ساڵانە نووسرابێ، دەنا نامەی فەرمیی ئەو ساڵانەی بریتانیا، کە من زۆریانم لە نێـو بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا بینیون، ئەوەندە موجامەلەیان تێدا نییە و ساکارترن.

پێنجەم، ساڵی نووسرانی نامەکە (١٨٦٥ی ز) ڕاست ١٥ ساڵ پێش شۆڕشی ساڵی ١٨٨٠ی شـێخ عوبەیدیللای نەهرییە و ئابۆت کە لام وایە ئەو دەم وەک بەشـێک لە باڵوێزخانەی بریتانیا لە خاکی عوسـمانی کاری کردووە، سـەبارەت بەو ڕاپەڕینەش ڕاپۆرتێکـی زۆری نـاردووە بـۆ تاران و لەوێوە بۆ لەندەن. من سـاڵانێکی زۆر پێش ئێسـتا بەشـێک لەو بەڵگەنامانەم وەرگێڕایە سـەر کوردی و لە گۆڤاری مامۆسـتای کورد چاپی سـتۆکهۆڵمی سـویددا بڵاوکرانەوە، بەڵام بەداخەوە ڕێکەوت و ژمارەی گۆڤارەکەم ئێستا لە بیر نییە.

شـایانی باسـە لـە لاپـەڕە ٢٤٣ی بەرگـی پێنجەمـی یادداشـتەکانی ئەسـەدوڵڵا عەلـەم، وەزیـری دەربـاری محەممەدڕەزاشـای پەهلەویش کە لە بەشـی ٣٩٥ی ئەم زنجیرەوتارەدا هەندێک بابەتی لێ‌ڕاگوێزرا، ئاماژە بەوە کراوە کە ناسرەددین‌شـای قاجار لە سـەفەرێکی ئورووپای خۆی‌دا ویسـتوویەتی لە فەرەنسەوە بچێتە بریتانیا، بەڵام ئیجازەیان پێنەداوە لەسـەر ئەساسـی ئەوەی کە لە ئێرانی ژێر حوکماتی ئەودا زیندانییان ئەشکەنجە دەکرێن.

ئەوەش دەقی فارسـیی نامەی کۆنسـوول ئابۆت بۆ عەزیزخان وێڕای سـەرەتای کورتـی وەرزنامـەی «بوخارا» کە هاوڕێیە لەگەڵ وێنەیەکی ناسرەددین‌شـا. من هەر دوو لاپەڕەی ١٧٨ ـ ١٧٩ی وەرزنامەکەم کردۆتە یەک و پێکەوە کۆپیم کردوون، بەڵام با پێشتر ئەو بڵێم کە من خۆم گۆڤاری بوخارام نەبینیوە و دۆستێکی خۆشەویستم کۆپییەکی لەو دوو لاپەڕە پەیوەندیدارە بۆ هەڵگرتووم و پێیداوم کە لێرەدا سپاسـی زۆری دەکەم:

• ناصرالدین شاه در شصت سالگی

۱۵۹۷- ناصرالدین شاه و قبول لغو شکنجه ولی بی‌اعتنائی به آن

از کنسول انگلیس آبت (Abott) در تبریز به تاریخ ۹ شوال ۱۲۸۱ نامه‌ای به عزیز خان سردار کل پیشکار آذربایجانی مکشوف شده است که حکایت از توجّه دولت انگلیس می‌کند نسبت به شکنجه‌هایی که در ایران معمول بوده و درین نامه اظهار شده است که در خانهٔ سردار کل مکری نِی به ناخن احمد کُرد کرده بوده‌اند. اعتراض کنسول انگلیس به مناسبت آن است که شکنجه مطابق تصمیمی نیست که ناصرالدین شاه به پادشاه انگلیس اظهار کرده بود.

این نامه ضمن اسناد مهم دیگری است که در خانهٔ سراج‌الدولهٔ میر در تبریز نگاه‌داری می‌شد و اینک به همت قابل تحسین آقای دکترعباسقلی صادقی منتشر شده است در سه جلد کتاب بسیار خواندنی و متنبه‌شدنی.

این نامه همانندی دارد با تذکارهایی که در دههٔ چهلم قرن بیستم شمسی از سوی مراجع بین‌المللی به ایران داده می‌شد و سیدحسن تقی‌زاده در زندگی طوفانی بدان اشارت کرده است

اینک اصل نامه را بخوانید:

جناب جلالت‌مآبا، اجل افخما، دوستان استظهارا، مشفق مکرما، دوستدار با افسوس تمام شنیده که این روزها آن جناب جلالت‌مآب در خانهٔ خودشان یک نفر احمدنام کرد را حکم به شکنجه کردن داده‌اند یعنی نی به ناخن او زده‌اند. در صورت صدق دوستدار متحیّر است که آن جناب چگونه راضی می‌شوند که این‌طور بیرحمی را در خانهٔ خودشان بکنند و علاوه بر این آن جناب باید بدانند که شکنجه کردن به مردم خلاف حکمی است که اعلیحضرت پادشاه ایران بنا به خواهش اعلیحضرت پادشاه انگلیس فرموده‌اند. به دوستدار واجب آمد که هر وقت ازین‌گونه حرکات را استماع نماید به جناب جلالت‌مآب وزیر مختار اظهار کند. امیدوار است جواب این رقعهٔ دوستدار را لطف بفرمایید. زیاده زحمت است.

[کنت اندرود آبت]

تحریراً فی ۹ شهر شوال ۱۲۸۱.

(نقل از ص ۱۷۰ مکاتبات دُوَل ثلاثه با دولت ایران. جلد اول: انگلیس به اهتمام عباسقلی صادقی فروزنده کاظمی تهران ۱۳۸۶).

نامەی سەرداری موکری

ئـەوەی خـوارەوە نامەیەکـی حەمەحوسـێنخانی سـەرداری موکـری (بابامیری)یـە بـۆ ڕۆژنامـەی «هەتـاوی کـورد» چاپـی ئەسـتەموول، کـە لـە ژمـارە ٣ی گۆڤارەکە (ساڵی١٩١٤)دا بڵاوکراوەتەوە.

حەمەحوسێنخان کوڕی سەردار سەیفەددینخان و نەوەی عەزیزخانی سەرداری فەرماندەی گشتیی قشوونی ئێران بوو، کە خاوەنملْکی بۆکان و هەروەها سەرداری ویلایەتـی موکریـان بـوو و چ لە بـۆکان لە ماڵی خۆیەوە و چ لە مەهاباد (سـابڵاخی ئەو دەم) کە ناوەندی ڕەسمی و ئیداریی موکریان بوو، حوکماتی ناوچەکەی دەکرد.

لە مێژووی نوێی بۆکاندا، سەرجەم چوار سەردار دەردەکەون:

عەزیزخانی سەردار (١٧٩٠ـ١٨٧٠)؛

سەیفەددینخان (١٨٦٣ـ١٨٩٠)؛

حەمەحوسێنخان (١٨٨٠ـ١٩١٤)؛

عەلیخان (١٨٩٦ـ١٩٣٢)؛

سەردارەکانی بۆکان سەر بە تایفەی «بابامیری» بوون، کە لقێکی دێبوکرییەکانە و بەگشتی لەسەر چۆمی مەجیدخان (نێوان بۆکان و میاندواو) دەژیان، ئێستا زۆرێکیان دانیشتووی بۆکانن.

عەلیخانی سەردار بە مێرمنداڵی نێردرابووە ڕووسیا (لە ڕاستیدا شاری تفلیس پێتەختی گورجستان کە ناوەندێکی گەورەی فەرهەنگی بوو و ئەو دەمانە بە پاریسی ڕۆژهەڵات ناودەبرا). عەلیخان لەوێ دەرسی خوێندبوو و لە گەڕانەوەدا پاسکیلێکی لەگەڵ خۆی هێنابوو، کە لە بۆکان سواری دەبوو و خەڵک پێیان دەگوت «کەرماشێن». هەروەها کامێرایەکی وێنەگرتنی هێنابوو و یەک لە پێشڕەوانی وێنەگرتنە لە ئێراندا. کەسـایەتیی عەلیخـان و چارەنووسـەکەی زۆر لە هی ئەحمەدشـای قاجار، دوایین شـاهی قاجاریـی ئێران دەچـێ. وەک ئەو گەنج و خوێنـدەوار و ئەمرۆیی بوو، وەک ئەویـش لـە کاری حوکمات کردندا بێئەزموون. عەلیخان لە تەورێز ماڵی هەبوو و

زۆر کاتی ساڵ لەوێ دەژیا و وەک دەگوترێ زیاتر خەریکی ژیانی شەخسی بوو تا مولکداری. هەر ئەوەش بووە هۆی قەرزداری و لە دەستچوونی مۆڵک و ماڵ، هەتا ئەوەی بۆکانی بە تاجرێکی تەورێزی فرۆشت، کە درەنگتر ئاغاواتی دێبوکری (بنەماڵەی ئێلخانیزادە و موهتەدی) لێیان کڕییەوە.

ئەوەی ئێمە بیستبێتمان و لە سەرچاوەکاندا هاتبێ زیاتر ئەوەیە کە سەردارەکانی بۆکان مەئمووری حکوومەتی ناوەندی لە ناوچەی موکریان و خەڵکانێکی گوێ لەمست و وەفاداری ئێرانییەکان بوون. ئەم نامەیەی حەمەحوسێنخان ڕاستییەکی گەلێک جیاواز دەردەخا و ڕوخسارێک لە سێهەم سەرداری بۆکان دەکێشەتەوە کە دژ بە زانیارییە باوەکان دەوەستێ، ڕوخساری کوردێکی دڵسۆز و خەمخۆرێکی گەل و نیشتمانەکەی خۆی، کەسێک کە دەزانێ گەلی کورد مێژوویەکی پڕ لە شانازیی هەیە، بەڵام لە ژیانی هاوچەرخدا تووشی کەندوکۆسپی گەورە هاتووە، بە چەشنێک کە ئێستا منداڵەکانی دەبێ بە فارسی و تورکی بخوێنن!

ئێمە ئەگەر بۆچوونی نێو ئەم نامەیە لەگەڵ ڕووداوەکانی ژیانی عەزیزخانی سەردار (باپیرەی حەمەحوسێنخان) بەراورد بکەین، کە لە کۆتاییەکانی ژیانیدا بەوە تاوانبار کرا لایەنگریی سەربەخۆیی کوردستان دەکا و هەر بەو ناوەشەوە خانەنشینیان کرد، دەتوانین بگەینە ئەنجامێکی وا کە ئەم هەستە نەتەوایەتییە هەر لە سەرەتاوە لە بنەماڵەی سەردارەکاندا هەبووە و هەتا سەردەمی حەمەحوسێنخانیش درێژەی کێشاوە، جا ئەگەر کاربەدەستیکی میریش بووبێتن، هەستی کوردانەیان هەبووە و ئەوە نین کە بۆ نموونە، لە «کتێبی سەوزدا» دەگوترێ. «کتێبی سەوز» بەڵگەنامەیەکی ڕەسمیی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێرانە لەمەڕ ڕووداوەکانی سالانی شەڕی یەکەمی جیهانی، کە بەشی زۆری، سنوورەکانی بەری ڕۆژاوای ئێران و خاکی کورد دەگرێتەوە.

من نامەکەم لە کتێبی«چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی ڕۆژنامەوانی کوردی» نووسینی نەوشیروان مستەفا ئەمین وەرگرتووە. بەگوێرەی ئەو هەواڵە، لە ژمارەی ٣ی گۆڤاری هەتاو چاپی ئەستەمووڵدا، بابامیری حەمەحوسێنخانی سەرداری

موکری، کە حاکمی سابڵاخ بووە، پیرۆزبایی بۆ هەتاوی کورد ناردووە و گوتوویەتی:

«ئاقای من! چاوم کەوت بە ڕۆژنامەی هەتاو. وا بزانە کە هەموو دنیایان دا بە من، چونکە تا ئێستە ئەو میللەتە، کە لە پێشدا لە هەموو میللەتان مەشهوورتر و ئازاتر بوو، ئەوڕۆ بەدبەختی ڕووی تێکردووە و بەدبەختیان گەورەترە؛ ئەدەبیاتمان نەبوو، منداڵی ئێمە کە بیانخوێندایە دەبوو بە زمانی فارسی یا تورکی بخوێنن، شوکری خودا کە ئەمڕۆ لە ئەسەری قەڵەمی جەوانانی غەیووری ئێمە، دوو ڕۆژنامە بە زمانی کوردی چاپ دەکرێ؛ لەسەر هەموو کوردان لازمە قەدری ئەو زاتە گەورانە بزانن و بە هەموو تەرزێ لە پێشرەفتی ئەو مەقسوودە موقەددەسە، کە ئەو دوو وجوودە موحتەرەمە عەبدولعەزیزبەگ لە پێشیان کەوتووە کۆمەک بکا، بەڵکوو ئینشائەڵڵا کوردیش بێتە عەرسەی تەمەدوون و بە زبانی خۆی نەشری مەعاریف و تەئلیفی کتێب و تەئسیسی مەداریس بکا، تا لەوە زیاتر لە خەوی غەفڵەتدا نەمێنن. خواهیش و تەمەنا لە ئەو دوو زاتە موحتەرەمە دەکەم، هەموو مانگان ڕۆژنامەی هەتاوی کورد و ڕۆژی کورد، ڕەوانە بکەن، کە چاوم بە تەماشاکردنی ئەوان ڕوون دەبێتەوە.

قیمەتی ئابوونەم ڕەوانە کرد، لە حاجی زەینەلعابدین تەورێزیی وەرگرن. ئینشائەڵڵا لەوە بەدواوە ئیعانەش دەنێرم. بە گیان و دڵ بۆ هەموو حەدەس حازرم.»[١]

١. ڕۆژنامەی هەتاوی کورد چاپی ئەستامۆل، ژمارە ٣، سەرەتاکانی ساڵی ١٩١٤ (ژمارە ٢ لە ٢٢ی نوامبری ١٩١٣ و ژمارە ٤ و ٥ لە ٢٣ی مەی ١٩١٤دا بڵاوبۆتەوە).

سەرچاوە: «چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی ڕۆژنامەوانیی کوردی ١٩٩٨ـ ١٨١٦»، بەرگی یەکەم، نووسینی نەوشیروان مستەفا ئەمین، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١، ١٥٠ لاپەڕە، کوردی.

وێنەیەکی مێژوویی و چەند ڕوونکردنەوەیەک

ئەم وێنەیە لە کاناڵێکی تێلێگرامی بەناوی «خاندان اردلان» وەرگیراوە و لەژێریدا بە فارسی ئەم ڕستەیە نووسراوە:

«سومی از سمت راست ماهپارەخانم اردلان همسر سردار بوکان و خواهر اجلال‌السلطنه حاکم وقت سقز» واتە: «سێهەم کەس لە ڕاستەوە ماپەرەخانمی ئەردەڵان هاوسەری سەرداری بۆکان و خوشکی ئیجلالوسسەڵتەنە حاکمی ئەو کاتەی سەقز»ە.

بەداخەوە سەرچاوەکە لەوە زیاتر هیچ زانیارییەکی سەبارەت بە ماپەرەخانم خۆی و کەس‌وکاری و مێرد و منداڵی ڕانەگەیاندووە؛ هەر بۆیەش پێویست دەکا بەگوێرەی توانا، ڕووناکی بخرێتە سەر لایەنی مێژوویی بابەتەکە و بزاندرێ ئەو کەسانەی وا ناویان لەوێدا هاتووە، کێن. من هەوڵم داوە بەگوێرەی سەرچاوەکانی بەردەستم ئەم زانیارییانەی خوارەوە گردوکۆ بکەمەوە، بەڵام تا ڕادەیەک ناتەواون و پێویستە تەکمیل بکرێن.

یەکەم، ماپەرەخانمی ئەردەڵان

بەداخـەوە ژیاننامـەی ماپەرە یان مەهپارە/ماهپارەخانم، وەک زۆربەی زۆری ژنانی کورد، بە نەناسـراوی و نەگوتراوی ماوەتەوە و تەنیا خزمایەتییەکەی لەگەڵ پیاوان ڕاگەیەندراوە: خوشکی فلان کەس و هاوسەری فیسارە کەس!

بەپێی یادداشتەکەی سایتی «خاندان اردلان»، ماپەرەخانم خوشکی «اجلال‌السلطنه» حاکمی ئەو سەردەمەی شاری سەقز و هاوسـەری سەرداری بۆکان بووە.

نەمـر ئیبراهیـم ئەفخەمی لە کتێبـی «تاریخ فرهنگ و ادب مکریان، بوکان» (لاپەڕە ٢٢٩)دا سەبارەت بە حەمەحوسێن‌خانی سەرداری موکری، سێهەم سەرداری بۆکان، نووسیویەتی: «سێ ژنی بووە کە ناویان ستارە، مەهپارە و جەیران بووە.»

ئـەوە یەکـەم سـەلماندنی ڕاگەیاندنەکـەی سـایتی «خانەدانـی ئـەردەڵان»ە و ئەو سەردارەی بۆکانیش، حەمەحوسێن‌خان بووە.

دووهەم، اجلال‌السلطنه

لە کتێبی «وحشـت در سـقز»، نووسینی نەمر مستەفا تەیموورزادە، هەندێک زانیاری لەسـەر «آقـای اجـلال» و «اجلال‌السـلطنه»ی بـرای وەهاب‌خانـی ئـەردەڵان بەرچـاو دەکەوێ (لاپەڕە ٤٨ بەدواوە).

بەگوێـرەی کتێبەکـە، لە سـاڵانی شـەڕی یەکەمـی جیهانی‌دا، کە سـەقزیش وەک پاشـماوەی ناوچـە، هـەر دەمەی دەکەوتە بەر هێرشـی زۆردارێک و هەر جارەی لە نێوان ڕووس و عوسمانی‌دا دەستاودەست دەگەڕا؛ حاجی وەهاب‌خان (امیر محتشم) لەلایـەن هـەر دوو ئـەو دەوڵەتانـەوە کرابـووە حاکمـی شـاری سـەقز و کاروباری ئەوانـی بەڕێـوە دەبـرد. ماوەیـەک دواتـر، ڕووسـەکان «اجلال‌السـلطنه»یان لەجێـی حاجی وەهاب‌خان دانا (ساڵی ١٣٣٣ی کۆچی/ ١٩١٤ - ١٥ی زایینی). ئەو دوو کەسە بـرای یەکتـر و سـەر بـە لقێکی بنەماڵـەی ئەردەڵانی سـەقز بوون. ئینجا سـەرەڕای خزمەتەکانیـان بـە ڕووس و عوسـمانی، لەسـەر کار لابـران و ڕووسـەکان حاجـی وەهاب‌خانیـان لـە ورمـێ دەسبەسـەر کرد و بۆ ڕزگار بوون لە دەست سـاڵدات و هاتنـەدەر لـە زیندانیـش، پارەیەکـی زۆریـان لێ‌وەرگرت! پێنـج سـاڵێک درەنگتر، لە

١٣٣٨دا ناوبراو بوو بە کاندیدی نوێنەرایەتیی شاری سەقز لە مەجلیسی شووڕای میللی ئێران، بەڵام شازادە «اقبال‌السلطان» سەرۆکی گوومرگی کرماشان بە بەرتیل سەری لە سندووقی دەنگەکان دەرهێنا!

ئەوەش دووهەم پەسندە لەمەڕ ڕاگەیەندراوەکەی سایتی خانەدانی ئەردەڵان و پشتڕاستی دەکاتەوە کە «اجلال‌السلطنە»ی ئەردەڵان لە قۆناغێک‌دا حاکمی شاری سەقز بووە، ئەو قۆناغەش دەوروبەری ساڵی ١٣٣٣ی کۆچیی‌مانگییە (١٩١٤ ـ ١٥ی زایینی). تا ئێرە زانیمان ماپەرەخانمی نێو وێنەکە، خوشکی «اجلال‌السلطنە» حاکمی سەقز و لە بنەماڵەی ئەردەڵانییەکانی سەقز بووە و بۆتە هاوسەری حەمەحوسێن‌خانی سەرداری بۆکان، بەڵام هێشتا هەندێک پرسیار هەن کە بێ‌وەڵامن:

«اجلال‌السلطنە» ناسناوی کەسەکە بووە، ئایا ناوی خۆی و ناوی باوکی چی بووە؟

ئایا ماپەرەخانم لە چ ساڵێک‌دا مێردی بە سەرداری بۆکان کردووە و منداڵی لێی بووە یان نا؟

سێهەم، سەردارەکانی بۆکان

«سەردار»ەکانی بۆکان چوار کەس بوون کە بنە و بنەچەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ گوندی نستانی شاری سەردەشت:

١. عەزیزخانی موکری (١٧٩٠ ـ ١٨٧٠ی ز)، کە لە سەردەمی ناسرەددین‌شای قاجار (١٨٣١ ـ ١٨٩٦)دا گەیشتبووە پلەی وەزیری کابینە و «سردار کل»ی قشوونی ئێران. عەزیزخان بەزۆر یان بە کڕین، ملک و ماڵێکی زۆری لە ناوچەکە وەدەست هێنابوو کە بریتی بوون لە بۆکان و میاندواو و سەردەشت و چەندەها گوند، بەڵام بەگشتی نیشتەجێی شاری تەورێز و تاران بوو و چوارڕێیانی عەزیزخان دووسەد میترێک لە باکووری مەیدانی حەسەنابادی تاران، هەروەها شوێنێکی ئەو شارە بەناوی «آب سردار» لە پشت مەیدانی بەهارستان بەرەو مەیدانی ژاڵە، بەناوی ئەوەوە کراون. عەزیزخان لە کۆتاییەکانی تەمەنی‌دا تۆمەتی لایەنگری کردن لە

سەربەخۆیی کوردستانی لێدرا، لەسەر کار لابرا و بۆ ماوەیەک بە خانەنشینی گەڕایەوە سەردەشت و بۆکان، دوای مردنیش لە تەنیشت «مقبرةالشعراء»ی شاری تەورێز ئەسپاردە کرا.

٢. سەردار سەیفەددینخانی بابامیری (سەرداری موکری) (١٨٦٣ ـ ١٨٩٠) کوڕی سەردار عەزیزخان و حاکمی ناوچەی موکریان وەک بەشی باشووری ئازەربایجانی ڕۆژاوا بوو. پێگەی حکوومەتی سەیفەددینخان شاری ساباڵغ (مەهاباد) بووە، بەڵام ژیانی بنەماڵەیی لە بۆکان تێپەڕکردووە. سەیفەددینخان لە کۆتاییدا دەرمانخۆر کراوە و لە تەورێز لە نزیک مەزاری عەزیزخانی باوکی نێژراوە. لە سەردەمی ئەودا دروستکردنی قەڵای بۆکان دەستی پێکردووە.

٣. سەردار حەمەحوسێنخانی بابامیری (سەرداری موکری) (١٨٨٠ ـ ١٩١٥) کوڕی سەیفەددینخان دوای مردنی باوکی لە شوێنی ئەو دانیشت. لە سەرەتاکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا کاتێ سپای داگیرکەری عوسمانی بە پشتگیریی ئاڵمانیای قەیسەری هاتبووە نێو خاکی ئێرانەوە، بە تاوانی لایەنگری لە ڕووسیا، سەرداریان گرت و ڕایانگوێستە بنکەی سپایی خۆیان لە شاری مەراغە، هەر لەوێش، ڕۆژی ٢٣ی سەفەری ١٣٣٣ی مانگی/ ١٩١٥/١/١١ لەگەڵ سەیفەددینخانی موزەففەروسسەڵتەنە کوڕی مەجیدخانی ئەردەڵان حاکمی سەقز ئیعدامیان کرد.[١] تەرمی سەردار لە مەراغەوە هێنرایەوە بۆکان و لە «گومبەزی سەردار» نێژرا. عوسمانییەکان بە ماوەیەکی کەم پێش ئەم تاوانە، حەمەخانی حاکمی بانە و شێخبابای غەوساباديشیان بە هەمان

١. سپای عوسمانی ساڵی ١٣٣٣ی کۆچی هاتۆتە ئێرانەوە. ئەو باڵەی هێزەکەیان کە لە موکریان کوشتاری خەڵکیان کرد لەلای بانەوە هاتنە سەقز و بۆکان و ساباڵغ. کە لە بەراوردی ڕۆژمێرەکاندا دەکاتە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩١٤ی زایینی، بەڵام ڕۆژی ئیعدامی سەردار حەمەحوسێنخانی بۆکان و سەیفەددینخانی سەقز، کە ٢٣ی مانگی سەفەر بێ، (ئەفخەمی، ل ٢١٣) دەکەوێتە ساڵی ١٩١٥ی زایینییەوە و دەبێتە ڕۆژی ١١ی مانگی ژانویەی ساڵی ١٩١٥. لە سەرچاوەکاندا ساڵی ئیعدامەکە بە ١٩١٤ نووسراوە، بەڵام بەراوردی وردی ڕۆژەکان دەریدەخا کەوتبێتە ساڵی ١٩١٥ەوە. بەگوێرەی نێوەرۆکی «کتاب سبز» کە کۆمەڵەی بەشێک لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی ئێرانە، لە ماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، یەکەم ڕەنگدانەوەی دەوڵەت و ناردنی نامە بۆ ئەستەمووڵ ١٩ ڕۆژ دوای ئیعدامەکان، واتە لە ڕۆژی ٣ی ڕەبیعی یەکەمی ١٣٣٣دا بووە!

تۆمەتی لایەنگری کردنی ڕووس ئیعدام کردبوو.[١] شایانی گوتنە کە لەو ساڵانەدا هەندێک گەشبینی سەبارەت بە سیاسەتی ڕووسیای قەیسەری لە کوردستان پەیدا ببوو و نیشتمانپەروەرانی کورد لایان وابوو ڕووسیا لەگەڵ سەربەخۆیی کوردانە و لەژێر زوڵمی عوسمانی و ئێران دەریاندەهێنێ. دەنا شێخبابا سەعید چی و ڕووسیا چی؟

فەرماندەی هێزەکانی عوسمانی کە پێی دەگوترا «ئەرکانی حەرب» و لە ناوچەدا بە «ئەرکان» ناو دەبرا، ئیبراهیم بدلیسی ناوێک بوو. لە مێژووی زارەکیی ناوچەکەدا ئەو ساڵی ١٣٣٣ی کۆچییە بە «ساڵی ئەرکان» دەناسرێ کە بەرانبەرە لەگەڵ دوو مانگی کۆتایی ساڵی ١٩١۴ و ١٠ مانگی ساڵی ١٩١۵ی زایینی. سەردار حەمەحوسێنخان هەستێکی پاکی کوردانەی بوو و لایەنگریی سەربەخۆیی کوردستانی دەکرد،

١. مامۆستای بەڕێز محەممەدڕەئووفی تەوەککولی لە کتێبی جوغرافیا و تاریخی بانەی کوردستان (لاپەڕە ٣٧۵)دا نووسیویەتی «ڕۆژی بیست و نۆهەمی محەرەمولحەرامی ساڵی ١٣٣٣ی کۆچیمانگی/١٩١۵ی زایینی، بە فەرمانی ئیبراهیم بدلیسی قوماندانی هێزی سەفەرییەی عوسمانی محەممەدخان کوڕی یۆنسخانی بانە دەسبەسەر کرا و ٣ سەعات دوای دەرکەوتنی خۆر، تیرەباران کرا». لە بەراوەرد کردنەکانی مندا، ئەو مانگی محەرەمەی ساڵی ١٣٣٣ ناکاتە ساڵی ١٩١۵ بەڵکوو لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٣١۴دایە و بەبێ ئەملاوئەولا، کردوویەتە نێوان ڕۆژی ١٩ی نوامبر تا ١٨ی دیسامبری ١٩١۴. بە حیسابی پەڕاوێزی هەمان لاپەڕەی کتێبەکەی مامۆستا ڕەئووف، سەرچاوەی زانیارییەکانی کتێبی کورد و کوردستانی نەمر محەممەدئەمین زەکیبەگ، بەرگی ٢، لاپەڕە ۴١۴ بووە. من سەیری ئەو سەرچاوەیەشم کرد. لە چاپی یەکەمی کتێبەکەی ئەمین زەکیبەگ (دارالسلام، بەغدا ١٩٣١، لاپەڕە ۴١۴)دا نووسراوە: «ئەم حەمەخانەش لە ئەوەڵی شەڕی گەورە و لە ساڵی ١٣٣٣ی هیجریدا لە تەرەف قوەی سەفەرییەی عوسمانی (ابراهیم بدلیسی)ەوە کوژرا و خانەدانی یۆنسخانیش دوایی هات و بانە بووە قەزایەکی سابڵاخ.»

ئەم بابەتە لە چاپی نوێی کتێبەکەدا، کە دەزگای سەردەم چاپی کردووە (سلێمانی، ٢٠٠٠، کەوتۆتە لاپەڕە ٢۵۴)، هەروەها لە بەرگی دووهەمی تەرجەمەی عەرەبی کتێبەکە وەرگێڕانی نەمر محەممەدعەلی عەونی (مطبعة سعادة، قاهرە، لاپەڕە ۴٢۴) و بەرگی دووهەمی چاپی فارسی کتێبەکە وەرگێڕانی کاک یەدوڵڵا ڕەوشەنڕەوان (تاران، ١٣٨١، لە لاپەڕە ٢۶٩)دا بە هەمان شێوە دووپات بۆتەوە و لە هیچکامیاندا باس لە مانگی محەرەمی ئەو ساڵە نەکراوە. بەگوێرەی «تقویم تطبیقی فردیناند ووستنفلد و ادوارد ماهلر، دکتر حکیم‌الدین قریشی، تهران ١٩٨٢»، ئەو مانگی محەرەمە دەکەوێتە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩١۴ و ١٣ ڕۆژ پێش ساڵی ١٩١۵ کۆتایی پێدێ. مەگەر بڵێین مانگی محەرەم نەبووە و سەفەر بووە کە ١۴ ڕۆژی لە ساڵی ٢٠١۴ و ١۶ ڕۆژی لە ساڵی ١٩١۵دا بووە. دەزانین سەردار حەمەحوسێنخانی بۆکان و سەیفەددینخانی سەقزیش هەر لەو مانگی سەفەرەدا ئیعدام کران.

هەروەها لەگەڵ ئۆپۆزیسیۆنی حکوومەتی عوسمانیش‌دا پەیوەندیی هەبوو. لە ماوەی ژیانی حەمەحوسێن‌خان‌دا کاری بنیات نانی قەڵای بۆکان کۆتایی پێ هات، بەڵام ئەو بینایە مێژوویی‌یەی کورد دوای ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٧٩ی ئێران خاپوور کرا و پێگەیەکی سپایی لێ داندرا.

٤. سەردار عەلی‌خانی بابامیری (سەرداری موکری) (١٨٩٦ ـ ١٩٣٢) کوڕی حەمەحوسێن‌خان، لە تفلیس (تبلیسی) پێتەختی گورجستان (جۆرجیا) دەرسی سپایی دەخوێند،[١] بەڵام دوای ئیعدامی باوکی گەڕایەوە ناوچەکە و لە شوێنی ئەو دانیشت. سەردار عەلی‌خان کە خاوەنی شەش دانگی شاری بۆکان بوو، شارەکەی بە بازرگانێکی تەورێزی فرۆشت. دوای مردنیش لەلای باوکی خۆی لە «گومبەزی سەردار»ی بۆکان نێژرا. ئەم بینا مێژوویی‌یە، ئێستاش هەر لەسەر پێیە.

ئێستا مەسەلەکە هەندێک ڕوونتر بۆتەوە و بە دڵنیایی‌یەوە دەزانین ئەو سەردارەی بۆکان کە لە یادداشتی ژێر وێنەکەدا ئاماژەی پێکراوە، سەردار حەمەحوسێن‌خانی سەرداری موکری بووە.

چوارەم، ساڵی زەواجی ماپەرەخانم و سەردار حەمەحوسێن‌خان

بەداخەوە هیچ زانیارییەک سەبارەت بە تەمەن و ساڵی لەدایکبوون یان مێردکردن و تەنانەت مەرگی ماپەرەخانم بەدەستەوە نییە و زانیارییەکان دەبێ لەلایەن حەمەحوسێن‌خانەوە شوێن هەڵبگیرێن.

ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهانی (١٩١٤ ـ ١٩١٨) لە پەیوەندیی بابەتەکەی ئێمەدا گەلێک گرنگن، لەبەروەی لە ڕێگەی تەیموورزادەوە دەزانین کە «اجلال‌السلطنه» ساڵی ١٣٣٣، واتە ١٩١٤ ـ ١٥، حاکمی سەقز بووە و حەمەحوسێن‌خانیش، کە لە

---

١. لەو سەردەمانەدا دوو مەڵبەندی ڕووناکبیریی گەورە لە ناوچەکەدا هەبوون، ئەستەمووڵ و تفلیس. زۆرێک لە خوێندەواران و خەباتکارانی ئازەربایجانی لە تفلیس خوێندوویانە و تەنانەت دەگوترێ دەرویش‌خانی مۆسیقاری ئێرانیش هەر لەوێ خوێندبێ، بەڵام کاک عەبدوڵڵا عەلیار لەسەر حیسابی فەیسبووکی سایتی ڕۆژهەڵات/ بۆکان نووسیویەتی: «ئەوەندەی بزانم عەلی‌خانی سەرداری موکری لە پیترێزبوورگ خوێندوویەتی.» دوور نییە هەواڵی لای کاک عەبدوڵڵا ڕاستتر بێ.

ساڵی ١٨٨٠دا هاتبووە جیهان، لە هەمان ساڵی ١٣٣٣ (سەرەتای ساڵی ١٩١٥) لە ٣٥ ساڵیدا لە داری بێدادی تورکان دراوە. لە ڕێگەی ئەفخەمیشەوە زانیمان کە حەمەحوسێنخان سێ هاوسەری بووە کە یەکیان ماپەرەخانمی نێو وێنەکەیە. ئەگەری زۆر بەهێز ئەوەیە کە ژن و مێردایەتیی ئەو دوو کەسە پێش سەرهەڵدانی شەڕ بووبێ، بەڵام کەی؟ نازاندرێ. ئایا ماپەرەخانم هاوسەری یەکەم یان دووهەم یان سێهەمی سەردار بووە؟ ئەوەش نازاندرێ. گەرچی نەمر ئیبراهیمی ئەفخەمی و بنەماڵەکەیان بەهۆی پەیوەندیی خزمایەتی لەگەڵ بنەماڵەی سەردارەوە، هەروەها ئەو ڕاستییەی کە میرزا مەحموودی ئەفخەم باوکی مامۆستا برایم، «مونشی و پێشکاری حەمەحوسێنخان بووە و لەگەڵ ئەویشدا لە مەراغە گیراوە و پاشان ئازاد کراوە» (لاپەڕە ١٩٩ی کتێبەکەی)، ئەو هەواڵانەیان بە تێروپڕی زانیوە، بەڵام لە کتێبەکەیدا ئاماژەی پێنەکروون. هیوادارم ئەندامانی دیکەی بنەماڵەکە درێژە بە نووسینی ڕووداوەکانی ئەو ساڵانە و دوای ئەو بدەن و بەرگی دووهەم و سێهەم بە شوێن کتێبەکەی ئەودا ئامادە بکەن؛ دەزانم خەڵکانی توانای ئەم کارەشیان هەیە.

حەمەحوسێنخان دوو کچی هەبوون بەناوی کوبڕا و عیشرەتخانم. بەگوێرەی هەواڵی کاک عەبدوڵڵا عەلیار، «عیشرەتخانم پاشان بوو بە هاوسەری برایمئاغای ئێلخانیزادە، بەڵام منداڵیان نەبوو و کاک تاهیری ئێلخانیزادە کوڕی حاجی سمایلئاغای برا گەورەی برایماغایان وەرگرتبوو و لای ئەوان گەورە کرا. ئەگەر بەدروستی لە بیرم مابێ عیشرەتخانم لە دەیەی شێستی هەتاویدا کۆچیدوایی کرد.»

نازانم ئایا عەلیخانی سەردار کە دوای حەمەحوسێنخان بوو بە جێگری، کوڕی کامیەک لەو سێ هاوسەرەی بووە.

**

بگەڕێینەوە سەر وێنەکە. بەداخەوە ناوی ئەو خانمانەی دیکەی لای دەستی ماپەرەخانم ڕانەگەیەندراوە و گەلێک گرنگە بەرپرسانی بەڕێزی سایتی «خاندان

اردلان» ئەم ئەرکەش بگرنە ئەستۆ و ناوەکان، ئەگەر بزانن، ڕابگەیەنن. دیارە ئەگەر کەسانێکی دیکەش ئەو زانیارییەیان هەبێ و بتوانن هەموو یان بەشێک لەو خانمانە بناسنەوە و زانیارییان لەسەر بنووسن، کارێکی گرنگیان کردووە. ژن لە کوردستان ستەمی زۆری لێکراوە و لە هەمووان گرنگتر ئەوەیە کە ناسنامەی تاکەکەسییان لێسەنراوەتەوە، با ئێمە لەگەڵ ئەم ڕەوتە هەڵەیەدا نەبین.

بە حیسابی شێوەی جلوبەرگ بێ، ژنەکان نابێ خەڵکی سنەی ئەردەڵان بن و زیاتر لە ئەندامانی بنەماڵەی دەسڕۆیشتووی ناوچەی سەقز یان ڕۆژهەڵاتی بۆکان دەچن، بەتایبەت سەربەندەکانی سەریان زیاتر وەک هی لای سەقزن و بەو پێیە دوور نییە وێنەکە لە سەقز کێشرابێ. بە دڵنیاییش لەم دواییانەدا نوێ کراوەتەوە و ڕەنگی لێدراوە، دەنا لە سەردەمی ژیانی ئەو کەسانەدا وێنەی ڕەنگی بوونی نەبووە.

هەروەها لە پەیوەندیی وێنەکەدا پێویستە بگوترێ کە سەردار عەلیخانی کوڕ یان زڕکوڕی ماپەرەخانم، لە گەڕانەوەی سەفەری ڕووسیا (ساڵی ۱۹۱۵)دا، کامێرایەکی لەگەڵ خۆی هێنابووە بۆکان. گەلۆ ئەو وێنەیەش بەرهەمی هونەری عەلیخانە و بە هەمان ئەو کامێرایە کێشراوە یان دواتر سمایلخانی فەرڕوخی کێشاویەتی؟ سمایلخانیش لە پەیوەندیی بنەماڵەی سەردارعەلیخاندا بوو و خۆی و برایمخانی کوڕی یەکەم دووکانی عەکاسییان لە بۆکان کردبۆوە. هەروەها سمایلخان لە سەردەمی کۆماری کوردستان (۱۹۴۶)دا بۆ ماوەیەک لە تەورێز دووکانی عەکاسی هەبوو و بەشێک لە وێنەی ڕێبەرانی کۆمار ئەو لە تەورێز کێشاونی.

قسەی کۆتایی: ئەوەی تا ئێستا لە من ڕوونە، ئەوەیە ماپەرەخانمی ناو وێنەکە، وەک لە سایتی خانەدانی ئەردەڵاندا نووسراوە، خوشکی «اجلال‌السلطنه» لە ئەردەڵانەکانی سەقز و هاوسەری سەردار حەمەحوسێنخانی بابامیری (سەرداری موکری) بووە، کە عوسمانییەکان لە سەرەتای ساڵی ۱۹۱۵دا ئیعدامیان کرد.

سەرچاوە:

١. افخمی، ابراهیم، «تاریخ فرهنگ و ادب مکریان، بوکان»، ناشر مؤلف، پخش از انتشارات محمدی سقز، سال ۱۳۶۴/ ۱۹۸۵ز، صفحات ۱۳۷ تا ۲۴۱.

٢. محەممەدیان، ڕەحمان، «بۆکان لە سەدەی بیستەمدا، کۆی ٨١ بەڵگەنامە»، نەشری کۆڵەپشتی، تاران ١٣٨٩/٢٠١٠، لاپەڕە ٢١ تا ٣٢.

٣. توکلی، محمدرئوف، «جغرافیا و تاریخ بانه، کردستان»، انتشارات توکلی، تهران ۱۳۸۷/ ۲۰۰۸، صفحات ۳۷۳ تا ۴۰۲.

٤. محەممەدئەمین زەکی بەگ، «کورد و کوردستان»، مطبعة دارالسلام، بغداد١٩٣١ز، (ئۆفسێتی انتشارات سیدیان، مهاباد)، لاپەڕە ٤١٤. هەروەها چاپی تازەی کتێبەکە و وەرگێڕاوی عەرەبی و فارسییەکەی.

٥. تیمورزاده، مصطفی، وحشت در سقز، بەکوشش شهباز محسنی، چاپ شیرازه، تهران ۱۳۸۰/ ۲۰۰۱.

٦. نیلوفەری، حاج شریف (حەکیم)، «زندەباد مشروطه، پایندەباد قانون»، نشر گوتار، سقز ۱۳۸۸/ ۲۰۰۹.

٧. «تقویم تطبیقی فردیناند ووستنفلد و ادوارد ماهلر»، چاپ دکتر حکیم‌الدین قریشی، چاپ فرهنگسرای نیاوران، تهران ۱۳۶۰/ ۱۹۸۱.

کوردستان لە ڕێبازی مێژوودا بەگوێرەی گێڕانەوەی بەڵگەنامەکان

ئەم کتێبە، ئامادەکراوی مامۆستا عومەری فاروقییە و لە ڕاستیدا بەشی زۆری بڕیتییە لە وەرگێڕاوی بەڵگەنامەکانی نێو کتێبی «گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی» (٧ بەرگ)، کە وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران بڵاوی کردۆتەوە، بەڵام بەداخەوە نووسەر ئەو ڕاستییەی دەرنەبڕیوە و تێکەڵاو لەگەڵ چەند بابەتی بەربڵاوی دیکە، بە کاری «گردوکۆ و لێکۆڵینەوە و نووسین»ی خۆی داناوە (لاپەڕە ٦). من دواتر لەم باسی ئەم بەڵگەنامانە دەکەم.

لە لاپەڕە ١٦٧ ـ ١٦٨ی کتێبەکەی کاک عومەری فاروقیدا کەڵک لە یادداشتەکانی میرزا کەریمی بەهرامبەگی بۆکانی (پێشتر) وەرگیراوە و باسی وتوویژی سمایلئاغای سمکۆ لەگەڵ سەردار عەلیخانی بۆکان کراوە کە ئەو دەم سەرداری موکری و نیشتەجێی سابلاغ بوو.

ئەوەش دەقی بابەتەکەیە:

«... لەم کاتەدا سەردار عەلیخانی موکری، نەتیجەی عەزیزخانی سەردار، هاتە لای سمکۆ و بە سمکۆی گوت: سوارەی دێبوکری هاتبوون یاریدەی هێزەکانتان بدەن، بەڵام سوارەی ئێوە چەکیان کردوون. بۆچی سووکایەتیتان پێکردن؟ سمکۆ وەڵامی دایەوە: ئەو کەسانە بە تفەنگ و چەک ڕێگەیان گرتبوو و ئێمەش نەماندەزانی دەیانهەوێ هاوکاریی ئێمە بکەن. پاشانیش ئەم ئاغاواتە هەردەم ڕوویان لە لایەنێکە و من هیچ پێویستییەکم پێیان نییە، ئێستاش فەرمان دەدەم ئەسپەکانیان [بدەنەوە و] بۆ هەر کوێ دەیانەوێ بڕۆن.

پاشان سمکۆ ڕووی کردە سەردار و گوتی: منیش پرسیارێکم لە تۆ هەیە. سەردار گوتی: فەرموو! سمکۆ گوتی: ئێوە کە چەند پشتتان سەردار و فەرماندە و سەرداری گشتی و خاوەندەسەڵات و پلەوپایە بوون لە ئێران، بۆچی هیچ ڕێباز و سیاسەتێکی ڕوونتان نییە و دایم لە بەرانبەر ئەمیراندا دەنووشتێنەوە و خۆتان

بچووک دەکەنەوە؟ ڕاستە کوردان خۆبەکەمزان و میواندۆست و بەئەدەبن، بەڵام ئەم خووخدەیە دەبێ بەتەواوەتی دوولایە نە بێ. ئەگەر تۆ لە بەرانبەر دەوڵەتییەکان ئەم هەمووە دەنووشتێیەوە و خۆت بە کەم دادەنێی و کوێرانە دەکەوییە شوێنیان، ئەوانیش دەبێ ڕوو بکەنە تۆ و لەلایان بەڕێز و خۆشەویست بێ، بەڵام من بەڕوونی دەبینم کە بەپێچەوانە، هەموو ڕۆژێک بێڕێزتر و بچووکتر دەبی و لەبەروەی ناسناوی سەرداریش بە شوێن خۆتدا دەکێشی، ئاشکرایە سووکی و بێڕێزی و بە ناچیز دانانی تۆ دەبێتە هۆی بێحورمەتی کردن بە هەموو گەلی کورد. باش وایە گوێ بدەیە نەسیحەتی من و لە بەرانبەر ئەم هەمووە نوشتانەوەیەدا، چاوەڕوانی ڕووتێکردن و ئیحترامی ئەوان بی.

لەم کاتەدا کەسێک عەرزی کرد کە ئەسپی تایبەت بە سەردار عەلیخان بەدەست سوارەی سمکۆوەیە، فەرمان چی دەدەن؟ عەلیخان گوتی: ئەسپەکە پێشکەش بە تۆ دەکەم. سمکۆ گوتی: خێر، ئەسپی تۆ بە کەڵکی من نایە، باشترە خۆت سواری بی. دوای ئەم قسانە، هاوڕێ لەگەڵ سەرهەنگ مەلیکزادە و ئەفسەرانی ئەسیر، لە مەهابادەوە بەرەو ورمێ کەوتەڕێ و لەلای خۆیەوە حاکمانێکی بۆ شاری مەهاباد دانا...»[١]

١. عمر فاروقی، «کردستان در مسیر تاریخ به روایت اسناد»، انتشارات آنا، تهران، ١٣٨٣/ ٢٠٠۴، ٢٣٦ صفحه، فارسی.

کتێبی سەوز

دەوڵەتی ئێران لە ماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا (١٩١٤ ـ ١٩١٨) بە شێوەی فەرمی بێلایەن مایەوە و نەچووە هیچکام لە بەرەکانی شەڕکەرەوە، لەگەڵ ئەوەشدا ئێران پێشێلی سپای عوسمانی و ڕووس و ئینگلیز کرا و ناوچەی کوردستان بەشی زۆری ئەو ململانێیەی نێوان ڕووس و عوسمانیی پێبڕا کە شەڕ و خوێنڕژان و وێرانی و قاتی و هەژاری بێ. لە کۆتایی شەڕدا حکوومەتی ئێران هەندێک بەڵگەنامەی سەبارەت بە دەستێوەردانی دەوڵەتانی بێگانە، بەتایبەت «هێزەکانی میحوەر» کە ئاڵمانیا و عوسمانی دوو لەوان بوون، پێشکەش بە کۆنگرەی ئاشتی کرد کە لە ساڵی ١٩١٩دا لە پاریس بەسترا و چەند پەیمان و قەراری گرنگ بۆ نموونە پەیمانی ڤێرسای بەسەر وڵاتانی بەرەی تێکشکاودا فەرز کرد. کۆی ئەو بەڵگەنامانە ناوی «کتاب سبز»ی لێنرابوو و بە فارسی و فەرەنسی بڵاوکرابوونەوە.

من لە فێوریەی ساڵی ١٩٩٢دا وتارێکم سەبارەت بە «کتێبی سەوز» نووسی و لە ژمارە ١٥ی گۆڤاری پەیڤ، چاپی مەڵبەندی ڕۆشنبیریی کورد لە لەندەن بڵاوم کردەوە. لەوێدا ئەم بەڵگەنامانەم وەرگێڕابووە سەر کوردی کە پێوەندیان بە کوژرانی سەردار حەمەحوسێنخانی سەرداری موکری و سەیفەددینخانی سەقز و محەممەدخانی حاکمی بانە بەدەست عوسمانییەکانەوە بوو، بەڵام چەند بەڵگەنامەیەکی دیکەشم لەگەڵ خستبوون کە بۆ ڕوونکردنەوەی بارودۆخی سیاسیی ئەو ساڵانەی ئێران لە ناوچەی موکریان بەکەڵکن.

ڕادەی بێئەخلاقیی سیاسی و چەتەگەری و چەوساندنەوەی سپای عوسمانی و سەرکردەکانیان لە باوەڕی هیچ کەسێکدا ناگونجێ مەگەر ئەو بەڵگەنامە فەرمییانە ببینێ و بزانێ چۆن بە فێڵ هەرچی ملک وماڵی ئەو سێ حاکمەی موکریان، بەتایبەت ئەوانەی هی حەمەحوسێنخانی سەرداری موکری بوون لە کەسوکارەکەیان وەرگرتوون و بەڵێنی درۆی ئازادکردنی ئەوانیان پێداون، بەڵام

دواتر ئیعدامیشیان کردوون.

سەمەرە ئەوەیە دەوڵەتی ئێران و والیی ئازەربایجان سەرەڕای تێلگرافی یەکلەدوای‌یەکی سەردار، کە ئەوا عوسمانییەکان هاتنە نێو شار و تا سەعاتێکی دیکە پەیوەندی من لەگەڵ ئێوە دەپسێنن و تکایە کارێک بکەن، هیچ جووڵەیەکیان نەکردووە و ئەو هەژارەیان خستۆتە بەر تیغی دوژمن.

ئەوەی پەیوەندیی بە حەمەحوسێن‌خانەوە هەیە ئەو ڕاستییەیە کە دەیتوانی شاری سابڵاغ بەجێ‌بهێڵێ و گیانی خۆی لە دەست ئەو مرۆڤکوژانە ڕزگار بکا و بۆ نموونە بچێتە گوندێکی دەرەوەی شار، بەڵام ئەو کارەی نەکرد و لە شار و لەگەڵ خەڵکی شارەکە مایەوە هەتا هاتن و گرتیان و بردیانە مەراغە و لەوێ ئیعدامیان کرد. ئێمە هەمان ئەو ئازایەتی و بەڵێنداریی‌یەمان لە پێشەوا قازی محەممەد بینی کە ئەویش بە شێوەی سەردار، شاری بەجێ‌نەهێشت و خۆی دایە دەست دوژمنی داگیرکەر بۆ ئەوەی چارەنووسی لە چارەنووسی گەلەکەی جیا نەکردبێتەوە. یادی هەر دوو قارەمانەکەمان بەخێر بێ! بۆ ناسینی هەستی نەتەوایەتی و کوردپەروەریی حەمەحوسێن‌خان، دەکرێ سەیری ئەو نامەیە بکرێ کە بۆ سەرنووسەری گۆڤاری هەتاوی کوردی نووسیبوو و ئەوە بەشێکە لە بەڵگەنامەی ژمارە ٣٨٦ی کتێبی سەوز:

نامەی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران بۆ باڵوێزخانەی گەورەی عوسمانی لە تاران، ١٧ی ڕەبیعی دووهەمی ١٣٣٢ [٤ی مارسی ١٩١٥]:

«... بە شوێن نامەکانی پێشووی خۆمدا لەمەڕ کوژرانی سەرداری موکری و بەدوای ئەو قسانەی وا لەگەڵ باڵوێزخانەی مەزنتان‌دا کرا... کەس‌وکاری بەجێماوی سەرداری خوالێخۆشبوو هانایان بۆ هێناوین و دەڵێن عەسکەر و هێزی ئەو دەوڵەتە مەزنەتان لە سابڵاغ هیچ کۆتایی‌یەک ناکەن لە ئازار گەیاندن بە کەس‌وکار و مڵک و ماڵی خوالێخۆشبوو. هەواڵمان دەدەنێ کە ١٠٤ ئەسپ و ئێستر و ماین لەگەڵ ٣٦ تفەنگ کە لە ماڵی سەرداری موکری‌دا بووە، زەوت کراون و جل و بارگەی حکوومی وەک فەڕش و ئەسباب هەرچی بووە، داگیریان کردوون و هەر ڕۆژەی بە چەشنێک

کەس‌وکار ئەزیەت دەکەن.

«معاون‌الدوله» مەحموود ناو، بەرپرسی باڵوێزخانەی ئێران لە ئەستەمووڵ دوو هەفتە دواتر نامە بۆ تاران دەنووسێ و لە بەڵگەی ژمارە ٣٧٨دا دەڵێ:

«چاوم بە سەرەک‌وەزیران[ی عوسمانی] کەوت. بڕیار درا کە حوکمی قورس و قایم دەربکەن هیچ کەس دەسدرێژی نەکاتە سەر کەس‌وکاری سەردار.»

دیارە، نە ئەو چاوپێکەوتنە و نە ئەو نامە نووسینانە هیچکام چاوچنۆکیی سپای داگیرکەری عوسمانییان پێ چارەسەر نەکرا و هەتا بنەماڵەی سەرداریان، وەک پاشماوەی خەڵکی ناوچەکە، بەتەواوەتی نەڕووتاندەوە و ناوچەکەیان لەسەر ساجی عەلی دانەنا، دەستیان لە دەسدرێژی هەڵنەگرت. لە ڕاستیش‌دا ئەو ڕووتاندنەوە و بردنی دارایی و سەروەت و ماڵی خەڵکە و ڕاکێش‌کردنیان بۆ نێو عوسمانی، یەک لە هۆکارەکانی قات‌وقڕیی دوای شەڕی یەکەم لە کوردستان بوو.

خوێنەر دەتوانێ بۆ زانیاریی زیاتر لەسەر کتێبی سەوز و ئەو جینایەتانەی وا عوسمانییەکان دەرحەق بە ناوچەی موکریان و خەڵکەکەیان کرد سەردانی ئەم سەرچاوانە بکا:

١. بی‌طرفی ایران، مراسلات و مذاکرات متعاقبه بین دولت علیه و دول خارجه از بدو وقوع جنگ بین‌الملل در سنه ١٣٢٢ هجری مطابق با ١٩١٦ مسیحی، جلد اول، طهران سنه ١٣٣٦، مطبعه روشنائی، خیابان علاءالدوله.

٢. بیطرفی ایران، متمم شش ماهه اول کتاب سبز، مطبعه کلیمیان، طهران ١٣٣٧.

٣. کتاب سبز، چاپ دوم کتاب، مقدمه رضا نظام مافی، نشر تاریخ ایران، تهران پائیز ١٣٦٣ هجری شمسی.

٤. ئەنوەر سوڵتانی، «کتێبی سەوز وەک سەرچاوەیەک بۆ مێژووی کورد»، گۆڤاری پەیڤ، مەڵبەندی ڕۆشنبیریی کورد لەندەن، ژمارە ١٥، فێوریەی ١٩٩٢، کە تێیدا ٩ بەڵگەی کتێبەکە سەبارەت بە ئیعدامی ئەو سێ سەردار و حاکمە وەرگێڕدراوەتە سەر کوردی و ڕووداوەکە شی‌کراوەتەوە.

کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا

مێژوونووسی گەورەی کورد دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد کتێبێکی لە ساڵی ١٩٧٥دا بڵاوکردەوە کە تێیدا بارودۆخی پارچەکانی کوردستانی ئێران و عوسمانی لە ساڵانی پێش شەڕ و ماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا (١٩١٤ ـ ١٩١٨) تاوتوێ کردبوو. کتێبەکە هەتا ئێستاش وەک سەرچاوەیەکی بایەخدار لەلایەن نووسەر و مێژوونووسانی کوردەوە سوودی لێوەرگیراوە و بە چەند زمانیش تەرجەمە کراوە.

کتێبەکە لە زۆرینەی خۆیدا باسی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانییە و کەمتر بەلای بەشی ڕۆژهەڵات و ئێراندا هاتووە، ناوێکی تایبەتیشی لە بۆکان نەبردووە، بەڵام من بۆ کار هاسانیی مێژوونووسانی دوارۆژی بۆکان و ناوچەکەی، دەسنیشانی هەندێک لاپەڕەی دەکەم کە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەگرنەوە:

- لاپەڕە ٩: (پەراوێز) کێشەی نێوان ڕووس و ئاڵمانیا لە ئازەربایجان و کوردستان؛
- لاپەڕە ١١: «ئەلمانەکان توانییان جێپێی خۆیان لە کوردستاندا بکەنەوە، بۆ نموونە شاری شنۆ پێش شەڕ ببووە ناوەندێکی خوریکڕین لەلایەن ئاڵمانەکانەوە و لەوێوە دەیانبرد بۆ ئەو فابریقەیەی لە تەورێز دایانمەزراندبوو بۆ دروستکردنی ڕایەخ [کە دیارە ئەگەر خوری لە شنۆوە بۆ تەورێز چووبێ، دەبێ ئاڵمانییەکان لە ناوچەی مەهاباد و بۆکانیش غافڵ نەبووبێتن].
- لاپەڕە ١٤: ڕاولینسۆن. مامۆستا دوو وتاری ڕاولینسۆنی وەک سەرچاوە ناساندووە کە یەکەمیان باسی سەفەری ڕاولینسۆنە لە تەورێزەوە بۆ کوردستان. ئەم سەرچاوانە بۆ مێژووی بۆکان و بەتایبەت قەڵایچی و تەختی سولەیمان گەلێک گرنگن. هیوادارم بتوانم ئەم وتارانە بکەمە کوردی. (بۆ باسی ڕاولینسۆن، بڕواننە بابەتەکانی پێشووتر.)
- لاپەڕە ٣٦: لە ساڵی ١٩١٢دا کۆمەڵی «جیهاندانی» لە کوردستانی ئێران دامەزرا، کە دەیویست خەباتی گەلی کورد بە ڕێبازێکی ڕاستدا بەرێ و لە چوارچێوەیەکی

یەکگرتـوودا کـۆی بکاتەوە [ئـەم زانیارییە لە کتێبێکی فاریـزۆڤ وەرگیراوە کە تایبەتمەندییەکانی خراونەڕوو].

ـ لاپەڕە ٥٧: ئازەربایجان و کوردسـتانی ئێران بوون بە بەشـێک لە مەیدانی شەڕ (١٩١٤).

ـ لاپـەڕە ٦٠: لەشـکری ڕووس لـە ٢٥ی مـای ١٩١٥دا شـاری ورمێیـان گـرت و توانییان بچنە نێو شاری شنۆ و مەهابادیشەوە.

ـ لاپـەڕە ٦١: لـە زۆر ناوچـەدا ژاندرمەکانـی تورک بێڕەحمانـە بەردەبوونە گیانی ناحەزەکانیـان، بـۆ وێنـە تەنیا لە یەکێـک لە ناوچەکانی کوردسـتانی ئێران دوو سـەرداری ناحـەزی خۆیان (حەمەحوسـێنخان[ی بۆکان] و سـەیفەددینخانی سەقز)یان لە سێدارە دا و بۆ چەند ڕۆژێک تەنیا بە نیازی چاوترساندنی خەڵکی ئەم ناوە، لاشەکانیان بە هەڵاوەسراوی هێشتەوە.

ـ لاپـەڕە ٦٢: خەڵکـی «ناوچـەی» سـابڵاغ (مەهاباد)یـش بـە سـەرکردایەتیی قازی فەتاحـی بەناوبانـگ بەگەرمی کەوتنە بەرهەڵسـتی کردنی هێزی تورک و دوای ئەویش ڕووس.[١]

١. د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، «کوردسـتان لە سـاڵەکانی شـەڕی یەکەمی جیهانیدا»، بەغدا، ١٩٧٥، لە بڵاوکراوەکانی کۆڕی زانیاریی کورد، ١٩٨ لاپەڕە، کوردی.

مێژووی هاوچەرخی کورد

دەیڤید مەک داوڵ یەک لە شارەزایانی ڕۆژاوایی کیشەی کوردە، کە لە ساڵی ١٩٩٢دا پەڕتووکێکی لەسەر کورد بڵاوکردەوە: Kurds: A Nation Denied (کورد نەتەوەی نکووڵی لێکراو).

کتێبی پڕلاپەڕەی A Modern History of The Kurds (مێژوویەکی نوێی کوردان)، کاری تازەتری «مەک داوڵ»ە، کە تێیدا ژیانی سیاسی ـ کۆمەڵایەتی ـ ئابووریی کوردی لە پارچەکانی کوردستان لە سەدەکانی نۆزدە و بیستەم خستۆتە بەر لێکۆڵینەوە و بایەخی سەرەکی دراوە بە دەوری عەشیرەتە کوردەکان.

کتێبەکە وەرگەڕاوەتە سەر فارسی، بەڵام فەسڵێکی گرنگی لە تەرجەمەدا قرت کراوە، ئەویش بەشی سێزدەهەمە لە «کتاب سوم» بەناوی «ڕەعیەتی کۆماری شیعە» و بە دوای بەشی «ئێران: پێکهێنانی بزووتنەوەیەکی سەربەخۆی نەتەوایەتی»دا دێ. من ئەم یادداشتەم لەبەر دەقە فارسییەکە نووسیوەتەوە، بەڵام بەشی قرت کراویشم بە ئینگلیزی خوێندۆتەوە و یادداشتم لەبەر هەڵگرتووە، ئەگەر دەرفەتیش هەبێ وەریدەگێڕمە سەر کوردی و فارسی.

سەبارەت بە «بۆکان و بۆکانی» لەم کتێبەدا، دەبێ بڵێم بەشی ١٠ تا ١٣ی کتێبەکە سەبارەت بە کوردی ئێران و بەگشتی ئێران نووسراوە، کە لێرەولەوێ ئاماژە بە بۆکانیشیان تێدا دەبیندرێ و من لێرەدا پێرستێکی ئەو بابەتانەی وا بە شێوەیەک لە شێوەکان بۆکان دەگرنەوە دەخەمەڕوو.

دەقی فارسیی کتێبەکە وەرگێڕانی ڕێزدار ئیبراهیم یۆنسییە. با هەر لێرەدا بڵێم کە مامۆستا ئیبراهیم ئەرک و زەحمەتێکی زۆر دەکێشێ بۆ وەرگێڕانی دەقی سەبارەت بە کورد و بۆ هەمیشە ناوی وەک خزمەتگوزاری ڕاستەقینەی گەلەکەمان دەمێنێتەوە، بەڵام بەداخەوە بۆ زۆربەی کتێبەکان سەرەتایەک دەنووسێ کە دارماڵی ڕەخنە و هێرشە بۆ سەر سیاسەتی کوردان و هەندێک

ڕێبەری سیاسیی کورد. دیارە ڕەخنەگرتن مافێکی دێموکراتییانەی هەموو کەسێکە، بەڵام مامۆستا برایم لەم کارەدا ئەوەندە دەچێتە پێشێ، کە نووسینەکانی ڕەنگی هەڵکوتان بۆ سەر خەباتی سیاسیی گەلەکەمان بەخۆوە دەگرن و ڕەنگە لاوەکانمان لە داهاتووی خەباتی گەل بێهیوا بکەن.

ئەوەش پێرستی بابەتی سەبارەت بە بۆکان لە بەشی ١٠ ـ ١٢دا:

فەسڵی ١٠: «کورد لە حکوومەتی ڕەزاشادا» (ل ٣٧٢ ـ ٣٩٢):

یەک لە سەرەکهۆزە کوردەکانی موکری لە سەقز پێشنیاری بە نوێنەری بریتانیا کرد کە کێشەی سەربەخۆیی کورد لەژێر حیمایەتی بریتانیا بکەوێتە بەر باس (ژووئیەی ١٩١٨). [وا بزانم ئەو سەرەکهۆزە، یەک لە دێبوکرییەکانی بۆکان بووە.]

- گرووپێک لەو سەرەکهۆزانە بۆ هەمان ئامانج لە سنە و سەقز و هەورامانەوە چوون بۆ سلێمانی؛
- لە جانیوەری ١٩٢١دا دوو هۆزی گەورەی موکری، واتە دێبوکری و مامەش لە شنۆ چاویان بە نوێنەرانی سمکۆ کەوت؛
- ناوچەی دێبوکری و مامەش بوون بە دوو شوێنی هاوپشت و ناحەزی سمکۆ؛
- شێخ تەها ناوچەی دەوروبەری بۆکانی تالان کرد؛
- سایینقەڵا لە ڕۆژهەڵاتی بۆکان؛
- پیاوێکی سابڵاغی گۆڤارێکی بەناوی ڕۆژی کوردستان لەلایەن سمکۆوە دەرکرد. [ئەو کەسەی باسی کراوە لە ڕاستیدا نەمر مەلا محەممەدی تورجانیزادەیە]؛
- هێزی یارمەتیدەر[ی حکوومەتی ڕەزاخان] لەنێو هەندێک هۆزی گرنگی موکری پێکهات و لە هەمان ساڵدا (١٩٢٤) هەندێک لەو هێزانە دژی «والی پشتکۆ»[ی لوڕستان] نێردرانە بەرەی شەڕەوە؛
- سەرۆکی موکری لە ساڵی ١٩٣١دا بە شێوەیەکی نەزانراو لە زیندانی مەهاباد مرد.

فەسڵی ١١: «هۆز یا قەوم؟ کۆماری مەهاباد» (ل ٣٩٥ ـ ٤٢٣):

- ناوچەی نێوان مەهاباد و سەقز لە چوارچێوەی دەسەڵات و نفووزی سۆڤیەتدا

بوو، بەڵام لە دەرەوەی چاوەدێری ڕاستەوخۆی ئەو؛

- لە ناوچەی نێوان مەهاباد و بۆکان، عەلیئاغای ئەمیر ئەسعەد ڕێبەری ناخۆشەویستی دێبوکریش دەیویست خۆی لە مەقامات[ی ئێران] نزیک بکاتەوە. ئەویش وەک عەباس قوبادیان [نەوەی داودخانی کەڵهوڕ] پێشنیاری کرد هێزێکی سوارە بۆ پاراستنی ئاسایشی ناوچەکە پێکبێنێ و وەک نوێنەری مەرکەز [تاران] لەگەڵ حەمەڕەشید[خان]دا وتووێژ بکا. ناوبراو وەک فەرمانداری مەهاباد، بە ئیجازەی دامەزراندنی ٣٠٠ «میلیشیا»وە گەڕایەوە ناوچەکە، بەڵام بۆ سوودوەرگرتن لەو بارودۆخە، لێزانی و هەروەها هاودەستی پێویستی نەبوو. حەمەڕەشید بە تووڕەیی‌یەوە هەڕەشەی لێکرد کە «سمێڵی دەتاشێ». هەروەها لەبەروەی عەلیئاغا نەیتوانی یارمەتی دارایی دەوڵەت بە شێوەیەکی دادپەروەرانە لە نێوان سەرەکهۆزەکان دابەش بکا، ئەوە بوو بەهۆی کێشەی نێوان ئەو و سەرەکهۆزی مامەش و مەنگوڕ و براکانیشی کە پێشتر نێوانیان لەگەڵی باش نەبوو، زیاتر لێی دوور کەوتنەوە و لە ئەنجامدا ئەوانە دەستیان دایە دەست یەک و لە مەهاباد دەریانکرد (زیاتر نفووزی قازی محەممەد بوو کە ئەوی لە فەرمانداریی مەهاباد لابرد. ئیبراهیم یۆنسی)؛
- کاتێ کە عەلیئاغای دێبوکری پێی لەسەر وەفاداریی بۆ تاران داگرت، برا ناڕازییەکانی بوونە خوازیاری پشتگیری و ڕووتێکردنی سۆڤیەت؛
- چوونی نوێنەرانی عەشایری کورد بۆ باکۆ؛
- حاجی بابەشێخ، لە سەیدەکانی زەمبیل لە نزیک بۆکان، کە لە ناوچەکەدا نرخی بۆ دادەنرا، [کرایە سەرەکوەزیری کابینەی پێشەوا]؛
- هەندێک لە سەرەکهۆزانی دێبوکری، کە ڕێبەرایەتیی قازی محەممەدیان بۆ قبووڵ نەدەکرا، لە باشووری کۆمار[لە سەقز] پەیوەندییان بە سەرتیپ هومایوونی فەرماندەی هێزەکانی ئێرانەوە گرت؛
- قازی محەممەد لەگەڵ دێبوکرییەکانیش تەنگوچەڵەمەی هەبوو و ناچار «شکاک» و «هەرکی» بە ڕێبەرایەتی عومەرخان ناردە بۆکان؛

- تەنیا گەورکی مەهاباد و فەیزوڵڵابەگی و زەرزا، وەفادارییان بۆ قازی محەممەد هەبوو؛
- ئەوانەی وا چوون بۆ باکۆ: حاجی بابەشێخ، مەجیدخانی مياندواو، عەلیئاغای دێبوکری و کوڕەکەی، واتە عومەری عەلیار بوون؛
- کێشەی نێوان مەجیدخانی میاندواو و عەلیئاغای ئەمیر ئەسعەدی دێبوکری؛
- ئاغاکانی ئێلخانیزادەی دێبوکری لە یەکەم کەسەکان بوون کە پشتگیریی کۆمەڵەیان کرد (ژ. ک)، بەڵام کاتێ کە قازی محەممەد بۆ ڕێبەرایەتیی کۆمەڵە هەڵبژێررا، پشتیان بەردا؛
- هەڵبژاردنی یەکەمی ڕووسەکان قازی محەممەد نەبوو، بەڵکوو ٣ سەرەکهۆزی ناوچەکە، واتە عەلیئاغای ئەمیر ئەسعەد، عومەرخانی شکاک و قەرەنیئاغای مامەش بوو. عەلیئاغا کرابووە سەرۆکی ژاندرمەری ناوچەکە (ڕووزڤێڵت، کۆماری کورد، ل ١٣٩)؛

فەسڵی ١٢: ئێران: پێکهێنانی بزووتنەوەیەکی نەتەوایەتی، (ل ٤٢٥ ـ ٤٤٣):

- دێبوکرییەکان هێشتا ٣٠٠٠ شەڕکەر و نزیکەی ٧٠٠٠ تفەنگی زیادیشیان هەبوو. (ئەوە ڕاست نییە، عەشایر هەر خاوەنی ئەو تفەنگەن کە بەدەستیانەوەیە. ئیبراهیم یۆنسی)؛
- باکووری ڕۆژاوا[ی ئێران] (ورمێ ـ مەهاباد ـ بۆکان) لە ناوچە کوێستانییەکانی تر پێشکەوتووتر بوو؛
- لە ساڵی ١٩٥٢دا ئاغاواتی بۆکان تووشی تەنگژە هاتبوون [دەبێ نیازی نووسەر ڕاپەڕینی شکۆداری ساڵی ١٣٣١ و ٢ی خەڵکی بۆکان و ناوچەی فەیزوڵڵابەگی بە ڕێبەرایەتیی حاجی قاسمی کەریمی، میرزا حەمەڕەئووفی خەیات، عەبلا ئێرانی، عەلی میرەبەگ و... بێ.]؛
- لە بۆکان و مەهاباد زەویوزار لە نێوان بنەماڵەی دێبوکری و ئەعیانی تردا دابەشکرابوو؛

فەسڵی ١٣: ڕەعیەتی کۆماری شیعە، (ل ٢٦١ ـ ٢٨٣ی دەقی ئینگلیزی):

ئەم فەسڵە، پێداچوونەوەیەکی خێرا و ژورنالیستییە بە ڕووداوەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە دامەزرانی کۆماری ئیسلامییەوە تا پێش بڵاوبوونەوەی کتێبەکە لە ساڵی ١٩٩٦دا. لەم فەسڵەدا، بەپێچەوانەی بەشەکانی دیکەی کتێبەکە کە لێکۆڵینەوەکان لەسەر بنەمای هۆز و تایفەی کورد دانراون، گرنگایەتیی سەرەکی بە حیزبە سیاسییەکانی ڕۆژهەڵات، بەتایبەت حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و کۆمەڵە دراوە، گەرچی ئاماژەی بە فیدائییانی گەل و پەیکار و ئەوانی تریش تێدایە و لە ڕێبەرە ئایینییەکان باسی دەوری شێخ عیززەددین حوسێنی و ئەحمەدی موفتیزادەی کردووە و لە شەڕی سنە و نەغەدە دواوە. ئەوەش ئەو ئاماژانەی وا بە بۆکان و بۆکانییەکان کراوە:

- لە سێپتامبری ١٩٨٢دا [هێزەکانی ئێران] بۆکانیان بە شێوەی کاتی گرتەوە؛
- وتووێژ لەگەڵ عەبدوڵڵای موهتەدی سکرتێری یەکەمی کۆمەڵەی زەحمەتکێشان و ڕاگەیاندنی بۆچوونەکانی: (ل٢٧٥ ـ ٢٧٦، ٢٧٩ ـ ٢٨٣)؛
- محەممەد موهتەدی (٢٨٠ و ٢٨٣)؛
- عومەر ئێلخانیزادە (٢٨١)؛
- دێبوکریی بۆکان (٢٨١)؛
- سەلام عەزیزی (٢٨٣).[1]

---

١. ئەلف: وەگێڕاوە فارسییەکە:
دیوید مک داول، «تاریخ معاصر کرد»، مترجم ابراهیم یونسی، انتشارات پانیذ، تهران ١٣٨٠/ ٢٠٠١، ٧٠٤ صفحه، فارسی.
ب: سەرچاوە ئینگلیزییەکە:
David MC Dowall, «A Modern History of the Kurds», I. B. Tauris, London/ New York, 1996, English, 472 pp. ISBN: 185043653-3.

شۆڕشەکانی کورد

نەمر عەلائەددین سەجادی لە کتێبی «شۆڕشەکانی کورد و کورد و کۆماری عێراق»دا مێژوولکەی نۆ شۆڕشی کوردی لە نێوان بەدرخانییەکان و شۆڕشی ئەیلوول نووسیوە. لە «شۆڕشی سمکۆ»دا هەندێک ئاماژە بە ناوچەی فەیزوڵڵابەگیی بۆکان، چەمی موکریان (؟)، جەخەتوو و ساینقەڵا کراوە، گەرچی باسێکی زۆری بۆکانی تێدا نییە (لاپەڕە ٢٤٧ تا ٢٤٩)، بەڵام لە «شۆڕشی سابڵاخ»دا ـ کە مێژووی کۆماری کوردستان (١٩٤٦)ە، سەبارەت بە زۆر ڕووداو و کەسایەتی دواوە کە بۆکان دەگرنەوە و دەچنەوە سەر خودی بۆکانیش.

ئەوانەی خوارەوە ئەو بابەتانەن کە بۆکان دەگرنەوە:

ـ بەرەی تورجانییەکان (لاپەڕە ٢٦٦)؛

ـ قاسمی حاجی بایزئاغا (لاپەڕە ٢٦٩)؛

ـ فەیزوڵڵابەگی (لاپەڕە ٢٦٩، ٢٧٢، ٢٧٥)؛

ـ حاجی بابەشێخی جەمیان (لاپەڕە ٢٧٢)؛

ـ حاجی ڕەحمانی ئێلخانیزادە (لاپەڕە ٢٧٣)؛

ـ ئیسماعیل ئێلخانیزادە (لاپەڕە ٢٧٣)؛

ـ گیرانی بۆکان (لاپەڕە ٢٧٤)؛

ـ ئاڵتوون و قاراوا (لاپەڕە ٢٧٥)؛

ـ بۆکان (لاپەڕە ٢٧٦، ٣٠١ ـ ٣٠٢، ٣٠٦)؛

ـ مامەشا (لاپەڕە ٢٧٧)؛

ـ سەرا (لاپەڕە ٢٨٠)؛

ـ عەبدوڵڵا ئێلخانیزادە (لاپەڕە ٢٨٩، ٣٠١ ـ ٣٠٢)؛

ـ تیکاب و تیکانتەپە (لاپەڕە ٢٩٥ ـ ٢٩٦، ٢٩٩)؛

لە باسی عەبدوڵڵا ئێلخانیزادەدا سەجادی دەنووسێ: «دوای هەرەسی کۆمار،

سەرەتا فکر وا بوو عەبدوڵڵای ئێلخانیزادە و مام عەزیزی قەرەنیاغای مامەش کە هەر لە سەرەتاوە لەگەڵ حکوومەتی ئێران بوون، حکوومەت بە نهێنی جلوبەرگی سەربازی بکا بە بەر پیاوەکانیانا و سەرەتا ئەوانە بچنە نێو شاری سابڵاخەوە... لەبەر ئەمانە، قازی محەممەد لەگەڵ جەنەڕاڵ هومایوونی سەرۆکی عەسکەری ئەو ناوە قسەی کرد و هومایوونی پەشیمان کردەوە لەو باوەڕە (لاپەڕە ٣٠١ ـ ٣٠٢).»

ئەم مەسەلەی چوونی عەشایر بۆ نێو شاری مەهابادە لە زۆر سەرچاوە و یەک لەوان نەمر محەممەدی شاپەسندیشەوە باسی کراوە (بڕواننە بەشی شاپەسندی).

مـن ژمـارەی لاپەڕەکانم لە ڕووی چاپی ئەو دەقەوە نووسـیوەتەوە، کە ئەحمەد محەممەدی لە سنە چاپی کردۆتەوە. دەقی چاپی بەغدام لە بەردەستدا نەبوو.[1]

١. علاءالدین سجادی، «شۆڕشەکانی کورد و کورد و کۆماری عێراق»، لەچاپدانەوەی ئەحمەد محەممەدی، دەزتگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئەتڵەس، تاران، ٢٠٠٥/١٣٨٤، ٣٥٤ لاپەڕە.

ISBN :964 06 – 2263 X

ڕۆژمێری مێژووی ئێران (بەرگی ١)

ڕۆژمێری مێژووی ئێران ناوی کتێبێکی فارسییە لە دوو بەرگی قەبارە گەورەدا بە شێوەی کرۆنۆلۆژی ئاماژەی بە مێژووی ئێران لە سەردەمی مەشرووتە (١٢٨٥/ ١٩٠٦ی ز)ەوە هەتا شۆڕشی گەلانی ئێران و هەڵگەڕانەوەی تەختی پادشایی (١٣٥٧/ ١٩٧٩ی ز) کردووە و وێنەی گەلێک کەسایەتیی گرنگی سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی، ئابووری و ئایینیی ئێرانیشی تێدا چاپ کراوە.

کتێبەکە بۆ پێداچوونەوەی ڕۆژانەی ڕووداوەکانی ئەو بڕگە زەمانییە گەلێک بەکەڵکە، بەڵام نووسەر ـ کە خۆی لە سەردەمی حوکمی حەمەڕەزاشادا وەک «مدیرکل» و فەرمانبەری پلەبەرزی وەزارەتخانەیەک کاری بەدەست بووە ـ لە باسی خومەینی و مەلاکانی ئێراندا چەشنە لایەنگرییەکی نواندووە و بە شانوباڵیدا هەڵگوتوون گەرچی زۆریش پڕکێشیی نەکردووە.

کتێبەکە زیاتر چاوی لە تاران و شارە گەورەکانی ئێرانە، بەڵام جاروبارەش دەربارەی ناوچە دوورەکان دواوە و بابەتی سەبارەت بە ڕۆژهەڵاتی کوردستانیشی تێدا دەبیندرێتەوە.

لە هەموو ماوەی جێگەی باسی کتێبەکەدا بۆکان بەشێک بووە لە شاری مەهاباد و بەو بۆنەیەوە زۆرێک لە هەواڵەکانی مەهاباد کە لە کتێبەکەدا هاتبێتن، بۆکانیش دەگرنەوە. نەک هەر مەهاباد بەڵکوو هەواڵەکانی شاری ورمێ، وەک: گۆڕانی ئوستاندار و فەرماندە سپاییەکان و تەنانەت تارانیش وەک پێتەختی وڵات، پەیوەند بە مێژووی بۆکانەوە پەیدا دەکەن و دەتوانم بڵێم زۆرێک لەو چەشنە فەرمان و گۆڕان و لاچوونی فەرمانبەرانە لە کتێبەکەدا ڕەنگیان داوەتەوە.

کەسانێکیش بیانەوێ وێنەی وەزیر و وەکیل و کاربەدەستی گەورەی ئەو ساڵانەی ئێرانیان دەست بکەوێ، وا هەیە لە کتێبەکەدا بیدۆزنەوە. لە بەشی کۆتاییەکەشیدا چەند بەڵگە و بابەتی ڕوونکەرەوەی تێدایە.

من لێرەدا ئاماژە بەو بابەتانە دەکەم کە لە پەیوەندیی بۆکان و ناوچەکە، لە بەرگی یەکەمی کتێبەکەدا هاتوون و بەرگی دووهەم دادەنێم بۆ بەشی دواتر. ڕێکەوتەکان بە ساڵ و مانگی هەتاوی نووسراون، واتە ٦٢١ ساڵ دوای زایین:

- ١٣١٥/٠٤/١٢، لافاوی مەهاباد؛
- ١٣١٥/٠٨/١٥، کرانەوەی کارخانەی قەندی میاندواو؛
- ١٣١٦/١١/٢٧، «مهدی فرخ» بوو بە ئوستانداری ئوستانی ۴ (ئازەربایجانی ڕۆژاوا)؛
- ١٣١٦/١١/١٩، «عبدالله مستوفی» بوو بە ئوستانداری ئوستانی ۴ (ئازەربایجانی ڕۆژاوا)؛
- ١٣١٨/٠٥/٠٧، «حسن سمیعی» بوو بە ئوستانداری ئوستانی ۴ (ئازەربایجانی ڕۆژاوا)؛
- ١٣١٩/٠٧/٢٠، «مظفر اعلم» بوو بە ئوستانداری ئوستانی ۴ (ئازەربایجانی ڕۆژاوا)؛
- ١٣٢٠/٠٦/٠٣، هاتنی هێزەکانی سۆڤیەت و ئینگلیز بۆ نێو ئێران؛
- ٠٦/٠۴/ ١٣٢٠، ڕاگەیاندنی هێرشی هەوایی بۆ سەر میاندواو و مەهاباد؛
- ١٣٢٠/٠٦/٠٨، بڵاوبوونەوەی ڕاگەیاندننامە لە فڕۆکەکانی سۆڤیەتەوە و [بە بڵاوبوونی دووپەڕ ئاگاهی/ بوو بڵاو ئەرتەشی شاهەنشاهی! هەژار]؛
- ١٣٢٠/٠٦/٢٥، ئیستیعفای ڕەزاشای پەهلەوی؛
- ١٣٢٠/٠٧/٠٧، دامەزرانی حیزبی توودەی ئێران؛
- ١٣٢٠/٠٧/١٣، سەرلەشکر محەممەدی شابەختی بوو بە فەرماندەی سپای غەرب؛
- ١٣٢٠/٠٧/٢۴، «سرتیپ محمدصادق کوپال» بوو بە ئوستانداری ئوستانی ۴ (ئازەربایجانی ڕۆژاوا)؛
- ١٣٢٠/٠٨/١٣، «سرتیپ عبدالرضا افخمی» بوو بە ئوستانداری ئوستانی ۴ (ئازەربایجانی ڕۆژاوا)؛
- ١٣٢٠/١١/١٨، «سرلشکر محمود امین» بەدەست کورد لە سەقز کوژرا؛

- ١٣٢١/٠٣/١٤، وەزیری جەنگی ئێران گەیشتە ورمێ؛
- ١٣٢١/٠٣/٢١، هێزی سپایی ئێران گەیشتە ورمێ؛
- ١٣٢١/٠٤/٠١، «سرتیپ ابوالحسن پورزند» کرایە فەرماندەی لەشکری ئازەربایجان؛
- ١٣٢٣/٠٧/١٠، حەمەڕەشیدخان شاری بانەی ئاگر تێبەردا؛
- ١٣٢٤/٠٩/٢١، وەفدێک لەلایەن قازی محەممەدەوە چوو بۆ تەورێز بۆ وتوویژ؛
- ١٣٢٤/٠٩/٢٦، ئاڵای کوردستان لە مەهاباد هەڵکرا؛
- ١٣٢٥/٠٤/٠٥، چوونی قازی محەممەد بۆ تاران بۆ وتوویژ؛
- ١٣٢٥/١٠/٢٥، ئیعدامی ١٠ ئەفسەر[ی کورد] لە مەهاباد [و بۆکان و سەقز]؛
- ١٣٢٥ /١١/١٧، ئەوانەی سەرلەشکر ئەمینیان کوشتبوو و بانەیان ئاگرتێبەردابوو ئیعدام کران؛
- ١٣٢٦/٠٤/١٠، «سرگرد مستشاری» کرایە فەرماندەی گوردانی میاندواو؛
- ١٣٢٦/٠٥/٢٩، شا، لێبووردنی گشتیی بۆ ئازەربایجان و کوردستان دەرکرد؛
- ١٣٢٦/١١/١٤، ئێران نارەزایی دەربڕی بۆچی سۆڤیەت بارزانیی ڕێگا داوە بۆ وڵاتەکەی؛
- ١٣٢٦/١١/٢١، «سرتیپ درخشانی» فەرماندەی پێشووی لەشکری تەورێز ٢٥ ساڵی زیندانی بۆ دەرچوو.[١]

---

١. باقر عاقلی، «روزشمار تاریخ ایران از مشروطه تا انقلاب اسلامی»، جلد اول، چاپ اول، نشر گفتار، تهران ١٣٦٩/ ١٩٩٠، ٤٨٢ صفحه، فارسی.

ڕۆژمێری مێژووی ئێران (بەرگی ٢)

لە هەڵبژاردەی بەرگی دووهەمدا، نەک هەر هەواڵی بۆکان بەڵکوو زیاتر دەسنیشانی ڕووداوە گشتییەکان دەکەم، ئەویش بەهۆی سەرنجڕاکێش بوونی هەواڵەکانی دوای ساڵی ١٣٣٢ەوە:

- ١٣٣٢/٥/٢٨، سەرکەوتنی کۆدەتا دژ بە حکوومەتی دوکتۆر موسەددیق؛
- ١٣٣٢/٨/١٧، دەسپێکی دادگایی کرانی موسەددیق؛
- ١٣٣٢/٩/٣٠، کۆتایی دادگا و قەراری ٣ ساڵ زیندانی تەنیایی بۆ موسەددیق؛
- ١٣٣٣/٧/٠٧، هاتنی سەعید قەزاز وەزیری نێوخۆی عێراق بۆ ئێران؛
- ١٣٣٤/١١/١٩، شەڕی جوانڕۆییەکان لەگەڵ حکوومەتی ئێران؛
- ١٣٣٤/١٢/٠٦، هەواڵی زیاتری شەڕەکە؛
- ١٣٣٥/٩/٢٠، ژمارەی دانیشتووانی ئێران ١٨ ملیۆن و ٩٥٥ هەزار کەس؛
- ١٣٣٥/١١/١٠، پەسندکرانی لایحەی دامەزرانی ساواک؛
- ١٣٣٦/١٠/١٦، شەڕی عێلی زەنگەنە لەگەڵ حکوومەتی ئێران؛
- ١٣٣٧/٢/٠٤، ڕێگائاسنی تەورێز بۆ تاران دەستی بە کار کرد؛
- ١٣٣٧/۴/٢٣، کۆدەتای قاسم لە عێراق؛
- ١٣٣٧/٩/٣١، پەناهێنانی هەندێک کوردی عێراقی بۆ ئێران؛
- ١٣٣٩/١١/١٥، ژمارەی دانیشتووانی ئێران ٢١ ملیۆن و ٣٥٣ هەزار کەس؛
- ١٣۴٠/١١/١٨، بۆ یەکەم جار ئیسلاحاتی ئەرزی لە مەراغەوە دەستی پێکرد؛
- ١٣۴١/١١/١٩، کۆدەتای عارف و کوژرانی قاسم لە عێراق؛
- ١٣۴٢/٨/٠٢، لافاوی کرماشان؛
- ١٣۴۴/٩/٣٠، گیرانی وانێتێکی پڕ لە تریاک لە مەهاباد؛
- ١٣۴٦/٧/٠۴، خوێندنی قوتابخانەی سەرەتایی لە ئێران بوو بە ٥ ساڵ؛

هەموو ماوەی ساڵی ١٣۴۴ ـ ١٣۴٥ هەواڵی پێکدادانی ئێران و عێراقە لەسەر سنوورەکان؛

ـ ١٣٤٧/٢/١٠، بوومەلەرزەی ئازەربایجان؛

ـ ١٣٤٧/٤/٢٦، کۆدەتای بەعسییەکان لە عێراق؛

ـ ١٣٤٧/٦/٣١، تیرەبارانکرانی ٦ کەس لە کوردستان (باڵی شۆڕشگێڕی حدکا)؛

ـ ١٣٤٧/١٢/٢٤، سێڵاوی میاندواو؛

ـ ١٣٤٨/٤/٣٠، ئاپۆلۆ ١١ گەیشتە سەر مانگ؛

ـ ١٣٤٩/٤/٢١، پێکدادرانی ئوتوبووس لە مەهاباد؛

ـ ساڵی ١٣٤٩ ئیعدامی زۆر کەس لە ورمێ؛

ـ ١٣٥١/١٠/١٤، ئیعدام لە کوردستان؛

ـ ١٣٥٢/١/٢٦، ئیعدام لە کوردستان؛

ـ ١٣٥٢/٨/١٣، بوومەلەرزەی مەریوان؛

ـ ١٣٥٢/١٢/٢٦، لافاوی کوردستان و ئازەربایجان؛

ـ ساڵی ١٣٥٢ و ١٣٥٣ هەواڵەکانی شەڕی کورد لەگەڵ حکوومەتی عێراق؛

ـ ١٣٥٣/٩/٢٦، بارزانی کەرکووکی گرت؛

ـ ١٣٥٣/١٢/١٥، پێکهاتنی شا و سەددام لە جەزائیر؛

ـ ١٣٥٤/٢/١٦، لافاوی کرماشان؛

ـ ١٣٥٤/٤/٢٥، وەستانی دڵ و مردنی سەناتۆر محەممەدی عەباسی؛

ـ١٣٥٥/٩/٣٠، نەتەوە یەکگرتووەکان: خەباتی چەکداریی دژ بە ئیستیعمار ڕەوایە؛

ـ ١٣٥٦/٥/٢٧، ئازادیی دەستەی یەکەمی زیندانیانی سیاسی ئێران؛

نیوەی دووهەمی ساڵی ١٣٥٦ و هەموو ساڵی ١٣٥٧ هەواڵی خۆپیشاندانەکانی ئێران؛

ـ ١٣٥٧/١/١٧، خۆپیشاندانی خەڵک لە کوردستان؛

ساڵی ١٣٥٧ هەواڵی ڕۆژبەڕۆژی ڕووداوەکانی ئێران و خۆپیشاندانەکان؛

ـ ١٣٥٧/١١/٢٢، سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێران و ڕووخانی سیستەمی پادشاهی لە ئێران.[١]

---

١. باقر عاقلی، «روزشمار تاریخ ایران از مشروطه تا انقلاب اسلامی»، جلد دوم، چاپ اول، نشر گفتار، تهران ١٣٧٠/ ١٩٩١، ٥١٠ صفحه، فارسی.

شەڕی دووهەمی جیهانی و کۆماری کوردستان

ڕووداوەکانی شـەڕی یەکەمی جیهانی لە ناوچەکە، بابەتی بەشـی پێشتر بوو. لێرەدا دەچمە سـۆراغی هەواڵەکان سـەبارەت بە سەرەتا و ئەنجامەکانی شەڕی دووهەمی جیهانی کە تێیدا باس لە هاتنی سپای دەوڵەتانی ئورووپایی بۆ ناوچەکە و پێکهاتن و هەرەسی کۆماری کوردستان (١٩٤٦) بابەتی سەرەکین.

کۆماری ١٩٤٦ی کوردستان

کەموزۆر هەموو ئەو ڕۆژاوایییانەی وا بابەتیان لەسەر مێژووی هاوچەرخی کورد و سـەردەمی کۆمـاری کوردسـتان (١٩٤٦) نووسـیوە، هەروەها هەندێک سـەرچاوەی خۆماڵیـش، کەڵکیـان لـەم کتێبـەی «ئیگڵتـۆن» وەرگرتـووە یـا لایکـەم ئاماژەیەکیان پێکردووە. لە ڕاسـتیش‌دا کتێبی ئیگڵتۆن سـەرچاوەیەکی کورت و پوخت و ڕاست و کـەم هەڵەیـە، بـا وەک ڕۆژاوایی‌یـەک ڕوانگە و هەڵوێسـتی لـە بەرانبـەر یەکییەتیی سۆڤیەت و کۆماری کوردستان و ئازەربایجان‌دا دۆستانەش نەبێ.

به بۆچوونی من ئیگڵتۆن بۆ ئامادەکردنی کتێبەکە ڕاسـتەوخۆ چاوی بە هەندێک کەسـایەتیی کـورد و ئێرانـی کەوتـووە و قسـەکانیانی ڕاسـتەوخۆ ڕاگواسـتووە یا کردوونیەتـە نێوئاخنـی قسـەکانی خۆی. بنەمای بۆچوونەکەشـم ئەوەیە قسـەی ئەو کەسـانە (بـۆ نموونـە قاسـمئاغای موهتـەدی، ل ٩٠ و ١٠٥ و سـەرتیپ جیهانبانـی) بـە شـێوەیەکی ئەوتـۆ ڕاگوێـزراون کە خوێنەر هەسـت بە ڕاسـت بوونـی هەواڵ و بۆچوونەکانی نووسەر دەکا و دەزانێ ئەو هەواڵانە لەخۆوە نەدراون.

کتێبەکـە ڕێـزدار سـەید محەممـەدی سـەمەدی وەریگێڕاوەتـە سـەر فارسـی و وتوویژی خۆی لەگەڵ چەند کەسایەتیی کورد وەک نەمر مەلا قادری مودەڕریسی، لە کۆتایی کتێبەکە زیاد کردووە.

ئەوانەی خوارەوە ئاماژەی ئیگڵتۆنن بە بۆکان و ناوچەکەی لەم کتێبەدا:

- ل ٣٢: تایفـەی دێبوکـری شـار[ی مەهابـاد] یـان [لـە ماوەی شـەڕی دووهەمی

جیهانیدا] داگیر کرد و لە جادەی مەهاباد ـ میاندواو باجیان دەسەند؛

ـ ل ٣٤: باسی عێلی دێبوکری و عەلیئاغای حاجی ئێلخانی و ئەوەی دوو بنەماڵەیان ناسناوی ئێلخانیزادەیان بۆخۆیان هەڵبژاردووە و عەلیئاغا، کە ناسناوی عەلیارە لە ساڵی ١٩٤٢دا چووە بۆ باکۆ [سەفەری یەکەمی نوێنەرانی کورد بۆ باکۆ]. هەروەها ناوی بنەماڵەی «عەزیزی» و «مەعرووف»ی و «فەتاحی»ی وەک بەشێک لە دێبوکرییەکان تۆمار کردووە. لە هەمان لاپەڕەدا باسی فەیزوڵڵابەگییەکانی دەوروبەری بۆکان و سەقز کراوە و نووسەر گوتوویەتی لە باشووری دێبوکرییەکانی بۆکان هەڵکەوتوون و ١٥ هەزار کەسێک دەبن کە لە دەوروبەری مەهابادەوە تا دەوروبەری سەقز نیشتەجێن. هەروەها دەڵێ عەلی جەوانمەردی لە ساڵی ١٩٤٤دا بەهۆی هاوکاری کردنی حەمەڕەشیدخانەوە لە دار دراوە؛

ـ ل ٥١: باسی هێرش بۆ سەر شارەبانی مەهاباد، کە دەڵێ «عەزیزخان» ناوێک لە مەیدانی چوارچرا قسەی بۆ خەڵک کرد و بەشوێن ئەودا هێرش کرایە سەر شارەبانی و دوای تەقەی پۆلیس کە بوو بەهۆی کوژرانی عەبلای مینەی خالّندی، ٧ پاسەوانی تورکی ئازەربایجانیی تێدا کوژرا. دیارە عەزیزخان هەمان عەزیزخانی کرمانج (یاسیکەند)ە؛

ـ ل ٦٩: عەبدوڕڕەحمانی شەرەفکەندی (هەژار) یەک لە ئەندامانی خاوەن نفووزی کۆمەڵەی «ژ. ک» بوو؛

ـ ل ٧٠: لە بۆکان هەندێک لە ئەندامانی بنەماڵەی ئێلخانیزادە بە گەرموگوڕی خەریکی هەڵسووڕان [بۆ کۆمەڵەی ژێکاف] بوون؛

ـ ل ٨٥: قاسم ئێلخانیزادە پێش چوونی هەیئەتی کورد بۆ باکۆ، نێردرایە باکۆ؛

ـ ل ٨٦: [لە سەفەری باکۆدا] پێشتر، قاسم ئێلخانیزادە دەسنیشان کرابوو پێشنیار و ئاواتی لەمێژینی گەلی کورد بۆ دامەزرانی کوردستانی ئازاد بنووسێ و پێش چاوپێکەوتنی باقرۆف ئەم کارە بەڕێوە چوو؛

ـ ل ٩٠: قاسمئاغا ئێلخانیزادە باشی لەبیر ماوە کە ئێوارەی هەمان ڕۆژ [ڕۆژێک

دوای چاوپێکەوتنی باقرۆف] نوێنەرانی کورد بە چەند چەپکەگوڵەوە چوونە سەر گۆڕی عەزیزۆف لە نزیک هەیکەلی «کرۆف» و گوڵیان پێشکەش کرد. یەک لە نوێنەرانی کورد لەو کاتە و لەژێر پەیکەرەکەدا نوێژی ئێوارەی کرد؛

- ل ١٠٥: یەک لەوانەی وا [لە سیاسەتی سۆڤیەتی] دوودڵ بوون، قاسمئاغای ئێلخانیزادە پیاوێکی ناسراوی عێلی دێبوکری بوو، کە بانگهێشتنی ژەنەڕاڵ ئاتاکیشی یۆفی بۆ باکۆ بۆیە قبووڵ کرد، کە ئەم کارە بارودۆخی کورد قایمتر بکا. ناوبراو لەوێ تێگەیشت کە ئامانجی سەرەکیی باقرۆف ئەوەیە ناوچەکە لە ئێران جیا بکاتەوە و بیخاتە سەر سۆڤیەت. ئەوەش کە ئەستەم بە بیریدا بهاتبایە مافی گەلی کورد بوو. قاسمئاغا لە بۆکان چاوی بە کاک هەمزەی نەلۆس کەوت و ئەویشی کردە هاوبەشی گومانەکەی خۆی. کاتێ کە قاسمئاغا لە باکۆ گەڕایەوە لەجیاتی ئەوەی لەو کەشوهەوایەدا بچێ بۆ مەهاباد چوو بۆ تەورێز و لەوێ چەند هەفتەیەک مایەوە. لەوێش چەند کەسێکی وەک خۆی دوودڵ کرد و هەر ئەو کارەشی بوو بەهۆی ئەوەی سەرۆکانی کورد پەیوەندیی بە ژەنەڕاڵ هومایوونی فەرماندەی سپای ئێران لە بەشی کۆماری کوردستانەوە بکەن. لەو سەردەمەدا خەڵکێکی زۆر لە قاسمئاغا کەوتبوونە گومانەوە؛
- ل ١٢٣: دوای سەرۆککۆمار، سەرەکوەزیر (سەرۆکی هەیئەتڕەئیسە) حاجی بابەشێخ خەڵکی بۆکان بوو. ناوبراو سیاسەتمەدارێکی ٦٥ ساڵان و لە بنەماڵەی سەیدەکانی زەمبیلی دەوروبەری بۆکان بوو. پیاوێکی لاواز و باریک. عەینەک و ڕیشە سپییەکەی قەڵافەتی زۆر عالمانەیان پێدەبەخشی، دیارە خوێندەواریی فەرمیشی هەبوو. لە ڕابردوودا یەک لە دۆستانی بەئەمەگ و جێگەی باوەڕی ڕەزاشا بوو و لای ئەو خاوەن نفووزی زۆر بوو. دوای شاربەدەرکرانی ڕەزاشا ڕووی کردە حەمەڕەشیدخان کە ئەو دەم حاکمی سەقز و بانە بوو. پاشان بەرەو کۆماری کوردستان هات. حاجی بابەشێخ لەگەڵ خەڵکدا هەڵسوکەوتی زۆر چاکی هەبوو، بەڵام ئەندامێکی چالاکی کۆمەڵەی «ژ. ک» نەبوو... نزیکایەتییەکی تایبەتی لەگەڵ قازی محەممەددا نەبوو و وا هەست دەکرا کە بۆ بێئەسەر کردنی کار و کردەوەی بنەماڵەکانی ئێلخانیزادەی بۆکان کە دراوسێی بوون

گەیشـتبێتە پلەی سـەدارەتی بەرز. سـەرەڕای ئەو پلەبەرزەی، حاجی بابەشـێخ هەرگیز پیاوێکی بەدەسەڵاتی نێو حکوومەت[ی کوردستان] نەبوو؛

- ل ١٢٤ ـ ١٢٥: عەبدوڕڕەحمانـی ئێلخانـیزادە کـوڕی حاجـی بایزاغـا وەزیـری کاروبـاری دەرەوە و حاجی سـمایلئاغای ئێلخانیزادە وەزیری ڕێگاوبان بوو. [ئەوەنـدەی زانرابێ پۆسـتی وەزارەتـی دەرەوە لە کابینەی پێشـەوادا نەبوو و ئـەوەش هۆکاری سیاسـیی هەبوو، حاجـی ڕەحمانئاغاش وەزیری ڕاوێژکاری کابینەکـە بـوو، بەڵام دەگوتـرێ بەکردەوە ئەو دەورەی گێڕابێ. کاک سـەلاحی موهتـەدی کـوڕی حاجی ڕەحمانئاغاش لە وتار یـا وتووێژێکدا باوکی خۆی بەوەزیری کاروباری دەرەوە ناو بردبوو.]؛
- ل ١٣٤: شێعری سروودەکە [ئاوی کەوسەرە]، هەژاری شاعیر ئامادەی کردبوو.
- ل ١٣٧: حاجی بابەشێخ سەرەکوەزیران بوو؛
- ل ١٣٨: باسـی ئـەوەی ئایـا کـورد و بەتایبـەت پێشـەوا لە ڕاگەیاندنـی کۆماردا پەلەیـان کرد؟ سـەیفی قازی و حاجی بابەشـێخ لەگەڵ ئـەو بۆچوونە نەبوون... شەڕی کوردی شێخئاغایی و تورکی مياندواو؛
- ل ١٥١: لەنێـو ئـەو ٦٠ لاوەی بۆ خوێندن نێردرانە باکۆ، یەکیان کوڕەلاوێک بوو بەنـاوی [عەلـی] گەلاوێژ کە لە سـاڵی ١٩٦١دا لەسـەر ڕادیـۆ بەرلین بە زمانی کوردی بەرنامەی تەبلیغاتیی دژ بە ئێرانی بەڕێوە دەبرد؛
- ل ١٦٧: ژمارەی سـوارەی عەشـیرەتەکانی کوردی ناوچە:... دێبوکریی مەهاباد بـە سـەرۆکایەتیی جەعفەرئاغـای کەریمـی ٤٠٠ سـوارە؛ دێبوکرییەکانی بۆکان بەچاوەدێریـی ئاغاواتی ئێلخانیزادە ٥٠٠ سـوارە؛ فەیزوڵلابەگییەکانی بۆکان و سـەقز ٨٠٠ سـوارە؛ تایفـەی بیداغـی سـەقز [دەبـێ بوداغـی بێ] ٢٠٠ سـوارە؛ سەرجەم ١٢ هەزار ٧٥٠ سوارە؛
- ل ١٦٩: لەو کاتانەدا هەیئەتێکی تێکەڵاوی ئازەربایجانی و کورد لە سەقز لەگەڵ بەرپرسـانی [ئێرانـی] ناوچە سـەبارەت بـە گرفتی نێوانیـان، خەریکی وتووێژ بـوون. ئەندامانـی هەیئەتی کـورد بریتی بوون لە سـەرهەنگ دووهەم عیززەت عەبدولعەزیز (عێراقی)، سـەرگورد ئیبراهیم سـەلاح سەرۆکی ستادی ئەرتەشی

کوردان و جەعفەری کەریمی لە دێبوکرییەکانی مەهاباد؛

- ل ١٧٩: حاجی بابەشێخ کە سەرەکوەزیرێکی خاوەن‌دەسەڵات نەبوو، باسی هێرش[ی ئێران بۆ سەر ناوچەکەی] کرد و تەنیا چوار سەرەکهۆز و خەڵکەکەی پشتگیریی قسەکانی ئەویان کرد. ناوبراو پێی وابوو دەتوانن بچنە نێو شاری سنەوە و ئەگەر ڕووسەکان شتێکیان گوت دەکرێ بڵێن حاجی بابەشێخ و چەند سەرەکهۆز لەخۆیانەوە چوونەتە نێو شارەکە؛
- ل ١٨٢: لەو ماوەیەدا وتووێژێکی زۆر جیددی لە نێوان قازی محەممەد و ژەنەڕاڵ ڕەزم‌ئارا لە گوندی سەرا بەڕێوە بوو؛
- ل ٢٠٩: قازی محەممەد [لە میاندواو] بە ژەنەڕاڵ هومایوونی گوت با بزانن کە بارزانییەکان هێشتا لە مەهابادن و دەیانەوێ سەرلەنوێ بۆکان بگرنەوە. هومایوونی وای بەباش زانی کە بە قازی و حاجی بابەشێخ و سەیفی قازی بڵێ خۆتان بچن بۆ بۆکان و چاوتان بەوێ بکەوێ... لە بۆکان دیتیان کە بارزانییەکان چەند ڕۆژ پێشتر شاریان چۆڵ کردووە و چوونەتە مەهاباد. ئەوانەی وا لەگەڵ ژەنەڕاڵ هومایوونی بوون بەرەو حەمامیان، کە گوندێکی دێبوکرییەکانە وەڕێ‌کەوتن؛ ئێلخانی‌زادەکان لەو گوندە دەژیان و لە ساڵێک پێشترەوە پەیوەندییان لەگەڵ ژەنەڕاڵ هومایوونی گرتبوو... قازی گوتی پێتەخت[ی کۆماری کوردستان] هێمن نییە و بارزانییەکان دەیانەوێ بەربەرەکانی [سپای ئێران] بکەن. ژەنەڕاڵ بە قازی گوت بگەڕێتەوە مەهاباد و شارەکە ئامادەی هاتنەوەی سپا بکا؛

شایانی گوتنە کە کاک سەید محەممەدی سەمەدی وتووێژی لەگەڵ هەندێک کەسایەتیی سەردەمی کۆمار وەک نەمر مەلا قادری مودەڕریسی و سەید ڕەحیم ئەیووبی کردووە و دەقی قسەکانی ئەوانی وەک پاشکۆ خستۆتە کۆتایی کتێبەکە. یەک لەو کەسانە سەید عەبدولقادری سەیادەت کوڕی حاجی بابەشێخە.[1]

١. ویلیام ایگلتون جونیر، «جمهوری ١٩٤٦ کردستان»، ترجمه سید محمد صمدی، ناشر (؟)، محل انتشار (؟)، سال انتشار ١٩٨٠ (؟)، ٣١٢ صفحه، فارسی.

سەفەری دووهەمی ڕێبەرانی کورد بۆ باکۆ

یەکییەتیی سۆڤیەتی لە ساڵانی ١٩٤١ و ١٩٤٤دا دووجار ژمارەیەک لە گەورەپیاوانی کوردی ناوچەی موکریان و بەگشتی بەشی ئازەربایجانی بانگهێشتنی باکۆ کردن کە بەتایبەت ئەوی دووهەمیان بەتەواوەتی نهێنی بوو، گەرچی ئێران گەلێک زوو، وا هەیە لە ڕێگەی دەزگا زانیارییەکانی وڵاتانی ڕۆژاواوە، بە مەسەلەکەی زانی و لە قاوی‌دا.

لە هەر دوو سەفەرەکەدا پێشەوا قازی محەممەد کەسایەتیی سەرەکی بووە و لە هەر دووکیان‌دا خەڵکانی ناوچەی بۆکانی تێدا بەشدار بوون. لە سەفەری یەکەم‌دا حاجی بابەشێخی سەیادەت و عەلی‌ئاغای عەلیار (سەردار ئەسعەد) و لە سەفەری دووهەم‌دا قاسم‌ئاغای ئێلخانی‌زادە بەشدارییان کردووە و هەر قاسم‌ئاغاش دەقی داواکارییەکانی وەفدەکەی بە خەتی خۆی نووسیوەتەوە و پاشان داویانە بە میرجەعفەر باقرۆف سەرۆکی «کۆماری سوسیالیستیی ئازەربایجان».

تەنیا دوو ڕۆژ دوای سەفەری دووهەم، ڕۆژنامەی ئیتلاعات چاپی تاران و چەند ڕۆژنامەی دیکەش لە ١٣٢٤/٧/٩ هەواڵی سەفەرەکەیان ڕاگەیاندووە و بەشوێنی‌دا ڕۆژنامەی «کوهستان» چاپی تاران چەندین هەواڵ و تێلگرافی لەو پەیوەندەدا بڵاوکردۆتەوە:

- ژمارە ٢٩ (١٣٢٤/٧/١٦)، سەروتار بەناوی «مهاباد جداشدنی نیست» بۆ پاساودانەوەی مەسەلەکە؛
- ژمارە ٣٠ (١٣٢٤/٧/٢٣)، تێلگرافی قاسم ئێلخانی‌زادە کە هەواڵەکەی بەدرۆ خستۆتەوە؛
- ژمارە ٣٠ (١٣٢٤/٧/٢٣) تێلگرافی ١٣٢٤/٧/١٨ی محەممەدئەمین ئێلخانی‌زادە بۆ بەدرۆ خستنەوەی مەسەلەکە؛
- ژمارە ٣١ (١٣٢٤/٧/٣٠)، هەواڵێک کە ڕۆژنامەکە لە زمان «ستاد ارتش»ەوە

ڕایگەیاندووە و گوتوویەتی لە گوندێکی دەوروبەری ڕەزائیە کۆبوونەوەیەک بەستراوە و نووری‌بەگ باسی سەفەرەکەی بۆ گرووپێکی خەڵک کردووە؛

- ژمارە ٣٢ (١٣٢٤/٨/٧)، تێلگرافی حەمزەی مامەش و «عەبدوڵڵا قادری» کە هەواڵەکەیان بەدرۆ خستۆتەوە؛
- ژمارە ٣٢ (١٣٢٤/٨/٧)، تێلگرافی محەممەد قازی، محەممەدحوسێنی سەیفی قازی، عەلی ئێلخانی، هەمزەی مامەش و عەبدولقادر جەڵدیان [دەبێ عەبدوڵڵا قادری بێ]کە هەواڵەکەیان وەدرۆ خستۆتەوە.

**

هۆکاری نووسینی ئەم بابەتە ئەوەیە کە ڕێزدار حەسەن قازی ڕۆژی ٢٠١٢/٥/٣١ لەسەر لاپەڕەی وێبلۆگی «ڕوانگە» [1] بابەتێکی سەبارەت بە ڕاست بوونی سەفەرەکە و هۆکاری نکوولی کردنی ئەو کەسانەی وا لە سەفەرەکەدا بوون بڵاوکردۆتەوە و هەوڵی داوە ئەم هۆکارە بدۆزێتەوە. ئەوە گەوهەری بۆچوونەکەی کاک حەسەنە:

«... حکوومەتی شووڕەوی لەلایەکەوە لەبەر ئەو بەرعۆدەیی‌یانەی لە ئاست دەوڵەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و دەوڵەتی بریتانیا بوویەتی و لە سەرێکی دیکەشەوە بۆ ڕێگاخۆش کردن بۆ وەرگرتنی ئیمتیازی دەرهێنانی نەوتی باکوور حەولی داوە دەوڵەتی لاوازی ئێران لە خۆی نەورووژێنێ، جا بۆیە لە دانوستاندنەکانی لەگەڵ بزووتنەوەی کوردستاندا زۆر لە سەرهەست و بە ئیحتیات جووڵاوەتەوە. وێدەچێ یەکێک لە مەرجەکانی ئەو بانگهێشتنەی دەستەی نوێنەرایەتی کورد بە نهێنی هێشتنەوە و باس نەکردنی بووبێ...»

واتە ئەم نهێنیکارییانەی ڕێبەرانی کورد نەک لە ترسی دەوڵەتی ناوەندی ئێران، بەڵکوو بەگوێرەی ڕاسپاردە و داوخوازیی سۆڤیەتییەکان و حکوومەتی ئازەربایجانی باکووریی بووە کە نەیانویستووە مەسەلەکە گەورە بکرێتەوە و ببێتە هۆکارێکی گوشاری سیاسیی دەوڵەتانی ڕۆژاوا بۆسەریان. سەمەرە ئەوەیە عەلیاغای عەلیار

1. http://ruwange. blogspot. co. uk/2012/05/blog post-31. html

کـە دەگوتـرێ لەو سـەفەری دووهەمـەدا لەگەڵیان نەبـووە، یەک لەو کەسـانە بووە کـە لەگـەڵ پێشـەوا نامـەی نکوولی کردنـی ئیمزا کـردووە و ناردوویەتی بـۆ تاران. بەداخەوە سەرجەم بابەتەکە لەبەر دوورودرێژی نەکرا تەواو ڕابگوێزرێ.

دەوڵەتی جەمهووریی کوردستان

بۆ توێژینەوەی مێژووی هاوچەرخی بۆکان، بەتایبەت مێژووی سیاسی ـ کۆمەڵایەتیی شار و ناوچەکە، پێویستە سەرنجی تایبەت بدرێتە ئەو بەڵگەنامە گرنگانەی وا لە پێوەندیی کار و چالاکییەکانی حەمەڕەشیدخانی قادرزادە (دارۆخان) دان و لەم ساڵانەی دواییدا بڵاوکراونەتەوە.

حەمەڕەشیدخان لە قۆناخی پێکهاتنی کۆماری کوردستان لە مەهاباد (١٩٤٦)، کەسایەتییەکی گرنگ و خاوەندەسەڵاتی ناوچەی سەقز و بانە و مەریوان بوو و لە ئێران و عێراقدا تەنگوچەڵەمەی زۆری بۆ هەر دوو حکوومەتەکان خوڵقاندبوو:

«ئای لە حەمەڕەشیدخان، خەڵکی وێنە و دارۆغان
لەشکری شای ڕەپێنا هەتا پێتەختی تاران!»

(فۆلکلۆر)

لە سەرەتاکانی دامەزرانی کۆماری کوردستاندا، یەک لە گرفتە سیاسی ـ نیزامییەکانی کۆمار و ڕێبەرەکانی بریتی بوو لە چۆنییەتیی هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەو. ڕێبەرانی کۆمار نیگەرانی دەسەڵات و توانای حەمەڕەشیدخان بوون و نەیاندەویست بچێتە بەرەی دەوڵەتی ئێرانەوە، لەلایەکی دیکەشەوە ئامادە نەبوون بەشێک لە دەسەڵاتی ناوەندیی کۆماری بدەنە دەست، جا مەسەلەکەیان بەو شێوەیە چارەسەر کرد کە بیکەنە قوماندانی هێزەکانی کۆمار لە سنووری گەلێک گرنگی باشوور و بۆ ئەم کارەش، خانیان بە دەرەجەی ژەنەڕاڵییەوە کردە بەرپرسی ناوچەی «سەرا» لە نێوان بۆکان و سەقز. سەرا گوندێک بوو کە بەگوێرەی پەیمانی ساڵی ١٩١٥ی نێوان ڕووس و ئینگلیز ناوچەی دەسەڵاتی هەر دوو لایان لەوێ دەگەڕایەوە. ئەو پەیمانی دابەشکرانی ئێرانە، گەرچی لە ساڵی ١٩١٧ و دوابەدوای سەرکەوتنی شۆڕشی مەزنی ئۆکتۆبر هەڵوەشابۆوە، بەڵام لە ماوەی شەڕی دووهەمی جیهانی و هاوکاریی نێوان سۆڤیەت و ئینگلیز دژ بە فاشیسمدا، بە شێوەی «دوفاکتۆ» ڕەچاو

دەکرا و نە هێزەکانی سۆڤیەت لە سەرا بەرەو باشوور دەچوون و نە هێزی ئینگلیز لەوێوە دەچوونە باکوورتر. هۆی سەرەکیی کۆماری کوردستانیش کە سەقز و بانەیان نەدەخستە ژێر دەسەڵاتی خۆیان و هێزەکانیان لە سەرا و قاراوا نەدەبردە پێشەوەتر، خواستی سۆڤیەت بوو لەپێناو پاراستنی ئەو دابەشکردنە دوفاکتۆیەدا.

هەر چۆنێک بێ، حەمەڕەشیدخان نیشتەجێی گوندی سەرا بوو و ماڵی «حەمەداغای عەباسی» کردبووە پێگەی هێزی پێشمەرگە و بنکەی حوکمی خۆی لە ماوەی نزیک بە ١١ مانگ تەمەنی کۆماردا.

حەمەڕەشیدخان، میرزا یا «کاتب»ێکی هەبوو، کە ئیشوکاری دەفتەریی بۆ جێبەجێدەکرد، نامەی بۆ دەخوێندەوە و وەڵامەکانی بۆ دەنووسییەوە. ئەو کاتبە ناوی میرزا «محەممەدئەمین مەنگوڕی» بوو. مەنگوڕی خەڵکی باشووری کوردستان و ڕووناکبیرێکی تێگەیشتوو و نووسەرێکی بەتوانا بوو، کە چەند کتێبی نووسیوە.

دوای تێکشکانی کۆمار و چوونەوەی حەمەڕەشیدخان بۆ باشووری کوردستان، مەنگوڕیش گەڕایەوە باشوور و لەم گەڕانەوەیەدا کارێکی گرنگی کرد، ئەویش پاراستن و ڕاگواستنی بەڵگەنامەکانی بەردەستی بوو. دوای گەیشتنی بەڵگەنامەکان بە باشوور و پارێزرانیان بۆ ماوەیەکی دووروودرێژ، هەموویان دەکەونە دەست کاک نەوشیروان مستەفا ئەمین و لەلای ئەویشەوە دەدرێنە خوالێخۆشبوو مەحموودی مەلا عیززەت.

کاک مەحموود لە ساڵانی نێوان ١٩٩٢ - ١٩٩٧دا بە ئەرک و زەحمەتێکی زۆر و یارمەتی خواستن لە خەڵکانی شارەزای ڕۆژهەڵاتی کوردستان سەرجەمی بەڵگەنامەکانی لە سێ بەرگ کتێبدا بڵاوکردەوە، بەو شێوەیە بەشێکی بەرچاو لە نامە و پێوەندەکانی کۆمار پارێزران و لە فەوتان ڕزگاریان بوو.

بەڵگەنامەکان بابەتی هەمە چەشنەیان هەیە، نامەی بەرپرسانی کۆمار بۆ حەمەڕەشیدخان، بارودۆخی بارزانییەکان لە ناوچەکە، داواکاری بەرپرسانی بنکەی سەرا لە ئاغاواتی فەیزوڵلابەگیی دەوروبەری بۆکان و سەقز، نامە و داخوازییەکانی

ئەوان، نامەگۆڕینەوەی نێوان لقەکانی هێزی سپایی کۆمار و دەیان بابەتی دیکە.

زۆربەی زۆری نامەکان لە پەیوەندیی ناوچەی بۆکان و سەقزدان و کەسایەتییەکان، هی ئەو ناوچەیەن، نموونەی دەسخەتی شەهیدان عەلیبەگی یەکشەوە (شێرزاد)، ئەحمەدخانی فارووقی، قودسی، میرحاج، مستەفا خۆشناو و کەسانی وەک ئیبراهیم سەلاح و جەعفەرخانی کەریمی، هاوڕێ لەگەڵ هەندێ بەیان و ڕاگەیاندنی کۆمار و گەلێک بابەتی دیکە نێوەرۆکی بەڵگەنامەکانن.

ئەوەش تایبەتمەندییەکانی ئەو کتێبە بەنرخە بۆ ئەویندارانی مێژووی بۆکان و کوردستان:

١. «دەوڵەتی جمهووری کوردستان»، نامە و دۆکومێنت، مەحموودی مەلا عیززەت کۆی کردۆتەوە و ڕێکیخستووە، نامە فارسییەکانی کردووە بە کوردی، پەراوێز و تۆماری بۆ کردووە و پێشەکیی بۆ نووسیوە. بەرگی یەکەم، سوید، ئازاری ١٩٩٢؛ ٣٧٣ لاپەڕە و ٢٣٩ دۆکومێنت،

٢. بەرگی دووەم، ستۆکهۆلم، ١٩٩٥، لاپەڕە ٣٨٠ تا ٦٦٩، بەڵگەنامەی ژمارە ٢٤٠ تا ٤٤٨، وێڕای چەند نەقشە.

٣. بەرگی سێهەم، ستۆکهۆلم، ١٩٩٧، لاپەڕە ٦٦٧ تا ١٠١٥، بەڵگەنامەی ژمارە ٤٤٩ تا ٥٥٧، وێڕای چەند وێنە و دەسخەتێکی پێشەوا قازی محەممەد.

حکوومەتی کوردستان

کتێبی حکوومەتی کوردستان پێداچوونەوەیەکی پوختی ڕووداوەکانی ئێران، کوردستان و ئازەربایجانە لە ساڵانی پێش دامەزرانی کۆماری کوردستان و ماوەی تەمەنی کۆمار، تا هەرەس‌هێنان و شەهیدکرانی ڕێبەران و خەباتکاران و دڵسۆزانی کورد لە مەهاباد و سەقز و بۆکان.

تایبەتمەندیی کتێبەکە، کەڵک وەرگرتنی زۆر لە سەرچاوە فارسی و کوردی و عەرەبییەکان و ڕاگۆستنی ئەو سەرچاوانەیە. نووسەر کاک نەوشیروان مستەفا ئەمین، لە کتێبەکەدا هەوڵی داوە چۆنییەتی و هۆکارەکانی دامەزران و هەرەسی کۆمار لە زمان سەرچاوەکانەوە بگێڕێتەوەو هەڵسەنگاندن و بۆچوونەکانی خۆشی بخاتەسەر.

بۆکان وەک شاری دووهەمی کۆمار لە گەلێک لایەنەوە، مێژووی و چارەنووسی بە ڕووداوەکانی مەهابادەوە گرێدراوە، ئاڵای کوردستان لەسەر قەڵای شارەکە و گوندەکانی دەوروبەری هەڵکراوە، دووهەم چاپخانەی کۆمار لەوێ دامەزراوە، کەسایەتییەکانی شار و دەوروبەری لە کاروباری سیاسی و تەنانەت کابینەی وەزیران و هێزی سپایی کۆماردا بەشداری ڕاستەوخۆ بوون و بەو بۆنەیەوە دوای هەرەسی کۆمار و داسەپانی سەرلەنوێی حوکمی عەجەم، تووشی ئیعدام و زیندان و ئاوارەیی و ماڵوێرانی هاتوون، شاعیران و نووسەرانی بۆکانی لە گەورەیی‌بەخشین بە کۆمار و پێداهەڵگوتنی ئاڵا و ڕێزلێ‌گرتنی ڕێبەرانی‌دا دەوریان بینیوە و...

نووسەر کە بەوردی بە سەرچاوەکان‌دا چۆتەوە، سەبارەت بە هەندێک ڕووداوی ئەو سەردەمە دواوە کە نەوەی ئێستای کورد نەیبیستوون یا گرنگایەتیی پێنەداون. یەک لەوانە هەڵکرانی ئالا لە بۆکان و گوندی ئاڵبلاغ و کۆڕی جەژن و شادمانی بەبۆنەی هەڵکرانی ئالا لە گوندەکانی دەوروبەری بۆکان، وەک گەردیگلانە. لە دێڕەکانی خوارەوەدا ئاماژەیەکی کورت بەو ڕووداوانە کراوە. من ڕێزمانی دەقەکانم

پاراستووە، کە بەشی زۆریان لە ڕۆژنامەی کوردستان وەرگیراون:

ڕۆژی ١٣٢٤/١٠/٠٥ ئاڵای کوردستان لە مەهابادەوە بەرەو بۆکان برا. ئاغایانی قازی قزڵجی، حەسەنخانی بوداقی، برایمئاغای ئێلخانیزادە، حەمەدەمینئاغای ئێلخانیزادە، ئەبووبەکرئاغای ئێلخانیزادە، دوو نەفەر شاعیری میللی، هەژار و حەقیقی، لەگەڵ سەد نەفەر پتر لە ئەعزای (ئەندامانی) کومیتەی مەحەللی بۆکان لە میاندواو پێشوازییان لێکرد. لە گوندی تەقیاباد خوشک و برایانی ئەرمەنی پێشوازییان کرد و وتاریان دا، قاسمئاغای ئێلخانیزادە لەلایەن هەیئەتەوە سپاسی کردن. لە قەرەمووسالیان میرزا مستەفا موقتەدیری، مەحموودخان و یۆنسخان و عەبدوڵلاخانی ئەمیری ئەندامانی لکی مەحەللی دێموکراتی ئەوێ لەگەڵ خەڵکی دێهاتی تریش پێشوازییان لێکرد.

سەعات چوار و نیوی پاشنیوەڕۆ ئاڵا گەیشتە «عەلیاباد»ی سێ کیلۆمتریی بۆکان. لەوێ گاردی ئیحترام بە فەرماندەیی سەلیمئاغای ئێلخانیزادە و قوتابییەکانی بۆکان و ئاغای ئەحمەدبەگی فەیزوڵلابەگی و فەیزوڵلاخان و عەلیخانی قازڵیان و ئەحمەدئاغا و عومەرئاغا و کەریمئاغای عەباسی و هەباسئاغا و خالیدئاغای حیسامی و چوارپێنج هەزار نەفەر خەڵکی بۆکان و دەوروبەر بە پێشوازییەوە هاتبوون. لەوێ ئاڵا لەسەر شانی جەوانی ڕەشید ئەبووبەکرئاغای ئێلخانیزادە گەیشتە کێلەشین و پاشان گەیشتە سەر حەوزی بۆکان. تەواوی خەڵکی لە دەوروبەری حەوز و مەیدانی ئەوێ کۆببوونەوە و قازی «محەممەدسادق قزڵجی» وتار و شێعری بەتینی لەژێر ئاڵادا خوێندەوە و پاش وی حەقیقی و هەژار شاعیری میللی هەرکام دەستەشێعرێکی گەرم و چاکیان خوێندەوە و هەیئەتی ئاڵا چوونە عەمارەتی قەڵا...

سەعات دوازدەی بەیانی ئەوی ڕۆژێ [١٣٢٤/١٠/٠٦] جەنابی حاجی بابەشێخ ڕەئیسی میللی کوردستان لەگەڵ ئەحمەدئاغای ئێلخانیزادە واریدی بۆکان بوون.

ڕۆژی هەینوو ١٣٢٤/١٠/٠٧ [١٩٤٥/١٢/٢٨] لە سەعات هەشتی بەیانییەوە دەست بە تەشریفات کرا. لە سەربانی عەمارتی قەڵای بۆکان لە تەرەفی ڕاستی ئاڵاوە

جەنابی حاجی بابەشێخ و لەلای چەپەوە جەنابی حاجی بایزئاغا ڕاوەستان، لە هەر دوولاوە دوو موسەلسەل دانرا. قوتابی و مامۆستاکان و خەڵکێکی یەکجار زۆر لەسەر سەکۆی قەڵا و دەستەی مووزیک و گاردی ئیحترامی مەهاباد و بۆکان بە فەرماندەیی ئاغای محەممەدی نانەوازادە فەرماندەری ئۆردووی میللی مەهاباد و سەلیمئاغای ئێلخانیزادە فەرماندەری بۆکان لە هەیوانی نێوەڕاستی قەڵا ئامادەبوون. تەواوی ئاغایانی ناوبراوی سەرەوە و جەمعییەتێکی کەش لە ئاغایان، مینجوملە حوسێنئاغای عەلیار و براکانی، لە سەربانی قەڵا بەڕیز لەملاولای ئاڵاوە، بە چەند سەف ڕاوێستان. خەڵکێکی بێژماریش لە مەیدانی خوارەوە و دەوروبەری حەوزی بۆکان ڕاوەستان. قاسمئاغای ئێلخانیزادە پرۆگرامی خوێندەوە و جەنابی حاجی بابەشێخ نوتقێکی زۆر گەرمی فەرموو، مزگێنیی خوشبەختیی نەتەوەی کوردیدا و ئاڵای موبارەکی بەدەستی خۆی هەڵکرد. حەسەنی قزڵجی لەباتی ڕەحمانئاغای ئێلخانیزادە وتاری پیرۆزبایی دا؛ قازی محەممەدسادقی قزڵجی، عەلی خوسرەوی، ئەحمەدئاغای ئێلخانیزادە، ڕەحمان مودەرریسی، حەمەدەمینئاغای ئێلخانیزادە، مارفئاغا، جەعفەرئاغا و حاجی بایزئاغای ئێلخانیزادە هەریەکەو وتارێکی بۆ پیرۆزبایی لە هەڵکردنی ئاڵا دا؛ هەژار، حەقیقی و خالیدئاغای حیسامی بەو بۆنەیەوە سەروو شێعریان خوێندەوە. لە خاتیمەدا قاسمئاغای ئێلخانیزادە نوتقێکی زۆر بەتینی لە بابەت خۆشی و ئازادیی کوردەوە بەیان کرد و سەعات یەکی دوای نیوەڕۆ بە خوێندنەوەی مارشی میللی و لێدانی مووزیک، جەژن تەواو بوو (لاپەڕە ٩٤ تا ٩٦).

ئاهەنگەکانی دووی ڕێبەندان:

مەهاباد: لەنێو ئەو ٢٢ کەسەی وا لە ڕێورەسمی ٢ی ڕێبەندانەدا «خطابە»یان خوێندەوە و وتاریان دا، ئەم کەسانەش هەبوون: خیتابەی جەنابی حاجی بابەشێخ، ئەشعاری ئاغای هەژار شاعیری میللی، نوتقی ئاغای محەممەد فەیزوڵڵابەگی و خیتابەی ئاغای ئەحمەدی ئێلخانیزادە.

حەمەحوسێنخانی سەیفی قازی کۆمەگ فەرماندەی هەموو هێزی کوردستان، لە

نوتقی «٢ی ڕێبەندان»ی خۆیدا، ناوی چەند کەس لەوانە دەهێنێ کە هاوکاری لەگەڵ دوژمن دەکەن. دوو لە ناوەکان، عەلی عەلیار و محەممەدی عەباسین (ل ١٠٩).

جێژنی شیرکەتی تەرەقی لە مەهاباد:

حەزرەتی پێشەوا، سەید عەبدوڵڵای شەمزینی، جەنابی حاجی بابەشێخی سەیادەت و حاجی بایزئاغا و مەحموودئاغای ئێلخانیزادە... تەشریفیان بوو... قاسمئاغای ئێلخانیزادە، ئەحمەدئاغای ئێلخانیزادە و حاجی بابەشێخ... لەم جەژنەدا دوان (لاپەڕە١٣٥).

ڕۆژی شەشی ڕێبەندان ئاغای شێرزاد [عەلیبەگ ؟] و حەمەحوسێنخان ئەمیری جەژنیان کرد، پێشەواش بەشداری کرد (لاپەڕە ١٣٦).

ڕۆژی شازدەی ڕێبەندان سەید عەبدوسسەلام لە گەردیگلان جەژنی کرد. سەید حسێن و سەید محەممەد نوورانی زەنبیل و چەند کەسی کە، بەشدار بوون. سەید عەبدوسسەلام و سەید کامیل و مەلا عەبدوڵڵا و شێخ ئەحمەد وتاریان خوێندەوە (هەمان لاپەڕە).

ڕۆژی نۆزدەی ڕێبەندان محەممەد ڕەشیدخان [قادرزادە]، ئەحمەدبەگی سەلیمی، حاجی گەنجاڵیبەگی سەلیمی لەگەڵ خزمەکانیان و بنەماڵەی شێربەگ و دادخوا و ئاغایانی ئیبراهیمبەگی سەلاح و سەلیمبەگی بەگزادە و حەمەحوسێنخانی ئەمیری و فەیزوڵڵاخانی حەریقی و محەممەدکەریمبەگی مەجیدی و محەممەدئیبراهیمبەگی فەیزوڵڵابەگی و ئەحمەدخانی کەیخوسرەوی و ئاغایانی ئەحمەدبەگی فەیزوڵڵابەگی و تەواوی ئاغایانی بەگزادە لە «یەکشەوە» کۆبوونەوە.

هاشم حەمزەیی سەرۆکی ستادی بۆکان و حەسەنخانی بوداقی بۆ سەر ئەو جێژنەبانگ کرابوون. لە سەعاتی ٩ی بەیانیدا ١٥٠ نەفەر پێشمەرگە و غەیرە، تاقمێکی ٣٠٠ نەفەری ئاغا و ڕەعیەت و نۆکەر، بەناوی گاردی ئیحترامی ئاڵا لە مەیدانی پێش کومیتەدا سەفیان بەست. لەو وەختەدا پێشمەرگە سەلیمی فەیزوڵڵابەگی هەڵگری تایبەتیی ئاڵا، ئاڵای موقەدەسی لە غایەتی ئیحتراما نایە سەر شانی و فەرماندەی لک لە شانی ڕاستی ئاڵاوە و فەرماندەی بەشی سوار لە شانی چەپەوە بە جەلال و

شـەوکەتێکی زۆر جـوان هێنایانـە مەیدانـی پێش کومیتە. لە حـدوودی هەزار کەس زیاتر لە دێهاتی بەگزادەوە بۆ سـەیر و پێشـوازیی ئاڵا هاتبوونە یەکشـەوە. لەپاش چەپڵەڕێـزان هوڕایەکـی زۆر، فەرماندەی لک ئاغای شـێرزاد [عەلیبەگی یەکشـەوە] خیتابەیەکـی زۆر شـیرین و جوانـی خوێنـدەوە... لـەدوای ئـەو ئاغـای محەممـەدی شکارچی قەراردادی ٢ی ڕێبەندانی بە دەنگێکی بەرز خوێندەوە. ئاغایانی حیسامی و دادخوا، پێشمەرگە مستەفا فەیزوڵڵابەگی و ئەسەدی دادخوا و میرزا محەممەدئەمین تاهیری، نوتقی زۆر بەتین و تەوژمیان کرد؛ ئاغای عەبدوڵڵا نیروومەند نووسـەری حیزبی یەکشـەوە، شـێعرێکی خوێندەوە... تاقمی پێشـمەرگە لەژێر فەرمانی حسـێن شێرزاد دەسرێژێکی زۆریان کرد... ئاغای ڕەئیسی ستادی بۆکان نوتقێکی بێئەندازە بەتینی کرد، ئەوجار بە کەمالی ئیحترامەوە ئاڵای موقەدەسیان لە سەربانی کومیتەی حیزب نەسب کرد. بە تەقەی دهۆڵ و زوڕنا خاتیمە بە جێژن درا (لاپەڕە١٣٦ ـ ١٣٧).

نووسـەر ئـەو هەواڵانـەی سـەرەوەی لـە ڕۆژنامەی کوردسـتان چاپـی مەهاباد وەرگرتوون.

لە لاپەڕە ١٣٩ی کتێبەکەدا لیسـتەی ناوی «هەیئەتی ڕەئیسـەی میللی» هاتووە و نووسـەر گوتوویەتـی «ئـەم دەزگایـە لەباتـی کابینـە یاخـود ئەنجومەنـی وەزیـران بوو و کارەکانی ئەویشـی ئەنجام دەدا. لە لیسـتەی ناوەکاندا حاجی بابەشـێخ وەک ڕەئیسی هەیئەت، ئیسماعیل ئێلخانیزادە وەک وەزیری ڕێگاوبان و عەبدوڕڕەحمان ئێلخانـیزادە وەک وەزیـری موشـاویر نـاو بـراون. لـە ڕاگەیاندنی هەواڵـی «جەژنی سەربەخۆیی و ناساندنی سەرۆکجەمهووری بەرزی کوردستان لە پێشمەرگەخانەی هێزی دێموکراتی کوردسـتان» لە مەهابادیشدا نووسـیویەتی: ئەوانەی لەم جێژنەدا قسەیان کرد:... قاسمئاغای ئێلخانیزادە، قادرئاغای قارەمانی، مەعرووفی، ئیفتیخاری چواردۆڵی، برایم قارەمانی، عەبدوڵلائاغای داربەسەر و حەسەنخانی بوداقی بوون» (لاپەڕە ١٣٣).

کتێبەکـە هەواڵـی هەندێـک کاری گرنگی سیاسـی ـ کۆمەڵایەتـی ـفەرهەنگیی لە مـاوەی کەمـی تەمەنی کۆمـاردا ڕادەگەیەنێ و لەوانە، کرانەوەی ستاسـیۆنی ڕادیۆ،

کتێبخانەی میللی، ئەنجومەنی فەرهەنگیی کوردستان و سۆڤیەت لە مەهاباد و بڕیاری کرانەوەی دانیشکەدەی مەعقوول و مەنقوول کە دەرفەتی جێبەجێکرانی نەبوو. هەروەها حکوومەتی سۆڤیەتی دەزگایەکی سینەمای گەڕۆکیشیان بە دیاری دابوو بە حکوومەتی کوردستان. دوای ئەوەش کە چاپخانەی کوردستان لە مەهاباد لەلایەن دوو موهەندیسی «چێک»ەوە دامەزرا، چاپخانەی کۆنی مەهاباد برایە بۆکان و لەوێ گۆڤاری هەڵاڵە و چەند کتێبی پێ چاپ کرا (لاپەڕە ١٦٤ تا ١٦٦).

هەواڵی سەبارەت بە بۆکان لە کتێبەکەدا یەکجار زۆرە و دەسنیشان کردنیان لە گونجان نایە. من چەند لاپەڕەی گرنگم دیاری کردوون و لەوانە:

١٣٣، ١٣٥، ١٣٦ تا ١٣٨، ١٥٠، ١٥٣، ١٦١، ١٧٥، ١٨٠، ١٨٧، ١٩٧، ٢٣٢، ٢٦٨.

بەداخەوە ڕێکەوتی شەهیدکرانی عەلیبەگی شێرزاد و ١١ شەهیدەکەی سەقز لێرەشدا وەک زۆر سەرچاوەی تر ڕوون نییە و نووسەر دوای ئەوەی خەبەری شەهادەتی پێشەوا و سەیف و سەدر لە ١٩٤٧/٣/٣١ [١٣٢٦/١/١٠] و شەهادەتی حامید مازووچی، ڕەسووڵ نەغەدەیی، عەبدوڵڵا ڕەوشەنفکر و محەممەد نازمی لە مەهاباد لە ١٩٤٧/٤/٧ [١٣٢٦/١/١٧] ڕادەگەیەنێ، دەنووسێ: «هەر لەو ماوەیەدا عەلیبەگی شێرزاد لەسەر حەوزی بۆکان و ئەحمەدخانی فارووقی و... لە سەقز هەڵواسران» (لاپەڕە ٢٦٩)[١]، بەڵام ڕۆژی ئەو ڕووداوە دڵتەزێنانە ڕوون ناکاتەوە.

---

١. ئەلف: نەوشیروان مستەفا ئەمین، «حکوومەتی کوردستان، ڕێبەندانی ١٣٢٤ تا سەرماوەزی ١٣٢٥، کورد لە گەمەی سۆڤیەتیدا»، چاپی یەکەم ١٩٩٣، ٢٨٨ لاپەڕە، ناشر: KIB، هولەند، کوردی (ISBN: 90-9006356-0).

کتێبەکە وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی فارسی، بەڵام بەداخەوە وەرگێڕاوێکی ناڕێکوپێکە و پێویستی بە پێداچوونەوە یان باشتر بڵێم وەرگێڕانێکی تازەیە:

ب: نوشیروان مصطفی امین، «حکومت کردستان کردها در بازی سیاسی شوروی»، ترجمه اسماعیل بختیاری، انتشارات ژین، سلیمانیه، ٢٠٠٥، ٢٩٧ صفحه، فارسی.

کۆماری کوردستان

ئـەم سـەرچاوەیە بەداخـەوە لـەو کتێبـە لاوازانەیە وا لـە ئێران سـەبارەت بە دۆزی کـورد نووسـراون و دەنووسـرێن. هۆکارێکـی کێشـەکە دەبێ ئەوە بێ کـە هەندێک قەڵەم بەدەسـت کە شـارەزای مێژووی سیاسیی کوردستان نین، دەرەتان و ئازادیی چـاپ و بڵاوکردنەوەی بیروبۆچوونی خۆیان پێدەدرێ، لە کاتێکدا کۆت و زنجیری قایـم دەخرێتـە پێـی قەلەمـی شـارەزایانی بوارەکـە و مۆڵەتیان پێنـادرێ بەڕوونی باسـی دۆزی کـورد بکـەن. بۆ نموونە، پاسـدارێکی وەک جەلاییپـوور جەللادی ٥٩ شـۆڕەلاوی مەهابـادی، کـە باوەڕی بە مافـی کورد نییە هیچ، بـە قەڵەم و قەدەمیش لـە دژی دەوەسـتێ، دەرەتانـی چـاپ و بڵاوکردنـەوەی قسـە بێبنەماکانـی لەسـەر کۆمـاری کوردسـتان و پێشـەوا قـازی محەممـەد پێـدەدرێ، بـەڵام مەزنەپیاوێکـی وەک محەممەدسـەدیقی کەبوودوەنـد سـەرۆکی ڕێکخـراوی مافی مرۆڤـی کورد بۆ بڵاوکردنـەوەی چەنـد ڕاگەیاندنـی سـاکار لەسـەر دۆخـی کـورد ١١ سـاڵ زیندانـی بەسـەردا دەسـەپێنرێ و مافی عیلاجی نەخۆشیی مەترسـیداری بە خەرجی خۆشی پێنادرێ!

ئـەم کتێبـە دەبێ لـە هەلومەرجێکی ئەوتـۆ و لە چوارچێوەی ئەو سیاسـەتانەی کۆماری مەلاکاندا هەڵسـەنگێندرێ. من نووسـەر ناناسـم، ناشزانم سەر بە کوێیە و لـە چ پەیوەندییـەکدا چۆتە سـۆراغی نووسـینی ئـەم کتێب یا نامیلکەیـە؛ هیچ دوور نییـە مرۆڤێکـی خزمەتگوزاری گەلەکەشـمان بێ، بەڵام ئەوەی لـە کتێبەکەدا دەیبینم، ناشـارەزایی لـە ڕادەبـەدەر لـە مێـژووی کـورد و ڕاپەڕیـن و شۆڕشـەکانییەتی و هیچی تر.

بۆچوونەکانی نووسەر سەبارەت بە قەومییەت (ل ١١)، میللەت (ل ٢٣)، حیزب (ل ٢٥)، کلێشەکراوی ئاشکرای هەندێک بۆچوونی سواو و دووپاتکراوی ڕۆژاواییەکانە بەبێ ئەوەی سەرچاوەکان بەتەواوەتی ڕابگەیەندرێن. کێشەکەش هەر لەوێوە دەست

پێدەکا. کەسێک کە بنەمای تیئۆریکی بابەتێک نەزانێ لە هەڵسەنگاندنەکانیدا جگە لە دووپاتکردنەوەی بۆچوونی خەڵکانی تر ناتوانێ هیچ ئیجتیهادێک بکا. ئەو «خەڵکانی تر»ە کێن؟ ئەوەش خۆی مەسەلەیەکی گرنگە. نووسەر خەنجێری لە بیروڕای چەپ هەڵکێشاوە و لەژێر ناوی مەحکووم کردنی دەستێوەردانی سۆڤیەت لە کاروباری کوردستان و ئازەربایجاندا، بیری پێشکەوتنخواز دەکوتێ و بۆ ئەم کارە پەنا بۆ ئەنوەری خامەیی و کەسانی تریش دەبا (ل ٦٢)، کە بڕوای بە ڕێبازی ئەوانیش نییە و تەنیا لەبەرئەوە ئاماژەیان پێدەکا کە ناحەزی حیزبی توودە بوون.

هەر چۆنێک بێ، ئێرە جێگای هەڵسەنگاندنی ئەو هەڵوێستە ناسراوە نییە و ئەوەی گرنگە دەرخستنی چەواشەکاری و «تەحریف»ی مێژووی میللەتێکە لەلایەن کەسێکەوە کە دوور نییە خۆشی هەر ئەندامی بێ.

نووسەر لە لاپەڕە ٦٨دا ڕەخنە لە میلیسپۆی ئەمریکایی دەگرێ کە بۆچی زمانی ناپاکە و ئێرانییەکانی بە «ناپختە و خام» ناوبردووە، بەڵام ئەو زمانە ناپاکە هەر بۆیە خراپە کە بۆ ئێرانییەکان کەڵکی لێوەرگیرابێ، دەنا نووسەر خۆی فوو لە دۆ ناکا بۆ ئەوەی کورد بە نەخوێندەوار (ل ٨٠) و نەزان و دواکەوتوو و فەرمانبەری بێدەلیل (ل ١٠٦) و... بناسێنێ!

نووسەر تەنانەت لە گێڕانەوەی ساکاری ڕووداوە مێژووییەکانیشدا وردبینی نییە و کورتێ دێنێ: بۆ نموونە، سەردەمی ژیانی زەردەشت بە ٦٥٠٠ ساڵ پێشزایین ناودەبا کە تەنیا ٥٥٠٠ی هەڵە کردووە (ل ٩٨)!

نزیک بە هەموو شوێنێکی کتێبەکە پڕە لە دروشمی دووپاتکراوەی ڕەگەزپەرستانەی ئێرانییەکان لە چەشنی ئەوانەی وا لە سەردەمی ڕەزاشادا باو بوو و ئامانجیش تاقە یەک شتە: چەسپاندنی کورد بە کلکی ئێرانی عەزیزەوە! فەرموون:

«کوردان بە درێژایی مێژوو وەک قەڵغانی دیفاعی، لە بەرانبەر هێرشی بێگانە بۆ سەر ئەم خاکە [خاکی ئێران]، ئەرکی خۆیان بەجێهێناوە و گیانیان بەختکردووە» (ل ٩٧). «کورد نەک هەر لەگەڵ فارسی ئێرانی یەکە...» (هەمان)، «... کورد لە هەر کوێیەکی ئەم

کورەی خاکە بن، پێوەلکاوی مێژوویی فەرهەنگیی ئێرانییەکانن و پێویست و شایانیانە خۆیان بە ئێرانی بزانن...» (هەمان). ئەگەر خوێنەر جیاوازییەک لە نێوان ئەم قسانە و فەرمایشاتی سەرهەنگ پێژمانی دەزگای ساواک و سەرهەنگ زەنگەنەی ئەرتەشی شا و قانعیفەردی ئێستادا دەبینێ با ڕاییبگەیەنێ!

ئەوەی کە بۆکان بگرێتەوە تاقە یەک شتە، ئەویش کاتێکە کە باسی دەسەڵاتسەندنی پێشەوا قازی محەممەد دەکا لە ساڵی ١٩٤٥دا و دەڵێ ڕووسەکان سەرەتا دەیانویست عومەرخانی شکاک یا «ئەمیر ئەسعەد» [واتە عەلیئاغای عەلیار] بکەنە هاوکاری خۆیان کە یەکەمیان ئامادە نەبوو هاوکارییان بکا و دووهەمیشیان بەهۆی نزیکی لە حکوومەتی ئێرانەوە، ڕووسەکان نەیانویست هاوکاریی بکەن، ئینجا کەسایەتیی قازی محەممەد بۆیان بەرچاوتر ببوویەوە (ل ٨١). دیارە ئەو قسانەشی کۆپیکراوی نووسەرێکی ئەمریکییە.

هیوادارم لاوەکانمان لەوە زیاتر ورد و ژیر بن و لەجیاتی دووپاتکردنەوەی دروشمی دەسکرد و قسەی سەدان جار گوتراو، لە دیاردەکان بکۆڵنەوە و ئیجتیهادی تاکەکەسی خۆیان لە بیر نەکەن، دەنا کارەکەیان دەبێتە کلێشەیەکی ناحەزی قسەی نەیاران. خواستی «ڕۆیشتنی ناوبانگ!» بۆ کەسێک خۆی لە خۆیدا شتێکی خراپ نییە، بەڵام دەبێ بزاندرێ چۆن و بە چ نرخێک؟[١]

---

١. حمیدرضا فیروزی، «جمهوری کردستان، گذری بر چگونگی پیدایش و چرایی فروپاشی»، چاپ دوم انتشارات نوای دانش، مکان (؟)، زمستان ١٣٨٨/ ٢٠٠٩، ١٢٨ صفحه، فارسی، محل پخش: کتاب کانی، سنندج (ISBN:964-8949-07-7).

هەڵکرانی ئاڵای موقەددەسی کوردستان لە بۆکان

ڕاپۆرت و وێنە

ڕێزدار حەسەنی قازی لە وێبلاگێکدا بەناوی «وێنەی کۆماری کوردستان»[1] سەرجەم هەواڵی سەبارەت بە هەڵکرانی ئاڵای کوردستان لە بۆکانی لە ژمارەی یەکەمی ڕۆژنامەی کوردستان چاپی مەهابادەوە ڕاگواستووە و وێنەیەکیشی هاوپێچی وتارەکە کردووە کە ڕێوڕەسمی هەڵکرانی ئاڵاکەمان پیشان دەدا. وێنەکە لە بەری حەوزەگەورە، واتە لە باشووری قەڵاوە هەڵگیراوەوە و کۆمەڵانی خەڵکی بۆکان دەردەخا کە لە سێ ڕیزی جیاواز لەسەر قەڵای سەردار و لە دەوری ئاڵای کوردستان وەستاون.

ئاڵای کوردستان لە وێنەکەدا بە شەکاوەیی دەرکەوتووە و بەو حیسابە وێدەچێ وێنەکە لە نێوان سەعات هەشتی بەیانی و یەکی پاشنیوەڕۆی ڕۆژی هەینی ٧ی مانگی بەفرانباری ساڵی ١٣٢٤، کە دەکاتە ١٩٤٥/١٢/٢٨ی زایینی هەڵگیرابێ. ئەوەش بەگوێرەی هەواڵی ڕاگەیەندراوی ڕۆژنامەیەکە، کە دەڵێ ڕێوڕەسمەکە لە سەعات هەشتی بەیانی دەستی پێکردووە و سەعات یەکی دوای نیوەڕۆ کۆتایی پێهاتووە. بەرنامەی جەژنەکە قاسمئاغای ئێلخانیزادە (موهتەدی) ڕایگەیاندووە و پاشان حاجی بابەشێخی سەیادەت وتاری داوە ئینجا ئاڵاکەی بەدەستی خۆی هەڵکردووە. ئەگەر بەرنامە خوێندنەوەی قاسمئاغا و وتاردانی حاجی بابەشێخ نیوسەعاتێکیان خایاندبێ، سەعاتی هەڵگیرانی وێنەکە دەکاتە نێوان هەشت و نیوی بەیانی تا یەکی دوای نیوەڕۆی ئەو ڕۆژە.

بەداخەوە ڕوخساری کەسەکان لە وێنەکەدا ڕوون نییە و ناناسرێنەوە، بەڵام ئەو کەسەی وا لە دەستەچەپی ئاڵاکە ڕاوەستاوە، بەگوێرەی هەواڵەکە، دەبێ حاجی بایزاغای ئێلخانی مەزنی بەرەی موهتەدی لە ئاغاکانی بۆکان بێ. وێنەی ئاڵاکەش

---
1. http://weneykk. blogspot. com/2011/01/blog post_30. html.

بەڕوونی دیار نییە و نازاندرێ چ نەخشێکی لەسەرە، بەڵام ئەوەی ئاشکرابێ ئەوەیە لە نێوەڕاستی‌دا نەخشێک هەیە.

کێ وێنەکەی هەڵگرتووە، بۆ من ڕوون نییە، بەڵام بە دووری نازانم کاری نەمر سمایل‌خانی فەڕڕوخی بێ کە لەو سەردەمانەدا بۆ ماوەیەک ماڵی لە تەورێز بوو و لەوێ دووکانی وێنەگریی کردبۆوە. دەگوترێ بەشێک لەو وێنانەی ڕێبەرانی کورد کە لە تەورێز کێشراون، کاری ئەو بن. گەرچی وا هەیە وێنەگر لە سابلاغەوە لەگەڵ هەیئەتی ئاڵا هاتبێتە بۆکان.

کاک حەسەنی قازی کەڵکی لە ڕاگەیاندنێکی گۆڤاری هەڵاڵە چاپی بۆکان وەرگرتووە و گوتوویەتی نووسەری ئەم هەواڵەی ڕۆژنامەی کوردستان نەمر حەسەنی قزڵجی بووە. من گومانێکم لە ڕاست بوونی بۆچوونەکەی‌دا نییە.

کووتاڵێکی سپی لە قاتی ژێرەوەتری ئەو شوێنەی وا ئاڵاکەی لێ‌هەڵکراوە دەبیندرێ. بە بۆچوونی من ئەوە دەبێ «لافیتە» و نووسراوەیەک بووبێ کە بەو بۆنەیەوە لە شوێنەکە بەرز کرابێتەوە، بەڵام هیچی ناخوێنرێتەوە. دەزانین لەو قاتەی نێوەڕاستی قەڵا و ژێر شوێنی ئاڵاکە، دوو دەستە چەکداری کوردی بۆکان و مەهاباد وەستابوون.

کاک حەسەن هەمان هەواڵ و هەمان وتاری بە پیتی لاتینی لەسەر هەمان وێبلاگەدا ئامادە کردووە. لێرەدا وێنەی ڕێورەسمی ڕاگەیاندنی کۆماری کوردستان و سان و ڕێژەی بەردەم پێشەوا قازی محەممەد و نەمر بارزانی و ڕێبەرانی دیکەی کۆمار لە مەهابادیش دەبینین. وێنەکە گەلێک ڕوون و جوانە و کەسایەتییەکانی بەباشی تێدا دەناسرێنەوە.[١]

1. http://wkomarik. blogspot. com.

ڕاپەڕینی ئەفسەرانی [پارێزگای] خوراسان

لە سەروبەندی دامەزرانی کۆماری کوردستان و حکوومەتی میللیی ئازەربایجانی ساڵی ١٩٤٦دا چەند ئەفسەرێکی ئێرانی ئەندام و لایەنگری حیزبی توودەی ئێران لە پارێزگای خوراسانی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران دەستیان بەسەر سەربازخانەیەکدا گرت و بە تەما بوون شوێنەکە بکەنە بنکەی ڕاپەڕینی خەڵک بۆ ڕووخاندنی حوکمی پاشایەتیی ئێران. ئەم ڕاپەڕینە گەلێک زوو تێکشکێنرا و ڕێبەرەکانی هەڵاتن بۆ ئازەربایجان و لەوێوە نێردرانە کۆماری کوردستان و لەسەر سنووری باشووری کۆمار لە گوندی سەرای نێوان بۆکان و سەقز نیشتەجێ کران. گەیشتنیان بە سەرا هاوکات بوو لەگەڵ هەڵاتنی پیشەوەری و ڕووخانی کۆماری ئازەربایجان. ئینجا ئەوان لەگەڵ نەمر مەلا مستەفای بارزانی و هێزی بارزانییەکان کەوتن، لە هەموو ئەو ماوەیەدا یارمەتیی کۆماری کوردستان و بارزانییەکانیان دا، ئینجا ئاوای دیوی عێراق بوونەوە و لەوێ کەوتنە زیندانەوە.

کتێبی «قیام افسران خراسان» یەک لەو ئەفسەرانە نووسیویەتی کە ناوی «ئەبولحەسەن تەفریشیان»ە. کتێبەکە تژییە لە ڕێز و ئیحتیرام بۆ نەمران پێشەوا و مەلا مستەفا بارزانی. بەشی سەبارەت بە بۆکان لاپەڕە ١٠٣ تا ١٠٨ دەگرێتەوە و تێیدا باسی گەڕانەوەی خۆیان دەکا لە گوندی «ئاڵتوونی خواروو» و «سەرا»وە بۆ بۆکان و پاشان مەهاباد، دوای هەرەسهێنانی کۆماری ئازەربایجان.

لەم وتارەدا خەڵکی بۆکان بە «شرەخۆر» ناودەبا کە سەربازخانەی شارەکەیان تاڵان کردووە و ئەفسەرەکانی کۆماری ئازەربایجانیان گرتووە و تەحویلی ڕژیمی شایان داونەتەوە و ئەوانیش لە مەهاباد ئیعدامیان کردوون. ئاشکرایە ئەم کارە بەدەستی ئاغاکانی بۆکان کراوە کە خۆیان بۆ هاتنەوەی ڕژیم ئامادە دەکرد و بەڵگەکەشی بیرەوەرییەکانی مامۆستا هەژارە لە چێشتی مجێوردا کە دەڵێ یەک لە ئاغایان خەریک بوو منیش بگرێ و بمداتە دەست سپای ئێران. بەداخەوە چاپی دووهەمی کتێبەکە هەندێ گۆڕانکاریی تێدا کراوە کە دوورە لە هەڵوێستی نووسەر.[١]

---

١. ابولحسن تفریشیان، «قیام افسران خراسان»، چاپ دوم، انتشارات اطلس، تهران ١٣٣٧/ ١٩٩٨، ٢٠٨ صفحه، فارسی.

ڕاپەڕینی ئەفسەرانی خوراسان و حەماسەی خارک

ئـەم بەرهەمـە کتێبی دووهەمە، کە یەک لەو ئەفســەرە ئێرانییانە نووســیویەتی وا لە خوراسان ڕاپەڕین و دوای تێکشکانیان هەڵاتن بۆ حکوومەتی میللیی ئازەربایجان و ئینجا گەیشتنە کۆماری کوردستان.

نووسەری کتێبەکە «عەلیئەسغەر ئیحسانی» لە بەشێکی کتێبەکەدا، واتە لاپەڕەی ١٧٦ تـا ٢٤٣ باسـی ژیانـی خـۆی و پێنج ئەفســەری دیکەی ئێرانی لەنێـو کوردان و بەتایبـەت بارزانییـەکان دەکا و بەوپەڕی ڕێـزەوە دەڕوانێتە کورد. لە لاپەڕە ١٨٢ تا ١٨٥دا نووسەر لە بۆکان دەدوێ، واتە ئەو کاتەی لە سەراوە دەگەنە بۆکان و لەوێ بۆکانییەکان پێیان ڕادەگەیەنن کە پیشەوەری و غوەڵام یەحیا و ئەوانی تر هەڵاتوون. لە بۆکان وادیارە ئاپۆرە یا خود داروودەستەی ئاغاکان دەوریان داون و ویستوویانە چەکەکانیان لێبستێنن. هەروەها دەڵێ پادگانی بۆکان تالان کرابوو و ئەفسەرەکانیان دابـووە دەسـت حکوومەتـی ئێـران، کە ئـەوەش وێناچـێ خەڵک کردبێتیـان و زیاتر پیلانی ئاغاواتی شـار و ناوچەکەیە. دەڵێ ئەو ئەفســەرانە هەمووی لەلایەن دەوڵەتی ئێرانـەوە لـە مەهاباد ئیعدام کران. هەروەها دەڵێ «طابور»، واتە هەنگی بۆکان ١١٥٠ ســەربازی لێبـوو، کـە هەمووی توانـەوە و هەڵاتن و تەنیا ١٩ کەسـیان مابوونەوە. ئینجا بە ڕێگەی بورهاندا دەچن بۆ مەهاباد و چاویان بە پێشەوا دەکەوێ و...[١]

---

١. علیاصغر احسـانی، «قیام افسـران خراسـان و حماسـه خارک»، نشـر علم، تهران ١٣٧٨/ ١٩٩٩، ٥٠٥ لاپەڕە + ٤٠ (فارسی)، (ISBN: 964-405-037-1).

بیرەوەرییەکانی مورتەزا زەربەخت

کتێبی سێهەم بیرەوەرییەکانی «مورتەزا زەربەخت»ە بەناوی «گذار از توفان»، واتە تێپەڕبوون لە تۆفان، کە یەکێکە لەو کتێبانەی وا لەنێو پرۆژەی «مێژووی زارەکی ئێران»دا بڵاوکراونەتەوە. ئەم پرۆژەیە لە دەرەوەی ئێران لە ئەمریکا و ئورووپا بەڕێوە چوو و تێیدا لەگەڵ هەندێ کەسایەتی وەک ئەبولحەسەن بەنیسەدر سەرۆککۆماری پێشووی حکوومەتی مەلاکان و کەریم سەنجابی کرماشانی وەزیری دەرەوەی پێشووی ئێران و... چەندها سەعات وتوویێژ کرا و پاشان وتوویێژەکان هێنرانە سەر کاغەز و بڵاوکرانەوە.

لە کتێبەکەدا زەربەخت باسی ئەوە دەکا کە پایلۆت، واتە فڕۆکەوان بووە، تەیارەیەکی ئێرانی ڕفاندووە و بردوویە بۆ حکوومەتی میللیی ئازەربایجان لە تەورێز و ویستوویەتی لە کۆماری کوردستان و نێوان سەقز و بۆکانیش فرۆکەخانەیەک بکرێتەوە، بەڵام حکوومەتی هەردوولایان هەرەسی هێناوە و ئەویش لەگەڵ هاوڕێکانی لە گوندی سەراوە بەرەو بۆکان بوونەتەوە و لەوێوە بۆ مەهاباد و ئینجا لەگەڵ بارزانییەکان کەوتوون و لەلایەن ئەوانەوە لە دەوروبەری شنۆ یارمەتی دراون تا ئەوەی هەڵاتوون بۆ عێراق و گیراون.

لە لاپەڕە ١١٧ی کتێبەکەوە تا ١٢٥ باسی هەڵاتنی خۆی و هاوڕێکانییەتی لە سەراوە بۆ بۆکان و مەهابادە.[١]

---

١. «گذار از توفان، دونسل از افسران سازمان نظامی»، خاطرات مرتضی زربخت در گفتگو با حمید احمدی، انجمن مطالعات و تحقیقات تاریخ شفاهی ایران در برلین، آلمان ١٣٨٠/ ٢٠٠١ (؟)، فارسی.

ئەم کتێبە لە ئێران بەو ناوە بڵاوبۆتەوە: مرتضی زربخت در گفتگو با حمید احمدی، «خاطراتی از سازمان افسران حزب توده ایران»، انتشارات ققنوس، تهران ١٣٨٢/٢٠٠٣، ٣٤٣ صفحە، فارسی.

لە مەهابادی خوێناوییەوە تا لێوارەکانی ئاراس

بۆ ساڵانێکی دوورودرێژ کتێبی بە فارسی نووسراوەی «نەجەفقوڵی پەسیان» بەناوی «از مهاباد خونین تا کرانەهای ارس» تاقە سەرچاوەیەکی ئێرانی بوو، کە دوور لە سووکایەتی و هێرشی نامرۆڤانەی قەڵەم بەدەستانی بەکرێگیراوی ئێرانی بۆ سەر کۆماری کوردستان و ڕێبەرەکانی، بە چاوێکی نەک بێلایەن، بەڵکوو تا ڕادەیەک واقیعبینانە سەیری کۆمار و ڕێبەرانی و بەتایبەت خەباتی بارزانییەکان و نەمر مستەفا بارزانیی کردبوو و خۆی لە هێرشی ئاسایی ئەو ساڵانە بۆ سەر گەلی کورد و ڕێبەرەکانی پاراستبوو.

نووسەری کتێبەکە هەواڵنێرێکی ڕۆژنامەی «اطلاعات»ی چاپی تاران بوو، کە چەند ڕۆژێک دوای هەرەسی کۆمار و هاتنەوەی سپای ئێرانی سەردانی مەهابادی کردبوو و زانیاریی زۆری لەمەڕ ڕووداوەکان هەبوو. ناوبراو سەرەتا کتێبێکی بەناوی «مرگ بود، بازگشت هم بود» سەبارەت بە کۆماری ئازەربایجان و ڕێبەرەکانی نووسیبوو و ئەم کتێبەی لەسەر کۆماری کوردستان وەک بەرگی دووهەمی هەمان کتێبی «از مهاباد خونین...» وابوو. بەشی زۆری کتێبی پەسیان سەبارەت بە بارزانییەکان و نەمر مەلا مستەفای بارزانی و چوونیان بۆ سۆڤیەتە، بەڵام لە لاپەڕەکانی سەرەتادا بەکورتی سەبارەت بە کۆمار و تێکشکانی و هاتنەوەی سپای ئێران لە سەقزەوە بۆ مەهاباد دواوە و ئەوەی بۆکان بگرێتەوە لاپەڕەکانی ٢٥ ـ ٢٦ە کە تێیدا باسی سەرا، بۆکان، بورهان، تازەقەڵا، تایفەی عەباسی و هۆزی دێبوکری، حاجی بابەشێخ، بایزئاغای گەورک (؟) و... کراوە و لەمەڕ سوارەی عەشایر دەڵێ کە ئامادە بوون لە ئیندرقاشەوە بچنە نێو مەهاباد و تاڵانی بکەن و تەنانەت پێشەوا و ڕێبەرانی کۆمار بگرن و سزایان بدەن (لاپەڕە ٢٦).

کتێبەکە وەرگەڕاوەتە سەر زمانی کوردی و بە هەندێک زیادکراوە و وێنە و لیستەی ناوەوە لە هەولێر بڵاوکراوەتەوە. ئەوە تایبەتمەندیی چاپە کوردییەکەیەتی. نوسخەی فارسییەکەیم دەست نەکەوت.[١]

---

١. نەجەفقوڵی پەسیان، «لە مەهابادی خوێناویەوە... هەتا لێوارەکانی ئاراس»، شەوکەت شێخ یەزدین کردوویەتە کوردی و پەراوێزی بۆی نووسیوە، بڵاوکردنەوەی پارتی دێموکراتی

ڕێکەوتی ئیعدامی شەهیدانی بۆکان و سەقز

دووسێ مانگێک پێش ئێستا بابەتێکم لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان و دوو ماڵپەڕی دیکە (ڕێنیسانس و هەڵوێست) بڵاوکردەوە. لە وتارەکەدا پرسی سەبارەت بە ڕێکەوتی ئیعدامی شەهید عەلیبەگی یەکشەوە لە بۆکان و ١١ شەهیدی سەربەرزی شاری سەقزم هێنایە گۆڕێ. مەسەلەی ڕێکەوتی ڕۆژ و مانگی ئیعدامی ئەو ١٢ شەهیدە، بەپێچەوانەی ٧ شەهیدەکەی مەهاباد، نادیار بوو و لە پەڕوپێستدا مابۆوە.

سەرەتا وامدەزانی کە تەنیا من لەو تاریخانە ئاگادار نیم و سەرچاوەکانی بەردەستی من دەیزانن و باسی ناکەن، بەڵام درەنگتر تێگەیشتم هیچ سەرچاوەیەکی کوردی یا ئەو کەسانەی وا بیرەوەریی ڕاستەوخۆی ئەو ڕۆژانەیان هەیە، لەسەر ڕێکەوتەکان یەکدەنگ نین. لە ڕەوتی کارەکەدا بۆم دەرکەوت کە ڕێکەوتی شەهادەتی عەلیبەگی شێرزاد (یەکشەوە) بەهۆی نووسراوی سەر کێلی قەبرەکەیەوە گۆمانی لەسەر نییە، بەڵام پرسی ئیعدامەکانی سەقز نادیار ماوەتەوە و ڕێکەوتەکەی یەکلایی نەبۆتەوە.

لەو بوارەدا بە یارمەتی چەند کەس لە ئەندامانی بنەماڵەی فەیزوڵلابەگی چوار وتاری جیاجیام نووسی لە ماوەیەکی دوو مانگیدا بڵاوم کردنەوە. بەختەوەرانە، لە کۆتایی کاردا دەستم بە ژمارەیەکی ڕۆژنامەی ئیتلاعات، چاپی ئەو سەردەمەی تاران کەوت کە هەواڵی ئیعدامەکانی سەقزی بەڕوونی ڕاگەیاندبوو. بێئەوەی بچمەوە سەر سێ وتارەکەی پێشتری خۆم، لێرەدا دەقی چوارەمین و ئاخرین وتار دەهێنمەوە بۆ ئەوەی خوێنەران لە چۆنییەتی و ڕێکەوتی دروستی ئەو جینایەتەی ڕژیمی پەهلەوی دەرحەق بە گەلی کورد، ئاگادار بن.

کوردستان، چاپی یەکەم، ئەیلوولی ١٩٩٦، کوردی.

ڕۆژی شەهید بوونی

یازدە شەهیدەکەی کۆماری کوردستان لە شاری سەقز ڕوون بوویەوە

١٣٢٥/١١/١٦ی هەتاوی = ١٩٤٧/٢/٥ی زایینی

سێ‌چوار ساڵێک پێش ئێستا وتارێکم سەبارەت بە شەهیدانی کۆماری کوردستان (١٩٤٦) نووسی و هەوڵم دا ڕۆژی شەهادەتی ئیعدامییەکان کە سەرجەم ١٩ کوردی ڕۆژهەڵات و ٤ ئەفسەری باشووری کوردستانن، دەسنیشان بکەم.

ڕۆژی ئیعدامی نەمران پێشەوا و سەیف و سەدری قازی لە هەمووان ڕوونتر بوو و دەزانرا لە ١٣٢٦/١/١٠ بەرانبەر بە١٩٤٧/٣/٣١دا لە مەهاباد لە داری بێداد دراون. کوردانیش هەموو ساڵێک لەو ڕۆژەدا لە کوردستان و گەلێک شوێنی جیهان بەو بۆنەیەوە ڕێ‌وڕەسمی یادکردنەوە بەڕێوە دەبەن.

١. لەسەر ڕۆژی ئیعدامی چوار ئەفسەرە شەهیدەکەی مەهاباد، واتە نەمران حامید مازووچی، محەممەد نازمی، ڕەسووڵ نەغەدەیی و عەبدوڵڵا ڕەوشەنفکریش هاودەنگی هەبوو. ئەوان ڕاست هەفتەیەک دوای شەهید بوونی پێشەوا و سەیف و سەدر، واتە ١٣٢٦/١/١٧ بەرانبەر بە ١٩٤٧/٤/٧، لە مەهاباد لە دار درابوون.

٢. چوار ئەفسەرە قارەمانەکەی باشووریش، واتە نەمران مستەفا خۆشناو، خەیروڵڵا عەبدولکەریم، محەممەد مەحموود قودسی و عیززەت عەبدولعەزیز کە لە سپای کۆماردا خەباتیان کرد و دوای هەرەس‌هێنانی کۆمار گەڕانەوە باشوور، حکوومەتی عێراق لە ڕۆژی١٣٢٦/٣/٢٨ کە دەکاتە ١٩٤٧/٦/١٩ لە بەغدا ئیعدامی کردن و تەرمی پیرۆزیان برایەوە باشووری کوردستان و بە ڕێزی تایبەتی خەڵکەوە لە شارەکانی کوردستان نێژران، دەیان سەرچاوەش بۆ ڕێکەوتی ئەو ڕووداوە هاودەنگن.؛

٣. نەمر عەلی‌بەگی شێرزاد (یەکشەوە)، لە بۆکان لە داری بێداد درابوو و ڕۆژی ١٣٢٥/١١/٢٥ وەک ڕۆژی شەهید بوونەکەی بەڕوونی لەسەر کێلی گڵکۆی پیرۆزی نووسراوە و دەکاتە ١٩٤٧/٢/١٤ (بۆ زانیاریی زیاتر بڕواننە بەندی «خ»

لە خوارەوەتر).

٤. ئەوەی دەمایەوە ١١ شەهیدەکەی سەقز بوون. سەبارەت بەوان بەداخەوە سەرچاوەکان هاودەنگ نین و من لە وتارەکەمدا دەسنیشانی زیاد لە ١٠ سەرچاوەم کردبوو کە هەرکام ئاماژە بە ڕۆژێک و مانگێک دەکەن و ڕێکەوتەکانیش بەگشتی لە دەوری ٢٥ی مانگی یازدە یان ٢٥ی مانگی دوازدەی ساڵی ١٣٢٥ دەسووڕێنەوە.

ئەو دەم سەرەڕای وتووێژ کردن لەگەڵ چەند کەس، نامە نووسین بۆ چەند کەسی دیکە و پشکنینی ئەو کتێب و سەرچاوانەی وا لێرە لە دوورەوڵاتی لە بەردەستمدا بوون، نەمتوانی بەوردی ڕۆژی ئیعدامی ١١ شەهیدەکەی سەقز دیاری بکەم. ئەوە وەک گرێ لەسەر دڵم مابوو تا ئەوەی لەم ڕۆژانەدا بڕیارم دا پەنا بەرمە بەر ڕۆژنامەکانی ئەو ساڵەی تاران بۆ ئەوەی بزانم لە کامیاندا هەواڵێک سەبارەت بە ڕووداوەکە بڵاوبۆتەوە. لە ڕۆژانی ٢ ـ ٣ی ئەم مانگەدا، واتە مانگی چواری ٢٠١٤ چووم بۆ بە شی ئاسیا و ئەفریقای کتێبخانەی بریتانیا (بریتیش لایبرێری) لە لەندەن. نوسخەی ئەسڵیی ئەو ڕۆژنامانەی وا لە کتێبخانەکە ڕاگیراون پێشتر لە بینایەیەک بوون لە ناوچەی «کۆلیندڵ»ی لەندەن و دەست ڕاگەیاندنیان هاسان بوو، بەڵام ئێستا ڕاگوێزراونەتە ناوچەی «یۆرک»ی بریتانیا، کە مەسافەیەکی زۆر لە لەندەنەوە دوورە، بینایەی سەرەکی کتێبخانەکە لە لەندەنیش تەنیا مایکرۆفیلمی هەندێک لە ڕۆژنامەکانی تێدا ڕاگیراوە.

هەر چۆنێک بێ، ویستم لە مایکرۆفیلمەکانی لەندەنەوە دەست پێ بکەم. یەکەم ڕۆژنامە کە سۆراغم دەکرد هەواڵەکەی بڵاوکردبێتەوە ڕۆژنامەی «اطلاعات»ی چاپی تاران بوو. سێ نوسخەی مایکرۆفیلمی ئەو سالانەم وەرگرت و پێیاندا چوومەوە تا ئەوەی لە هەواڵەکانی مانگی ١٠ ـ ١١ی ساڵی ١٣٢٥ی ئێرانی، واتە مانگی یەک و دووی ساڵی ١٩٤٧دا تووشی هەواڵێکی زۆری ئازەربایجان و کوردستانی ئەو ڕۆژانە هاتم و لە ئەنجامدا ئەوەی وا بە شوێنیدا دەگەڕام دۆزیمەوە!

ڕۆژنامەی ئیتلاعاتی ڕۆژی ١١/١٦/ ١٣٢٥ بەرانبەر بە ١٩٤٧/٢/٦ (ساڵی ٢١،

ژمارە ٦٢٦٩) لە لاپەڕەی کۆتایی و بەشی «خبرهای کشور»دا ئەم هەواڵە تێلگرافییەی لە زمان هەواڵنێری ڕۆژنامەکە لە سەقزەوە بڵاوکردۆتەوە:

«قاتلین مرحوم سرلشکر امین و مسببین غارت بانه اعدام شدند. سقز ۱۶ بهمن.» ئەم ڕۆژنامەیە دوای شەرحێکی سەرتاپا درۆ و بوختان، ناوی ١١ شەهیدەکەی ڕاگەیاندووە و لە کۆتاییدا نووسیویەتی «سەعات ٥ی بەیانی چوارشەممە بڕیاری دادگا [لەمەڕ ئەو ١١ کەسە] بەڕێوەبرا و بە داری سزادا هەڵاوەسران.» بەو پێیە گومانێک نەما کە ڕۆژی ئیعدامی شەهیدە قارەمانەکانی سەقز، چوارشەممە ١٣٢٥/١١/١٦ بەرانبەر بە ١٩٤٧/٢/٥ بووە.

با لەپێشدا دەقی هەواڵی ڕۆژنامەکە بە فارسی لێرەدا بنووسمەوە و پاشان بیکەم بە کوردی:

«قاتلین مرحوم سرلشکر امین و مسببین غارت بانه اعدام شدند!

تلگراف مخبر ما از سقز

سقز ۱۶ بهمن

سال قبل، سرلشکر محمود امین و عده‌ای از سربازان رشید در راه استقرار امنیت در سقز شهید شدند.

دیروز صبح اهالی سقز بر دارهائی که در میدان شهر جلو شهرداری برپا گردیده بود، اجساد کسانی را آویخته دیدند که در شهادت مرحوم سرلشکر امین و آتش زدن بانه و غارت دهات دست داشتند و ۵ سال تمام آسایش و امنیت منطقه کردستان را بهم زده بودند.

دادگاه نظامی زمان جنگ که در سقز تشکیل گردیده بود، احمد فاروقی، محمد دانشور، عبدالله متین، علی جوانمردی، رسول محمودی، احمد شجاعی، شیخ صدیق اسعدی، شیخ امین اسعدی‌مقدم، حسن فیض‌اللەبگی کانی‌نیازی، علی فاتح و محمود فیض‌اللەبگی را باتهام قیام مسلحانه علیه امنیت کشور محکوم باعدام نمود.

ساعت ۵ صبح روز چهارشنبه رأی محکمه بمورد اجرا گذاشته شد و افراد نامبرده بدار مجازات آویخته شدند.»

وەرگێڕاوی کوردیی دەقە فارسییەکە:

«بکوژانی خوالێخۆشبوو سەرلەشکر ئەمین و سەبەبکارانی تالآنی بانە ئیعدام کران!

تێلگرافی هەواڵنێرمان لە سەقزەوە

سەقز، ١٦ی ڕێبەندان

٥ ساڵ پێش ئێستا سەرلەشکر مەحموود ئەمین و ژمارەیەک لە سەربازانی ئازا لەپێناو مسۆگەر کردنی ئاسایش‌دا لە سەقز شەهید بوون.

دوێنی بەیانی دانیشتووانی سەقز بەسەر ئەو دارانەوە وا لە گۆڕەپانی شارەکە لە بەردەم شارەداری‌دا هەڵکرابوون، تەرمی ئەو کەسانەیان بە هەڵاوەسراوی بینی کە لە شەهید کردنی خوالێخۆشبوو سەرلەشکر ئەمین و ئاگر تێبەردان و تالآنی بانە و چەپاوکردنی گوندەکان‌دا دەستیان هەبوو و ٥ ساڵی ڕەبەق هێمنایەتی و ئاسایشی ناوچەی کوردستانیان تێکدابوو.

دادگای سپایی سەردەمی شەڕ کە لە سەقز پێکهاتبوو، ئەحمەد فارووقی، محەممەد دانیشوەر، عەبدوڵڵا مەتین، عەلی جەوانمەردی، ڕەسووڵ مەحموودی، ئەحمەد شوجاعی، شێخ سدیق ئەسعەدی، شێخ ئەمین ئەسعەدی‌موقەددەم، حەسەن فەیزوڵڵابەگی کانی‌نیازی، عەلی فاتح و مەحموود فەیزوڵڵابەگی بە تۆمەتی ڕابوونی چەکدارانە دژ بە ئاسایشی وڵات بە ئیعدام مەحکووم کرد.

سەعات ٥ی سەرلەبەیانی ڕۆژی چوارشەممە، بڕیاری دادگا بەڕێوەبرا و ناوبراوان بە داری سزادا هەڵواسران.»

هەندێک ڕوونکردنەوە:

ئا. ئەوە شێوازی هەمیشەیی حکوومەتەکانی ئێرانە بە ڕژیمی پەهلەوی و ئیسلامییەوە، کە تۆمەت و تاوان و بوختان بۆ خەڵکانی ئیعدامی هەڵدەبەستن بۆ ئەوەی پاساوی کردارە نامرۆڤانەکەیان بدەنەوە، دەنا شێخ سدیقی ئەسعەدی چی و کوژرانی سەرلەشکر ئەمین لە شەڕدا چی، نەک هەر ئەویش بەڵکوو هەموو ئەو شەهیدانەی تر. یان ئاگرتێبەردانی بانە، ئەگەر بووبێ، دەبێ لە

پەیوەندیی حەمەڕەشیدخانی بانەدا باسی بکرێ نەک کۆماری کوردستان و ئەو کەسانە.

ب. ئەو ٥ ساڵەی وا لە هەواڵەکەدا گوتراوە، ساڵانی شەڕی دووهەمی جیهانین کە سپا خاوێنەکەی ڕەزاشا «بە بڵاوبوونی دووپەڕ ئاگاهی» بڵاوەی کردبوو و ناوچەکانی باکووری ئێران بە موکریان و ئازەربایجانەوە کەتبووە ژێر کۆنترۆڵی لەشکری سووری یەکییەتیی سۆڤیەتەوە. لە هەموو ئەو ماوەیەدا کورد و ڕێبەرە بەوەجەکانی، ناوچەکەیان بەوپەڕی هێمنایەتییەوە بەڕێوەبردبوو تاوەکوو دوای گەڕانەوەی هۆردووی سوور، ئەرتەشی هەڵاتووی ئێران لە کونەمشکەکانیان هاتنەوە دەرێ و گەڕانەوە سەربازگەکان، ئینجا ژەنەڕاڵە هەڵاتووەکان دووبارە بەربوونەوە گیان و ماڵی خەڵک و بەو ئیعدامانەش وەڵامی عەجەمانەی ئەو کەسانەیان دایەوە کە لەو ٥ ساڵەدا ئاسایشی ناوچەکەیان بۆ خەڵکیش و حکوومەتی «ئەعلاحەزرەت»یش پاراستبوو!

پ. کوژرانی سەرلەشکر مەحموود ئەمین دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژی ١٣٢٠/١١/١٨ (١٩٤٢/٢/٧). ناوبراو فەرماندەی ئێرانیی لەشکری کوردستان بوو و لە شەڕ لەگەڵ هێزی حەمەڕەشیدخانی بانە (قادرزادە)دا لە سنەوە گەیشتە دیواندەرە و پاشان سەقز، بەڵام لەوێ چەند کەسێک تەقەیان لێکرد و کوژرا. هیچ بەڵگەیەک بەدەستەوە نییە کەسێک لەو یازدە شەهیدە بەرپرسی ئەو تەقە لێکردنە بووبێ. شەڕ یان تاڵان یان ئاگر تێبەردانی بەشێک لە شاری بانەش پەیوەندیی بەوانەوە نەبووە، سپای ئێرانی جگە لە هەستی تۆڵەسەندنەوە لە ڕێبەرانی کورد، بەئاشکرا دەیانویست هێزی خۆیان بنوێنن و چاوترسێنی خەڵکیش بکەن؛ ئەو کارە چەپەڵەیان لە ئازەربایجانیش بەڕێوەبردبوو.

ت. هەواڵەکە بەناوی هەواڵنێری ڕۆژنامەکە لە سەقزەوە نێردراوە، بەڵام زۆر وێدەچێ کە بەرپرسانی سپایی ئێران لە سەقز نووسیویانە و داویانەتە دەست هەواڵنێر بینێرێ بۆ ڕۆژنامەکە. ئەوەش بەو ڕاستییەدا دەردەکەوێ

کە نووسراوەکە لە چوارچێوەی هەواڵی ڕووداوی ئەو ڕۆژە چۆتە دەرێ و مێژوولکەیەکی بۆ ئیعدامییەکان تێدا هەڵبەستراوە کە هەواڵنێری هەژار نە زانیویەتی و نە توانیویەتی شتی وا بداتە پاڵ کەسانێک کە هیچ پەیوەندییەکیان بە مەسەلەکانەوە نەبووە. ئەوە بەرپرسانی سپایی و لە ڕاستیدا قاتڵانی ئەو ١١ شەهیدەمانن کە کردەوەی وایان داونەتە پاڵ و دیارە لەسەر بنەمای ئەم تۆمەتانە مەحکوومیان کردوون و ئێستا هەواڵیان بۆ ڕۆژنامەی ئیتلاعاتیش نووسیوە.

ج. ناوەکانی نێو ڕۆژنامەی ئیتلاعات هەمان ١١ ناون کە هەمووماں دەیانناسین، بەڵام وەک لە کۆپی لاپەڕەی ڕۆژنامەکەشدا دەبیندرێ، ناوی «شیخ امین اسعدی مقدم» وەک دوو بەش و دوو کەس نووسراوە و بە هەمان شێوە، ناوی «حسن فیض‌اللەبەگی کانی‌نیاز»یش. ئەوانە ئیتر هەڵەی تایپ و نووسینی ڕۆژنامەکەن و ئەگەر ئەو کێشەیە نەگرینە بەرچاو، ناوەکان هەمان ناوی یازدە شەهیدە سەرفرازەکەی سەقزن.

چ. لە نووسینی ناوەکاندا یەکدوو هەڵەی دیکەش دەبیندرێ: مەحموود فەیزوڵڵابەگی دەبێ محەممەدخانی فەیزوڵڵابەگی بێ؛ ناسناوی موقەددەمیش دوای ناوی شێخ ئەمین ئەسعەدی بۆ من نەناسراو و نەزانراوە گەرچی وا هەیە لە ناسنامەی فەرمیی شەهیددا ئەو زیادییەش هەر بووبێ و سەرچاوە کوردییەکان باسیان نەکردبێ؛

ح. لەبەر ڕووناکایی ئەو هەواڵە، پرسیارێک لەمەڕ ڕۆژی ئیعدامی شەهید عەلی‌بەگی شێرزاد (یەکشەوە) سەرهەڵدەدا: لەسەر کێلی گڵکۆی پیرۆزی عەلی‌بەگ بەبێ پێچوپەنا ڕۆژی ١٣٢٥/١١/٢٥ بۆ ڕۆژی شەهید بوونی ڕاگەیەندراوە.

ئایا عەلی‌بەگ ٩ ڕۆژ دوای یازدە شەهیدەکەی سەقز لە بۆکان ئیعدام کراوە؟ هیچ سەرچاوەیەک ڕاینەگەیاندووە کە عەلی‌بەگ ٩ ڕۆژ دوای ئیعدامەکانی سەقز زیندوو بووبێ؛ بۆ نموونە، نەمر میرزا حەمەڕەئووفی خەیات (ڕەئووفی مەلا حەسەن) لە بیرەوەرییە هێشتا چاپ نەکراوەکانیدا دەڵێ لە ڕۆژانی پێش ئیعدامدا ڕاستەوخۆ

سەردانی عەلیبەگ و گیراوەکانی دیکەم لە زیندانی ماڵی ڕەشیدەسوور لە بۆکان کردووە. ئایا ڕووداوەکان هەر وا ڕابردوون و عەلیبەگی شێرزاد تا ڕۆژی ٢٥ی ئەو مانگە ماوە یان نووسەرانی کێل هەڵەیەک بە قەڵەمیاندا هاتووە کە ئەگەر واش بێ زۆر سەمەرە نییە لەبەر ئەو ڕاستییەی کە تەرمی پیرۆزی عەلیبەگ دوو جار گوێزراوەتەوە و بۆ جاری سێهەم لە خانەقای بورهان ئەسپەردە کراوە کە ئەو کێلەش بۆ ئەو مەنزڵە نوێیەی نووسراوە.

هەر چۆنێک بێ، ژمارە و ڕێکەوتی ئیعدامییەکانی کورد، دوای هەرەسی کۆماری کوردستان (١٩٤٦) بە شێوەی خوارەوەیە:

لە ماوەی چوار مانگ و ١٣ ڕۆژی نێوان ١٣٢٥/١١/١٦ و ١٣٢٦/٣/٢٩ی هەتاویدا سەرجەم ٢٣ کەس (١٩ کورد لە ڕۆژهەڵات و ٤ کورد لە باشووری کوردستان) ئیعدام کراون.[١]

یەکەم ئیعدامەکان لە ڕۆژی ١٣٢٥/١١/١٦ (١٩٤٧/٢/٥) لە شاری سەقز بەڕێوەبراوە و تێیدا ئەم ١١ ڕۆڵە نەمرەی گەلەکەمان لە دار دراون:

ئەحمەدخانی فارووقی، عەبدوڵلاخانی مەتین، محەممەدخانی دانیشوەر، محەممەدخانی فەیزوڵلابەگی، حەسەنخانی فەیزوڵلابەگی، عەلیخانی فاتح، ئەحمەدخانی شەجیعی، ڕەسووڵئاغای مەحموودی، عەلیئاغای جەوانمەردی، شێخ سدیقی ئەسعەدی و شێخ ئەمینی کەسنەزانی.

ئیعدامی دووهەم جار لە ڕۆژی ١٣٢٥/١١/٢٥ (١٩٤٧/٢/١٤) لەسەر حەوزەگەورەی بۆکان بووە کە یەک کەسی تێدا لە دار دراوە:

نەمر عەلیبەگی شێرزاد (یەکشەوە).

سێهەم دەستەی ڕێبەرانی کورد لە ڕۆژی ١٣٢٦/١/١٠ (١٩٤٧/٣/٣١) لە مەهاباد ئیعدام کراون و وەک هەمووان دەزانین، بریتی بوون لە ٣ ڕێبەری مەزن:

---

١. خاڵی سەرنجڕاکێش وا هەیە ئەوە بێ کە ڕژیم دوای کوشتوبڕ و ڕەشەکوژییەکی زۆر لە ئازەربایجان، بە شێوەی فەرمی لەوێش وەک کۆماری کوردستان، هەر ١٩ کەس لە ڕێبەر و کاربەدەستەکانی حکوومەتی میللیی ئازەربایجانی ئیعدام کرد.

پێشەوا قازی محەممەد، محەممەدحوسێنخانی سەیفی قازی و میرزا ئەبولقاسمی سەدری قازی (صدرالاسلام).

چوارەم دەستەی ئیعدام کراوەکان ۴ ئەفسەری کورد بوون کە لە ڕۆژی١٣٢٦/١/١٧ بەرانبەر لەگەڵ ١٩٤٧/۴/٧دا لە شاری مەهاباد لە دار دران:

نەمران حامید مازووچی، محەممەد نازمی، ڕەسووڵ نەغەدەیی و عەبدوڵڵا ڕەوشەنفکر.

پێنجەم دەستەی ئیعدام کراوان بریتی بوون لەو چوار ئەفسەرە کوردەی وا لە باشووری کوردستانەوە هاتبوونە نێو سپای کۆمار و دوای هەرەسی کۆمار گەڕابوونەوە باشووری کوردستانی ژێر حوکمی دەوڵەتی عێراق. هەر چوار ئەفسەرە قارەمانەکە لە ڕۆژی١٣٢٦/٣/٢٨دا بەرانبەر بە ١٩٤٧/۶/١٩ لە بەغدا ئیعدام کران و تەرمی پیرۆزیان برایەوە کوردستان و ئەسپەردەی خاکی خۆشەویستیان کرا. ناوی ئەفسەرە گیانبازەکان بەو شێوەیە بوو:

مستەفا خۆشناو، خەیروڵڵا عەبدولکەریم، محەممەد مەحموود قودسی و عیززەت عەبدولعەزیز.

**

لە خوێندنەوەی هەواڵەکانی ڕۆژنامەی ئیتلاعاتدا سەرنجم دایە خاڵێکی گرنگ:

لە ڕۆژانی پێش ئیعدامی ئەو ١١ ڕۆڵەیەی گەلی کورددا، بەرپرسانی سپایی ڕژیمی شا تاقمێک سەرەکعەشیرە و خاوەنملک و شێخ و مەلای هەڵبژاردەیان لە شارەکانی کوردستانەوە برد بۆ تاران کە هەندێکیان لە دژبەرانی کۆمار و لایەنگرانی ڕژیم بوون و لەوێ بردیاننە لای شا. سەرۆکی ستادی ئەرتەش و ئەفسەرانی لەشکری یەک و لەشکری دوو بۆ ئەوەی زیاتر لە خۆیان نزیک بکەنەوە و بەهێزبوونی ئەرتەشی ئێرانیان بخەنە بەرچاو، ئەرتەشێک کە چەند ساڵ پێشتر لە بەرانبەر دوژمن هەڵاتبوو، هەر ئەو ئەرتەشەی کە پێشەوا لە ماوەی دادگا فەرمایشییەکەیدا

تانـەی ترسـەنۆکی لـە ئەفسـەرەکانی دابـوو. هـەواڵ و وێنـەی ئـەو چاوپێکەوتنانە لـە ژمارەکانـی ڕۆژنامـەی ئیتلاعـاتدا ڕەنگیـان داوەتـەوە و گەرچی پێـم باش بوو لـە درێـژەی ئـەم بابەتـە یان لـە وتارێکی سـەربەخۆدا کۆپیـی هەواڵەکانیـش بهێنم، بـەڵام دەبێ بڵێـم کۆپییەکانی من لەبـەر مایکرۆفیلم هەڵگیـراون و کەیفییەتێکی زۆر خراپیـان هەیـە، بەتایبـەت وێنەکان هیچ چەشـنە کەڵکێکیـان نییە، تەنانـەت من پێش کۆپی کردنیش ئەسـتەم توانیم تەنیا یەک دووانێکیان، ئەویش بە لێڵی ببینم، گەرچی شـەرحی ژێر وێنەکان ڕوونکەرەوەی زۆر شـتن. بۆ نموونە، ئەرتەش و حکوومەتی ئێـران ڕاسـت لـە دوانیـوەڕۆی هەمان ڕۆژی چوارشـەممە ١٣٢٥/١١/١٦دا کە سـەر لـە بەیانییەکـەی لـە سـەقز ١١ ڕۆڵـەی گەلی کوردیـان ئیعدام کردبوو، بەشـێک لەو تاقمـە هەڵوێسـت چەوتـە، واتـە شـێخ و مـەلا و سـەیدەکان دەباتـە بـەردەم شـا و ئەویـش ئەنگوسـتیلەیەکی برێلیـان خەڵاتـی هەرکامێکیـان دەکا. ئـەم قسـەیەی مـن پشتئەسـتوورە بـە هەواڵێکـی ڕۆژنامـەی ئیتلاعـات لـە ڕۆژی ١٣٢٥/١١/١٧ و لـە هەمان ئەو لاپەڕەیەدا کە هەواڵی ئیعدامی ١١ کەسـەکەی سـەقزی تێدا نووسـراوە. دەقی فارسیی هەواڵی ڕۆژنامەکە سەبارەت بە بردنی ئەو تاقمە بۆ بەردەم شا، بەو شێوەیەی خوارەوەیە:

«تفقدات شاهانه

در ساعت پنج و نیم بعدازظهر روز چهارشنبه ١۶ بهمن، چند نفر از مشایخ و سادات کرد بوسـیله آقای سـرهنگ گیلانشـاه، رئیس رکن دوم سـتاد ارتش برای شـرفیابی بحضـور ملوکانـه بـکاخ اختصاصی هدایـت و مورد تفقـد و عنایـت ملوکانه واقع و هریک از آقایان بدریافت یک حلقه انگشتر برلیان عطیه ملوکانه قرین افتخار گردیدند، در سـاعت ١٨ مرخـص و اوامـر ملوکانـه اینطـور شـرف صدور یافت که نسـبت به عبدالرحیم شمس‌الدینی از مشایخ مهاباد و قاضی مکری که کسالت دارند، از طرف ارتـش در بیمارسـتان نظامـی نهایـت مراقبت و پرسـتاری بعمل آمـده و همراهی و مساعدت شود.»

وەرگێڕاوی کوردی:

«بەسەرکردنەوەی شاهانە

کاتژمێر پێنج و نیوی پاشنیوەڕۆی ڕۆژی چوارشەممە ١٦ی ڕێبەندان [ی ١٣٢٥ی هەتاوی] چەند کەس لە شێخان و سەیدانی کورد بۆ ئەوەی شەرەفی گەیشتنە بەردەم پادشایان بە نسیب بێ، لەلایەن جەنابی سەرهەنگ گیلانشا سەرۆکی ڕوکنی دووهەمی ستادی ئەرتەشەوە[١] بەرەو کاخی تایبەتی بران و کەوتنە بەر بەسەرکردنەوە و میهرەبانیی شاهانە، هەرکام لەو بەڕێزانەش شانازیی ئەوەیان پێ بەخشرا کە ئاڵقەیەک ئەنگوستیلەی بریلیان وەک خەڵاتی شاهانە وەربگرن، [ئینجا] لە سەعات ٦ی ئێوارەدا مەرەخەس کران و فەرمانی شاهانە وا دەرچوو کە عەبدوڕڕەحیم شەمسەددینی یەک لە شێخانی مەهاباد، هەروەها قازی موکریش کە ناساغن، لە نەخۆشخانەی نیزامیدا بکەونە بەر ئەوپەڕی چاوەدێری و پارێزگاری و دەبێ [بەرپرسانی] سپا بە شوێنیانەوە بن و یارمەتییان بدەن.»

لە هەواڵی ڕۆژنامەی ئیتلاعات سەبارەت بەو چاوپێکەوتنە لەگەڵ شادا ناوی دوو کەس براوە کە یەکیان شێخ ڕەحیمی کوڕی شێخی بورهان و ئەویتریش قازی موکریی سەردەفتەری ئەسنادی ڕەسمی لە مەهاباد بوو، بەڵام لیستەی ناوی هەموو ئەو ٥٥ کەسەی وا برابوونە تاران،[٢] لە ڕۆژنامەی «کوهستان» چاپی تاران، ژمارە ٨١، دووشەممە ١٣٢٥/٢/١٤ بەرانبەر بە ١٩٤٧/١١/٣ لاپەڕە ٦دا هاتووە.

لێرەدا، هەندێک زانیاری سەبارەت بەو کۆپییانەی ڕۆژنامەی ئیتلاعات دەخەمە بەرچاوی خوێنەر، کە لە پەیوەندیی هەواڵی ئیعدامەکان و سەردانەکەی تاراندان:

---

١. ڕوکنی دووی ستادی ئەرتەش کاری زانیاری کۆکردنەوە و جاسووسیی لەسەر فەرمانبەرانی سپا و چالاکانی سیاسی دەکرد و پێش دامەزرانی ساواک لە ساڵی ١٣٣٥دا، یەک لە دامودەزگا سەرکوتکەرەکانی ڕژیمی شا بوو و بەشێکی زۆر لە خەباتکارانی کوردی خستبووە بەر ئەشکەنجە و زیندانەوە. مەسەلەکە لە بیرەوەرییەکانی ئەو ساڵانەی کەسانی وەک مامەغەنی بلووریان و کاک جەلیلی گادانیدا ڕەنگی داوەتەوە.

٢. دەڵێم برابوونە تاران و ناڵێم چووبوون لەبەروەی دەزانم بەشێکیان وا هەیە بەو چوونە ڕازی نەبووبێتن و لەسەر داخوازی یان فەرمانی فەرماندەرە سپاییەکان لەگەڵ تاقمەکە کەوتبێتن. لە ڕاگەیاندنی هەواڵدا دەبێ ئەوەندەی دەکرێ بێلایەنی بپارێزرێ.

یەکـەم، لاپـەڕەی کۆتایـی ڕۆژنامەی ئیتلاعاتـی چاپی تاران، ڕۆژی پێنجشـەممە ۱۳۲۵/۱۱/۱۷ی هەتاوی بەرانبەر لەگەڵ ۱۹۴۷/۲/۵ی زایینی (ساڵی ۲۱، ژمارە ۶۲۶۹).

دووهەم، شـێوازی کاری ڕۆژنامەکە لەو سـاڵانەدا بەو شـێوەیە بوو کە ژمارە و ڕێکەوتـی ڕۆژ و مانـگ و سـاڵی هەتاویـی هەموو ژمارەیەکی لەسـەر لاپەڕە یەکەم دەنووسرا و لە لاپەڕەی کۆتاییدا ڕێکەوتەکان بە ساڵی مانگی و زایینی ڕادەگەیاێنرا. بۆیـە لـەو دوو بەڵگەیـەدا ڕێکەوتی هەتـاوی نابیندرێن، بەڵام لە بەڵگـەی دواتردا کە پەیوەنـدی بـە چوونی کوردەکانـەوە هەیە بۆ تاران، ڕێکەوتی هەتـاوی دەبیندرێ و ڕێکەوتە مانگی و زایینییەکە، نییە.

سـێهەم، لاپـەڕەی یەکەمـی ڕۆژنامەی ئیتلاعـات، ڕۆژی شـەممە ۱۳۲۵/۱۱/۱۲ی هەتاوی بەرانبەر بە ۱۹۴۷/۲/۱ی زایینی، کە تێیدا تەنیا دوو وێنەی ئەو کوردانە دەبیندرێ وا برابوونە تاران. بەداخەوە لە کۆپی وێنەکاندا هیچ شتێک دەرناکەوێ، من لەسەر مایکرۆفیلمەکە چەند کەسم بە جلی کوردییەوە دەبینی و دوو کەس بە کڵاوی بەدەورە و باڵتـەی درێـژ و کۆتوشـەڵوار و کراواتـەوە، کـە لـە دوو ئاغای ناوچـەی موکریان دەچوون، بەڵام بەتەواوەتی بۆم ساغ نەبۆوە کێن. شەرحی ژێر وێنەکان بە شێوەی خوارەوەیە:

وێنەی سـەرەوە: «اعلیحضرت همایون شاهنشـاهی هنگام عبور از مقابل علما و مشایخ مهاباد در باشگاه افسران [تهران]».

وێنەی خوارەوە: «عده‌ای دیگر از خوانین و معاریف مهاباد و کردستان لحظه‌ای پیش از تشریف فرمائی ملوکانه به لشکر اول [در تهران]».

لـە ژمارەکانـی ئەو ڕۆژانەی ئیتلاعاتدا چەند وێنە و هەواڵی دیکەش سـەبارەت بە «میوان»ە کوردەکان بەرچاو دەکەون. وێدەچێ هاوکات لەگەڵ عەشـایەری کورد هەندێک سـەرەکعەشـیرەی شاسـەیوانیش لە دەوروبەری «مشکین‌شهر»ەوە برابنە تاران و هەر دوو تاقم پێکەوە لە هەندێک ڕێوڕەسمی تەشریفاتیدا بەشدار بووبێتن.

لـەو پەیوەندییـەدا، خاڵـی سـەرنجڕاکێش ئەوەیـە کاتێ کـە ڕێبەرانـی کـورد بۆ جاری دووهەم بانگکرانە شـاری باکۆ، ماوەیەک پێشـتر، ژمارەیەک سـەرەکهۆزی

شاسەیوانیش هەر بانگکرابوونە ئەوێ. ئێستا هەمان سیناریۆ لە تاران ڕوودەدا!

چەند نموونەی هەواڵەکانی ڕۆژنامەی ئیتلاعات:

ڕۆژنامەی ئیتلاعات، ١٣٢٥/١١/١٣ی هەتاوی، ١٩٤٧/٦/٢ی زایینی: «تایتڵی لاپەڕەی یەکەم:

«ایلات و عشایر از گذشته پند میگیرند؛ سران عشایر با افسران و سربازان لشکر دوم آشنا شدند»

هەر لەوێدا وێنەیەک داندراوە و ئەم دێڕانەی لەژێردا دەخوێندرێنەوە:

«سرتیپ موینی[؟] فرمانده لشکر دوم و آقای دهقان مدیر [مجله] تهران مصور در میان عده‌ای از سران و افراد عشایر در لشکر ١، که دیروز در آن جشنی برپا بود، دیده می‌شوند.»

ڕۆژنامەی ئیتلاعات ١٣٢٥/١١/١٧ی هەتاوی [١٩٤٧/٠٢/٠٦، تیتری لاپەڕە یەکەم «مهمانان شاهسون و کرد ما یا قهرمانان فداکار ایران.»

هەر لەو شوێنەدا دوو وێنەش لە سەروخواری یەکتر چاپ کراون و ئەم شەرحە لەژێر وێنەکاندا نووسراوە:

«عده‌ای از روسا و نمایندگان طوایفی که در قضیه آذربایجان به میهن خود صمیمانه خدمت کردند. در عکس بالا آقای سرلشکر رزم‌آرا رئیس ستاد ارتش نیز دیده می‌شوند.»

**

لە ژمارەکانی ئەو دوو مانگەی ڕۆژنامەی ئیتلاعاتدا «نەجەفقولی پەسیان» [١] هەواڵنێری ڕۆژنامەکە زنجیرەبابەتێکی سەبارەت بە حکوومەتی میللیی ئازەربایجان و کۆماری کوردستان، بەتایبەت ڕێبەرەکانیان نووسیوە کە هەمووی بە ڕوانگەیەکی نەرێنی و خراپەوە نووسراون. وێدەچێ بەشێک لەو بابەتانە لە «بازجویی» و

١. نەجەفقولی پەسیان دواتر کتێبێکی بەناوی «از مهاباد خونین تا کرانه‌های ارس» چاپ کرد کە لە ڕاستیدا سەرجەمی ئەم وتارانەی ڕۆژنامەی «اطلاعات»ە. وەک پێشتر باسم کرد ئەو کتێبە کراوەتە کوردی و من وەکوو سەرچاوە کەڵکم لێوەرگرتووە.

لێپرسینەوەکانی بەرپرسان لە بەرپرسانی زیندانیکراوی کۆمار وەرگیرابێتن. من هەوڵ دەدەم لە دوارۆژدا کورتەیەکیش سەبارەت بەو بابەتانەی «پەسیان» بنووسم.[١]

١. ئەوە ڕیفرەنسی ڕۆژنامەی ئیتلاعاتی ئەو ساڵ و مانگە تایبەتەیە لە هەر دوو لقی کتێبخانەی بریتانیا بۆ کەسانێک کە بیانەوێ سەردانیان بکەن:

The British Library
ETTELA»AT NEWSPAPER, IRANIAN
Reference for the paper copy:
OP. 637.
Address:
The British Library, Boston Spa, Wetherby, West Yorkshire, LS23 7BQ, UK.
Reference for the microfilm:
OR. MIC. 11348.
September 23 1346 – March 20, 1947.
(Preserved at the Asian and African Studies Department).
Address:
The British Library, 96 Euston Road, London, NW1 2DB, UK.
Underground station: King Cross and St Pancras.

ڕاپەڕینی ساڵی ١٣٣٢ تا ١٣٥٧

لە ساڵانی ١٣٣١ ـ ٣٢ی ئێران (١٩٥٣ز)دا ڕاپەڕینێکی شکۆداری کۆمەلانی خەڵک دژ بە ئاغا و دەرەبەگ لە بۆکان سەری هەڵدا کە خێرایەک باڵی کێشایە سەر گوندەکانی دەوروبـەر، بەتایبـەت ناوچەی فەیزوڵڵابەگی لە ڕۆژهـەڵات و باکووری ڕۆژهەڵاتی شـار. پریشـکەی ئاگـری ڕاپەڕین گەیشـتە هەندێ ناوچـەی دەوربـەری میاندواو و مەهاباد، بۆ نموونە شـامات) و پێوەدەچوو تا ببێتە شۆڕشـێکی بەربڵاوی چینایەتی، بەڵام هەر ئەوەندەی کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژی ٣٢ دژ بە حوکمی دوکتۆر موسەددیق سـەرکەوت و شـا گەڕایـەوە ئێـران، ژاندرمـەری و سـپای ئێرانـی هاتنـە یاریـدەی ئاغاکان و ڕاپەڕینەکەیان سەرکوت کرد. ئەوە لاپەڕەیەکی زێڕینە لە مێژووی خەڵکی شارەکەدا. ئەم بابەتانەی خوارەوە ئاماژە بەو ڕووداوە مێژوویی‌یە دەکەن. ئامانجی سـەرەکیی ڕاپەڕیـوەکان دابەش‌کردنـی زەوی‌وزار و دادپەروەیـی کۆمەڵایەتی بوو. بیرەوەرییەکانی ١٠ سـاڵ دواتری من لە مەسـەلەی ئیسـلاحاتی زەوی‌وزاری شـا، هەمـان بابـەت دەگرێتـەوە، بـەڵام نـەک بە هێـزی خەڵـک، بەڵکـوو وەک ڕیفۆرمێکی سـەردەمی پەهلـەوی. دوو بابەتـی دوای ئـەوان پەیوەندییان بـە ڕاپەڕینی خەڵکەوە هەیە لە شاری سنەی دوای شۆڕشی ١٣٥٧ (١٩٧٩) و ئەو کوشتار بێ‌بەزەیی‌یانەی وا پاسـدار و بەسـیجییەکانی ناوچەی میاندواو لە گوندەکانی سەر چۆمی‌مەجیدخان لە نێوان بۆکان و میاندواویان کرد.

ڕاپەڕینی ساڵی ١٣٣٢ی خەڵکی بۆکان و گوندەکانی فەیزوڵڵابەگی دژ بە دەرەبەگەکان

بە بۆنەی پەنجایەمین ساڵی ئەو ڕاپەڕینە شکۆدارەوە نووسراوە

ڕێزدار کاک حەسەن سەلاح (سۆران) یاداشتێکی کورتی لەسەر یادی ڕاپەڕینی وەرزێرانی ناوچەی فەیزوڵڵابەگی بۆکان نووسیبوو و ئەرکی بەجێنەهاتووی ڕووناکبیرانی کوردی بۆ تاوتوێ کردنی مەسەلەکە وەبیرهێنابۆوە. ئەوە کارێکی گەلێک بەڕێوجێ بوو، بەڵام خۆزگە کاک حەسەن کە خۆی خەڵکی ناوچەکەیە قووڵی لە کارەکە هەڵماڵیایە و دڵنیام توانای زۆریشی بۆ ڕاپەڕاندنی هەیە.

بەڕێز دوکتۆر ئەمیری حەسەنپوور چەند ساڵێک پێش ئێستا خەریکی کۆکردنەوەی سەرچاوە لەسەر ئەم بابەتە بوو و وەک ڕاستەوخۆ لە خۆیم بیست، دوو چاوپێکەوتنیشی لەگەڵ بەڕێزان کاک سەلاح موهتەدی و مەلا عومەر عەسری تۆمارکردبوو.

من پێم خۆشە لێرەدا چەند خاڵێک لە درێژەی یاداشتەکانی کاک حەسەندا بنووسم:

١. بە بۆچوونی من ناوبردنی ڕاپەڕینەکە بە بزووتنەوەی «جووتیارانی موکریان» هەڵەیە[1] لەبەر ئەو هۆکارە ئاشکرایەی کە ڕاپەڕینەکە جگە لە ناوچەی فەیزوڵڵابەگی لە ڕۆژهەڵات و بەشێک لە باکووری بۆکان و شاماتی لای میاندواو، هیچ شوێنێکی دیکەی نەتەنییەوە و لە چۆمی تەتەهووش نەپەڕییەوە. بنکە و بنەمای ڕاپەڕین شاری بۆکان بوو، کە خەڵکەکەی دژ بە ئاغاوات ڕاپەڕیبوون، بەڵام ڕەنگدانەوەی چالاکییە سیاسییەکانی بۆکان تەنیا لە ناوچەی فەیزوڵڵابەگی بینرا و پێش ئەوەی پەل بهاوێتە شوێنەکانی تر، لەلایەن هێزی هاوبەشی ئاغاوات و حکوومەتی ئێرانەوە تێکشکا. بۆیەش لێرەدا ناوی ئاغاوات

---

١. ئەم تەعبیرە لە ئەدەبیاتی حدکادا باوە و لە بیرەوەرییەکانی نەمران کەریمی حیسامی و جەلیلی گادانیشدا ڕەنگی داوەتەوە.

وەپێش حکوومەت دەخەم کە لە ڕاستیدا ئەوان بوون ڕاپەڕینەکەیان تێکشکاند و لە زۆر جێگا هیچ نیازێکیان بەو چەند ژاندرمە و پۆلیسە نەبوو کە مۆڵگەیان لە بۆکان یان مەهاباد بوو.

٢. ئەم ڕاپەڕینە لە فەزای ئاواڵەی سیاسیی ساڵانی نێوان ساڵانی ١٣٢٩ و ١٣٣٢ (١٩٥٠ و٥٣ی ز)ی ئێران و سەردەمی چالاکییەکانی «جبهەی میللی» و «حیزبی توودەی ئێران»، واتە حکوومەتی میلیی دوکتۆر موسەددیقدا هاتە کایەوە و ڕاستەوخۆ لەژێر تەئسیری بێگومانی فەزای دژ بە شا و چەوسێنەرانی ئابووری، کە لە ئێرانی ئەو ساڵانەدا گەیشتبووە لووتکەیەکی بەرز، پەرەی سەند، بەڵام تایبەتمەندییەکیشی هەبوو کە نەک هەر لە هەموو شوێنێکی ئێران نەبینرا، بەڵکوو کەوتە پێش هەر بزووتنەوەیەکی دیکەی هاوچەشن لە موکریان و تەنانەت پاشماوەی کوردستانیش[١].

٣. ناسراوترین ڕوخساری ڕاپەڕینی دژ بە ئاغاوات لەنێو شاری بۆکان، حاجی قاسمی کەریمی بوو، کە خۆی و میرزا حسێنی برای، بە بنەماڵەکەیانەوە، کەوتنە بەر هێرشی ئاغاواتی بۆکان و هەر دوو ماڵەکەیان لە گەڕەکی حەمامی قاسمئاغای بۆکان لەلایەن ئاغاکانەوە سووتێنرا و بوو بە خۆڵەمێش. بەرەبەیانی ڕۆژی جەژنی قوربان (یا ڕەمەزان؟)ی یەکدوو ڕۆژ دوای کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژی ١٣٣٢ی هەتاوی (١٩٥٣ی ز) بوو، ئەو دەم من منداڵێکی دە ساڵان بووم و وەک هەموو منداڵانی هاوتەمەن چووبوومە سەیری مەشغەڵانی ئاگرەکە. ئێتر حاجی قاسمی خوالێخۆشبوو کە ئەو دەم لە سەفەری تارانەوە گەڕابۆوە تەورێز، لەوێوە نەهاتەوە بۆکان و بە ورمێ و دزەی مەرگەوەڕدا پەنای بردە بەر باشووری کوردستان و لە هەولێر گیرسایەوە تا ئەوەی لەم چوارپێنج ساڵەی دواییدا لە هەولێر سەری نایەوە. یادی بەخێر بێ. پێویستە ئەوەش بڵێم کە حاجی قاسم کارگەیەکی قەندی لە ڕووبەڕووی حەوزەگەورە هەبوو و من نەمزانیوە خەیات بووبێ، گەرچی دووریشی نازانم ئەو قسەیە ڕاست بێ، بەڵام میرزا حسێنی برای مامۆستای خۆم بوو لە قوتابخانەی

---

١. نەمر کاک ئەمیر لە ڕاپەڕینێکی وەرزێری لە ناوچەی سنە دواوە کە کەوتۆتە پێش ڕووداوەکانی بۆکان.

بۆکان.

٤. بەگشتی بەرگدرووەکانی بۆکان نەک هەر لەو ڕاپەڕینەدا، بەڵکوو لە بزووتنەوەی چینایەتی و نەتەوایەتی ناوچەی بۆکاندا خاوەنی وشیاریی چینایەتیی زۆر بوون کە دواتر کەوتە دۆخی نەتەوایەتی کوردییەوە. لەوان، «میرزا حەمەڕەئووفی حافزەلقورئان» [ڕەئووفی مەلا حەسەن] کە وا هەیە وەک کەسایەتیی دووهەمی ڕاپەڕینەکەی نێو شاری بۆکان سەیر بکرێ. ناوبراو دوابەدوای کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژ و چەند جار گیران، هەڵات و لە سلێمانی گیرسایەوە. لەوێشەوە بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ لەگەڵ حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و شۆڕشی ئەیلوولدا هاوکاری کرد و کوڕێکی خۆی فیدای گەلەکەی کرد. لە کۆتایی تەمەنیشیدا بیرەوەرییەکانی خۆی نووسی کە ئێستا لای کاک ئیسماعیل ئیسماعیلزادەیە، ئینجا لەم ساڵانەدا کۆچیدوایی کرد، یادی بەخێر بێ.

جگە لەوان، لە بەرگدرووەکانی بۆکان ناوی خوالێخۆشبوو «حسێن تەهایی»م لە بیرە کە دواتریش هەر دژ بە ئاغاوات و چەوسێنەران خەباتی دەکرد و ئێستا لە نێوماندا نەماوە. حسێن مەجیدی و برایم تەننازیش دوو کەسی دیکە لە بەرگدرووە ڕاپەڕیوەکان بوون. باوکم، «میرزا عەبدوڵڵا سوڵتانی»ش هەر خەیات بوو، بەڵام ئەوەندەی بزانم لەو ڕووداوانەدا چالاک نەبوو، سەرەڕای ئەوەش لە ڕۆژی ئاگرتێبەردانی ماڵی حاجی قاسمدا لەلایەن خوالێخۆشبوو سەید حەمەدەمین (سەیدە شینە)وە لە بەرەی ئاغاکان، هەڕەشەی گیرانی لێکرابوو و بۆ ماوەی چەند ڕۆژ لە ماڵ نەدەچووە دەرەوە. بەداخەوە ناوی خەیاتەکانی تری بۆکانم لە بیر نییە جگە لە کاک محەممەد شاقوڵی، کە دواتر باسی دەکەم. جیا لە خەیاتەکان، پێویستە ئاماژە بە ناوی ئەم کەسانە بکەم: نەمر عەلی میرەبەگ، کە ئەگەر قەساب نەبووبێ نازانم ئیشی چ بووە؛ نەمر عەبدوڵڵا ئێرانی قۆنتەراتچی قەپان، «ئەحمەد یەدی»ی شەربەتفرۆش، حسێن فاتحی دووکاندار و سەید تەهای تەنەکەساز، کە دووکانەکەی لەسەر شەقامی نوێی بۆکان (نزیک بانکی سادراتی ئێستا) بوو. نەمر، سەید تەها پێش کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژ بە تاقەکەس هێرشی بردە سەر یەک لە

ئاغاکانی بۆکان و بەو شالاوە هەیبەت و جەبەڕووتیان لەبەرچاوی خەڵکی بۆکان بەیەکجاری شکا و توایەوە.

٥. جگە لە خەیات و دووکاندارەکانی بۆکان، گەنج و لاوەکانیش بەشدارییەکی چالاکانەی ڕووداوەکانیان دەکرد. ئەو دەم مامۆستایەکی قوتابخانەکانی بۆکان بەناوی «شوقاقی» کە تا ئەم ساڵانەی دواییەش هەر مابوو و کوردیش نەبوو، دەورێکی باشی لە پەروەردەکردنی لاوان و قوتابییان و ڕاکێشانیان بەرەو بیری چەپ و حیزبی توودە دەگێڕا. گەلێک لە قوتابییانی ئەو دەمەی بۆکان شاگردی ئەو بوون و شوێنی ئەویان لەسەر بوو. لەو قوتابییانە، هەندێکیان دوابەدوای کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژ چ لەلایەن ئاغاکان و چ لەلایەن حکوومەتەوە گیران و جەزرەبە دران. ناوی ئەو کەسانەی وا لە بیرم بێ ئەوانەن: نەمران مەحموود ڕەزایی، برایمی حەریری» کاکم عومەری سوڵتانی (وەفا) و ڕەشیدی حەسەنزادە. لەوانە، مەحمووودی ڕەزایی لەلایەن ئاغاکانی بۆکانەوە دوابەدوای کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژ و تێکشکانی ڕاپەڕینەکە، گیرا و خرایە حەوزی ماڵی قاسمئاغای موهتەدییەوە و دارکاری کرا. کاکم کاک عومەری سوڵتانی ئەو دەم تازە قوتابخانەی بەجێهێشتبوو و بە تەنیشت دووکانی خەیاتیی باوکمەوە دووکانێکی ڕۆژنامەفرۆشیی دانابوو. کاکم بەگشتی ڕۆژنامەکانی بەرەی پێشکەوتنخواز، واتە جبهەی میللی و حیزبی توودەی ئێرانی دەفرۆشت. ئەویش دوابەدوای کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژ لە بۆکان گیرا و نێردرایە مەهاباد و دوای ئەوەی بۆ ماوەی ٢ مانگ زیندانییان کرد، بە شێوەی کاتی ئازاد کراو و پاشان ماوەی ١٥. ساڵ هەر ساڵەی جارێک بانگ دەکرا دادگای نیزامیی ورمێ و بە کەفالەت ئازادیان دەکردەوە، هەمووشی بۆ ئەوەی لەژێر چاوەدێریدا ڕابگیرێ. ڕەشیدی حەسەنزادە ئاغاکان گرتیان و دایانە دەست پۆلیس، ئینجا سەریان چوارقاش تاشی و بە نێوەڕاستی شەقامی بۆکاندا بردیان بۆ گاراج و لەوێوە بۆ دادگای مەهاباد. کاک ڕەشید ئەو دەم و دواتریش هەر لە بەرەی دژ بە ئاغاوات‌دا وەستا و بەشێکیش لە ترسی ئەوان بوو کاتێ دائیرەی ساواک لە ساڵی ١٣٣٦/ ١٩٥٧، لە مەهاباد دامەزرا، بوو بە

کاربەدەستی ساواک و ئیتر لە خزمەتی ئەواندا کەوتە گیانی خەڵکانی سیاسی و نەتەوەپەروەرانی ناوچەکە و لە هیچ توندوتیژی نواندنێک دژ بە خەباتکاران و گرتن و ئەشکەنجەکردنیان دەستی نەپاراست. حەسەنزادە لە ماوەی پەیوەندییەکانی ساواک و ڕژیمی شا لەگەڵ شۆڕشی ئەیلوولدا (١٩٦١- ١٩٧٥) خزمەتێکی زۆری ساواکی کرد و وێڕای سەرهەنگ مودەرریسی و سەرهەنگ پێژمان پەیوەندیی ڕۆژانەی لەگەڵ بەڕێوەبەران و کاربەدەستانی شۆڕشی ئەیلوول و مەکتەبی سیاسیی پارتی دێموکراتی کوردستان هەبوو...

لێرە بەدواوە ئاغاکانی بۆکان پەلاماریان بردە سەر هەر بیرێکی نوێ و بەناوی «توودەیی»یەوە هەر کەسیان ویست گرتیان و دارکاری یاخود دەربەدەریان کرد یان بە گرتی پۆلیسیان دا. پۆلیس و ژاندرمە و بەگشتی سیستەمی حکوومەتیی ئێرانیش لەو ماوەیەدا پشتی ئاغاواتیان دەگرت و ئەوەی ئەوان بۆیان نەدەکرا، ئەمان ڕاستەوخۆ کردیان.

٦. ئەو ڕووداوانەی بۆکان و بەگشتی ئێران، ڕەنگدانەوەیەکی ئەرێنییان لەنێو گوندنشینەکانی ڕۆژهەڵاتی بۆکاندا هەبوو. ئەوەی بۆچی وەرزێر و بەتایبەت ڕەشاییەکانی ڕۆژهەڵاتی شار وا بەتوندی ڕاپەڕین و خۆیان ڕێکخست، بەڵام لە بەری ڕۆژاوای شار تەقینەوەیەکی ئەوتۆ ڕووی نەدا، جێگەی سەرنجی تایبەتە و تەنانەت ئەوەش کە بۆچی بۆکان بەگشتی ببووە ناوەندی بزووتنەوەیەکی جەماوەریی چینایەتی، بەڵام بۆ نموونە ڕاپەڕینی خەڵک لە مەهاباد زیاتر ڕوخساری نەتەوایەتی هەبوو و لەژێر ڕێبەرایەتی حیزبە سیاسییەکان (حیزبی دێموکراتی کوردستان و حیزبی توودەی ئێران)دا بوو، جێگەی لێکۆڵینەوەیە. بە بۆچوونی من زوڵم و زۆریی ئاغاواتی بۆکان لەسەر خەڵک، یەک لە هۆکارە سەرەکییەکانی ئەم جیاوازییە بوو. بۆکان شارەدێیەکی گەورە بوو کە تایبەتمەندیی شاری وەک ناوەندێکی ئابووری ـ ئیداریی تێدابوو، بەڵام جیاواز لە هەموو شوێنێکی هاوچەشنی ناوچە، سەرجەمی شارەکە بە ملکی هی بنەماڵەیەک لە ئاغاواتی دێبوکری بوو کە خۆیان و ئامۆزا و بنئامۆزایان لە گوندەکانی ڕۆژاوای بۆکان خاوەنی دەسەڵاتی سەرەکی بوون...

ئەوان لە زوڵم و زۆر و چەوساندنەوەی خەڵکدا نموونەیان کەم بوو. دانیشتووانی گوندی ئەم خاوەنملکانەش دەرەتانی ڕاپەڕینی جەماوەرییان دژ بە ئاغاکان نەبوو، گەرچی لە هەندێ گوندی وەک داشبەند و عەمبار، بزووتنەوەیەکی بەربەستکراوی خەڵک بەرچاو کەوت. دڵنیام لەم بوارە و بەگشتی لە هەموو مێژووی ئەو ساڵانەدا بەڕێز محەممەدی نووری (عەتری گلۆڵانی) شاعیری بەنرخی کورد زانیارییەکی زۆری هەیە و ئەوەی من لێرەدا دەینووسم لەچاو ئەوەی ئەو دیتوویە و ڕاستەوخۆ بەشداریی تێدا کردووە، قەترەیە لە بەرانبەر دەریا. خۆزگە ئەویش ئاوڕێکی لە مەسەلەکە بدایەتەوە و بریا هەروەها خەڵکانی وەک کاک محەممەدی ئەفخەمی، کە لەگەڵ کاک محەممەدی نووری دانیشتووی داشبەند بوون دەنگیان هەڵبڕیبایە.

هۆیەکی دیکەی ئەم جیاوازییە، وا هەیە دەوری ڕووناکبیرانە و پێشکەوتنخوازانەی هەندێ لە ئاغاواتی فەیزوڵلابەگی بووبێ کە گوندنشینەکانی ناوچەی خۆیانیان لەگەڵ چەمکی یەکسانی و بەرانبەریی ماف، هەروەها دابەشکردنی زەوی ئاشنا کردبێ. هەر چۆنێک بێ بزووتنەوەی شاری بۆکان لە ناوچەی فەیزوڵلابەگیی ڕۆژهەڵاتی شار ڕەنگدانەوەیەکی بەرچاوی هەبوو. گوندنشینەکان بەتایبەت لە هەندێ گوندی وەک گۆل، یەکشەوە، ئاڵبلاغ، تیکانتەپە و... دژ بە ئاغای گوندی خۆیان ڕاپەڕین. لە هەندێ شوێن ئەم ڕاپەڕینە ڕەنگی هێرش کردنە سەر ماڵی ئاغا و دەست بەسەرداگرتنی زەویوزار و تەنانەت ماڵی ئاغاکانی بەخۆیەوە گرت، کە هەندێ جار هاوڕێ بوو لەگەڵ دەرهێنانی دەرگا و پەنجەرەی ماڵی ئاغا. لە هەندێ شوێنی تر، کارەکە ڕێکوپێکتر و بەرێوجێ بوو. لە ئاڵبلاغ و یەکشەوە، بزووتنەوەکە کەوتبووە ژێر ڕێبەرایەتی کەسانی وەک «میرزا فەتحوڵلا»وە و بەرەو ئەوە دەچوو کە ئەگەر وا زوو تێکنەشکایە شێوازی ڕێکخستنی ڕێکخراوەیی و تەنانەت نەزم و تەرتیبی حیزبی بە خۆیەوە بگرتایە. بەو شێوەیە ئاغاکانی فەیزوڵلابەگی یا لە گوندەکانیان دەرکران یا خۆیان ماڵیان پێچایەوە و لە ڕۆژانی پێش کودەتای ٢٨ی گەلاوێژدا بارگەیان بردە بۆکان و ئیتر بۆکان بوو بە قەڵای بەرەی چەوسێنەران و زۆرداران، گەرچی سەرەڕای دەسەڵاتی ئاغاکانی بۆکان و پۆلیس و ژاندرمە، هیچ ئاغایەک لە ترسی ڕاپەڕیوانی شار نەیدەتوانی لە ماڵ

بێتە دەرەوە.

ئـەم بارودۆخـە درێژەی هەبوو تـا ڕۆژی ٢٨ی گەلاوێژی ١٣٣٢. هەر ئەوەندەی هەواڵی کۆدەتا و ڕووخانی حکوومەتی میللیی دوکتۆر موسەددیق لە ڕادیۆ بڵاوبوویەوە، دارودەستە و بابنۆکەر و دەستوپێوەندی ئاغاکان وەربوونە نێو شار و گوندەکان و ڕاپەڕیو و ئازادیخـوازان یـا گیران یا خـود هەڵاتن و لێرەولەوێ خۆیان شـاردەوە. مـن ئـەو ڕۆژەم لـە بیـرە! لـە ماڵـی خاڵـم لـە گەڕەکـی گۆلـی مەردانبـەگ و ماڵـی قـازی کاکەحەمـە گیرم خواردبـوو. هەمـوو دەرگای ماڵێک داخرابـوو. بابنۆکەر و داردەسـتی ئاغـاوات بـە کۆڵانـەکان وەربببوون، جنێویـان دەدا و بـە پێلەقە دەرگای ماڵانیـان دەشـکاند. ژێرخانـی مـاڵان ئـاوەدان ببوونـەوە و خەڵـک خۆیـان تێـدا شـاردبۆوە. ئـەو ڕۆژە و ڕۆژانـی دواتر لە بۆکان لەلایەن ئاغـاوات و حکوومەتەوە خۆپیشـاندان سـازدرا. لەبـەر قەپانـی قاسـمئاغا، کـە ئـەو دەم حوکمـی گۆڕەپانـی سـەرەکی شـارەکەی هەبـوو خەڵکیان کۆکردبـۆوە وتاریان دەدا. من ئەو شـانۆیەم بـاش لەبەرچـاوە کـە یـەک لـە کـوڕە ئاغـاکان چووبـووە سـەر بەرزاییـیـەک و قسـەی بـۆ خەڵـک دەکـرد. بەگشـتی ڕۆژانێکـی ڕەش بـوو، دژایەتـی شەخسـی و تایفەیی دەوری دەبینی. هەر کەس سەر بە دەسەڵاتی ئاغاکان بووایە، ناحەزەکانی خۆی بە توودەیی بوون تاوانبار دەکرد و هەر ئەوەش بۆ گیران و لێدران و لەوە خراپتر پێکرانیان لەلایەن پۆلیسی شا و «ڕوکنی دووی ئەرتەش»ەوە بەس بوو. پیاوی ئاغاکان نامەیان دەگێڕا و بە دووکاندار و حاجی و دەوڵەمەندیان مۆر دەکرد و داوای گیران و موحاکەمەکرانی ڕاپەڕیوەکانی وەک نەمران «عەبدوڵڵا ئێرانی» و «عەلی میرەبەگ» و «حاجی قاسـمی کەریمی» و ئەوانی تریان دەکـرد.[1] حکوومەتی کۆدەتا واتە حوکمی

---

١. یـەک لـەو نامانـە لەنێـو فایلەکانی ئیدارەی شـارەبانیی بـۆکاندا بـوو و دوای ڕووخانی ڕژیمی شا و دەسەڵاتسەندنی پێشمەرگەی کورد، لەگەڵ بەڵگەنامەکانی دیکەی شارەبانی و ژاندرمـەری و بەخشـداری کەوتـە بەردەسـت «کومیتـەی ئینقـلاب»ی بـۆکان. دوو یـا سـێ مامۆسـتای قوتابخانەکانـی بـۆکان و مـن لەلایـەن کومیتەی ئینقلابـەوە کراینـە مەئمووری ڕاگەیشـتن بـە بەڵگەنامـەکان. مـن ئـەو بەڵگەنامەیـەم دا یەک لـە کوڕەکانی نەمـر عەبدوڵڵا ئێرانی. بەڵگەنامەکە بریتی بوو لە نامەیەکی مۆرکراو لەلایەن تاجر و پیاوماقووڵانی شارەوە کە داوای موحاکەمەی چەند کەس و یەک لە وان عەبدوڵڵا ئێرانییان لە حکوومەت کردبوو؛

شا و سپەهبود زاهیدی لە تاران دەستیان بە ئیعدامی ئازادیخوازان کردبوو؛ چالاکانی سیاسی لە مەهاباد گیرابوون و هەندێ کەسی وەک «میرزا محەممەدی شاقوڵی»ش کە خەیات بوو لە بۆکان گیران. دواتر خوالێخۆشبوو عەبدوڵڵا سامبەگی و میرزا حەمەڕەسووڵی ئیسماعیلزادە و میرزا حەمەساڵحی کەریمی هەر لەو پەیوەندییانەدا گیران و لە ورمێ و تاران خرانە زیندانەوە. بەگشتی حوکمی شا و کۆدەتا بە گرتن و لێدان و شاربەدەرکردنی خەڵک، لە بۆکان و دەوروبەری دامەزرایەوە و قارەمانانی ونی ئەم ڕاپەڕینە پڕشانازییەش لە شار و گوندەکان ئاوارە و دەربەدەرکران. یادی هەموویان بەخێر بێ.

لە پەیوەندیی ئەم وتارەدا بە پێویستی دەزانم ئاماژە بە چەند خاڵێک بکەم:

یەکەم، من ڕاپەڕینی گوندنشینانی فەیزوڵلابەگیم وەک ڕەنگدانەوەی بزووتنەوەیەکی بەرفراوانتر سەیر کردووە کە ڕاپەڕینی خەڵکی نێو شاری بۆکان بێ و ڕاپەڕینەکەی بۆکانیشم لەژێر تەئسیری ڕاستەوخۆی بزووتنەوەی میلليی ئێران لە سەردەمی دەسەڵاتی جیبهەی میللی و دوو یاسای پشتگیریی حکوومەتی دوکتۆر محەممەدی موسەددیق لە وەرزێران و هەروەها چالاکییە سیاسی ـ چینایەتییەکانی حیزبی توودەی ئێران و حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران لە ناوچەکەدا بینیوە.

دووهەم، ئەم شێوە بۆچوونە نابێتە هۆی چاوپۆشین لە هەندێ تایبەتمەندیی کۆمەڵایەتیی خەڵکی شاری بۆکان، هەروەها گوندنشینانی ناوچەی فەیزوڵلابەگی. گوندنشینانی ئەم ناوچەیە دەبێ خاوەنی سوننەتێکی کۆنی خەبات و چالاکیی چینایەتی بن. بەڵگە بۆ قسەکەم ئەوەیە کە لە ماوەی شۆڕشی ساڵی ١٣٥٧ (١٩٧٩)ی ئێران و شەش مانگی دوای سەرکەوتنی شۆڕشەکەشدا، کە بۆکان بەدەست هێزە سیاسییە کوردییەکانەوە بوو و دەسەڵاتی حکوومەتی ناوەندیی ئێرانی لێنەبوو، دوو ڕێکخراوی چەپ، واتە ڕێکخراوی فیدائییانی خەڵق و کۆمەڵەی زەحمەتکێشان لە هەوڵی دابەشکردنی زەویوزاری ئاغاواتی دەوروبەری بۆکاندا بوون، زیاترین

دیارە ئەوەش لەلایەن شارەبانیی بۆکانەوە ڕێکخرابوو.

هاودەنگی لەلایەن گوندنشینانی هەمان ناوچەی فەیزوڵڵابەگییەوە هاتە کایەوە و ئەمجارەش بەشێک لە ئاغاواتی فەیزوڵڵابەگی لە گوندەکانیان دەرکران، دەست بەسەر زەویوزاریاندا گیرا و بەسەر ڕەشایی و بێزەوی و کەمزەویدا دابەشکرا. من ئەو دەم ڕاستەوخۆ لە بۆتەی کارەکەدا بووم و لە عەینی کاتدا کە پێ لە زۆر هەڵەوپەڵە و توندوتیژیی ڕێکخراوەکەمان (فیدائییانی ئەکسەرییەت) و شەخسی خۆم دەنێم، ئێستاش و بۆ هەمیشەش بەڕێزەوە سەیری ئامادەیی خەباتکاران و بەگشتی هەموو دانیشتووانی گوندەکانی فەیزوڵڵابەگی تا سەراو و ڕەحیمخانی نزیک میاندواو دەکەم. وەک دیتمان، لەو دەرفەتەشدا گوندنشینانی فەیزوڵڵابەگی سەروگەردنێک لە پێش خەڵکی ناوچەکانی تری دەوروبەری بۆکان بوون و بۆکانیش جارێکی تر ببوو بە جەرگەی خەباتی چینایەتی و ڕاپەڕینی دژ بە ئاغاوات لە هەموو کوردستانی ڕۆژهەڵات.

تێبینیی ڕێزدار برایم فەڕشی:

حسێن تەهایی (حسێن نەورۆز) شاعیرێکی خۆشخوان بوو، ئەو لەگەڵ کەسانی تر وەک حاجی کەریم مەردانبەگی (قەساب)، حاجی ئەحمەد کەیخەسرەوبەگ (خەیات)، محەممەد پیرۆتی (وەرزێر و خەڵکی گوندی حەمامیان و پێشمەرگەی زەمانی قازی، هەتا دوا ساڵەکانی ژیانی لە هەموو دەورەکاندا لە زیندانەکانی بۆکان و شارەکانی تردا بوو)، عەلی کەردار (بەیتبێژی بەناوبانگ) و باوکم (دووکاندار) ساڵانی ١٣٤١ ـ ١٣٤٢، شەوانی جومعە لە ماڵی ئێمە کۆدەبوونەوە هەتا بەیانی شێعری کوردییان دەخوێندەوە و عەلی کەردار بەیت و حەیرانی دەکوت و زۆر جاران بەیتەکان گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ناوچەکە بوو. ئەو کەسەی کە زۆرتر شێعری بەسۆزی کوردیی دەخوێندەوە حسێن نەوروز بوو. هەر لەو ساڵەدا لەگەڵ گیرانی مامۆستایانی ناوچەی بۆکان محەممەدی پیرۆتیش گیرا و لە پادگانی بۆکان بە چلەی زستان لە تەویلەیان هاویشتبوو و ئاوی ساردیان لە بن دەکرد و خواردنیان لێ قەدەغە کردبوو هەتا ناوی کەسان بدرکێنێ. کەوایە

بەرەی جووڵانەوەی ساڵانی ١٣٢٩ و ١٣٣٣ بە شێوەی جوراجۆر چەشنە چالاکی و پێوەندییان لە شار و دێ لەگەڵ یەک بووە، ئەم پێوەندییەش لە ڕێگای کاری ڕۆژانە بە شـێوەی ئاسـایی جەرەیانی هەبوو؛ بۆ وێنە هەموو ئەو کەسـانە شـتومەکیان لە یەکتر دەکڕی و مشتەرییان بۆ یەکتر دەنارد!

ڕووداوەکانی ساڵی ١٣٣١ - ١٣٣٢ی هـ/ ١٩٥٢ - ١٩٥٣ی زایینیی بۆکان لە زمان «دوکتۆر محەممەد موکریی کرماشانی»یەوە

ئەم بابەتەی خوارەوە، نامە یان ڕاپۆرتێکی چوار لاپەڕەیی فارسییە کە بەشێک بووە لە بەڵگەنامەکانی کتێبخانەی دوکتۆر محەممەد کەیوانپوور موکری و دوای کۆچیدوایی ئەو لە فەرانسە گەیشتۆتە بنکەی ژین لە سلێمانی، ئەوانیش بە میهرەبانی کۆپییەکیان بۆ من ناردووە. بەڵگەنامەکە بە ئەگەری زۆر بە دەسخەتی دوکتۆر موکری نووسراوە و ڕووبەرگێکی هەیە کە وێدەچێ هی دائیرەی پۆستەی وڵاتەکە بێ و هەمان نووسەر بە هەمان دەسخەت ڕستەیەکی فارسی لەسەر نووسیوە.

نامە بێ یان ڕاپۆرت، لێرەدا بۆ هاسانکردنەوەی کار، وەک «بەڵگەنامە» ناوی دەبەین و وەرگێڕاوە کوردییەکەی هاوڕێ لەگەڵ کلێشەی سەرجەم لاپەڕەکانی بە هەندێک ڕوونکردنەوە و پەراوێزەوە دەخەینە ڕوو.

یەکەم، دوکتۆر موکری کێیە؟

دوکتۆر محەممەد کەیوانپوور موکری، بەگوێرەی هەندێک سەرچاوەی ئینتەرنێتی لە ساڵی ١٣٠٥ی هەتاوی/ ١٩٢٦ی زایینی لە کرماشان لەدایک بووە، کە بە حیسابی ئیش و کارە حکوومییەکانی دواتری، زۆر لە ڕاست ناچێ و دەبێ لایکەم چوارپێنج ساڵی پێش ئەوە بووبێ. خوێندنی لە کرماشان و تاران تەواو کردووە و لە ساڵانی ١٣٢٢ ـ ١٣٢٣/ ١٩٤٣ ـ ١٩٤٤دا بۆتە سەرۆکی دائیرەی پەروەردەی مەهاباد، ئەرکێک کە پێش چوونی ئەو بۆ مەهاباد و سەرهەڵدانی کۆماری کوردستان، لە نێوان ساڵانی ١٣٠٥ ـ ١٣١٠دا بە پێشەوا قازی محەممەد و ماوەی دوو ساڵ پێش ئەویش بە نەمر سەیفولقوزاتی قازی سپێردرابوو. مامۆستا حەسەنی قازی لە وەڵامی پرسیاری مندا سەبارەت بە تێکەڵاویی دوکتۆر موکری لەگەڵ شاری مەهاباد، بۆی نووسیوم:

«سەبارەت بەو تێکەڵاوییەی دوکتۆر موکری:

لە ساڵی ١٣٢٣ی هەتاوی کە دوای سەفەری خەلیلی فەهیمی (وەزیری ڕاوێژکاری

سەرەکوەزیرانی ئێران) بۆ کوردستان و داوخوازی ژ.ک و پێشەوا لە وەزارەتی فەرهەنگ، کە فەرهەنگی مەهاباد راستەوڕاست بە تارانەوە ببەسترێ؛ بۆ ئەو مەبەستە محەممەدی موکری کرا بە ڕەئیسی فەرهەنگ لەوێندەرێ و هەتا مانگەکانی بەرلە ڕاگەیاندنی کۆمار لەوێ بوو؛ چەند وێنەیەکی شانۆی «دایکی نیشتمان»یشی هەڵگرتبوو و تەنانەت لە مەجلیسێکی ڕەسمی پێشەوادا دەبیندرێ و بە جلوبەرگی کوردیشەوە لەگەڵ هێندێک لە کادرەکانی کۆمار وێنەی هەیە. دواتر لەبەر ئەو پێشینەیە بۆ هەڵبژاردنی خولی حەڤدەهەمی مەجلیس ناردرا بۆ مەهاباد ... هەرچەند موکری لە ئاخری ژیانیدا ئەوکاتەی کە لە پاریسەوە ڕۆیشتەوە بۆ ئێران و دوایە بوو بە سەفیری ئێران لە شووڕەوی، زۆر هەڵوێستی دوژمنانەی گرت لەدژی خەباتی گەلی کورد، بەڵام لە زەمانی موهاجەرەت لە سەروبەندی شادا، ئەمن لە پاریس جارێک یا دوو جار دیتم و زۆر بەحورمەتەوە باسی پێشەوا قازی محەممەدی دەکرد.»

لە هەڵبژاردنی دەورەی حەڤدەهەمی مەجلیسی شووڕای ئێران کە بەگوێرەی سەرچاوەکان لە ساڵی ١٣٣٠/ ١٩٥١دا بەڕێوە چووە، جگە لە دوکتۆر موکری گەورەپیاوێکی دیکەی کوردیش، نەمر سارمەددین سادقوەزیری، کاندیدی هەڵبژاردنەکەی مەهاباد بوو و دەگوترا لە پەیوەندیی حیزبی توودەی ئێراندا بووە. شارستانی مەهابادی ئەو ساڵانە، سێ بەخشی بۆکان و سەردەشت و خانێ (پیرانشار)یشی دەگرتەبەر. هەوڵی ئەم دوو کاندیدە نەگەیشتە ئەنجام و سەرەڕای لایەنگری کردن و دەنگپێدانی کۆمەڵانی خەڵکی ئەو شارانە، هیچکامیان وەک براوە ڕانەگەیەندران و بە سەرسوڕمانێکی زۆرەوە مەلا حەسەن ئیمامی، ئیمامجومعەی شاری تاران[1] وەک نوێنەری خەڵکی مەهاباد لە سندووقی دەنگدان

---

١. سەید حەسەن ئیمامی زڕباوکی محەممەدڕەزاشای پەهلەوی بوو، کە دوای مردنی ڕەزاشا دایکی شووی بەو کردبۆوە. ناوبراو هەرگیز مەهاباد و ناوچەکەی بە چاو نەدیتبوو و لە هەموو ماوەی نوێنەرایەتییەکەشیدا یەکجار نەهاتە مەهاباد، کەسیش لەوێ نەیدەناسی، بەڵام کەراماتی دێموکراسییەتی شا ئەو نێرەزەلامەی بە شاقەل و عاباوە لە سندووقی مەهاباد هێنایە دەرەوە و بە کەڵەگایی بەسەر مەجلیسی ئێرانیدا سەپاند هیچ، کردییە سەرۆکی مەجلیسیش! هەر ئەوە بوو بە نەریت و بە شوێن ئەودا ئایەتوڵڵا کاشانی کرایە سەرۆکی مەجلیس، ئیتر مەلاکان لەکۆڵ نەبوونەوە هەتا ساڵی ١٩٧٩ کە شۆڕشی گەلانی ئێرانیان دزی و کردیان

هێنرایە دەرەوە! لە ماوەی ژیانی‌دا لە تاران و دوای چوونی بۆ فەرانسەش، دوکتۆر موکری هاوکات لەگەڵ کاری سیاسی، توێژینەوە لە مێژوو و ئەدەب و زمانی کوردیشی بەڕێوەدەبرد و نموونەی کارەکانی بریتی بوون لە: فەرهەنگی ناوی باڵندە لە زاراوەکانی زمانی کوردی‌دا؛ گۆرانیی کوردی؛ ڕێزمانی زمانی کوردی و چاپی دوو ژمارەی بڵاوکراوەی «ماد» لە پەیوەندی زمان و ئەدەبی کوردی‌دا. دواتر لە فەرانسەش کارێکی زۆری لەسەر دەقە ئایینییەکانی یارسان کرد کە «شاهنامەی حەقیقەت»ی حاجی نیعمەتوڵڵا جەیحوون‌ئابادیی موکری تەنیا یەکیانە.

لە کۆتایی‌یەکانی سەردەمی حوکمی پەهلەوی و چوونی ئایەتوڵڵا خومەینی بۆ پاریس، بەپێچەوانەی بەشێک لە سەرکردایەتیی جیبهەی میللی ئێران وەک شاپووری بەختیار، دوکتۆر موکری و دوکتۆر کەریم سەنجابی کرماشانی، خۆیان لە ئایەتوڵڵا نزیک کردەوە و گوایە ئەو فڕۆکەیەی شەریکەی ئەیر فرانسیش کە خومەینیی لە پاریسەوە هێنایە تاران، دوکتۆر موکری بۆی بە کرێ گرتبوو و خۆشی لە نێو فڕۆکەکەدا بوو. ماوەیەکیش دواتر کە کەریمی سەنجابی بوو بە یەکەم وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێرانی سەردەمی کۆماری ئیسلامی، دوکتۆر موکری کرایە باڵوێزی کۆماری ئیسلامی لە مۆسکۆی پێتەختی یەکییەتی سۆڤیەت، بەڵام دواتر ئەو پەیوەندییە تێکچوو و لە ئەنجامدا گەڕایەوە فەرانسە؛ ئەو شوێنەی کە تا ساڵی ٢٠٠٧ و کۆچی‌دوایی لەوێ ژیا.

دوکتۆر موکری لە هەردوو قۆناغی بەڕێوەبەرایەتیی ئیدارەی فەرهەنگ و کاندیداتۆریی مەجلیس‌دا ناسیاوییەکی باشی سەبارەت بە کۆمەڵگای شاری مەهاباد و بۆکان و خەڵکەکەیان پەیدا کردبوو، بەڵام لە باری سیاسی و لە پەیوەندیی لەگەڵ دۆزی کورد لە ئێران‌دا، هەڵوێستی لایەنگرانەی نەبوو و ئەویش وەک دوو هاوشاریی خۆی، غوەڵامڕەزا ڕەشیدیاسەمی و دوکتۆر کەریمی سەنجابی، نەتەوەخوازێکی ئێرانی بوو و هیچ نیشانەیەکیش بە دەستەوە نییە کە

بە هی خۆیان.

دوای هەرەسی کۆماری کوردستان و ئەو سەردەمەی وا مامۆستا حەسەنی قازی ئاماژەی پێکرد، دڵسۆزییەکی بۆ خواستی سەربەخۆیی یان خودموختاریی کورد بووبێ، بەپێچەوانە لە سەردەمی کۆماری ئیسلامی و سەرهەڵدانی ڕاپەڕینی گەلی کورد لە کوردستاندا، لەسەر ڕاگەیاندنە گشتییەکانی ئێران دژایەتییەکی زۆری لەگەڵ بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد کرد.

دووهەم، نێوەرۆکی بەڵگەنامەکە

بەڵگەنامەکە بەگشتی سەبارەت بە ڕووداوەکانی نێو شاری بۆکان و گوندەکانی دەوروبەری بۆکانە تا سەر چۆمیمەجیدخان و ناوچەی شامات لە ساڵانی پێش ٢٨ی گەلاوێژی ١٩٥٣ی ئێران. ناوی ئەو کەس و شوێن و دەوائیرەی وا لەوێدا هاتوون بەباشی بۆ خەڵکی بۆکان ناسراون. کەسەکان لە هەردوو بەرەی خەڵکی ڕاپەڕیو و ئاغاواتی سەرکوتکەری خەڵکن. هەواڵەکانیش کەموزۆر هەر ئەوانەن وا لە نووسین یان بیرەوەرییەکانی نەمران دوکتۆر قاسملوو، مامۆستا هێمن، مامە غەنی بلووریان، کەریمی حیسامی، جەلیل گادانی و مەلا محەممەدی خزریدا دەبیندرێن و بوونەتە بابەتی لێکۆڵینەوە و ڕاگەیاندنی کەسانێکی وەک نەمران دوکتۆر ئەمیر حەسەنپوور و ڕەحمان محەممەدیان. دوکتۆر قاسملوو لە وتارێکدا باسی ڕووداوەکانی ساڵی ١٩٥٢ی زایینی/ ١٣٣١ی هەتاویی ناوچەکەی کردووە و سەبارەت بەو ڕاپەڕینە نووسیویەتی:

«لە درێژەی هەمان ساڵدا وەرزێرانی بۆکان دژ بە ملهوڕیی فیئۆداڵەکان و پۆلیس ڕاپەڕین. حیزبی دێموکراتی کوردستان بزووتنەوەکەی ڕێبەرایەتی دەکرد، کە بەخێرایی لە ناوچەی بۆکان و مەهاباد پەرەی سەند، بەڵام بە دەستووری شا، سپای ئێران بۆ یارمەتیدانی فیئۆداڵەکان و سەرکوتکردنی وەرزێرە ڕاپەڕیوەکان کەوتەڕێ.»[١]

---

١. وتارەکەی دوکتۆر قاسملوو دووروودرێژ و بەنێوەرۆکە و سەبارەت بە کوردستانی ئێران بۆ کتێبەکەی «ژێرارد شالیان»ی نووسیوە، بەڵام کاتێ ڕێزدار ئیبراهیم یۆنسی کتێبەکەی وەرگێڕاوەتە سەر فارسی، ئەو بەشە تایبەتە ئیجازەی چاپی پێنەدراوە. من دواتر وتارەکەم

سێهەم، ڕووداوەکانی شاری بۆکان و ڕاپەڕینی وەرزێرانی ناوچەی فەیزوڵڵابەگی

بۆکان لە سەردەمی سەردارەکان و دواتریش لە ماوەی خاوەندایەتی شارەکە لەلایەن «پەناهییەکان»ەوە و پاشانیش کاتێ کە بنەماڵەی ئاغاواتی دێبوکری (ئێلخانیزادەکان) بۆکانیان کڕی، سەرەڕای ئەوەی وەک شار دەوائیری دەوڵەتی تێدا دامەزرابوو، لە باری خاوەنایەتییەوە جیاوازیی لەگەڵ هیچ گوندێکی ناوچەکە نەبوو، واتە ئاغاکان خاوەنی «عرصە»ی ماڵ و دووکان و باغی خەڵکەکە بوون و ئیجازەیان نەدەدا بۆیان تاپۆ بکرێ و بەبێ ئیجازەی ئەوان لە ئیدارەی سەبتی ئەسناد قەباڵەی ملکایەتییەکەیان بۆ ئیمزا نەدەکرا، جا لەبەر ئەوەی ئاغاکان خاوەنی عەرسە بوون، دەیانتوانی هەرکەسێکیان خۆشنەویستایە ماڵ و ملکەکەی لێ زەوت و لە شاریشی دەربکەن و یاساش پشتی دەگرتن. ئەو حاڵەتە ببوو بە هۆکاری نارەزایی خەڵک لە ئاغاکان و بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامانەی وا لە کتێبی «بۆکان لە سەدەی بیستەمدا»، نووسینی نەمر ڕەحمانی محەممەدیاندا دەبیندرێن، تەنانەت بە ١٣ ساڵی پێش هەڵبژاردنەکەی ساڵی ١٩٥١یش، ئەو کێشەیە لە نێوان خەڵکی بۆکان و ئاغاکانیدا درێژەی بووە.

بەڵام ئەوەی وا بوو بە هۆکاری ڕاپەڕینی ئەو ساڵانەی خەڵک، گۆڕانکارییەک بوو کە لە سیاسەتی حکوومەتی ناوەندیی ئێراندا هاتبووە ئاراوە. دوکتۆر محەممەدی موسەددیقی سەرەکوەزیران و ئازادیخوازانی نێو بەرەیەک کە بەناوی «جیبهەی میللی»یەوە دەناسرا، لە دەورەی حەڤدەهەمی پەرلەمانی ئێراندا قورسایییەکی زۆریان هەبوو (٣٠ ئەندام پەرلەمان لە کۆی ٨٠ ئەندام) و توانیبوویان چەند یاسای پێشکەوتوو لە بەرژەوەندیی کۆمەڵانی خەڵک و دژایەتیی موحافیزەکارەکاندا پەسند بکەن؛ لەوانە دوو یاسای تایبەت بە دۆخی ئابووری ـ کۆمەڵایەتیی گوندەکانی ئێران.

بەگوێرەی یەکیان، دەبووایە لە هەموو گوندێک شوورایەک لە نوێنەرانی خەڵکی گوندەکە پێک بێ، کە دەسەڵاتی بەڕێوەبەرایەتیی کاروباری گوندەکەی هەبێت و بەوە دەسەڵاتی ڕەهای ئاغاکان بەربەستی بۆ داندرا.

کردە کوردی کە ئەویش تا ئێستا بڵاو نەکراوەتەوە. بەداخەوە هەواڵی «ڕێبەرایەتیی بزووتنەوەکەلەلایەن حیزبی دێموکراتی کوردستانەوە» جێگەی قسەیە.

بە حیسابی دووهەمیان، ئاغا و خاوەنمڵکی گوند مافی ئەوەی نەما جگە لە «دەودوو» واتە سەدا بیستێک کە لە ڕەعیەتیان دەسەند، چیتر خەڵکەکە بچەوسێنێتەوە و بێگاری بە ڕەعیەت بکات یان باجی وەک هێلکانە و مریشکانەیان لێ وەربگرێ. لەو دەودووەش کە وەریدەگرت دەبووایە سەدا بیستی بگەڕێنێتەوە دەست ڕەعیەت بۆ ئەوەی نیوەی سەرفی ئاوەدانی گوند بکەن و نیوەشی بکەنە خەرجی باشتر کردنی ژیانی خۆیان. ئەوە لە پەیوەندیی نێوان ئاغا وڕەعیەتدا شۆڕشێکی مەزن بوو کە مێژووی وڵاتەکە بەخۆیەوە نەبینیبوو.

یاساکان بوونە هاندەرێکی مەزن بۆ خەڵکی گوندەکان و هەر ئەوەندەی دانیشتووانی شاری بۆکان دوابەدوای هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٥١ لە ئاغاکانیان هەستانە سەرپێ، وردەوردە خەڵکی گوندەکانی دەوروبەری شار و بەگشتی ناوچەی ناسراو بە فەیزوڵڵابەگی لە ڕۆژهەڵاتی بۆکان خۆیان ڕێکخست، ئاغاکانیان لە دێ وەدەرنا، چاڵە گەنم و تەنانەت دەرگا و پەنجەرەی هەندێک لە ماڵەکانشیان دەرهێنان. ڕاپەڕینەکە خێرایەک پەرەی سەند و بەرەو باکوور کشا، وەرزێر و ڕەشایی ناوچەکانی چۆمی مەجیدخان و دەوروبەری میاندواو تا شامات و محاڵی نزیک مەهاباد لەگەڵ ڕاپەڕینەکە کەوتن و دەڕۆیشت کە چەوساوەکانی هەموو ناوچەی موکریان و پاشماوەی کوردستان بێنە ڕیزی شۆڕش و ڕاپەڕینەوە. ئاغاکان لە بۆکان کۆبوونەوە و نوێنەرانیان چوون بۆ مەهاباد و داوای یارمەتییان لە سپای ئێرانی کرد. هێزی سپا و پۆلیس یارمەتیی ئاغاکانیان دا و هەر ئەوەندەی کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژی ساڵی ١٣٣٢/ ١٩٥٣ش سەرکەوت و شای هەڵاتوو گەڕایەوە ئێران و دوکتۆر موسەددیق دەسبەسەر کرا، لە بۆکان و گوندەکانی دەوروبەریشی هەتا شامات و محاڵ، ڕاپەڕیوەکان گیران و کەوتنە زیندانەوە و بە سەدان بنەماڵەش لە گوندەکان دەرکران.

بەڵگەنامەکەی دوکتۆر موکری سەبارەت بەو بارودۆخە و ئەو ڕووداوانەی بۆکان و دەوروبەری نووسراوە. دیارە هەندێک لە ڕاگەیاندنەکانی وەک کوژران و خنکێندرانی سەدان کەس بەدەستی ئاغاکان، کە بە شێوەیەک لە هەندێ سەرچاوەی

وەک بیرەوەرییەکانی نەمر کەریمی حیسامیش‌دا هاتووە، تا ئێستا پەسندی بۆ نەدۆزراوەتەوە، بەڵام هەواڵی گرتن و لێدان و دەرکردن و تاڵان و سووتاندنی ماڵ و دووکانی ڕاپەڕیوان لەلایەن بابنۆکەری ئاغاکانەوە زمانەوزمان لە زۆر بیرەوەری و هەواڵدا ڕەنگی‌داوەتەوە.

چوارەم، پەیوەندی دوکتۆر موکری لەگەڵ ڕاپەڕیوانی بۆکان

نەمر حاجی قاسمی کەریمی یەک لە ڕێبەرانی ئەو ڕاپەڕینە بوو کە لە نێو شاری بۆکان لە جەنگەی ئەو خەبات و ڕاپەڕینەدا بە سەفەر چوو بۆ تاران، نامەی بۆ دوکتۆر موسەددیقی سەرەک‌وەزیران و ئایەتوڵڵا کاشانی سەرۆکی پەرلەمان نووسی و لەسەر ڕادیۆی تاران پەیامێکی بۆ خەڵکی ڕاپەڕیوی بۆکان نارد و وێنەی بە جلوبەرگی کوردییەوە لە ڕۆژنامەی «جبهه آزادی» ئۆرگانی حیزبی ئێران لە تاران چاپ کرا. بەڵگەنامەی دوکتۆر موکری ئاڵقەی پەیوەندییەکانی حاجی قاسم و ئەو بارودۆخە گونجاوەی وا لە تاران بۆی ئامادە کرا، بەڕوونی دەردەخا و دەزانرێ چۆن بەرگدروویەکی ئەو ساڵانەی بۆکان توانیبووی بگاتە سەر ڕادیۆی تاران و سەر ڕووپەڕی ڕۆژنامەیەکی سەرانسەریی ئێران.

دوکتۆر موکری وەک سەرۆکی دائیرەی فەرهەنگی مەهاباد و وەک کاندیدی نوێنەرایەتیی پەرلەمان سەردانی بۆکانی کردبوو و بەشێک لە خەڵکی شاری دەناسی. بەحیسابی ناسیاوی لەگەڵ دوکتۆر موکری‌دا، ڕەنگە یەکەم پەیوەندییەکیش کە حاجی قاسم لە تاران گرتبێتی، لەگەڵ ئەودا بووبێ. هەر ئەویش دەبێ بردبێتی بۆ لای دوکتۆر کەریم سەنجابی، هاوشاری و دۆست و هاوحیزبیی خۆی و نوێنەری خەڵکی کرماشان لە مەجلیس و ئەندامی ڕێبەرایەتیی حیزبی ئێران وەک بەشێک لە جیبهەی میللی، بە ڕێبەرایەتیی دوکتۆر موسەددیق. هەر بەو شێوەیە و لەو ڕێگایەوە دەبێ حاجی قاسم توانیبێتی نامە پێشکەش بە دوکتۆر موسەددیقی سەرەک‌وەزیران و ئایەتوڵڵا کاشانی بکا، کە لە دەورەی حەڤدەهەمی مەجلیسی شووڕای ئێران‌دا بۆ ماوەیەک سەرۆکی مەجلیسی شووڕا بوو.

هەڵبژاردنی دەورەی حەڤدەهەمی مەجلیسی شووڕای میللیی ئێران لە ساڵی ١٣٣٠دا بەڕێوەچوو، بەڵام مەجلیس خۆی لە ڕۆژی ١٣٣١/٢/١٧دا کرایەوە و ڕاست سێ مانگ دوای کۆدەتا، لەلایەن محەممەدڕەزاشاوە هەڵوەشایەوە.

پێنجەم، ڕێکەوتی نووسرانی بەڵگەنامەکە

بەداخەوە بەڵگەنامەکە هیچ ڕێکەوتێکی بە سەرەوە نییە و هەر هەڵسەنگاندنێک بۆ دیاریکردنی ڕێکەوتەکەی تەنیا بە مەزندە و بەپێی ڕاگەیاندنەکانی نێو دێڕەکانی خۆی دەبێ. بە حیسابی ئەو دوو ڕووداوەی وا دوکتۆر موکری لەسەر ڕووبەرگی بەڵگەکە نووسیویەتی، واتە «ڕووداوەکانی دوای هەڵبژاردن لە مەهاباد» و «کارتێکەرییەکانی ٩ی ئیسفەند» و بە بەراورد کردن لەگەڵ بیرەوەرییەکانی ئەو ساڵانەی کەسایەتییە سیاسییەکانی کورد وەک کەریم حیسامی و غەنی بلووریان، وا هەیە بکرێ ڕێکەوتێکی بە مەزندەی بۆ دیاری بکەین.

- هەڵبژاردنی مەجلیسی حەڤدەهەمی ئێران لە زستانی ساڵی ١٣٣٠/ ١٩٥٢دا بەڕێوەچوو، کە وەک گوترا، حەسەنی ئیمامی وەک نوێنەری مەهاباد (بە بۆکان و سەردەشت و پیرانشارەوە) بەسەر خەڵکدا سەپێندرا. لە ماوەی ئەو هەڵبژاردنەدا ڕیزی موحافیزەکاری شاخواز و ڕاپەڕیوە پێشکەوتنخوازەکانی لایەنگری موسەددیق بەتەواوەتی لێک جیا بوونەوە و هەرکام چوونە بەرەی خۆیانەوە. دژایەتیی ئاغا و ڕەعیەتی بۆکان و دەوروبەریشی، کە هەرکامیان لە یەک لەو دوو بەرەیەدا ڕووبەڕووی یەکتر وەستابوون، بەتەواوەتی زەق ببۆوە و دژایەتییەکە لە ماوەی ساڵێک دوای ئەودا ڕۆژبەڕۆژ تەشەنەی دەکرد و زیاتر پەرەی دەسەند.

- ڕووبەرگی بەڵگەنامەکە ئاماژە بە «کارتێکەرییەکانی ڕۆژی ٩ی ئیسفەند» دەکا. ئەو ڕۆژە لە پەیوەندیی ساڵی ١٣٣١دایە و لووتکەی ناتەباییەکانی نێوان دوو بەرەی ئاغا و ڕەعیەتە لە بۆکان. لەو ڕۆژەدا، کە بە ڕۆژمێری زایینی دەکاتە ١٩٥٣/٢/٢٨، ئاغاکانی بۆکان بەناوی خۆپیشاندان بۆ لایەنگریکردن لە شا، ژمارەیەکی زۆر تێڵابەدەستیان لە گوندەکانی خۆیانەوە (حەمامیان و شێخلەر و...) بە لۆتکە و کەڵەک

لە چۆمی لای گوندی میراوا پەڕاندەوە و ڕژاندیاننە شـاری بۆکانەوە؛ دوای کۆتایی هاتـن بـە خۆپیشـاندانەکەش نەیانگێڕانـەوە گوندەکانـی خۆیـان، بەڵکـوو خسـتیاننە گیانـی ڕاپەڕیوەکانـی شـار. بەپێچەوانـەی گوندنشـینەکانی ناوچـەی فەیزوڵڵابەگی، لـە ڕۆژهـەڵات و باکـووری بۆکان، کە خێرایەک بـە دەنگی ڕاپەڕینەکـەوە هاتبوون، ڕەعیەتـی گوندەکانـی ئاغاواتی دێبوکری لە ڕۆژاوای بۆکان بەهۆی ئەو ڕاسـتییەوە کە ئاغاکانیان هەمان خاوەنملکەکانی بۆکان بوون، هێشتا نەیانوێرابوو بەتەواوەتی پەیوەسـت بـە ڕاپەڕینەکـە بن و ئاغـاکان توانیبوویان بە سـوودی خۆیـان بیانهێننە شـاری بۆکانـەوە و گەلێـک لـەو کارەسـاتانەی وا دەیانویسـت بەسـەر ڕاپەڕیوانی شار و بنەماڵەکانیانیدا بێنن، بە دەستی ئەوان بەڕێوەیان برد.

من بۆ دڵنیابوون لەوەی ٩ی ئیسفەند لە پەیوەندیی ساڵی ١٣٣١، واتە سەرەتاکانی ١٩٥٢دایـە، بەهۆی ئەو ڕاسـتییەوە کە بەڵگەنامەکـە ئاماژەی بە ناوی نەمر عەبدوڵڵا ئێرانـی کردبـوو و ئەویـش وەک دووهەم کەسـی ڕێبەرایەتیـی ڕاپەڕینەکەی بۆکان دوای حاجی قاسـم ناسـراوە، بە تەلەفۆن پەیوەندیم بە ڕێزدار ئەسعەد ئێرانزادەوە کـرد. کاک ئەسـعەد کـوڕە گـەورەی عەبدوڵـڵا ئێرانییـە و ئێسـتا وەک پارێـزەری خانەنشـین لە تاران دەژی. ناوبراو کە هاوتەمەن و هاوپۆلی قوتابخانەی سـەردەمی لاوییەتیی من بوو، پێشـتر بابەتێکی سـەبارەت بە ژیانی باوکی خۆی نووسـیبوو و لـە کتێبـی مامۆسـتا ڕەحمـان محەممەدیـان (بـۆکان لـە سـەدەی بیسـتەمدا، بەرگی یەکـەم، لاپـەڕە ١٤٧ ـ ١٥٠)دا چـاوم پێی کەوتبوو. کاک ئەسـعەد لە قسـەکانی سـەر تەلەفۆنیدا بەڕوونی ڕایگەیاند کە خۆپیشاندان و هێرشی گۆپاڵبەدەستی ئاغاکان و برینـدار بوونـی باوکـی لەلایـەن تاقمێکی گۆپاڵبەدەسـتەوە، ڕاسـت لـە ڕۆژی ٩ ی ئیسـفەندی ١٣٣١ لە کۆڵانی حەمامی کۆنی بۆکان بووە و ئەویش لە ترسـی گیانی، خـۆی گەیاندۆتـە نێو بینایەی شـارەبانی و لەوێ دەسبەسـەر کراوە. کاک ئەسـعەد لـە درێژەی قسـەکانیدا گوتی: مـن منداڵ بووم، بەڵام لەبیرمە هەمـان ئێوارە لەگەڵ خاڵـم خـواردن و پێخەومـان برد بـۆ باوکم و دیتم کە دەسـت و قۆڵی لـە ئەنجامی هێرشی تێلابەدەستەکاندا ئازاری بینیبوو و هەڵپێچرابوو. درەنگتر بە دەسبەسەری

نێردرایە زیندانی مەهاباد و ئێمەش هەفتەیەک دواتر بە ماڵەوە چووین بۆ مەهاباد و دوای ئـەوە هەرگیـز ماڵمـان نەهاتـەوە بۆکان ـ گەرچی زڕدایکـم وەک بەڕێوەبەر و مامۆسـتای قوتابخانـەی کچانی بۆکان هەر لەوێ مایـەوە و کاتێ کە دۆخەکە هێور بوویەوە، منیشی بردە لای خۆی.

ئـەوە باشـترین بەڵگـە بوو کە دەکرا بـۆ ڕوونکردنەوەی چارەنووسـی ئەو ٩ی ئیسفەندەی جێئاماژەی دوکتۆر موکری دەستم بکەوێ، ئەویش لەلایەن کەسایەتییەکی جێگەی ڕێزی کۆمەڵگای کوردەوە، کە ڕاستەوخۆ ئەنجامی ڕووداوەکانی ئەو ڕۆژەی بە چاوی خۆی بینیوە.

بەڵگەنامەکـە هەواڵـی سـەرجەم ڕووداوەکانـی دەوروبـەری سـاڵێکی بۆکانی لە کۆتاییەکانـی سـاڵی ١٣٣٠ تـا دوای ٩ی ئیسـفەندی ١٣٣١ گرتوتـە خۆ، کە دەکاتە سـاڵێکی ڕەبەق. لەو ماوەیەدا بۆکان بورکانی ئاگر بوو و خەڵکی شـار و گوندەکانی دەوروبـەری هەمـوو ڕۆژ و مانگێکیـان بـە ڕووداوی خـۆش و ناخۆشـی وەک ڕاپەڕینی چەوسـاوەکان و سـەرکوتکرانیان لەلایەن ئاغاواتی چەوسـێنەرەوە تێپەڕ کرد. بەگوێرەی ڕوونکردنەوەکانی سـەرەوە، دەبـێ بەڵگەنامەکەی دوکتۆر موکری دوای ئیسـفەندی ١٣٣١، واتـە لـە بەهـاری سـاڵی ١٣٣٢دا نووسـرابێ، لەبەر ئەوەی ئامـاژە بـە دەرکرانی ماڵی ڕاپەڕیوانی ناو گونـدەکان لەلایەن ئاغاواتەوە دەکا و ئەو ڕاسـتییەش کـە دەرکراوی گوندێک لـە هیچ گوندێکی دیکـە وەرنەدەگیرا و لە کاری سـەرکوتکردنی ڕەعیەتدا هەموو ئاغاوات پشـتی یەکتریان دەگرت. لە بیرەوەریی کەسـانی وەک نەمـر کەریمـی حیسـامیدا هاتووە کـە تەنیا دوو کـەس وێرایان لەو زسـتانە سـاردەدا دالدەی ڕەعیەتی دەرکراو بدەن: ڕێزدار خانمخانمەی هاوسـەری نەمـر دوکتـۆر ڕەحیمی سـەیفی قازی و نەمـر ئیبراهیم سـەلاح خاوەنملکی گوندی سارووقامیش و فەرماندەی هێز لە سەردەمی کۆماری کوردەستاندا. یادیان بەخێر بێ!

لـەم ماوەیـەدا ململانیـی دوکتـۆر موسـەددیق و جیبهـەی میللـی لەگـەڵ شـا و پشـتیوانە ئینگلیـز و ئەمریکییەکانـی نێـو مەجلیسـی شـووڕای ئێـران بـەردەوام

بـوو و لایەنگرانـی شـا لەگـەڵ لایەنگرانـی حیزبـی توودەی ئێران لەسـەر شـەقامی شـارەکان کەوتبوونـە شـەڕ و بەربەرەکانـی کردنـی یەکتـرەوە، دەسـەڵاتی حکوومەتـی شلوشـەویێقی موسـەددیق لـە ناوچەکـەش ئەوەنـدە نەبـوو بتوانێ دژ بـەو بێعەداڵەتییانـە بوەسـتێ. پێنـج مانگێـک دواتـر کۆدەتـای ٢٨ی گەلاوێـژ تـای تـەرازووی لایەنگرانـی شـا و سـەڵتەنەتی بـە تەواوەتـی قـورس کـرد و لـە ڕۆژی یەکەمـی دوای کۆدەتـاوە، لایەنگرانـی حیزبـی تـوودە و جیبهەی میللـی کەوتنە بەر هێرشـی کۆنەپەرسـتان لە شار و گوند و بەلێشاو ڕەوانەی زیندانەکانی ئێران کران، بەشێکیشـیان لـێ ئیعـدام کرا و ئاگری خەبات دژی ڕژیمی شـا بۆ ماوەی بیسـت و چەند ساڵێک سارد بوویەوە، تا ئەوەی ژیلەمۆکە لە ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٧٩ی خەڵکدا سەرلەنوێ گڕی سەندەوە.

شەشەم، ناوی کەسەکان

ئەو کەسانەی وا لە بەڵگەنامەکەدا ناویان هاتووە، لە هەردوو بەرەی خەڵک و ئاغاکان، بۆ من کە وەرگێڕی بابەتەکەم بەباشی ناسراون و جگە لە حسێن محەممەدی کە بە [سەرۆک] عەشیرە ناسێندراوە.

حەوتەم، دامودەزگا فەرمییەکانی ڕژیم

لـە بەڵگەنامەکـەدا بـاس لـە چەنـد دامودەزگای فەرمیـی حکوومـی کـراوە، جـا لـە بـۆکان بووبێـن یـان لە شـارەکانی دەوروبـەر. بۆکانی ئەو سـاڵانە بەخـش (ناحیە) یەکی شـاری مەهاباد بوو و بەو پێیە بەخشـداری و کەلانتەری/ ئیدارەی شـارەبانی (پۆلیـس) و ژاندارمەریـی تێدا دامەزرابوو. شـارەبانی بۆ ڕاگەیشـتن بـە کاروباری شـار و ژاندارمەری بۆ گوندەکانی دەوروبەر، بەڵام بەپێچەوانەی مەهاباد و سـەقز کـە سـەربازخانەی گەورەیـان هەبـوو، بـۆکان لـە هەندێک برگـەی زەمانـیدا نەبێ سـەربازخانەی نەبـووە و کە بووشـییەتی بنکەیەکی بچووک زیاتـر نەبووە. بەوپێیە ئەگەر حکوومەتی ناوەندی هەسـتی بە مەترسـییەک لەلایەن خەڵکەوە کردبێ، هێزی سپایی لەم دوو شارەوە ڕەوانەی بۆکان کردووە.

لە بەڵگەنامەکەدا ناوی تیپی مەهاباد و لەشکری سەقز دێ، واتە سەربازخانەی سەقز گەورەتر بووە لە هی مەهاباد. ناوێک لە فەرماندەی سەربازخانەی سەقز لە بەڵگەنامەکەدا نەهاتووە، بەڵام فەرماندەی سەربازخانەکەی مەهاباد بە سەرهەنگ موزەففەری زەنگەنە ناسێندراوە، کە لەگەڵ زۆرێک لە بیرەوەریی کەسایەتییە سیاسییەکانی ئەو سەردەمە، بۆ نموونە: نەمران دوکتۆر قاسملوو، کەریمی حیسامی و مامە غەنی بلووریان یەک دەگرێتەوە. گەرچی من لام وایە موزەففەری زەنگەنە وا هەیە ئەودەم سەرگورد بووبێ، نەک سەرهەنگ، بە دڵنیایی دواتریش هەر لەسەردەمی شادا کرایە سەرلەشکری سپای ئێران. لە بەڵگەنامەکەدا سەرهەنگ زەنگەنە بە بەرتیلخۆر و داردەستی ئاغاکان ناسێندراوە، کە بە فیتی ئەوان سپای ناردۆتە سەر خەڵکی هەژاری دەسبەتاڵی بۆکان و گوندەکانی دەوروبەری.

بەگوێرەی بەڵگەنامەکە، ئاغاکانی بۆکان و دەوروبەر بڕی ١٧ هەزار تمەن کۆدەکەنەوە و لەڕێگەی سەرهەنگ موزەففەری زەنگەنەوە (کە خۆی کوردێکی کرماشانی بوو)، بەسەر مەئموورانی دەسڕۆیشتووی بۆکان و مەهاباد و سەقزدا دابەشی دەکەن و ئەوەش لە پەنا ئەرکە حکوومییەکەیان هۆکارێک دەبێ بۆ بەشداریکردنی زیاتر و توندوتیژتر لە کاری سەرکوتکردن، لێدان، گرتن و زیندانیکردنی ڕاپەڕیوەکان و دەرکردنی خاوخێزانیان لە شار و دێ. تەنانەت لە دەرەوەی بەڵگەنامەکە هەموو خەڵکی بۆکان دەزانن، کاتێ کە ئاغاکانی بۆکان فەرمان بە بابنۆکەرەکانیان دەدەن ماڵی حاجی قاسم و عەلی میرەبەگ ئاگر تێبەردەن، حاجی قاسم خاوەنی دوو ماڵ بوو لە گەڕەکی حەمامی کۆن کە یەکیان شوێنی ژیانی خۆی بوو و ئەوی دیکەیانی بە ئیجارە دابوو بە دائیرەی ژاندارمەری. ئاغاکان خانووەکە بە ژاندارمەری چۆڵ دەکەن و ئەویش ئاگر تێبەردەدەن. لە خزمێکی نەمر مامۆستا مەلا ئەحمەدی وەحیدی، ئیمامجومعەی ئەودەمی بۆکانم بیست کە هاوکات ماڵی ئەویشیان ئاگر تێبەرداوە.

هەر لەو پەیوەندییەدا پرسی دەوری ژاندارمەری لە ڕووداوەکانی ئەو ساڵانەدا

دێتە گۆڕێ. لە کاتێکدا کە سپا و پۆلیس و هەموو دەوائیری دیکەی حکوومی لایەنی ئاغاکانیان دژ بە ڕاپەڕیوەکان گرتبوو، دەزگای ژاندارمەری بۆکان دیاردەیەکی جیاواز بوو و لە پشت خەڵکی شار و ڕاپەڕیوەکان وەستا بوو و ئەگەر بەرگرییان لە گیان و ماڵی خەڵک نەکردایە وا هەبوو لە شار و گوندەکانی دەوروبەری بۆکان کارەساتی گەلێک گەورەتر بقەومایە و خەڵکانێکی زۆر تێدابچوایەن. بیرەوەرییەکانی ئەو ساڵانە باس لەوە دەکەن کە فەرماندەی ژاندارمەری ئەودەمی بۆکان لایەنگرێکی جیبهەی میللی یان حیزبی توودەی ئێران بووبێ و باوەڕە سیاسی-مرۆڤایەتییەکەی بووبێتە هۆکار بۆ ئەوەی لەو فێڵ و تەڵەکە و بەرتیل وەرگرتن و بگرەوببڕەیەی ئاغاکان و پۆلیس و سپادا بەشداری نەکردبێ. تەنانەت بیرەوەریی کاک ئەسعەد ئێرانزادە، کە لە کتێبی «بۆکان لە سەدەی بیستەمدا»ی کاک ڕەحمانی محەممەدیاندا هاتووە، باس لەوە دەکا کە دوای گیرانی عەبدوڵڵا ئێرانی و کاتێ کە بە دەسبەسەری دەینێرن بۆ زیندانی مەهاباد، لە گوندی داشبەندی سەر ڕێگا، ئاغاکان پێش بە ئوتومبیلەکەیان دەگرن و دەخوازن کە لە ئوتومبیلەکە بیهێننە خوارەوە و بیکوژن، بەڵام جوامێریی ئەفسەرێکی کرماشانی لە مردن ڕزگاری دەکا و ڕادەستیان ناکا. بە حوکمی ئەوەی کاروباری دەرەوەی شار بە ژاندارمەری ئەسپێردرابوو، زۆر وێدەچێ ئەو کەسەش یەک لە ئەفسەرانی ژاندارمەریی بۆکان بووبێ. بە کورتی، ژاندارمەریی بۆکان لەو ڕۆژگارە تاریکوتنۆکەدا تاقە ڕووناکییەک بووە کە شەوەزەنگی بۆکانی شکاندووە و هیوایەکی خستۆتە دڵی خەڵکی بێپەنای شار و گوندەکانەوە. یادی ئەو فەرماندە دلێرە، هەرکەس و سەر بە هەر نەتەوەیەک بووبێ، بەخێر بێ! لە وتوویژی تەلەفۆنیی خۆم لەگەڵ کاک ئەسعەددا (ڕۆژی ٢٠٢٠/٧/١٢)، کاک ئەسعەد فەرمووی کە ئەفسەرەکە ناوی «سەروان سەعیدی» و دۆستی باوکم بوو، کە چەند جار لە هاتوچۆی ماڵی خۆماندا بینیبووم. سەروان سەعیدی وێنەدەچوو کورد بێ، بەڵام دڵنیا نیم ئایا فارس بوو یان ئازەربایجانی. کاک ئەسعەد لە باسی ناردنی باوکی بۆ زیندانی مەهابادیشدا باسی ئازایەتیی ئەفسەرێکی کرماشانی دەکا کە پارێزگاریی لە باوکی

کردووە و نەیهێشتووە ئاغاکان لە گوندێکی سەر ڕێگادا لە ئوتومبیلەکە بیهێننە خوارەوە و بیکوژن. جا ئەگەر ئەفسەرەکە هەمان ئەفسەری فەرماندەی ژاندارمەری بۆکان بووبێ، دەبێ بە خەڵکی کرماشانی بزانین، بەشێک لەوانیش بەهۆی جیاوازیی زاراوەوە زۆر جار هەر بە فارسی لەگەڵ کورد دەدوێن، هەروەها بە فارسی قسەکردن بۆ کاربەدەستانی ئیدارات لە سەردەمی پەهلەوییەکان‌دا دیاردەیەکی ئاسایی بوو و تەنانەت مامۆستاکانی خوێندنگە، کە خەڵکی شار و تەنانەت هاوگەڕەک و دراوسێیماڵی قوتابییەکان بوون، لە دەرەوەی فێرگەش‌دا بە فارسی لەگەڵیان دەدوان. ئەو ئەفسەرە هەرکەس و لەسەر هەر باوەڕێک بووبێ، بە هەر زمانێک قسەی کردبێ، مرۆڤێکی باش بوو کە لەو شەوەزەنگەی بۆکان‌دا گیانی ئەویش و گەلێک خەڵکی دیکەشی لە مردن ڕزگار کرد.[1]

هەشتەم، ڕوونکردنەوەی هەندێک وشە و تێرمی نێو بەڵگەنامەکە:

نهضت ملی: دوای ڕووداوەکانی ٣٠ی تیری ١٣٣١ (١٩٥٢/٦/٢٠) و کوژرانی ژمارەیەک خۆپیشاندەر لە تاران کە داواکار بوون دوکتۆر موسەددیق ببێتەوە سەرەکوەزیرانی ئێران، نوێنەرانی لایەنگری جیبهەی میللی لە مەجلیسی شووڕا، ناوی خۆیان نا «نهضت ملی» و ئەم ناوە بە لایەنگرانیان لە دەرەوەی پەرلەمانیش درا؛ لە تەرجەمەکەی من‌دا بۆتە: «ڕاپەڕینی نەتەوەیی».

---

١. بۆ نووسینی ئەم سەرەتایە کەڵکم لەم کتێبانە وەرگرتووە: وتارێکی دوکتۆر عەبدوڕڕەحمان قاسملوو کە بۆ کتێبی ژێرارد شالیانی نووسیوە و خۆم وەرمگێڕاوەتە سەر کوردی؛ سەرەتای تاریک و ڕوونی مامۆستا هێمن؛ چەند نووسراوە و نامەی شەخسیی مامۆستا ئەمیری حەسەن‌پوور؛ بیرەوەرییەکانی کەریمی حیسامی بەرگی یەکەم؛ سەدەی کارەسات و ئاڵەکۆک (وتوێژ لەگەڵ مامەغەنی بلووریان)؛ وتارێکی مەلا عومەری عەسری لە گۆڤاری گزینگ‌دا؛ بیرەوەرییەکانی مەلا محەممەدی خزری؛ تاریخ فرهنگ و ادب مکریان، بۆکان نووسینی ئیبراهیم ئەفخەمی؛ بۆکان لە سەدەی بیستەم‌دا، بەرگی یەکەم، نووسینی ڕەحمان محەممەدیان؛ نگاهی به تاریخ مەهاباد، نووسینی سەید محەممەد سەمەدی؛ تاریخ مشاهیر کرد، بەرگی دووهەم، نووسینی بابامەردۆخ ڕۆحانی؛ از سید ضیاء تا بختیار، دولت‌های ایران از اسفند ١٢٩٩ تا بهمن ١٣٥٧، نووسینی مسعود بهنود؛ روزشمار تاریخ ایران، بەرگی یەکەم، نووسینی باقر عاملی؛ هەندێک سایتی ئینتەرنێتی و چەند ئیمەیلی مامۆستای بەڕێز حەسەنی قازی.

ملیـون: سـیفەتێکە نووسـەر بـە خەڵکانـی لایەنگـری «نهضـت ملـی»ی داوە. لـە وەرگێڕاوە کوردییەکەدا بە «نەتەوەیی» نووسراوە.

عەشایەر و سەرانی عەشایەر: نووسەری بەڵگەنامەکە ئاغا و خاوەنملکەکانی بە «سـران عشـایر» و خەڵکە داردەستەکانی ئەوانی بە «عشـایر» ناو بردووە. ئەو دوو سـیفەتە ئێسـتاش لەلایەن هەندێک کەسـەوە لە ناوچەی کرماشـان بە دانیشـتووانی گونـدەکان دەدرێ، کـە بریتیـن لە گۆران و کەڵوڕ و زەنگەنـە، بەڵام لە موکریان باو نییە.

لـە خـوارەوە وەرگێـڕاوی کوردیـی بەڵگەنامەکـە و دەسنووسەکەشـی دەخرێتە بەرچاو؛ یادی دوکتۆر موکری بەخێر بێ!

ڕووداوەکانـی دوای هەڵبژاردنـی مەهابـاد - کارتێکەرییەکانـی ٩ی [مانگی] ئیسـفەند[ی ١٣٣١ی هەتاوی= ١٩٥٢/٢/٢٨]

بەگوێـرەی ئـەو زانیارییانـەی کـە گەیشـتوونەتە دەسـتم و لـەم دواییانـەدا لـەو بۆکانییانـەم بیسـتووە وا هەڵاتـوون و هاتوونەتـە تـاران، لـەم ڕۆژانـەی دوایـیدا کـە نێوانناخۆشـییەک لـە نێـوان جەنابـی ئاغـای دوکتـۆر موسـەددیق[1] و هەندێـک لـە کاربەدەسـتان هاتبـووە پێشـێ، محەممـەدی عەبباسـی[2] نوێنـەری پێشـووی پەرلەمـان[ی ئێـران] و تەرشـیحکراوی دەربـار[ی شـا]، بـە مەئموورییەتێکـی

---

١. دوکتۆر محەممەد موسەددیق سەرەکوەزیرانی ئێران بوو. لە سەردەمی سەرەکوەزیریی ئەودا شەریکەی نەوتی ئێران میللی کرا و بەشێک لەو ڕیفۆرمانەی وا هێنایە ئاراوە بریتی بوون لە: دوو لایحە بۆ کەمکردنەوەی دەسەڵاتی خاوەنملک بەسەر ڕەعیەتی گوندەکاندا لە ڕێگەی دانانی شـووڕای گوندەکانەوە، هەروەها دانانی سـەدا بیستی ئەو دەودووەی وا ڕەعیەت بە ئاغایان دەدا بۆ ئاوەدانیی گوندەکان. ئەو لایحانە لە مەجلیسدا پەسند کران و وەک یاسا بوون بە یەکێک لە هاندەرە سەرەکییەکان بۆ سەرهەڵدانی ڕاپەڕینی ساڵانی ١٣٣١ ـ ١٣٣٢ی بۆکان و گوندەکانی دەوروبەریان دژ بە فیئۆداڵەکان.

٢. حەمەدئاغـای عەبباسـی خاوەنملکـی گەورەدێـی سـەرا، لـە نیوەڕێی بۆکان و سـەقز و چەنـد گونـدی دیکە بـوو وەک: تورجان، سـەرچاوە، کوچک و بوغدەکەنـدی. حەمەدئاغا لە ڕووداوەکانی سـەردەمی کۆماری کوردسـتان (١٩٤٦)دا دژ بە کۆمار وەسـتا و بە پاداشـی ئـەوە لەلایـەن حکوومەتـی ئێرانـەوە کرایە نوێنەری پەرلەمانی ئێران لە سـەقز و پاشـانیش سەناتۆری پارێزگای کوردستان لە مەجلیسی سەنای ئێران.

گرنگەوە چۆتە سەقز و مەهاباد. سەرەتا لە مەهاباد چاوی بە فەرماندەی تیپ[ی سپا] کۆلۆنێل موزەففەری زەنگەنە کەوتووە و بە یارمەتیی یەکتر و ڕاوێژکردن لەگەڵ یەک، هەندێک پلان دادەڕێژن.

عەبباسی پێکەوە لەگەڵ ئێلخانیزادەکان[١] و حسێن محەممەدی[٢] و هەندێک لە عەشایەری دێبوکری و بەگزادەی سەقز و مەهاباد، بڕی سەد و حەفتا هەزار تمەن کۆدەکەنەوە و بەهۆی فەرماندەی تیپەکەوە بەسەر بەخشدار[ی بۆکان] و سەرۆکی دادگا[ی مەهاباد] و فەرماندەی لەشکر[ی سەقز] و مەئموورانی شوێندانەری دەوڵەتیدا لە بۆکان و مەهاباد و سەقز دابەشی دەکەن.

لە ڕێکەوتی پێنجشەممە ٢١ی مانگی ئیسفەند [١٩٥٣/٣/١١]دا خەڵکانێکی زۆر لە گوندەکانی ئاغایانی عەبباسی و ئێلخانیزادە و ژمارەیەکی دیکە لە دێبوکرییەکان دەهێننە بۆکان و سێ ئاڵای گەورە[ی ئێران] بەدەستەوە و [بە گوتنی] دروشمی زۆری وەک بژی شا و بمرن دژبەرەکانی، هەرکام بە چەکەوە و ڕەعیەتیش بە تێلا و کوتەکەوە و سەرەک عەشیرەتەکانیش بە چەکی برنەوی بێ چەرمەوە، دەست دەکەن بە ڕێژە و خۆپیشاندان و قسەی ناحەز دەکەن بەرامبەر بە دەوڵەتی جەنابی ئاغای دوکتۆر موسەددیق و هاوڕێکانی و یەکبەیەک ناویان دەبەن و جنێویان پێدەدەن. خۆپیشاندانێکی زۆریان کرد کە لە سەعات ١٢ی پێشنیوەڕۆ دەستی پێکرد و دوای کۆتایی هاتن بە خۆپیشاندان، خەڵکەکە بڵاوەیان کرد و بردیاننە ماڵەوە[ی ئاغاکان؟]. بەرپرسان و سەرۆکانی پیلانەکە لە ماڵی حەمەدەمینی ئێلخانیزادە و قاسم ئێلخانیزادە [دواتر موهتەدی]، لەگەڵ [محەممەد] عەبباسیدا کۆبوونەوە و نانی نیوەڕۆیان لەوێ خوارد. ئینجا سەعات پێنجی دوانیوەڕۆ دەست دەکەن بە ڕیزکردنی هێزەکانیان و بۆ تاڵانکردن و هێرش بردنە سەر خەڵکی

---

١. نیاز لە ئێلخانیزادەکان دوو بەرەبابی ناسراو بە ئێلخانیزادە و موهتەدین کە خاوەنی هەموو ماڵ و دووکان و باغ و مەزرا و زەویوزاری بۆکان بوون. لە سەردەمی جێگەی باسی ئەم نامەیەدا موهتەدییەکانیش هێشتا هەر بە ئێلخانیزادە دەناسران.

٢. حوسێنئاغای محەممەدی خاوەنی ملکی گوندی قاجر لە نێوان بۆکان و مەهاباد و یەک لە ئاغاواتی دێبوکری.

بۆکان دەسنیشـانیان دەکەن بۆ ئەوەی بە ناوی شـۆڕش و داواکاریی عەشایەرەوە، لایەنگرانـی ڕاپەڕینـی نەتەوایەتـی لـە بـۆکان بکـوژن و خەڵکـی بـۆکان لـە ترسـان دووکان و بازاڕ دادەخەن.

لەلایەن ئاغای عەبدوڵڵا ئێرانی، یەک لە ڕێبەرانی لایەنگری دەوڵەت[ی موسەددیق]و ڕاپەڕینی نەتەوایەتییەوە، نامەیەک دەنووسرێ بۆ شارەبانی و تێیدا پێی ڕادەگەیەنن هۆکار چییە سەعات ١٢ خۆپیشاندانیان کردووە، بەڵام هێشتا بڵاوەیان نەکردووە و ناگەڕێنـەوە گوندەکانیـان و شـار چـۆڵ ناکـەن؟ شـارەبانی کەسـێکی ناردۆتـە لای حەمەدەمیـن ئێلخانـیزادە و پێی ڕاگەیاندوون کە خەڵکی شـار لـەو کۆبوونەوەیەی ئێـوە دەترسـن، بۆچی شـار چـۆل ناکـەن؟ حەمەدەمین لـە وەڵامدا دەڵـێ: هەتاکوو فیداکاریـی خۆیـان بۆ شـا ڕانەگەیەنن و لایەنگرانی موسـەددیق نەکـوژن و [ماڵ و ملکیان] تاڵان نەکەن، ناگەڕێنەوە.

هەر لەوکاتەدا (سەعات ٥ی دوانیوەڕۆ)، هەندێک لە خەڵکی بۆکان لە دەوروبەری حەوز[ەگەورە]، کە ناوەند و گۆڕەپانی شارەکەیە، وەستابوون و قسەیان دەکرد کە دەوروبەری سەد کەس لەو دار و گۆپاڵ بەدەستانە هێرش دەکەنە سەر [عەبدوڵڵا] ئێرانـی و خەڵکەکـە و دەسـت دەکـەن بـە دارکاری کردنیـان. [عەبدوڵـڵا] ئێرانـی دەسـبەجێ خۆی دەخاتە شـارەبانییەوە و لەوێ پەناگیر دەبێ. لە هەمان سـەعاتدا لە سـەرجەم شـوێن و کۆڵان و شـەقامەکان و تەنانەت لە ماڵاندا دەست دەکەن بە دارکاری کـردن و ئازاردانـی خەڵـک و گەلێـک بـە توندوتیژی لایەنگرانـی ڕاپەڕینی نەتەوایەتـی دارکاری دەکـەن و بە ئامانجی کوشـتن لێیاندەدەن. لـە ئەنجامدا چوار کەسیان مێشکیان تووشی زیانی زۆر هاتووە و لە سەرەمەرگ و حاڵی مردندان و دەوروبەری پەنجا کەسیش بریندار بوون.

خەڵکەکە هەرچەندە داوای یارمەتی لە سـەربازخانەی شـار و شارەبانی دەکەن، لەبەر ئەوەی پێشتر و بەپێی پیلانی فەرماندەی تیپ[ی مەهاباد]، بڕیار دراوە کارەکە بکرێـت ئێتـر هیـچ یارمەتییەکـی خەڵک نـادرێ و ئەگـەر یارمەتی و دەسـتێوەردانی ژاندارمـەری نەبووایـە، هەموو کەسـەکان[ی لایەنگری ڕاپەڕین] دەکوژران و شـار

تـاڵان دەکـرا و نامووسـی ژمارەیەک خەڵکیـان بە بادا دەدا. لەو کاتـەدا ژاندارمەری دەست دەخاتە کارەکەوە و بەرگر دەبێ لە بەرانبەر دەستدرێژییان بۆ سەر نامووسی خەڵکی بـۆکان. نزیکەی دووسـەد کـەس هێرش دەبەنە سـەر ماڵی حاجی قاسـم و نەتەوەییەکانی تر و ویستوویانە بچنە ژوورەوە، کە ژاندارمەری ڕێی لێگرتوون.

سەعات هەشتی ئێوارە دوو لۆری سەربازی چەکدار لە سەقزەوە و فەرماندەی تیپیـش لـە مەهابـادەوە بـە دوو زرێپۆش دێن و لـە بۆکان حکوومـەت نیزامی [واتە منع‌تجول] ڕادەگەیەنن کە تا ئێسـتاش هەر درێژەی هەیە. [عەبدوڵڵا] ئێرانی و سـێ کەسـی دیکـە لـە نەتەوەییـەکان کە لە ترسـی گیانی خۆیـان پەنایـان بردبووە بەر شارەبانی، بە دەسبەسەری بردوویاننە مەهاباد و لەوێ زیندانییان کردوون، [بەڵام] هیچ کردەوە و سزایەکیان دەرحەق بە پیلانگێڕان و مرۆڤکوژەکان نەگرتۆتە بەرچاو.

دوای هێوربوونەوەی [دۆخی] بۆکان، ئەم خەڵکانەی خوارەوەیان ترساندووە و شاربەدەریان کردوون، ئەوانیش لە ترسی گیانیان هەرکام بەرەولایەک هەڵاتوون وژن و منداڵیان ئاوارە بوون، ناوەکانیشیان بریتین لە:

حاجی سەعید ئیسماعیل‌پوور، [بازرگان] (بە ژن و منداڵەوە)؛

حسێن فاتحی [دووکاندار]؛

ڕەحمەتوڵڵا خزری [دووکاندار]؛

حسێن ڕەوشەنفکر [قاوەچی]؛

عەبدوڵڵا ئیسماعیلی [کووتاڵفرۆش] (بەژن و منداڵەوە)؛

کەریم سیدقی [خاوەن موسافیرخانە]؛

عەبدوڵڵا ڕەشیدی؛[١]

فەتاح حەسەنخاڵی؛[٢]

---

١. نەمر عەبدوڵڵا ڕەشیدی یەک لە خەباتکارە ڕاپەڕیوەکانی شاری بۆکان بوو، کە دوابەدوای کۆدەتـای ٢٨ی گەلاوێـژ گیـرا و لە ماڵی ئاغاکانی بۆکان زیندانی و دارکاریی زۆر کرا. کاک عەبدوڵڵا تا کۆتایی تەمەن هەر سکاڵای لە دەست ئەو ئەشکەنجە و لێدانە دەکرد کە لەلایەن بابنۆکەرانی ئاغاواتەوە تووشی هاتبوو. یادی بەخێر بێ.

٢. بنەماڵەی حەسـەنخاڵی لە بۆکان و مەهاباد و گوندەکانی دەوروبەردا گەلێک ناسـراون و

ئەحمەد ڕۆستەمی [كووتاڵفرۆش]؛

وە خەڵكێكی زیاتری دیكەش، كە هێشتا ناویان نەهاتووە و هەموویان لە نەتەوەیی‌یەكانی ڕاپەڕینی نەتەوایەتی بوون.

ژمارەیەكی زیاتری خەڵكیشیان لە دووكانەكانیان دەركردوون و بەرگر بوون لە كاسبی كردنیان، شتومەك و كەرەسەشیان فڕێداونەتە دەرەوە و پێیان ڕاگەیاندوون كە دەبێ هەرچی زووترە لە بۆكان وەدەركەون.

(ڕوونكردنەوە: زۆربەی فرۆشگا و دووكانەكان هی ئێلخانی‌زادەكانە كە خۆیان بە خاوەنی گیان و ماڵ و نامووسی خەڵك دەزانن و هەر دەسدرێژییەك بكەن لە پەنای فەرماندەی تیپ و سپادا زیانیان وێ ناكەوێ.) تەنانەت فەرمانیان بە تێلگرافخانەكانی بۆكان و مەهاباد داوە كە ئەو تێلگرافانەی وا لە تارانەوە بۆ بۆكان دەنێردرێن نەدەنە دەست خەڵك و ئەگەر لەلایەن خەڵكیشەوە تێلگرافێك بكرێ، بەڕێی نەكەن.

چۆنییەتی [دۆخی] بۆكان و مەهاباد:

دوای كۆتایی هاتن بە ڕووداوەكانی بۆكان، كە ئێستا [ئاغاكان] بەوپەڕی گوشارەوە و بەپێی بەرژەوەندیی خۆیان دەجوولێنەوە و خەڵكەكەیان ترساندووە، هەموو ڕۆژێك چەند كەس دەبەنە ماڵی قاسم ئاغا و بەناوی لایەنگری نەتەوەیی‌یەكان بە قامچی لێیان‌دەدەن.

لە گوندەكانیش دەستیان كردووە بە كار و كردەوەی كارەساتبار و جێگەی شەرم و

خزمایەتیی نزیكیان لەگەڵ بنەماڵەی شەرەفكەندی هەیە. نەمر كاك فەتاحی حەسەن‌خاڵی (١٣٠١ –١٣٤٠) كوڕی حەمەدەمین‌ئاغا (كاك‌ئاغا) مرۆڤێكی خوێندەواری خەتخۆش، سواركار، جوانچاك و دەنگخۆش بووە و لەو سالانەدا لە بۆكان ژیاوە، ئینجا بە چەند ساڵێك دوای ئەو ڕووداوانەی بۆكان ماڵی بردۆتە گوندی «تالاو»ی نێوان میانداو و مەهاباد و لەوێ بۆتە كوێخاسجیل، پاشان ماڵی چۆتە مەهاباد و ساڵی ١٣٤٠/ ١٩٦١ بە نەخۆشی كۆچی‌دوایی كردووە. سپاسی زۆری جەمیلەخانمی شەرەفكەندی و كاك بەهمەنی حەسەنخاڵی (كوڕی كاك فەتاح) دەكەم بۆ ئەو زانیارییانەی سەرەوە.

لـە هەمـوو گوندێـکدا (کـە وا هەیـە دەوروبـەری ٥٠٠ گونـد بـن)، ئـەو پێشـەنگ و سـەرۆکانەی بوونەتـە هاوکاری نەتەوەیی‌یەکان، لـە گوندەکانیان دەرکردوون و بە ژن و منداڵەوە لەسـەر ڕێگاکان و چیاکان دەربەدەر کراون، دارایی و شـتومەک و مەڕوماڵاتیـان لـێ داگیـر کردوون و بەو شـێوەیە سـەد وحەفتا هـەزار تمەنەکەیان کۆکردۆتـەوە و بەردیـان لـە پشـتی ژمارەیەکی زۆری دەوروبەری سـەد کەس (کە ئەگەر لە گوندەکان‌دا ژمارە بکرێن، ڕوون دەبێتەوە) بەستووە، دەستیان لە پشتەوە بەسـتوون و خسـتوویاننەتە نێـو چۆمـەوە. هەمـوو ئـەو کارانـەش بـە یارمەتـی و هاوڕێیەتیی سـەرباز و بە فەرمانی فەرماندەی تیپ بەڕێوە دەچن و هەموو ڕۆژێک زرێپۆش دەبەنە یەک لە گوندەکان و خەڵکی پێ دەترسێنن.

ئێسـتاش خەریکی فایلی پێشـینە دروستکردنن و ئەو بریندارانەی وا هەموویان بـە گولـلەی برنـەو بریـندار کـراون، لەلایـەن [سـەرەک] عەشـایرەوە، بەتایبـەت حەمەدەمین‌ئاغا و قاسـم‌ئاغای ئێلخانی‌زادەوە هاندەدرێن کە بڵێن بە گولـلە بریندار نەکراوین و ئەوە لایەنگرانی ڕاپەڕینی نەتەوایەتی بوون کە لێیان‌داوین. سوێندیشیان خواردووە یا خۆیان تێدابچن یان ڕاپەڕینە نەتەوایەتییەکە بخنکێنن و سەری تێدابەرن.

لەم کاتەدا عەشـایەری پیلانگێڕ بە شـەش ئوتومبیلی جیپ و بارهەڵگر چوونەتە شامات، کە ناوچەیەکی دێبوکرییە و بە وتەی خۆیان خەریکی پاکردنەوەی گوندەکانن لە لایەنگرانی ڕاپەڕینی نەتەوایەتی.

نیشانەیەکی پیلان ئەوەیە کە فەرماندەی تیپ گوندبەگوند سەربازیان لەگەڵ دەنێرێ و عەشایەر بەردەداتە گیانی خەڵک و لێکیان هەڵدەبڕێ. هەرئێستاش بەبۆنەی جیاوازەوە خەریکی پیلانگێڕی و فایلی پێشینە دروستکردنە بۆ لایەنگرانی ڕاپەڕینی نەتەوەیی.

ئەوەش کۆپیی لاپەڕەی یەکەم و چوارەمی نامەکەی دوکتۆر موکری:

بطوریکه اطلاع رسیده دو فقره [illegible] از بوکانیها قرارگاه تهران گزارش شده هفته در روزهای اخیر که [illegible] بیشتر

و بعضی از مقامات چندان رنج داده‌اند محمد عباسی نماینده سابق مجلس [illegible] دربار با [illegible] بستری [illegible] مهاباد رفته

ابتدا در مهاباد [illegible] ترتیب [illegible] مظفر زنگنه را ملاقات کرده [illegible] هم [illegible] نقشه‌ای می‌کشند عباسی با ایلخانی‌زاده

و حسین محمدی و بعضی از عشایر دهبکری و منگور [illegible] سقز و مهاباد در حدود یکصد و هفتاد هزار تومان جمع‌آوری

نموده و بسیاری [illegible] تفنگ [illegible] خریداری [illegible] و [illegible] ژاندارمری و [illegible] در بوکان

مهاباد و سقز تقسیم می‌کنند در تاریخ پنجشنبه ۲۱ اسفندماه عده‌ای را از دهات [illegible] عباسی و ایلخانی‌زاده

و بعضی از دهبکری‌ها در بوکان آورده با داشتن [illegible] پرچم بزرگ و شعارهای متعدد بعنوان زنده باد

شاه و مرده باد مخالفین و هر یک با اسلحه و [illegible] با چوب [illegible] و [illegible] و عموم مردان

عشایر با اسلحه‌های نو برنو بدون جهت رژه داده و [illegible] تفنگ [illegible] دولت [illegible] اگر

[illegible] و [illegible] آن [illegible] نام آنها را برده دشنام داده‌اند تظاهرات زیادی کرده‌اند

پس از ختم [illegible] که در ساعت ۱۲ بعد از ظهر گرفته متفرق شده بمنزل رفتند رؤسا در [illegible]

در منزل محمدامین ایلخانی‌زاده و قاسم ایلخانی‌زاده بهمراه عباسی جمع شده ناهار را در آنجا

صرف می‌کنند در ساعت ۵ بعد از ظهر [illegible] ادامه می‌دهند و [illegible] خود را برای [illegible]

و حمله مردم بوکان [illegible] که [illegible] طرفداران [illegible] را در بوکان بعنوان انقلاب [illegible]

عشایر [illegible] مردم بوکان از ترس [illegible] بازار را تعطیل کرده و [illegible] عبدالله ایرانی

یکی از سران طرفدار [illegible] و [illegible] ملی [illegible] شهر [illegible] شده [illegible] گوشزد می‌کنند

که ملت چیست لذا مدتی که در ساعت ۱۲ [illegible] داده‌اند دیگر متفرق نشده و به جبهه صفوفی روند

و شهر را تخلیه نمی‌کنند شهربانی نیز تکلیف خود را [illegible] نداده. فرستاده ژاندارمری که مردم شهر از ارتش

احتیاج شدید دارند چرا که شهر را تخلیه می‌کنند [illegible] ژاندارمری [illegible] تا [illegible] خود را

نسبت به ژاندارمری نداشته و طرفداران مصدق را تعقیب [illegible] و غارت [illegible] خواهند گشت

در همین وقت (یعنی [illegible] بعدازظهر) عده‌ای از اهالی مریوان در اطراف حرمش (که مرکز [illegible] مریوان است)

ایستاده و تمرکز گرفته‌اند در حدود یکصد نفر از تفنگ و چوب به تنهایی [illegible] با ایرانی و به مردم حمله کرده

و شروع تیراندازی می‌کنند ایرانی فوراً [illegible] انداخته و [illegible] شهر [illegible]

ساعت در تمام [illegible] و [illegible] شروع تیراندازی [illegible] مردم [illegible] طرفداران

[illegible] تفنگ می‌زنند و همه را به قصد کشتن تفنگ می‌زنند در نتیجه چهار نفر از کسانی

که [illegible] ضربت شدید وارد [illegible] در حال [illegible] و در حدود [illegible] نفر زخمی وجود دارد

هرچه مردم از [illegible] تقاضای کمک می‌کنند [illegible] قبلاً برحسب [illegible]

بنا بوده که [illegible] اگر مردم [illegible] شده [illegible] و اگر [illegible] و در حمله

ژاندارمری [illegible] تمام افراد مریوان کشته [illegible] غارت [illegible] عده‌ای را [illegible]

[illegible] ژاندارمری دخالت کرده و از تعدی [illegible] مردم مریوان [illegible] را باز [illegible]

تقریب [illegible] نفر [illegible] حمله کرده [illegible]

که ژاندارمری [illegible] کرده‌اند - در ساعت هشت بعدازظهر [illegible] از سقز

[illegible] حکومت [illegible] اعلام

سیاوه که هنوز هم ادامه دارد . ایرانیان ده نفر دیگر از ملیون را که از ترس جان شهر ... پناه برده

بودند بدون گناه تحت الحفظ گرفته و به مهاباد برده و زندانی میکنند و جلوگیری اقدام وحشیانه آنها نیست

پیرمرد چهل و دو ساله ... بیمارستان ... بوکان ... زیرا ترسیدند ... بیرون کرده‌اند

آقای ... هم از ترس جان هر یک بطرفی گریخته و زن و بچه را آواره کرده‌اند و نام آنها اینست :

حاجی سعید ابراهیمی پور (با زن و بچه)

حسین فاتحی

رحمت‌الله غفاری

حسین روشنفکر

عبدالله ... (با زن و بچه)

کریم صدیقی

~~عبدالله رشیدی~~

فتاح حسن خالی

احمد رشتی

و عده زیاد دیگری که هنوز نام آنها نرسیده

و همه از ملیون و طرفداران نهضت ملی بوده‌اند

عده‌ای دیگری را از نقده بیرون رانده دکانهایشان را از صاحبان منع کرده و دارایی شان را ...

آنها را بیرون ریخته و ... ۱۸۰۰ ... که ... از ... فارغ شوند

(شرح آنکه انقلاب ... مستقلا ... که ... حاجی ...)

و ... مردم سیاوه ... کنند ... (... تلگرافی ...)

بوکان و مهاباد ... تلگرافاتی که از مرکز ... برسد ... ندهند

و از طرف مردم نیز دیگر تلگرافی ... نکنند

شرح الحوادث بوکان و مهاباد : پس از ختم ... در بوکان که اکنون در ... مردم

بوکان ... مظفر ... کرده و مردم را مرعوب کرده‌اند و هر روز چند نفر را برده و در ...

... تمام طرفدار ملیون ... نیز شروع ~~...~~ عملیات ...

و ... و در ... (که ... صد ...) ... ملیون را که با ... همکار شده‌اند

از ... رانده و در ... برف و باران با زن و بچه در راه‌ها و ... آواره کرده

داران [illegible] و [illegible] را ضبط و [illegible] از این طریق یک عده دهقان و هزار تن ده را جمع آوری می‌کنند
و بعد از [illegible] را در جاده [illegible] یک عده نفر و [illegible] بیشتر (اگر در [illegible] سرشماری شود و تحقیق شود معلوم خواهد شد)
سنگ [illegible] بسته و دست [illegible] آنها را از عقب بسته و به درون خانه انداخته‌اند و تمام این عملیات
کمک و همراهی سربازان و به دستور [illegible] انجام نگیرد [illegible]
راست [illegible] و مردم را ترسانند

اکنون استقلال پرونده سازی شده و زخمی‌ها را که هم با تفنگ و گلوله برخورد مجروح شده‌اند
از طرف [illegible] [illegible] که [illegible] تحریک شده که [illegible] با گلوله مجروح شده‌ام
و طرفداران [illegible] را [illegible] زده‌اند و [illegible] خورده‌اند با خود [illegible]
[illegible] حفظ و نابود کنند و در حال حاضر [illegible] ترکمن‌ها [illegible]
جیب [illegible] [illegible] از [illegible] رفته و در [illegible] تحویل
[illegible] استقلال تصفیه [illegible] از طرفداران [illegible] پیشه
[illegible] ترکمن‌ها [illegible] که [illegible] سرباز فرستاده [illegible] را
[illegible] مردم [illegible] و آنها را [illegible] کنند و [illegible] برای طرفداران [illegible]
[illegible] مختلف استقلال ترکمن‌ها پرونده سازی [illegible]

CH. 20

CHÈQUES POSTAUX

وزارت [illegible]

وزارت [illegible]

Centre de chèques postaux

PARIS

ناوی ڕاپەڕیوەکانی ساڵی ۱۳۳۲ی شاری بۆکان

کاک ڕەشیدی سپێهری خەڵکی بۆکانە، فەرمانبەری ئیدارەی پۆستە و تەلەفۆنی شارەکە بووە، لە سەروحەدی شۆڕشی ساڵی ۱۳۵۷ی ئێراندا چووە ڕیزەکانی کۆمەڵەی زەحمەتکێشانی کوردستانەوە و ئێستاش لە وڵاتی سوید دەژی.

کاک ڕەشید زانیارییەکی زۆری لەسەر بۆکان و خەڵکەکەی هەیە و تەنانەت دوای ساڵانێکی زۆری دووری لە نیشتمان، نەک هەر گەلێک ڕووداوی کۆمەڵایەتیی ساڵانی پێشووی بەباشی لە بیر ماوە و لە دانیشتنی دۆستانەدا باسیان دەکا، بەڵکوو ئاگاداری دوایین ڕووداوەکانی شار و ناوچەکەش هەیە. نموونەیەک لە زانیارییەکانی ئەم ناوانە بوو وا بۆ زنجیرەوتاری «پێشڕەوانی کەسبوکار لە بۆکان»ی منی نووسی و دەوڵەمەندی کرد (بڕواننە بەشی باسکراو).

دوو ساڵێک پێش ئێستا لە لەندەن چاومان بە یەکتر کەوت و تکام لێکرد بیرەوەرییەکانی خۆی سەبارەت بە ڕاپەڕینی ساڵی ۱۳۳۲/ ۱۹۵۳ی خەڵکی بۆکان و ناوچەی فەیزوڵڵابەگی بنووسێ و بڵاوی بکاتەوە. دوای ماوەیەک ۳ لاپەڕە یادداشتی بۆ ناردم کە بریتین لە:

- هەندێک ڕوونکردنەوە سەبارەت بە مەسەلەی ڕاپەڕینی خەڵکی بۆکان و ناوچەکە؛
- ڕیزبەندیی ناوی ئەو بنەماڵانەی شاری بۆکان کە لە ڕاپەڕینی دژ بە دەسەڵاتی ئاغاکاندا بەشدارییان کردبوو.

ئەوەی خوارەوە دەقی یادداشتەکەی کاک ڕەشیدە بەبێ دەستێوەردان و لە کۆتاییشدا کۆپیی نووسراوەکەی خۆی دەهێنمەوە، ئینجا هەندێک ڕوونکردنەوە و پەراوێزی لێ زیاد دەکەم.

بەڵام با هەر لە سەرەتاوە ئەوە بڵێم کە لە ساڵانی ۱۳۳۱ ـ ۱۳۳۲دا لەنێو شار و هەروەها لە گوندەکانی دەوروبەری بۆکان دوو ڕاپەڕینی گەورە سەریان هەڵدا، کە

بەهۆی خەسلەتی هاوبەش و هاوکاریی کردنی ڕێبەرەکانیانەوە لەگەڵ یەکتر، گەلێک جار وەک یەک تاکە ڕاپەڕین لە زەینی خەڵکدا چەسپاون و لە باسکردنیاندا، تێکەڵ بە یەک دەکرێن یا لە شوێنی یەکی تر دادەندرێن. ئەم مەسەلەیە لە یادداشتەکانی کاک ڕەشیدیشدا بەرچاو دەکەوێ.

بەشی هەرە زۆری بابەتەکەی کاک ڕەشید لە ڕاستیدا، ڕاپەڕینەکەی نێو شاری بۆکانی گرتۆتەوە لە کاتێکدا عینوانەکەی «ڕاپەڕینی جووتیاران»ە، ئەو ڕاپەڕینەی وا کەموزۆر هاوکات لەگەڵ ڕاپەڕینی خەڵکی شار، لە گوندەکانی ڕۆژهەڵاتی بۆکان سەری هەڵدا و پاشان تا سەر چۆمیمەجیدخان و دەوروبەری میاندواو و ناوچەی شاماتی مەهاباد پەرەی سەند.

گەرچی لیستەی کاک ڕەشید وا هەیە تەواو و بێعەیب نەبێ، بەڵام وەک لە ڕووی ناوەکان دەردەکەوێ، زۆربەی هەرە زۆر یا سەرجەمی ڕاپەڕیوەکان کاسبکاری وردە و کەمداهات و هەژاری وەک بەرگدروو، دارتاش، تەنەکەساز، بەننا و کرێکار بوون. ئەو تاکوتەرایەی بنەماڵە دەوڵەمەندەکانیش کە لەگەڵ ڕاپەڕیوەکان کەوتوون (سالمی، زیایی، ڕەزایی، حەریری و کەریمی)، لە ڕاستیدا لاوانی تازەپێگەیشتوو و خوێندەواری نێو بنەماڵەکە بوون، نەک گەورە و بەرپرسانی ماڵ کە وا هەیە بەهۆی موحافیزەکارییەوە هەڵوێستیان دژ بە ئاغاکان نەگرتبێ، ئەوە خەسڵەتێکی چینایەتی و قانوونمەندی هەموو کۆمەڵگایەکە.

لە نووسراوەکەی کاک ڕەشیددا، ئاماژە بە دەوری گرنگی بەرگدرووەکانی بۆکان لەو ڕاپەڕینەدا کراوە و ناوەکانیش ئەم بەشدارییە بەربڵاوەی ئەوان پشتڕاست دەکەنەوە. توێژینەوە لە هۆکاری ئەم بەشدارییە بەرچاوەی بەرگدرووەکان، هەروەها چۆنییەتی و بۆچییەتیی ژمارەی زۆری بەرگدروو لە شارەکە و هەڵوێستگرتنی شۆڕشگێڕانە و بەشداریکردنی بەرچاویان لە سیاسەت، هاوپشتی کردنی خەباتی چینایەتی و نەتەوایەتی و دژایەتیکردنی حکوومەتی ئێران، ئەرکێکی گەورەیە و دەبێ نووسەرانی دواڕۆژی مێژووی ناوچەکە لەم دیاردە گرنگە بکۆڵنەوە. بۆکان چەند قاتی شارەکانی دەوروبەر، خەیاتی هەبووە و بەگشتی لە تاکوتەرایەک بەدەر،

هەموویـان (بـۆ نموونـە میـرزا حەمەڕەئووفـی حافیزولقورئان، حسـێنی مەجیدی و حسـێنی تەهایـی و برایمـی تەننازی)، لە ڕیزی پێشـەوەی خەباتێـکدا بوون کە هەر دوو عونسـوری چینایەتـی و نەتەوایەتیـی تێیـدا ئاوێتە ببوون. هەڵگرانـی ئەو بیرە، ڕزگاری لە دەسـت چەوسـانەوەی ئاغاکانیان لە سـەرکەوتنی خەباتی نەتەوایەتی‌دا دەدیـت. هـەر ئـەوەش کردبوونی بە قارەمانێک کە لە دوو بەرەدا شـەڕ بکەن: دژ بە ئاغاواتی بۆکان بوەسـتن و لە عەینی کاتدا دژایەتیی حکوومەتی ناوەندیی ئێرانیش بکەن، کە پشتیوانی ئاغاکان بوو.

ئەوە دەقی بێ ئاڵوگۆڕی نووسـراوەکەی کاک ڕەشـید سپێهرییە،[1] بەو هیوایەی کـە خوێنـەر لە خوێندنەوە و هەڵسـەنگاندنەکانی‌دا ئەم خاڵە گرنگە بگرێتە بەرچاو و دوو ڕاپەڕینـە هاوتەریـب و هاوشـان و هاوئامانجەکانـی بـۆکان و گونـدەکان لێک جیـاواز دابنـێ و تێکـەڵ یەکتریـان نـەکا. ئـەو خەڵکانەی لە لیسـتەی کاک ڕەشـیددا ناویـان هاتـووە، ڕاپەڕیوانی شـارن نەک خەباتکارانی ڕاپەڕینـی وەرزێریی ناوچەی فەیزوڵڵابەگی.

لە کۆتایی‌دا بە پێویستی دەزانم ئاماژە بە دوو خاڵ بکەم.

یەکـەم، لـە کاتـی نووسـرانی یادداشـتەکەی کاک ڕەشـیددا ٥٥ سـاڵ بەسـەر ڕاپەڕینەکانـی بـۆکان‌دا تێپەڕ دەبوو. ئەوە زەینی تیژی کاک ڕەشـیدە کە هەموو ئەم ناوانەی لە بیر ماوە، دەنا من خۆم وا هەبوو لە دەدوازدە ناو زیاترم بۆ دەسنیشان نەکرابا. سەرەڕای ئەوەش، دڵنیام گەلێک ناوی دیکە هەن کە لە قەڵەمی کاک ڕەشید کەوتوون و هیوادارم کەسانی دیکە ئەو ناوانە بۆ مێژوو تۆمار بکەن.

دووهەم، ڕێزگرتن لە خەباتکارانی ڕاپەڕینەکە بەواتای بێ‌ڕێزی کردن بە لایەنەکەی دیکـە، واتـە ئاغاکانـی بۆکان و دەوروبەر نییە. ئەوە شـەڕی چینایەتییە و تایبەت بە شارێک و ناوچەیەک یا وڵاتێک نییە، بەڵکوو یاسایەکی جیهانییە و هەر ئەم خەبات و

---

١. تاقـە دەسـکاریی مـن ئەوە بووە نـاوی هەندێک لە ڕێبەرانی ڕاپەڕینەکـەم وەپێش ئەوانی دیکە خستووە یان لە ڕاستەکەوان‌دا شتێکم پێوە زیاد کردوون، بەڵام نە ناوێکم پەڕاندووە و نە هیچم لێ زیاد کردووە.

ڕاپەڕینانە بوو کە مرۆڤایەتیی لە چەوسانەوەی فیئۆدالی ڕزگار کرد و گەیاندییە قۆناغی ئەمرۆی ژیان. گەرچی ئەمڕۆکەش کار تەواو نەبووە و بێعەدالەتی و نابەرانبەریی سەرمایەداری هەموو شوێنێکی جیهانی داگرتووە و پێویست بە هەوڵ و خەباتی زیاتر و شێلگیرتر دەکا بۆ ئەوەی چەوسانەوە، وەک دیاردە لەسەر ڕووپەڕی مێژووی مرۆڤایەتی پاک بکرێتەوە.

ئەوەش نووسراوەکەی کاک ڕەشیدی سپێهری کە ئامادە بوون ناردمەوە خزمەتی و ئەویش چەند ناوێکی لێ زیاد و کەم کرد.

ڕاپەڕینی جووتیاران

پاش ڕووخانی کۆماری کوردستان لە ساڵی ١٣٢٦،[1] خەڵکی کوردستان لە ناوچەی موکریان کەوتنە بەر شالاوی زۆرداران و کاربەدەستانی حاکم و دەرەبەگەکان. خەڵک لە هەلێک دەگەڕا کە خۆی لەم زوڵم و زۆرە ڕزگار کا.

ساڵی ١٣٣١ لە دەرەوەی شاری بۆکان بە پشتیوانیی کاسبکار و کرێکار و خەیاتەکانی بۆکان، کە پشتیوانییەکی بەرچاویان لەم ڕاپەڕینەدا بۆ لایەنگری لە دوکتۆر موسەددیق، کە «بەرەی میلیی ئێران» بوو،[2] چەند حەوتوو ڕێپێوان و وتاردان دەستی پێکرد. پاشان ژاندرمەری کە لە ماڵی حاجی قاسمدا بوو، پشتیوانی لە خەڵک کرد.[3] ماڵی حاجی قاسم دەوڵەمەندێکی شۆڕشگێڕ بوون. خەڵک تامەزرۆی شۆڕش بوو.

ئەم کەسانەی لە بۆکان پشتیوانی ڕاپەڕینەکە بوون، ئەمانەن:

١. حاجی قاسم کەریمی (ڕێبەر)؛

٢. حوسێن کەریمی، مامۆستای قوتابخانە و برای حاجی قاسم؛

٣. عەلی میرەبەگ [قەساب]؛

---

١. ١٣٢٥ ڕاستە.

٢. جبهە ملی ایران.

٣. دەگوترێ کە لەو برگەیەدا، ئەفسەری فەرماندەی ژاندرمەری بۆکان خۆی کەسایەتییەکی چەپ یا لایەنگری موسەددیق بووبێ.

۴. عەبدوڵڵا ئێرانی [قۆنتەراتچیی قەپان]؛

۵. حەمەڕەئووفی [حافیزولقورئان، خەیات]؛

۶. حسێن فاتحی؛

۷. حەسەن فاتحی؛

۸. ساڵح فاتحی (هەرسێکیان، کوڕانی مام فەتحوڵڵا)؛

۹. کەریم غەفووری (کەریمی خات زینەت)؛[1]

۱۰. ئەحمەد یەدی؛

۱۱. برایم تەننازی، خەیات؛

۱۲. حاجی محەممەدی شاقولی [خەیات]؛[2]

۱۳. مەلا محەممەدی قزڵجی [مامۆستای قوتابخانە]؛

۱۴. مەلا سدیقی قزڵجی؛

۱۵. مەحموود ڕەزایی [خوێندکاری قوتابخانە]؛

۱۶. برایمی حەریری [خوێندکاری قوتابخانە]؛

۱۷. عەلی سالمی؛

۱۸. حسێنی تەهایی (حسێنی نەورۆز)، خەیات؛

---

۱. کەریمی خات زینەتیش وەک حاجی قاسمی کەریمی و عەبدوڵڵا ئێرانی، لە ڕێبەرانی ڕاپەڕینی شاری بۆکان بوو.

۲. لە بیرەوەرییە چاپ نەکراوەکەی نەمر میرزا حەمەڕەئووفی خەیات (ڕەئووفی مەلا حەسەن)دا، میرزا محەممەدی شاقولی بە لایەنگری ئاغاکان ناوبراوە، بەڵام باسی ئەوەش کراوە کە کارتی حیزبی دێموکرات لە دووکانەکەیدا دۆزراوەتەوە. من بەباشی لە بیرمە دوای دۆزرانەوەی کارتی ئەندامییەتی حیزب لە دووکانەکەیدا، میرزا محەممەدی شاقولی گیرا و لە شاریدا باس باسی ئەو گیرانە بوو. ناوبراو ماوەیەک لە شارەبانی بۆکان، کە ئەو دەم لەماڵەکانی حاجی بایزی ئیسماعیلی (شوێنی ئێستای بانکی میللی)دا بوو، ڕاگیرا و پاشان نێردرایە زیندانی مەهاباد. شەوێک دووان پاش گیرانەکەی، باوکم کە بەرگدروو بوو و شەوانە شەوکاریی دەکرد و دوای نیوەشەو دەگەڕایەوە ماڵێ، لە بەیانیدا بۆی گێڕاینەوە کە کاتێ دوای نیوەشەو بە بەردەم شەهرەبانیدا تێپەڕ بووە چەند پاسەبانی بینیوە میرزا محەممەدی شاقولییان لە جۆگەی ئاوی بەر شارەبانی خستووە و بە باتووم دارکارییان کردووە. باوکم زۆری بەزەیی پێیدا دەهات و هەندێکیش لە گیرانی خۆی دەترسا.

١٩. عەلی تەهایی (نەورۆز)؛

٢٠. حەسەنی تەهایی (نەورۆز)؛

٢١. میرزا محەممەد ئاڵبلاغی؛

٢٢. میرزا عەبدوڵڵا سوڵتانی، خەیات؛

٢٣. عومەری سوڵتانی، ڕۆژنامەفرۆش؛

٢٤. ڕەحمانی حەیدەری؛

٢٥. حەمەساڵەی کەریمی [کوڕی] حاجی بابەخان؛

٢٦. عەبدوڵڵا سامبەگی؛

٢٧. میرزا حەمەکەریمی کەریمی (دوکتۆرەکەی خۆم)؛

٢٨. مام عەلی پینەچی (لەگەڵ ماڵی حاجی قاسمی کەریمی هەڵات بۆ باشووری کوردستان)؛

٢٩. کاک فەتحوڵڵا مەرزەنگی، قاوەچی؛

٣٠. حەسەن مەرزەنگی؛

٣١. لوتفوڵڵا حەقپوور، پینەچی؛

٣٢. وەستا حەسەنی بەسری [ئاسنگەر]؛

٣٣. میرزا ناجی زیایی [کووتاڵفرۆش]؛

٣٤. عەلی ئەبازەری؛

٣٥. وەستا عەوڵای قەرەگوێز [بەرگدروو]؛

٣٦. مام ڕەحیمی خەیات؛

٣٧ ـ ٣٨. «غوەڵام»ی پینەچی و براکەی؛

٣٩. سەید تەهای تەنەکەساز؛

٤٠. میرزا مەحموودی غەوسی، [گاراجدار]؛

٤١. میرزا عەبدولخالقی غەوسی، خەیات (کوڕی میرزا مەحموود)؛

٤٢. حاجی فەتحوڵڵای جەنگەڵی، عەللاف؛

٤٣. سەید متەللیبی قورەیشی، خەیات؛

۴۴. سەید حەسەن قورەیشی (کوڕی سەید متەللیب)؛[1]
۴۵. ڕەحمانی بابامیری؛
۴۶. مەحموودی تووفرۆش (مەحموودەکوێر)؛
۴۷. حەسەنخان مەسعوودی؛
۴۸. مەمەدخان مەسعوودی؛
۴۹. ڕەشید حەڵەبی، [تەنەکەساز]؛
۵۰. عەلی حەڵەبی؛
۵۱. ڕەسووڵ کەفشدووزی، [پێڵاودروو]؛
۵۲. ڕەشید کەفشدووزی، [پێڵاودروو]؛
۵۳. حەسەن ڕەحمانی مەشهوور بە حەسەنی بایزئاغا؛
۵۴. عەبدوڵڵا مسگەری؛
۵۵. محەممەد مسگەری؛
۵۶. وەستا ڕەحیمی مسگەری، [مسگەر]؛
۵۷. عەلی مەجیدی، خەیات؛
۵۸. حوسێن مەجیدی، خەیات
۵۹. میرزا ڕەسووڵی ئەسڵانی؛
۶۰. سوڵتان ئەسڵانی؛
۶۱. مام سوڵتان مەشهوور بە «تەسلیم»، لە شارەداریدا بوو؛
۶۲. عەولای کوڕی مام سوڵتان، کە ئەویش لە شارەداریدا بوو؛
۶۳. ساڵح کەریمی (شەشقامک)؛
۶۴. حەمەی حۆری، بەننا؛
۶۵. حوسێن حۆری، بەننا؛
۶۶. قالەخەزاڵ؛

---

۱. دەبێ نیاز لە کوڕەکەی، سەید حەسەن بێ کە دواتر لەژێر گوشاری زۆری ئاغاکاندا پەڕەوازەی شاران بوو و بەداخەوە بوو بە کارمەندی ساواکی مەهاباد.

۶۷ ـ ۶۸. حەسەن ناڵبەند و برایمی کوڕی؛

۶۹. عەبدولخالقی خەیات؛

۷۰. عەبدولخالقی کۆتفرۆش؛

۷۱. کاک حەمەحسێن قاوەچی (ڕەوشەن[فکر])؛

۷۲. مەولوود عەبدولقادری؛

۷۳. قادر عەبدولقادری؛

۷۴. عەلی کامەلایی؛

۷۵. حەمەکەریم سەرایی (تەڕشودە)؛

۷۶. محەممەدی دەلاڵ، کرێکاری گاراژ؛

۷۷. محەممەدی عەللاف (محەممەدەشەلە)؛

۷۰. مام غەنی کامەلایی، ناڵبەند؛

۷۹. حەسەنی مینەدەلاڵ؛

۸۰. عەبە زیقاوە؛

۸۱. سەلیمبەگی دەرزی، خەیات؛

۸۲. مەحموودی نەوبەری؛

۸۳. فەتاحی عەزیزی کانیەڕەشی؛

۸۴. محەممەدی عەتری گڵۆلانی، شاعیر؛

۸۵. حاجی مەحموودی ئەڵماسی؛

۸۶. محەممەدی خەندوستان؛

۸۷. وەستا مەحموودی حەیدەری؛

۸۸. مەحموودی حەسەن ناچیتی (فەتحی)؛

۸۹. ڕەشیدی حەسەن ناچیتی (فەتحی)؛

۹۰. وەستا کەریمی دەبباغی، [پینەچی]؛

۹۱. ڕەحمان دەبباغی؛

۹۲. حەمەی مام باپیر، پینەچی؛

٩٣. محەممەدی خلە گەورک؛
٩٤. ڕەشیدی ئاغا ڕەزا؛
٩٥. ساڵەی ئاغا ڕەزا؛
٩٦. سەعیدی کەریمبەگ، تەنەکەساز؛
٩٧. حەمەسووری [ئیسماعیلی]، قاوەچی؛
٩٨. متەللیبی کوڕی حەمەسووری قاوەچی؛
٩٩. مینەی میکانیک (ئێستا دووکانەکەی ڕووبەڕووی قەبری حەسەن زیرەکە)؛
١٠٠. حەمەی شوتوری (ملوشتر)؛
١٠١ ـ ١٠٣. میرزا حسێن کۆچەری، [کووتاڵفرۆش] و دوو کوڕی؛
١٠٤. حەمەساڵەی جەیرانخانم (خاکی)؛
١٠٥. مینەی عەلیبەگ؛
١٠٦. عەلی بابامیری (عەلی زەردان)؛
١٠٧. ئیبراهیم نەوبەختی.

لەو ڕۆژەدا خەڵکێکی زۆر لەسەر حەوزەگەورەی بۆکان تاقیان لێدا. بە تاقەکەدا فەرشێکی گەورە هەڵاوەسرابوو. عەلی سالمی خەیات بە لۆکە لەسەری نووسیبوو: «بژی موسەددیق». تاقەکە وەستا مستەفای نەجاڕی دروستی کرد. «حاجی مستەفا، هەر بۆ سبەینێ [واتە دوای کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژ دژ بە موسەددیق] تاقێکی دیکەی دروستکرد. حاجی مستەفا وتی: «تاقی دوێنێ خۆش بوو یا هی ئەمڕۆ!»

بۆ پاشنیوەڕۆ. دەمگۆی ئەوە بوو شا دەگەڕێتەوە. خەڵک ڕژانە سەر شەقام، دەست کرا بە خۆپیشاندان: «مەرگ بۆ شا، بژی موسەددیق!» ئەمنیش (ڕەشید سپێهری) یەکێ بووم لە بەشدار بووان. ئەو ڕۆژە سەعات ٩ی بەیانی خەبەر درا بە دێهاتی دەوروبەری چۆم، کە کەنداوکەند هاتبوو؛ خەڵکی [گوندی] ئاختەتەر و شێخلەر و کەرێزە و میراوا دەیانویست بێن بەشداریی خۆپیشاندان بکەن، بەڵام لۆتکەکەیان لێشکاندبوون، وتیان تەڕەفی کوڕی مەحموودئاغا لۆتکەکەی

شکاندووە و نەفەرێکی لە ئاوی چۆم خستووە.

بۆ سبەینێی ئەو ڕۆژە، شا گەڕایەوە. ماڵی حاجی قاسم و جەماعەتێک هەڵاتن بۆ کوردستانی باشوور. ماڵی حاجی قاسم دەوڵەمەند بوون، ئیدارەی ژاندرمەری لە ماڵی ئەواندا بوو؛ بە مۆدێکی زۆر جوان و دووتەبەقە دروستکرابوو. لە بەینی پەنجەرەکان وێنەی دوو سەعاتی چالمەی لێکێشرابۆوە. هەر لەو ماڵەدا کە ژاندرمەری تێدابوو، ئەفسەرەکەی پشتیوانی خەڵک بوو، دیار بوو لە «جیبهەی میللی» بوو. ڕیزە دووکانێکیش لە پشت حەمامی کۆنە بوو لەگەڵ کارخانەیەکی قەند کە وەستاکەی دەروێش محەممەدی کاوەیی بوو. ئەو کارخانە قەندە، هۆڕن [ئاژیر]ێکی بوو، کە سەعات ۱۲ی نیوەڕۆ لێدەدرا، هەموو دەچوونەوە سەر کار. بۆکان ئەو دەمە شێوەی وڵاتی پێشکەوتووی دەدا.

بەداخەوە بۆ سبەینێ کە خەڵک هاتنە دەرێ، کارخانەی قەند ڕووخاو و ژاندرمەری ئاور درابوو و ماڵی عەلی میرەبەگ سووتابوو. ئەوشەوە، نۆکەرەکانی حەمەدەمینئاغا ماڵی خەڵکیان تاڵان کردبوو، جەماعەتێکیش لە توودەیییەکان برابوونە ماڵی حەمەدەمینئاغا، زۆریان لێدابوون.

لەو وەختەدا، من حەوت ساڵەیەکی وشیار بووم. هەر لەو وەختەوە داخم لە داگیرکەر و بەکرێگیراو بوو.»

ڕەشید سپێهری، ۱۳۸۷/۸/۱۹ /۲۰۰۸/۱۱/۹

ئەوەش دەسخەتی کاک ڕەشید، کە وەک گوتم دوای ئامادەکران جارێکی دیکەش ناردوومەتەوە بۆی و ئەویش لە پێداچوونەوەدا دەسکارییەکی ناوەکانی کردوون و هەندێک ناوی دیکەی لێ زیاد کردوون کە لە دەسخەتەکەدا نابیندرێن:

(ڕاپەڕینی جوتیاران)

پاش ڕوخانی کۆماری کوردستان لەساڵی ١٣٢٦ خەڵکی کوردستان
لەناوچەی موکوریان کەوتنە بەر شاڵاوی زۆرداران و کاربەدەستانی
حاکم و دەرەبەگەکان. خەڵک لەهەلێک دەگەڕا کە خۆی لەم زوڵم و زۆرە
ڕزگار کا. لەساڵی ١٣٣١ لەدەوری شاری بۆکان بە پشتیوانی ڕێک
خراوە سیاسییەکان وەک حیزبی تودە و دیموکراتەکان بە پشتیوانی
کاسبکار و کرێکار و خەباتەکانی بۆکان کە پشتیوانیەکی بەرچاویان لەم
ڕاپەڕینەدا بۆ لایەنگری لە دوکتور موسەدیق کە بەرەی میللی ئێران
بوو چونکە هەتوو ڕێ پیاوان و تاران دەستی پێکرد. پاشان ئاژاندارمەری
کە لەماڵی حاجی قاسم دا بو پشتیوانی لەخەڵک کرد ماڵی حاجی قاسم دەوڵەمەند
فۆڕێکی شۆڕشی گیربوون. خەڵک تۆقی شۆڕەشی بوو ئەوکە ساڵەی لەبۆکان
پشتیوانی ڕاپەڕینەکە بوون ئەمانەن ١.حاجی قاسم و براکەی ناو عبداللە
٢.عەلی میرەبەگ ٣ قادر پیرانی ٤ حەمەدەتۆفی خەیات ٥ میرزا عبداللە
سولتانی و عومەری سولتانی ـ ٦ مەحموودی ڕەزازی ، ٧ عەلی ساڵی
٨ ماڵی قزلجەکان ــ مەلا محەممەدی قزلجی حەسەنی تۆلاجی و سەریفی
قزلجی ٩ عەولا پیرانی ـ ١٠ منصوری عەلی بەگ ١١ ڕەحمانی حەیدەری
١٢ ڕەحمانی بابامیری ١٣ عەلی باباپیری. عەلی زەردان ١٤ حاجی محەممەدی
شاملی ـ ١٥ براهیم حەیدەری ١٦ محەممەدی دەڵاڵ ، ١٧ کاک محەممەدی عەلا
١٨ حەمە کەریم سەراکی تور شەدە ، ١٩ عەبداڵلا ساڵمیکی ، ٢٠ حوسێن و حەسەن و
ساڵحی ماتچی ، ٢١ حەمەساڵەی کەریم حاجی باباخان ـ ٢٢ میرزا محەممەدی ئالبلاغی
٢٣ میرزا حەمە کەریم کەریمی ـ ٢٥ مام عەلی پینەچی لەگەل ماڵی حاجی قاسم و حەمە
تۆفی خەیات هەڵاتن بۆ عیراق. ٢٦ کاک فتح اللە و حسین مەرزناگی قاوەچی.
لوتف اللە پینەچی. ٢٧ ـ وەستا حەسەن بەسری ـ ٢٨ ناجی زیابی ٢٩ عەلی بەیانی
٣٠ وەستا عەولای قەرەکیور ٣١ مام ڕەحیم خەیات ، ٣٢ غولام پینەچی و براکەی
٣٣ ئیبراهیم ئەحوبەخت ٣٣ ماڵی غەوسی ، ٣٤ حاجی فتح اللە عەلاف ، ٣٥ سەید
صتە لیبی خەیات و کورەکەی ، ٣٦ کەریم قاتوزی ٣٧ کەریم غەفوری قاتینی
٣٨ مەحموی ئەزموونی مەحموود کبور ، ٣٩ حەسەن خان ڕەحمەتی خولقی مەسعودی
٤٠ عەلی حەمەدی ٤١ ڕەشید حەمەدی ، ٤٢ ڕەسولی لەشکری و ڕشیدی لەشکری
٤٣ حەسەن ڕەحمانی م بەحەسەنی یوزباشی ٤٤ عبداللە سکوری ٤٥ محەممەد ڕستگاری
٤٦ وەستا ڕەحیم سەگەر ، ٤٧ عەلی مجیدی و براکانی ٤٨ میرزا ڕسولی ئەسلانی
٤٩ سولتانی ئەسلانی ـ ٥٠ مامۆستا عەولای کوری و بەتەسلیم لەشەهرداری دابوو
الاسلام کەریم شەفیعی ـ ٥٢ حەسەنی حوری ٥٣ حوسێن حوری ٥٤ خالد خەزال
٥٥ حەسەنی قالبەتۆ و براکەی کوری ـ ٥٦ عەبدولخالق خەیات. ٥٧ عبدالخالق تۆت فرۆش
٥٨ کاک حسین قاوەچی ڕەوشەن ٥٩ مەولود و قادری عەبدولقادری ٦٠ عەلی قاسم [illegible]

112

ماڵی حەسەنی نەورۆز، ماڵەکی نەورۆز، حوسێنی نەورۆز، عەلی نەورۆز
٦١ مامۆ غەنی ناڵبەند ٦٢ حەسەنی میەدەلال. ٦٣ عەبە زیقادە.
٦٤ سەلیم بەگی خەیات ٦٥ [illegible] مەحمودی نەوبەری ٦٦ کاک نەتاهی عەزیزی
٦٧ محەمەدی نوری گلۆلانی ٦٨ حاجی مەحمودی ئەلماسی. ٦٩ محەمەدی خەنزادیان
٧٠ وەستا مەحمودی مەنیەری ٧١ مەحمودی حەسەن ناچیش ٧٢ رەشیدی حەسەن باجی
٧٣ رەحافی دەباغی. کەریم دەباغی ٧٤ حەسەن مام بایز پینەچی. ٧٥ محەمەدی خەلە
گەورک ٧٦ رەشید و سالەی ئاغارەزا. ٧٧ سەعید کەریم بەگ ئەمانە کەسانێ
ئەبوو بە شدار بوان ناوەکانیان لەسەرەوە هاتت کە لە راپەرینی ٢٧ گەلاوێژی
١٣٣٢ خەڵکی بۆکان دەوروبور ئەدا بەشدار بوون. لەو رۆژدا خەڵکێکی زۆر لەسەر
حەوزە گەورەی بۆکان ئامیان لێدا. لە کاتەکەدا فەرشێکی گەورە هەڵواسراو بوو
عەلی سالم خویا بە لوکە لەسەر فەرشەکە نووسیبووی بژی موسەدیق ئاقەلە
وەستا مستەفای نەججاری دروستی کرد. (حاجی مستەفا) هەر بۆ سبەینێ
ئاقێکی دیکەیان دروست کرد حاجی مستەفا وتی ئاقە دوێنێ خۆشی بە پاشی ئەوەو
بۆ پاشی نیوەڕۆ دەسکێکی ئەوە بەزۆر شادەکە ڕێیەوە خەڵک ڕەزانە سەرشەقام
دەست کرا بە فوپیشاندان هەرکە بژی شا بژی موسەدیق ئەمیش یەکی بوو
لە بەشدار بوان (ر.س) ئەو رۆژە مستەفا ٩٩ ی بەیانی خەبەردرا بە دیهاتی دەوروبەر
چونکە نوادەکەنۆ هاتبوو خەڵکی ئافتە ئەرو شێخ لەرو کاریزە و میراوا دیان و لیست بێ
بە شرار خۆپیشاندان بی لە تکە کەیان لە ئەشکانو بوون وتیان قوربانی کوری
مصەر ئاغا لەتە کەمی شکانووە نەفەرێکیان لەعڵاوی چەرم خستووە. بۆ سبەینێ ئەورۆژە
تاگەراپیەوە ماڵی حاجی قاسم وجەمەعەتێکی هەڵاتن بۆ کۆڕ دروستکی باشوور. ماڵی
حاجی قاسم دەلەمەنۆ بوو پێوارە زانزا رەحمەدی لە ماڵی ئەوان دا بوو. بەمەودیکی زۆر
جوان و رەنگاورەنگی دوتە بەتە دروست کرا بو لەبەر پەنجەرەکان وینەی دوو
چالمەری لی کێشرا بووە هەر لەو ماڵەدا کە زانزار سەری تێدا بۆ ئەمەرەکەی پێشتولی
خاڵک بوو دیار بوو لە مبەی صیلحی نوو ریزە دوکانێش لە پشت حەماکی کۆنە بو لە
گەڵ کارخانە یەکی قەنز وستاکەی درووستی محەمەدی کاوەیی بو ئەو کارخانە
قەنووە هۆرنیکی بوو کە سەعات ١٢ ی نیوەڕۆ لێی دەدا کرێکاری بۆکان دەوروبەر
هەموی سەرە خەبەری ئەکەن سەعات یەک دوبارە لێی دەدا هەمو دەچوونە وە سەر
کار. بۆکان ئەو دەمە شێوەی دەڵاقی پێش کەوتووی دەدا بە داخەوە بۆ سبەینێ
بەیانی کە خەڵک هاتە دەری کارخانەی قەنو روخاو زانزاری تاڵان درابوو.
ماڵی عەلی میرە بەگ سووتا بوو کەوشەوە فۆکەرەکانی حەمەد و مستەفا ماڵی
خەڵکیان تاڵان کرد و بە ماعە تێکشێ لە تردەی یەکانی برابوونە ساڵێ حەمە
دەمینائاغا زوریان لێ دابوون. لەو وەختەدا من حەوت ساڵە یەکی و شیار بووم
هەر لەو وەختەوە داخم لە دڵ گیرکەوو بە هۆی گیراو بوو (رەشید سپهری)
٢٠٠٨/١١/٩

ڕووداوەکانی بۆکان لە ڕۆمانی «تاقەدار»دا

بـۆکان و ڕووداوەکانـی زۆر کـەم لە ڕۆمان و چیرۆکدا ڕەنگیـان داوەتەوە و ئەوە کەمایەسـییەکی گەورەیـە لەبـەرەوەی فیلـم و شـانۆنامە گەلێک جار لەسـەر بنەمای چیـرۆک دەخولقێـن و بـە نەبوونـی چیـرۆک ئـەم دەرفەتـە گەلێـک کـەم دەبێتەوە، ئەوەش جیا لەو ڕاسـتییەی کە خەیاڵی ئازادی چیرۆکنووس دەتوانێ هەندێ لایەنی سـایکۆلۆژی و دەروونیـی مرۆڤـەکان دەربخا، کە توێژینەوەی وشـک و ڕەقوتەقی توێژەران هەرگیز پەیان پێنابا.

وا هەیە گرنگترین سەرچاوە بۆ چیرۆکنووسینی سەبارەت بە بۆکان و گوندەکانی دەوروبەری، چیرۆکەکانی شـەهید حەسـەنی قزڵجی بن لە کتێبی «پێکەنینی گەدا»دا، کە کۆمەڵگای بۆکان لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستم دەردەخەن.

یـەک لـە چیرۆکەکانی دیکە کە باسـی بـۆکان و ڕووداوەکانی ئەوێـی تێداکرابێ، ڕۆمانی «تاقەدار» نووسینی کاک ئەنوەر ئێرانزادەیە.

نووسـەر لەو کتێبە سـەرنجڕاکێشـەدا ـ کە تایبەتمەندیی چیرۆکێکی سـەرکەوتووی ئەمـڕۆی تێـدا بەدی دەکرێ ـ ئاوڕێک لە بۆکانیش دەداتەوە. چیرۆکەکە بەگشـتی لە مەهاباد و تاران ڕادەبرێ، بەڵام لە باسـی ڕووداوە سیاسـییەکانی ساڵی ١٣٥٧دا، کە گەیشـتە ئەنجامی هەرەسـی ڕژیمی شایەتی و هاتنە سەرکاری مەلاکان، کاتێ باسی یەکەم خۆپیشـاندانی خەڵکی شـاری مەهاباد بە بۆنـەی کۆچیدوایی نەمر «عەزیزی یۆسفی» دەکا (لاپەڕە ٣٨٤)، دەڵێ هاوکات لەگەڵ ئەم ڕووداوە خەڵکی بۆکانیش خەباتی خۆیـان دژ بـە هێـزی چەکداری ڕژیم دەسـت پێکرد، ئینجا کار و چالاکیی سیاسـیی خەڵکی مەهاباد و بۆکان لە کۆنەوە پێکەوە دەبەستێتەوە. وا هەیە ئەم شێوە بۆچوونە بنەمایییە ڕەنگدەرەوەی ژیانی نووسـەر خۆی بێ کە لەلایەن باوکەوە بۆکانی و لەلایەن دایکەوە مەهابادییە و ئاشکرایە دەبێ هەواڵی ڕووداوەکانی ساڵی ١٣٣١ـ٣٢ی بۆکانی لە باوکی خۆی، نەمر عەبدوڵڵا ئێرانی بیستبێ. هەر چۆنێک بێ هەڵوێستی نووسـەر بۆ

زەق کردنــەوەی ئــەم یەکییەتی و هاوخەباتییەی خەڵکی ناوچەکە جێگەی ســەرنجی تایبەتە.

نووسەر پاشان لە چیرۆکەکەدا ئاوڕێک لە مێژووی کۆن دەداتەوە و هاتنی ترکە ڕەشــەکانی ئاســیای بچووک بۆ ناوچەکە و زوڵم و زۆریی ئەوان لە خەڵکی شــاری بــۆکان دەخاتــە ڕوو و خەباتــی خەڵک وەک ڕەنگدانەوەیەکی سروشــتی لە بەرانبەر ئەو بێدادگەرییانە دەناسێن.

لە درێژەی باســەکەدا دەچێتە ســۆراغی ڕاپەڕینی هاوکاتی خەڵکی شاری بۆکان بە ڕێبەرایەتیی نەمران «قاسم کەریمی» و «عەبدوڵڵا ئێرانی» و ڕاپەڕینی جووتیارانی ناوچــەی فەیزوڵڵابەگی بۆکان لە بەهار و هاوینی ســاڵی ۱۳۳۲/ ۱۹۵۳دا، کە بەهۆی کۆدەتــای ۲۸ی گەلاوێــژی هەمــان ســاڵ تووشــی شــکان هاتــن و ئاغاواتی شــار و دەوروبەری جارێکی تر دەسەڵاتیان سەندەوە.

لە کتێبەکەدا گرنگایەتیی تەواو بە دەوری حاجی قاسم و عەبدوڵڵا ئێرانی دراوە، کە دوور نییە لە ڕاستی، بەڵام وا هەیە مافی میرزا حەمەڕەئووفی خەیات و عەلی میرەبەگ و حســێنی مەجیدی وەک ڕێبەرانی دیکەی خەباتەکە، بەتایبەت حســێنی فاتحی ـ وەک بەرپرسی حیزبی دێموکراتی کوردستان لە بۆکان ـ بەتەواوی نەدرابێ.

لەلایەکــی دیکــەوە، بەگوێــرەی وتووێژەکانــی ڕێــزدار میــرزا حەمەڕەئووفــی خەیات، لەگەڵ کاک ئیســماعیل ئیسماعیلزادە، کە هیوادارم بەو زووانە لە ماڵپەڕی بــۆکاندا بــە دەنگــی خــۆی بڵاوبێتــەوە، نەمــر عەبدوڵڵا ئێرانــی لە چالاکانــی حیزبی دێموکــرات بــووە، لــە کاتێکدا حاجی قاســم پەیوەندیی بە «حیزبــی ئێران»ی دوکتۆر «کەریم سەنجابی» وەک بەشێک لە «جیبهەی میللی»یەوە بووە. گەرچی بەرژەوەندیی هاوبــەش و دوژمنــی هاوبەش ببووە هۆی خەباتی هاوبەشــی ئەم دوو کەســایەتییە خەباتکارە، بەڵام لە عەینی کاتدا هێڵی فکری حیزب و ئەندامەکانی سەداسەد لەگەڵ بەرنامەکانی جیبهەی میللیدا یەکی نەدەگرتەوە.

ڕووداوی تەقەکردنی «نوورانی»ـ واتە سەیدەشینە، (کە لە کتێبەکەدا بە «سەید نوورە» ناو براوە، لە عەبدوڵڵا ئێرانی و «ئەنوەر»ی کوڕی ـ کە نووسەری کتێبەکە بێ، لەگەڵ

دەوری سەید تەهای تەنەکەساز و فەحە سنەیی و ئەحمەد یەدی لە ڕووداوەکان‌دا و هەروەها هەڵوێستی ئەفسەری فەرماندەی ژاندرمەری لەو شتانەن کە لە کتێبەکەدا تۆمار کراون و بۆ ئەم کارە دەبێ ئەمەکداری نووسەر بین.

هەر چۆنێک بێ، چاوەڕوانی ئەوە ناکرێ ڕۆمان ئاوێنەی باڵانوێنی سەرتاپای ڕاستییەکان بێ لەبەر ئەو فاکتەی کە «خەیاڵ»ی نووسەرە هونەرمەندەکەشی ئامێتە کراوە، بەڵام زۆربەی هەرە زۆری بابەتە مێژوویی‌یەکانی ئەو بەشەی کتێبەکە کە دەبێتە (لاپەڕە ٣٨٤ تا ٤٠٣) لەگەڵ ڕاستی‌دا هاوشانن. یادی نووسەری جوانەمەرگ و باوکی شۆڕشگێڕی بەخێر بێ![١]

١. انور ایران‌زاده، «تاقەدار»، ناشر: مؤلف، چاپ اول: ١٣٧٦/ ١٩٩٧، تهران ٨١٦ صفحه، فارسی.

ئیسلاحاتی ئەرزی لە بۆکان

دابەشکرانی زەوی بەسەر جووتیارانی ئێراندا ـ کە بەگوێرەی بەرنامەی «ئیسلاحاتی ئەرزی» بەڕێوە چوو ـ خاڵێکی وەرچەرخانی گەورە بوو لە ژیانی ئابووری ـ سیاسیی وڵاتەکەدا و ڕوخساری ئێرانی بەتەواوەتی گۆڕی. ئەم کارە لە سەردەمی پەهلەویی دووهەم، دوای هاتنە سەرکاری دیموکراتەکان لە ئەمریکا و بەگوێرەی نەخشە و پلانی وڵاتانی ڕۆژاوا لە ساڵی ١٣٤١، ١٩٦٢ەوە لە ئێران دەستی پێکرد و دوای هەندێک بەرز و نزمی و ئاڵۆزی، سیستەمی کۆنی ئاغا و ڕەعیەتی بەتەواوەتی هەڵوەشاندەوە و خاشەی کێشا.

ئەوە هەنگاوێکی گرنگ بوو بۆ پێشەوە و گەرچی لە دەسپێکدا هێزی چەپ دژایەتییان کرد، بەڵام دواتر بۆ زۆر کەس دەرکەوت کە هەڵوێستێکی هەڵە بووە و گۆڕانکارییەکی بناغەیی ئەوتۆ لەلایەن هەر کەسێکەوە بەڕێوەبرابێ، کارێکی جێگەی پەسند بووە و دەبووایە پشتگیریی لێ بکرێ.

بەرنامەی ئیسلاحاتی ئەرزیی ئێران لە ساڵی ١٣٤١ەوە دەستی پێکرد. پێشتریش محەممەدڕەزاشای پەهلەوی هەندێک هەنگاوی بچووکی لەو بوارەدا هەڵێنابۆوە و ملکەکانی خۆی! بەناوی دابەشکردنەوە بە وەرزێران فرۆشتبوو. کاری دابەشکردنی زەوی‌وزار لە عێراقدا زووتر بەڕێوە چووبوو، واتە دوابەدوای کۆدەتای عەبدولکەریم قاسم لە ١٩٥٨ ملکی ئاغاکان دابەشکرابوون و لە ئەنجامدا، هەندێک خاوەن زەوی عێراقیان بەجێ‌هێشتبوو و ڕوویان کردبووە ئێران.

دابەشکردنی زەوی لە ئێران لە یەکدوو شوێنەوە دەستی پێکرد کە ئەوەندەی لە بیرم بێ مەراغەی بنگۆیی بۆکان یەکیان بوو؛ پاشان کەم‌وزۆر هەموو ڕۆژێک ئیعلانێک لە لاپەڕەی یەکەمی ڕۆژنامەی کەیهان چاپی تاراندا بڵاو دەکرایەوە و دەسپێکی دابەشکردنی زەوی لە ناوچە و شارێکی ئێرانی تێدا ڕادەگەیەندرا.

ئەگەر هەڵە نەکەم، لە نیوەڕاستەکانی ساڵی ١٣٤٢ (١٩٦٣)دا بوو، کە پرۆژەکە

گەیشتە بۆکانیش. لە بۆکان هێشتا کەس باوەڕی نەدەکرد مەسەلەکە وە ڕاست بگەڕێ و بگاتە قۆناغێک کە دەسەڵاتی ئاغاوات لە ناوچەیەکی وەک بۆکانیش بێتە کۆتایی، بەڵام شتەکە ڕووی دا و خەیاڵپڵاو بوو بە ڕاستەقینە.

ماوەیەکی کەم دوای بڵاوبوونەوەی ڕاگەیاندنی پڕۆژەکە لە بۆکان، ئیدارەیەکی سەر بە وەزارەتی کشتوکاڵی ئێران، کە وا بزانم ناوی «اصلاحات ارضی» یا «عمران» یا شتێکی ئەوتۆ بوو، دەستی بەکار کرد و زەویوزاری ئاغاکانی ناوچەی بۆکانی بەسەر وەرزێراندا دابەشکرد. من هەر لەو سەردەمانەدا تەبعید کرام و لە ناوچەکەدا نەمام، هەر بۆیەش ئاگاداری وردەکارییەکانی کارەکە نیم، بەڵام دەزانم کابرایەکی عەجەمی ئازەری بەناوی عەلی مەدەنی سەرۆکی ئەو ئیدارەیە بوو کە لە بۆکان بە کاروباری دابەشکردنی زەوی ڕادەگەیشت. دواتر هەر ئەو عەلی مەدەنییە بۆ دوو یا سێ دەورە کرایە نوێنەری بۆکان لە پەرلەمانی ئێران! من عەلی مەدەنیم چەند جارێک بینیبوو و جارێکیش لەگەڵ خاڵم لە تاران چووینە ماڵەکەی لە خوار مەیدانی ٢٤ی ئیسفەند (ئینقلابی ئێستا).

ئەوەندەی لە بیرم بێ، دابەشکرانی زەوی سەرەتا بەو شێوەیە بوو کە ئەو زەویوزارەی وا «میکانیزە» بوون، واتە ئاغا بە تراکتۆر و کۆمباین دەیکێڵان و حاسڵی لێهەڵدەگرتن بۆ خۆی دەمایەوە و ئەوانی تر دەفرۆشران بەو وەرزێرانەی وا لەسەر زەوییەکان کاریان دەکرد. وا بزانم ئاغاواتێک کە چەند گوندیان هەبوو گوندێکیان بۆ دەهێشتنەوە و ئەوانی تریان بەسەر وەرزێراندا دابەش دەکرد.

بەم پێیە لە بەرنامەی ئیسلاحاتی ئەرزیدا سەری ڕەشایی، واتە خۆشنشین، کە زەحمەتکێشترین خەڵکی نیشتەجێی گوندەکانن، بێکڵاو دەمایەوە لەبەروەی زەوییەکانی ئاغا دەدرایە کەسانێک کە کاریان لەسەر دەکرد، واتە جووتبەندەکان. دەگوترا یەک لە ئامانجەکانی ئیسلاحاتی ئەرزیش هەر ئەوە بوو ڕەشایی لە گوندەکان هەڵبکەنێ و بیانباتە شار بۆ ئەوەی هێزی کار بۆ کارخانە و کارگەکان دابین بکرێ. دیارە کوردستان کارخانەی تێدا نەبوو و هەر بۆیەش بەشێکی زۆری گوندنشینەکان لە ساڵانی دواتردا دەبوون بە کرێکاری کوورەخانە لە عەجەمستان.

هەر چۆنێک بێ، لە ئەنجامی ئیسلاحاتی ئەرزی‌دا بەشی زۆری خەڵکی گوندەکان بوون بە خاوەن زەوی و پارەی زەوییەکانیان بە قیست دەدایەوە دەوڵەت؛ دەوڵەتیش خۆی پارەی دەدا بە ئاغاکان. زۆرێک لەو وردەمالیکانەی وا زەوییەکانیان لێ دابەش‌کرا، چیتر لە گوند نەمانەوە و هاتنە شارەکان و پارەی مڵکەکانیان کردە سەرفی ژیان و بێ‌دەسەڵات کەوتنەوە. هەندێکیان دووکان و کارگە و شوێنی کاروکاسبییان لە شارەکان‌دا بۆخۆیان دابین‌کرد و بەشێکی بەرچاویشیان لە گوندەکان‌دا لەسەر ماڵ‌وحاڵ و زەوی‌وزاری خۆیان مانەوە، بەڵام نەک بە ئاغایەتی، بەڵکوو وەک وەرزێرێکی دەسرۆیشتوو.

دەوڵەت لە هەندێک شوێنی ئێران وەک ناوچەی قەشقایی‌یەکان لە پارێزگای فارس تووشی بەربەرەکانیی چەکدارانەی ئاغاوات و خاوەن‌مڵکەکان هاتبوو؛ هەروەها هەندێک مەلای دەسەڵاتداری وەک خومەینیش بە هەڵوێستێکی کۆنەپەرستانەوە دژ بە ئیسلاحاتی ئەرزی وەستا بوون، بەو بۆنەیەوە ساڵانی سەرەتای ئیسلاحاتی ئەرزی ساڵانێکی ئاڵۆز و پڕ لە بشێوی بوو. دەوڵەت هەوڵی دەدا لایەنگر بۆخۆی و بەرنامەی دابەش‌کردنی زەوی دەستەبەر بکا، زووزوو خۆپیشاندان و شایی و هەڵپەڕکێ و دەهۆڵ و زوڕنای بۆ ئەم بەرنامەیە ڕێکدەخست و لە بۆکان هەندێک کەسی وەک نەمران مامۆستا محەممەدی نووری (شاعیر) و محەممەدی ئەفخەمی ببوونە پێشەنگ و وتاریان دەنووسی و دەیانخوێندەوە، هەندێک شاعیری دیکەش هەبوون کە گەرچی بەشداری ئەم چەشنە خۆپیشاندان و بگرەوبەردەیە نەدەبوون، بەڵام لە وەسفی ئیسلاحاتی ئەرزی و پەسندی بەرنامەی شا و دەوڵەت‌دا شێعریان دەگوت وتاریان دەدا. لەوانە، نەمران مامۆستا حەقیقی، ئیبراهیمی ئەفخەمی و کاکم عومەری سوڵتانی (وەفا). جگە لە بەرەی چەپ، خەڵکێکی زۆر پشتگیرییان لە بەرنامەکە دەکرد، بەڵام لە بنەڕەت‌دا زۆربەی خەڵک لە سەرکەوتنی دەوڵەت و بێ‌دەسەڵات کردنی ئاغاوات دڕدۆنگ بوون، بەتایبەت لە هەندێک شوێنی وەک بۆکان کە هەویری خەڵکەکە بە پەیوەندی فیئۆداڵی گیرابۆوە و هەمووشت لەنێو دەسەڵاتی ئاغادا خۆلاسە دەبۆوە.

ئەنجامێکی کاری ئیسلاحاتی ئەرزی ئەوە بوو کە ئاغاکانی بۆکان «عەرسە»ی ئەو ماڵ و دووکان و زەوی‌وزارەیان بە خەڵکی شارەکە فرۆشت کە تا ئەو دەم لە دەستی خۆیاندا هێشتبوویانەوە، هەر ئەم مەسەلەی عەرسەی ملک و ماڵەی کە هۆکاری سەرەکیی ڕاپەڕینی بەهار و هاوینی ساڵی ١٣٣٢ (١٩٥٣)ی بۆکان بوون بە ڕێبەرایەتیی نەمر حاجی قاسمی کەریمی بوو.[١] وەک هەنگاوێکی پێشگیرانە لەپێناو کۆنترۆڵی ئاغاوات و بەرگری‌کردن لە بەربەرەکانی و شەڕیان لەگەڵ دەوڵەت، هەندێک لە ئاغاکان گیران و نێردرانە زیندانی «فلک‌الافلاک» لە خوڕەماوای لوڕستان. لەوانە، قاسم‌ئاغای موهتەدی و برایم‌ئاغای ئێلخانی‌زادە. چەند کەسی دیکەش لە ئاغاواتی ناوچەکە لەگەڵیان بوون کە بەداخەوە ناویانم لە بیر نەماوە. زیندانییەکان دوای ساڵ یا دوو ساڵێک، ئازاد کران و لە بیرمە لە گەڕانەوەی قاسم‌ئاغای موهتەدی بۆ بۆکان، پێشوازییەکی گەرمی لێ‌کرا و خەڵک بە دەیان ترۆمبیل تا ڕێگایەکی دوور چوونە بەخێرهێنانەوەی. بەشێکی زۆر لەو پێشوازییە گەرمە هی کەسایەتیی خودی قاسم‌ئاغا و ناوبەدەرەوەیی ئەو لە ناوچەکە بوو؛ وا هەیە بەشێکیشی هی ناحەزایەتی و دژایەتی نواندن بەرانبەر بە ڕژیمی پەهلەوی بووبێ، کە سەرەڕای بەرنامەی چاکسازیی زەوی‌وزار، هێشتا پێگەیەکی لەنێو خەڵکدا نەبوو و کەم‌وزۆر هاوکات لەگەڵ بەرنامەی ئیسلاحاتی ئەرزی‌دا ژمارەیەکی زۆر لە هەڵسووڕاوانی سیاسی و حیزبی و ڕۆڵەکانی ڕاستەقینەی گەلی کوردی خستبووە زیندانەوە. هەر چۆنێک بێ، وەک دەرەنجامێکی ئیسلاحاتی ئەرزی، بارودۆخی ئابووری و کولتووریی خەڵک لە گوندەکان‌دا گۆڕا و خوێندەوار و دەوڵەمەندی زیاتر لەنێویان‌دا سەری هەڵدا.

لەنێو شاری بۆکانیش ئاغاکان دەسەڵات و زوڵم و زۆریی پێشوویان نەما. دەوری ئیسلاحاتی ئەرزی وا هەیە لە هیچ شارێک‌دا هێندەی بۆکان بەرچاو نەبووبێ. بۆ خەڵکی شار، کە سەردەمێکی دوورودرێژ زوڵم و زۆری ئاغاواتیان

١. ڕاپەڕینی ساڵی ١٣٣٢ی خەڵکی شاری بۆکان جیاوازە لە ڕاپەڕینی کەم‌وزۆر هاوکات و هاوتەریبی ناوچەی فەیزوڵڵابەگی و گوندەکانی دیکەی دەوروبەری بۆکان.

بە خوێن و پێست هەست پێکردبوو، ئەوە لەدایکبوونێکی تازە بوو. بۆکانی دوای ئیسلاحاتی ئەرزی شارێک بوو وەک شارەکانی دیکە و چیتر گوندی ژێر دەسەڵاتی ئاغاوات نەمابۆوە. ئابووریی شارەکە برەوی سەندبوو، چینێکی مامناوەندی نوێ لە کۆمەڵگادا سەری هەڵدابوو کە خەریکی بەخۆداهاتن و گەشە کردن بوو، خوێندکاری بۆکانی لە شارە گەورەکان وەک تاران و تەورێز دەرسیان دەخوێند و بیری نوێ بە تان‌وپۆی کۆمەڵگادا گەڕابوو. لەلایەکی دیکەوە شۆڕشی ئەیلوول بە ڕێبەرایەتیی نەمر بارزانی هەستی نەتەوایەتیی کوردی لە هەموو ڕۆژهەڵاتی کوردستان، بەتایبەت موکریان وروژاندبوو؛ ڕژیمی شا بۆ بەربەرەکانیی ئەم هەستە لەنێو لاوەکان‌دا ڕادیۆ کوردیی کرماشانی دامەزراند و ڕۆژنامەی «کوردستان»ی بە کوردی بڵاو کردەوە و ئەوانەش هەرکام بەش‌بەحاڵی خۆیان کۆمەڵگای مەند و بێ‌جووڵەی ساڵانی دوای کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژی بۆکانیان هەژاندبوو.

دوابەدوای ئیسلاحاتی ئەرزی، بەشێک لە خاوەن زەوی و ئاغاکانی دێهات ماڵیان هێنایە بۆکان و لەوێ دەژیان، بەشێکی دیکەیان لە گوندەکان مانەوە و بەسەر پاشماوەی زەوی‌وزاری خۆیان‌دا ڕادەگەیشتن. ئاغاکانی شاریش لە ڕێگەی فرۆشتنی زەوییەکانیانەوە دەژیان کە ئەو دەم بەهۆی باش بوونی باری ئابووریی خەڵکەوە نرخیان گەلێک چووبووە سەرێ و خەڵکیش کە ماڵ و سامانیان بۆ کڕینی زەوییەکان هەبوو، زەوی و دووکانەکانیان لێ‌دەکڕین. بەگشتی، بۆکانی دوای ئیسلاحاتی ئەرزی تەنیا ناوی وەک بۆکانی پێش ئیسلاحاتی ئەزی مابۆوە!

ئەم بارودۆخە هەتا شۆڕشی گەلانی ئێران لە ساڵی ١٣٥٧ (١٩٧٩)دا درێژەی کێشا و لەو قۆناغەدا، کەم‌وزۆر ئاسەواری ئاغا و ئاغایەتی هەر نەما؛ بەشێکی زۆر لە وەچەی نوێی ئاغاکان تێکەڵاوی شۆڕش و حیزبایەتی بوون، دژ بە ڕژیمی مەلاکان وەستان و شەهیدیان پێشکەش بە خاکی کوردستان کرد. ئەم هەڵوێستە شۆڕشگێڕانەیە بوو بەهۆی داگیرکرانی پاشماوەی ملک و ماڵیان لەلایەن کۆماری ئیسلامییەوە و تەنانەت وێران‌کرانی ماڵی هەندێک کەسی بنەماڵەی موهتەدی بە بولدوزێری سپای پاسداران. ئەنجامی کارەکەش تا ئەمڕۆ بریتی بووە لە بازرەبوونی

ئاغاواتـی خەباتـکار و دەسـت بەسـەرداگیرانی نـەک هـەر زەوی‌وزار، بەڵکوو ماڵی نیشتەجێ‌بوونیان لەلایەن پاسدار و ئیتلاعاتی ملهوڕەوە.

بەڵام بەگشتی و دوای هەندێک بەرزی و نزمی لە ماوەیەکی کەمتر لە ٣٠ ساڵدا (١٣٤١ تـا ١٣٥٧) ڕیشـەی دەرەبەگایەتـی، وەک ژێرخانـی ئابـووری و دیاردەیەکـی سیاسی ـ کولتووری لە کۆمەڵگای بۆکان و ناوچەکەی هەڵکەندرا و نەما.

شەڕی نەورۆزی خوێناویی شاری سنە

مانگێک و پێنج ڕۆژ دوای سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێران و ڕووخانی ڕژیمی شایەتی لە ئێران (ئیسفەندی ١٣٥٧/ ١٩٧٩)، شەڕێکی خوێناوی بەسەر خەڵکی شاری سنەدا سەپێنرا، کە سێ لایەنی جیاوازی هەبوو: مەلایەکی عەجەم بەناوی سەفەری، لایەنگرانی خوالێخۆشبوو ئەحمەدی موفتیزادە و لایەنگرانی کۆمەڵەی زەحمەتکێشانی کوردستان و زۆربەی دانیشتووانی شار. شەڕەکە کوژراو و بریندار وماڵوێرانیی زۆری لێکەوتەوە و بوو بە سەرەتای تێکگیران و دژایەتیی نێوان گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و حکوومەتی تازەدامەزراوی مەلاکان لە تاران، کە بەداخەوە تا ئێستاش هەر درێژەی هەیە و گەلی کورد لە ماوەی ٤٠ ساڵی ڕابردوودا جگە لە خوێن و برین و ئیعدام و دواکەوتوویی ئابووری و بێبەشی، هیچی تریان لەو ڕژیمە ملهوڕە بەرچاو نەکەوتووە.

کتێبی مەنسووری بلووری و محەممەدی حەسەنخاڵی هەنگاوێکە بەرەو توێژینەوە لە بنەماکانی شەڕی سنە لە نەورۆزی ١٣٥٨/ ١٩٧٩دا و ئەم کارەش بەپێی سەرچاوە و بەڵگە بەڕێوەبراوە. چۆنییەتیی شەڕەکە لە زمان بینەرانی عەینی و ڕۆژنامە و ڕادیۆ و ڕاگەیاندنی دەوڵەت و لایەنە کوردییەکانەوە ڕیوایەت کراوە و دەوری چەپەڵی سەفدەری وەک نوێنەری ئایەتوڵڵا خومەینی (و بێگومان خودی خومەینیش) لە هەڵگیرساندنی شەڕ و درێژەپێدانی، هەروەها بێدەسەڵاتیی دەوڵەتی موهەندیس بازرگان لە کاری کۆنترۆڵی مەلا شەڕەنگێزەکان بەباشی پیشان دراوە. بەهەمان شێوە، دووبەرەکی و کێشەی نێوان لایەنە کوردییەکان، بەتایبەت کۆمەڵە و موفتیزادەییەکانیش لە کتێبەکەدا خراوەتە بەرچاو. ڕاست بوونی بۆچوونەکانی نووسەرانی کتێبەکە کاتێ دەردەکەوێ، کە ئێمە گوێ لەو وتارە ڕابگرین وا خومەینی بۆ هەندێک لە بەرپرسانی حکوومی تارانی دەدا و تێیدا باسی هەڵوێستی خۆی بەرانبەر بە کورد و شەڕی کوردستان دەکا و دەڵێ ئەو بووە کە فەرمانی

ئـەم توندوتیژیـی نواندنانـەی داوە و نەیویسـتووە وتوویـژەکان ئەنجامیـان هەبێ. وتارەکەی خومەینی لەسەر YouTube هەیە.

ئەوەی وا بۆکان بگرێتەوە لە کتێبەکەدا بەو شێوەیەیە:

- مامۆسـتا مـەلا ئەبووبەکـری شـەفیعی لە وتوویـژی ئیمامانی جومعەی شـارە کوردنشینەکان‌دا لە سەقز بەشدار بووە (۵۷/۱۲/۲۷)؛
- کاک سـەلاحوددینی موهتەدی لە وتوویژەکانی هەیئەتی کورد لەگەڵ ئایەتوڵلا تاڵەقانی و تاقمی نێردراوی تاران لە سنە، بەشدار بووە لاپەڕە۴۱؛
- کۆمەڵێک پێشـمەرگە و خەڵکی شـاری بۆکان لەگەڵ مامۆسـتا شـێخ عیزەددین چوونەتە سنە؛
- پەیامی مامۆسـتا شـێخ عیزەددین لە ڕادیۆ و تەلەفیزیۆنی سـنە، بەدەنگی کاک سەلاحی موهتەدی بڵاوبۆتەوە؛
- دەیان هەزار کەس لە خەڵکی موکریان لە کۆبوونەوەیەکی گەورەی گۆڕسـتانی شـاری بۆکان بۆ ناشـتنی دوو شـەهیدی شـەڕی خوێناویی سـنە (موهەندیس سـولەیمانی تیکانتەپـە و کاک عومەری عەزیزنـژاد)، بڕیارنامەیەکی ۷ بەندییان بڵاوکردەوە و کوشتاری سنەیان مەحکووم کرد.

جگە لەوانە، لە زۆر لاپەڕەی دیکەش‌دا باس لە بۆکان یا کەسایەتییە بۆکانییەکان کراوە: لاپەڕەکانی ۲۸، ۳۰، ۳۲، ۳۶، ۶۲، ۷۲، ۷۶ و ۷۸.[۱]

۱. بلووری، مەنسـوور و حەسـەنخاڵی، محەممەد، «شـەڕی خوێناوی سـنە، مارسی ۱۹۷۹»، چاپی یەکەم، ۲۰۰۴/۱۳۸۳، ناشر (؟)، ۱۰۱ لاپەڕە، کوردی.

کوشتاری ناوچەی چۆمی مەجیدخان

لە مێژووی کورددا کوشتاری بەکۆمەڵی خەڵکی شار و گوندەکان کەم نین و سەدان جار کوردی ناوچە و بەشە جیاجیاکانی کوردستان بەدەستی ڕژیمی جینایەتکار و دراوسێ نامیهرەبانەکانیان تووشی کوشتنوبڕین و تاڵان و دەرکردن هاتوون. کوشتاری دوای هەرەسی ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدیللا و شێخ قادر (١٨٨٠) لە خەڵکی کوردی ناوچەکانی میاندواو و ورمێ و مەنگوڕایەتی یەک لەو بڕگە مێژووییانەیە کە کاری کەمی لەسەر کراوە و زانیارییەکی کەمی لەسەر هەیە.

کوشتوبڕی دوای هەرەسی کۆماری کوردستان (١٩٤٦) و هەروەها دوای شکستی حکوومەتی موسەددیق لە ئێران (١٩٥٣)، دوو وێستگەی دیکەی ئەم قەتارە ڕەشەن، کە زانیاریی زیاترمان لەسەری هەیە، بەڵام لە ماوەی حوکمی ڕەشی کۆماری ئیسلامیدا، کە دژایەتیی سیاسیی تێکەڵاو بە دوژمنایەتیی ئایینی کردووە و پاسدار و بەسیجی لەنێو گەلانی دیکەی دراوسێی کوردەوە، بە پشتیوانیی تانگ و تۆپی کۆماری ئیسلامی بەربوونەتە گیان وماڵی کورد، وێنەیەکی ترسناکی سەدەکانی نێوەڕاست لە کوشتاری بێبەزەییانەی خەڵکی بێتاوانی شار و گوندەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستانیان کێشاوە. بەکورتی سەرەڕای ئەم دەورە ڕاستەوخۆیەی وا کۆماری ئیسلامی لە کوشتاری هەڵەبجە و بۆمبارانی کیمیایی هەڵەبجە و سەردەشت و شوێنەکانی دیکەی کوردستان بینیویەتی، بەڵام خۆی لەژێر سێبەری ڕژیمی جینایەتکاری سەددام حسێندا شاردۆتەوە بە شێوەیەک کە کەمتر کەس هەیە ئەم شەریکە جینایەتە، تاوانبار بکا، کە لە بنەڕەتدا هۆکار یان بیانوویەکی سەرەکی بوو بۆ بەڕێوەچوونی جینایەتەکەی سەددام و عەلی حەسەن مەجید!

ئەوەی بۆکان و ناوچەکەی دەوروبەریشی بگرێتەوە، کەم نین و بۆکانیش داغی کەمی لە دڵ نەبووە. هەر لەو ساڵانەدا کە کوشتاری قارنێ و قەڵاتان و

جەڵدیـان و سـۆفیان دەکرا، خەڵکـی چـوار گونـدی ناوچـەی چۆمـی مەجیدخانیش تووشـی کوشـتارێکی بێبەزەییانـە هاتـن. گونـدی کەلبەڕەزاخـان (سـەرچنار)، قەرەگـۆل و سـەوزی لـە سـەرەتای زسـتانی سـاڵی ١٣٦٣/ ١٩٨٥دا بوونـە گۆڕەپانـی زنجیـرە جینایەتێکـی دڵتەزێنـی مێژوویـی، کـە تێیـدا گونـدی قەرەگـۆل بـە تەنیایـی ١٨ کەسـی تووشـی زگهەڵـدڕان و سـەربڕان و دسـت و پـێ بـڕان هاتـن. شـانۆی دڵتەزێـن ئـەوە بـوو کە بەهۆی هێرشـی دوژمنـەوە هیـچ پیاوێک لە گوندەکـەدا نەمابـوو جەنـازەکان تەسـلیمی خـاک بکـەن و ئـەم کارە ئەسـتەمە، لەو سەرماوسۆڵ و زەوییە بەستەڵۆکە کەموێنەیەدا خوشک و دایک و ژنی شەهیدەکان بە دەست و بە خاکەناز بەڕێوەیان برد.

نووسینی مێژووی بۆکان بەبێ ئاوڕدانەوە لەو کوشتارانە و دیاریکردنی هۆکار و دەسنیشـان کردنـی بەڕێوەبـەرە جینایەتکارەکانیان، ناتـەواو و نەگونجاو دەبێ. ئەم کارە دەبێ هەرچی زووتر بەڕێوە بچێ بۆ ئەوەی سوود لە بیرەوەریی ئەو کەسانە وەربگێڕێ کە ڕاسـتەوخۆ ئاگاداری ڕووداوەکان بوون و لایەن و کەسـانی بەشدار لە کوشتارەکە دەناسن.

بۆکان و ڕێکخراوە سیاسییەکان

هەوڵ دراوە لێرەدا هەندێک زانیاری سەبارەت بەو ڕێکخراوە سیاسییانە ئاڕاستە بکرێ کە لە بۆکان و دەوروبەری چالاک بوون. مێژووی ڕێکخراوی سیاسی لە ناوچەکە، جگە لە ئیتیحادی ئیسلام کە هی عوسمانییەکان بوو و بە ئامانجی فریودانی کوردی موسوڵمان و ڕووتاندنەوەیان بەناوی ئایینەوە، لە ناوچەی نێوان سەقز و بۆکان بۆ ماوەیەکی کەم برەوی هەبوو، هی پاشماوەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی ١٩١٩ ـ ٢٠ و درەنگتر، واتە ١٩٣٨ تا ٤٢ ـ ٤٥. هەموو ئەم حیزبانە سەرەتا تایبەتمەندی کورد و کوردستان بوون، بەڵام درەنگتر لقی ڕێکخراوە ئێرانییەکانیش لە ناوچەکەدا کرایەوە.

ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ

خەڵکی بۆکان وەک خەڵکی دیکەی ناوچەکە و کوردستان بەگشتی، چ لە مێژووی کۆن و چ لە سەردەمی نوێدا بەدەست حاکمان و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و داگیرکەرانی خاکەکەوە تووشی ئازار و جەزرەبە و کوشتوبڕ و ماڵوێرانی و ئاوارەیی و نشوستی ئابووری و بەگشتی دەسدرێژی بۆ سەر مافەکانیان هاتوون.

نووسینی مێژووی دەسدرێژیی حاکمان بۆ سەر مافەکانی مرۆڤ لە ناوچەکە بابەتێکی گرنگ و سەرنجڕاکێشی مێژووی بۆکانە و نووسەرانی دوارۆژی مێژووی بۆکان دەبێ بەوردی پێیدا بچنەوە و بیگرنە بەرچاو.

لەوەتا بزووتنەوەی مافی مرۆڤ پەیدا بووە و تۆماری دەسدرێژیی دەسەڵات بۆ سەر مافەکانی مرۆڤ نووسراوەتەوە، باسی ڕژیمی ئێران خاڵێکی بەرچاو بووە لە ڕاپۆرتەکانیاندا و ناوچەی ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش یەک لەو بەشانە بووە کە سەرنجی چاوەدێرانی مافەکانی مرۆڤی بەرەو خۆی ڕاکێشاوە لەبەروەی هەر دوو ڕژیمی شایەتی و مەلایەتی لە پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤی کورددا گرەویان لە یەکتر بردۆتەوە.

ئەو ڕێکخراوانەی وا بەو ئەرکەوە خەریکن و توێژەران و نووسەرانی مێژووی بۆکان دەبێ بە تۆماری هەواڵ و ڕاگەیاندنەکانیاندا بچنەوە، بریتین لە:

ئا. ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان؛

ب. ڕێکخراوەی لێبووردنی نێونەتەوەیی یا ئەمنستی ئینترناشناڵ؛

پ. ڕێکخراوی چاوەدێریی مافی مرۆڤ یا «هیوومەن ڕایتس واچ»؛

ت. کومیسیۆنی مافی مرۆڤی پەرلەمانی ئوروپا
ج. کومیسیۆنی مافی مرۆڤی پەرلەمانی وڵاتانی ئورووپی؛
چ. کومیسیۆنی مافی مرۆڤی حیزب و ڕێکخراوە سیاسییەکانی ئورووپا و ئەمریکا و هتد؛

هەروەها ڕیکخراوەکانی هاوچەشن لە ئێران و کوردستان بەتایبەت:

١. ڕێکخراوی مافی مرۆڤی کورد کە ڕێزدار محەممەدسەدیقی کەبوودوەند و هاوکارەکانی دایانمەزراند و کەبوودوەند بەو بۆنەیەوە دوازدە ساڵ لە زیندانی ڕژیمی نگریسی کۆماری ئیسلامیدا مایەوە؛
٢. لقی ئورووپای هەمان ڕێکخراوە؛
٣. ڕێکخراوەیەکی هاوچەشن و هاوناو کە لە وڵاتی سوید دامەزراوە و کاک نەوید موعینی و هاوکارەکانی بەڕێوەی دەبەن و سەرنجی سەرەکیی ڕێکخراوەکە بۆ سەر ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستانە؛
٤. ڕێکخراوی مافی مرۆڤی کوردستان کە ناوەندەکەی لە لەندەنە و ڕێزدار کەریم یەڵدیز و هاوکارانی بەڕێوەی دەبەن. گەرچی سەرەنجی سەرەکیی کاری ئەم ڕێکخراوەیە باکووری کوردستان و کارە بێقانوونییەکانی ڕیژیمی تورکیایە، بەڵام لە بەشەکانی دیکەی کوردستانیش غافڵ نین و کارەکانیان گەلێک بە شێوازی ئوسوولی و ئەمرۆیی بەڕێوەدەبەن؛
٥. پێشتر ڕێکخراوەیەکی هاوچەشن لە لەندەن هەبوو، کە دوکتۆر نووری تاڵەبانی بەڕێوەی دەبرد و سەرەڕای ئەوەی زیاتر بە کاروباری باشووری کوردستانەوە خەریک بوو، ئاوڕی لە کارەکانی ڕۆژهەڵاتیش دەدایەوە. وا بزانم ڕێکخراوەکە ئێستا کەمتر هەڵسووڕاویی هەیە؛
٦. زۆربەی حیزب و ڕێکخراوە کوردییەکانیش هەرکام بەش و لقێکی تایبەت بە مافی مرۆڤیان هەیە؛
٧. لە حکوومەتی هەرێمی کوردستانیشدا وەزارەتی مافەکانی مرۆڤ هەیە کە لە پەیوەندییەکی باشی ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤی جیهانی، بەتایبەت نەتەوە

یەکگرتووەکان و لێبووردنی نێونەتەوەیی‌دا هەیە. بوونی ژمارەیەکی بەرچاوی پێشـمەرگە و کادری حیـزب و پەنابـەری کـوردی ڕۆژهـەڵات لـە باشـووری کوردسـتان خۆی لە خۆی‌دا بۆتە هۆی ئەوەی وەزارەتەکە ڕووبەڕووی کاری ڕۆژهەڵاتیش ببێتەوە.

ئەمانـە هەموو و زۆر ڕێکخراوی هاوچەشـنی تر، هـاوڕێ لەگەڵ ڕاپۆرتەکانیان، دەتوانن سەرچاوە بن بۆ نووسینی مێژووی سیاسیی بۆکان و ناوچەکەی.

ڕێکخراوە و حیزبە سیاسییەکان

بـۆ نووسـینی مێـژووی سیاسـیی بۆکان و ناوچەکـەی، یەک لە گرنگتریـن کارەکان ڕاگەیشتن بە مێژووی دامەزران و هەڵسووڕانی ڕێکخراوە و حیزبە سییاسییەکان دەبێ لە شار و ناوچەکە. ژمارەی ئەو حیزب و ڕێکخراوانەی وا بە درێژایی سەدەی بیستەم لە ناوچەی بۆکاندا هەڵسـووڕاویی حیزبییان کردووە، زۆرن. من لێرەدا ئاماژەیەک بە ناوی هەندێکیان دەکەم و هیوادارم هەڵەوپەڵەکانم سـاغ بکرێنەوە و ئەوەی وا لە بیریشم چوون، لێی زیاد بکرێ:

١. لقی «جمعیت اتحاد اسلام» (١٩٠۴)، کە بۆ پشتگیریی عوسمانییەکان لە ماوەی شـەڕی یەکەمـی جیهانـیدا، لەلایەن حاجی بابەشـێخی سـەیادەتەوە لە کوردسـتان کرایەوە. ئەساسـی حیزبەکە لە عوسـمانی دانرابوو، بەڵام لە چەند شـوێنی ئێرانیش، بە تارانەوە، لقی هەبوو.

٢. «کۆمەڵەی جیهاندانی» کە پێش شەڕی یەکەمی جیهانی نەمر عەبدوڕڕەزاقبەگ بەدرخان و چەند کەسێکی دیکە لە ناوچەی خۆی و ماکۆ دایانمەزراند.

٣. «کۆمەڵەی ئیستیخلاسی کوردستان» کە سەید تەها شەمزینی بە هاوکاریی سمکۆ و خەڵکانـی تـر لـە ناوچەی ورمـێ دایمەزراند و دەبـێ لە دەوروبەری سـاڵی ١٩٢٠دا بووبێ.

۴. «ئازادیسـتان»ی شـێخ محەممـەدی خیابانـی و لقەکەی لە موکریـان، کە ئەوی تـا ئێسـتا زانرابێ، نەمر سـەیفولقوزاتی قـازی لە مەهاباد سـەرۆکایەتیی کردووە و بەگوێـرەی ئیرادەتـی قـازی کاکەحەمـەی قزڵجی بە سـەیف، دەبێ لقی لـە بۆکانیش کرابێتـەوە. ئـەم حیزبـە لە هەندێک سـەرچاوەدا بەنـاوی «حیزبـی محەممەدی»یەوە ناوبراوە. کۆماری ئازادیستانی خیابانی لە ساڵی ١٣٢٠/ ١٩۴١دا لە تەورێز دامەزرا و هەر ئەو ساڵەش تێکشکێنرا.

۵. حیزبی ئازادیی کوردستان یان ئازادیخوازانی کوردستان لە مەهاباد؛

٦. کۆمەڵەی ژ. ک؛

٧. حزبی دێموکراتی کوردستان:

- باڵی شۆڕشگێڕ (١٣٤٦ - ١٣٤٧)

- حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران - پەیڕەوانی کۆنگرەی ٤ (دەستەی حەوت کەسی)؛

- حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران - ڕێبەرایەتی شۆڕشگێڕ؛

- حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران؛

- حزبی دێموکراتی کوردستان؛

٨. حیزبی ڕزگاری، کە کاک سەلاحوددینی موهتەدی و نەمر محەممەدی ئێلخانیزادە دایانمەزراند.

٩. کۆمەڵەی شۆڕشگێڕی کوردستان:

- حیزبی کۆمۆنیستی ئێران (کۆمەڵە)؛

- کۆمەڵەی شۆڕشگێڕی زەحمەتکێشانی کوردستانی ئێران؛

- کۆمەڵەی زەحمەتکێشانی کوردستان؛

١٠. پارتی ئازادیی کوردستان (پاک)؛

١١. یەکییەتیی شۆڕشگێڕانی کوردستان؛

١٢. پارتی ژیانی ئازادی کوردستان (پژاک)؛

١٣. ڕێکخراوە چەپییە سەرانسەرییەکان:

- حیزبی توودەی ئێران؛

- فیدائییانی خەڵق؛

- ئەکسەرییەت؛

- ئەقەلییەت؛

- چریکی فیدایی (ئەشرەفی دێهقانی)؛

- راه فدائی؛

- راه کارگر؛

- سەهەند؛
- حیزبی کۆمۆنیستی کرێکاری و حیکمەتییەکان؛
- ڕێکخراوی پەیکار (کە ئێستا لە حیزبی کۆمۆنیستی کرێکاریدا تواوەتەوە)؛
- اتحادیه کمونیستها.

۱۴. ڕێکخراوە ئیسلامییەکان:

- مەکتەبی قورئان؛
- خەبات؛
- سەلەفی و وەهابییەکان؛
- موجاهیدینی خەڵق.

زۆربەی ئەو حیزب و ڕێکخراوانە، خاوەنی ڕێکخراوی مەدەنی و سینفی، وەک ڕێکخراوی ژنان، لاوان، کرێکاران، جووتیاران، قوتابییان، مامۆستایان و بابەتی هاوچەشن بوون یا هەن و بڵاڤۆکی تایبەتمەندیان لەو بوارانەدا بڵاوکردۆتەوە. هەڵسەنگاندنی هەڵوێست و چالاکییەکانی سەرجەمی ئەو ڕێکخراوانە لە پەیوەندیی کوردستان و پرسی کورددا پێداویستییەکی گرنگە. وا هەیە هەندێک لەوانە ئێستا هەڵسووڕاوییان نەمابێ، بەڵام لە بڕگەیەکی زەمانیدا لە کوردستان یا لە پەیوەندیی کورددا بە چاک یا خراپ دەوریان بینیوە و ئەم دەورە دەبێ ڕوون بکرێتەوە.

نووسینی مێژووی ڕێکخراوەکان و ژیاننامەی کورتی ڕێبەر و بەڕێوەبەر و بەرپرس و ئەندام و کوژراو و شەهیدانی هەرکام لەو ڕێکخراوانە و ناو و کورتەی نێوەرۆکی بڵاوکراوە و کتێب و نامیلکەکانیان، هەروەها کاروباری پروپاگەندە و ڕادیۆ و تەلەفیزیۆن و ماڵپەڕی ئینترنێت و هتد، ئەرکێکی گەورە و گرانە و وا هەیە چەند بەرگ کتێبی سەربەخۆی بوێ، بەڵام هەر چۆنێک بێ، ئەوە پێداویستییەکی گەورەیە و ناتوانرێ چاوی لێبپۆشرێ. گرنگ ئەوەیە بە بێلایەنگریی یەک لایەن و دژایەتی کردنی یەکی تر، مێژوولکەیەکی ڕوونیان بۆ بنووسرێ کە لە سەرەتای دامەزرانی حیزبەکەوە تا کۆتایی، خاڵە سەرەکییەکانی بیروبڕوا و کردەوەیان لەگەڵ کۆمەڵانی خەڵک و ڕژیمەکانی حاکمدا دەربخا و بزاندرێ خەباتی چینایەتی و

نەتەوایەتـی لـە بـۆکان و ناوچەکـەی دەوروبـەری بـە کام ئاقاردا تێپـەڕ بووە و چ بەرز و نزمییەکی بەخۆیەوە دیتووە.

سـەبارەت بـە حیزبـە سەرانسـەرییەکانیش دەبێ مێژوویەکـی کورتـی کار و چالاکییان لە دەرەوەی کوردستان بکرێتە دەسپێکی مێژوویان لە ناوچەی بۆکان.

حیزبی ئازادیی کوردستان

دوای کۆمەڵـەی جیهاندانیـی سـەردەمی سـمکۆ لە خـۆی و ورمێ، حیزبـی ئازادیی کوردسـتان یاخود حیزبی ئازادیخوازی کوردسـتان یەکەم حیزبی سیاسیی کوردییە لە مەهاباد دامەزرابێ. نەمر عەزیز زەندی لە ساڵی ۱۹۳۸دا بنیاتی حیزبەکەی ناوە و وێدەچـێ چەنـد کەس لە ئەندامانی حیزبەکە کاتێ کۆمەڵـەی «ژ. ک» دانرا، چووبێتنە نێـو کۆمەڵـەوە. بە حیسـابی ئـەوەی زەندی خەڵکـی «قالوێ زەنـدان»ی گەورکایەتی بووە، دوور نییە پەیوەندیی بە بۆکانیشەوە گرتبێ، بەڵام من هیچ زانیارییەکم لەسەر هەڵسووڕان و هەڵسووڕاوانی حیزبەکە لە بۆکان نییە؛ ئەوە کارێکە دەبێ بکرێ.

کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان

کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان ناوی کتێبێکە کاک حامید گەوهەری نووسیویەتی و بۆ یەکەم جار لە ساڵی ۱۹۹۸ لە سوید و بۆ جاری دووهەم لە ساڵی ۲۰۰۴ لە هەولێر بـڵاوی کردۆتـەوە. لە خوێندنـەوەی کتێبەکەدا، خاڵی سەرنجڕاکێشـی نێوەرۆکەکەی بۆمن بریتی بوون لەوانەی خوارەوە:

۱. ئـەوەی تـا ئێسـتا گوتـرا و بیسـترابێ ئـەوە بـووە کـە دوو پیتـی «ژ» و «ک» بگەڕێنەوە بۆ «کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد» یا «کۆمەڵەی ژیانی کورد». نووسەر بە کەڵک وەرگرتن لە ڕاپۆرتێکی «حەسـەنۆف» سەرکۆنسـوولی یەکییەتیی سۆڤیەت لە شاری تەورێـز، کـە تێیدا گوتوویەتی دوو پیتـی «ژ» و «کاف» بەواتای «کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان»ە، ناوی کتێبەکەی ناوە «کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان»، واتە ئەگەرێکی سـێهەمی بۆ ئەو ناوە خسـتۆتە پێش چاو. ڕاپۆرتەکە لەنێو بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی سـۆڤیەتدا بووە و نەمر دوکتۆر ئەفراسیاو هەورامی وەریگێڕاوەتە سەر کـوردی و ناردوویـە بـۆ کاک حامید، ئەویش لـە لاپەڕە ۲۹ی کتێبەکـەیدا ئاماژەی پێکردووە.

من لە بەرانبەر ئەم بۆچوونەدا قسەیەکم نییە، بەڵام پێویستە بزانین:

یەکەم، ئایا نەمر ئەفراسیاو هەورامی کە خزمەتێکی زۆری بە مێژووی گەلەکەمان کردووە، لە وەرگێڕانی بەڵگەنامەکەدا ئاگای لە حەساسییەتی وشەکان بووە و بەبێ هەڵە وەریگێڕاون؟ دووهەم، حەسەنۆف مەسەلەکەی بەباشی لە قاسمئاغای ئێلخانیزادە و مامۆستا زەبیحی، وەک سەرچاوەی ڕاپۆرتەکەی خۆی، وەرگرتووە؟

٢. نووسەر ڕچەشکێنییەکی دیکەشی کردووە کاتێ گوتوویەتی کۆمەڵەی «ژ. ک» لە ڕاستیدا درێژەی «کۆمەڵەی ئازادیخوازانی کوردستان»ە کە نەمران عەزیز زەندی، حوسێن زێڕینگەران (فرووهەر) و چەند کەسی دیکە ساڵی ١٣١٧ی هەتاوی/ ١٩٣٨ی زایینی لە مەهاباد دایانمەزراند (ل ٢٧) و دوای هەڵوەشانەوەی ئەو حیزبە، چەند کەس لە دامەزرێنەرەکانی، کۆمەڵەی «ژ. ک»یان بنیات نا.

٣. هەروەها، وەرگێڕاوی کوردیی نامەی ٣١ی ئاگۆستی ١٩٤٢ی مۆلۆتۆف وەزیری کاروباری دەرەوەی یەکییەتیی سۆڤیەت بۆ سیمیرنۆف باڵوێزی سۆڤیەت لە تاران لە لاپەڕە ٩٨ تا ١٠٢ی کتێبەکەدا چاپ کراوە کە نەمر ئەفراسیاو هەورامی تەرجەمەی کردووە. گرنگیی نامەکە لەوەدایە کە ڕوانگە و سیاسەتی ڕەسمیی یەکییەتیی سۆڤیەت بەرانبەر بە کورد دەردەخا و وەڵامێکی بەبەڵگەیە بۆ ئەوانەی وا کۆمەڵەی «ژ. ک» و کۆماری کوردستان (١٩٤٦) بە دەسکردی سۆڤیەت و باقرۆف دەزانن. ڕوانگەی دژەکورد و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد لە نامەکەدا سەرسووڕهێنە. ئەوە چەند بەشی هەڵبژاردە لە نامەکەی تاواریش مۆلۆتۆف:

«خەباتی کوردەکانی ئێران بۆ خودموختاری و سەربەخۆیی، بەپێی نێوەرۆکە کۆمەڵایەتییەکەی، دیفاعێکی کۆنەپەرستانەی دەرەبەگیی جیاوازیخوازی کوردە دژ بە سیاسەتی سانترالیزم لە ئێراندا... سەرکردەکانی کورد زۆربەیان گوێڕایەڵی دەوڵەتە جۆراوجۆرەکانی ئیمپریالیستین... ئەوان بەگوێرەی بەرژەوەندی، بەئاسانی ئەربابەکانی خۆیان گۆڕیوە... دەبێ بە لێبڕاوییەوە لە هێڵی نادروستی خۆشوبێش کردن لەگەڵ کوردان دووری بکرێ... کاربەدەستانمان لە ئازەربایجانی ئێران نابێ بڕوایان بە سەرۆکە کۆنەپەرست و خۆفرۆشەکانی کورد هەبێ... دەبێ لەسەر ئازەربایجانییەکان حیساب بکەین... دەبێ لەپێناو ئەو مەبەستەدا بە لێبڕاوی لە

پشـتیوانی کردنـی کـوردان دوورەپەرێزی بکرێ... پشـتیوانی کـردن و یارمەتیدان بـە کوردان لەپێناو هەوڵ و تێکۆشـانیان بۆ بەدیهێنانـی خودموختاری و دامەزرانی کوردستانێکی ئازاد دروست نییە...» (ل ۹۸ تا ۱۰۲).

ئایا هیچ بەڵگەیەکی دیکە بۆ وەڵامی نەیاران پێویستە، کاتێ خەباتی گەلەکەمان بە کلکی ئەو سیاسەتمەدارە بەقسە «ئینترناسیۆنالیست»انەوە دەبەستن و بە داردەستی ئەوانمان دادەنێن؟

۴. کتێبەکە لە بابەت هەندێک کەسـایەتیی شـاری بۆکانیش زانیاریی باشی تێدایە. یـەک لـەوان قاسـمئاغای ئێلخانـیزادە (دواتـر موهتەدی)یـە. قاسـمئاغا بەگوێـرەی کتێبەکـە، مرۆڤێکـی هەڵسـووڕاو بـووە و لەپێناو مافـی گەلی کـورددا پەیوەندیی بە کۆنسوولییەتی سۆڤیەت لە تەورێزەوە کردووە و چۆتە سەردانی شاری باکۆش، بەڵام کاتـێ لـەوان بێهیوا بووە، ڕووی کردۆتە کۆنسـوولییەتی بریتانیا لە تەورێز. ئەوانە دەقی نووسراوی کتێبەکە نین و تێگەیشتنی منن لەو کەسایەتییە، کە ڕووداوەکان و هەندێک لە سەرچاوەکانیش پشتڕاستی دەکەنەوە. بڕواننە داخوازییەکانی قاسمئاغا لە حەسەنۆف سەرکۆنسوولی سۆڤیەت لە تەورێز: «ئێمە ئازادیی گەلی کوردمان لە یەکییەتیی سۆڤیەت دەوێ... یەکییەتیی سۆڤیەت کوردەکان لەژێر باڵی خۆی بگرێ و بۆ ئازاد کردنی کوردستان یارمەتیمان بدا»، (ل ۹۵).

۵. جگە لە قاسمئاغا کە لە چەندین شوێنی کتێبەکەدا ناوی هاتووە (۲۳، ۲۹، ۹۴، ۹۵ و...)، لە لیستەی ناوی ئەندامانی هەڵسووڕاوی کۆمەڵەی «ژ. ک» کە لەلایەن نەمر زەبیحییەوە دراوەتە کۆنسوولییەتی سۆڤیەت لە تەورێز، ئەم ناوانەش دەبیندرێن:

ڕەحمانی ئێلخانیزادە، بۆکان، گەنج؛

عەباسی حەقیقی، بۆکان، گەنج؛

ڕەحمانی شەرەفکەندی (هەژار)، بۆکان، گەنج؛

محەممەدسـەعید حافیـدی، کرماشـان، گەنـج [لە بنەماڵەی قزڵجییـەکان بوو و لە کرماشان دەژیا]، (ل ۵۵).

هەروەها:

عەزیزخانی کرمانج (ل ۱۱۰ ـ ۱۱۲)؛

عەلیئاغای سەردار ئەسعەد (عەلیار)، (ل ۱۳۰)؛

حاجی ڕەحمانئاغای ئێلخانیزادە (ل ۵۵، ۶۷).

لە لاپەڕە ۶۷دا باس لە وتارێکی «مرۆ» لە گۆڤاری نیشتماندا کراوە. نەمر حاجی ڕەحمانئاغای موهتەدی، لەبەر هەر هۆکارێک، دوو ناسناوی لە کۆمەڵەی «ژ. ک»دا هەبووە: سەرەتا «مرۆ» و پاشانیش «برای ڕاست». مامۆستا هەژار لە «بەرەو موکریان»دا دەنووسێ: «لە مرۆ، ئاخۆ برای ڕاست ماون؟»

۶. کەسایەتییەکی دیکە، کە لە کتێبەکەدا چەند جار ناوی هاتووە، عەزیز زەندییە. ژیاننامەیەکی عەزیز زەندی وەک یەک لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی ئازادیخوازی کورد لە لاپەڕە ۳۳ تا ۳۵ی کتێبەکەدا دەبیندرێ. بەگوێرەی ژیاننامەکە، زەندی لە ساڵی ۱۸۹۸ی زایینی لە گوندی «قالوێ زەندان» لەدایکبووە و لە ساڵی ۱۹۷۲دا لە تاران کۆچیدوایی کردووە. قالوێ زەندان گوندێکی گەورکایەتییە کە پێشتر سەر بە بۆکان بوو و ئێستا لەسەر شاری سەقزە. هەر بەو بۆنەیەوە من لێرەدا ناوی دوکتۆر عەزیز زەندیم هێنا، دەنا ئەوەندەی ئاگادار بم ناوبراو هەمیشە خۆی بە مەهابادی زانیوە و منیش لەسەر ئەو پێوەرە دەڕۆم.[1]

۱. حامید گەوهەری، «کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان»، بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر ۲۰۰۴، ۳۳۶ لاپەڕە، کوردی.

کۆمەڵەی «ژ. ک» لە بۆکان

ئەندامێکـی بنەماڵـەی بەڕێزی نەمر مەلا ئەمجەدی عوسـمانی لە پرس‌وجۆی ئەوەدا بوو ئایا بۆچی ناوی مەلا ئەمجەد لە ڕیزی ئەندامانی کۆمەڵەی «ژ. ک»دا نابرێ و لە وتاری باسکار و نووسەرانی بابەتی پێوەندیدار بەو ساڵانەدا چاوپۆشی لێ‌دەکرێ؟!

ئـەم پرسـیارە گـەرای پرسـیارێکی هەراوتری لە مێشـکمدا گووراند، کاتێ نەمر مامۆستا هەژار لە شێعری «بەرەو موکریان»دا دەڵێ:

ئەمجــەد و قازی، مەلا ڕیشــی حەســار
کێ بــەداخ و کوڵە بۆ ڕەنجی خەســار؟

ئایا بەهەڵکەوت ناوی مەلا ئەمجەد و قازی کاکەحەمەی قزڵجی و مەلا عەبدوڵڵای حەسـار پێکەوە دەهێنێ؟ ئایا ئەو سـێ کەسـە لە کامە خەباتدا ڕەنجیان کێشـاوە و پاشان ڕەنجیان بە خەسار چووە؟

گومـان نییـە ئەو ڕەنجـە بەباچووە سـاڵانی کۆماری کوردسـتان و چالاکیی «ژ. ک» دەگرێتەوە و لەو سێ کەسەش، قازی کاکەحەمە، قازی و سەرۆکی لقی حیزبی دێموکراتی کوردسـتان لە بۆکان، مەلا عەبدوڵڵای حەسـار خەڵکی گوندی حەسـاری باشـووری شـار و دانیشـتووی بۆکان و مەلا ئەمجەدی عوسـمانیش خەڵکی قەڵای ڕەسووڵەسـیتی سـەر چۆمی‌مەجیدخـان لـە نێـوان بـۆکان و میانـدواو بـوون. مەلا ئەمجەد بە «کاک» دەناسرا کە ناوی نهێنیی کۆمەڵەی «ژ. ک»ی بوو. لەو سەردەمانەدا مامۆستا هەژار لە بۆکان دەژیا و لە پێوەندیی نزیکی ئەم کەسانەدا بوو.[١]

ئەو مەجلیسـەی ڕاسـت لە ساڵانی چالاکیی «ژ. ک» و دامەزرانی کۆمار (١٩٤٦)دا بە بەشـداریی هەژار بەسـترابێ دەبێ جگە بۆ باسی سیاسی و نەتەوایەتی چی دیکە

١. شـەوانە لـە بـۆکان لـە بـن دیـواری قاوەخانەیـەک بەرانبـەر بـە حـەوز، دەگـەڵ «قـازی کاکەحەمـە» و «حەسـەنی قزڵجی» و «مـەلا ئەمجەدی قەڵایە» و «مەلا عەوڵای حەسـاری» تا نیوەشەو مەجلیسمان دەگرت، کە زۆر یادگارێکی خۆشە و لە بیر ناکرێ...» (هەژار، چێشتی مجێور، ل ٨٤).

بووبێ؟ پێوەندی هەژار و مامۆستا مەلا حەسەنی قزڵجی لەگەڵ «ژ. ک»دا جێگەی گومان نییە، هەردووکیان پێکەوە چاپخانەی «هەڵاڵە»ی بۆکانیان بەڕێوەدەبرد. قازی کاکەحەمەش کە لەگەڵ ئەندامێکی بنەماڵەی قزڵجی، واتە مەلا سدیقی قزڵجی دوابەدوای هەرەسی کۆمار هەڵاتن و لە باشووری کوردستان لەژێر چاوەدێریی شێخ لەتیفی حەفیددا بوون[١] و پاشان «ئەمان»یان وەرگرت و گەڕانەوە بۆکان.[٢]

کەوابێ، گومانێکی کەم لەمەدا هەیە کە ئەم کەسانە هەموویان لە پێوەندیی «دۆز»ی ئەو ساڵانەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان‌دا بوون، بەڵام:

ئایا «دۆز»کە، دۆزی کۆمەڵەی «ژ. ک» بووە یاخود کۆماری کوردستان؟

ئایا جگە لەو چەند کەسە، کێی تر لە خەڵکی بۆکان و دەوروبەری ئەندامی کۆمەڵە یاخود پێوەندیدار بەو دۆزەوە بوون؟

سەرەتا، پرسیاری دووهەم: بۆکان شاری دووهەمی کۆمار بوو، لە دوو چاپخانەی کۆماری کوردستان یەکیان لە بۆکان دامەزرابوو و ئاڵای کوردستان بە ڕێورەسمی تەواو، جارێک لەسەر قەڵای بۆکان و چەند جارێکیش لە گوندی یەکشەوە و گلۆڵان و... هەڵکرابوو؛ هەر دوو هۆزی فەیزوڵلابەگی و دیبوکری، بە شێوەیەک لە شێوەکان لە پێوەندیی کۆماردا بوون (گەرچی شێوازی ئەم تێکەڵاوییە وەک یەکتر نەبوو)؛ وەزیری ڕێگاوبانی کۆمار (سمایل‌ئاغای ئێلخانی‌زادە) و وەزیری ڕاوێژکاری پێشەوا قازی محەممەد (ڕەحمان‌ئاغای ئێلخانی‌زادە پاشان موهتەدی) خەڵکی بۆکان بوون؛ خوالێخۆشبوو حاجی بابەشێخ خەڵکی گوندی تورجان ئەو دەم سەر بە بۆکان بوو؛[٣] حاجی بابەشێخ پێوەندیی نزیکی خزمایەتی لەگەڵ بنەماڵەی قازی کاکەحەمەی

---

١. «هەر لە سیتەک، قازی کاکەحەمەی بۆکانیشمان هاتە لا، لە ئێران ڕایکردبوو. تەواو پێی حەساینەوە. زۆر زانا و قسەخۆش، تا خواش حەز کا ترسەنۆک. بەگشتی، بەرەماڵەی قزڵجی هەر سەریان لە هێلکە جووڵایەوە عالمن، هەموویان زیرەکی بێهاوتان...» (هەمان، ل١٠٧)

٢. من خۆم ئەو ڕۆژەم لە بیرە کە «مامە قازی» و خوالێخۆشبوو مەلا سدیقی قزڵجی (گرۆێ) گەڕانەوە بۆکان. ئێمە منداڵ بووین و لەگەڵ کوڕانی خاڵمدا لە حەوش و بەردەرگای ماڵی قازی کایەمان دەکرد. ئەو ڕۆژە وەک ڕۆژی جەژن وابوو.

٣. گوند و دێهستانی تورجان لە ساڵی ١٣٤٢/ ١٩٦٣ لە بۆکان جیا کرایەوە و کەوتە سەر

بۆکان و شـێخانی زەمبیلدا هەبوو، بەو پێیە، نەمر سـەید کامیل ئیمامی (ئاوات)یش کـە شـاعیرێکی دڵسـۆز و خەمخۆری گەلـی کورد بوو، جێگری سـەرۆکی حیزب لە بۆکان و سەرۆکی لقی حیزب لە گوندی گەردیگلانی ملکی خۆی بوو.

کاتـێ هـەودای ئـەم ڕووداو و پێوەندییانـەم دەهۆنـدەوە بیـرم لـەوە دەکردەوە باشـە لە بارودۆخی سیاسـیی ئەو سـاڵانە، شلوشـەویقیی دامودەزگای حکوومەتی ئێـران و ئازادی و دێموکراسـیی ئەم بەشـەی کوردسـتان لەو سـەردەمە تایبەتەدا، بەگوێـرەی «مەنتیـق» دەبێ خەڵکانێکی زیاتر لە بۆکان تێکەڵاوی چالاکییە سیاسـی ـ نەتەوایەتییەکانی ئەو سـاڵانە بووبێتن بۆ نموونە مامۆسـتا هەژار و خوالێخۆشـبوو میرزا حەسـەنی عەلیزادە (کووتاڵفرۆشـی بۆکانی) پێکەوە بە نوێنەرایەتیی خەڵکی بـۆکان بەشـداریی یەکـەم کۆبوونـەوەی حیزبییـان کـردووە لە مەهابـاد؛ واتە دەبێ گەلێـک سـەربازی ونـی دیکەش هەبـن کە ناویان لە ئـارادا نەمـاوە و ئەگەر هەوڵی ڕوونکردنـەوەی کێشـە و کەسـەکان نەدەیـن ئیتر بـۆ نەوەکانـی دوای ئێمە گەلێک ئەستەمتر دەبێ ڕووناکی بخەنە سەر ئەم گێژ و گومی و تاریکییانەی مێژوو.

بیرم لە خوالێخۆشبوو حسێن فاتحی کردەوە کە ساڵانێکی درەنگتر دوای کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێـژی (١٩٥٣) وەک بەرپرسـی حیزبـی دێموکرات گیرا و خرایە زیندانەوە یـا محەممـەدی شـاقولی کە هەر لـەو سـەردەمانەدا کەوتە زیندانـەوە. لەوانە زیاتر، بزووتنەوەی وەرزێرانی ناوچەی فەیزوڵڵابەگیی ساڵی ١٩٥٣ و ڕاپەڕینی شکۆداری خەڵکی بۆکان بە ڕێبەرایەتی حاجی قاسم کەریمی (١٩٥٣) نابێ بەبێ بنەمای پێشوو هاتبنە کایەوە و چالاکانی ئەو سـاڵانە هەمووشـیان نەبووبێتن، بەشێکیان لە ساڵانی کۆمار و کۆمەڵەشدا (٧ ساڵ پێشتر) چالاکییان نواندبێ.

بەڵام ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتانە و ناسـین و ناسـاندنی ئەو خەڵکانە لە وزەی مندا نەبوو، دەبووایە دەراوێک بدۆزمەوە و یارمەتی لە بیرەوەریی هەڵسـووڕاوانی ئـەو ڕۆژانـە وەربگرم. بەڕێز مامۆسـتا قـادر دەبباغی (مامەقالە)، یـەک لە ئەندامانی

سەقز من ئەو دەم مامۆستای گوندی «باغلووجە» بووم و لە بۆکانەوە کەوتمە بەشی سەقز لە ئوستانی کوردستان.

کۆمەڵەی «ژ. ک»ە کە بەختەوەرانە ماوە، بیری بەباشی کار دەکا و لە لەندەن دەژی.

سەعات ٨:٣٠ی ئێوارەی ڕۆژی یەکشەممە ٢٠٠٦/٢/١٢ تەلەفۆنم کردە خزمەت مامەقالە و پرسیاری مەلا ئەمجەدم ئاڕاستەی کرد. ئەوانەی خوارەوە وەڵام و بۆچوونی بەڕێز مامەقالەن:

«مەلا ئەمجەدی قەڵای ڕەسووڵەسیت بە دڵنیایی ئەندامی کۆمەڵەی «ژ. ک» بوو و ناوی نهێنیشی «کاک» بوو. مەلا ئەمجەد شاعیرێکی باشیش بوو، دوای کۆچی‌دوایی مەرحوومی سەیفولقوزات پارچە شێعرێکی بەرزی بۆ گوت، هەروەها پارچە شێعرێکی باشی عەرەبی کردە کوردی و بڵاوی کردەوە. مەلا ئەمجەد مەسئوولی سەر چۆمی‌مەجیدخان بوو. من لەگەڵیدا هاوڕێ بووم و لەگەڵ کاک ساڵحی موقتەدیردا دەچوومە ماڵی لە قەڵایە...»

من شێعرەکەی هەژارم بۆ مامەقالە خوێندەوە: «ئەمجەد و قازی، مەلا ڕیشی حەسار...» مامەقالە دەسبەجێ گوتی:

«هەرسێک ئەوانە ئەندامی «ژ. ک» بوون، سەید کامیلی ئیمامیش (ئاوات) ئەندامی بێ‌گومانی «ژ. ک» بوو و ناوە نهێنییەکەی «زرنگ» بوو، لەگەڵیدا لە زیندانیش بووم... هەروەها مەلا حەسەنی قزڵجی ئەندامێکی کارای کۆمەڵەی «ژ. ک» و ناوی نهێنیی «ژیر» بوو. خاڵەمینی شاعیر کە ئەویش خۆی ئەندامی «ژ. ک» بوو، لە شێعرێکدا دەڵێ: «...کاک و ژیر و زرنگ»، واتە مەلا ئەمجەد و مەلا حەسەن و سەید کامیل هەرسێکیان.»

پرسیاری بەڕێز محەممەدی نووری (عەتری گڵۆڵانی)م لێ‌کرد، مامەقالە فەرمووی:

«ئەویش هەر ئەندامی «ژ. ک» بوو و «مەلا ساڵحی گوێگجەلی»یش ئەندام بوو. کۆمەڵە بەهۆی ئەندامەتی مەلاکانەوە دەیویست پڕوپاگەندەی دوژمنان و جاسووسەکانی ئێران پووچەڵ بکاتەوە کە دەیانگوت ڕێکخراوەیەکی کۆمۆنیستییە... زۆربەی ئەندامانی «ژ. ک» موسوڵمان و ئەهلی نوێژ و ڕۆژوو بوون...»

دوای تەلەفۆنی مامەقالە، بە (چێشتی مجێور)ی مامۆستا هەژاردا چوومەوە و لە بیرەوەریی ساڵانی دوای هەرەسی کۆمار و هەڵاتن و پەنابردنە بەر ماڵی شێخ

لەتیفی شێخ مەحموودی حەفیددا، باسی مەلا عەولای حەسارم دۆزییەوە:

«... ناوبەناو، کاک هەمزەی کۆنەشەریکم و مەلا عەولای حەساریش بوونە پەنابەر...»[1]

کەوابوو مەلا عەولای حەساریش هەڵاتووە و پەڕەوازەی باشووری کوردستان بووە و بەو پێیە، مۆرێکی پەسندی دیکە لە ناسنامەی سیاسیی ناوبراو دەدرێ بەوەی کە لە هەمان ئەو ساڵانەی‌دا کە هەژار و قازی و مەلا حەسەن بە پەنابەری چووبوونە باشووری کوردستان ئەویش لەگەڵیان‌دا بوو و کەوا بوو دوور لە هەمان کێشەی ئەوان نەبووە.

بەو یەک دێڕە نووسینەی مامۆستا هەژار و ناوهێنانی «هەمزەی شەریکم» (هەمان لاپەڕە) بەری مەسەلەکە فراوانتر ببۆوە و دەبووایە بزانم هەمزەی شەریکی مامۆستا کێیە؟ هەمزاغای حەمیدی کوڕی سلێمان‌ئاغا لە ئاغاواتی دێبوکری هەر لە سەردەمی مێرمنداڵییەوە لە بۆکان ژیاوە و تێکەڵاوی کاروباری سیاسی بووە و گەلێک ڕەنجی لەپێناو کوردایەتی‌دا کێشاوە، دووجار پەڕەوازەی باشووری کوردستان بووە و سەرەنجام چوارپێنج ساڵێک پێش ئێستا کۆچی‌دوایی کرد. هەژار لە سێ شوێنی (چێشتی مجێور)دا باسی هەمزاغا دەکا[2] و خۆی لەوە دەبوێرێ کە بە هەمزاغا ناوی بەرێ. لە سەردەمی ژیانی هەژاردا شەریکە کاسبی بووە و لە تێکشکانی کۆمار و هاتنی هێزەکانی ئەهریمەن بۆ بۆکان، قاسم‌ئاغای ئێلخانی‌زادە (موهتەدی)، هەژار لە ماڵی میرزا عەبلای بەهرامی لە بۆکان ڕادەگرێ و بەگوێرەی «چێشتی مجێور» خەیاڵی ئەوەی دەبێ بیکاتە قۆچی قوربان و بە فەرماندەی سپای ئێرانی تەحویل بدا. هەمزاغا بەرپرسایەتیی پاراستنی دەگرێتە ئەستۆ و دەیباتە ماڵی خۆی، لەوێ هەوڵی زۆری لەگەڵ دەدا هەڵێ و خۆی بەدەستەوە نەدا، بەڵام هەژاری بەجەرگ نایەوێ تەنگوچەڵەمە بۆ برادەرەکەی

۱. چێشتی مجێور، هەژار، ل ۱۰۴.
۲. هەمان، ل ۴۱، ۸۵، ۱۰۳.

بخولقێنێ و هەڵنایە.[١] هەمزاغایەکی ئەوتۆ ئایا نابێ ئەندامی «ژ. ک» بووبێ، بەڵام کوا ناوی؟

ئێوارەی ڕۆژی یەکشەممە ٢٠٠٦/٢/١٩ لە هۆڵی کینزنیگتن لە لەندەن و لە کاتی پشووی سیمیناری بەڕێز دوکتۆر نووری تاڵەبانی‌دا، چوومە خزمەت مامەقالە و بۆ دڵنیا بوونی یەکجاری، پرسیارم سەبارەت بە هەمزاغای حەمیدی و مەلا عەبدوڵڵای حەسار لێ‌کرد، بەڕێزان کاک سەباحی غالیب و کاک خانی هەژاریش لەگەڵمان وەستابوون، مامەقالە گوتی بە دڵنیایی ئەوانیش لەگەڵ‌دا بوون. گوتم ئایا کەسی دیکەشت لە بیرە؟ گوتی ئەگەر ناوی هەموو خەڵکی بۆکانی ئەندامی «ژ. ک» ببەین دەبێتە قامووسێک! بۆ نموونە باوکیشت لەگەڵ‌دا بوو. ئەمەم پێ سەیر بوو و پرسیم ئایا باوکی جەنابتان یا باوکی من؟ گوتیان باوکی تۆ میرزا عەبدوڵلا[٢] و دەزانم کێ سوێندیشی دا، مامۆستا هەژار سوێندی دا، حەمەساڵحی حاجی سوورەی ئامۆزای باوکیشت[٣] هەر سوێندی خواردبوو، باوکی منیش (واتە باوکی مامەقالە) سوێندی خواردبوو.

من پێشتر بە هەواڵی چالاکییەکی وا بەربڵاوی کۆمەڵەی «ژ. ک»م نەزانیبوو و لام وابوو ڕێکخراوەیەکی نهێنیی ئەوتۆ بووە کە ژمارەی ئەندامان توانیبێتی بگاتە سەد یا دووسەد کەس، بەڵام لە قسەکانی مامەقالە وا دەردەکەوێ کە ئەگەر ئەندامانی چالاکی ڕێکخراوەکە هەر ئەو ژمارانەش بووبێتن، بەباشی ڕەگی لەنێو کۆمەڵانی

١. هەمان، ل ٨٥.

٢. باوکم ناوی میرزا عەبدوڵڵای حاجی ئەحمەدی خەیات بوو، کە بەهاری ساڵی ١٣٤٦/ ١٩٦٧، لە تەمەنی ٥٣ ساڵی‌دا کۆچی‌دوایی کرد و لە نزیک گومبەزی سەردار لە بۆکان بە خاک سپێردرا. وابزانم شارەداریی شارەکە هەموو شوێنی گۆڕستانەکەیان کردە پارک و گڵکۆی مردووەکانیان تێدابرد. بەوەی‌دا کە ڕۆژی گیرانی حاجی محەممەدی شاقولی لە ساڵی ١٣٣٣دا باوکیشم گەلێک لە خۆی دەترسا و لە دوای هەرەسی ڕاپەڕینی شکۆداری ساڵی ١٣٣٢ش لەلایەن نۆکەر و گزیری ئاغاکانی بۆکانەوە هەڕەشەی گیرانی لێکرابوو، بۆچوونەکەی مامەقالە وەڕاست دەگەڕێ.

٣. مەرحوومی حاجی محەممەدساڵحی محەممەدی کوڕی حەبیبوڵڵای ناسراو بە حاجی سوورە، گەورەپیاوی تایفەی ئێمە و مرۆڤێکی تێگەیشتووی بەمشوور بوو. مامۆستای بەڕێز کاک عوسمانی محەممەدی کوڕی ئەوە.

بەرینی خەڵکدا داکوتاوە و لایەنگرییەکی زۆری لێکراوە و بە ڕەسمی سەردەمیش سوێندخواردن لەجیاتی پڕکردنەوەی فۆڕمی ئەندامەتی بووە.

ڕۆژی یەکشــەممە ٢٠٠٦/٢/٢٦ تەلەفۆنم بۆ دایکم ئامینەخانمی محەممەدیان کرد کە لە بۆکان دەژی.[١] پرسیاری ئەندامەتی باوکم لە کۆمەڵەدا ئاڕاستەی خزمەتی کرد، لە وەڵامدا گوتی هیچ ئاگایەکم لەم مەسەلەیە نییە، باوکت زۆر کەم قسە بوو و شتی وای لای کەس نەدەدرکاند.

لە مەسەلەی ژمارەی زۆری ئەندامان یا سوێندخواردنی کۆمەڵە نەمدەتوانی دڵنیا بـم و بیـرم لەوە دەکـردەوە وا هەیە مامەقالە مەسـەلەی کۆمەڵەی «ژ. ک» و حیزبی دێموکراتـی کوردسـتانی ئێرانی لێشـێوابێ، واتە ئەوانەی سـوێندیان خواردووە بۆ حیزبی دێموکراتیان خواردبێ نەک بۆ کۆمەڵە.

ڕۆژی سێشەممە ٢٠٠٦/٣/٧، بە تەلەفۆن سەرلەنوێ زەحمەتم دایە بەر مامەقالە و پرسـیارەکەم ئاڕاسـتە کرد، لە وەڵامدا گوتی نەخێر، سـوێندەکان تەنیا بۆ کۆمەڵەی «ژ. ک» خوراون کە ڕێکخراوەیەکی نهێنی بوو، دەنا حیزبی دێموکرات سوێندخواردنی تێدا نەبـوو، لەبـەروەی حیزبێکـی ئاشـکرا بـوو. مەسـەلەی ئەندامەتیـی باوکیشـم لێپرسـیەوە، گوتـی بەڵـێ وابـوو، من باوکـت و ئامینەخانمی خێزانیم دەناسـی و لە ڕێگەی ماڵی «هۆشمەند»ەوە لە سەقز پێوەندیم هەبوو.[٢]

لێرەدا من نوسخەی ئەم وتارەم لە ڕێگەی برای بەڕێزم کاک هاشم کەریمییەوە ناردە خزمەت مامەقالە بۆ ئەوەی هەر چەشنە ساغکردنەوە یا خود زیاد و کەم یان بۆچوونێکی هەبوو بیخاتە دەم وتارەکەی من، بۆ ئەم کارەش سپاسی زۆری دەکەم.

---

١. بەداخەوە دایکم سەعات ٨ی ئێوارەی ڕۆژی سێشەممە ٢٠٠٦/٣/١٥ و ئێوارەی ساڵڕۆژی هەڵەبجـە لـە ماڵـی خۆی لە بـۆکان کۆچیدوایی کرد و من جارێکی دیکـەش هەتیو مامەوە، یادی بەخێر بێ.

٢. هۆشمەندەکانی سەقز خوشکەزای دایکمن.

یادداشتی بەڕێز مامەقالەی دەبباغی:

بەڕێز و خۆشەویستم کاک ئەنوەر سوڵتانی

لەوەی کە هەستێکی نیشتمانپەرەوەری و نەتەوایەتی سەرنجی ڕاکێشاوی، هۆیەکی دڵشادییە و هیوام وایە بەو مەبەستە پڕبایەخە درێژە بدەی، لە وەڵامی پرسیارەکاندا بەکورتی و بە کوردی عەرزت بکەم:

کۆمەڵەی «ژ. ک»، خزمەتە بەنرخ و هەرگیز لە بیرنەچووەکەی بە کوردایەتی لە هەلومەرجێ دامەزرا کە بۆ بەرەی ئێستای کورد «قبووڵ کردن»ەکەی زەحمەتە و پێویستی بە شیکردنەوەیەکی تایبەتی هەیە، بەڵام بەشبەحاڵی خۆم ناتوانم خزمەتە بەنرخەکانی تایفەی ئێلخانی، بەتایبەتی حاجی ڕەحمانئاغا، قاسمئاغا و کاک ئەبووبەکر لە ماڵی حاجی بایزئاغا و حاجی سمایلئاغا، حەمەدەمینئاغا و جەعفەرئاغا لە ماڵی مەحموودئاغا هەرگیز لە بیر بکەم، کە بۆ پەرەپێدانی ئامانجی کۆمەڵە ڕەنجیان کێشاوە.

ئێمە (کومیتەی ناوەندی بۆکان) کۆمەڵانی خەڵکمان بەو شێوەیە دابەشکردبوو: ١) سوێندخۆران ٢) پڕباوەڕان ٣) بێلایەنەکان. سوێندخۆران، جێگەی متمانە و ئامادەی گشت کارێ بوون (بەپێی توانا)؛ پڕباوەڕان، زیاتر موریدانی بنەماڵەی پیرۆزی سەید تەها و شێخی شەهید (شێخ عەبدولقادری شەمزینی) بوون، کە بە غەوسی سانی سوێندیان پێدەخورا؛ بێلایەنەکانیش زیاتر کاسبکاری بازاڕ بوون، بەڵام جێگەی مەترسی نەبوون. چونکە لەو سەردەمەدا جاسووس بە شۆفار ناودەبرا و کارێکی بێزراو بوو. وەک عەرزم کردی کەشوهەوای لەبار و زوڵم و زۆریی پەهلەوی بە ڕادەیەک لەبەرچاو بوو، کە هەر کوردێکی پاک بەڕاستی تامەزرۆی ئازادی و سەربەخۆیی کوردستان بوو.

شێعرەکەی بەهەشتی مامۆستا هەژار، سەبارەت بە قازی کاکەحەمە و مەلا ئەمجەد و مەلا عەوڵا و ئەو چاخانە کە برێ شەوێ دادەنیشتن، ئەو مەجلیسە جگە لەو سێ کەسە، بەهەشتییان میرزا مستەفا موقتەدیری و جاروبار میرزا عەبدولکەریم هەمزەیی و حسێنەسووری خەیات و... چەند کەسێکی دیکە بوون و قاوەچییەکەش

حەمەحسـێنی خات سـافیە [شۆڕەتی ڕەوشەنفکر بوو]، کە دەنگە خۆشە بێوێنەکەی بەڕاسـتی بێوێنـە بـوو. سـەرەڕای ئەمانـە لـەو سـەردەمەدا ڕۆژانـە سـەدان کەس سەردەشـتی و بانەیـی و سـەقزی و پێنجوێنیـی و سـلێمانەیی دەهاتنـە بـۆکان و شـەوانە، دەوروبـەری حەوزەگـەورە جێژوان و سـەیرانگایان بوو، دوای نیوەشـەو کە قاوەخانە دادەخرا، دەنگخۆشـانی وەک: عەلی کاک حسـێن و سـەید غەفوور و... تـا مەلابانگدان بە کووچـە و کۆڵاندا دەگـەڕان و گۆرانییان دەگـوت، بەڵام ڕەنجی خەسـاری ئـەوان ئـەوە بـوو کـە پـاش گەڕانەوەیـان قـازی و قزڵجی و مـەلا ڕیش تـەواو خۆپارێـز و مـات و دوورەپەرێز بوون و مـەلا ئەمجەد لە داخ و حەسـرەتی ڕووخانـی کۆمـاری ئازیـز و پێشـەوای زانـا و خۆشەویسـت و بەهەشـتی ئاغـای سـەیف (حەسـەنی سەیفولقوزات) کە وەک مورشیدی بوو لە ژین بێزار و بێهیوا و بێهومێدانە دەژیا.

ئـەوە شـینەکەی (مـەلا ئەمجـەد بـۆ) ئاغـای سـەیف و وەرگێـڕاوی چوارینـە عەرەبییەکەیم بۆ نووسی (کە پێشتر بە تەلەفۆن باسم کردبوو) و پێشکەشی دەکەم. پرسیارەکانت بۆ من زۆرن و برینەکانم دەکولێننەوە، بۆیە بەو کورتە وەڵامە قنیاتم کرد و ئەگەر تەمەن مەودا بدا و هەلم بۆ هەڵکەوێ، دیسان هەڵەسوون دێنمەوە.»[1]

---

١. لـە یادداشـتەکەی بەڕێـز مامەقالـەدا نـاوی چەند کەسـێکی دیکەش هاتووە کە پێم باشـە زانیارییەکیان لەسەر بنووسم:

- میرزا مسـتەفای موقتەدیر، باوکی کاک عەزیزی موقتەدیری بوو کە لە بۆکان مامۆسـتای قوتابخانە بوو. درەنگتر ماڵی چوو بۆ تاران. میرزا ساڵەش برای میرزا مستەفا بووە.
- میـرزا عەبدولکەریمـی خات شـەوکەوت (هەمزەیی) بازرگانێکـی دەوڵەمەندی بۆکان بوو. مامۆسـتا هـەژار لـە لاپـەڕەی ۴۰ ـ ۴۱ ی چێشـتی مجێـوردا باسـی ئـەوە دەکا کـە میرزا عەبدولکەریم پارەی بە قەرز داوەتێ و ئەویش قازانج بە نیوەیی کاسپیی پێوە کردووە.
- حسێنەسـووری خەیـات، کـوڕی کوێخـا کوێـرەی کوێخـای سـەردارەکانی بـۆکان بوو، کوڕێکـی نابینـا، بـەڵام قسەخۆشـی هەیـە بەنـاوی مەلا ڕەحمـان. ماڵی حسێنەسـوور لە تەنیشت ماڵی «کامەلایی» و «حاجی بابەخانی کەریمی» بوو، خەیاتی دەکرد و لە ڕاپەڕینی ساڵی ۱۳۳۲/ ۱۹۵۳دا لەگەڵ ڕاپەڕیوەکانی شار بوو.
- حەمەحسـێنی خـات سـافیە (ڕەوشـەنفکر) قاوەچـی بـوو، لـەو سـاڵانەدا قاوەخانەکـەی ڕووبـەڕووی حەوزەگـەورە و خوڕێنک بوو. کا حەمەحسـێن دەنگخۆش و گۆرانیبێژیش بـوو و دەگوتـرا کـە حەسـەن زیـرەک هەنـدێ گۆرانیی لـەو فێر بـووە، لـە دەوروبـەری سـاڵی ۱۳۵۲/ ۱۹۷۳دا لـە بۆکان کۆچیدوایی کرد. کاک حەسـەنی کـوڕی برینپێچ بوو لە

هەر بژی بە شادی، عەبدولقادری دەبباغی ۱۳۸۵/۲/۱ /۲۰۰۶/۴/۲۲

وەک لە یادداشتەکەی بەڕێز مامەقالەوە دەردەکەوێ، جەنابی هەموو ئەو ۷ لاپەڕە نووسراوەی منی بینیوە و خوێندوویەتەوە و ئەو بابەتانەی وا لە زمان ئەوەوە نووسیومن کەوتوونەتە بەرچاوی. جا ئەگەر هەموو یا بەشێکی قسەکانی نەداوەتە دواوە و بەرپەرچی نەداوەتەوە دەتوانین بگەینە ئەو ئامانجەی کە من بۆچوونەکانی ئەوم بەبێ هەڵە ڕاگواستووە و هەموویان جێگەی پەسندی ئەون.

بەم پێیە کۆتایی بە وتارەکە دەهێنم و زۆر سپاسی جەنابی مامەقالە، کاک هاشمی کەریمی و هەروەها کاک «س. چ. هێرش» سەرنووسەری گۆڤار و سایتی گزینگ دەکەم کە وتارێکی گەلێک بەڕێوجێی لەمەڕ (ناوی ڕاستەقینەی نووسەر و ئەندامانی کۆمەڵەی ژ. ک) لە سایتەکەیدا بڵاوکردەوە؛ وتاری کاک هێرش لە بابەتی ئەندامانی «ژ. ک» لە گۆڤاری «نیشتمان»دا نووسرابوو.

مامەقالە هاوڕێ لەگەڵ یادداشتەکانیدا، پارچەیەک شێعری کوردیی نەمر مەلا ئەمجەدی عوسمانی، ویڕای چوارینەیەکی عەرەبی و وەرگێڕاوی کوردیی هەمان چوارینە لەلایەن مەلا ئەمجەدەوەی بۆ ناردبووم، گەرچی نازانم چوارینە عەرەبییەکە هی چ شاعیرێکە، بەڵام وەرگێڕاوە کوردییەکەی مەلا ئەمجەد لەوپەڕی ڕازاوەییدایە و من لێرەدا هەر سێ پارچە شێعرەکە دەهێنمەوە:

دەوروبەری نەغەدە و پیرانشار.

- بەداخەوە لەمەڕ «عەلی کاک حسێن» و «سەید غەفوور» هیچ نازانم. لە کۆتاییدا ئەوە بڵێم کە لە نێو دەسنووسی برای مەلا ئەمجەدی عوسمانیدا، دوو پارچە شێعری درێژی مەرحوومی مەلا ئەمجەدم دۆزیوەتەوە و لە وتارێکدا بڵاوم کردۆتەوە. هەر دوو شێعرەکە سیاسین و یەکیان ئەوەیە کە نەمر کەریمی حیسامی لە بیرەوەرییەکانی (ل۱۵۴ی بەرگی یەکەم)دا باسی دەکا. هەمان کەشکۆڵ پارچە شێعرێکی قازی کاکەحەمەی قزڵجیشی تێدایە کە بۆ مەرگی سەیفولقوزاتی گوتووە و ئەویشم هەر لە گۆڤاری مەهابادا بڵاو کردۆتەوە.

یەکەم: شینی ئاغای سەیف

وەرن هــاوارە کــوردان! ڕۆژی شــینی کــوردە قەومــاوە
چرای وەک حەزرەتی ســەیفولقوزات هــەر لێمە کووژاوە
کە زاتێکی وەک ئاغای سەیف وەفاتی کرد، بە مەعلوومی
بناغــەی دیــن و زانیــن نەقســی هێنــا، پاکــی ڕووخاوە
نەمانــی پیــاوی گــەورە پشت‌شــکێنی میللــەت و دینە
لــە دنیادا دروســت مەعلوومە هــەر پیاوێ بە ســەد پیاوە
بــە فەوتی پیــاوی وا ناقیس دەکا حەق ئــەم کورەی خاکە
بۆخــۆی فەرموویە «ناتــی الارض تنقصها» لــە هەر لاوە
بە نووسین وەسفی چاکەی ئەو تەواو نابێ بە تۆ «ئەمجەد»!
ئەگــەر ســەد دەفتەری گــەورە بنووســی و بێتە ئینشــاوە
وجــوودی ئەو کەســانەی لێی بەجێ‌ماون ســەلامەت بێ
بەڵــێ دنیــا بەقای بۆ کــەس نەبــوو و نابێ لەمــەو دواوە
هەزار ڕەحمەت لە جێگە و مەرقەدی ئەو بێ هەتا مەحشەر
بــۆ ئــەو ئــەولادە چاکانــە و بــۆ تەرتیباتــی ڕۆینــاوە
بەڵــێ، بابــی وەهــا ئەڵبەت دەبــێ ئــەولادی وای لێ بێ
لە جێگەی پیــاوی چاک، چاکتر لەوانە کــوا بەجێ‌ماوە؟
غروبــی حەوتی بەهمەن[1] ڕووحی پاکی ڕۆیی بۆ جەننەت
غروبــی ڕۆژ هەمیشــە بــۆ بەشــەر تاریکــی هێنــاوە
بە خوێنی چــاوی کوردان نوقتەدار بــوو حەرفی تاریخی
لەپاش ئەو عەیشــی کوردان بوو بە غەم، ئــازاری بۆ ماوە

١٣٢٣/١١/٧/ ١٩٤٥/١/٢٧ [2]

١. مانگی بەهمەنی ئێرانی بەرانبەرە لەگەڵ مانگی ڕێبەندانی کوردی.
٢. بەو پێیە، دەبێ نەمر سەیفولقوزات ٥ ڕۆژ دوای ٢ی ڕێبەندانی ساڵی ١٣٢٣، واتە ساڵێک پێش دامەزرانی کۆماری کوردستان کۆچی‌دوایی کردبێ و سەردەمی سەروەریی کوردی بە ڕێبەرایەتی پێشەوا قازی محەممەدی برازای خۆی نەبینیبێ.

دووهەم: چوارینەی عەرەبی

ذكرتــك و الرمــاح نواهــل
مني وبيض الهند تقطر من دمي
وددت تقبيل الســيوف لانها
لمست كبارق ثغر المتبسم[1]

سێهەم: وەرگێڕاوی کوردیی چوارینەکە

کە نووکی ڕم لە مەیدانا لە ســینەم چەسپ و جێگیر بوو
کە قەترەی خوێنی من دەتکا لە شمشیر، یادی تۆم بیر بوو
وەکــوو بەرقــی ددانــی پێکەنینت شــوعلەیەک لێی دام
تەواو پێم خۆشبوو ماچی کەم، کە ڕوانیم بەرقی شمشیر بوو

سەرچاوەکان:

- هەژار، چێشتی مجێور، ئامادەکردنی خانی شەرەفکەندی، چاپی یەکەم، پاریس ١٩٩٧.
- کەریمی حیسامی، لە بیرەوەرییەکانم، بەرگی یەکەم، لە منداڵییەوە تا ساڵی ١٩٥٧، وەشانێن ژینا نوێ، سوید ١٩٨٦.
- س. چ. هێرش، ناساندنی ناوی ڕاسەقینەی نووسەر و ئەندامانی کۆمەڵەی ژ. ک لە گۆڤاری نیشتماندا، گۆڤاری گزینگ چاپ سوید، دیسامبری ٢٠٠٥.
- دەسنووسی کەشکۆڵی مەلا بابەوەیسی عوسمانی کە لەلای کاک حەسەنی قازی پارێزراوە و بەسپاسەوە ئێستا لە بەردەستی مندایە.

---

١. ناوی شاعیری شێعرە عەرەبییەکە نەزاندرا.

کۆمەڵەی ژ. ک تا کۆمار

ئەم کتێبە دەبێ لە نێوخۆی وڵاتدا بە دڕدۆنگییەوە وەرگیرابێ. هۆکاری مەسەلەکەش ئەوەیە بەپێچەوانەی هەموو ئەو سەرچاوانەی وا سەبارەت بە کۆمەڵەی «ژ. ک» و دامەزرێنەرانی لە بەردەستدان، نووسەر کاک کاوە قادری، بەگوێرەی بیرەوەریی باوکی خۆی کاک محەممەدئەمین قادری کوڕی کاک مامەند قادری کولیج، سەرەکهۆزی مامەشان لە ناوچەی لاجان بە دامەزرێنەری «ژ. ک» دەناسێنێ.

باس کردنی کتێبەکە لەلایەن منەوە واتای پەسندکردنی ئەم داوایەی نییە و لام وایە دیعایەیەکی گەورەی ئەوتۆ پێویستی بە بەڵگە و شاهید و سەلماندنی گەلێک زیاتر هەیە لە کاتێکدا ئێمە ئەم هەواڵە تەنیا بە قەڵەمی کاک کاوە دەخوێنینەوە کە ئەویش دەڵی کاک محەممەدئەمینی قادریی باوکی بۆی گێڕاوەتەوە و گوتوویەتی کە باوکی خۆی، واتە کاک مامەندی قادری دامەزرێنەری کۆڕ و کۆمەڵەیەک بووە وا دواتر بەناوی «ژ. ک»ەوە ناسراوە. بەشی نووسراوی کتێبەکە (جیا لە وێنەکان)، سەرجەم ٩١ لاپەڕەیە و لەوانەش تەنیا ٢٠ لاپەڕەی نێوان ١٣ ـ ٣٢ لە پەیوەندیی مەسەلەکەدان. پاشماوەی کتێبەکە هەندێک بابەتی سەبارەت بە کۆماری کوردستان تێدا ڕاگەیەندراوە کە لە دەیان سەرچاوەدا خوێندوومانەتەوە و نووسەر بەبێ ڕاگەیاندنی سەرچاوە دووپاتی کردوونەتەوە.

بەو سەرەتایەوە، من نامەوێ نرخی کاری کاک کاوە بهێنمە خوارەوە یا بەبێ بەڵگە، بەرپەرچی قسەکانی بدەمەوە. بەپێچەوانە بۆچوونی نوێی وەک داواکەی ئەو، بۆ کاری توێژینەوە گەلێکیش بەکەڵکە و وا هەیە یارمەتیی پڕکردنەوەی زۆر شوێنی بەتاڵی زنجیرەی ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە بدات، بەڵام بۆ جێگیر بوونی بۆچوونەکە و وەرگیرانی لەلایەن خەڵکانی شارەزاوە پێویست بە هەندێک بەڵگە و کەرەسە دەکا کە بەداخەوە کتێبەکە هیچکام لەوانەی تێدا بەدی ناکرێ و لە دیعایەیەکی بێخەوش زیاتر نانوێنێ.

من ئەوە هیچ بە دوور نازانم کە لەو سەردەمەدا هەوڵی دامەزرانی ڕێکخراوەیەک درابێ و ناوی کۆمەڵەشی لەسەر دانرابێ، تەنانەت زووتر لەو سەردەمە کە ساڵانی دوای هەرەسی حکوومەتی ڕەزاشا و سەرەتاکانی شەڕی دووهەمی جیهانییە، لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهانیش‌دا، عوسمانییەکان ڕێکخراوەیەکی سیاسییان لە ناوچەکەدا دروست‌کردبوو کە ناوی «جمعیت اتحاد اسلام» بوو و نەمر حاجی بابەشێخی سەیادەت سەرۆکایەتی دەکرد. واتە بیرۆکەی حیزبی سیاسیی لە ناوچەکەدا زۆر نامۆ نەبوو و دەکرێ کەسێکی ناوبەدەرەوە وەک کاک مامەندیش بەو تایبەتمەندییانەوە کە کاک کاوە ڕایدەگەیەنێ، هەوڵی دامەزراندنی حیزب یا ڕێکخراوەیەکی سیاسی دابێ، بەڵام ئەوەی کە ڕێکخراوەکەی کاک مامەند هەمان کۆمەڵەی «ژ. ک»ی ناسیاو بووبێ، ئەوە جێگەی پرسیاری جیددییە. دیارە من ئاگاداری ئەوەش هەم کە کاک مامەند کەسایەتییەکی نیشتمانپەروەر و دۆستی نزیکی بارزانی نەمر بووە و هەر بەگشتی بنەماڵەی قادری و یەک لەوان نەمر کاپیتان قادری لە خزمەت نیشتمان و نەتەوەکەمان‌دا بوون.

بەڵام ڕاستەقینە ئەوەیە کۆمەڵەی «ژ. ک» و خواست و ئامانجەکانی هی توێژە ناونجییەکانی کۆمەڵگایەکی شارین، ئەویش شارێکی کەم‌وزۆر گەورەی وەک مەهاباد بە پێشینەی خەبات و کاری سیاسی و قاڵ بوو لە کوورەی شەڕ و کێشە و تێکگیرانی سیاسەتەکانی ڕووس و عوسمانی و ئینگلیز و ئێران و عێراق‌دا، نەک هی گوندێکی بچووکی تەریکی ناوچەیەکی دوورەدەستی لاجان. ئێمە دەبینین لە سەرەتای کاردا هەموو دامەزرێنەران و تەنانەت ئەندامەکانی «ژ. ک» لە باری چینایەتییەوە سەر بە توێژی ناونجی، واتە وردەبورژوازیی شارن، گەرچی دواتر هەندێک کەسایەتیی سەر بە چینی فیئۆداڵیشیان تێکەڵ دەبن. ئەوە بۆمن گەلێک ئەستەم دەنوێنێ کە خواستە سەرەکی و سەرەتایی‌یەکانی حیزبێکی ئەوتۆ لەگەڵ کۆمەڵگایەکی عەشیرەتی و ئاوات و ئامانجەکانی سەرۆک عەشیرەتەکان‌دا یەک بگرێتەوە. من دژ بەوە ناوەستم کە کاک مامەند کوردپەروەر بووبێ یا ویستبێتی کۆمەڵە یا ڕێکخراوەیەک بۆ خزمەتی ئەو بیرۆکەیەی خۆی دابمەزرێنێ، تەنانەت ئەوەش بە دوور نازانم کە ڕێکخراوەکە

هـاوكات لەگـەڵ دامەزرانـی «ژ. ک» و تەنانـەت پێش ئەویش بووبێ؛ بـەڵام بـەو زانیارییە کەمەوە کە سـەبارەت بە مێژووی ئەو سـاڵانە هەمە ناتوانم قبووڵی بکەم کـە ئـەوە هەمـان کۆمەڵەی «ژ. ک»ی زەبیحی و حوسـێنی زێڕینگـەران و ئەوانی تر بـووە. ڕێکخراوەیەکـی ئەوتـۆ ئەگـەر دامەزرابێ، دەبێ بە هاوکاری لەگەڵ سـەرەک عەشیرەکانی دیکەی ناوچە دامەزرابێ نەک بە یارمەتیی چەند گەنجێکی خوێندەواری شاری مەهاباد.

نووسـەر خۆشـی بەو ڕاسـتییە دەزانێ و دەیسـەلمێنێ و لە زمان باوکی خۆی، واتە کاک حەمەدەمین قادرییەوە دەنووسێ:

«... سـەرۆکانی عەشـایری ناوچە، کە لەگەڵ کاک مامەندئاغا زۆر لە هاتوچۆدا بوون، دوای هاوفکری لەگەڵ یەک، بە پێویستیان زانی ڕێکخراوەیەک دابمەزرێنن بە ئامانجی هێنانەدی ئەمنییەت و ئاسایشـی سـەقامگیر لـە ناوچەکە لەژێر چاوەدێریی ڕێکخراو... باوکیشم دوای هاوفکری لەگەڵ من [حەمەدەمینئاغا]، لە [گوندی] کولیج ڕێکخراوەیەکی عەشایریی بەناوی «کۆمەڵە» دامەزراند» (ل ١٣ و ١٤).

خوێنـەر تـا ئێرە دەتوانێ لەگـەڵ نووسـەردا بـێ. «دامەزراندنـی ڕێکخراوەیەک بـە یارمەتیی چەند سـەرەک عەشـیرە بـۆ هێنانـەدی ئەمنییەت و ئاسایشـی ناوچە» شـتێکی زۆر سـەمەرە نییـە و گونجـاوە. تەنانـەت دانانی ناوی «کۆمەڵە»ش لەسـەر ڕێکخراوەکە نائاسایی نییە. ئەم وشە کوردییە بۆ کۆڕ و کۆمەڵ و کۆبوونەوە کەڵکی لێوەرگیـراوە و پێش دامەزرانـی کۆمەڵەی «ژ. ک»یش لەسـەر زمانـی خەڵک بووە، بەڵام با گوێ بدەینە پاشماوەی باسەکە لە زمان حەمەدەمینئاغاوە:

«کۆمەڵـەی ژ. ک لـە سـەرەتادا نـاوی کۆمەڵـە بوو، دواتـر لەگـەڵ فراوانبوونی چالاکییەکانـی، کـرا بـە کۆمەڵـەی «ژ. ک». باوکـم کاک مامەندئاغا هێندێـک فکری لە مێشکدا بوو، لە فکری ئەوەدا بوو کەمکەم بتوانێ لە ڕێگەی ڕێکخراوە عەشایرییەکەوە ڕێکخراوەیەکی سیاسـی پێکبێنێ بۆ هێنانەدی ئامانجەکانی خەڵکی کوردسـتان...» (ل ١٤)

بـە بۆچوونـی مـن، ئـەم خاڵـە گرێکوێـرەی مەسـەلەکەیە. نووسـەر دوور نییە

هاوشـێوە بوونـی نـاوی ئـەم دوو ڕێکخراوەیـە تووشـی سەرلێشـێوانی کردبێ و بەگوێـرەی نـاوەکان، وای دانابـێ کـە ئـەو دوو ڕێکخراوەیـە هـەر یـەک بـوون و دووهەمیـان، واتـە کۆمەڵـەی «ژ. ک»، درێـژەی ڕێکخـراوی یەکـەم، واتـە کۆمەڵـەی مامەندئاغا بوو بێ، هەمووش بە حیسـابی هاوشـێوەبوونی ناوەکان. هەر بۆیەش لە درێژەدا دەڵێ:

«... خەڵکانێکـی زۆر ڕوویـان تێکـرد [لـە کۆمەڵەی مامەندئاغـا] و بوونە ئەندام... باوکـم دۆسـتانی زۆری هەبـوو و کەسـایەتیی سیاسـی و شۆڕشـگێڕی دەناسـی، بەتایبـەت لـە مەهابـاد کە لەگـەڵ یەک لە هاتوچۆدا بوون، ئەوانیشـی لە بوونی ئەم ڕێکخراوەیە و چالاکییەکانی ئاگادار کرد...» (ل ١٥).

پاشـان باسـی «چەند کەسـێک» دەکا کە لە مەهابادەوە چوونەتە کولیج بۆ دیتنی مامەندئاغـا و «دوای کۆبوونەوەیەکی فراوان بڕیاریان دا نووسـینگەیەک لە مەهاباد بکەنەوە و بەدەستی ئەوان کە دۆست و ئاشنایان لە بۆکان هەبوو، نووسینگەیەکیش لـە بـۆکان بکەنـەوە و ڕێکخراوەکە بچێتـە قۆناغێکی نوێ و ببێ بـە ڕێکخراوەیەکی گەورەتر کە پاشان بوو بە حیزبێکی سیاسی» (ل ١٥ ـ ١٦).

نووسـەر، کاتـێ ناوی ئەو چەند کەسـە دەهێنـێ، دەبینین دەقـاودەق هەمان ئەو کەسانەن کە لە سەرچاوەکاندا بەناوی دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی «ژ. ک»ەوە ناسراون: خەلیل خوسـرەوی، سـەید محەممەد تەهازادە، سـدیقی حەیدەری و... [سەرجەم ١١ کـەس] و دەڵـێ «ئەوان نووسـینگەیەکیان لە مەهاباد کردەوە و نووسـینگەیەکیش لە بۆکان...» (ل ١٦).

دیـارە، نـە نووسـەر بەڵگەیەکـی بـۆ سـەلماندنی مەسـەلەکە هەیـە و نـە مـن بەڵگەیەکـم بـۆ بەرپەرچدانـەوەی، بـەڵام دووری نازانـم پێـش دامەزرانـی کۆمەڵەی «ژ. ک» لـە مەهابـاد، کاک مامەنـد و کوڕەکـەی، واتـە حەمەدەمینئاغـای قـادری (ل ١٨) ڕێکخراوەیەکیـان بەنـاوی «کۆمەڵـە» لە کولیج دروسـتکردبێ، بـەڵام نە پێگەی چینایەتـی و نـە ئامانجەکان و نە ئەندامانـی ئەو دوو ڕێکخراوەیە ناتوانن یەک بن و بـەو بۆنەیـەوە مـن دەگەمـە ئاکامـی ئـەوەی کـە تاقە شـتی هاوبەش لە نێوان دوو

ڕێکخراوەکەدا ناوەکەیان، واتە «کۆمەڵە» بێ و ئەوەش نامگەیەنێتە بڕیاری نووسەر کە کۆمەڵەی «ژ. ک» درێژەی کۆمەڵەی کاک مامەند و کاک حەمەدەمین قادری بێ. سەبارەت بە بۆکان لە کتێبەکەدا تەنیا دوو ئاماژە هەیە کە لە سەرەوەدا دەسنیشانم کرد.[1]

١. کاوە قادری، «کۆمەڵەی ژ. ک. تا کۆمار (بیرەوەرییەکانی محەممەدئەمین قادری کولیج)، باس نەکراوەکانی کۆماری کوردستان مەهاباد، نهێنییەکانی دروستبوونی ژ. ک.»، بڵاوکەرەوە: نووسەر، هەولێر ٢٠٠٨، ژمارەی لاپەڕە: ٩١ + ٩ لاپەڕە وێنە، کوردی.

وتوویژ

ئەم بەشە تایبەتە بە دوو کتێب کە هەردووکیان کۆمەڵەی زنجیرەیەک وتوویژ بوون بە ماوەیەکی کەم لەگەڵ نەمر غەنی بلووریان کراوە و ئەویش بیرەوەرییەکانی خۆی لە ژیانی شەخسی و کۆمەڵایەتی و سیاسی لە ڕێگەی وەڵامدانەوە بە کاک برایم فەڕشی و کاک حەمید گەوهەرییەوە گێڕاوەتەوە و ئەنجامەکەیان بۆتە دوو کتێبی «سەدەی کارەسات» و «ئاڵەکۆک». هەروەها وتوویژێکی ڕادیۆیی کە پێشتر لە ساڵی ١٣٦٩/ ١٩٨١ی زدا لەگەڵ مامۆستا برایم ئەفخەمی و وتوویژێکی دیکە لەگەڵ مامۆستا سەید جەلالەددینی حوسێنی، بەرپرسی ڕێکخراوی خەبات بەڕێوە چوون.

وتوویژی ڕادیۆیی لەگەڵ مامۆستا برایمی ئەفخەمی

کاک ناسری سینا لەسەر لاپەڕەی فەیسبووکی خۆی شریتێکی بڵاوی کردۆتەوە. شریتەکە، چاوپێکەوتنێکە لەگەڵ مامۆستا برایمی ئەفخەمی و پرسیار و وەڵامێکە سەبارەت بە مێژووی کەونارای بۆکان.

بەگوێرەی ڕاگەیاندنی کاک ناسر، وتوویژەکە کاک «سولەیمان مەسروور» لە سالانی ۱۳۶۰ی هەتاوی [هەشتاکانی زایینی]دا لە بۆکان بەڕێوەی بردووە و بەرواڵەت دەبێ بۆ بەرنامەیەکی ڕادیۆی کوردیی مەهاباد بەرهەم هاتبێ کە نازانم لە کاتی خۆیدا لەوێدا بڵاوبۆتەوە یان نا؟

بابەتی پرسیار و وەڵامەکان مێژووی کۆنی بۆکان و شوێنەوارە لەمێژینەکانی ناوچەکەیەتی. وەک لە وەڵامەکانی مامۆستا برایم دەردەکەوێ، دەبێ وتوویژەکە دوای بڵاوبوونەوەی کتێبەکەی خۆی، واتە «تاریخ فرهنگ بوکان و ادب مکریان - بۆکان»، کرابێ، لە چەند شوێندا ئاماژە بەنێوەرۆکی ئەو کتێبە دەکا. بەداخەوە چاپی یەکەمی کتێبەکەش ڕێکەوتی بڵاوبوونەوەی بەسەرەوە نییە و تەنیا لە ڕێکەوتی نووسرانی سەرەتاکەیەوە دەزانین کە دەبێ لە ساڵی ۱۳۶۴ [۱۹۸۵] یان ماوەیەکی کەم دوای ئەوە بڵاوبووبێتەوە.

هەر چۆنێک بێ، ئەم کارەی کاک ناسر بۆ بڵاوکردنەوەی دەنگی ئەفخەمی جێگەی پێزانینە، لەبەروەی دەزانین مامۆستا برایم بۆ ماوەی ساڵانێکی زۆر هاوکاریی ڕادیۆ مەهابادی کردووە و بەرنامەی بۆ تۆمار کردوون، بەڵام وا هەیە ئێستا هیچکام لەو بەرنامانە نەپارێزرابن یان ئەگەریش پارێزرابێتن، بڵاونەکرێنەوە.

هەر چۆنێک بێ، قسەکانی مامۆستا برایم سەبارەت بە مێژووی پێش ئیسلامی بۆکان و ناوچەکە سەرنجڕاکێشن و تێیدا بۆکان بە پادگانی ئەشکانییان و ساسانییان ناودەبا و دەڵێ ٣٨ شوێنی مێژوویی ناوچەکە لەلایەن وەزارەتی فەرهەنگ و هونەری ئێرانەوە تۆمار کراون. لەوانە: قەڵایچی، فەرهادتاش (سماقان) لەگەڵ بیبیکەند (هۆرتەکەند).

سەبارەت بە بۆکان مامۆستا دەڵێ پێشتر ناوی «شارەکۆن» بووە کە بە بوومەلەرزە وێران بووە و پاشان لە شوێنی ئێستا دروستکراوە. بەگوێرەی قسەکانی ئەو، ناوی بۆکان وەک بێکان و بووکانیش هاتووە.

مامۆستا باس لە حوسێنقولیبەگ (مەردانبەگی) دەکا وەک خاوەنملکی بۆکان پێش سەردار عەزیزخان و دەڵێ ئەو دەم بۆکان ١٢ ماڵ بووە کە هەمووی لە دەوری حەوزەگەورە کۆبوونەتەوە.

مامۆستا باسی کتێبێکی دیکەی خۆی دەکا بەناوی کتێبی «سرداران بوکان»، کە دەڵێ تێیدا خەت و خەدەمات و ئاسارییانی تۆمار کردووە. من ئاگام لەم کتێبە نییە و هیوادارم کەس‌وکاری مامۆستا بڵاوی بکەنەوە و نەهێڵن بفەوتێ.

ئەوانەی خوارەوە هەڵبژاردەی قسەکانی مامۆستا برایمن لە شریتەکەدا:

- عەزیزخان و فەڕوخخانی برای لە نستانی گەورکەوە دێن بۆ بۆکان و میوانی حوسێنقولیخان بوون و لەوێوە دەچن بۆ تەورێز... عەزیزخان لە دارولفنوون دەرسی نیزامیی گوتۆتەوە و کتێبێکی لە فنوونی نیزامیدا نووسیوە؛
- کوڕانی عەزیزخان: عەلیخانی سەردار و سەیفەددینخان بوون؛
- عەزیزخان ناوی گوندی «چاوان»ی گۆڕی و بەناوی کوڕەکەیەوە کردی بە «عەلیاباد»؛
- عەزیزخان دەرسی عیلمی مەنتیقی لای مەلای پیرەباب خوێندووە؛
- سەیفەددینخانی سەردار لە ٧ ساڵیدا بووە بە حاکمی سابڵاغ و بۆکان و شارەکانی دەوروبەری. سێ گوندی یەنگیجە، کەرێزە و قازلیانی فرۆشت بۆ خەرجی تەکمیلی قەڵا و حەوزەگەورە و مزگەوتی جامیعی بۆکان. موهەندیسی

لە ڕووسیاوە هێنا و بە ترومپایەک و بە یارمەتیی دوو تەختە ئاسن، ئاوی حەوزەگەورەی ٢٠٠ میتر بۆ سەر قەڵا بەرەوژوور برد؛

- ژاک دو مۆرگان گوتوویەتی سەیفەددینخان لە ٢٩ساڵیدا دەرمانخۆر کراوە و بە مردنی ئەو پشتی دەوڵەتی ئێران شکاوە؛
- سەیفەددینخان سەدرابادی دروستکردووە؛
- حەمەحوسێنخان لە ١٣٣٣دا شەهید کراوە؛
- قەڵا تا سەردەمی سەردار عەلیخان مەحفووز ماوە؛
- شوێنەواری باستانی بۆکان ٣٨ فەقەرەن: وەک شێخلەر، تیکانتەپە، ئەحمەداوا، قەڵایچی، باخچە، تەپی و شاریکەند کە تاریخیان تا ٢٥٠٠ ساڵ دەگەڕێتەوە دواوە.[١]

1.https://soundcloud. com/nassersina/birayim_efxemi_bokan.

وتووێژی خالید محەممەدزادە لەگەڵ مامۆستا سەید جەلالەددینی حوسێنی

ئەم وتووێژە لەگەڵ بەرپرسی پێشووی ڕێکخراوی خەبات، لە ماڵپەڕی «دیدار»دا بڵاوبۆتەوە کە کاک خالید بەڕێوەی دەبا.[1]

دیمانەی ئەو دوو کەسە، گەلێک دووروودرێژ و هەمەلایەنەیە و گەلێک پرسیار ئاڕاستەی شێخ جەلال کراوە کە وەڵامدراونەتەوە، هەر لە سەردەمی کۆمەڵەی «ژ. ک» و دامەزراندنی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێرانەوە هەتا لاچوونی شێخ جەلال لە ڕێبەرایەتیی سازمانی خەبات.

ئەوەی بۆکان بگرێتەوە، چەند خاڵن: یەکەم شێخ جەلال بە فەقێیەتی لە گوندی سەرا و حەمامیانی بۆکان بووە، هەر لەو ساڵانەدا کۆمەڵەی «ژ. ک» دامەزراوە و ئەویش بۆتە ئەندامی. پاشان باسی نەمر مامۆستا شێخ عیززەددینی برای خۆی دەکا کە لە کاتی ڕاپەڕینی وەرزێرانی ناوچەی فەیزوڵڵابەگیدا لە گوندی «گۆڵ»ی بۆکان بووە. هەروەها باسی هەندێ کەسایەتی خەڵکی بۆکان دەکا وەک: خوالێخۆشبوو حاجی ڕەحماناغای موهتەدی، کاک سەلاحوددینی موهتەدی و کاک عەبدوڵڵا موهتەدی، مەلا عومەری عەسری و مامۆستا مەلا عەلی ڕەببانی، مەلای گوندی بوغدەکەندیی نێوان بۆکان و سەقز. مامۆستا شێخ جەلال دەڵێ: مامۆستا مەلا عەلی دانیشتنێکی بۆ نزیککردنەوەی لایەنە ئیسلامییەکانی دژبەری ڕژیمی شا لە بوغدەکەندی پێکهێنا، بەڵام بە ئەنجام نەگەیشت.[2]

1. www. endishe. blogfa. com/post 87. aspx.

٢. من کە ماوەی ساڵ و نیوێک (١٩٦۴/١٣۴٣) مامۆستای گوندی بوغدەکەندی بووم، گەلێک جار گەیشتبوومە خزمەت مامۆستا و هاتوچۆی ماڵی یەکترمان کردبوو. مامۆستا کەسایەتییەکی نیشتمانپەروەر بوو، یادی بەخێر بێ!

هۆزە کوردەکان

لەم بەشەدا ئاوڕ لە هەندێک هۆز و عەشیرەتی کورد دراوەتەوە و پەیوەندیی دوور و نزیکیان بە بۆکانەوە خراوەتە بەرچاو.

میرنشینەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵات

ئـەم کتێبـە، «لێکۆڵینەوەیەکـی مێژوویـی، رامیـاری و ئابوورییـە»، نازنـاز محەممەد عەبدولقـادر، وەک بەشـێک لـە پێداویسـتییەکانی پلەی ماسـتەر پێشکەشـی کۆلێژی ئادابی زانکۆی سەلاحەددینی کردووە. نووسەری کتێبەکە سوودی لە سەرچاوەیەکی زۆری کوردی و فارسـی وەرگرتووە و زانیارییەکانی بەگشـتی پشتئەسـتوور بەو سەرچاوانەن.

بەشـی دووهەم لە بەندی یەکەمی بەشـی یەکەم، باسـی میرنشـینی موکریانە و تێیدا دەنووسرێ:

«ناوی موکریان لە سەدەی چواردەهەمی زایینیەوە کەوتۆتە لاپەڕەکانی مێژوو»، کـە بەداخـەوە بـۆ ئـەم بۆچوونـە سـەرچاوەی ڕانەگەیاندووە، بـەڵام لـە پەڕاوێزدا گوتوویەتی: «خەڵفین دەڵێ ئەم ناوچەیە لە سەدەی حەڤدەوە ناونرا موکریان.» ئینجا مەراغە، سەڵماس، شنۆ، لاجان، نەغەدە، ورمێ، سایینقەڵا، سابڵاغ، بۆکان، میاندواو، خانێ، سەردەشـت و نزیکەی ٧٥٠ گونـدی وەک پێکهێنەرانی موکریان ناوبردووە و لە زمان خەڵفینەوە گوتوویەتی بە پیتترین ناوچەی ئێرانە.

کتێبەکـە بـە شـێوەیەکی ئاکادێمیک داڕژاوە و لـە بەشـەکانی دواتـردا باسـی پەیوەندیی موکریان و سـەنتەر، واتە حکوومەتی ناوەندیی ئێران و هەروەها باسـی پەیوەندیـی میرنشـینە کـوردەکان لەگـەڵ یەکتر و بـۆ نموونە، پەیوەندیـی موکریان لەگەڵ ئەردەڵان و سۆران دەکا و لە بەندی سێهەمدا دەچێتە سۆراغی هۆکارەکان و چۆنییەتی تێداچوونی میرنشینەکان، بە موکریانەوە.

لــە باســی پەیوەندیــی موکریــان و ســەنتەر، نووســەر نموونــە لــە «عەزیزخانی موکری» دەهێنێتەوە [یەکەم سەرداری بۆکان]، کە گەیشتە پلەی سەرداری گشتی لە ئێران و بوو بە زاوای «ئەمیرکەبیر»ی سەدریئەعزەمی ئێران (لاپەڕە ١٥٨) و دەڵێ: «جیاوازیی فەرهەنگ و ئایین لە نێوان موکریان و حکوومەتی ناوەندیدا بوو بەهۆی گرژتر و ساردتر بوونەوەی پەیوەندییەکانیان» (لاپەڕە ١٥٩).

ئەم لێکۆڵینەوە بەنرخەی نووسەر لە بەندی سێهەمدا دەگاتە ناساندنی هۆکارەکانی هەڵوەشاندنەوەی میرنشینی موکریان کە «توندوتیژی و بەرهەڵستکاری و هەڵوێست وەرگرتنیــان [بەرانبــەر بــە حکوومەت] بــە درێژایی مێژوو، وەک هــۆکاری کوژرانی هــەزران لاوی موکری دادەنێ (لاپــەڕە١٧٩) و لە ڕوانگەیەکی چینایەتییەوە ناوچەکە هەڵدەســەنگێنێ کە لەچاو گەلێک لە ســەرچاوەکانی دیکەی بەردەســتی ئێمە، کارێکی عەینیتر و زانستییانەترە (لاپەڕە ١٧٩).

بەگشتی، خوێندنەوەی ئەم کتێبە بۆ توێژەرەوەی مێژووی بۆکان، وەک بەشێک لــە میرنشــینی موکریان پێداویســتییەکی گرنگــە و هیوایە چاومان بــە نامەی کۆتایی ماستەری نووسەریش بکەوێ.[1]

١. نازنــاز محەممــەد عەبدولقــادر، «میرنشــینەکانی کوردســتانی ڕۆژهــەڵات لــە ســەردەمی فەرمانڕەوایــی قاجــارەکاندا ـ لێکۆڵینەوەیەکــی مێژوویــی، رامیــاری و ئابووریــیــە»، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر ٢٠٠٢، ٢٤٥ لاپەڕە، کوردی.

باو و باپیری تایفەی دێبوکری

عەبدوڵڵاخانی موکری؛ ئەوە عینوانی وتارێکە کاک قادر فەتاحی قازی لە ژمارە ١٢٣ی «نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آذرابادگان»دا نووسیویەتی و پاشان بە شێوەی نامیلکەیەکیش بڵاوکراوەتەوە.

وتارەکە باسی «عەبدوڵڵاخانی موکری» کوڕی بوداقخان دەکا و بوداقخانیش لەساڵی ١٢٠١ی ق/ ١٧٨٦ ـ ٧ حاکمی سابڵاغ بووە. (ناوی سابڵاغ ساڵی ١٣١٤ی ش/ ١٩٣٥ی ز، کراوەتە مەهاباد). بەگوێرەی وتارەکە عەبدوڵڵاخان لە ماوەی حکوومەتی خۆیدا هەمیشە لەگەڵ «ئاغاواتی دێبوکری» لە کێشە و شەڕ و هەرادا بووە و لە ١٦ی ڕەبیعی دووهەمی ١٢٥٦دا هەباسئاغای دێبوکریی لە سابڵاغ کوشتووە. بەو بۆنەیەوە بەیتێکی فۆلکلۆری گوتراوە کە بەو شێوەیە دەست پێدەکا:

خالق! هەر تۆ بێفکری
ڕەبی! هەر تۆ بێفکری

بەیتەکە هەندێ ئاماژەی بە ناوچە و کەسانی خەڵکی موکریانی تێدایە:

هەباساغای دێبوکری — بابی قەرەنی و قادری...
یاغی بوون دێبوکریانە — هەباساغا گەورەی وانە
دارەلەک بە قوڕێ گیراوە — ئاو زۆرە دەڵێی سێڵاوە
جوابێکی نارد بۆ حەمامیان — لەشکر بێ وەکوو بای زریان

لە پەڕاوێزی لاپەڕە ٤١٤ ـ ٤١٥ شدا لە زمان نەمر عومەرئاغای عەلیارەوە گوتراوە:

«باپیرەگەورەی تایفەی دێبوکری، ئەحمەدئاغا» بووە. کوڕی ئەحمەدئاغا ناوی عارەبئاغا بووە و کوڕی عارەبئاغاش بەیرەمئاغا. بەیرەمئاغا لە دیاربەکرەوە هاتۆتە موکریان لە دێبوکری ئێستا نیشتەجێ بووە.

بەیرەمئاغا پێنج کوڕی بووە بەو ناوانە: ڕەسـوووڵ، سلێمان، شێخئاغا، ئەحمەد و مامەسـوور. ڕەسـووڵئاغاش سـێ کـوڕی بـووە بەنـاوی عەبـاس، مەعـرووف و محەممەد.

مارفئاغـا حـەوت کوڕی بـووە بەناوی محەممـەد (ئێلخانی)، ئەحمەد، سـلێمان، گوڵاوی، مامەند، سوڵتان و برایم.

حاجـی محەممەدئاغـای ئێلخانـی کـوڕی مارفئاغا سـێ کـوڕی بووە بـە ناوی: مەحموودئاغا، عەلیاغا عەلیار (ئێلخانیزادە) و حاجی بایزئاغا...

مـاددە تەئریخـی مردنـی عەباسئاغـا دێبوکـری، وشـەی «روغـن»ە، کـە دەکاتـە ساڵی ١٢٥٦.[١]

١. نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آذرابادگان، پائیز ٢٥٣٦، سال ٢٩، شماره مسلسل ١٢٣.

هۆزی فەیزوڵڵابەگی

مامۆستا حەسەن سەلاح (سۆران) و پرۆفیسۆرێکی زانستگە لە ئاڵمان بەناوی وۆلفگانگ ڕوودۆڵف (Wolfgang Rudolf) پێکەوە لێکۆڵینەوەیەکیان لەسەر هۆزی فەیزوڵڵابەگی لە ڕۆژهەڵاتی بۆکان و باشووری ڕۆژهەڵاتی سەقز کردووە کە سەرەتا بە زمانی ئاڵمانی لەساڵی ١٩٦٧دا بڵاوکراوەتەوە و پاشان دوکتۆر ناجی عەباس ئەحمەد وەریگێڕاوەتەوە سەر کوردی و لە بەرگی پێنجەمی گۆڤاری کۆڕی زانیاریی کورد لە بەغدا بڵاوی کردۆتەوە (١٩٧٧).

بابەتەکە مێژوولکەیەکی بەسوودی هۆز و هەروەها ناوچەی فەیزوڵڵابەگییەکانە و بۆ ناسینی مێژووی دوو سەدەی ڕابردووی ناوچەی بۆکان یەک لەو سەرچاوانەیە کە ناکرێ چاویان لێ بپۆشرێ.

لە کۆتایی بابەتەکەدا، شەجەرەنامەیەکی هۆزی فەیزوڵڵابەگی چاپ کراوە کە پێکهێنەرەکەی کاک حەسەن سەلاحە. کاک حەسەن ئەو شەجەرەنامەیەی بە زمانی فارسی ئامادە کردووە و لە ساڵانی ١٣٤٤/ ١٩٦٥دا لە تەورێز چاپی کردووە. هەر دوو سەرچاوەکە لە پەیوەندیی مێژووی ناوچەی بۆکاندا گەلێک بەنرخن.[١]

---

١. وۆلفگانگ ڕوودۆڵف و حەسەن سەلاح (سۆران)، «هۆزی فەیزوڵڵابەگی بانی بۆکان (مێژوویەکی کورتی بنەماڵەیەکی بەگزادەی کورد)»، وەرگێڕانی د. ناجی عەباس ئەحمەد، گۆڤاری کۆڕی زانیاریی کورد، بەرگی پێنجەم، بەغدا، ١٩٧٧.

بنەماڵەی عەبدوڕڕەحمان بەگی موکری

کتێبی گەلێک بەنرخی کاک ئیرەج ناهید سەبارەت بە وەچەی عەبدوڕڕەحمان بەگی موکری ـ کە فەیزوڵڵابەگییەکانی ڕۆژهەڵاتی بۆکان و باکووری سەقز بەشێک لەوانن ـ لە ڕاستی‌دا درێژەی کاری مامۆستایان حەسەنی سەلاح، محەممەدی ڕۆستەم‌زادە و مەحموودی ئیشراقییە و ڕووناکییەکی زیاتری خستۆتە سەر مێژووی بنەماڵەیەکی ڕووناکبیر و هونەرمەند کە لەم ڕوانگەیەوە، لە ناوچەکەدا دیاردەیەکی دەگمەنن.

ئەوەی لە کتێبەکە دەردەکەوێ ڕاستییەکە، کە وا هەیە زۆربەی زۆری ئێمە نەیزانین: فەیزوڵڵابەگییەکان بە بنەچەک دەگەڕێنەوە سەر هۆزی خاوەن‌دەسەڵاتی موکری. بەگوێرەی نووسینی کاک ئیرەج، ئاغا عەبدوڕڕەحمان‌بەگی موکری لە سەروبەندی ساڵی ١٢٥٠ی کۆچی ١٨٣٤ ـ ١٨٣٥ی زایینی‌دا، لە سابڵاغ ژیاوە و خاوەنی سێ پارچە ئاوایی تیکانتەپە و باخچە و سارووقامیش بووە لە ڕۆژهەڵاتی بۆکان. فەیزوڵڵابەگ و سوڵتان‌بەگی کوڕانی عەبدوڕڕەحمان‌بەگ، بەتایبەت یەکەمیان، پەرەیان بە دەسەڵاتداری و مڵکداریی خۆیان داوە، بوونەتە هێزێکی گەورەی ناوچەکە لە هەوشار تا سەر چۆمی جەخەتوو و هەندێک جار ئەوبەری چۆمەکەش.

فەیزوڵڵابەگییەکان لە ڕێگەی ژن و ژنخوازییەوە لەگەڵ نەمر سەیفولقوزاتی قازی و بنەماڵەی پێشەوا قازی محەممەد بوونەتە خزم و چوونەتە ڕیزی خەباتکارانی کۆماری کوردستانەوە (١٩٤٦) و لای‌کەم حەوت ئەندامی بنەماڵەکەیان لە سەقز و یەکیان لە بۆکان (شەهید عەلی‌بەگی یەکشەوە) لە داری بێداد دراون (١٩٤٧).

کتێبی کاک ئیرەج گەلێک بە پوختی نووسراوە، واتە بابەتەکان بەکورتی بڕوانەتەوە، لە کاتێک‌دا زۆربەی ئەو ڕووداوانەی وا لە لاپەڕەکان‌دا ڕەنگیان داوەتەوە باس‌وخواسی بە وردەڕیشاڵ هەڵدەگرن و بۆ ئەوە دەبن چەند بەرگ کتێبیان لەسەر بنووسرێ. هیوادارم کاک ئیرەج خۆی و لاوانی بنەماڵەی خاوەن فەرهەنگی فەیزوڵڵابەگی ئەم ئەرکە پێویستە ڕاپەڕێنن و ئێمە لە داهاتوویەکی نەک

دووردا، چاومـان بـە چەنـد بـەرگ کتێبـی تـازەی ئەم بـوارە گرنگـە ڕوون ببێتەوە. کتێبەکە بە وێنەی کەسان و نەقشە و شەجەرەنامە و وێنەی بەردی قەبری زۆرێک لە ناودارانی بنەماڵەکە ڕازاوەتەوە کە بایەخی بەڵگەنامەیی زیاتری پێدەدەن.

ئەوەی لە کتێبی کاک ئیرەجدا نادیار بێ ژیانی کۆمەڵایەتیی خەڵکە لەژێر دەسەڵاتی بنەماڵەی فەیزوڵڵابەگیدا و پەیوەندە ئابووری ـ کۆمەڵایەتییەکانن. هیوادارم نووسەر خـۆی یـا کەسـانی تر لـە داهاتوودا ئـاوڕ لەم بـوارە گرنگانـە بدەنـەوە و بنەماڵەی فەیزوڵڵابەگی لە چوارچێوەیەکی گشتیتردا بخەنە بەر باس و لێکۆڵینەوە.

زۆربـەی هـەرە زۆری کتێبەکـە تایبەتە بە ناوچەی بۆکانەوە و پێویسـت ناکا بۆ ئەم کارە ژمارەی لاپەڕەکان دەسنیشان بکەم.[1]

١. ایـرج ناهیـد، «نظری به خانواده عبدالرحمن‌بیگ مکری»، ناشـر: نویسـنده (؟)، سـال چاپ ۲۰۰۹/۱۳۸۸ (؟)، ۱۶۷ صفحه، فارسی.

عێلی بارزان

توێژەری ناسراوی کورد، دوکتۆر محەممەدعەلی سوڵتانی، لە ساڵی ٢٠٠٤دا بەرگێک کتێبی لە تاران بڵاوکردەوە کە ناوی «بارودۆخی سیاسی، کۆمەڵایەتی، مێژوویی عێلی بارزان»ە. لە کتێبەکەدا سەرەتایەک سەبارەت بە وشەی «بارزان» نووسراوە، ئینجا زانیارییەکی زۆر لە پەیوەندیی پێشینەی ئایینی ـ سیاسی بارزانییەکان ڕاگەیەنراوە کە بۆ خوێنەری فارس گەلێک بەسوود دەبێ.

بەشی دووهەمی کتێبەکە، چاپ کراوەی سەرلەنوێی کتێبی «اسرار بارزان» نووسینی نەمر دوکتۆر ئیسماعیلی ئەڕدەڵانە کە سەرەتا لە ساڵی ١٣٢٥/ ١٩٤٦دا چاپ کرابوو و چیتر نوسخەی بەدەست کەسەوە نەمابوو.

بەشی سەرەکیی کتێبەکە، بریتییە لە چاپ کردنی ٤٤٦ بەڵگەنامەی ساواک و سپا و دەزگا حکوومەتییەکانی دیکەی ئێران لە پەیوەندیی بارزانییەکاندا ـ هەر لە ساڵی ١٩٤٥ەوە تا ١٩٧٦. بەشەکانی کۆتایی کتێبەکە بریتین لە وێنە و ژیاننامەی هەندێک کەسایەتی کورد. بەڵگەنامەکان بەشێکی زۆریان هەر ئەوانەن وا پێشتر لە کتێبی «چپ در ایران ...»دا بڵاوبوونەتەوە و من لەم وتارانەدا ئاماژەم پێکردووە.

کتێبی کاک محەممەدعەلی سوڵتانی هەر لە یەکەم بەڵگەنامەوە کە پەیوەندی بە گوندی «سەرا»وە پەیدا دەکا تا بەڵگەی ژمارە ٣، کە باسی هاتنی نەمر مەلا مستەفای بارزانی بۆ بۆکانە و ژمارە ٧، کە باسی چوونی حاجی بابەشێخی سەیادەتە بۆ سەقز، گەلێک بابەتی پەیوەندیدار بە بۆکانیان تێدا دەبیندرێ. بەڵگەنامەکانی ژمارە ٢٥، ٤١، ٤٦ سەبارەتن بە (قاسم ئێلخانیزادە، ئیبراهیم عەلیار)؛ ٢٤٩ (حسێن فاتحی، فەتحوڵڵا سنەیی، ڕەحمانی کوڕی ڕسووڵ لە بەردەزەرد و مەلا سوڵتان لە ناوچەی فەیزوڵڵابەگی)؛ ٣٨١ (حەسەن زیرەک)؛ ٢٨٥ (سەلاح موهتەدی، محەممەد ئێلخانیزادە، عەبدوڵڵا ئێلخانیزادە)؛ ٣٠٤ (سەلاح موهتەدی)؛ ٣٠٩ (دادخوا، ئەمیری، محەممەد عەباسی)؛ ٣٢٢ (موعەللیمانی بۆکان)؛ ٣٢٤ (سوارە ئێلخانیزادە، سەعد موهتەدی،

دێهبانی بۆگەبەسی [کە دەبێ شۆرەتی قەدیمی بێ]، هەروەها ٣٣٠ (هەمان دێهبانی بۆگەبەسی، محەممەد بوداقی، ئاغاواتی بۆکان)[١]

١. محمد علی سلطانی، «اوضاع سیاسی، اجتماعی، تاریخی ایل بارزان»، بانضمام «اسرار بارزان» نوشته دکتر اسماعیل اردلان، ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران ١٣٨٣/ ٢٠٠٤، ٦٧٧ صفحه، فارسی.

مێژووی هۆزی بڵباس

لەسەر مێژووی هۆز و تیرە و تایفەی کۆنی کورد کاری کەم کراوە. بنەچەکی هەرکام لە ئێمە لە ڕابردووی دوور یا نزیکدا دەگەڕێتەوە بۆ سەر هۆزێک لە هۆزەکان و بەگشتی کۆمەڵگای کورد پێشینەیەکی بەهێزی هۆزایەتی و پەیوەندیی عەشیرەیی و خوێنیی هەیە.

ناوچەی موکریان بەگشتی مۆرکی بڵباسەکانی بەسەرەوەیە کە یەکییەتی یا کۆنفدراسیۆنێکی پێکهاتوو لە چەند هۆزی سەربەخۆ بووە. بەگوێرەی شەڕەفنامە، ئەو پێکهاتەیە بریتی بوون لە ١٠ تیرە و بەرەباب و لە سەردەمێکی نوێتردا لە مەنگوڕ و مامەش و پیران (هەروەها «دەلۆ»، «ورمزیار»، «سن» و «ڕەمک») پێکهاتووە.

دیارە ئەم پێکهاتەیە هۆزە سەرەکییەکانی بۆکان و دەوروبەری، واتە گەورک و دێبوکری و فەیزوڵڵابەگی ناگرێتەوە، بەڵام ئەندامانی هۆزەکانی نێو بڵباس تێکەڵاوی و کۆچ و هاتوچۆیان لەگەڵ ناوچەی بۆکانیش هەبووە و بۆ نموونە ئەندامی «ورمزیاری»یەکان لە بۆکان بوون و هەن، یاخود «سەکری» کە بەگوێرەی کتێبی جێباسی ئەمجارە، یەک لە تیرەکانی بڵباسە، لە گوندی حەساری لای بۆکان هەبوون و پاشان هاتنە بۆکان و ناسناوی خۆیان لە «سەکری»یەوە کردە «شوکری».

کتێبی «مێژوویی هۆزی بڵباس لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ» نووسینی کاک مەحموود ئەحمەد محەممەد، بەرگی یەکەم لێکۆڵینەوەیەکی باش و بەبەڵگەیە لەمەڕ بڵباسەکان، کە هیوادارم بەرگی دیکەشی بەدوادا بڵاوبکرێتەوە. کتێبەکە بە شێوازێکی ئوسوولی تیرە و تایفەی بڵباسی ناساندوون و کەسایەتیی ناوداری هەرکام، هەروەها گوند و ناوچەی ژیانی هەموویانی ناساندوون. بۆ نموونە دەڵێ «بەیتی کانەبی» بۆ کانەبی فەقێ وەیسی گوتراوە کە هۆزی «ڕەمەک» یا «ڕاماک» یا «ڕامەک» یا «ڕێمێک»ی بڵباس بووە. (لاپەڕە ٢١٠). [من ئەو بەیتەم بە دەنگی نەمر «حەمەجان» گوێ لێبووە کە باسی شەڕی مەراغە دەکا. حەمەجان خۆی خەڵکی سێوەدینی لای بۆکان بوو.]

یـا لـە باسـی هـۆزی ورمزیار (یا «هولمزیار» یـا «ولمزیار»)دا دەنووسـێ کە لە دەوروبەری شاری سەقزیش ژیاون (لاپەڕە ٢١٥).

کتێبەکە وەک بەشێک لە مێژووی بلباس، باسی «موکریقران»ی مەراغە لە ساڵی ١١٩٨ی کۆچی و ١٧٨٣ی زایینی، هەروەها شۆڕشی شێخ عوبەیدیللا و هاتنی شێخ قـادری کـوڕی بۆ ناوچەکـە و هاوکاریی هۆزی مەنگوڕ و مەزنـی هۆزەکە هەمزاغا لەگەڵ شۆڕشەکە دەکا (ساڵی ١٨٨٠).

لە کتێبەکەدا خوێنەر تووشـی سەرسـامی دەبێ کە چۆن و بۆچی هۆزێک وەک بلبـاس و ناوچەیەکـی وەک موکریـان بـە درێژایـی مێـژووی چەنـد سـەدەیی خۆی کەوتبێتە بەر هێرشـی بێوچانی نەک هەر داگیرکەری عەجەم و عوسـمانی، بەڵکوو داردەستە کوردەکانیش. ئەوە لیستەیەک لە هێرشـەکانی سـەر بلبـاس:

- هێرشی خان ئەحمەدخانی ئەردەڵان (٢ جار) (دوای ١٦١٢ و ١٦٣٥؟) لاپەڕە ٤٤؛
- هێرشی عەباس‌خان زیادئۆغلوو و میر حسێن‌خانی لوڕ (پێش ١٦٩٨): «قڕانێکی خستە کوردەکانی ئەو مەڵبەندانە کە تەتاریش دەسکیان کە دوو نەکردەوە»، لاپەڕە ٥٨؛
- هێرشی حەسەن‌پاشای والی بەغدا (١٧١٢)، لاپەڕە ٦٦؛
- هێرشی ئەحمەدپاشای والی بەغدا (١٧٣٧)، لاپەڕە ٦٩؛
- هێرشی سوبحان وێردی‌خانی ئەردەڵان (١٧٤١)، لاپەڕە ٧٢؛
- هێرشی خان ئەحمەدخانی کوڕی خوسرەوخانی ئەردەڵان (١٧٨٩)، لاپەڕە ٧٩؛
- هێرشی عەلی والی‌پاشا والی بەغدا (١٨٠٢)، لاپەڕە ٨٣؛
- نیشـتەجێ‌کردنی خێڵی قەرەپەپاغ لە دەشـتی سـندووس، کە بەدەست بلباسەوە بوو لەلایەن قاجارەکانەوە (١٨١١)، لاپەڕە ٨٧؛
- موکریقرانی شـا عەباسـی سـەفەوی، هێرشـی والی بەغدا (١٨٦٧) و هێرشـی سپای ئێرانی دوای تێکشکانی شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا (١٨٨٠) و...

کتێبەکە سـەرچاوەیەکی جێ‌متمانـە و گرنگە بۆ مێژووی ناوچەکە بە بۆکانەوە، لەبەرئەوەی بۆکانیش لە مەڵبەندەکەدا بووە و هێرشـی ئەردەڵانەکان و ئەوانی تریـش بـە ڕێگای بـۆکان‌دا کراوە و ئاشـکرایە بۆکانیش لە ئاگری ئەو شـەڕ و

هێرشـکەرییانەدا سـووتاوە. بـۆ نووسـینی مێـژووی بـۆکان لـە دواڕۆژدا، ئەم سەرچاوەیە گەلێک یارمەتیدەر دەبێ.[١]

١. مەحموود ئەحمەد محەممەد، «مێژووی هۆزی بڵباس لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ»، بەرگی یەکەم، چاپخانەی تاڤگە، سلێمانی، ١٩٨٩، ٢٥٦ لاپەڕە، کوردی.

بەشی دووهەم

چاند و هونەر

چاند و هونەر

(کتێب، شێعر، چیرۆک، مۆسیقا، وێنە، پەیکەر و فیلم)

لەم بەشەدا هەواڵی ئەو ڕووداوە فەرهەنگی و ئەدەبی و هونەرییانە دەکەونە بەرچاو کە هەرکام بە شێوەیەک لە شێوەکان پەیوەندییان بە بۆکانەوە بێ و بریتی دەبن لەو کتێب و وتار و چاپەمەنییە دەورەیی و ماڵپەڕ و وێنە و فیلم و کلیپانەی وا بەنێوەرۆکێکی فەرهەنگی هونەرییەوە کەوتبنە بەرچاوم و سۆراغێکی بۆکانم تێدا کردبێتن. دیارە نە توانای من و نە بابەتێکی هەفتانەی وەک ئەم پڕۆژەیە ناتوانێ و نەیانتوانیوە هەموو کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامەیەک بپشکنن و خوێنەریش داخوازی دیاردەیەکی وا نەگونجاویان لە پڕۆژەیەکی وەک ئەوەی من نابێ. لێرەدا دوور نییە بگوترێ باشە باسی ئەم سەرچاوەیە کراوە بۆچی ئەو سەرچاوە تایبەتەی دیکە لە بیرکراوە کە گرنگایەتیی زیاتریشی هەیە؟ من تاوانی ئەوە دەسبەجێ دەگرمە ئەستۆ، بەڵام من تاکێکم لە دوورەوڵاتی دەژیم و سەر بە هیچ ڕێکخراوە و ئەنجومەنێکیش نیم جگە لە ئەنجومەنی قەڵەمی بریتانیا،[1] لە ماوەی نووسینی ئەم وتارانەشدا پێنج ڕۆژی هەفتە لە دەرەوەی ماڵ بە ئیشوکاری

١. چەند ساڵێک پێش ئێستاش بە فەرمانی سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و بەبێ داواکاری و ئاگاداریی خۆم، وەک ئەندامێکی ئەکادیمیا دەسنیشانکرم. لەو کاتەوە تا ئەمڕۆ نە هەواڵێکم لەو ئەندامییەتییە و ئەرک و کارم پێگەیشتووە، نە پێم گوتراوە قەرارەکە هەڵوەشابێتەوە! ئەو دەم بۆچی وابوو و ئێستا بۆچی وایە، نازانم.

بەڕێوەبردنی ژیانەوە خەریک بووم و تەنیا شەوانە ئەگەر دەرفەتێکم دەست کەوتبێ لــە پەنــای هەواڵەکانی ڕۆژانەدا کتێب و چاپەمەنییــە دەورەییەکانم لێرەولەوێ یان لەســەر ئینترنێــت دۆزیوەتەوە و هــەر چۆنێک بووە هەندێک ماتریاڵــم لە پەیوەندیی بۆکاندا لێهەڵکڕاندوون بۆ ئەوەی پێش ڕۆژانی شەممە کە وتارەکە لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهــەڵات/ بــۆکان بــڵاو دەبــۆوە، گەڵاڵەی بکــەم و بینێرم بۆ لای سەرنووســەری ماڵپەڕ، تەنانەت ئەگەر پشــوویەکی هاوینەشــم بووبێ، کتێبــم لەگەڵ خۆم بردووە و یادداشــتم لەبــەر هەڵگرتۆتەوە بــۆ ئەوەی لە گەڕانەوەدا بیکەم بــە وتارێک و نەهێڵم وچان بکەوێتە کارێکەوە کە خۆشم ویستووە. هەموو ئەوانەشم داناوە لە پەنا کاری دیکەی نووســین و ڕانانی کتێب بۆ ئەم ڕادیۆ یان ئەو تەلەفیزیۆن و ئەو گۆڤار یان ڕۆژنامەی کوردی.»

شوێنە فەرهەنگییەکان

خانووبەرە مێژوویی‌یەکان

لە هەندێک وڵاتی پێشکەوتووی جیهان ڕەسم وایە تابلۆیەکی بچووک بە دیواری ئەو ماڵانەوە دەدەن کە پێشتر کەسایەتییەکی گرنگی سیاسی، کۆمەڵایەتی، هونەری و زانستیی تێدا ژیاوە و لەسەری دەنووسن فلانەکەس لە نێوان ئەو ساڵە دیاری‌کراوانەدا لەم شوێنە تایبەتە ژیاوە، یاخود کاونسڵ (شووڕای شار) یان حکوومەتی ناوەندی ماڵەکە دەکڕێتەوە و دیکۆراسیۆنی ئەو ساڵانەی تێدا پێکدەهێنێ و ئاسەوارەکانی ئەو کەسایەتییەی لێ‌دادەنێ و دەیکاتە شوێنێکی توورستی بۆ سەردان و چاولێ‌کردنی خەڵکی خۆیی و بیانی.

ئێمە تا ئەو قۆناغە و بە ڕێوەچوونی بەرنامەیەکی ئەوتۆ، ڕێگای دوورمان لە بەرە و هەرگیز داگیرکەرانی تورک و ئێرانی ئیجازەی کاری وامان پێ‌نادەن، واتە دەبێ سەرەتا کەیانێکی خۆیی نەتەوایەتیمان هەبێ ئینجا بەرەو کاری وا بئاژۆیین، بەڵام بۆ ئەوەی سەرەهەودای مەسەلەکان ون نەبن و لە دواڕۆژدا بزانین کێ‌کێ بووە، پێویستە هەر لە ئێستاوە شوێنەوارەکان لە سەرانسەری کوردستان‌دا دیاری بکەین و بیاننووسین.

لە بۆکان هەندێک خانووبەرە هەن کە شوێنی ژیانی کەسایەتییە مێژوویی‌یەکان بوون و بەداخەوە بەهۆی شێوازی کۆنی میعماری و کەرەسەی خراپی بیناسازییەوە ڕووخاون و نەماون یا لەبەر هۆکاری سیاسی کەوتوونەتە بەر هێرشی حکوومەتی عەجەمان (بۆ نموونە، قەڵای سەردار کە لەجیاتی پاراستن و نوێ‌کردنەوە، پاسدارەکان ڕووخاندیان و لە ناویان برد). لە بارودۆخێکی وادا، گرنگ ئەوەیە ئێمە شوێنەکانمان

لـە بیـر نەچـێ بـۆ ئـەوەی لـە دوارۆژدا بتوانـرێ دەسنیشـان بکرێنـەوە و یادیـان زیندوو ڕابگیرێ:

ای خاک! اگر سینه تو بشکافند

بس گوهر قیمتی که در سینه توست (خیام)

بـۆ ئـەم کارە پێویسـتە شـوێنی هـەرکام لـەو ماڵانە بـەوردی دیـاری بکرێن و بنووسـرێن. بـۆ نموونە، مامۆسـتا هەژار لە سـاڵانی لاوییەتیی‌دا ماڵـی لە تەرەغەوە هاتۆتـە بـۆکان لەگـەڵ بنەماڵەکـەی لەو ماڵەدا ژیـاون کە دواتر بوو بـە ماڵی خاتوو «فاتـم فەرهـاد» و «حاجی سـەعیدی موبارەکی». من ئێسـتا زیاد لە ۴۰ سـاڵە بۆکانم نەدیتـووە و نازانـم چـی بەسـەر ئـەو ماڵە هاتـووە، بـەڵام دەتوانم شـوێنەکەی بەو شـێوەیە دیـاری بکـەم: لە باکـووری ڕۆژهەڵاتـی مزگەوتی جامیع، خـوار ماڵی مەلا عیسامەددینی شەفیعی، باکووری ماڵی ساڵەخانی نەسیری، کە گوایە ئێستا کەوتۆتە بەری باشـووری ئەو خیابانە تازەیەی وا لە نێوان خیابانی سـەرەکیی شـار و لای حەوزەگەورەوە تا خیابانی سەقز لێدراوە.

لەسـەر ئەم پێوشـوێنە پێویستە کۆمەڵێک خانووبەرە و شوێنی نیشتەجێ بوون پارێـزراو بـن، ماڵی کەسـانێکی وەک: قازی کاکەحەمەی قزڵجـی، مەلا عەلی قزڵجی، مەلا حەسەنی قزڵجی، حەقیقی، ئەفخەم، میرزا عەبدوڵڵا ئەفخەمی، برایمی ئەفخەمی، مەلا هادی ئەفخەم‌زادە، سـەلاحەددینی موهتەدی، سـوارە ئێلخانی‌زادە سـمایل‌خانی فەڕوخی، مامۆستا سەید حەسەنی کازمی، سەید عەبدوڵڵای کازمی، عەبدوڕڕەحمانی ددانسـاز، سـەیدی بەننا، دوکتۆر سـەلامەت‌بەخش، حاجی قاسـم کەریمی، عەبدوڵڵا ئێرانـی، میـرزا حەمەڕەئوفـی خەیـات، عەلـی میرەبەگ، حسـێنی فاتحـی، عومەری سوڵتانی وەفا، حوسێنی تەهایی، میرزا برایمی حەریری، مەحموودی ڕەزایی، حوسێنی مەجیـدی (قارەمانی ڕاپەڕینی سـاڵی ۱۳۳۲ی بۆکان)، مەلا عیسـامەددینی شـەفیعی، مەلا ئەبووبەکری شـەفیعی، دوکتۆر جەعفەری شـەفیعی، وەستا قەفاری بەننا، ماڵی جووەکان، ئەرمەنی، بەهایی و پەیڕەوانی ئایینەکانی تر؛ هەروەها ماڵی ئەو کەسانەی وا خەڵکی بۆکان نەبوون، بەڵام بۆ ماوەیەک لە بۆکان ژیاون و دەوریان هەبووە لە

ڕەوتی ژیانی کۆمەڵایەتی ـ فەرهەنگی بۆکاندا، بۆ نموونە: حاجی شەیبانی (یەکەم سەرۆکی ئیدارەی فەرهەنگی بۆکان لە ١٣١٥)، کاک ئەحمەدی قازی، کاک ڕەحمانی مودەرریسی، کاک حەبیبوڵڵا تابانی، کاک فەتاحی ئەمیری، شاعیرە گەنجترەکان وەک کاک سەعید نەجاڕی (ئاسۆ)، کاریکاتۆریستەکانی وەک برایانی قوەڕەیشی و وەرگێڕێکی وەک کاک محەممەد ڕەمەزانی و گۆرانیبێژان و هونەرمەندانی وەک: حەسەن زیرەک، قالەمەڕە، حەمەحسێنی ڕەوشەنفکر، عەلی خەندان، حەسەنی دەرزی و عەبە دەڕژێ و بەیتبێژانی وەک عەلی کەردار و حەمەجان و سەدان ناوی تر کە من لە بیرم نەماون، بەڵام کۆمەڵانی خەڵک دەیانناسن.

هەر بەڕاستی حەیف نییەماڵی حەسەن زیرەک ون بێ؟

پێویستە شوێن و ڕێکەوتی ژیان و کاری هەر کامیان بەوردی دیاری بکرێ و بنووسرێ، ئەوەش کاری لاوە دەست بە قەڵەمەکانە لە بۆکان. ئەوە ئێوە و ئەوەش ئەم ئەرکە گرنگە!

بنکەی فەرهەنگیی حەمامیان

لە ژمارە ٧٥ و ٧٧ی گۆڤاری «مەهاباد»دا بەڕێزان محەممەد ئەحمەدیان و مستەفا ئێلخانیزادە دوو وتاریان لەسەر «بنکەی فەرهەنگیی حەمامیان»ی بۆکان نووسیوە و تێیاندا باسی خوێندەوار و مەلا و فەقێ و ئاغای گوندەکەیان کردووە. زانیاریی نێو وتارەکان دەریدەخا کە حەمامیان و مزگەوت و حوجرەکەی لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمەوە تا کۆتاییەکانی سەدە، بنکەیەکی گرنگی فەرهەنگی بوون و گەلێک زانا و مەلایان لێ پەروەردە کراون، کە دواتر لە ڕەوتی سیاسی ـ فەرهەنگیی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا دەوری گرنگیان بینیوە.

وتارەکان هەروەها زانیاریی باشمان سەبارەت بە گومبەزی حەمامیان دەدەنێ کە لەوێدا هەندێک مەزنەپیاوی ناوچەکە و سەرۆکهۆزانی دێبوکری نێژراوان و بەردی گڵکۆیان بە خەتی خەباتکاری ڕێگەی کوردایەتی، نەمر مەلا ئەمجەدی عوسمانی، نووسراوە.

ئەم دوو وتارە بۆ نەوەی تازە و ئەوانەی وا ئاگاداریی زۆریان لە مێژووی فەرهەنگیی ناوچەکە نییە گەلێک بەسوودە، بەڵام گەورەیی بنکە و دوورودرێژی چالاکییەکانی حوجرە و مزگەوتی حەمامیان ئەوە هەڵدەگرێ کە ئەم برایانە و نووسەرانی دیکەی ناوچەکە ئاوڕی جیددیتر لە حەمامیان بدەنەوە، ژیاننامەی مەزنەپیاوانی پەیوەندیدار بە حەمامیان بنووسن، وێنەی خۆیان و گڵکۆیان هەڵبگرن و تەنانەت فیلمی ڤیدیۆ لە گومبەز و دیوەخان و دانیشتووان و بارودۆخی سیاسی ـ ئابووریی گوند و ناوچەکەی لێ زیاد بکەن و ئیتر بیکەنە کارێکی کارستان.

کاتێ باسی ئابووریی گوندەکە دەکەم، دە بێ بۆ زانیاریی خوێنەر بڵێم تا ٤٠ ـ ٥٠ ساڵی ڕابردووش حەمامیان ناوەندێکی کشتوکاڵیی گرنگ بوو و بەشێک لە برنج و گەنم و پێخۆری خەڵکی ناوچەکە لەوێ بەرهەم دەهات.

لێرەدا دەبێ بڵێم کە لە هەر دوو ژمارەی ناوبراوی گۆڤارەکەدا، وتاری بەکەڵکی

دیکەش سـەبارەت بە بۆکان چاپ کراون و لەوانە، وتارێکە بە قەڵەمی کاک مسـتەفا کاوە بەناوی «بۆکان» کە لە بنەماکانی «ناو»ی بۆکانی کۆڵیوەتەوە و زۆرێکی تریش.[١]

١. گۆڤاری «مەهاباد»،ساڵی حەوتەم، ژمارە ٧٥ و ٧٧، ساڵی ١٣٨٦/ ٢٠٠٧، مەهاباد.

«سینەما سەعدی»ی بۆکان

بە ئەرکم زانی وەک سەرەتایەک بۆ گردوکۆی زانیاری لەسەر ئەو سینەمایەی وا لە سەرەتای ساڵانی ۱۳۴۰ (واتە شەستەکانی زایینی)دا لە بۆکان بنیاتنرا و دوای چەند ساڵێک بە ئاگر سووتا، بابەتێکی کورتیش بێ بنووسم، ئینجا داوا لەو کەسانە بکەم کە شارەزایی زیاتریان لەسەر مەسەلەکە هەیە، بەتایبەت ئەوانەی وا لە نێوخۆی وڵات دەژین، کاری زیاتر و بەبەڵگەتر لەسەر بابەتەکە بکەن و هاوڕێ لەگەڵ وێنەی کۆنی ئەو ساڵانە و ناوی هەندێک لە فیلمەکان زانیارییەکی زیاتر بۆ مێژووی شار و ناوچەکە تۆمار بکەن؛ بەتایبەت دەوری کۆمەڵایەتی ـ فەرهەنگیی سینەماکە لە بۆکان شی بکەنەوە. بەختەوەرانە ڕێزدار برایم فەڕشی کە پسپۆڕی بواری شانۆگەرییە و پێشتریش سەبارەت بە سینەمای بۆکان بابەتی نووسیوە، پێی ڕاگەیاندم کە وتارێکی نوێ سەبارەت بە سینەما سەعدی دەنووسێ. ئەوە هەنگاوێکی بەجێیە و هیوادارم دواتر هەمان ئەو وتارە لێرەشدا بڵاوبکەمەوە.

بە بۆچوونی من سینەمای بۆکان، بەتایبەت لە ساڵانێکدا کە هێشتا تەلەفیزیۆن نەهاتبووە ناوچەکە، دەورێکی گەلێک گرنگی لە بواری ناسیاو کردنی خەڵک بە سینەمای ئێران و جیهان بینی و بەتایبەت بۆ کچان و ژنان کە کەمتر لە ماڵ دەچوونە دەرەوە و کەمتریش هاتوچۆی شارانی دیکەیان دەکرد، دیاردەیەکی گەلێک گرنگ بوو. لەو ساڵانەدا پەیوەندیی نێوان شارەکان وەک ئەمڕۆ نەبوو و گەنج و لاو، بەتایبەت کچان و ژنان، دەرەتانی سەفەر و هاتوچۆیان وەک ئەمڕۆ بۆ نەڕەخسابوو. سەرەڕای ئەم ڕاستییەش کە بەشی بنەماڵەیی نێو هۆڵی سینەمای بۆکان لە بەشی خەڵکانی ڕەبەن جیاکرابۆوە، دانیشتنی ژنان لە شوێنێک کە پیاوی بێگانەی لێبوون، خۆی لەخۆیدا هەنگاوێک بوو بۆ پێشەوە.

لەبیرمە ساڵی ۱۳۳۸ ـ ۳۹، کاتێ کە لە بۆکان قوتابی پۆلی ۱۰ی ناوەندی بووم، مامۆستای گەلێک بەڕێزم کاک ئەحمەدی قازی سەرۆکی دەبیرستان و مامۆستای

زمانـی ئینگلیـزی و ئەدەبیاتمان بوو. ڕۆژێک مامۆسـتا ئەحمەد لێی پرسـین کامتان سینەماتان بینیوە؟ وا بزانم تەنیا دوو کەس لە پۆلەکەدا سینەمایان دیتبوو! جا گوتی بۆ وانەی ئینشـای ئەم هەفتەیە، بنووسـن: «عجیب است انسان در قرن بیستم سینما ندیده باشد!» ئەو دەم هێشتا سینەما لە بۆکان دروست نەکرابوو و وا بزانم ساڵێک یا دوو ساڵ دواتر کرایەوە.

لە سینەمای بۆکاندا ڕادەی هونەری و کۆمەڵایەتیی فیلمەکان گەلێک نزم بوو و کەمتـر وابـوو فیلمـی چاک، بە پێوانـەی تاران و تەورێز، بگاتە بۆکان، بەڵام نەفسـی کارەکە ڕچەشکێنییەکی گرنگ بوو و ئەگەر ئێران تووشی مۆتەکەی مەلاکان نەبووایە، چاوەڕوانی دروست بوونی سینەمای چاکتر و پیشاندانی فیلمی باشتریشی لێ‌دەکرا، بەڵام سـینەماکە پێش هاتنە سـەر کاری مەلاکان سـووتا و ئیتر چاک نەکرایەوە تا شۆڕشی گەلانی ئێرانی بەدوادا هات و کەس لە بیری فیلم و سینەمادا نەما؛ ئێستاش خۆ جگە لە مزگەوت و حوسێنییە و تەکیە، حاشا لە ئێران دوو خشت بۆ سینەما و شانۆ و شتی وا لەسەر یەکتر دابندرێ ئەویش لە کوردستان و لە شوێنێکی وەک بۆکان![1]

من لە سـاڵانی سـەرەتای دروسـت بوونی سـینەما لە بۆکاندا مامۆسـتای گوند بووم و وا هەبوو لە هاتنەوەی شـاردا جاروبارەش بچوومایەتە سـینەما، بەڵام لام وا نییـە ئـەو شـتە سـەرجەم لە سـێ‌چوار جار تێپـەڕ بووبێ، لەبـەروەی دوای دوو سـاڵ مامۆسـتایی لـە گوندەکانی کوردسـتان، لـە سـاڵی ۱۳۴۴دا وەک زۆرێکی دیکە لـە مامۆسـتایانی مەهابـاد و سـەقز و بـۆکان، منیـش شـاربەدەر کـرام و نێردرامە ئەراکی سـوڵتاناباد تا شۆڕشـی سـاڵی ۱۳۵۷یش بۆ ئیش‌وکار نەگەڕامەوە بۆکان و سەردانەکانیشـم کـورت بـوون و بەشـی ئـەوەی تێدا نەبـوو بچم بۆ سـینەما. هەر بۆیەش ئاگاداریم لەسـەر مەسـەلەی سینەمای بۆکان یەکجار کەمە و بۆ نووسـینی ئـەم بابەتە تـکای یارمەتیم لە هەندێک برادەری بەڕێزم کرد و ئەوەی لە خوارەوەدا

---

۱. لە هەواڵەکانی ڕۆژی ۲۰۱۱/۸/۵ی ماڵپەڕی «پەیامنێر»دا خوێندمەوە تا کۆتایی ئەمساڵ ۳۳ سـینەما و شـوێنی پیشـاندانی فیلم لە پارێزگای هەولێر دەکرێنەوە. ئەوە شـوێنێک کە کورد خاوەنی خاکی خۆیەتی و ئەوەی بۆکانیش لە وڵاتێکدا کە بێگانە بەسەریدا زاڵە!

دەیخوێننـەوە مێژوولکەیەکـی کورت و ناتەواوە کە بەگشـتی لە نامە و ئیمەیلی کاک ڕەحیـم بەهـرامزادە پێکهاتـووە و کاک عومـەری حەمیـدی و کاک نـادر فەتحـی و دوکتـۆر کامـران ئەمینئاوەش چەند بابەت و زانیاریی زیاتریان خسـتۆتە سـەر؛ وا هەیە چەند دێڕیشم خۆم لێ زیاد کردبێ.

تا ڕوون بوونەوەی تەواوی ڕێکەوتی ڕووداوەکان، من ساڵی دامەزرانی سینەما لە بۆکان بە ١٣٤١ ـ ١٣٤٢ دادەنێم (کە دەکاتە ١٩٦٢ ـ ١٩٦٣ی زایینی)، دڵنیاشم هەر لەو سـەروحەدەدا بنیاتنراوە. سـاڵی سـووتان و لەنێوچوونیشـی بە ١٣٥٦ دادەنێم (١٩٧٧ی زایینی). هۆکاری سووتانەکەشی نازانم. تۆبڵێی هەڵەیەک بووبێتە هۆکاری سووتانی یا دەستێکی چەپەڵ کارەکەی کردبێ؟ لەو ساڵانەدا سینەما سووتاندن باو بوو و بۆ نموونە، «سـینەما ڕێکس»ی ئابادان و سـینەمایەک لە تەورێز لە تەنیشـت تێرمیناڵی ئوتوبووسی باغی گوڵستان.[1]

شـوێنی سـینەما سـەعدی بـۆکان ڕووبـەڕووی دوخانیـات، پەنـای ماڵـی کاک عەبدوڵـڵا شـەرەفکەندی و لـە ماڵی مامۆسـتا حەقیقی شـاعیرەوە زۆر دوور نەبوو. واتـە کەوتبـووە لای ڕۆژهەڵاتی ئاشـی باشـی و بەربەردان و سـەللاخخانە، کە لەو سـاڵانەدا ئاوەدانیـی زۆری لێنەبوو. پۆمپی بەنزینـی ماڵی حەبیبزادە دواتر کەمێک بـەرەو باکوور و لەبەری دوخانیات دروسـتکرا. دواتـر، «نەغدالی»ش مەیخانەکەی هەندێک دوای سینەما کردەوە.

بینایەی سینەماکە خشتی سوور و میچەکەی شیروانی بوو. هۆڵی چاوەڕوانییەکی ئەوتۆی نەبوو و هەموو بیناکە بریتی بوو لە ساڵۆنێک. ئەوەندەی بزانم خاوەنەکەی عەجەمێکـی میانـدواوی بـوو، دواتـر لەگەڵ غەفووری ئاشـناگەر بوو بە شـەریک یا خود پێی فرۆشـت. وەک گوتم زانیاریی من لە سـینەمای بۆکان کەمە و لێرەدا ئەو یادداشتانە دێنم کە چەند برادەری بەڕێزم بۆیان نووسیوم:

«... ئەوەندە دەزانم سینەماکە هی غەفووری ئاشناگەر، کوڕی حاجی خمگەر بوو،

---

١. من ئەو دەم لە تەورێز دەژیام و ماڵم لەوبەری خیابانەکە، ڕاسـت ڕووبەڕووی سـینەما بووم و بە گەرما و دووکەڵی سووتانەکەی لە خەو هەستام.

بەڵام بەگشتی کاروباری سینەماکە بەدەست هەندێک کەسی ئازەربایجانییەوە بوو: ئۆپێراتۆر، ئازەربایجانییەک بوو بەناوی عەلییەشەل. عەسکەرئاغا، کە پاسەبانێکی بازنشستەی ئازەربایجانی بوو، کۆنترۆڵی بلیتەکانی دەکرد. «هەمزەی سینەما»ش کە ئازەربایجانی بوو هەر کۆنترۆڵی بلیتەکانی دەکرد.

ڕەحمانی یەدی بلیتفرۆش بوو. نەزیر و «عەبدولی کاوەیی»ش لەوێ کاریان دەکرد. کوڕەکانی مەولا قولی و حەسەنی عەبەسالار و جاروبارەش سەلیمی مام ڕەسووڵ تەبلیغاتیان دەکرد، واتە پۆستێری فیلمەکەیان بۆ لەسەر تەختەیەک دەدان، تەختە لە دارێکی درێژ قایم دەکرا و ئەوانیش دەیاننا سەرشانیان و بە شەقامی سەرکیی شاردا دەیانگێڕا. تەبلیغاتەکەیان بە فارسی دەکرد، بۆ نموونە دەیاننەڕاند «فیلم فلان، سراسر جنگ و خونریزی»! سەعاتی دەسپێکی کاری سینەما چواری دوانیوەڕۆ بوو، بەڵام منداڵان لە سەعات دووەوە لە بەردەرکی دوخانیات ڕووبەڕووی سینەما ڕادەوەستان تا دەکرایەوە. کاتێ کە ماتۆڕی کارەبای سینەماکە گەرم دەبوو، داوایان هەر لەو منداڵانە دەکرد بە سەتڵ لە سەللاخخانەوە ئاوی بۆ بێنن، دەنا لە کاتی خۆیدا دەست پێناکا!

نێو سالۆنەکە زۆر خاوێن و ڕێکوپێک نەبوو، کورسییەکانیشی شەقوشڕ بوون. بە گاڵتە دەڵێن کەسێکی مەهابادی گوتبووی «سینەمای بۆکان کورسی بۆ دانیشتن نییە، دەبێ لەگەڵ خۆتدا چەلەنگی حەڵەبی بەری لەسەر دانیشی، جا لەبەروەی چەلەنگەکە هی خۆتە، هەرچەند سیئانسیش دانیشی، دەتوانی»!

فیلمەکان بە «سروودی شاهەنشاهی» دەستییان پێدەکرد و لە ماوەی سروودەکەدا خەڵک دەبووایە هەستنە سەر پێ. «پێشپەردە» نموونەی ئەو فیلمانە بوو کە لە داهاتوودا پیشان دەدران و بەشێکی بەرچاوی کات بەو پێشپەردانە تێپەڕ دەبوو. فیلمی تەبلیغاتیشی هەبوو، واتە ئەو فیلمانەی وا بۆ نموونە بۆ شمەکی ماڵ پیشان دەدران و بەشی زۆریان هی دووکانی عومەری سوڵتانی (وەفا) و غەفووری ئاشناگەر بوون.

لە کاتی نیشاندانی هەر فیلمێک چەند جار پشوو دەدرا و خەڵک لە سالۆنەکە

دەهاتنە دەرێ. سالۆنێکی ئینتیزاری وای نەبوو و وا هەبوو خەڵکەکە بۆ پشوودان بێنە بەردەرگای دەرەوە و سەر شەقامەکە! بێپووڵەکان کە بلیتیان پێنەدەکڕدرا، لە بەردەرکە ڕادەوەستان و لە کاتی دەسپێکردنەوەی فیلمەکە خۆیان تێکەڵی ئەوانە دەکرد کە لە ژوورەوە هاتبوونە دەرێ. کاتێ باران دەباری، لە دەرەوە نەدەوەستان و عەسکەرئاغاش پیاوێکی بەبەزەیی بوو و زۆر جار کاتێ دەیبینی کەسێک گزە دەکا و بێ بلیت دەچێتە ژوورەوە خۆی لە گێژی دەدا! یەکێ لە میتۆدەکانی بەکاری دەهێنا بۆ ئەوەی ئەوانی ژوور و دەرەوەی لێ تێکەڵ نەبێ، ئەوە بوو سەتڵێک ئاوی دەهێنا و دەستێکی تەڕی بەسەر ئەوانەدا دەهێنا کە بلیتیان هەبوو. ئەم مەڕاسیمە زۆر لە غوسڵی تەعمیدی کلیسا دەچوو!

خۆشترین شتی سینەما ئەم هەیەجانە بوو کە بینەران نیشانیان دەدا و چەپڵەیان بۆ دەستەی چاکەکان لێدەدا.

نرخی بلیتی بەشی پێشەوە ٥ قڕان، نێوە ڕاست یەک تمەن وەی «لۆژ»یش ١٥ قڕان بوو.

زۆر جار فیلمەکەیان دەپەڕاند. ئیتر نازانم ئەوە لەبەر هۆی تیکنیکی بوو یان عەلییەشەل بەپەلە بوو زووتر بچێتەوە ماڵەوە! هەر چی بێ، تەماشاچییەکان دەیانزانی و دەستیان بە فیتوو لێدان دەکرد و زۆر جاریش جنێوی ڕاستەوخۆیان بە عەلییەشەل دەدا. جەماعەتی حەوزەگەورە هەمیشە دژی سانسۆڕ بوون!»[1]

«مامۆستای قوتابخانەکانی بۆکان خۆیان دەچوونە سینەما، بەڵام چوونی منداڵ بۆ سینەمایان پێ چاک نەبوو! جارێکیان لەگەڵ چەند کەس لە دۆستان دوای مەدرەسە چووین بۆ سینەما. هەموومان وەک جوو لە کاک... کە مودیری دەبیرستان بوو، دەترساین. لە نیوەی فیلمەکەدا، برادەرێکمان گوتی وا کاکی مودیر لە پێشمان دانیشتووە! کابرایەکی کڵاولەبەدار لەسەر، چەند ڕەدیف لە پیش ئێمەوە دانیشتبوو و زۆر لە مودیرەکەمان دەچوو. هەموومان لەسەر زگ لە ١٥ قڕانییەوە چووین بۆ پێنج

١. یادداشتی ڕێزدار ڕەحیم بەهرامزادەیە و هەندێک زانیاریی ڕێزدار کامران ئەمین ئاوەشم ئاوێتەی کردووە.

قڕانــی و لەوێـوە هەڵاتینە دەرێ. لەبەر دوخانیات ڕاوەســتاین تا فیلمەکە تەواو بوو. کاتێک خەڵکەکە هاتنە دەرێ ئەو کەسەی وا بە کاکی مودیرمان دانابوو، لە ڕاستیدا مەشەدی مل...ی دارفرۆش بوو!»[١]

«هۆڵـی سـینەمای بـۆکان هەندێـک جـار بـۆ کۆبوونـەوە و وتاردانیـش کەڵکی لێوەردەگیـرا. ئێمـە هەندێـک مامۆسـتا و قوتابـی بوویـن کـە لەژێـر کارتێکەریـی شانۆگەرییەکانی تاران و خوێندنەوەیان لە کتێب و گۆڤارە فارسییەکاندا گرووپێکی تیئاتریمـان لـە بـۆکان پێکهێنـا. مـن شـانۆنامەیەکم بەناوی «پسر خاک» نووسـی و دوای هەندێک تەمرین و پڕۆوە، لەسـەر شـانۆی سـینەما سەعدی پیشانی خەڵکمان دا. ڕادەی پێشـوازی کردنـی خەڵکەکـە هەر باسـی ناکرێ. کارەکە بـە چەپڵەلێدان و لەبـەر هەسـتان و هاواری بژی بژی تەواو نەبوو؛ لـە هاتنە دەرەوەی ئەکتەرەکاندا خەڵکێکی زۆر لەگەڵمان کەوتن و بەرەو نێوشـاریان هێناینەوە. لە بیرمە، نەمر کاک قادری سـالمی[٢] یەک لە ئەکتەرەکانی نابووە سـەر شانی خۆی و لەگەڵ خەڵکەکە بە خیابانیدا دەهات. ڕاست وەک خۆپیشاندانێکی سیاسیی لێهاتبوو.»[٣]

سـەبارەت بەو شـانۆنامەیە و کاری دیکەی شـانۆیی لە سـینەما سەعدی بۆکان هیـوادارم کاک برایـم فەڕشـی، کـە خـۆی لـە جەرگـەی کارەکاندا بـووە بابەتێکی سەربەخۆ بنووسێ و بڵاوی بکاتەوە.

---

١. یادداشتی ڕێزدار نادر فەتحییە.
٢. مانگی ڕابردوو سیهەمینساڵی شەهید بوونی مەزلوومانەی کاک قادر بوو.
٣. بەشێک لە وتەکانی ڕێزدار عومەری حەمیدی کە لەسەر تەلەفۆن پێی گوتم.

جارێکی دیکە سینەما «سەعدی»ی بۆکان

مـن بـۆ دەوڵەمەند کردنی فایلی سـەبارەت بە سـینەما سـەعدی و یارمەتیدانی ئەو کەسـانەی وا لە دوارۆژدا مێژووی بۆکان دەنووسـن، لێرەدا وتاری کاک برایم فەڕشی و کاک ڕەحمان محەممەدیان و وتاری دووهەمی کاک مەنسوور فەڕڕوخی دەهێنمەوە:

ئا. وتاری کاک برایم فەڕشی:

«لە جارکێشانەوە بۆ سینەما سەعدی»[1]

ب. وتاری کاک ڕەحمان محەممەدیان

ئەم یادداشتانەی خوارەوە کە گەلێک ورد و دەقیقن، نەمر ڕەحمانی محەممەدیان لەسەر وتارەکەی کاک برایمی نووسیوە و لە ڕاستیدا زیادکراوێکە لەو. یادی کاک ڕەحمـان بەخێـر بـێ کە ئەم زانیارییانەی چەند سـاڵێک پێـش کۆچیدواییەکەی بۆ ناردین.

چەنـد تێبینـی و زیادکـراو لـە وتاری «لە جارکێشـانەوە بۆ سـینەما سـەعدی»، نووسینی ڕێزدار برایم فەڕشی».

لەگەڵ دەسخۆشی زۆری کاک برایمی خۆشەویست لەم یادداشتە کورتەدا هەوڵم داوە، بگەڕێمـەوە بـۆ گەشـەی هونەر لە سـاڵانی پێشـتر و یادێک لـە هونەرمەندانی ئـەو سـاڵانە بکەم و ڕێزیان لێبگرم. جا ئەگەر شـوێنێکی وتارەکـەی کاک برایمیش پێویسـتی بـە ڕوونکردنـەوە بووبـێ، ئـەوا بـە ئیجازەی ئـەو، ڕوانگـە و بۆچوونی خـۆم، کـە پشتئەسـتوورە بەو زانیارییانەی لە دۆسـت و برادەری شـارەزای خۆم وەرمگرتوون، ڕاگەیاندووە:

١. لاپـەڕە ۴: ئیجارەی بـەری دووکانەکانی حەمەدەمینئاغای ئێلخانیزادە، مینەی ڕەشـید ناسـکێ و مـەلا تەهـا وەریاندەگـرت. بـەری قاسـمئاغای موهتەدیـش

---

1. http://bokan. de/laperekan/nuseran/Braym/sinema%20seadi. pdf.

مەحموودی ئیفتیخار و میرزای حەسار کۆیان دەکردەوە.

٢. لاپــەڕە ٥: لەســەر ئــەو تۆزە قیرەتاوەی بەر دوخانیات، مەزرەق و شــێلاقەش دەخولایەوە و دووچەرخەسواریش دەکرا!

٣. لاپەڕە ٦: ئەو کەسەی وا تەختەنەرد و شەترەنج و شتی تری دارینی دروست دەکــرد، ئەرمەنییــەک بەنــاوی «مســرۆب» بوو کــە «میســرۆف»یان پێدەگوت و گوایە لە بنەڕەتدا «موهاجیر» بوو، واتە لە ئەرمەنســتانی سـۆڤیەتەوە هاتبووە ناوچەی ئێمە.

٤. لاپەڕە ٧: لە ســینەما ســەعدیدا، حەســەنی ڕەســوولیانیش بلیتی دەفرۆشت و ســەدیقی مورادی (دۆینە)ش خەڵکەکــەی ڕێنوێنی دەکرد بۆ هۆڵەکان. هەروەها دیواری نێوان سێ هۆڵی سینەماکە، سەرەتا نەردەی ئاسن بوو، بەڵام منداڵان لە کەلێنی نەردەکانەوە دەچوونە بەشەکانی تر! دواتر لەبەر ئەو هۆیە، نەردەکەیان کردە دیوار.

٥. لاپــەڕە ٨: ئــەو کەســانەی وا شــەربەتی مێوژەڕەشــەیان دەفرۆشــت، ئەحمــەد عەدە و ئەحمەدی مامۆستا بوون، پێش ئەوانیش ئەحمەدی شاقولی بووە. نیاز لە مامۆستا، نەمر مامۆستا شێخ حەسەنی کازمییە.

٦. لاپەڕە ٩: ئەو ســەیدەی وا شــێعری دەخوێندەوە و دەفەی لێدەدا، ناوی ســەید ڕەســووڵ و خەڵکی هەورامان بوو. یەحیاخانیش هەبوو کە بە کەشکۆڵەکەی و جلوبەرگــی ســپییەوە دەگــەڕا و شــێعری دەخوێنــدەوە و خەڵــک پووڵیــان بۆ دەخستە ناو کەشکۆڵەکەیەوە.

- هەرلەو لاپەڕەیەدا: ئورووجە عەجەم جگە لە فرۆشتنی بلیتی بەختئازمایی و ڕۆژنامــە، دوایــە لــە خیابانی ســەقز دووکانــی تەعویزی ڕەوغەنــی هەبوو و بە چاوی کوێرەوە ڕۆنی ماشێنی دەگۆڕی و گریسکاری دەکرد.

- هــەر لــە لاپــەڕەی٩ دا: ئەو لاوە باڵابەرزە، ســەید برایمی شــێربەگی بووە کە ئێستاکە بۆتە خەلیفە و لە بەشێک لە هەورامان مورید و مەنسووبی هەیە و خۆشی نیشتەجێی بۆکانە و خانەنشینی بانگی سادراتە.

٧. لاپەڕە ١١ و ١٣: کاک موستەفا حەریری دەڵێ: بەزمی ورچ و مەیموون هەڵپەڕاندن لە کاروانسەرای «کەیکاوس» بەڕێوە دەچوو.

ـ هەمان لاپەڕە: هەوەڵین فیلمی سینەما سەعدی بەگوێرەی بۆچوونی کاک عوسمانی ئیسماعیلی «گربە وحشی»ی ئێرانی بوو. [«دختر لر» یەکەمین فیلمی فارسی بووە کە لە هیندووستان بەرهەم هێنراوە و لە سەردەمی ئێمەدا لەمێژ بوو لەسەر ئیکران نەمابوو.]

٨. لاپەڕە ١۴: محەممەد عابیدی ڕاستە.

هەروەها نابێ گەشەی هونەری نمایش و شانۆ، کێبەرکێی شێعرخوێندنەوە (مووشەرعێن) و گۆرانی و سەما لە ساڵەکانی پێشتردا لە بیر بکەین.

هۆڵێکی گەورە بەگوێرەی ئەو کات لە ساڵەکانی ١٣٣٥ ـ ١٣٣٦دا بە هیممەتی نەمر «مەحموودی سیدقی»، سەرۆکی ئەو کاتی ئیدارەی فەرهەنگی بۆکان، لە بەشی باکووری ڕۆژاوای قەڵای سەردار، ڕووبەڕووی خیابانی تازە، واتە ئەو شوێنەی وا دەیڕوانییە پاساژی سەید سەدیقی قورەیشی و ماڵی میرزا حسێنی کۆچەری، کرایەوە. هۆڵەکە بەرزتر بوو لە حەوشەی قەڵا و بە چەند پلیکان دەچوویە نێو ساڵۆنەکە، هۆڵەکە سەکوی شانۆ و پەردەی مەخمەری هەبوو، لە دەستی چەپی ساڵۆنەکەوە بە دالانێکدا، بە پلیکان دەچوویتە سەر سەکۆکە. هەر لەو دالانەوە دەچوویتە نێو ژوورێکەوە، کە بۆ گریم و خۆسازکردنی ئەکتەرەکان تەرخان کرابو، ئەم ژوورە کەوتبووە پشت پۆلەکانی دەرس گوتنەوە. ئیمتیحانی قوتابییانیش لەوێدا بەڕێوە دەچوو و ڕێوڕەسمی حکوومەتیش، وەک جەژنی ۴ی ئابان و ٢١ی ئازەر هەر لەوێ دەکرا. هەروەها چالاکیی هونەریی وەک شانۆ، شێعر و گۆرانی و سەمای کچان و هونەری تریشی لێ بەڕێوە دەچوو.

لە ساڵی ١٣٣٦دا، کە نەمر حەبیبوڵڵا تابانی وەک بەرپرسی بارهێنانی لەش لە مەهابادەوە هاتە بۆکان، جودا لە ئیشەکەی خۆی زۆری خۆ بە گەشەپێدانی شانۆ و مۆسیقا و بەشەکانی تری هونەرەوە ماندوو دەکرد. ئەم کەسایەتییە، خۆشی وەک ئەکتەر لە نومایشەکاندا وێڕای قوتابییانی هونەرمەند چالاک بوو؛ کاری گریمی

ئەکتەرەکانیش هەر ئەو دەیکرد.

دواتر بەڕێز قەرەپاپاق کە خەڵکی نەغەدە و خۆی مامۆستای وێنە بوو، زۆر هۆگری بەشەکانی تری هونەر وەک شانۆ و مۆسیقا بوو. لە بیرمە لەگەڵ ڕێزدار سەید یاسینی حسێنی و چەند کەسێکی تر نومایشی «ئەسکەندەری مەقدوونی»یان هێنایە سەر شانۆ و خۆشیان وەک ئەکتەر تێیدا بەشدار بوون.

بەڕێز حەمەدەمینی مورادیان کارمەندی دوخانیات لەگەڵ بەڕێزیکی سەقزیدا کە خۆی دەکرد بە ژن، نومایشی کۆمێدییان لەو سالۆنەی قەڵا بەڕێوە دەبرد و خەڵک زۆریان پێخۆش بوو.

بەڕێزان سدیقی کاوەیی و برایمی مەعرووفی و چەند ئەکتەرێکی تر بە جلوبەرگی کوردی و زمانی فارسی، نومایشی عەلیمەردانخانیان بەڕێوە برد.

بەڕێز برایمی کەریمی کارمەندی دوخانیات لە نومایشەکاندا، گریمی ئەکتەرەکانی دەکرد.

بەڕێز سولەیمان کەریمی بەرپرسی بارهێنانی لەش، جودا لە بەرپرسایەتیی ئیشەکەی خۆی لە هاوکاری و بەڕێوەبردنی چالاکی هونەریدا تێکۆشەر بوو.

من و بەڕێز ئەنوەری سوڵتانی قوتابیی پۆلی حەوتەم بووین لە قەڵا، مونازەرەی چێشتی ئێرانی و فەرەنگیمان لەو سالۆنەدا بەڕێوە برد. من لایەنگری چێشتی فەرەنگی بوم و کاک ئەنوەریش هی ئێرانی.

چالاکی و هەڵسووڕانی بێوچانی نەمر ئەحمەدی سامبەگی چ لەباری وەرزشی و چ لە ئیشی هونەریدا، لە تەواوی دەورانی قوتابێتی و کاربەدەستیدا، نابێ لە بیر بچێ و دەبێ بەردەوام ڕێزی لێبگیرێ.

لێرەدا دەبێ یادێک لەو کچە قوتابییە بەڕێزانە بکەم کە لەو سەردەمەدا، چالاکیی هونەرییان دەکرد و بوێرانە شانبەشانی قوتابییانی کوڕ گەشەیان بە هونەری شانۆ و ئاواز و سەما دەدا. دەتوانم ئەم بەڕێزانە ناو بەرم و داوای لێبووردن بکەم لەو خۆشەویستانەی کە وەبیرم نەکەوتوونەوە و ناویان لە قەڵەمکەوتووە:

بەڕێزان پەروین مەنگوڕی، فەوزیە کەفشدووزی، ژیلا ئەورامیپوور، خانمۆڵی

وەستا حەمەساڵەی بەننا و زۆر خاتوونی تر.

هـەوڵ و تێکۆشـان و دڵسـۆزیی بەڕێـز کاک برایمـی فەرشـی و گرووپەکەی لە بەشی شانۆدا هیچ کات لە بیر ناچێ.

چالاکیی ئەم بەڕێزانەش لە بەشـەکانی هونەری شـانۆ، مۆسـیقا، گۆرانی و شتی تر لە یادی خەڵکدا هەر ماوە و هەر دەمێنێ:

بەڕێـزان: مەنسـوور فەڕڕوخـی، برایانـی مەردانبەگـی، حسـێنی ڕەحیمیپـوور، مینـەی شـێرخانی، حسـێنی دێهبەنـدی، ئەبووبەکری غەفووری، حسـێنی سـەرکار، عوسـمانی فەتحـی، سـمایلی فەتحـی، حسـێنی مەلیکپـوور، عوسـمانی ئیسـماعیلی، حسـێنی مورادبەگی، خالید ڕزایی، موسـتەفا حەریری، غەفووری حاجی غەفووری، عەزیزی حەریری، حسـێنی سەعیدی، عوسـمانی موبارەکی، عەلی میرزایی، فەتاحی تاهیرئـازەر، محەممـەد عابـدی، حەسـەنی دەرزی، جەمـاڵ باباحوسـێنی، سـەلاح نەزەری و تەها تەحریریان.

پ: وتاری دووهەمی کاک مەنسوور فەڕڕوخی

سینەمای بۆکان

ئـەم بابەتـە لە درێژەی وتارێکدا دەنووسـم کە پێشـتر سـەبارەت بە سـینەمای بۆکان نووسیبووم و لە ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات ـ بۆکاندا بڵاوکرابۆوە.

لێرەدا، مەبەست دووپاتکردنەوەی نووسراوەکانی پێشوو نییە، بەپێچەوانە تەنیا باس لەو شـتانە دەکەم کە پێشـتر نەگوتراون و وا هەیە بەشـی زۆری خوێنەرانیش لێیان ئاگادار نەبن. لێرەدا سپاسی زۆری ڕەعناخانم ئەحمەدەین دەکەم کە زانیاری و بەڵگەنامەکانی ڕاگەیەندراوی نێو ئەم وتارەی بۆ من و لە ڕاسـتیدا بۆ خوێنەران و بـۆ مانەوە لە مێژووی وڵاتەکـەیدا ناردووە. نموونەی ڕەعناخانمی بەڕێز هەر زۆر بێ.

ئەوە وێنەی بەڵگەی کڕینی زەمین لەلایەن «سەتار عەلیپوور»ی خەڵکی میاندواوە، لە برایانی ئێلخانیزادە بە مەبەستی دروستکردنی سینەما لە شاری بۆکان.

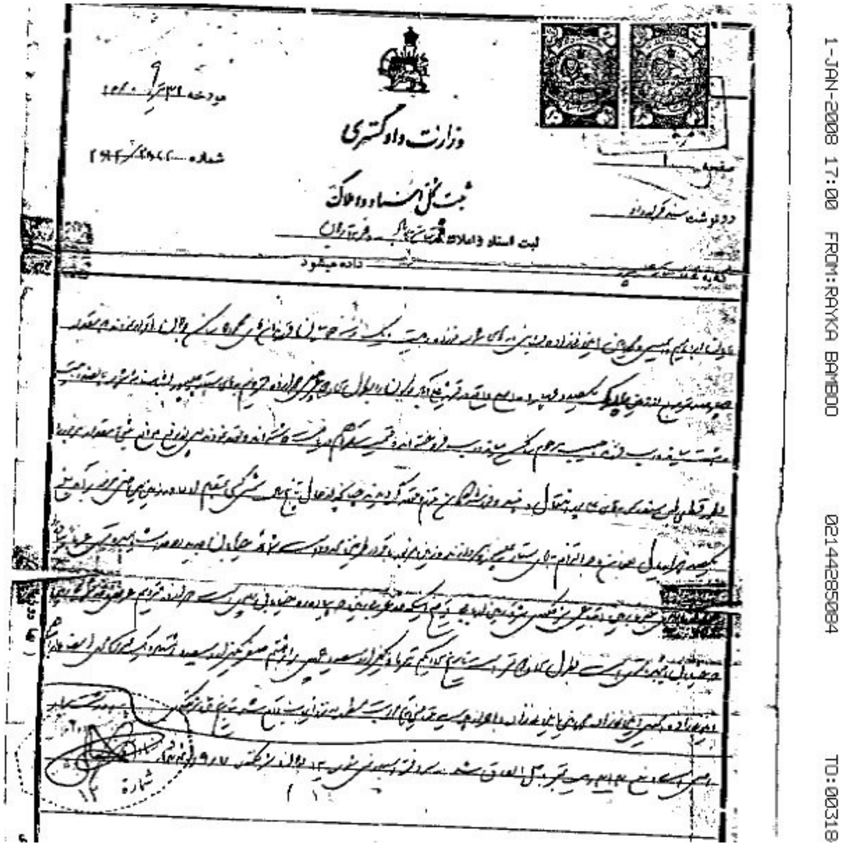
وزارت دادگستری
ثبت کل اسناد و املاک
مورخه
شماره
رونوشت سند
ثبت اسناد و املاک
داده میشود
1-JAN-2008 17:00 FROM:RAYKA BAMBOO 02144285084 TO:00318

ئەوەش دەقی ڕوونووس‌کراوی بەڵگەنامەکە:

وزارت دادگستری، ثبت کل اسناد و املاک، ثبت اسناد و املاک شهرستان مهاباد، دفتر ١٢ بوکان، صفحه ١، رونوشت سند قرارداد مورخه٣١ تیرماه١٣٤٠، شماره ٢٦٢٢/٢٦١٢، که به آقای ستار علی‌پور داده می‌شود:

آقایان ابراهیم، اسماعیل و محمدامین ایلخانی‌زاده به‌شناسنامه‌های شماره١٩، ٢١ و ٣ تماما فرزندان آقای محمودآقا ساکن بوکان، اقرار نمودند که مقدار چهارصد متر مربع از زمین پلاک ١١٤ اصلی واقع در قریه علی‌آباد بوکان بطول ٣٢ متر و ١٢/٥ متر عرض به آقای ستار علی‌پور به‌شماره شناسنامه ٥٢٨ میاندوآب فرزند حبیب مرحوم، ساکن میاندوآب فروخته‌اند و قیمت همه را

دریافت داشـتەاند و تعهـد نمودنـد پـس از رفـع موانع ثبتـی مقدار مزبـور را بطور قطعی طبق سـند رسـمی به آقای سـتار علیپور انتقال دهند و فروشـندگان ملتزم و متعهـد گردیدنـد چنانکـه از حـال تـا پنـج سـال شمسـی کسـی بمقـام اعـاده زمیـن مزبـور برآمـد، مبلـغ یکصد هزارریـال وجەالتزام به آقای سـتار علیپور بپردازند و زمیـن مزبـور شـمالا خیابـان کشـاورزی، جنوبـا زمین ابتیاعـی آقای شـرفکندی و شرقا به زمین اربابی. توضیح اینکه مرز غربی زمین که پیادەرو خیابان پهلوی است دوازده متر و نیم عرض و حدود شمالی زمین که در خیابان هیجده متری است به طول سی و دو متر است.

تاریخ سی و یکم تیرماه یکهزار و سیصد و چهل شمسی برابر با هشتم صفر یکهزار و سیصد و هشتاد و یک قمری.

محـل امضا ابراهیم ایلخانیزاده، اسـماعیل ایلخانیزاده و محمدامین ایلخانیزاده به احراز پیوست[؟]...

مراتب مسطوره در نزد اینجانب قلمی شد بتاریخ متن[؟] شرفکندی.

رونوشت برابر اصل است. مبلغ ٣١٣ ریال تمبر به اصل الصاق شد.

سـردفتر اسـناد رسـمی شـماره ١٢ شـهری [؟] بـوکان، شـرفکندی ١٣٤٠/٩/٧ [مهـر و امضاء]

لەنێوەرۆکی سەنەدەکەوەوادەردەکەوێ کە بەڵگەی سەرەکیی نەبێ و ڕوونویشت بێ، واتە وەک لە دەقەکەدا هاتووە، بەڵگەی فرۆشی «قطعی» و «ثبتی» دوای چارەسەرکرانی «بەربەستی سەبتی» دەردەکرێ. ئەم بەربەستە دوور نییە هەمان کێشەی عەرصە و ئەعیانیی ملکەکانی بۆکان بێ کە لە کۆنەوە لە نێوان ئاغاکانی بۆکان و خەڵکی شارەکەدا هەبوو.

سەتار عەلیپوور کێ بوو؟

سـەتار عەلیپـوور پێگەیشـتووی بنەماڵەیەکـی دەوڵەمەنـد و باغـدارە لـە میاندواو. سـەتار لە پەنا باغداریدا کە بەمیرات پێیگەیشـتبوو، کاروکاسـبی دیکەشـی دەکرد.

ناوبراو نوێنەرایەتیی شیرکەتی جیپی لە میاندواو هەبوو، هەروەها خاوەنی ڕیزە دووکانێک و سینەمای میاندواویش بوو. هۆی دروستکردنی سینەما لە بۆکان لەلایەک دەگەڕێتەوە بۆ دۆستایەتییەک کە مەرحوومی سەتار عەلیپوور لەگەڵ ئاغاکانی بۆکانی هەبوو (بە فرۆشتنی ماشێنی جیپ و تراکتۆر و کۆمباین)، لەلایەکی تریشەوە ئەزموونی سینەماداری لە میاندواو. مەرحوومی سەتار لەگەڵ ئاغاکانی دەوروبەری بۆکان و سەقز و مەهاباد و نەغەدە و شنۆ دۆستایەتی و ئاڵشوێرشی کردووە و کەرەسەیەکی زۆری لە ماشێنی جیپ و تراکتۆر و کۆمباینی بە قەرز و قیستی ساڵانە پێ فرۆشتوون.

بەرلە دامەزرانی کۆماری کوردستان ڕێزدار کەریم ئەحمەدەین (وەزیری پۆست و تێلگراف لە کۆماری کوردستان) ئەرکی بەرپرسایەتیی شیرکەتی نەوتی میاندواوی لە ئەستۆ دەبێ و ئەوەش دەبێتە هۆی دۆستایەتیی ئەو بەڕێزە لەگەڵ بنەماڵەی سەتار عەلیپوور.

لە کۆتایی مانگی بەهاری ساڵی ١٣٤٠ کاتێک کە بنەماڵەی ئەحمەدەین بەمەبەستی پێکهێنانی جەژن و گۆوەندێک بۆ خاتوو ڕەعنا، بەهۆی وەرگرتنی دیپلۆم، بەرەو قەباغکەندی (قەباغکەندی) ماڵی خاڵی وەڕێدەکەون، لە کاڕێژی میاندواو تووشی سەتار دەبن و داوایان لێدەکا کە میوانداریان بکا. کاتێک سەتار لە مەبەستیان تێدەگا کە بە مەبەستی گۆوەند بۆ قەباغکەندی دەچن، گەلێک پێی خۆش دەبێ و دەڵێ کە غوەلام حەیدەریش دیپلۆمی وەرگرتووە و با جەژنەکە بکەین بە دوو.

خاتوو ڕەعنا کچی گەورەی ڕێزدار کەریم ئەحمەدین دەبێتە هاوسەری غوەلام حەیدەر عەلیپوور، کوڕی گەورەی سەتار. زەماوەندی غوەلام حەیدەر و خاتوو ڕەعنا ئەو کات دەنگدانەوەیەکی زۆری لێدەکەوێتەوە و بە زەماوەندێکی شاهانە ناوی دەبەن، واتە لەو کاتەوە کە بووک بەرەو ماڵی زاوا وەڕێدەکەوێ هەتا دەگاتە ماڵێ، چاردە جار قوربانیی لەبەردەم دەکرێ، کە ئەوە خۆی دەبێتە هۆی درەنگ گەیشتنی بووک بۆ ماڵی زاوا.

بەهۆی خزمایەتی دایکم لەگەڵ بنەماڵەی ئەحمەدەین، بەخۆشییەوە توانیم بەڵگەی

سەرەکیی کڕینی زەمین بوو سازکردنی سینەما بە فاکس وەربگرم.

بەپێی ئەم سەنەدە، شوێنی سینەما لەگەڵ ماڵی ڕێزدار شەرەفکەندی و مامۆستا حەقیقی و ئەوانەی تری دەوروبەریان لە مەحدوودەی عەلیابادی بۆکاندا بوون، واتە مەحدوودەی شاری بۆکان ئەوکات تا شیرکەتی نەوتی قەدیم و پێش ماڵی حەقیقی و شەرەفکەندی بووە.

سازکردنی بینای سینەما شتێک زیاتر لە ساڵێکی پێدەچێ و جێگەی دانیشتنی سێسەد کەسی تێدا ئامادە دەکرێ. سینەما لە ساڵی ١٣٤١دا دەست بەکار دەکا. خاتوو ڕەعنا ئاوا باسی دەست بەکارکردنی سینەما دەکا:

«عەلی داداشوەند، ناسراو بە عەلییەشەل لە سینەمای بۆکان یەکەم کەس دەبێ کە پرس‌وڕای پێدەکرێ بۆ وەڕێخستنی سینەما لە بۆکان، کە بەرلەوە لە میاندواو کاری ئۆپێراتۆریی سینەمای ئەو شارەی کردبوو. هەروەها دابین کردنی چەند کەس بۆ کار کردن لە سینەما، کاک غەفوور ئاشناگەر کە پێشتر پەیوەندیی دۆستانەی لەگەڵ سەتار عەلی‌پوور دەبێ، وەک سەرپەرشتی کرێکارانی سینەما دیاری دەکرێ.» بەپێچەوانەی ئەوەی کە دەگوترێ، کاک غەفوور هەتا ساڵی ١٣٤٧ خاوەنی سینەما نەبووە و نیوە بەشێشی نەدراوەتێ. بەپێی ئەم بەڵگەیەی کە خاتوو ڕەعنا وەک دەسخەت لە ئیدارەی سەبتی ورمێ وەریگرتووە، کاک غەفوور لە ساڵی ١٣٤٧دا دەبێتە خاوەنی ئەعیانی (واتە بینای سینەما).

لە ساڵەکانی ٤٥-٤٦دا کاروباری سینەما بەرەو کەسادی دەڕوا و خاتوو ڕەعنا خۆی بۆ سەرپەرشتی کردنی سینەما دێتە بۆکان و ماوەی نزیک بە دوو ساڵ لە بۆکان، لە باڵەخانەکەی بینای سینەمادا نیشتەجێ دەبێ. خاتوو ڕەعنا لە سەردەمەکانی دامەزرانی پایگای کەشاوەرزی لەسەر ڕێی میاندواو بۆ مەهاباد لە ساڵی ١٣٤٧، لەو شوێنە وەک کارمەند دادەمەزرێ و سینەمای بۆکان دێتەوە سەر ڕەواڵی پێشووی خۆی و کاک غەفوور ئاشناگەر دیسان سەرپەرشتیی کاروبارەکان بە ئەستۆوە دەگرێتەوە کە لە ئەنجامیشدا دەبێتە خاوەنی شەشدانگ ئەعیانیی سینەما.

کاروکاسبیی سەتار عەلی‌پوور لە ساڵەکانی ١٣٤٢ - ١٣٤٣ دا، بەهۆی دامەزرانی

ئیسـلاحاتی ئەرزییـەوە کە دەبێتە هۆی نزمیی داهاتـی ئاغاکان لە ناوچەدا و نەمانی دەودوو و نەدانـی قیسـتەکانی سـاڵانە لەلایەن مشـتەرییەکانییەوە، کەسـادی دێنێ، باغات لە دەسـت دەچن، نمایەندەگیی جیپ نامێنێ و شـیرکەتی جیپ دەسـت بەسەر ملکەکانـیدا دەگـرێ کە یەک لەوان سـینەمای بۆکان دەبێ. لە کۆتایی زسـتانی١٣٥٥ لە نیوە شـەوێکدا سـینەمای بۆکان ئاور دەگرێ، عەلییەشـەل دەڵێ ئیتیسالی کارەبا دەبێتە هۆی ئاورگرتنی سـینەما (؟) کەس بۆ کووژاندنەوەی ئاگری سـینەما نەچوو. لەدوای فەوتی سـەتار، غوەڵام حەیدەر کە چەند سـاڵێک بەرلە فەوتی بابی تووشـی نەخۆشـییەکی گـران دەبـێ، ئیتـر وەک وەرەسـە توانایـی سەرپەرشـتیی کاروباری نابێ و کاتی ئاڵوگۆڕەکەی ئێران دێ.

لـە بەڵگەکـەدا هاتـووە، کـە زەمینەکە لـە برایانی ئێلخانـیزادە کـڕدراوە. لەدوای تەفکیکی زەمینەکانی بۆکان و دیاریکردنی بەشـی هەریەک لە برایانی ئێلخانیزادە، ئەوکات ڕوون نەکراوە کە زەمینی سـینەما بەلای کام برادا کەوتووە. بەپێی ئەوەی کـە سـەتار عەلیپـوور شکسـتی دێنـێ و دواییـش فـەوت دەکا، وەرەسـەکەی، واتە غوەڵام حەیدەریش، بەهۆی نەخۆشـییەوە توانایی ڕەفع و ڕجووعی کارەکانی نابێ، سینەما بەبێ خاون دەمێنێتەوە.

بە وردبوونەوە لەو بەڵگەنامە دەسخەتەی وا لە ورمێ بە خاتوو ڕەعنایان داوە، دەردەکەوێ کە کاک غەفوور دوای ئەوەی کە سـاڵی ٤٧ دەبێتە خاوەنی شـەشدانگ ئەعیانیی سـینەما، خۆی دەسـت دەکا بە چەند مامەڵە لەسەر ئەعیانیی سینەما، هۆی ئەم کارەش دەگەڕێتەوە بۆ چۆنییەتیی کڕینی شـەشدانگ ئەعیانیی سـینەما لەلایەن کاک غەفـوورەوە. کاتێـک کـە شـیرکەتی جیـپ دەسـت بەسـەر ئەعیانیی سینەمادا دەگرێ و لەلایەکی تریشـەوە کاروکاسـبیی سـینەما بەرەو کەسادی دەڕوا و خاتوو ڕەعنـا سـینەما بەجێدێڵـێ و لە ئیدارەی کەشـاوەرزی دەبێتـە مووچەخۆر، ئەوکات ناوی حەیدەر ئەکبەریان دێتە کایەوە.

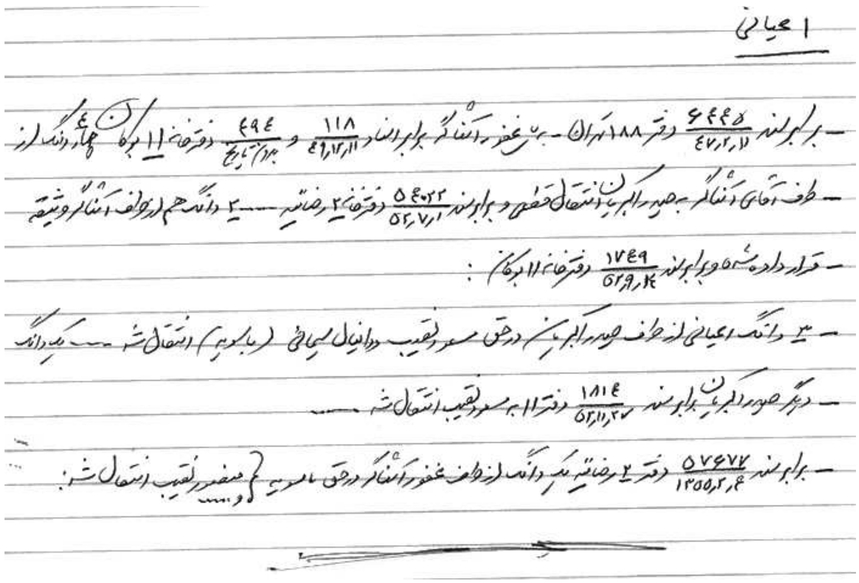

اعیانی

- برابر سند ۶۴۴۵ / ۴۷،۲،۱۷ دفتر ۱۸۸ تهران - به غفور دانشگر برابر اسناد ۱۱۸ / ۴۹،۱۲،۱۱ و ۴۹۴ / بدون تاریخ دفترخانه ۱۱ بوکان چهار دانگ از
- طرف آقای دانشگر به صدر اکبریان انتقال قطعی و برابر سند ۵۴۰۲۲ / ۵۲،۷،۱ دفترخانه ۲ رضائیه --- ۲ دانگ هم از طرف دانشگر وثیقه
- قرار داده شده و برابر سند ۱۷۴۹ / ۵۲،۹،۱۴ دفترخانه ۱۱ بوکان:
- سه دانگ اعیانی از طرف صدر اکبریان در حق مسعود نقیب و دانیال سیمائی (بالسویه) انتقال شد --- یک دانگ
- دیگر صدر اکبریان برابر سند ۱۸۱۴ / ۵۲،۱۱،۲۷ دفتر ۱۱ به مسعود نقیب انتقال شد ---
- برابر سند ۵۷۶۷۷ / ۱۳۵۵،۲،۶ دفتر ۲ رضائیه یک دانگ از طرف غفور دانشگر در حق منصور نقیب انتقال شد.

حەیدەر ئەکبەریان لە ساڵانی کۆنەوە شەریکی سەتار دەبێ لە سینەمای میاندواو، کاک غەفوور بە یارمەتیی ڕاستەوخۆی حەیدەر ئەکبەریان، شەش دانگ سینەمای بۆکان لە شیرکەتی جیپ لە تاران دەکڕێتەوە و لە ڕاستیدا حەیدەر ئەکبەریان دەبێتە خاوەنی ئەعیانیی سینەما، هەر چەند ماوەی پینج ساڵی پێدەچێ تاکوو کاک غەفوور چوار دانگ بە سەنەد بەناوی حەیدەر ئەکبەریان دەکا و کاک غەفووریش وەک پاداش دوو دانگی پێ دەبڕێ. کەوابوو مالیکییەتی سینەما دێتەوە سەر جێی خۆی، هەر دوو شەریک دەبنەوە خاوەنی سینەما، یەکیان خاوەنی زەمین و ئەویتریان خاوەنی ئەعیانی. هەتا ساڵی ٥٥ حەیدەر ئەکبەریان و کاک غەفوور چەند مامەڵەیەکیان بە سەنەد لەسەر ئەعیانیی سینەما کردووە، کە ناوەکانیان بۆ خاتوو ڕەعنا ناسراو نین. لەدوای فەوتی سەتار و حەیدەر ئەکبەریان، هەر ئەو جۆرەی باس کرا، سینەما لە زستانی ساڵی ١٣٥٥دا سووتا. وەرەسەی هەر دوو لا بایەخێکی ئەوتۆیان بە زەمینی سینەما نەدا و بەحاڵی خۆی بەڕەڵایان کرد.

خاتــوو ڕەعنــا باس لــە کەمتەرخەمیــی خــۆی و بنەماڵەکەی دەکا بــۆ ئەوەی کە لــە کاتــی خۆیدا چالاکیی ئەوتۆیان لە خۆ نیشــان نەداوە بۆ ســەبت کردنی زەمینی ســینەما، تاکــوو ســاڵی ١٣٧٢ کــە ئیدیعانامەیــەک بــۆ دادگای تەوریــز دەنێــرن و وەڵامەکەشی وەردەگرنەوە کە سینەمای بۆکان لە کاتێکدا کە هەر سینەما نەمابوو، لــە ســاڵی ١٣٥٩دا لەگــەڵ ســینەماکانی ئازەربایجــان موســادرە کــراوە بــۆ بونیادی موستەزعەفان و جانبازان (بڕواننە بەڵگەنامەی کۆتایی ئەم وتارە).

کاتێک کە شاری بۆکان دەگیرێتەوە و حکوومەت حاکم دەبێتەوە، زەمینی سینەما بە پێنج میلیۆن تمەن دەفروشرێ بە کابرایەکی عەجەم.

شماره
تاریخ
پیوست

اموال و دارائیهای استان آذربایجانغربی

آقای غلام حیدر - علیپور نماینده وراث مرحوم ستار علیپور

پاسخ نامه مورخ ۷۲/۶/۲۴ شما - اشعار میگردد همانطور که اطــــلاع دارید دادگاه انقلاب اسلامی تبریز در آبانماه سال ۱۳۵۹ کلیه سینما- های آذربایجانغربی را بموجب حکم شماره ۴/۸۳۹۴ / ۵۹/۸/۷ صادره از آن دادگاه به نفع مستضعفان مصادره کرده است واخیرا" عرصه سینمـــای بوکان طبق مقررات از طرف اداره اموالودارائیهای مستضعفان وجانبازان آذربایجانغربی بمزایده گذاشته شده وبفروش رفته است و فعــــلا" در مورد شکایت شما وسایر ورثه اقدامی برای این اداره میسورنیست٪

سرپرست اموالودارائیهای استان آذربایجانغربی

ارومیه: چهارراه دانش ساختمان اموال طبقه سوم تلفن ۲۲۰۷۰ - ۲۸۱۱۳
صندوق پستی ۱۲۱۱

P.1 TO:0031848731652 32144285084 FROM:RAYKA BAMBOO 1-JAN-2008 17:32

شێعر، شرۆڤەی شێعر و ژیاننامەی شاعیران

شـێعر بـۆ کوردیـش وەک گەلانی دیکـەی ناوچە، هونـەری یەکەمە و زیـاد لـە هەموو هونەرێکی دیکە گەشـەی کردووە؛ ئەم باڵاسـەندنەی شـێعر بە شـێوەیەک بووە کە بڕسـتی لـە هونەرەکانـی دیکە بڕیوە و بـۆ نموونـە، دەوری مێـژوو، چیـرۆک و شانۆشـی گێـڕاوە و وەک دەبینیـن لـەم بوارانەدا گۆڕەپانی هونەرمان تا سـەرەتاکانی سـەدەی بیسـتەمیش بەتاڵ بووە و پاڵەوانێکی لێهەڵنەکەوتووە و تەنیا شێعرە کە دێتە مەیدان و وەک جێگرەوەی ئەوان قسە دەکا. شێعری کوردی تەنانەت بۆتە دەقی ئایینیش (سرووودەکانی یارسان یان کتێبی «نزانی؟ مزگانـی!»ی نەمر دوکتۆر سـەعیدخانی کوردسـتانی، کە بانگەوازە بۆ مەسیحییەت بە شێعری هەورامی).

ناوچـەی بـۆکان بەتایبـەت لە سـەدەی بیسـتەمدا شـاعیری گەورەی لێهەڵکەوتـوون: (حەقیقـی، ئـاوات، نـووری و...)؛ لـە نوێبوونـەوەی شێعری کوردیشدا، بۆکان هەر قسەی یەکەمی کردووە (سوارە، وەفا و...)؛ تەنانەت ئێسـتا بۆکان قوتبێکی گەورەی شـێعری کلاسیکی نوێیە (ئاسـۆ). ئەم بەشـەی کتێبەکە ئاوڕێکی سـەرپێیی لە هەندێک شاعیری ناوچەکە و کارەکانیان دەداتەوە.

دەسنووسی نووسراو لە بۆکان

کەشکۆڵی عەزیز و سەوزەحمەد

ئـەوەی لێـرەدا دەمـەوێ بیناسـێنم کەشـکۆڵە شـێعرێکە کە سـاڵی ١٨٨٠ لـە بۆکان نووسراوەتەوە. خاوەنی ئێستای کەشکۆڵەکە ڕێزدار عەبدوڵڵا ڕۆستەمی مامۆستای خانەنشـینی بۆکانییە و نووسـەرانی کەشـکۆڵەکەش باوباپیری ئەون. کەشکۆڵەکە بە هیممەتـی ڕێـزدار ڕەحمانـی محەممەدیان گەیشـتۆتە دەسـت من و منیـش بابەتێکم لەسـەر نووسـیوە کە لە ژمارە یەکەمی گۆڤاری ژین، چاپی بنکەی ژین لە سـلێمانی، لاپەڕەی ٢٢١ تا ٢٣٤ (پووشپەڕی ٢٠٠٩)دا بڵاوکراوەتەوە.[1]

سـاڵی نووسـرانی کەشـکۆڵەکە ١٨٨٠ (سـاڵی شـێخی) و ماوەیەکیش دوای ئەوە. نووسـەرانی کەشـکۆڵ مام و ئامۆزای نەمر وەستا عەبدوڕڕەحمانی ددانساز باوکی کاک عەبدوڵڵای ڕۆستەمی بوون و لە گوندی تورکمانکەندیی ڕۆژهەڵاتی بۆکانەوە هاتوونەتە بۆکان و لەوێ ژیاون.

کەشـکۆڵەکە کە گەلێکیش بەباشـی پارێزراوە، سەرجەم ١٠٢ پارچە شێعری تێدا تۆمـار کـراوە. شـێعرەکان زۆربەیان کوردی و بەشـێکی کەمیان فارسـین. شـێعرە کوردییـەکان هەندێکیان هەورامین (شـەفیع، میـرزا فەتحوڵڵا و...)، بەڵام زۆرایەتییان کرمانجـی خـواروون، وەک: «هـی ئەحمـەدی کـۆر، وەفایـی، ئـەدەب، نالـی، حەریق، شـەهاب و شـێخ ڕەزا تاڵەبانی». قورسـایەتیی شـێعرەکان هی ناوچەی موکریانە و

1. https://zheen. org/govaryzheen/
http://www. bokan. de/laperekan/nuseran/Kak%20Anwer/keshkol2. pdf.

بەتایبەت شێعرەکانی ئەحمەدی کۆر زۆرترین شوێنیان لەنێو لاپەڕەکانی کەشکۆڵەکەدا بۆ تەرخان کراوە. هەر ئەوە خۆی پەیوەندیی کەشکۆڵەکە بە بۆکانەوە دەردەخا، گەرچی ناوی نووسەران و پەیوەندیی خزمایەتییان لەگەڵ خاوەنی بۆکانیی ئێستای دەسنووسەکە بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستییە بەسە.

دەرکەوتنی ئەم کەشکۆڵە هەواڵێکی خۆشە و بۆ مێژووی هونەر و ئەدەبی ناوچەکە بەڵگەیەکی بەکەڵکە. ئەوەندەی ئاگادار بم کاک حەمەدەمینی شاسەنەم چەند کەشکۆڵێکی دیکەی لە بەردەستدان کە ئەوانیش هی بۆکان و ناوچەکەن و هیوادارم بتوانێ بە شێوەیەک بڵاویان بکاتەوە. کەشکۆڵەکانی کاک حەمەدەمین و ئەم کەشکۆڵەی عەزیز و سەوزەحمەد، هاوڕێ لەگەڵ دەسنووسەکانی بەغدا کە مامۆستا محەممەدعەلی قەرەداغی لە کتێبی کەشکۆڵی کەلەپووری کوردیدا ناساندوونی، دەتوانن گەنجینەیەکی بەنرخ بن لە کاری زانستی و هونەریی پێشینییانی ئێمە لە بۆکان و لە کوردستان بەگشتی.

کێشی شێعری هەندێک شاعیری بۆکانی

کتێبی گەلێک بەنرخی مامۆستا عەزیز گەردی بەناوی «ڕابەری کێشی شێعری کلاسیکی کوردی» دیاردەیەکی شازە لە لێکۆڵینەوەی بنچینەیی کێشی شێعری شاعیرانی «عەرووزیوێژ»ی کورددا.

مامۆستا بە نەفەسێکی گەلێک درێژ سەرجەمی دیوانی زیاد لە ٨٢ شاعیری کوردی «تقطیع» کردووە و «بەحر»ە عەرووزییەکانی هەموو غەزەل و چامەی نێو ئەو دیوانەی پێناساندووین. شێوازی کارەکەی لەسەر «تقطیع» کردنی مەتلەع ـ واتە فەردی یەکەمی هەر پارچە شێعرێکە و بەو شێوەیە سەروبەری هەموو شێعرێکی نێو دیوانەکانی لە باری عەرووزی عەرەبەوە دەسنیشان کردووە.

من ناچمە سەر باسی ئەو گێرە و کێشەیەی وا لەسەر عەرووزی بوون و بڕگەیی بوون، هەروەها گونجاویی گۆڕانی ئەمیان بۆ ئەو و پێچەوانەکەی لە ئارادایە، بەڵام هەر چۆنێک بێ بەشی هەرە زۆری سەرمایەی شێعریی گەلەکەمان لە ڕابردوو و تەنانەت ئێستاش‌دا خۆ لە شێعری عەرووزی‌دا دەنوێنێ و بەو بۆنەیەوە خاوەنی گرنگایەتیی تایبەتە. شێوازی داڕشتنی کتێبەکەش گەلێک ڕێکوپێک و جێگەی بڕوایە و دەتوانێ یارمەتیدەرێکی باشی خوێندکارانی ئەدەبی کوردی بێ.

ئەوەی بۆکان بگرێتەوە و گەلێکیش گرنگە ئەوەیە کە ٧ دیوانی ٦ شاعیری ناوچەکەی تەقطیع کردووە. ئەم کارە پێشتر کەس نەیکردووە. ئەوەش بابەتەکان:

ئەحمەدی کۆر: لاپەڕەی ٦٢ی کتێبەکە، لەسەر بنەمای دیوانی شاعیر، چاپی ئەنیسی، سەرجەم ٥١ پارچە شێعر، بەحری شێعرەکان: ڕەمەل، ڕەجەز، هەزەج، بەسیت.

میسباحوددیوانی ئەدەب: لاپەڕە ٧٦ی کتێبەکە، لەسەر بنەمای دیوانی شاعیر، چاپی هەولێر، سەرجەم ٧٦ پارچە، هەروەها لاپەڕە ٨٣ی کتێبەکە، لەسەر بنەمای دیوانی شاعیر، چاپی بەغدا، سەرجەم ١٢ پارچەی تر؛ بەحری شێعرەکان: هەزەج،

ڕەمەل، موزاریع، ڕەجەز، سەریع، موتقاریب، موجتەس.

عەباس حەقیقی: لاپەڕەی ٢٢٣ی کتێبەکە، لەسەر بنەمای دیوانی شاعیر، چاپی ئینتشاراتی سەلاحەددین، سەرجەم ٥٦ پارچە؛ بەحری شێعرەکان: هەزەج، ڕەمەل، موزاریع، ڕەجەز، خەفیف، سەریع.

سەیفولقوزاتی قازی: لاپەڕەی ٣٤٧ی کتێبەکە، لەسەر بنەمای دیوانی شاعیر، چاپی ئەحمەدی قازی، سەرجەم ١٨ پارچە؛ بەحری شێعرەکان: هەزەج، موزاریع، ڕەمەل.

مەلا مارفی کۆکەیی: لاپەڕەی ٥٤٣ی کتێبەکە، لەسەر بنەمای دیوانی شاعیر، چاپی سەیدیان، سەرجەم ٥٠ پارچە؛ بەحری شێعرەکان: هەزەج، ڕەمەل، موزاریع، موجتەس، خەفیف.

خالید حیسامی (هێدی): لاپەڕەی ٧٤٧ی کتێبەکە، لەسەر بنەمای دیوانی شاعیر (کاروانی خەیاڵ)، سەرجەم ٧٦ پارچە؛ بەحری شێعرەکان: ڕەمەل، هەزەج.[١]

١. عەزیز گەردی، «ڕابەری کتێبی شێعری کلاسیکی کوردی، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی»، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٣، ٧٩٠ لاپەڕە، کوردی.

شێعرێکی فارسیی شێخبابا

شێخ بابا سەعیدی غەوساباد هاوڕێ لەگەڵ حەمەحوسێنخانی سەرداری موکری، سەیفەددینخانی سەقز و حەمەخانی بانە لە یەکەمین ڕۆژەکانی هێرشی سپای داگیرکەری عوسمانی بۆ سەر ڕۆژهەڵاتی کوردستان و ئازەربایجانی ئێران لە ماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، بەتاوانی لایەنگری کردنی سپای ڕووس، گیرا و ئیعدام کرا.[١] شێخبابا کەسایەتییەکی ناوبەدەرەوەی سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئایینیی ناوچەی موکریان و خەڵکی غەوساباد بوو.

«شێخ بابای بەرزنجی لە دوارۆژانی مانگی سەفەری ١٣٣٣ی کۆچی لە دێی غەوساباد لەلایەن سپای داگیرکەری عوسمانییەوە دەگیرێ و دەیبەنە کەرێزەی گڵی. سێ ڕۆژان لەوێ دەسبەسەر دەبێ و هەڵیدەپێچن تا حوکمی جیهاد و شەڕ لەگەڵ ڕووسان پەسند بکا، بەڵام مل نادا. سەرکردایەتیی سپای عوسمانی لە دادگایەکی ڕووکەش و هەڕەمەکیدا حوکمی ئیعدامی بۆ دەبڕنەوە و بە فەرمانی ئەفسەرێک بەناوی عومەر ناجیبەگ لە داری بێدادی دەدەن.

شێخی شەهید ناسراو بە «صدرالسادات» لە کەرێزەی گڵی دەنێژرێ و پاش هەشت مانگ خزم و کەسی دەچن گۆڕەکەی هەڵدەدەنەوە و ڕایدەگوێزن بۆ غەوساباد و لەنێو گومبەزی شێخ ئەحمەدی برای تەسلیم بە خاکی دەکەنەوە.»[٢]

مامۆستا هەژار لە بەشی مەهابادی بەرەوموکریاندا دەڵێ:

گیانی خۆی داوە بەتۆ شێخبابا
باوی شادی بوو ئەگەر ئەو مابا

١. بەگوێرەی نووسینی ئیبراهیم ئەفخەمی، حەمەحوسێنخانی سەردار و سەیفەددینخانی سەقزی ڕۆژی ٢٣ی سەفەری ١٣٣٣ی مانگی لە مەراغە ئیعدام کراون [کە بە حیسابی من دەکاتە ١٩١٥/١/١١ی زایینی]. بڕ: ابراهیم افخمی، تاریخ فرهنگ و ادب مکریان، بوکان، انتشارات محمدی، سقز، ١٣٦٤ (؟)، ص ٢١٣.

٢. سعیدی، سید مسعود «زندگانی عارف شهید شیخ باباسعید برزنجی غوثآباد»، ص ٥٢ و ٧١، چاپ اول ١٣٩٦/ ٢٠١٧، انتشارات زانکۆ.

لە پەراوێزی شێعرەکەشدا دەنووسێ:

«شێخبابا، شێخی غەوسابات بووە، سەرەکی کۆمەڵێک بووە گفتیان لە ڕووسیای قەیسەری وەرگرتووە ئیسیقلال بدا بە کوردستان و ئەوانیش دژی تورکان شەڕ بکەن... تورکان بەو توهمەتە، دەگەڵ حەمەحوسێنخانی سەردار و سەیفەددینخانی سەقزی، ئیعدامیان کردووە.»[١]

لە گەلێک سەرچاوەی دیکەشدا بەکورتی یادێکی لێکراوە و ئاماژەیەکی پێکراوە؛ لەوانە، ئیبراهیم ئەفخەمی (پێشتر) و سەید محەممەدی سەمەدی، کە شێخبابا بە «عارف و شاعیری گەورەی کورد» ناو دەبا.[٢] بەڵام لە لیستەی ناوەکانی «تاریخ مشاهیر کرد»ی نەمر بابامەردۆخ ڕۆحانیدا چاوم بەناوی شێخبابا سەعید نەکەوت، هیوادارم من هەڵەم کردبێ.

**

پارچە شێعرێکی شێخبابا لە کەشکۆڵی «حاجی میرزا محەممەدی سەقەتی» کوڕی حاجی سمایل خاریجەی مەهابادی و باپیری ڕێزدار فەتاحی کاویاندا تۆمار کراوە. کەشکۆڵەکە لە سالآنی دەوروبەری ١٣١٩ (١٩٤٠ی زایینی)دا نووسراوەتەوە و بریتییە لە شێعری کوردی و فارسی زیاد لە ٤٧ شاعیری کورد و فارس.

من لە ژمارە ٢ی گۆڤاری ژین، چاپی بنکەی ژینی سلێمانیدا بابەتێکم بۆ ناساندنی کەشکۆڵەکە نووسی و لیستەیەکم لە ناوی شاعیران و شێعرەکانیان پێکهانی. لە لاپەڕە ٢١٧ شدا ئاماژەم بەو پارچە شێعرەی شێخبابا سەعید کرد.[٣]

---

١. هەژار، «بۆکوردستان»، چاپی سێهەم، چاپی جەواهیری، تاران، ١٣٥٨/ ١٩٧٩، ل ١١٥. بەپێی نووسینی موحسین سدیقی لە کتێبی «سەقز در گذر زمان»دا، کاتێک سەیفەددینخانی سەقزی (مظفرالسلطنه) لە میاندواو بە پیلانی تورکانی عوسمانی دەزانێ بۆ گیرانی، خۆی دەگەیەنێتە مزڵی «مەولانای مەرزینگ» دەمڕاستی شێخی بورهان، کە بۆ بەشداریی جیهاد چووبوویە ئەو شارە؛ بەڵام تورک پێدەزانن دەچن لە مزڵ و ماڵی وی دەریدەکێشن و دەیبەن و مەولانا چ ناڵێ. نووسەر گەلێکی تانە لە مەولانا داوە کە میوانی بەدەستەوە داوە. بڕ: ل ٥١، چاپی ١٣٧٧/ ١٩٨٨.

٢. سید محمد صمدی، «نگاهی به تاریخ مهاباد»، انتشارات رهرو، مهاباد١٣٧٣، صفحه ٨٠.

٣. ژین، گۆڤاری بنکەی ژین بۆ بووژاندنەوەی کەلەپووری بەڵگەنامەیی و ڕۆژنامەوانیی

نێوەرۆکی شێعرەکە عیرفانییە و لە هەموو ٩ فەردەکەیدا باس لە «وحدت وجود» و «یەکگرتنەوەی خالق و مەخلووق» کراوە. وێدەچێ شێخبابا عارف و شاعیر هەردووکیان بووبێ. لە شێعرەکە دەردەکەوێ کە ناسناوی شێعریی شێخبابا هەمان ناوی خۆی، واتە «سەعید» بووە.

بەداخەوە لەبەر هەڵەیەکی زۆر کە کەوتۆتە نووسینەوەی شێعرەکە، ڕادەی هونەریی شاعیر و توانای شاعیرییەکەی لە هەڵسەنگاندن نایە، بەڵام هەست دەکرێ کە یەکەمین و دوایین شێعری شاعیرەکە نەبووبێ لەبەروەی نێوەرۆکی دەوڵەمەند و شێوازێکی ڕازاوەی هەیە. ئەگەر ئەم بۆچوونەی من ڕاست بێ، دەبێ شەهیدی نەمرمان شێعری دیکەشی گوتبێ.

لێرەدا، دەقی شێعرەکە دەهێنمەوە بەو هیوایەی کە شێعرەکانی دیکەی ئەم کەسایەتییە مەزنەی گەلی کورد کۆ بکرێنەوە و بڵاوببنەوە. من ئاگاداری بەجێماو و خزم و کەسوکاری شێخبابا سەعید نیم، بەڵام هیوادارم ئەگەر کەسانێک سەر بە بنەماڵەکەی هەبن و بیانەوێ شوێنی مەسەلەکە بگرن، لە داهاتوودا هەم زانیاریی زیاترمان لەمەڕ ژیان و هەڵسووڕاویی سیاسی و حیزبی ناوبراو دەست بکەوێ، هەم چاومان بە شێعرەکانی ڕوون ببێتەوە.

**

سەبارەت بە شێعرەکە و نووسەرەوەی شێعرەکە، واتە نەمر حاجی میرزا محەممەدی سەقەتی، دەبێ ئاماژە بە یەک خاڵ بکەم: شێعرەکە پڕە لە هەڵەی نووسینەوە. ئەو ناتەواوییە داوێنی بەشی زۆری نێوەرۆکی کەشکۆڵەکەی گرتۆتەوە. وێدەچێ حاجی میرزا محەممەد زۆر لە کارەکە ورد نەبووبێتەوە و گوێی نەدابێتە ئەوەی هەڵەوپەڵە بکەوێتە نووسینەوەکانییەوە. ئەم کێشەیە تەنیا لەو شێعرانەدا دەبیندرێن کە خاوەنی کەشکۆڵ خۆی نووسیونییەتەوە، بەڵام هەندێک لە شێعرەکان کە بە دەسخەتی جیاواز نووسراونەتەوە، کەم هەڵەتر و متمانە پێکراوترن.

کوردی، ژمارە ٢، سلێمانی، ئەیلوولی ٢٠١٠، ل ٢١٣ تا ٢٢٦.

مـن لـه درێـژەی ئـەم یادداشـتەدا، سـەرەتا وێنەی ئـەو لاپەڕەیەی کەشـکۆڵەکە دەهێنمـەوە کـە شـێعری شـێخبابای تێدا نووسـراوەتەوە، بۆ ئـەوەی خوێنەر لەگەڵ کاری حاجی میرزادا ناسیاوی پەیدا بکا، ئینجا جارێکی دیکە دەینووسمەوە و هەوڵ دەدەم، بەگوێرەی توانا، هەڵەکانی ببڕم. ئەومە وێنەی لاپەڕە ۳۱ی کەشکۆڵەکەیە:

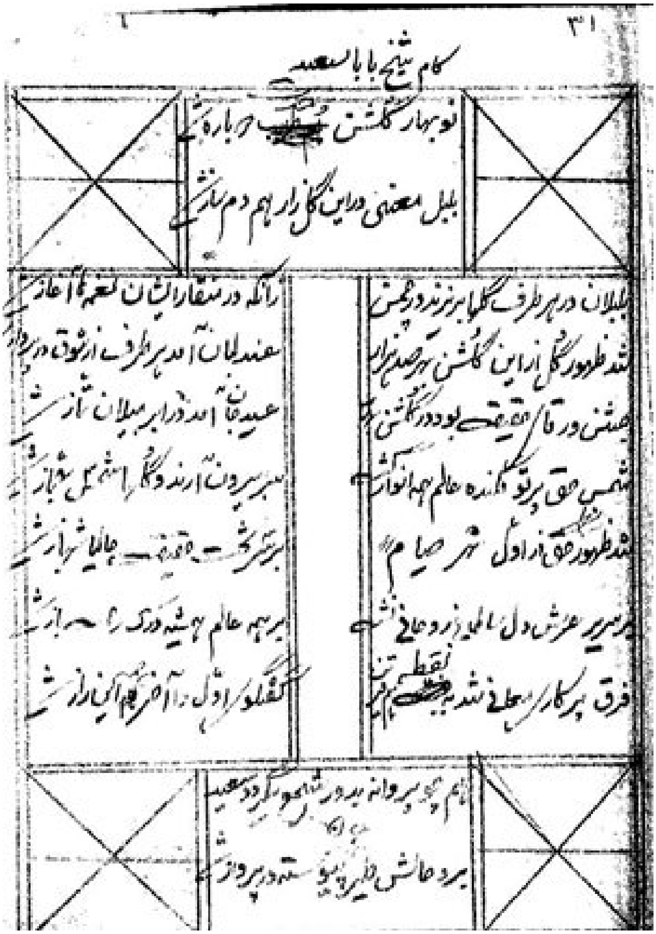
۳۱
کلام شیخ بابا سعید
بلبل معنی در این گلزار هم دم ساز شد

ئەوەش نووسینەوەی دەقەکە لەلایەن منەوە:

کلام[1] شیخ‌بابا سعید

نوبهــار گلشــن وحــدت دوبــاره [باز][2] شــد
بلبــل معنــی در ایــن گلزار هم دمســاز شــد
بلبــلان در هرطرف گل‌هــا بریزنــد[3] در چمن
زانکــه در منقــار ایشــان نغمه‌هــا آغــاز شــد
شــد ظهور گل از این گلشن بهر [ره] صدهزار
عندلیبــان[4] آمد[ه] هــر طرف[5] در پرواز [شــد]
جشــن و رقای[6] حقیقــت بود در گلشــن بهار
عیــد جــان آمــد، در ابر میــلان (؟) باز شــد[7]
شــمس حق پرتو فکند،[8] عالم همه انوار گشت
سر بــرون[9] آرنــد و... (؟) خبــاز شــد
شــد ظهــور حــق... (؟) در اول شــهر صیام
بــر سر تخــت حقیقــت حالیــا شــهباز شــد
بر سریر عرش دل، سلطان [10] روحانی نشست
بر همه عالم همیشــه درک [11] رحمت باز شــد
فــرق پــرگار[12] معانی شــد به نقطه هــم قرین
گفتگــوی اول و آخــر... (؟) ایــن راز شــد

---

١. کام
٢. ناز، ساز
٣. سەبەبێکی زیادی هەیە
٤. عندلبان
٥. بۆ کێشی شیعرەکە هیچ چارەیەک نییە جگە لەوەی «طرف» بە سکونی /راء/ بخوێنینەوە
٦. رقاصی (؟)
٧. تاز شد
٨. فکنده
٩. بیرون
١٠. سلطانی
١١. بڵێی وشەی کوردی «دەرک» بەواتای دەرگا نەبێ؟
١٢. پرکاری

همچو پروانه به دور شـــمع می گردد «ســعید»
بــرد جانــش طیرجــان پیوســته در پرواز شــد

بەداخەوە هەڵەیەکی زۆر لە دەسخەتەکەدا هەیە، هەروەها چەند شوێنێکیشیم بۆ نەخوێنراوەتەوە. تۆبڵێی نوسخەی شێعرەکە لە شوێنێک و لای کەسێکی دیکە نەبێ؟

یـادی شـەهیدی مەزنـی گەلی کورد شـێخبابا سـەعیدی غەوسـابات و هەروەها یادی میرزا محەممەدی سەقەتی کە ئەم شێعرەی بۆ تۆمار کردووین، زیندوو بێ!

شێعرێکی زێوەر بۆ ناودارانی ناوچەی بۆکان

مـەلا عەبدوڵـڵا زێـوەر (١٨٧٥ ـ ١٩٤٥) ماوەیـەک لە سـلێمانییەوە پەڕیوەی موکریان بووە و لەویَ ژیاوە، ئینجا لەوێوە چۆتە ئەستەموول. هەر لەو ماوەیەدا ئەم قەسیدەیەی هۆندۆتـەوە و بـۆ یەک لـە گەورەپیاوانی ناوچەکەی ناردووە. لە شـێعرەکەدا داوای «خەرقە»یـەک لـە بەرگۆی شـێعرەکە دەکا، کە نەمر مامۆسـتا ئیبراهیـم ئەفخەمی لە کتێبی «تاریخ فرهنگ و ادب مکریان، بوکان»، لاپەڕە ٦٢٢دا دەڵێ: ئەو کەسـە حاجی عەبدوڕڕەحمانبەگی ئێلخانی، کەسایەتیی ناسراوی فەیزوڵڵابەگیی ناوچەی بۆکان و سەقز بووە.

بەگوێرەی نووسینی ئەفخەمی، زێوەر ئەم شێعرەی لە سەردەمی شەڕی یەکەمی جیهانی (١٩١٤ـ١٩١٨)دا نووسیوە. مامۆستا ئەحمەدی قازیش لە دیوانی سەیفولقوزاتی قازی (١٨٧٦ ـ ١٩٤٥)دا دوو فەرد شێعری سەیف و حاجی عەبدوڕڕەحمانبەگی چاپ کردووە کە بۆ یەکتریان نووسیوە و گوتوویەتی حاجی عەبدوڕڕەحمانبەگ خاوەن موڵکی گوندی قەرەگوێز بووە کە ئەو دەم سـەر بە بۆکان و ئێسـتا هی سەقزە. بەو پێیـە دەبێ عەبدوڕڕەحمانبەگیش هەر لەو سـەردەمانەدا ژیابێ کە سـەیف ژیاوە. بەگوێـرەی شـەجەرەنامەیەک کـە کاک ئیرەج ناهید لە لاپـەڕە ٤٧ی کتێبی «نظری به خانـواده عبدالرحمنبیگ مکری»دا چاپی کردووە، عبدالرحمن کوڕی بوداقخانه و به چوار پشت دەگاتەوە سەر بوداق سوڵتانی موکری.

قەسیدەکە ناوی هەندێک کەسایەتیی ناوچەی بۆکانی تێدایە و هەر بۆیەش لێرەدا دەیهێنمەوە. شێعرەکە لە چەند سەرچاوەدا تۆمار کراوە و من لە لاپەڕە ٦٢٢ی کتێبی «تاریخ فرهنگ و ادب مکریان، بوکان»ی نەمر ئیبراهیم ئەفخەمیم وەرگرتووە:

خەرقەیەکم هەیە

خەرقەیێکـم هەیـە ڕەفیقـی سـەفەر   ماهووتی خاسـی شـاری «مەنچەسـتەر»
خدمـەت و مینەتـی ئـەوەن زۆرن   نـادرێ شـەرحی ئـەو بـە سـەد دەفتـەر

بەخوسووس لەم زەمانی هیجرەتدا   شەو لەجێی لێفە، ڕۆژ لەجێی بەستەر

جاربەجار موتتەکا و سەرینی منە،   ڕایدەخەم من لە کێو و دەشت و دەر

ڕووی لە مەجلیس دەکەم عەبای شانە،   وەختی باران و بەفر، دەبێتە سپەر

وەختی نوێژ ڕایدەخەم لەجێی بەرماڵ   مەوریدی ویردی حەزرەتی داوەر

ڕۆژێ لێم هاتە حیددەت و شیددەت   کوتی: «ئەی بێخەبەر لە نەفع و زەرەر!

من کە بدڕێم ئەتۆ دەبی قاتڵ   غافڵی تۆ لە حاڵی خۆت یەکسەر

چاری بەرماڵی نوێژ بکە بۆخۆت   تا نەجاتم بێ لە ڕەنج و کەدەر

کوتم: ئەی یاری هەمدەم و گیانی!   خۆت دەزانی کە نیمە سیم و زەڕ

کەس بەخۆڕایی شت بە کەس نادا   بەخوسووس بە غەریبی خانەبەدەر

کوتی: تۆ شاعیری، بەشۆرەتی، خەڵق   وەکوو زانیومە پێت دەڵێن زێوەر

یەک قەسیدە بنووسە بۆ زاتێ   خواستی بەرماڵ بکە بە نەزمی دوڕەر

کوتم: ئەی خەرقە کۆنی هەرجایی!   ئابڕووی من دەبەی وەکوو سواڵکەر

کوتی: من پێت دەڵێم بنووسە لەکوێ   جوابی خۆش وەرگری بە فەتح و زەفەر

وەک دەڵێن ئاغەواتی دێموکری   ساحێبی بەخششن، نیانە لەچەر

کوتم: ئەو ئاغەواتە ناناسم   پێم دەڵێن سائیلێکە بێسەروبەر

کوتی: شێخێ لە «کۆکە» زۆر کۆکە   ساحێبی جووت و ماڵ و مڵک و مەڕ

کوتم: ئەو شێخە گەرچی ناناسم   وادەزانم ناکاتە نامە نەزەر

کوتی: ئاغای «قەڕاڵی» چۆنە لەلات؟   هەردوو دیندارن و عیبادەتوەر

کوتم: ئەو ئاغەواتە دەروێشن،   شێخ شناسن، لەگەڵ مەلا بە کەدەر

کوتی: ئێلخانی حاجییە و سەردار   ساحێبی ناو و شەئن و شەوکەت و فەڕ

ئەنجەبی خانەدانی کوردستان   ئەڕشەدی تائیفەی هونەرپەروەر

لەو تەڵەب کە، مەچۆرە لای هیچ کەس   باغی فکرت لەوانە دێتە سەمەر

کوتم: ئەی هەرزەگۆیی هەرجایی!   ئەی حەماقەتمەئابی بێسەروبەر!

زاتی ئەو، ڕەخش‌بەخشە، ساحێبی خوان   «فەزل» و «یەحیا» لە قاپییا نۆکەر
زۆر لە لام نەقسە لەو تەڵەب کەم، کەم   ئەغڵەبی خوارە، سەتری بێ مەستەر
کوتی: ئەی ئاغەواتی دەوری سەقز؟   ساحێبی جوودن و هونەرپەروەر
ماڵی ئەو تاقمە، کوتم: وەقفە   بۆ غیاث و شەریف و شەهد و شەکەر
کوتی: ئایا ئەمیرتومان چۆنە؟   کوتم: ئەی حیلەبازی ئەفسوونگەر!
هیممەتی ئەو کچە و کچیش بۆ من   زۆر مەحاڵە، غەریبم و بێ‌پەڕ
کوتی: سا، حاجی بابەشێخ چاکە،   سەییدە و عالمە و کەریم‌سیەر
کوتم: ئەو مەردە، فەردە لەم چەرخە   من لە ڕاست ئەو خەجاڵەتم یەکسەر
دەفعەیەک بۆ زیارەتی کە نەچووم،   چۆن بنووسم، بکەومە بەحس و خەبەر؟»
کوتی: زاتێ هەیە، خوجەستەسیفات،   عاسمان‌پایەیە و بڵندئەختەر
کامی هەر کەس ڕەوا دەبێ لای ئەو   نووری «زەنبیل»ە سەییدە و سەروەر
سوبحی گوڵشەن‌سیفاتی ئەهلی بەهار   یا هەناسەی نەسیمی وەختی سەحەر،
هەروەکوو خوڵقی ئەو فەڕەح‌بەخشە   هەروەکوو فکری ئەو عەبیرئاوەر
مەرکەزی دائیرەی فەزایل و جوود   لە سەمای عیلم و حیلمە ئەو میحوەر
دەرکی ئەو مەرجەعی خەواس و عەوام   بۆ فەقیران و بێ‌نەوایە پدەر
خزری ڕاهی مورید و گوم‌گەشتە،   سەددی ڕێی زوڵم دەکا وەک ئەسکەندەر
نەسلی پاکی «بەتوول» و «شێری خودا»،   زوهدی «بووبەکر»ییە، بە وەرعی «عومەر»
کە ئەمانەم لە خەرقە بیست فەورەن   کوتم: ئەی ئافەرین ڕەفیقی سەفەر!
هیممەتی سەییدە کە هاتییە زمان   لە کەراماتی بووی بە دانیشوەر
من نە دەروێشم و نە پیر و مورید   ڕەنگە نوێژیش نەکەم لە وەختی سەفەر
بەشی من هیچ نەمایەوە ئیللا   کە دوعای بۆ بکەم بە سۆزی جگەر
من بە «بەرماڵ»ی خۆم بگەم، بەسمە   بۆ سەوارییش، ئەگەر ببێ یەک «کەر»!»

تەواو

چەند وردەسەرنج سەبارەت بە شێعرەکە:

١. هەندێک ناو لە شێعرەکەدا هاتوون کە پێویستە ڕوون بکرێنەوە کێن، لەوانە، دوو ئاغای گوندی قەڕەڵی و... باسی شێخی کۆکە کە دەکا دەبێ مەبەستی حاجی شێخ مستەفای بەرزنجی باوکی خاڵەمین بێ.

٢. کۆتایی شێعرەکە بە شێوەیەکە ناکرێ لێی دڵنیا بی شاعیر دوابڕیاری چییە و دەیهەوێ داواکارییەکە ئاڕاستەی کێ بکا. هەر لەم پەیوەندییەدا، من لەوە دڵنیا نیم کە ئایا حاجی ئێلخانی هەمان عەبدوڕڕەحمانبەگی فەیزوڵلابەگییە یا حاجی محەممەدئاغای ئێلخانی لە دێبوکرییەکان کە بە حاجی ئێلخانی دەناسرا. نەمر ئەفخەمی لە بۆچوونەکانیدا هەندێک جار لایەنگر بوو و دووریش نییە بەهۆی دژایەتیی بنەماڵەی ئێلخانییەوە شێعرەکەی بردبێتەوە سەر عەبدوڕڕەحمانبەگی فەیزوڵلابەگی.

بەگوێرەی نێوەرۆکی شێعرەکە، شاعیر دوای ئەوەی ناوی زۆر کەس دەهێنێ و یەک لەوان حاجی ئێلخانی، بەڵام هەموویان، هەرکام لەبەر هۆیەک، دەداتە دواوە و لە کۆتاییدا دەچێتە سەر سەیدی زەنبیل (حاجی سەید عەبدولحەکیم) و لەسەر ئەوە ساغ دەبێتەوە کە داواکارییەکەی ئاڕاستەی ئەو بکا. بەو پێیە، بەرگۆی شێعرەکە سەیدی زەنبیلە، بەتایبەت کە سەبارەت بە حاجی ئێلخانی دەڵێ: «زۆر لە لام نەقسە لەو تەڵەب کەم، کەم».

شێعرێک کە بەشوێن ئەم شێعرەدا دێ وەڵامی سەیدی زەنبیلە بۆ زێوەر و بەتەواوەتی دەیسەلمێنێ کە شێعرەکە بۆ ئەو نێردراوە.

وەڵامی شێخی زەنبیل (شای حەکیم) بە شێعرەکەی عەبدوڵڵابەگی زێوەر

لە وتاری سەرەوەدا باسی شێعرێکی عەبدوڵڵابەگی زێوەر (١٨٧٥ ـ ١٩٤٨)م کرد. بنەمای کارەکەی من، وەک ڕامگەیاندبوو، دەقێکی شێعرەکە بوو کە نەمر ئیبراهیم ئەفخەمی لە کتێبی «فەرهەنگ و ئەدەبی موکریان، بۆکان»دا ڕایگەیاندبوو. ئەو دەم دیوانی زێوەرم لە بەردەستدا نەبوو و دۆست و برادەرانیش لە لەندەن هیچکام نەیانبوو، ناچار دەقەکەی ئەفخەمیم وەک بنەما وەرگرت. ئێستا دەقی دیوانەکە لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان بڵاوبۆتەوە و من بە یارمەتیی ئەو دەقە، هەندێک هەڵەی وتارەکە ساغ دەکەمەوە و پاشان وەڵامی جەنابی سەید عەبدولحەکیم نوورانی (شێخی زەنبیل، ١٨٧٥ ـ ١٩٣٨) بۆ شێعرەکە دێنمەوە کە ئەویش هەر لە دیوانی زێوەردا چاپ کراوە.

یەکەم ساغکردنەوەی هەڵەی سەرەتا و پەراوێزەکانی وتارەکە:

١. ساڵی لەدایکبوونی زێوەر بە ١٨٧٥ نووسرابوو، کە ڕاستە؛ بەڵام ساڵی مردنی زێوەر ١٩٤٥ نییە و بەگوێرەی دیوانەکە، ١٩٤٨ە؛

٢. شێعرەکە، بەپێچەوانەی بۆچوونی مامۆستا ئەفخەمی، بۆ حاجی عەبدوڕڕەحمانبەگی فەیزوڵڵابەگی نەنووسراوە کە هەر ئەو دەم گومانم لێکردبوو، بەڵکوو بۆ سەید عەبدولحەکیم نوورانی (سەیدی زەنبیل) نووسراوە و بۆ ئەویش نێردراوە.

دووهەم هەڵەی نێو شێعرەکە:

بەداخەوە زێوەر لەو شاعیرە کەمبەختانەی کوردە کە سەرەڕای چەندەها جار بڵاوبوونەوەی شێعرەکانیان هێشتا دەقێکی پاک و بێهەڵەیان نەکەوتۆتە بەردەستی خوێنەر و لەپێش هەموویانەوە شێخ ڕەزای تاڵەبانییە کە تا ئەمڕۆش دەقێکی بەمتمانەی دیوانەکەیمان نییە. هەڵەی نێو شێعری جێگەی باسی ئێمەش بریا هەر ئەوانە بووایە کە ئەفخەمی تووشی کردووە، بەداخەوە، دیوانی زێوەریش کە لەژێر

سەرپەرشتیی کوڕی شاعیردا چاپ کراوە، ئەوەندەی هەڵەی چاپ تێدایە کە خوێنەر بێزار دەکا. لە کۆتایی ئەم وتارەدا دەقی شێعرەکە لەبەر چاپی دیوانەکە دەهێنمەوە کە خوێنەری ئەم زنجیرەوتارە دەستی بە هەر دوو دەقەکە ڕاگەیشتبێ و بتوانێ بەراوردی یا هەڵەبڕییان بکا.

با سەرەتا بچینە سەر ئەسڵی باسەکە، واتە وەڵامی سەید عەبدولحەکیم نوورانی بۆ زێوەر. ئەوەی لێرەدا ڕوونە، ئەوەیە زێوەر شێعری «خەرقە»کەی خۆی بۆ سەیدی زەنبیل ناردووە نەک کەسێکی تر. سەیدی زەنبیلیش هاوکات لەگەڵ ناردنی خەرقەی ماهووت بۆ زێوەر، بە شێعرێک وەڵامی داوەتەوە. شێعرەکە نیشانەی توانای بەرزی سەید عەبدولحەکیمە لە شاعیریدا و بەگوێرەی «چێشتی مجێور»ی مامۆستا هەژاریش، ناوبراو شاعیرێکی توانا بووە. خۆزگە کەسێک شێعرەکانی کۆدەکردەوە و دەیگەیاندنە دەست خوێنەری تامەزرۆ.

وەڵامی سەید عەبدولحەکیم نوورانی (سەیدی زەنبیل) بە شێعری عەبدوڵڵابەگی زێوەر:

ئەی عەزیز و ڕەفیقی دانیشوەر!
نییە خۆشتر لە شێعری تۆ «زێوەر»!
من خەجاڵەت ئەبم لە عەرزی جەواب
هەیە ئوممێد لە تۆ، بە سەرفی‌نەزەر
خەرقەیێکت هەیە ڕەفیقی شەفیق
«خەرق»ە بۆ تۆ وجوودی ئەو یەکسەر
ئەو لە «بەرماڵ»ەکەت جگەرسۆزتر
کە لە بەرماڵ دۆعا ئەکا بە ئەثەر
چۆن نەگرمە گوێ نەسیحەتی ئەو؟
هەیە گوفتاری زوبدە وەک گەوهەر
خەرقە هەرچی ئەڵێ لە گوێی بگرە

باوەکوو نوێژ نەکەی لە وەختی سـەفەر
زووە بـۆ ڕۆییـنـت، مەکـە تەعجیـل
بەفـر زۆرە، بـە ئێمـە گەیـوە خەبـەر
وەختـی ڕۆییـن خەبـەر بـدە «خادم»
کەشـفی ڕێگەت بکا لە هەر کیشـوەر
ڕۆح ئەنێـرم لـە بەدرەقـەی تـۆدا
لاکین ئینسـاف نییـە قبووڵـی خەتەر
موئمینان و «سەعید» و «قۆچ» و «ڕەشید»
بـە حەکـەم دابنێن لـە ئەهلـی هونەر
مـن سـەلامم هەیـە لـە خزمەتیـان
بیگەیێنـە بـە عیشـقی پیـر و پـدەر
خەرقەکـەی ماوتـە، ئومێـد وایـە
بـە سـەفای دڵ دۆعـا بکـەی بێ‌مەڕ!

سەرنجەکانی من لەسەر شێعرەکەی سەید عەبدولحەکیم:

- ویدەچێ شێعرەکە ناتەواو بێ بەتایبەت لە دەوروبەری فەردی دەهەمدا؛
- وەک شێعرەکەی زێوەر خۆی، لەمیش‌دا تەنزێکی نەرمونیان دەبیندرێ؛
- هیچ نیشـانەیەکی لە ڕادیکالیزمی ئیسـلامی پێوە نییە و ڕوانگەی شـاعیر گەلێک لیبراڵە، تا ئەو شوێنەی کە دەڵێ بە قسەی خەرقەکەت بکە با لە کاتی سەفەردا نوێژیشت بۆ نەکرێ؛
- نەمزانـی «خـادم» کێیە و بە هەمان شـێوە، «سـەعید» و «قۆچ» و «ڕەشـید» کێن؟ «موئمینـان» دەبـێ موریدانی خانەقا بن گەرچی من شـکم بۆ ئەوە دەچێ نیازی لـە مۆمن‌بەگ و قۆچ‌بەگی فەیزوڵلابەگی بووبێتن، واتە زێوەر ویسـتبێتی لەلای زەنبیل و تورجانەوە بەرەو ناوچەی فەیزوڵلابەگی بچێ؛
- ئەوانـەی وا بـە «حەکەم»ی داناون بۆچی بووە؟ بۆ هەڵسـەنگاندنی شـێعرەکەی

زێوەر و خۆی؟ یا بۆ مەسەلەی ڕێگاوبان؟

- کاتی گوترانی شیعرەکان زستان بووە، بەڵام کام ساڵ؟ بەگوێرەی پەڕاوێزی لاپەڕە ۴۲ی دیوانی زێوەر کە لە زمان مامۆستا «نەجمەددین مەلا»وە نووسراوە، ساڵی ١٩١٩ و دوای شەڕی یەکەمی جیهانی بووە؛
- «پیر» یا پیری دەستگیر دەبێ یەک لە شێخانی نەقشی بێ وەک شێخی حیسامەددین؛
- «پدەر» دەبێ باوکی سەید عەبدولحەکیم، واتە سەید عەبدوڕڕەحیمی حافز بێ؛
- بەگوێرەی هەمان پەڕاوێز، نەجمەددین مەلا لە ڕۆژنامەی ژینی ژمارە ١٣۴٧دا ژیاننامەی سەید عەبدولحەکیمی نووسیوە و ساڵەکانی ژیانی ئەوی بە ١٢٩٢ تا ١٣٥٧ی کۆچی مانگی (١٨٧٥ تا ١٩٣٨ی زایینی) دەسنیشان کردووە و گوتوویەتی لە گوندی زەنبیل لەدایکبووە و هەر لەوێش کۆچیدوایی کردووە و نێژراوە.
- ناکرێ بزاندرێ لە ئەسڵی شێعرەکەدا ناوێ شاعیر بە «زێوەر» نووسراوە یان «زیوەر». دەقی چاپکراو بە «زێوەر»ی نووسیوە.
- من یەکدوو هەڵەی چاپیی شێعرەکەم ڕاست کردۆتەوە: وەک زوبدە لەجیاتی زێدە، کە واتاکەی سەقەت دەکا؛ یا بێمەڕ، لەجیاتی بێ شک و مەڕ، کە شێعرەکەی لە باری کێشەوە پێ لەنگ دەبێ.[1]

١. «دیوانی [عەبدوڵلابەگی] زێوەر»، مەحموود زێوەر کۆی کردۆتەوە و پێشەکیی بۆ نووسیوە، چاپی ئاراس، هەولێر ٢٠٠٣، دەقی شێعرەکە لە لاپەڕە ٣٧ تا ۴٢.

شێعری گەنجاڵیبەگ

ئـەم پارچە شـێعرە هـی گەنجاڵیبەگـی فەیزوڵڵابەگییە و مامۆسـتا محەممەدی مەلا کەریـم لـە گۆڤـاری بەیان، ژمارە ١١٧، مانگی ئادار [مـارس]ی ١٩٨٦ (لاپەڕەی ٧٠ ـ ٧١)دا بڵاوی کردۆتەوە. لە سەرەتای کورتی مامۆستادا هاتووە:

«حەسـەن فەهمیبەگی کوڕەزای مەحموودپاشـای جاف لە کەشـکۆڵی مەحموود پاشادا ئەم شێعرەی زیاد کردووە و نووسیویەتی «یەکێک لە بەگزادەی فەیزوڵڵابەگی کـە نـاوی «گەنجعەلیخـان»ە لـە سـاڵی ١٩٤٣دا «تصادفـا» ڕێـی کەوتە ماڵـی ئێمە لە هەڵەبجـە و موددەتـی ١٥ ڕۆژ لـە ماڵـی ئێمە مایەوە. پاش ئـەوەی گەڕایەوە بۆ لای خۆیـان، موکریـان، ئـەم غەزەلـەی بـۆ ناردبـووم. ئـەم گەنجەلیخانە کـوڕی حاجی سەلیمخانی موکریانە و ماڵیان لە دێی «جانبولاق»ە.»

هـۆی هێنانـی شـێعرەکە لێـرەدا ئەوەیـە کـە بەرهەمـی ئەندامێکـی بنەماڵـەی فەیزوڵڵابەگیی ناوچەی سـەقز و بۆکانە، وەک کەسـایەتییەکی ناودار و بەدەسەڵاتی ناوچەکـە و ئەگـەر شـێعری دیکەشـی هەبـن ئـەم پارچـە شـێعرەش دەبـێ بدرێتـە دەم ئەوانـی تـر، خـۆ ئەگەر شـوێنەواری ئەدەبیشـی لـێ بەجێمابێ ئەرکـی لاوانی هەڵکەوتووی کوردە شوێنی ئاسەوارەکانی هەڵبگرن.

هۆیەکی دیکەش ئەوەیە نیشاندەری پەیوەندیی ناوچەی بۆکان لەگەڵ هەڵەبجە و باشووری کوردستانە. گەنجعەلیبەگ کوڕی حاجی سەلیمخان، کوڕی فەیزوڵڵابەگ کوڕی عەبدوڕڕەحمانبەگ بووە.

عینوانـی شـێعرەکە لـە گۆڤاری بەیـاندا «ئەی نەسـیمی سـوبحدەم»ە و ئەوەش دەقەکەیەتی:

ئەی نەسیمی سوبحدەم!

ئەی نەسـیمی سـوبحدەم، ئـەی شـارەزایی دەشـت و دەرە!
وەی بەقوربانـی شـنەت بـم، هەسـتە، زوو بـەو وا وەرە

زۆر دەمێکــە ئــارەزووم وایــە بنێــرم قاســدێک
بــۆ حــزووری خۆشەویســتم، بــۆ ســەرم تاجــی ســەرە
کاغەزێکــت بــۆ دەنووســم زۆر بــە شــەوق و ئــاب و تــاب
ئەیدەمــە دەســتت، بــەڵام توخــوا زەریفــی هەڵگــرە
وەقتــی زۆر خۆشــە، بەهــار نیــوەی چــووە، ســەرما نییــە
دەشــت و کێــو و شــاخ و لاپــاڵان وەکــوو ڕووی مەخمــەرە
ئــاوی بەفــری شــاخی کوێســتان دێنە خوارێ شــیو بە شــیو
زۆنــگ و کانــی هەڵقوڵیــون، ئــاو لــە ئــاو شــیرینترە
گەرچــی ڕێــگای شــارەزای، بــا منیــش وەبیــرت بێنمــەوە
ڕێــی نزیــک و ڕاســت لەکوێ بــۆ کــوێ ئەچێ، یــادی گرە
لێــرەوە ئەچیــە محاڵــی «میــرەدێ» تــا «کێلەشــین»
دێ لەســەر دێ چیمــەن و ســەوزی و گوڵاڵــە و شەســتپەڕە
دەچیــە «بانــە» بەنــدەن و کێــوی سەراســەر جەنگەڵــە
گوێــزە، هەنجیــرە، هەنــارە، بــووز و پەڵــک و عەڕعــەڕە
ئەمبــەر و ئەوبــەر خیابانــی چنــار و ســەر و کاج
ئەمســەر و ئەوســەر هەمــووی فەڕشــی ســمنت و مەڕمــەڕە
شــارەکەی شــارێکە زۆر ئــاو و هــەوای ســاف و لەتیــف
ســاختمان و پــارک و بــازاڕی قەشــەنگ و دڵبــەرە
گــەر وەدەرکەوتــی لــەوێ، جێگــەی شــەوت «ســەیرانبەن»ە
چــۆم و بوســتانی بــە بــەردا دێــت و شــیرینمەنزەرە
گــەر لــە چۆمــت دا، ئــەڕۆی تــا دەچیــە شــاری «پێنجوین»
شــار وەکــوو فیردەوســە، ئــاوی سەلســەبیل و کەوســەرە
هیــچ لــەوێ تەئخیــر مەبــە ئەمجــار بــڕۆ بــۆ «شــارەزوور»
میــسری کوردســتان و جێگــەی عێــل و خێــڵ و چــادرە

مەرکــەز و پێتەختــی دەشــتی شــارەزوور لــەم دەورەدا
پێــت بڵێــم شــاری «هەڵەبجــە»ی پێدەڵێــن و دڵگــرە
نیشــتمانی میــر و پاشــای عێلــی جافانــە قەدیــم
خەیمەگاهــی گەورەیــی کوردانــە، جێــی ئەســکەندەرە
دەچیە بــەر دەرکی «حەســەنبەگ» میر و گــەورەی گەورەکان
دەرکــی دەروازەی وەکــوو پێــش دەرکــی قــەسری قەیســەرە
دەســتەیی بەگــزادە ســەفیان بەســتووە بڕنــەو بەدەســت
دەســتەیی نۆکــەر هەمــوو دەســتیان لەســەر گــۆی خەنجەرە
دەســتەیی فــەڕڕاش لــە بــەردەرگا «عموومــەن» حــازرن
عەترپاشــی لێئەکــەن، بــۆن خــۆش ئەکــەن بەرپەنجــەرە
بــا تەمیــز و پــاک و خاوێــن بچنــە خزمــەت ســەروەرم
گــەر گەیشــتیە حــەوزی بــەر دەروازە، دەســنوێژ هەڵگــرە
دەرکــەوان دانیشــتووە دائیــم لەســەر خواجەنشــین
بــۆ پەزیرایــی لــە میهــمان و غەریــب زۆر حــازرە
پــاش ئــەوە ئیزنــت ئــەدەن داخــڵ کــە بوویتــە نێو حەســار
شــەم ئەکەیــت بۆنــی گوڵــە، عەتــر و عەبیــر و عەنبــەرە
پــەردەدار ئیزنــت ئــەدا تــا ئەچیــە نێــو میهمانســەرا
تەخــت و کورســی و ئەســکەمیرە،[1] پــڕ لــە ئاغــا و بەگلەرە
لای سەرووی هەمووان حەسەن بەگ سەروەر و سەرداری کورد
زۆر بــە تەمکیــن و ئــەدەب دانیشــتووە ئــەو ســەروەرە
ئەهلــی فــەزل و عیلــم و ئــاداب و ئەدیــب و زۆر فەســیح
خۆشەچینی «مەحن» و «سەحبان»، «فەزڵ» و «مانی» و «جەعفەر»ە
ئــەم عەریــزەت پێیــە، بیــدە خزمەتــی، بکشــێوە پــاش

---

١. ئەسکەمل؛ لەبەر وەزنی شێعرەکە دەکرێ ئەسکەمیل بێ.

دەس لەسەر دەس، لێو لەسەر لێو، چاو لەسەر پێ ڕاگرە
عەرزی ئیخلاس و سەلامی خالیسانەی لێ‌ئەکەم
تاکوو دنیا ماوە من هەر بەندەم و ئەو سەروەرە
زۆر لە ئەو ڕۆژەی کە هاتوومە حزووری ئەنوەری
سەد بەرابەر ئەوڕۆ ئیخلاس و سەمیمیم زۆرترە
ئەو تەواریخەی کە فەرمووت، داخی داخانم نەبوون
وەرنە ئەمری تۆ موتاعە، جێی لەسەر چاو و سەرە
حەولی زۆرم دا لە «سابڵاغ» و لە «تەورێز»یش نەبوون
هەم لە «تاران»یش نەبوو، نوسخەی ئەڵێن زۆر نادرە
بۆ هەموو بەگزادەکانی موحتەرەم تەقدیم ئەکەم
بەندەگی و عەرزی ئیرادەت لێرەوە تا لۆندەرە!

شێعری حاجی سەلیمخان (حاجی سەرتیپ) لە وەڵامی شێعرێکی شێخ ڕەزای تاڵەبانیدا

خەریکی ساغکردنەوەی دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی و هەڵبڕیی شێعرەکانیم. تووشی ئەم پارچە شێعرە هاتم کە بەناوی «حاجی سەلیم»ەوە لە پەراوێزی ئەم شێعرەی

خزمینە، مەدەن پەنجە لەگەڵ عەشرەتی جافا
مێروولە نەچێ چاکە بەگژ قولـلەیی قافا

شێخ ڕەزا، لە دیوانی چاپی مامۆستا شوکور مستەفادا چاپ کراوە.[1] هەستم کرد شێعرەکەم پێشتر بینیوە و ناوی ئەو سەلیمخانەشم بیستووە. شکم بۆ ئاغاواتی فەیزوڵڵابەگی لای موکریان چوو لەبەروەی شێعرەکە باسی شەڕی موکری و جاف دەکا. چوومە سۆراغی کتێبێکی ڕێزدار ئیرەج ناهید کە سەبارەت بە بنەماڵەی خۆیان، واتە فەیزوڵڵابەگییەکانی نووسیوە.[2]

شێعرەکەم لەوێدا دۆزییەوە و لە بەراوردکردندا هەندێک جیاوازیم لە ناویاندا بینی. بۆ نموونە، فەردێکی عەرەبی لە دەقی چاپی کاک ئیرەجدا هەبوو و لەویتردا نەدەبینرا.

دیارە کێشەی ڕەوەند و نیشتەجێ بوون کە لەو سەردەمانەدا هەبووە ئێستا بەختەوەرانە نەماوە و بۆتە بەشێک لە مێژوو، هەر بۆیەش شێعرەکە تەنیا وەک لاپەڕەیەکی مێژووی ئەدەبیی گەلەکەمان سەیر دەکرێ و من بەهۆی ڕەوانی و پاراویی زمانی شاعیرەوە کە شانلەشانی شێعرەکەی شێخ ڕەزا دەدا، لێرەدا دەیهێنم.

حاجی سەلیمخان، کوڕی ئاغا شێربەگ و باوکی حاجی عەبدوڕڕەحمانبەگی ئێلخانی بووە، لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا لە

---

١. دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی؛ ساغکردنەوە و شەرحی شوکور مستەفا، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر ٢٠٠٠، کوردی.
٢. ایرج ناهید، «نظری به خانواده عبدالرحمانبیگ مکری»، ناشر (؟)، سال (؟)، فارسی.

گوندی «سلێمانکەندیی بەشی بەگزادە» ژیاوە، کە گوندێکی خۆشی ئاوەدانە لە نزیک «سەرا» و پێشتر سەر بە بۆکان بوو، بەڵام ئێستا وەک بەشێک لە دێهستانی تورجان لەسەر سەقزە.

دەقی چاپی دیوانی شێخ ڕەزا وەک پاشماوەی کتێبەکە هەڵەی زۆری تێکەوتووە و من ئەوانی زەق و ئاشکراییم ڕاست کردۆتەوە:

نەتبیستووە چەند ساڵێ لەمەوبەر لە مەسافا
هەر «جاف»ە چووە نووکی ڕمی «موکری» بەنافا؟
تیپی عەدووو وەک پۆلی قوڵینگ، ئەووەکوو شمقاڕ
تێکیدەشکاند یەک یەکە، ئەیخست لە مەسافا
«شێخ» بێ خەبەرە لەم قسە مەشهوورە لە ئافاق:
حەربە و ڕمی ئەم بوو کە بەجێما لە غەلافا
هەر ئەو کوڕە جافەش بوو لەبەر چۆپیی دلێران
ناڵینی دەهات هەروەکوو بووکێک لە زەفافا
زۆر کەس لە جەوانانی ئەوان بوو بە ئەسیر هات
دەس بەستە و تەن خەستە و گەردن لە تەنافا
چاک وایە نەکا مەتحی ئەوان نەک بڵێ مونسیف
ئەم مەتحە کە فەرموویەتی «شێخ»، لاف و گەزافا
بۆ مەدحەتیان کافییە «شێخ» بێت و نەزەر کا
مەعلوومە کە مەعنای لە لۆغەتدا هەیە «جاف»ا

ئەوەی خوارەوەش دەقی چاپکراوی کتێبەکەی کاک ئیرەجی ناهیدە لە لاپەڕە ٦٧ ـ ٦٨ی کتێبی «نظری به خانواده عبدالرحمان‌بیگ مکری»دا. من هەندێک هەڵەی ئەم دەقەشم ساغکردۆتەوە، بەڵام میسراعی یەکەمم سەرەڕای ناتەواوبوونی کێشەکەی، وەک خۆی هێشتۆتەوە لەبەروەی بەناوی «شێخ» دەست پێدەکا، بەڵام دەقی پێشوو بەڕاشکاوی ناڵێ ڕووی لە کێیە.

فەردی دووهەم کە ناوی «حاجی سەلیمخان»یشی تێدا هاتووە، لە دەقی یەکەمدا نییە بەڵام لە شێعرەکەی شێخ ڕەزادا میسراعی یەکەمی بەناوی «وەسمان پاشا»وە دەبیندرێ و میسراعی دووهەمی عەینووبیللا وەک دەقی یەکەمە. وێدەچێ حاجی سەلیمخان تێهەڵکێشێکی لە شێعرەکەی شێخ ڕەزا دروستکردبێ و ناوی خۆی خستبێتە جێی ناوی وەسمان پاشا یاخود کەسێک دواتر ئەم کارەی کردبێ.

فەردی چوارەم لە دەقی کاک ئیرەجدا نییە و لە ئەنجامدا، فەردی پێنجەمی کردۆتە فەردی چوارەمی خۆی. فەردی پێنجەم عەرەبییە و لە دەقی نێو دیوانەکەدا نابیندرێ. گرنگیی ئەم فەردە عەرەبییە لەوەدایە کە ڕەچاوی شێخ ڕەزای کردووە وا لە شێعرەکەی خۆیدا فەردێکی عەرەبی هێناوە و ئەمیش بە هەمان شێوە مامۆستایانە، فەردێکی عەرەبیی هۆندۆتەوە.

ئەوەش دەقی شێعرەکە لە کتێبی کاک ئیرەجی ناهیددا:

نەیبیستووە چەند ساڵێ لەمەوبەر لە مەسافا[1]
هەر «جاف» بوو دەچوو نووکی ڕمی «موکری» بە نافا؟
حازر نەبوو ئەو دەم کە بە ڕم حاجی سەلیمخان
دەیکرد جەوەلان هەروەکوو سۆفی لە تەوافا
تیپی عەدوو وەک پۆلی قولینگ، خۆی وەکوو شمقاڕ
تێکیدەشکاند یەکیەک و دەیخست لە مەسافا
هەروا کوڕە جاف بوو کە لەبەر حەربی دەلێران
ناڵینی دەهات هەروەکوو بووکێ لە زەفافا
یرمون من الیأس فلاتا و جبالا
یکنون من الروع شحافا و کنافا
زۆر کەس لە جەوانانی ئەوان بوو بە ئەسیر هات
دەسبەستە و تەنخەستە و گەردن لە تەنافا

---

١. لە سەرچاوەی بەردەستی مندا ئاوا هاتووە: «شێخ نەیبیستووە چەند ساڵێ لەمەوبەر لە مەسافا...» کە ئاشکرایە هەڵەیە و وشەی شێخ زیادییە.

چاک وایە نەکا مەدحی ئەوان، نەک بڵێ مونسیف
ئەم مەدحە کە فەرموویەتی «شێخ»، لاف و گەزافا
بۆ مەدحی ئەوان کافیە «شێخ» بێت و نەزەرکا
مەعلوومە کە مەعنای لە لۆغەتدا چییە «جاف»ا

جێگەی وەبیر هێنانەوەیە کە حاجی سەلیمخان باوکی «گەنجاڵیبەگ» بووە و من لە بەشێکی پێشتری ئەم وتارانەدا پارچەشێعرێکی گەنجاڵیبەگم هێناوەتەوە کە کاتی خۆی ڕێزدار محەممەدی مەلا کەریم لە گۆڤاری بەیاندا چاپی کردبوو.

ڕوونکردنەوەیەک:

دۆستێکی بەڕێز کە خۆی لە فەیزوڵڵابەگییەکانی دەوروبەری سەقزە ئەمڕۆ (٢٠١٠/٩/٢٥) بە تەلەفۆن پێی گوتم قسەی ئەوە دەکرێ کە گوایە حاجی سەلیمخان شاعیر نەبووبێ و ئەو شێعرانە مەلایەکی پێشنوێژی مزگەوتی تیکانتەپە گوتبێتنی. من بەو دۆستەمم گوت باشە، لە کتێبەکەی کاک ئیرەجدا پارچە شێعرێکی دیکەی حاجی سەلیمخانیش چاپ کراوە و وا دەگەیەنێ کە ناوبراو شاعیر بووبێ. لە وەڵامدا گوتی من نامەوێ لەسەر مەسەلەکە سوور ببمەوە و هیچ بەڵگەیەکیشم بۆ قسەکەم نییە جگە لەوەی لە خەڵکم بیستووە دەڵێن کارەکە وا بووە و ئەگەر قسەکە بۆ یەک پارچە شێعر ڕاست بێ، ئیتر دەکرێ لەجیاتی ئەو، دوان و سێیان لە شێعرەکانی مەلای ناوبراویشی بەناوی خۆیەوە کردبێ.

سەبارەت بەناوی مەلاکەی تیکانتەپە، برادەرەکەم گوتی «مەلا ئەحمەد» بوو و لە بەشی باخچەی شاعیرانی «مێژووی ئەدەبی کوردی» مامۆستا عەلائەددین سەجادیشدا ناوی هاتووە، ژمارەکەشی لەو کتێبە و لەو بەشەدا ١١٦یە. من سەیری کتێبەکەم کرد، لە لاپەڕە ٥٤٣ و لەژێر ژمارە ١١٦دا ناوی «حاجی مەلا ئەحمەدی کوڕی مەلا سەعیدی تیکانتەپەی موکری»م بینی و ئەو دێڕە کورتەی مامۆستا سەجادیشم خوێندەوە کە نووسیویە ناوبراو «هاودەورەی شێخ ڕەزا بووە». بەگوێرەی زانیارییەکیش کە ئێستا لە بەردەست هەمووانە، شێخ ڕەزا لە ١٩٠٩ یا

١٩١٠دا کۆچیدوایی کردووە.

دواقسە: من سەبارەت بەو باسە ناتوانم هیچ بڵێم و بە ئەرێ و نەرێ بۆی لە مل نادەم، بەڵام وەک ئەرکێکی ئاسایی کاری توێژینەوە، نەدەبوو چاو لەو هەواڵە بپۆشم کە لەو برادەرە بەڕێزەم بیست و هیچ ئاماژەیەکی پێنەکەم. ئەوەش کە ناوی حاجی سەلیمخان لە فەردی دووهەمی شێعرەکە (چاپی کاک ئیرەج)دا هاتووە، ڕەنگە سووکە پەسندێک بێ بۆ بۆچوونی برادەرەکەم، لەبەروەی ئەگەر حاجی سەلیمخان شێعرەکەی گوتبایە ناوی خۆی لە کۆتاییەکەیدا دەهێنا نەک لەو شوێنە و ناوهاتنی لە فەردی دووهەمدا نیشاندەری هیچ نییە جگە لەوەی بەشداری شەڕی موکری لەگەڵ جافەکان بووبێ، بەڵام بەو ڕاستییەدا کە گەنجالیبەگی کوڕی حاجی سەلیمخانیش شاعیر بووە و من لە سەرەوەتردا باسم کرد، بڵێی نەتوانین بڵێین شێعر و شاعیری لە بنەماڵەکەدا هەبووە و کوڕ میراتی باوکی پێ براوە؟ دیارە پێویست ناکا کوڕی شاعیرێکیش وەک باوکی شاعیر بێ، بەڵام ئەو پەیوەندییە خاڵێک بوو بە زەینمدا هات و نەدەکرا ئاماژە بەویش نەکەم.

شێعرەکانی عەلی گەلاوێژ

مامۆستا حەسەن سەلاح (سۆران) ماوەیەکی کەم پێش کۆچی‌دوایی نەمر عەلی گەلاوێژی برا گەورەی، شێعرە کوردییەکانی لە ماڵپەڕی «ڕۆژهەڵات/ بۆکان» بڵاوکردەوە.[1] ئەوە کارێکی بەنرخ و بەجێ بوو لەبەروەی لە ڕابردوودا ئێمە بەگشتی تەنیا شێعری «ذوحەیاتەین»مان لە مامۆستا گەلاوێژ خوێندبۆوە و وا هەیە جگە لە خەڵکانی نزیکی خۆی کەمتر کەس زانیبێتی کە گەلاوێژ لە دوورەوڵاتی و لە بارودۆخی ئەو دەمی سۆڤیەتیش‌دا شوێنی ڕووداوەکانی کوردستانی گرتووە و تاوتوێی کردوون و شێعری بۆ گوتوون، بۆ نموونە بە بۆنەی واژۆکرانی پێکهاتنی ١١ی مارسی ١٩٧٠ لە نێوان شۆڕشی کورد و حکوومەتی عێراق‌دا، شێعری «سڵاوی دوور»ی گوتووە.

من هیوادار بووم مامۆستا سۆران هەموو شێعرەکان سەرەتا لە ماڵپەڕەکەدا بڵاوبکاتەوە و درەنگتر وەک کتێبیش لە چاپیان بدا.

ژیانی عەلی گەلاوێژ بەشێکە لە مێژووی سیاسیی بۆکان و خۆشی وەک کەسایەتییەکی ناسراوی سیاسیی ناوچەکە، شیاوی ئەوەیە لەو مێژووەدا کە دواتر لەمەڕ بۆکان و ناوچەکەی دەنووسرێ، شوێنی تایبەتی بۆ تەرخان بکرێ. هەروەها پێویستە کۆپی ئەو کتێبەی وا سەبارەت بە پەیوەندییەکانی زەوی‌وزار لە ئێران نووسیویەتی دەست بخرێ و بڵاوببێتەوە (بەختەوەرانە لەم ساڵانەی دوایی‌دا کۆپیی کتێبەکە لەسەر ئینترنێت دەستاودەست گەڕا و ئێستاش هەیە. جێی خۆی دەبوو ئەگەر لەو کاتانەدا هەبووایە بابەتێکیشم لەسەر ئەو بنووسیایە).

ئەوە نموونەیەک لە شێعرەکانی گەلاوێژ، کە ناسناوی شاعیرییەکەی «ئاگری» بووە:

---

1. http://bokan. de/laperekan/Edebiat/gelawej. pdf.

تاقەدارەکە

تاقەدارەکـەی لەسـەر ئاسـۆگان
خۆم بم بە قوربان تاقـی و تەنیاییت!
ئەو دەسـتە بشـکێ وا تاقی خسـتی!
وا بوو بـە باعیس دووری و جیاییت!

**

چوار دەورەت خۆڵە و عەرزی سووتاوە
لایەکـت لێـژی و لایەکـت بەندەن
لـە تـۆ دەپرسـم ئـەی تاقـەدارە:
بۆچ ئەم چۆڵگەیەت کردۆتە مەسکەن؟

**

کاتـی بـای زەبەنـد بـە تاقیتەنیـا
سـینگ وەپێش ئەدەی وەک پاڵەوانان
بـا دەتچەمێنـێ و بـاران دەتکوتـێ
خـۆت ڕائەژەنـی بـە هـەوای تۆفان

**

ئـەی تاقـەدارە! بەسـییە تەنیایـی
وشـکان باشـترە لـە تەنیـا ژیـان
بۆچ لەو سـەر کەلە ڕیشـەت کوتاوە
چاو لـە عاسـمانی بۆ دەنکـێ باران

**

بێشـە و دارسـتان لێـوارەی کانـی
لە سات دانیشن دۆسـت و دڵداران [1]

١. بەداخەوە ئەم بەندەی ناتەواوە

بیری رابردوو

بیری ڕابردوو پەخشانەشیعرێکی عومەری سوڵتانی (وەفا)یە، کە تێیدا باسی ڕابردووی شاری بۆکان کراوە بە دابونەریت و باغ و کانیاو و جادە و کەسایەتیی ناوداری شارەکەوە. سەردەمێک کە وەفا لێی دەدوێ نێوەڕاستەکانی سەدەی بیستەمە کە هێشتا دەوروبەری شار بە باخی میوە تەنرابوو، حەوزەگەورە گەورەییەکەی مابوو، قەڵا لە بەرزی وێستابوو، عەلیبەگی یەکشەوە لە دار نەدرابوو، حەسەن زیرەک مابوو، موسوڵمان و جوولەکە ژیانی هاوبەشیان هەبوو و گۆرانیبێژان دەیانچڕی:

تازەم زانیوە بۆکان بۆتە شار
تێیدا هەڵکەوتۆ دوو خەڵفی چنار
یەکیان زارایە وەک دەنکی هەنار
ئەوی دیش، سوعدا شۆخ و مەزەدار

جیا لە لایەنەی ئەدەبییەکەی، پەخشانەشیعری وەفا مێژوویەکی کورتی ٥٠ساڵەی بۆکانە تا کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم و سەرچاوەیەکی بەنرخە بۆ گەلێک دابونەریتی ئەو سەردەمەی خەڵکی شار.[١]

1.http://bokan. de/laperekan/Edebiat/edibani%20bokani/wefa/Dasta%20Shier. pdf.

دەنگی هەرمان

مـن ئـەم کتێبـە وەک نموونەیـەک دەهێنمـەوە بۆ کارێـک کە نووسـەرانی دوارۆژی مێژووی بۆکان دەبێ ڕەچاوی بکەن: نووسینی ژیاننامە و بەرهەمەکانی نووسەر و وەرگێڕ و شـاعیر و هونەرمەندانی بۆکانی؛ واتە دەبێ بەشـێکی بەرچاو لە مێژووی هەمەلایەنـەی بـۆکان تەرخـان بکـرێ بـۆ ناسـاندنی ئـەو کەسـانەی وا خزمەتکاری کولتـوور و زمانـی نەتەوایەتـی و لـەوە زیاتـر، ناسـێنەری کولتـووری جیهانـی بـە گەلەکەیان یا پێشکەشکەری کولتووری کوردی بە مرۆڤایەتی بوون.

بێگومـان وەرگێـڕان بەشـێکی گرنگـی ئـەم کارە پێکدەهێنێ بەبێ پەرەسـەندنی کاری وەرگێڕان لە زمانانی دیکەوە بۆ سـەر زمانی کوردی و بەپێچەوانەش، کورد دەبێتە گەلێکی دابڕاو لە فەرهەنگی جیهانی و لە تەنیایی و دابڕاویدا دەخنکێ.

کتێبـی تـازەی وەرگێـڕی زەحمەتکێشـێکی کـورد، کاک محەممـەد ڕەمەزانـی، هەنگاوێکـە لـەم بوارە گرنگەدا. ڕەمەزانی بێهەستوخوسـت و ئیددیعا و لەخۆبایی بـوون، لەمێژسـاڵە خزمەتـی زمانـی کـوردی دەکا. ئـەو چیرۆکانـەی وا لـە زمانـی ئینگلیزییـەوە وەریاندەگێڕێتـەوە سـەر زمانی کوردی، یارمەتیـی هەموو لایەک دەدا ئەدەبـی جیهانـی بناسـن و لاوەکانیـش فێـر دەکا چـۆن بنووسـن، چـی بنووسـن و بۆچی بنووسن.

«دەنگی هەرمان»کۆمەڵەی ١٧ چیرۆکی کورتەکە زۆربەیان نووسەر و چیرۆکنووسی ناسـراوی ئینگلیزیزمـان نووسـیویانن. «جیمـز جۆیـس، ئێرنێسـت هێمینگـۆی و...»؛ هەندێکیان هی نووسەرانی گەلانی دیکەن و کاک محەممەد لە بەرتەرجەمەی ئینگلیزییانەوە وەریگێڕاونـە سـەر کـوردی: «ئالبێـر کامـۆ، داستایۆفسـکی، ماکسـیم گورکـی و...»؛ بەشـێکیان هـی سـەردەمی تازەتـرن و کەمتر ناسـیاوی زەینی خوێنەری ئاسـایین: «ئێود دی. هۆچ، فرانک ئۆکانێر، ڕابێرت ئێم. کۆوتس و...»؛ کە بەتایبەت ئەم بەشـەی دواییان خاوەنی گرنگایەتیی تایبەتە و لاوەکانمان لەگەڵ ئەدەبی نوێی جیهان ئاشنا

دەکا.

وەرگێڕ لە پێشەکییەکی ٢٠ لاپەڕیدا، پوختەی چیرۆکەکان و ژیانی نووسەرەکانیان بە خوێنەر دەناسێنێ و ئەوە کارێکی بەکەڵکە، بەتایبەت بۆ لاوەکان و ئەو خوێنەرانەی وا شارەزایی کەمتریان لەسەر نووسەری چیرۆکەکان هەیە.

قەڵەمی ڕەمەزانی ڕەوان و زمانی پاراوە. مۆرکی شێوە نووسینی موکریانی و تەنانەت بن لەهجەی مەهابادی بە نووسینەکانییەوە دیارە، ئەوەش لە ڕووی ئەو پێشەکییە بەنێوەرۆکەوە دەردەکەوێ کە بۆ کتێبەکەی نووسیوە. تەنزێکی نەرم هاوڕێ لەگەڵ زمانێکی سیمبۆلیک ڕادەی پێشەکییەکەیان گەیاندۆتە شوێنێک کە خوێنەر هەست دەکا ئەگەر نووسەری دێرەکان بە کاری تەرجەمەوە خەریکیش نەبووایە، خۆی دەیتوانی نووسەرێکی سەرکەوتووی شارەزای بەرز و نزمیی زمانی نەتەوایەتی بێ.[١]

---

١. محەممەد ڕەمەزانی، «دەنگی هەرمان»، کۆمەڵەی ١٧ چیرۆکی ئەمریکایی و ئوروپایی، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، ناشر: وەرگێڕ (؟)، چاپی سلێمانی، ٢٠٠٨، ٢٧٧ لاپەڕە، کوردی.

BOKAN
IN THE COURSE OF HISTORY
BY ANWAR SOLTANI

Vol. I

A collection of 481 essays detailing history, literature and life accounts of people of Bokan (Bukan), a Kurdish town in north-west Iran, from the earliest written record to present. The accounts of historic sites around the town give details of continuous story of three thousand years of civilizations in the region, including the time of Mannaean, Medes, Urartian, Scythians, Parthians, Sassanids, Greeks, Romans and Arabs who governed the region at different points in time. Readers will embark on the journey through the historic sites of Zewiyeh, Izirito, Takht-e Soleiman (Shiz) and Faqreqa, the tomb of a Median king in neighbouring towns of Saqiz and Mehabad, while meeting past and present religions such as Mithraism, Zoroastrian and Islam.
Bokan is also a land of great Kurdish poets and authors; important contributions to Kurdish literature are documented in the book through the life and fortunes of H. Qizilji, A.Haqiqi, K. I. Awat, S. Ilkhanizadeh, E. Afkhami, O.S. Wefa and many others. Two further sections of the book will account for development of economy in Bokan during the time, along with the exciting political memoirs of the author in both prisons of the previous and current Iranian regimes.
Readers can also find detailed history of the region through the time, from Assyrian invasions (first millennium BC) to the first and second world wars, Republic of Kurdistan (1946), Peasants Uprising (1952-3) and Kurds defending harsh aggression of the Islamic republic of Iran in 1979.